

NORMAN DAVIES

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

I

TOMAS

Nuo seniausių laikų iki 1795 metų

ALK

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

I

LENKIJOS ISTORIJA

DU TOMAI

NORMAN DAVIES

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

I TOMAS

Nuo seniausių laikų
iki 1795 metų

LIETUVOS RAŠYTOJŲ SĄJUNGOS LEIDYKLA
VILNIUS 1998

UDK 943.8 (075.8)
Da-461

Versta iš:

Norman Davies
GOD'S PLAYGROUND
A History of Poland in two volumes
Volume I
The origins to 1795
Columbia University Press,
1981

This edition is published with the support from
the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

This translation of „God's Playground" originally published in English in 1981
is published by arrangement with Oxford University Press.

Šis „Dievo žaislo" vertimas leidžiamas pagal sutartį
su Oxford University Press, angliškai knyga išleista 1981 m.

ISBN 9986-39-050-8 (T. 1)
ISBN 9986-39-058-3 (T. 2)

SKIRIU

DANIELIUI,
KAD PAMILTŲ ŽEMĘ,
KURIOJE GIMĖ
(JEI TO PANORĖS)

Keletas žodžių APIE LENKIJOS ISTORIJĄ LIETUVOJE, profesorių Normaną Daviesą ir jo „Lenkijos istoriją"

Nors Lietuva turėjo beveik 500 metų mažiau ar daugiau bendrą istoriją su Lenkija, Lenkijos istorija Lietuvoje, skirtingai nei Lietuvos istorija Lenkijoje, nėra tyrinėjama. Bent jau bemaž nėra publikuotų darbų iš Lenkijos istorijos. Tokią padėtį, mano galva, nulėmė ne tik gerokai menkesnis nei Lenkijoje istorijos mokslo potencialas Lietuvoje ir iš dalies todėl tarp Lietuvos istorikų įsivyravusi nuostata tyrinėti tik savo krašto istoriją, bet ir tai, kad XX amžiuje Lietuva, tiksliau šiuolaikinė, arba kitais žodžiais tariant, moderni lietuvių tauta, susiformavusi tik XIX–XX amžių slenkstyje, o pilnavertės etnopolinės teritorinės bendrijos struktūrą ir sąmonę įsigijusi tik nepriklausomos Lietuvos valstybės egzistavimo tarp dviejų pasaulinių karų laikotarpiu, pirmiausia dėl žinomu konfliktu pasibaigusių istorinių ir politinių skyrybų su Lenkija stengėsi nuo jos – Lenkijos – atsiriboti. Tiesa, antrąją teiginio dalį teisinga galima laikyti tik iš dalies – kai kalbama apie plačiąją visuomenę, joje įsivyravusią nuostatą, nors ši nuostata įsivyravo ne be elito pozicijas užėmusių žmonių pastangų.

Profesionalusis istorijos mokslas Lietuvoje niekada nebuvo atsiribojęs nuo Lenkijos istorijos ir lenkų istoriografijos. Kitas dalykas, kaip ją vertino. Kaip atskira, egzaminu pasibaigianti disciplina, Lenkijos istorija buvo dėstoma ir tarpukario laikotarpiu Lietuvos universiteto, nuo 1930 m. vadinamo Vytauto Didžiojo vardu, studentams istorikams. Jų poreikiams buvo į lietuvių kalbą išversta ir 1925 m. Kaune išleista žymaus lenkų

istoriko Vladislovo Smolenskio (Władysław Smoleński) parašyta „Lenkų tautos istorija".[1] *Ši knyga – tai iš esmės politinė Lenkijos istorija, apimanti laikotarpį nuo slavų susidarymo iki nepriklausomos Lenkijos valstybės atkūrimo po Pirmojo pasaulinio karo, su knygos pabaigoje pateikta glausta Lenkijos istorijos istoriografijos apžvalga. V. Smolenskio veikalas versti į lietuvių kalbą pasirinktas todėl, kad, anot vertimą redagavusio prof. Jono Yčo, autorius „blaiviai žiūri į lenkų praeitį".*[2] *„Lenkų tautos istorija" buvo populiari ir to meto Lenkijoje. Iki 1925 m. ji susilaukė 6 leidimų. Be to, ji buvo išversta į rusų kalbą ir išleista Rusijoje. Žinoma, šiandien ši bibliografine retenybe virtusi knyga yra gerokai senstelėjusi ir teturinti istoriografinę vertę, nors skaityti – įdomu.*

Sovietiniais metais Lietuvos aukštosiose mokyklose studijuojantys istoriją atskiro Lenkijos istorijos kurso neklausė, bet Lenkijos istorija buvo privalomo Vakarų ir pietų slavų istorijos kurso dalis. Vilniaus universitete kai kada šis dviejų semestrų kursas buvo dėstomas savotiškai, paraidžiui nesilaikant vadinamosios sąjunginės kurso programos. Pavyzdžiui, šių eilučių autorius, studijavęs 8-ojo dešimtmečio pirmojoje pusėje, vieną semestrą klausė fragmentiško Vakarų ir pietų slavų istorijos kurso (jis, kiek pamenu, nė nebuvo baigtas), o antrąjį – sistemingo Lenkijos istorijos kurso. Iš pastarojo teko laikyti ir egzaminą, nors jo pažymys buvo įrašytas kaip Vakarų ir pietų slavų istorijos įvertinimas... Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, Lenkijos istorija Lietuvos aukštosiose mokyklose studijuojantiems istoriją vėl yra atskira disciplina.

Tačiau kol kas Lietuvos istorikai nepajėgia, neturi tinkamų sąlygų ar tiesiog nedrįsta parašyti bent kiek išsamesnės Lenkijos istorijos apžvalgos, kuri būtų naudinga ne tik studijuojantiems istoriją, bet ir istorija besidomintiems platesniems visuomenės sluoksniams. O jos poreikis pastaruoju metu, kai vėl vyksta spartus suartėjimas (pirmiausia politinis) su Lenkija, darosi vis labiau akivaizdus. Tad jį patenkinti ir turėtų lietuvių skaitytojus pasiekianti britų (anglų) istoriko Normano Davieso (sk. Deiviso) dvitomė Lenkijos istorija intriguojančiu ir sunkiai į lietuvių kalbą išverčiamu pavadinimu.

Kodėl Lietuvoje leidžiama britų, o ne lenkų istoriko parašyta Lenkijos istorija? Paprasčiausias atsakymas būtų – taip sumanė knygos leidimo Lietuvoje iniciatoriai, pirmiausia Česlavas Okinčicas, sugebėję savo sumanymą realizuoti per Atviros Lietuvos fondą. O tas sumanymas, matyt, buvo grindžiamas nuostata, kad dėl priežasčių, apie kurias jau buvo užsiminta, Lietuvos visuomenė, bent kol kas, turėtų palankiau žiūrėti į „neutralaus", o ne lenkų, istoriko parašytą Lenkijos istoriją. Bet svarbiausia yra tai, kad N. Davieso veikalas – labai kvalifikuotai, originaliai ir įdomiai parašyta, pasaulinį pripažinimą pelniusi Lenkijos istorijos sintezė, po komunistinės diktatūros žlugimo išpopuliarėjusi ir pačioje Lenkijoje. Ji ten išleista didžiuliais tiražais kelis kartus ir Švietimo ministerijos rekomenduota kaip papildoma lektūra vidurinių mokyklų moksleiviams.

Normanas Daviesas – dabar vienas žymiausių, pasaulyje pripažintų britų istorikų, neseniai išleidęs ir stambią Europos istorijos sintezę.[3] *Lenkijos istorija jis susidomėjo dar studijų metais. Tuomet, 7-ojo dešimtmečio pradžioje, atvyko į Lenkiją ir kurį laiką sėmėsi Lenkijos istorijos žinių Krokuvos Jogailos universitete. Vėliau ilgokai dirbo Jungtinės Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystės ambasadoje Varšuvoje. Tik po to grįžo profesoriauti į tėvynę.*

N. Daviesas laisvai kalba lenkiškai, gerai, tam tikra prasme iš vidaus, pažįsta Lenkijos istoriją, istoriografiją, kultūrą, prisipažįsta simpatizuojąs šiam kraštui ir sykiu išlaiko blaivų, kritišką požiūrį į savo simpatijų ir tyrimų objektą. Lenkijos istoriją jis nutarė parašyti todėl, kad, anot jo, Vakarų autorių parašyti istorijos veikalai ne visai adekvačiai ir objektyviai (kiek objektyvumas įmanomas istorijos moksle) atspindi Lenkijos valstybės ir ypač visuomenės raidą. Mat dauguma jų nepakankamai pažįsta ją „iš vidaus", neretai pasiduoda „galingesnių" rusų ir vokiečių istoriografijų, jose vyraujančių požiūrių į Lenkiją įtakai. O diduma lenkų autorių tapatinasi ne kaip intelektualiai laisvi žmonės, o kaip tauta vadinamo objekto, sykiu laikomo ir pagrindiniu, savo esme neva nekintančiu, tik pavidalus keičiančiu istorijos subjektu, atstovai – „organiškos" ir „neatskiriamos" jo dalelės. Kitaip sakant, N. Daviesas į istoriją bando žvelgti atsiribodamas,

kiek pajėgia, nuo visokių „izmų" ir pirmiausia nacionalizmų. Tačiau laikydamasis liberalių (tai nereiškia liberalizmo, kaip partinės ideologijos) pozicijų, jis nekeiksnoja nei lenkų, nei kitų tautų nacionalizmo ir nacionalistų, bet su švelnia ironija atskleidžia jų tiek intelektinį, tiek moralinį ribotumą.

Lietuvių skaitytoją dabar pasiekianti knyga (kol kas tik pirmasis jos tomas) buvo rašoma 8-ojo dešimtmečio pabaigoje. Išleista Kolumbijos universiteto leidyklos Niujorke 1982 m., tiksliau, kaip nurodo pats autorius vėlesnio, lenkiškojo, knygos leidimo pratarmėje, 1981 m. gruodžio mėn., t. y. tuo metu, kai Lenkijos Liaudies Respublikoje po žinomų „Solidarumo" sukeltų įvykių buvo įvesta karo padėtis. Tad, suprantama, Vakarų pasaulyje, įskaitant ir gausią lenkų emigraciją, knyga susilaukė didžiulio dėmesio. Per kelis metus pasirodė apie šimtą jos recenzijų. Absoliuti dauguma recenzentų knygą vertino labai gerai. O Leszekas Kołakowskis, garsus lenkų išeivijos atstovas, Oksfordo universiteto filosofijos profesorius netgi parašė, kad tai „vienintelė teisinga knyga apie Lenkiją", t. y. teisingiausia iš per visus laikus ir visom kalbom parašytų knygų.[4] *Knygą kritikavo ar neigiamai vertino tik pavieniai kraštutinių lenkų ir žydų nacionalizmų atstovai. Suprantama, iš skirtingų pozicijų. Beje, 9-ojo dešimtmečio pradžioje Normanas Daviesas kaip savotišką* post scriptum *šiai knygai parašė kitą knygą, kurią pavadino „Europos širdis. Trumpa Lenkijos istorija".*[5] *Čia susitelkta ties 8-ojo dešimtmečio pabaigos – 9-ojo dešimtmečio pradžios įvykiais Lenkijos Liaudies Respublikoje, bandoma atskleisti jų istorines šaknis ir parodyti juos kaip istorinį reiškinį, turintį tam tikrų sąsajų su visa ankstesne Lenkijos istorija. Šioje knygoje panaudotas retrospekcijos metodas, t. y. nuosekliai einama iš dabarties į praeitį.*

N. Davieso veikalo sandara ir medžiagos dėstymo būdas yra įprasti Vakarų istorikų knygoms, sintetinio pobūdžio monografijoms, kurios paprastai skiriamos ne tik specialistams, bet ir kitiems skaitytojams, neretai sykiu ir studijų reikalams. Tai naratyvinis metodas, grindžiamas istoriko pasakojimu, kuris tačiau nėra tik istorinių siužetų seka, bet apima ir istorinę bei istoriografinę (kiek tai būtina autorinėje sintezėje) analizę, nevengiant jos

„instrumentarijaus" rodymo. Autoriaus dėmesio centre – Lenkijos valstybės (ir valstybingumo) bei visuomenės raida, kitaip sakant, Lenkijos socialinė politinė istorija. Ji skirstoma į tris didelius laikotarpius, kuriuos sąlygiškai galima tapatinti su visuotinėje istorijoje, grindžiamoje Vakarų civilizacijos raida, išskiriamais senove ir viduramžiais, naujaisiais amžiais ir naujausiais laikais. Žinoma, N. Davieso knygoje jų pavadinimai ir chronologinės ribos grindžiamos Lenkijos politinės istorijos įvykiais, kurie, beje, būtų tie patys ir Lietuvos istorijoje. Kiekvieno laikotarpio, sudarančio atskirą veikalo dalį (pirmajame tome – 2 pirmieji laikotarpiai), turinį sudaro atskiroms politinės ir socialinės istorijos temoms (kaip jas išskyrė autorius) aprašyti skirtos apybraižos (tiesa, į pirmąją dalį įtrauktos ir apybraižos, skirtos istoriografijai bei istorinei geografijai). Manau, jų vardyti ar analizuoti knygos pristatyme nėra jokio reikalo. Juk pristatomas šiuolaikinio istorijos mokslo veikalas, o ne istoriografinis palikimas.

Lietuvos skaitytojai, skaitydami N. Davieso knygą, be abejo, ypač kreips dėmesį į Lietuvos istorijos faktus ir vertinimus, kurių čia nemaža. Ne vienam tradicinę lietuviškojo patriotizmo sampratą turinčiam ir kitokios nepripažįstančiam asmeniui kai kas pasirodys nepriimtina ar net sukels „šventą" pasipiktinimą, bet nevertėtų abejoti, kad knygos autorius nėra „neutraliu liberalizmu prisidengęs lenkų imperializmo agentas" ar Lietuvos „šmeižikas". Nors, žinoma, kai kada, ypač smulkmenose gal ir klysta, juolab kad nedisponuoja lietuvių istoriografijos pasiekimais, jeigu jie nefunkcionuoja lenkų ar tarptautinėje istoriografijoje.

Vis dėlto norisi pabandyti paaiškinti, kodėl knygoje į Lenkijos istorinių geografinių sričių aprašymą įtraukta ir Lietuva, kodėl antrojoje dalyje, kur aprašyta jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės, egzistavusios 1569-1795 m., istorija, nesiribojama tik Lenkijos karalyste. Juk Lietuvos istorijos sintezėse įprasta ribotis Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Į šiuos klausimus atsakyti paprasta: taip į Lietuvą buvo žiūrima dar aprašomo laikotarpio Lenkijoje, ir Lenkijos istorikas to ignoruoti negali. Kitas dalykas, ar jis nesitapatina su tokiu požiūriu. Šiuo atveju, mano galva, ne. Beje, ar Lietuvoje įprastas žiūrėjimas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istori-

ją tik kaip į Lietuvos istoriją, t. y. šiuolaikinės Lietuvos istorinį paveldą, ir piktinimasis baltarusių (gudų) „pretenzijomis" į jį yra kitokio pobūdžio dalykas nei minėtas lenkų požiūris į Lietuvą? Galiausiai, kaip žinoma, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinis politinis elitas – bajorai, jų diduma – bent jau XVII-XVIII a. įgijo dvilypę – ir lenko, ir lietuvio – tautinę valstybinę savimonę. Juos būtų galima palyginti su tais Škotijos patriotais, kurie kartu yra ir Didžiosios Britanijos, kurioje dominuoja Anglija ir anglai, patriotai. Tiktai škotams nereikia vadintis anglais, nes yra brito politonimas. Beje, apie tai kalbėjo pats Normanas Daviesas savo paskaitoje, skaitytoje Varšuvos universiteto organizuojamos vadinamosios Vasaros Rytų mokyklos klausytojams Vilniaus universitete vykusioje šios mokyklos išvažiuojamojoje sesijoje 1997 m. liepos pradžioje.

Apskritai esu įsitikinęs, kad N. Davieso dvitomės Lenkijos istorijos išleidimas lietuviškai yra ganėtinai reikšmingas Lietuvos mokslo ir kultūros gyvenimo įvykis.

Antanas Kulakauskas
Vilnius, 1997 11 12

[1] Vladislovas Smoleński, *Lenkų tautos istorija* / Autoriui leidus, vertė iš lenkų kalbos, redaguojant Lietuvos universiteto ord. prof. Dr. Jonui Yčui, Antanas Kasakaitis, Kaunas, 1925.

[2] Jonas Yčas, „Redaktoriaus žodis", ten pat, p. 11.

[3] Norman Davies, *Europe: a history*, Oxford University Press, 1996, pataisytas leidimas 1997.

[4] Norman Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 1: Od początkow do roku 1795, Kraków: Znak, 1992, p. 11

[5] Norman Davies, *Heart of Europe. A Short History of Poland*, Oxford University Press, 1984.

PRATARMĖ
lietuviškajam leidimui

Šią knygą pradėjau rašyti daugiau kaip prieš dvidešimtį metų. 8-ojo dešimtmečio vidury aš ką tik buvau apsigynęs daktaro disertaciją ir išleidęs monografiją, skirtą 1919-1920 m. lenkų-sovietų karui.[1] *Kaip tik tada buvau paprašytas parengti įvadinių paskaitų apie Lenkijos istoriją kursą Londono universitete. Netrukus supratau, kad mano studentams sunku studijuoti iš turimų vadovėlių, tokių kaip Oskaro Haleckio, parašyto lenkiškai patriotiniu stiliumi ir skirto lenkų skaitytojams.*[2] *Taip pat patyriau, kad komunistų diktatūra Lenkijos Liaudies Respublikoje draudė istorikams rašyti tokias istorines knygas, kurios būtų priimtos laisvajame pasaulyje. Tad, aiškiai suvokdamas savo galimybių ribotumą, nenoriai sėdau rašyti išsamios istorinės apžvalgos pats.*

Be abejonės, labiausiai mane traukė laikotarpis po 1385 m., kai Lenkijos karalystė susivienijo su LDK iš pradžių asmenine, o paskui ir konstitucine unija. Mane turbūt paveikė sukrečiančios paralelės tarp tų metų Lenkijos ir Lietuvos bei šiek tiek vėlesnės Anglijos ir Škotijos istorijos. Tačiau labiausiai mane žavėjo daugiatautė, įvairiausioms religijoms pakanti Lenkijos ir Lietuvos Respublika, ar Sandrauga, atmetusi politinį absoliutizmą ir religinę nesantaiką ir dėl to buvusi išimtis Europoje. Matant, kaip stiprėjo tironiškos imperijos, kurios trimis padalijimais sunaikino senąją Respubliką ir kurios taip neseniai viešpatavo šiame regione, nesunku buvo numatyti, kad Lenkijos ir Lietuvos keliai neišvengiamai išsiskirs. XIX-XX a. kiekviena šalis privalėjo pirmenybę teikti tautinės kultūros išsaugojimui bei kovai už nepriklausomybę. Tačiau aš vis tiek žavėjausi tais laikais, kai lenkai ir lietuviai gyveno santaikoje vienoje

jungtinėje valstybėje ir keldavo tradicinį tostą: „Kochajmy się!" (Mylėkime vieni kitus!)

Šiandien Lenkija ir Lietuva yra laisvos valstybės, geros kaimynės ir lygios partnerės. Didžioji dalis problemų, kurios kadaise lėmė konfliktus ir nesusipratimus, išnyko. Po pusę amžiaus trukusios komunistinės priespaudos, kai sąžiningos diskusijos buvo neįmanomos, abiem šalims atėjo laikas apmąstyti savo bendrą palikimą. Naujojoje, nugalėjusioje imperializmą, totalitarizmą bei tautinius nesutarimus ir konkurenciją Europoje jos tai gali padaryti susitaikiusios ir palankiai nusiteikusios viena kitos atžvilgiu. Man bus labai malonu, jei ši draugiško pašaliečio knyga nors truputį prisidės prie šios užduoties. Istorija ne visada esti malonus pasiskaitymas – bent jau Vidurio bei Rytų Europoje. Bet praeities klaidų, tragedijų, kaip, beje, ir šlovingų įvykių, žinojimas gali tik sustiprinti poreikį bendradarbiauti.

Kai „Dievo žaislas" buvo išleistas Londone 1981 m. gruodžio 14-ąją, dieną po to, kai generolo Jeruzelskio tankai išriedėjo į Varšuvos gatves, negalima buvo net tikėtis, kad ši knyga kada nors pasirodys Lenkijoje legaliai. Angliško varianto egzempliorius nuolatos konfiskuodavo muitinių ir pašto darbuotojai. Lenkijoje įvedus nepaprastąją padėtį, kai kurios ištraukos be autoriaus žinios ir sutikimo buvo platinamos pogrindy. Ši knyga 1984-1985 m. buvo paslapčia išversta katalikų leidyklos ZNAK Krokuvoje „do szuflady" (į stalčių) – tikintis išleisti ją kada nors tolimoj ateity. Ir štai staiga 1989 m. ZNAK gavo užsakymą iš vis dar komunistų kontroliuojamos Kultūros ministerijos išleisti pirmąjį tomą. Tais pačiais metais tai ir buvo padaryta, bet tik pasirašius sutartį, reikalaujančią, kad antrasis tomas niekada neišvystų dienos šviesos. Leidžiant pirmąjį tomą cenzūra, be kita ko, reikalavo išbraukti visus nepalankius atsiliepimus apie Ivaną Rūstųjį. Visas dvitomis necenzūruotas veikalas pasirodė tik 1990 m., galutinai žlugus komunistiniam režimui. Šiandien ši knyga plačiai skaitoma kaip vadovėlis Lenkijos mokyklose bei universitetuose.

Rašydamas šią istoriją dažnai pasvajodavau išvysti visas tas vietas Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Vietas, apie kurias buvau skaitęs. Bet

sovietų valdžia niekad nebūtų man leidusi įvažiuoti į SSRS. Ir kai 1991 m. pagaliau pirmąkart po 25 metų galėjau aplankyti Maskvą, man neleido iš Maskvos nuvažiuoti į Vilnių. Tačiau dabar aš jau esu matęs visas Vilniaus, Kauno ir Trakų istorines įžymybes ir nesu nusivylęs.

Aš nesitariu geriau išmanąs Lenkijos ir Lietuvos istoriją nei vietiniai istorikai. Bet kaip pašalietis kartais esu pranašesnis, galėdamas į viską pažvelgti iš toliau. Ir galiu pasakyti, kad Lenkijos bei Lietuvos žmonės, jų vidinė jėga įveikti sunkumus ir išlikti man kelia beribį susižavėjimą.

Norman Davies
Oxford, 1997 lapkritis

[1] Norman Davies, *White Eagle, Red Star; the Polish–Soviet War*, London, 1972. Lenkiškas vertimas: *ORZEŁ BIAŁY, CZERWONA GWIAZDA – Wojna bolszewicka*, Kraków: Znak, 1997.

[2] Oskar Halecki, *A History of Poland*, London and New York, 1943, antrasis leidimas 1978.

PRATARMĖ

Imtis rašyti ne savo šalies istoriją – be abejo, labai įžūlu. Sprendžiant iš to, kaip nenoriai mokslininkai profesionalai vertina nereikšmingus savo šalies epizodus, atrodytų, kad tik jauni ir linkę beprotiškai rizikuoti tyrinėtojai gali bandyti skelbti savo mintis apie kitų tautų tūkstantmetę istoriją. Aiškiai suprasdami, kokia sudėtinga ši užduotis, dauguma kompetentingiausių specialistų pabūgsta jos imtis. Todėl anglas, išdrįsęs rašyti Lenkijos istoriją, turi nepamiršti, kad bet kuris lenkas mokslininkas daug plačiau su ja susipažinęs. Kita vertus, neslegiamas, kaip pastarieji, žinių naštos bei nevaržomas politinių aplinkybių, kurios trukdo reikšti nepriklausomas pažiūras, jis vis dėlto gali tikėtis atverti naujų perspektyvų ir įžvelgti naujų vertybių. Tvirtybė, lygiai kaip ir kuklumas, turi būti nuolatinis jo palydovas.

Šis darbas nesiremia jokia konkrečia ideologija. Žinoma, jis negali pretenduoti į objektyvumą, nes to pasiekti neįmanoma. Kaip ir kiekvieną istorijos knygą, jį teko rašyti pasikliaujant iškraipytais istorijos atspindžiais istoriko sąmonėje, kuri keistu būdu iš begalės praeities detalių atrenka tam tikrą informacijos kiekį. Ji tegali atkurti tikrovę tik taip kaip du matavimus turinti nuotrauka – fotoaparato objektyvo atspindys perteikia trimačio pasaulio vaizdą. Istorikas, kaip ir fotoaparatas, visada meluoja. Jis neįstengia pasakyti visos tiesos. Telieka pripažinti tuos iškraipymus, kurių kūrinyje neįmanoma išvengti, ir saugotis šiurkštesnio retušavimo ir montavimo. Lyg fotografas, demonstruojąs šviesos filtrų poveikį, jis gali pateikti įvairias kontroversinių klausimų interpretacijas, nė vienos iš jų neišskirdamas ir vengdamas nepagrįstų vertinimų. Šitaip jis gali tikėtis jei ne objektyvumo, tai bent bešališkumo.

Beje, gal vertėtų pakalbėti ir apie paties autoriaus istorinių pažiūrų sistemą. Ji susiformavo veikiant dviem prieštaringoms tendencijoms. Studijuodamas Jogailos universitete Krokuvoje, kur rengiantis doktorato egzaminams buvo privalu skaityti ideologinio pobūdžio literatūrą, susidomėjau priežastingumo problema. Nors ir neįtikėjau marksizmo, leninizmo, arba marksizmo-leninizmo, neklaidingumu, bet sustiprėjo mano įtarimas, kad gal egzistuoja kažkokios „istorinės jėgos", galinčios iš dalies lemti įvykių eigą. O kartu ir šiuolaikinės istorijos studijos Oksforde, vadovaujant A. J. P. Taylorui, nepraėjo be pėdsako. Negaliu, kaip garsusis mano pirmtakas Magdalenos koledže Edwardas Gibbonas, teisintis, kad metai, praleisti Oksforde, buvo dykaduoniškiausi ir tuščiausi mano gyvenime. Aš nepritariau nuomonei, kad Tayloro originalios pažiūros yra būtinai klaidingos, ir vertinu jo teiginius, jog ir atsitiktinumas, ir atskirų žmonių valia gali keisti įvykių eigą. Bandydamas sutaikyti tas priešingas įtakas, galiausiai priėjau išvadą, kad priežastingumas nepaaiškinamas deterministiškai, individų poveikiu ar atsitiktinumu, o tik visų šių komponentų deriniu. Nagrinėdamas bet kurią istorinę situaciją, pirmiausia stengiuosi nustatyti paradigmą socialinių, ekonominių, kultūrinių, institucinių, karinių, asmeninių ir dinaminių politinių faktorių, kurie veikia visų istorinių įvykių raidą. Tuo ir apsiriboju.

Manau, kad istorinių jėgų paradigma nustato galimybių ribas, bet nelemia ir negali nulemti tolesnės įvykių eigos toje galimybių erdvėje. Mano galva, individai, ypač esantys valdžioje, visuomet turi tam tikrą galimybę pasirinkti, ir jų apsisprendimas gali turėti įtakos žmonijos likimui. Ieškodamas žmogaus elgesio paskatų, pirmenybę teikiu iracionaliems motyvams; protas, mano požiūriu, tėra mūsų baimių, emocijų ir instinktų tarnas, o ne ponas. Galiausiai manau, kad visi žmonės klysta; kad nė vienas vadas nesugeba įvykdyti savo istorinės misijos ir kad jų veiksmų rezultatai retai atitinka jų ketinimus. Pasak Bismarko, jie veikiau tegali kartais pakreipti įvykius, o ne juos visiškai kontroliuoti. Jei nepavyksta nei viena, nei kita, jie nuolankiai pasikliauja tuo, kas senovėje vadinta Likimu

arba Apvaizda, o dabar – Atsitiktinumu, arba tiki, kad viskas kaip nors susitvarkys. Trumpai tariant, gyvenimas nevisiškai absurdiškas, bet ir nevisiškai racionalus. Britų ir amerikiečių mokslininkams šios pažiūros nėra svetimos, bet ar jos aiškiai išreikštos tekste, teks spręsti skaitytojui.

Tačiau rašant tebeegzistuojančios šalies istoriją, praktiškesnės problemos nustumia filosofinius svarstymus į antrą planą. Tarp jų ir požiūrio į praeitį problema. Viena vertus, atsargus istorikas suabejos, ar teleologiniai bandymai aptikti šiuolaikinės valstybės ir tautos ištakas, žvelgiant iš dabarties į praeitį, yra iš esmės nemoksliški. Jiems būdinga sutapatinti ankstesnį ir vėlesnį įvykį su priežastimi ir pasekme bei ignoruoti įvairias alternatyvas, su kuriomis dramos veikėjai susidurdavo kiekvienoje savo veiklos pakopoje. Jiems būdinga pateisinti įvykių eigą, atsižvelgiant į rezultatą. Kalbant apie Lenkiją reikėtų manyti, kad dabartinė Lenkijos Liaudies Respublika yra vienintelis įmanomas istorinio proceso rezultatas. Antra vertus, istorikas negali neigti, kad jis gyvena XX amžiaus pabaigoje, o ne viduramžiais, ir kad jam teko laimė pasinaudoti praeities patirtimi – nori jis to ar ne. Istorijos tyrinėtojas negali nepaisyti interesų skaitytojų, kurių susidomėjimas šiuolaikine valstybe veikiau kilo kaip reakcija į savo laikmečio įvykius, o ne kaip troškimas kuo daugiau sužinoti apie tolimesnę praeitį. Jis turi ypač atsižvelgti į tuos savo tyrinėjimo srities aspektus, kurie glaudžiausiai susiję su pasauliu, kuriame gyvename.

Pirmiausia kyla labai svarbi įvykių parinkimo problema. Nes istorikui, kurio tikslas – parašyti išsamią kurios nors Europos šalies istoriją, sunkiausia užduotis yra ne istorinių faktų interpretavimas, o interpretuotinų faktų pasirinkimas. Šiuo požiūriu kur kas lengviau diskredituoti varžovų ir savo pirmtakų darbo rezultatus negu pačiam susikurti aiškų modelį. Keista, kad šiuolaikiniai Lenkijos istorikai marksistai prarijo senąjį nacionalizmo kabliuką kartu su valu ir svambalu. Nors jų pateikta lenkų tautos raidos socialinė ir ekonominė analizė yra naujas žingsnis šiuolaikinėje istoriografijoje, bet nekritiškas požiūris, kad ta visuomenė egzistavo nuolatos,

kiek siekia istorijos žinios, visiškai sutampa su prieškario nacionalistinių pažiūrų mokslininkų pateikta Lenkijos istorijos samprata. Retas iš lenkų istorikų abejojo tuo, kad jų laikų lenkų visuomenė buvo vienintelė teisėta pretendentė į žemę, kurioje jie gyvena, ir kad jie yra neginčytini įpėdiniai visuomenių, kurios anksčiau gyvavo tose žemėse. Tačiau toks teiginys, nors politiškai ir parankus, be abejo, klaidingas. Lenkijos Liaudies Respublikos gyventojus mažai kas sieja su ikikarinės Lenkijos, juolab su XIX amžiaus lenkų tauta, neturėjusia valstybės, ar ankstesnių laikų karalystės ir Respublikos valdiniais.

Atsargesni teigtų, kad, vadovaujantis šiuolaikiniu Europos istorijos supratimu, negalima žvelgti į Europos tautų raidą kaip į „nepriklausomą... organinį... procesą". Galima pritarti, kad tuo požiūriu būtų nagrinėjama valstybių bei institucijų raida, bet negalima sutikti, kai jis tinka tiriant tautų vystymąsi. Ypač tai netinka Lenkijai, kur valstybė egzistavo su pertrūkiais ir kurios egzistencija tik iš dalies sutapo su tautos gyvenimu.

Mano nuomone, istorikui nelieka nieko kito – tik išspręsti atskiras galvosūkio dalis ir nesitikėti, kad pavyks surikiuoti visuomenę, valstybę ir tautą į aiškią ir logišką rikiuotę. Aš, žinoma, nemanau, kad Lenkijos istorija tėra vien atsitiktinumai ar nerišlūs epizodai. Tikrai galiu pasakyti tiek: pirma – kaprizingų išorės įtakų ir užsienio valstybių vaidmuo buvo ne mažiau svarbus už reikšmingų vidaus jėgų vaidmenį; antra – tęstinumo pertrūkiai yra ne menkesnis įrodymas kaip pats tęstinumas.

Per visą Lenkijos valstybės istoriją nusistovėjusi tvarka buvo sugriauta bent penkis kartus – 1138, 1795, 1813, 1864 ir 1939 metais. Kiekvieną iš tų kartų Lenkija prarado vieningos politinės bendruomenės bruožus. Kaskart, kai reikėdavo atkurti valstybingumą – 1320, 1807, 1815, 1918 ir 1944 metais, – nauja, tik besiformuojanti tvarka mažai ką perimdavo iš senosios ir turėdavo viską pradėti iš pradžių, esant kitoms sąlygoms bei naujai vadovybei. Be to, kaip liudija lenkų tautos istorija, šios tautos likimas gana ilgą laiką būdavo kuo glaudžiausiai susijęs su kitų tautų likimais: ankstyvaisiais am-

žiais su čekų ir kitų slavų, nuo 1385 iki 1793 m. – su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautų, nuo 1772 iki 1918 m. – Rusijos, Vokietijos ir Austrijos imperijų tautų, o visą rašytinės istorijos laikotarpį iki tragiškos atomazgos 1941-1944 m. – su Askenazių giminės žydų. Priešingai nei iki Antrojo pasaulinio karo, dabartinė situacija, kai Lenkijos Liaudies Respublikos ribos iš esmės sutampa su homogeniškos ir tautiškai sąmoningos lenkų tautos gyvenama teritorija, neturi precedento. Tai radikalus ryšių su praeitimi nutraukimas.

Knyga, kurioje siekiama užimti neutralią poziciją nacionalinio klausimo atžvilgiu, vargu ar susilauks lenkų skaitytojų pripažinimo. Neverta nė aiškinti, kad politinė valdžia Varšuvoje nepagirs veikalo, kuriame bandoma nešališkai traktuoti Lenkijos santykius su visomis jos kaimynėmis. Režimo ideologai nepritars nuomonei, atmetančiai teiginį, kad istoriniai procesai vyksta organiškai. Dar svarbiau, didžioji dauguma lenkų, nesvarbu, kokie būtų jų politiniai įsitikinimai, nusivils perskaitę veikalą, nepatvirtinantį jų požiūrių į praeitį, kuriuos jie labiausiai brangina. Jiems Lenkijos istorija – veiklos motyvas, idealas, politinis instrumentas. Nepriklausomam istorikui – tai tik tyrimo objektas. Kad ir kokius jausmus puoselėtų, istorikas negali manyti, kad Lenkija turi ypatingą moralinę vertę, aukštesnę misiją ar netgi absoliučią teisę gyvuoti. Jis privalo paprasčiausiai aprašyti, kaip valstybė iškilo, keitėsi, kuo prisidėjo prie Europos civilizacijos ir ką reiškė vieniems ar kitiems žmonėms įvairiais istoriniais momentais. Aš pats Lenkiją suprantu kaip nepaprastai sudėtingą reiškinį – ir žemę, ir valstybę, ir tautą, ir kultūrą: niekad nesustabarėjančią visuomenę, kuri keičiasi pati, keisdama ir savimonę, savo *raison d'être*, – trumpai tariant, kaip galvosūkį, neturintį aiškaus sprendimo. Vienas iš mano klausytojų per seminarą Harvardo universitete, kai pabandžiau paaiškinti šį požiūrį, karčiai pasiskundė: „Pasiklausius jūsų galima pamanyti, kad Lenkijos istorija buvo *normali*".

Britų ir amerikiečių skaitytojams, žinoma, nereikia teisintis dėl *Lenkijos istorijos* objektyvumo. Šaliai, kurios vaidmuo Europoje bu-

vo toks svarbus, kuri davė Britanijai ir Amerikai vienas iškiliausių etninių mažumų ir kuriai teko patirti nepelnytai daug Europą užgriuvusių negandų, nuolatos pristigdavo istorikų dėmesio. Lenkijos, kaip ir daugelio kitų šalių, atsidūrusių už galios ir prestižo ribų, įvykiai paprastai blykstelėdavo naujienų santraukose – jie būdavo nevykusiai ištiriami, trumpai paminimi kritiniais momentais ir tuoj pat užmirštami. Angliškai kalbančiam pasauliui juos pateikdavo paprastai vokiečiai ir rusai, bandantys pateisinti savo lenkams padarytas skriaudas; arba lenkai ir žydai, ginantys savo vienintelę tiesą. Įvykius dengė retai praskleidžiamas politinių interesų, tautinio išdidumo, kalbos nemokėjimo šydas. Lenkijos istorijos knygos, kurias lenkų istorikai rašė savo tautiečiams, išverstos į anglų kalbą, palieka keistą įspūdį. Tokius didžiulius kolektyvinius darbus kaip *Cambridge History of Poland,* kurią 1941-1950 m. išleido W.F.Reddaway[1], arba *History of Poland,* išleistą Stefano Kieniewicziaus ir kitų 1968 m.[2], sunkoka suprasti; o Allison Philips, lordo Eversley ar W.J.Rose'o traktatai, kuriuos sukurti paskatino du pasauliniai karai, nepergyveno juos inspiravusių politinių situacijų.[3] Didžiosios Britanijos ir Amerikos mokslininkai tepasistengė parašyti vos kelias išsamias Lenkijos istorijos apžvalgas, skirtas savo šalių skaitytojams. Kai šis darbas bus išspausdintas, jis taps vienu rečiausių tokio pobūdžio veikalų nuo to laiko, kai profesorius W. F. Morfillas 1893 m. paskelbė savo epochinį darbą.[4]

Be to, Lenkijos istorija daugeliu atžvilgiu yra savaime įdomi. Senosios Respublikos nuosmukis ir žlugimas, jos kelias nuo didybės iki sunaikinimo yra kraupus ir jaudinantis. Ferdinandas Lotas apie vieną žymesnių nelaimės ištiktų civilizacijų yra pasakęs: „Pasaulio, nenorėjusio žūti, tragedija – tai kerintis reginys, vargu ar istorikas arba sociologas gali išvysti ką nors patrauklesnio". Lenkijos paskutinių metų patyrimas labai skyrėsi nuo įvykių, formavusių britų ir amerikiečių tradicijas. Lenkai politiniu požiūriu buvo sutriuškinti, ekonominiu – kentė nepriteklių ilgiau, negu tai yra atsimenama. Britams ir amerikiečiams, kurie iki šiol manė, kad pergalę ir klestėjimą jiems užtikrina prigimtinė teisė, Lenkijos pavyzdys turėtų suteikti

peno apmąstymams. Europoje lenkai yra visų nelaimingiausia ir, Michelet žodžiais tariant, pati žmogiškiausia tauta.[5]

Skeptiškas požiūris į metodologiją lėmė šio kūrinio turinį bei struktūrą. Vadinasi, negalime tikėtis, jog tai bus, tarkim, „sintezė", o tik „apžvalga", „apybraiža". Knygoje rasite komentarų, prieštaraujančių visuotinai priimtam vertinimui, primenančių beviltiškus angliško empirizmo įpročius, sumišusius su trupučiu *Angst* (baimės) ir kruopele atjautos. Tos abejonės visiškai pateisinamos, nes toks požiūris labai netobulas. Būtų puiku turėti teoriją, bet aš jos neturiu. Būtų puiku paprastai atsakyti į paprastus klausimus, tokius kaip „Kur buvo Lenkija?", arba „Kas yra lenkas, o kas ne?" Bet aš negaliu to padaryti. Tegaliu jums pasiūlyti keletą faktų ir keletą pastabų.

Galbūt jus paguos tai, kad ypač daug dėmesio skiriama knygos struktūrai ir dėstymui. Išsamiai apžvelgiami ir teminiai, ir chronologiniai klausimai. Po serijos įvadinių eseistinių straipsnių, aptariančių istoriografiją, istorinę geografiją ir ankstyvąsias lenkų valdovų dinastijas iki 1572 m., knyga dalijama į dvi pagrindines dalis, kurių takoskyra yra lemtingas lūžis, įvykęs 1795 m. Pirmoji dalis, pavadinta *Lenkijos ir Lietuvos valstybės gyvavimas ir žlugimas*, apžvelgia Lenkijos-Lietuvos unijos istoriją nuo 1569 m. iki jos žlugimo, įvykus trečiajam padalijimui. Antroji dalis, pavadinta *Šiuolaikinės tautos susiformavimas*, tiria bandymus suformuoti tautą iš senosios Respublikos liekanų ir atkurti tam tikrą nacionalinę nepriklausomybę. Ji apima laikotarpį nuo trečiojo padalijimo iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos 1945 m., kai Lenkijos nacionalinė valstybė buvo galutinai pripažinta. Abi knygos dalis sudaro skyriai, nagrinėjantys svarbiausius socialinius, ekonominius, konstitucinius ir diplomatinius klausimus, ir skyriai, kuriuose pasakojama chronologiškai. Kartu paėmus jie sudaro apmatus tankiai suausto audinio, kurio tikslas – perteikti sudėtingų visuomeninio gyvenimo santykių ir jų atspindžių prasmę. Paskutinis skyrius pateikia Lenkijos Liaudies Respublikos įvykių po Antrojo pasaulinio karo apžvalgą. Jo pabaiga pagrįsta asmeniniais įspūdžiais, aprašytais straipsnyje

Magiška paslaptinga kelionė po Lenkiją (*A Magical Mystery Tour of Poland*), kuris pirmą sykį buvo išspausdintas 1972 metų spalio 27 d. *The Times*. Katalikiškumo knygoje yra tiek, kiek leidžia galimybės. Kadangi daugeliui Britanijos ir Amerikos skaitytojų Lenkijos istorija yra visiškai nežinoma, svarių įvykių nagrinėjimas paįvairinamas anekdotais, epitafijomis, sąmojingais intarpais, priežodžiais, himnais, dainomis, eilėraščiais, kelionių aprašymais, lyriniais nukrypimais ir antikvarinėmis įdomybėmis, trumpai tariant, joje pilna tų istorinių keistenybių, kurias griežtieji mokslininkai laiko nevertomis savo talento.

Kiekviename knygos skyriuje pateikiama ilgų istorinių dokumentų bei literatūros kūrinių citatų. Konkrečios detalės pasitelkiamos tam, kad kaskart nutrūktų nuobodus santraukų srautas, įprastas apybraižoms, skirtoms neaprėpiamoms temoms. Tekstų atranka, žinoma, negali būti visiškai reprezentatyvi. Bet darbas, kuris sukelia minčių apie žmonijos istorijos begalinę įvairovę, mažiau iškraipo tikrovę negu tas, kuris remiasi vien plačiais apibendrinimais. Perspėtas apie tekstų atrankos pavojų, skaitytojas nesuglums išvydęs, kaip gausu šaltinių, prieinamų studijuojantiems Lenkijos istoriją.

Knygoje saikingai esama enciklopedinės informacijos. Čia formos ir lengvai skaitomo teksto reikalavimai turėjo būti derinami su poreikiu nužymėti svarbias gaires tolesniems tyrinėjimams ir užpildyti gėdingas spragas, susidariusias nušviečiant Lenkijos istoriją daugelyje standartinių britų ir amerikiečių žinynų.

Išnašų knygoje stengtasi pateikti kuo mažiau. Bibliografinės nuorodos, duodamos kūrinio gale, skirtos tiems skirsniams, kuriuose gausiai naudojamasi antriniais šaltiniais arba naujausiais tyrinėjimais. Nereikia nė sakyti, kad šaltinių paminėjimas nebūtinai rodo autoriaus pritarimą juose reiškiamoms nuomonėms.

Leidėjai laiku perspėjo, kad šiuolaikinį skaitytoją atbaido užsienio kalba. Labai gaila, kadangi Rytų Europos istorijos atmosferą smarkiai lemia šaltinių lingvistinė įvairovė. Vis dėlto visi svetimų kalbų tekstai ir citatos išversti į anglų kalbą ir tik greta keleto jų

spausdinami tekstai originalo kalba. Kur įmanoma, užsienio kalbomis parašyti eilėraščiai sueiliuoti angliškai. Tekstus, pateiktus be nuorodų, iš lotynų, lenkų, rusų, prancūzų, vokiečių, italų kalbų išvertė knygos autorius.

Be galo daug rūpesčių sukelia vietovardžiai. Lenkijos istorijos knygoje papraščiau būtų pateikti lenkiškas vietovardžių formas. Bet toks pasirinkimas būtų atgaivinęs daug anachronizmų, tad buvo bandoma kiekvienu atveju surasti formą, tinkamiausią tam laikmečiui bei istoriniam kontekstui. Išvados pateikiamos antrojo tomo 21 skyriuje.

Tokio masto darbas negalėjo būti parašytas be draugų ir kolegų pagalbos. Specialistai perskaitė ginčytinų skirsnių juodraščius ir maloniai sutiko pagelbėti kritiškais patarimais. Autoriaus dėkingumą pelno šie žmonės: Robert Auty, James Bolton, Maureen Burke, Jan Ciechanowski, Olga Crisp, Bohdan Czaykowski, Daniel Davies, Tony French, Józef Gierowski, Alexander Gieysztor, Marija Gimbutienė, Korol Górski, Ian Hamilton, Gershon Hundert, Wacław Jędrzejewicz, Richard Jenkins, Dolek Juzwenko, Stefan Kieniewicz, Antoni Mączak, Isabel de Madariaga, Bolesław Mazur, David Morgan, Laszlo Peter, Hugh Seton-Watson, Janusz Tomiak, Eva Travers, Angus Walker ir Piotr Wandycz. Autorius atsiprašo tų, kurių patarimus išklausė su pagarba, tačiau jais nepasinaudojo.

Kai kuriems skaitytojams nuostabą gali kelti knygos pavadinimas – *God's Playground**. Tai vienas iš galimų frazės *Boże igrzysko* vertimų į anglų kalbą. Ji pavartota Kochanowskio eilėraštyje *Człowiek – Boże Igrzysko* (*Žmogus – Dievo žaisliukas*), pasirodžiusiame 1580 m., ir yra visuotinai pripažinta Plauto *pila deorum* (dievų sviedinukas) kalkė.[6] *Boże* pagoniškame kontekste reiškia „dievų", krikščioniškame – „Dievo". *Igrzysko* – mažybinis daiktavardis, kilęs iš veiksmažodžio *igrać* (žaisti) senosios formos, gali būti verčiamas įvairiai: kaip „žaisliukas", „žaislas" (tai, su kuo žaidžiama); kaip „komedija" ar „drama" (tai, kas vaidinama, žaidžiama); kaip „aktorius", „komediantas" ar „juokdarys" (tas, kuris vaidina, žaidžia); arba kaip „scena" ar „arena" (kur vaidinama, žaidžiama). Tokia šios

* Lietuviškam vertimui pasirinktas pavadinimas *Dievo žaislas*. – *Red.*

frazės reikšmė ne sykį pasitaiko lenkų literatūroje, todėl ją galima vartoti ir kalbant apie kraštą, kur likimas rezgė piktas išdaigas ir kur humoro jausmas buvo esminis tautos išlikimo komponentas. Nebūtina šiam terminui suteikti pernelyg mokslinį atspalvį, tačiau skaitytojams ir net istorikams jis primins Montesquieu požiūrį, kad bet kuri kvailystė leistina, kol jai nesuteikiama didingumo. Lenkai apie savo istoriją kartais kalba pabrėžtinai pagarbiai, o „oficialieji žyniai" nepasižymi sąmoju. Net ir tokiu atveju autorius viliasi, kad geraširdiškas bei atviras požiūris nebūtinai yra nepagarbus ir kad jis gali būti suprantamas tiems, kurie visuomet žvelgė į „juokdarius" – pradedant Stańczyku, Potockiu ir Zabłockiu – kaip į kūrybingus lenkiškosios tradicijos turtintojus.[7]

Praėjus dvylikai mėnesių po to, kai buvo baigtas šis tomas, neįvyko beveik nieko, kas verstų suabejoti jo pagrindiniais teiginiais. Politinė krizė Lenkijoje neįveikta. Viską tebegožia eilės prie maisto ir opozicijos grupuočių veikla, tačiau vyriausybė nedaro nieko, kad panaikintų ir viena, ir kita. Niūrios pranašystės apie atvirą maištą ar Sovietų intervenciją neišsipildė. 1978 m. lapkritį ne kartą oficialiai ir neoficialiai buvo paminėtos tautinės nepriklausomybės 60-osios metinės. Valstybinės visuomenės informavimo priemonės minėjo lapkričio 7-8 dienas, Rusijos revoliucijos bei Daszyńskio paskubom suburtos Liublino liaudies vyriausybės metines; o Bažnyčia ir dauguma lenkų išliejo savo džiaugsmą tik sulaukę įprastos šventės dienos – lapkričio 11-osios. Gausiuose akademiniuose susirinkimuose diskutuota apie 1918 metų svarbą. Partijos apologetai visokiais būdais stengėsi sumenkinti Józefo Piłsudskio vaidmenį ir nuslėpti tai, kad Lenkijos komunistinis judėjimas priešinosi nacionalinės nepriklausomybės idėjai. Beveik visi komentatoriai optimistiškai įrodinėjo, jog lenkai jau vien dėl to tapo nepriklausomi, kad lenkų tauta vieningai ir labai ryžtingai siekė to. Retas sugebėjo atsižvelgti į komplikuotą Lenkijos viešąją nuomonę ir drauge blaiviai įvertinti 1918 metų tarptautinę padėtį.

1978-ieji įsidėmėtini kaip dviejų asmenybių iškilimo metai. Birželio mėnesį valstybės ir partijos vadovai be paliovos garsino pul-

kininko Mirosławo Hermaszewskio kosminį skrydį sovietų erdvėlaiviu. Spalio 16 dieną lenkų tauta be galo džiūgavo ir didžiavosi, kai kardinolas Karolis Wojtyła, Krokuvos arkivyskupas, tapo popiežiumi Jonu Pauliumi II. Kontrastas tarp pompastiškų iškilmių pagerbiant pirmąjį lenkų kosmonautą ir besaikio džiūgavimo, kai lenkas pirmą kartą tapo Šventuoju Tėvu, atskleidė tikrąją šiandieninės Lenkijos padėtį. Simbolika buvo akivaizdi – lenkų kosmonautas, skrendantis sovietų dirbtiniu palydovu, ir energingas lenkų dvasinis vadovas prie Vatikano vairo. Pirmasis, kaip ir Laika, pasitarnavo šiuolaikiniam mokslui ir karinei technologijai, antrasis sekė šv.Petro pėdomis, stiprindamas religinę tradiciją ir gaivindamas dvasingumą.

Vargu ar jau dabar galima teisingai įvertinti Jono Pauliaus II pontifikato poveikį, bet kažin ar galima abejoti, kad jis sustiprino Lenkijos katalikiškąjį ir vakarietiškąjį identitetą labiau negu bet kuris kitas atmintinas įvykis. Jau vien tai, kad šis atviraširdis lenkų žemės sūnus pasirodė galįs tapti popiežiumi, padės sustiprinti tėvynainių savigarbą, moralę ir ryžtą tarptautiniuose sandoriuose. Naujasis popiežius puikiai supranta, kokią tai gali turėti reikšmę. Savo inauguracinėje kalboje 1978 m. spalio 23 d. jis kreipėsi į tautiečius, ne vien katalikus, ir priminė jiems tikrąją patriotizmo prasmę, pabrėždamas, kuo jis skiriasi nuo siaurakakčio nacionalizmo ir šovinizmo. „Mus vienija meilė tėvynei, – sakė popiežius. – Ji turi būti ryšys, nustelbiantis visus mūsų nesutarimus." Tų pačių (1978) metų gegužės 3 dieną, sakydamas savo paskutinį pamokslą Krokuvoje, jis šią temą nušvietė dar aiškiau:

Nes viskas, ką mes išgyvenome per savo istoriją, ypač skausmingais padalijimų, okupacijos, sukilimų, kovų ir kančių laikotarpiais, tarsi privertė kiekvieną lenką savo širdimi pajusti visus tuometinio gyvenimo vargus. Todėl jam niekas, kas yra lenkiška, negali būti neįdomu. Didysis poetas Stanisławas Wyspiańskis pakvietė savo klausytojus susiburti aplink mažą mergaitę ir jai tarė: „ Ką girdi plakant savyje? Tai tavo širdis. Ta širdis yra tikroji Lenkija."[...] Galų gale kiekvienas mūsų turime palikimą, kurį sukrovė ankstesnės kartos, ankstesni amžiai, perteikę mums triumfą ir nesėkmes, palikimą,

kuris kuo toliau, tuo giliau leidžia šaknis ir per kiekvieną iš mūsų augina naujus želmenis. Be šio palikimo mes negalime gyventi. Tai – mūsų siela. Būtent šiuo palikimu, kuris vadinamas Tėvyne ar Tauta, mes ir gyvi. Mes gyvi šiuo lenkišku palikimu, šiuo Lenkijos krikščionybės tūkstantmečiu. Tai tikrovės dėsningumas [...].

Ir tikintiems, ir netikintiems tai buvo labai reikšmingi žodžiai. Vieniems jie įsmigo į širdį, kitus įbaugino, tačiau visi juos pagarbiai išklausė.

* * *

Už talką ir paramą rengiant spaudai šį didelį rankraštį autorius dėkingas Kenui Wassui iš Londono universiteto koledžo, kuris apsiėmė nubraižyti mano žemėlapius ir diagramas, Andrzejui Suchcitzui ir Marekui Siemaszko, kurie sudarė dalykinę rodyklę, Slavų ir Rytų Europos studijų mokyklos spaudinių komitetui, ypač De Brzezie Lanckorońskio fondui, suteikusiam dosnią paramą.

Norman Davies
Wolvercote, 1979 m. gegužės 3 d.

TURINYS

ANTROJI DALIS

ŽEMĖLAPIŲ IR DIAGRAMŲ SĄRAŠAS

ŽEMĖLAPIAI:

DIAGRAMOS:

ILIUSTRACIJŲ SĄRAŠAS

PASTABOS APIE ILIUSTRACIJAS

I *Juodoji Częstochowos Madona* – labiausiai garbinamas lenkų katalikybės simbolis – greičiausiai yra bizantiškos kilmės ir į Jasna Góros vienuolyną (įsteigtą 1382) patekęs XIV amžiaus pabaigoje. Nuo pat su apvaizdos padėjimu atlaikytos švedų apgulties 1655 metais šventasis paveikslas yra lenkų Marijos kulto objektas.
Sikorskio muziejus (Londonas).

(Nežinomas dailininkas) *Jono iš Ujazdo* (Jan z Ujazdu), *Drużyna* heraldinės giminės riterio, *epitafium* (antkapinis portretas), datuojamas 1450, anksčiau buvęs Czchówo parapijos bažnyčioje ir Lubomirskio kolekcijoje Lvove.
Wawelio kolekcija (Krokuva).

II Józef Simmler (1823-1868), *Barboros Radvilaitės mirtis*, 1860. Graudus paveikslas, vaizduojantis karalienės Barboros mirtį, nutapytas vokiečių Nazarėnų mokyklos atstovo, buvo labai populiarus XIX amžiaus Lenkijoje.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

(Nežinomas dailininkas) *Ona Jogailaitė* (1523-1596), paskutinioji iš Jogailaičių – Žygimanto Senojo ir Bonos Sforzos duktė, Žygimanto Augusto sesuo, karaliaus Stepono Batoro žmona, Zigmanto Vazos teta.
Nacionalinis muziejus (Wilanów).

III (Nežinomas dailininkas) *Zboże zapłaci* (XVII amžius), Torunė – scena iš Vyslos grūdų prekybos. Pavadinime – lenkiškų žodžių „Dievas" ir „javai" žaismas.
Torunės muziejus, MT/M/92/SN.

Parokhet (skrynios uždangalas) iš Przedbórzo netoli Piotrkówo sinagogos, data neįskaitoma. Vaizduojama *Keter Torach* (Įstatymo karūna) virš trijų Lenkijos erelių. Dedikacija – mirusiajam Zvi Hirschui ir jo žmonai.
Orbis Books (Londonas).

IV J. Matejko (1838-1893), *Liublino unija,* 1869. Scena, kai lietuvių kunigaikščiai nusileidžia ir sutinka su unija, nutapyta 300-osioms Liublino unijos metinėms. Karalius Žygimantas Augustas laiko iškėlęs krucifiksą, o primas Uchańskis siūlo etmonui Mieleckiui, kancleriui Mikalojui Radvilai ir Jonui Chodkevičiui (parėmęs galvą rankomis) prisiekti. Taip pat dalyvauja Fryczas Modrzewskis, kunigaikštis Romanas Sanguszko, kunigaikštis Mychałas Viśniowieckis, Ona Jogailaitė, kardinolas Hosius, kunigaikštis Ostrogiškis, Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Hohencolernas.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

Bernardo Belloto (1721-1780), dar vadinamas Caneletto Jaunesniuoju. *Stanislovo Augusto išrinkimas,* 1776. Tai viena iš dviejų 1764 metų karaliaus rinkimų versijų, nutapyta praėjus 12 metų po įvykio.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

V J. Matejko, *Batoras prie Pskovo,* 1872. Karalių Steponą Batorą su duona ir druska sveikina rusų bajorų delegacija; dalyvauja kancleris Zamoyskis, kunigaikštis Ostrogiškis, popiežiaus legatas Possevinis, etmonas Żółkiewskis husaro apranga, kazokų atamanas Oryszowskis.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

(Miniatiūra) *Gnińskio misija Portoje,* 1677. Nesėkmingasis Sobieskio pasiuntinys po ilgo laukimo yra priimamas sultono Mechmedo IV.
Czartoryskio kolekcija (Krokuva).

VI (Nežinomas dailininkas) *Sebastianas Lubomirskis* (1536-1613). Lubomirskių turtų ir valdų pradininkas – Wojniczo kaštelionas, karališkųjų druskos kasyklų Wieliczkoje nuomotojas, Spiszo seniūnas.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

(Nežinomas dailininkas) *Katarzyna z Lubomirskich Ostrogska,* apie 1600, Sebastiano Lubomirskio ir Annos Branickos duktė, kunigaikščio Jonušo Ostrogiškio (1554-1620), Volynės vaivados, Krokuvos kašteliono, atsivertėlio iš stačiatikybės į katalikybę, antroji žmona.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

VII Louis de Silvestre (1675-1760), dvaro dailininkas Dresdene ir Varšuvoje 1716-1748 metais, Saksų rūmų dekoratorius. *Augustas II su šarvais.*
Nacionalinis muziejus (Wilanów).

Marcello Bacciarelli (1731-1818), pagrindinis karaliaus dvaro dailininkas nuo 1766 metų. *Stanislovas Augustas karūnavimosi apdaru*, apie 1700. *Nacionalinis muziejus (Varšuva).*

VIII Józef Chełmoński (1849-1914), lenkų dailininkas realistas, geriausiai žinomas iš nutapytų kaimo vaizdų, pavyzdžiui, *Żórawie* (*Gervės*, 1870), ir arklių, pavyzdžiui, *Czwórka* (*Ketvertas*, 1881). Paveiksle *Casimiras Pułaskis prie Częstochowos* vaizduojama viena iš Baro konfederatų akcijų. Antrame plane – Jasna Góros vienuolynas.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

J. Matejko, *Rejtanas*, 1866. Tadeuszas Rejtanas (1746-1780), Naugarduko atstovas seime, užtveria duris Senatui, protestuodamas prieš pirmojo Respublikos padalijimo patvirtinimą 1773 metais. Seimo maršalka kunigaikštis Adamas Ponińskis liepia jam liautis. Jam iš šonų – Feliksas Potockis (baltai apsirengęs) ir etmonas Branickis; balkone – kunigaikštis Repninas; ant sienos – Jekaterinos II portretas.
Nacionalinis muziejus (Varšuva).

SVARBIAUSIOS LENKIJOS ISTORIJOS DATOS

PRIEŠISTORĖ

pr. Kr.	
apie 180 000	Anksčiausi žmogaus veiklos pėdsakai Ojców olose netoli Krokuvos
4000-1800	Neolito kultūros
apie 2500	Pirmykštės žemdirbystės pradžia
1800-400	Žalvario amžiaus kultūros
apie 600	Geležies amžiaus kultūros pradžia
apie 550	Anksčiausia salos pilies Biskupine statyba
apie 500	Skitų klajoklių antpuoliai
apie 400	Keltų genčių apsistojimas
po Kr.	
I amžius	Germanų genčių – gotų, gepidų, markomanų, burgundų ir kt. apsigyvenimas
II amžius	Ptolemėjo geografija mini *Kalixia* (Kaliszą)
III amžius	Gotų ir gepidų kraustymasis prie Juodosios jūros
V amžius	Hunų viešpatavimas
VI amžius	Avarų viešpatavimas: slavų ekspansijos pradžia
apie 844	Anoniminis bavarų geografas išvardija į rytus nuo Elbės gyvenančias slavų gentis

ISTORIJA

IX a. iki 1370-1385 PIASTŲ KARALYSTĖ

apie 850	Piastų dinastijos iškilimas polianų valdose
	Vyslėnų gentis Moravijos didžiosios valstybės įtakos zonoje
963-992	Mieszko I valdymas
966	Mieszko I krikštas, Romos (lotyniškosios) krikščionybės įvedimas
991	*Dagome ludex* – seniausias Lenkijos dokumentas

992-1025	Boleslovo Narsiojo valdymas
997	Šv. Vaitiekaus (Adalberto) nukankinimas
1000	Gniezo suvažiavimas: Lenkijos vyskupijos įsteigimas
1025	Boleslovo Narsiojo karūnavimas
1079	Šv. Stanislovo, Krokuvos vyskupo, egzekucija
1116	Galo Anonimo kronika
1138	Boleslovo Kreivaburnio testamentas, principato užuomazga
1138-1295	Piastų karalystės susiskaldymo laikotarpis
1180	Łęczycos sinodas, bažnytinių privilegijų suteikimas
apie 1220	Wincento Kadłubeko kronika
1226	Kryžiuočių ordino įsikūrimas Prūsijoje
1241	Pirmasis mongolų antpuolis: Legnicos mūšis
1242	Pirmajam miestui – Vroclavui – suteikiamos miesto teisės
1264	Kaliszo statutas: privilegijų suteikimas žydams
1295	Pšemislo II karūnavimas: Lenkijos karalystės atkūrimas
1300-1305	Lenkijos ir Čekijos unija valdant Vaclovui II
1306-1333	Vladislovo Lokietkos valdymas
1308	Kryžiuočiai užgrobia Gdanską
1320	Lokietkos karūnavimas
1333-1370	Kazimiero Didžiojo valdymas
1335	Silezijos atidavimas čekams
1340	Lenkija pradeda Raudonosios Rusios nukariavimą
1364	Krokuvos susirinkimas. *Studium generale* įkūrimas
1370	Kazimiero Didžiojo mirtis
1370-1385	Lenkijos ir Vengrijos unija valdant Liudvikui Anžujiečiui
1374	Košicės statutas: privilegijų suteikimas bajorijai

1385-1572 JOGAILAIČIŲ VALDYMO LAIKOTARPIS:
asmeninė Lenkijos ir Lietuvos unija

1385	Krėvos unija: Jadvygos ir Jogailos sužadėtuvės
1386-1434	Jogailos valdymas
1400	Krokuvos Jogailos universiteto įkūrimas
1410	Žalgirio mūšis
1413	Horodlės unija
1425	*Neminem captivabimus*: bajorijos privilegijų įstatymas
1434-1444	Vladislovo Varniečio, Lenkijos ir Vengrijos karaliaus, valdymas

1444	Varnos mūšis
1444-1492	Kazimiero Jogailaičio valdymas
1454	Karališkosios Prūsijos prijungimas prie Lenkijos
1466	Torunės taika: Prūsijos padalijimas
1474	Pirmoji spaustuvė Krokuvoje
1493	Dvejų rūmų seimo įsteigimas
1505	*Nihil novi* statutas
1506-1548	Žygimanto Senojo valdymas
1525	Kryžiuočių ordino sekuliarizacija: Albrechto Hohencolerno priesaika
1529	Mazovijos prijungimas prie Lenkijos
1543	Koperniko mirtis
1548-1572	Žygimanto Augusto valdymas
1561	Livonijos prijungimas: Lenkija įsivelia į Livonijos karus
1562-1563	Piotrkówo seimas: kova už teises ir privilegijas
1563	Lenkų kalvinistų skilimas: arijonų atsiskyrimas, Bresto Biblija
1564	Jėzuitų atvykimas į Lenkiją
1569	Ukrainos įjungimas į Lenkijos karalystę, Liublino unija

1569-1795 LENKIJOS IR LIETUVOS RESPUBLIKA

1573	Varšuvos konfederacija, religinės tolerancijos pripažinimas
1573	Pirmieji karaliaus rinkimai, Henriko Valua valdymas: *pacta conventa*
1576-1586	Stepono Batoro valdymas
1578	Karalystės tribunolo įkūrimas
1584	Jano Kochanowskio mirtis
1587-1632	Zigmanto Vazos valdymas
1596	Bresto unija: Unitų bažnyčios įkūrimas
1605	Lenkų kišimasis į Maskvos Didžiąją suirutę
1606-1608	M. Zebrzydowskio rokošas
1617-1629	Pirmasis karas su Švedija
1620-1621	Pirmasis karas su turkais: Cecora (1620), Chotinas (1621)
1632-1648	Vladislovo Vazos valdymas
1634	Polianovkos taika su Maskva
1635	Stumsdorfo paliaubos su Švedija. Stačiatikių hierarchijos atkūrimas
1648-1668	Jono Kazimiero Vazos valdymas

1648-1657	Chmelnickio sukilimas Ukrainoje
1652	Pirmasis *liberum veto*
1654-1660	Pirmasis Šiaurės karas su Švedija: Oliwos taika (1660)
1655-1667	Karas su Maskva: Andrusovo paliaubos (1667)
1657	Vėluvos sutartis: Prūsijos kunigaikštystės nepriklausomybė
1661	*Merkuriusz Polski*: pirmasis Lenkijos laikraštis
1665-1667	Jerzio Lubomirskio maištas
1672	Antrasis karas su turkais
1674-1696	Jono Sobieskio valdymas
1675	Javorovo sutartis su Prancūzija
1683	Vienos apgultis
1686	Grzymułtowskio taika (nepatvirtinta seimo) su Maskva
1697-1764	Saksų karalių valdymas: Augustas II (iki 1733) ir Augustas III (iki 1764)
1700-1721	Didysis šiaurės karas
1704-1710	Švedijos statytinio karaliaus Stanislovo Leščinskio valdymas
1717	Nebylusis seimas: Rusijos protektorato pradžia
1724	Neramumai Torunėje
1733-1735	Lenkijos įpėdinystės karas
1747	Atidaryta viešoji Załuskio biblioteka
1764-1795	Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymas
1768-1772	Baro konfederacija
1772	Pirmasis Lenkijos padalijimas
1780	Adamo Naruszewicziaus *Lenkijos tautos istorija*
1788-1792	Ketverių metų seimas
1791	Gegužės 3-iosios konstitucija
1792	Targovicos konfederacija: rusų-lenkų karas
1793	Antrasis Lenkijos padalijimas: paskutinis seimas Gardine
1794	Kosciuškos sukilimas
1795	Trečiasis Lenkijos padalijimas: karaliaus tremtis ir abdikacija

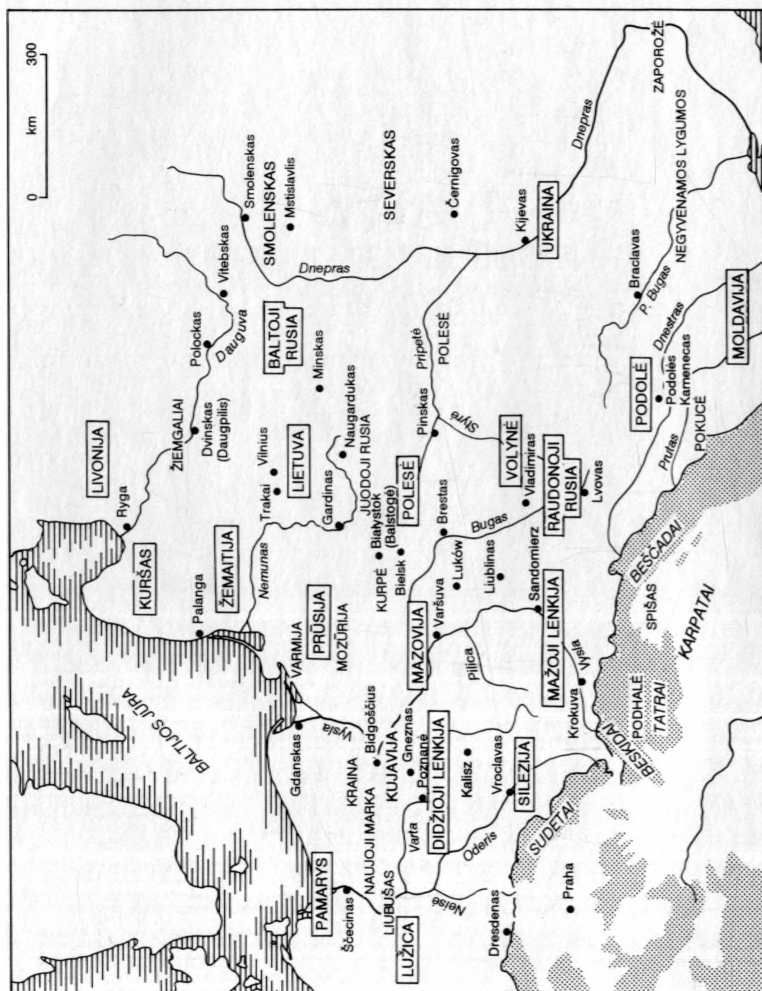
I

PIRMOJI
DALIS

ĮVADAS

NUO SENIAUSIŲ LAIKŲ IKI 1572 METŲ

1 žemėlapis. Lenkų žemės

PIRMAS SKYRIUS

MILLENIUM Tūkstantis istorijos metų

Pirmasis rašytinis šaltinis apie Europos dalį, šiandien vadinamą Lenkija, datuojamas 965-966 m. Tais metais žydų keliautojas iš Tortosos Ispanijoje Ibrahim-Ibn-Jakubas, lydimas Córdobos kalifo, su diplomatine misija išvyko į centrinę Europą. Kelionės metu jis aplankė Prahą ir galbūt Krokuvą, kuri tuomet priklausė Čekijos karalystei. Jo prisiminimų fragmentų išliko arabų geografų aprašymuose:

Slavų žemės driekiasi nuo Sirijos jūros iki vandenyno šiaurėje [...] Čia gyvena gausybė įvairių genčių [...] Šiuo metu jas valdo keturi karaliai: Bulgarų karalius; Faragos (Prahos), Boiemos (Bohemijos) ir Karako (Krokuvos) karalius Bojeslovas; šiaurės žemių karalius Mesko; ir vakarinių žemių – Nakonas [...]

Mesko karalystė yra didžiausia iš visų. Čia yra gausybė augalinio maisto, mėsos, medaus ir žuvies. Karaliaus renkami mokesčiai iš prekybininkų naudojami vasalams išlaikyti. Jis laiko tris tūkstančius ginkluotų vyrų, suskirstytų į pulkus [...] ir duoda jiems viską, ko reikia: drabužius, arklius ir ginklus [...] Labai svarbi slavams kraičių tradicija primena berberų papročius. Jei žmogus turi keletą dukterų, jis gali praturtėti, jei porą sūnų, – tapti labai gerbiamas.

Apskritai slavai yra smurtingi, linkę į agresiją. Jei ne tarpusavio vaidai, kylantys dėl susiskaidymo į grupes ir klanus, jokia kita tauta neprilygtų jiems galybe. Jie gyvena derlingiausiose žemėse, kurios teikia daug pragyvenimo šaltinių. Ypač daug jėgų jie skiria žemdirbystei [...] Jų sausumos ir jūrų prekybos keliai siekia rusinų žemes ir Konstantinopolį [...]

Ištekėjusios moterys būna ištikimos. Bet mergina, įsimylėjusi vieną ar kitą vyrą, eina pas jį numalšinti savo aistros. Jei vyras, vedęs merginą, įsitiki-

na, kad ši dar skaisti, sako jai: „Jei būtum ko nors verta, tai vyrai būtų geidę tavęs, ir tu būtum praradusi nekaltybę." Ir po to grąžindavo ją tėvams.

Slavų žemėse yra šalčiausia iš visų. Kai giedra, užklumpa didžiausi speigai [...] Versmes ir kūdras padengia storas ledo luobas. Kvėpuojant vyrų barzdos pasipuošia varvekliais, kurie atrodo lyg stikliniai [...]

Jie neturi tikrų pirčių, o maudosi medinėse trobelėse. Ten sumūrija iš akmenų krosnis ir jas įkaitinę apipila vandeniu [...] Garus sklaido mosuodami žolės kuokštais. Atsiveria odos poros ir visos nereikalingos medžiagos pašalinamos iš kūno. Tokia trobelė vadinama *al-istba*.

Jų karaliai važinėja didelėm keturratėm karietom. Kad keleivis nebūtų kratomas, karietos viduje ant grandinių pakabinamas lopšys. Panašius vežimus jie daro ligoniams ir sužeistiesiems [...]

Slavai nuolat kariauja su bizantiečiais, frankais, langobardais ir kitomis tautomis, bet ne visada laimi.[1]

Nenuostabu, kad Mieszko I*, šiaurės valdovas, arba „Mesko", kaip jį pavadino čekai, pas kuriuos viešėjo Ibrahimas, ypač sudomino atvykėlį iš Ispanijos. Tais pačiais metais, kai Córdobos pasiuntiniai atvyko į Prahą, Mieszko susižadėjo su čekų karaliaus dukra Dubravka ir parsivežė ją į Lenkiją, į savo namus Poznanėje. Kitais metais, vykdydamas vieną iš vedybinės sutarties sąlygų, jis išsižadėjo pagoniškos savo prosenelių religijos ir buvo pakrikštytas. Mieszko jokiu būdu nebuvo tautos monarchas, kaip jį vaizdavosi devynioliktojo amžiaus romantikai. Jis vadovavo *Polanie*, arba polianų, genčiai, vienai iš daugelio to meto slavų genčių. Jis buvo karo vadas, o jo valdomos teritorijos dydis tepriklausė nuo karinės sėkmės ar nesėkmės. Jis be jokių skrupulų galėjo plėšti savo kaimynus slavus, o reikalui esant veikti išvien su vokiečiais ir čekais. Visi Mieszko žygdarbiai – kaip ir jo anūko Knuto Danijoje ir Anglijoje – netrukus buvo užmiršti, išskyrus apsikrikštijimą. Vien jau šiuo veiksmu jis įvedė savo tautą į vakarų kultūros ir lotyniško rašto pasaulį. Savo įpėdiniams jis sudarė sąlygas įkurti Lenkijos bažnytinę metropoliją su sostine Gnieznu. Mieszko pradėjo lenkų rašytinę istoriją, kuri nenutrūkdama tęsiasi iki šiol.

* Lietuvių istoriografijoje šio kunigaikščio vardas labai įvairuoja – Mieškas, Mieška, Meškas, Meška. – *Red.*

* * *

Pasinėrimas į tūkstantmetę istoriją reikalauja drąsos ir iš istoriko, kuris turi ją aprašyti, ir iš skaitytojo, norinčio su ja susipažinti. Šie įvykiai yra per daug sudėtingi, kad suprastum jų visumą, o aprėpti jų irgi neįmanoma, jeigu jie pateikiami be jokio skirstymo. Dėl to tūkstantmečio įvykius įprasta chronologiškai skirstyti į grupes arba laikotarpius. Kai kuriems istorikams toks „periodizavimas" tėra empirinės pratybos, primenančios virėjo darbą, kai šis dalija valgį į atskirus patiekalus, parenka komponentus, vadovaudamasis savo skoniu ir išmone bei sveikos mitybos principais. Kai kam tai yra labai svarbus dalykas, besiremiąs filosofijos ir mokslo dėsniais. Tai viena iš neišvengiamų šio amato užduočių. Būdas, kuriuo atliekamas šis darbas, daug pasako ne tik apie istoriją, bet ir apie patį istoriką.

Pirmieji istorikai nebandė periodizuoti tyrinėjamų įvykių. Manoma, kad jie buvo niekam tikę metraštininkai, nes jų pateiktuose fragmentiškuose aprašymuose, legendose, pasakėčiose ir religiniuose pasakojimuose „piktnaudžiaujama grožinės literatūros privilegija". Lenkijoje, kaip ir visoje Europoje, tai dažniausiai buvo mokyti dvasininkai, rašę lotyniškai apie didvyriškus tikėjimo gynėjus arba gársinę valdovų šlovę. Vienas jų buvo Galas Anonimas (?-1118), benediktinų vienuolis iš Prancūzijos, aprašęs Boleslovo Kreivaburnio viešpatavimą. Wincentas Kadłubekas, žinomas kaip magistras Vincentas (?-1223), studijavęs Sorbonos universitete, vėliau – Krokuvos vyskupas, Livijaus pavyzdžiu sukūrė kroniką, kurioje daugelį žinių spragų užpildė moraliniais pamokymais arba įmantriais ir visiškai čia netinkančiais nukrypimais į klasikinę literatūrą. Jo tikslas, pasak jo globėjo Kazimiero Teisingojo, buvo „pateikti ainiams jų protėvių dorumą". Janko iš Czarnkówo (?-1387) daugiau dėmesio skyrė politikai, skrupulingai aprašinėdamas savo gyvenamojo laikotarpio įvykius ir, jo nuomone, smerktinus Liudviko Anžujiečio darbus.[2]

Janas Długoszas (Longinus, 1415-1480), Krokuvos kanauninkas ir karaliaus sūnų auklėtojas, dažno laikomas pirmuoju Lenkijos is-

toriku. Dar jis vadinamas „žymiausiu vidurinių amžių publicistu", kuris savo gausią literatūrinę kūrybą panaudojo bažnyčios ir dvasininkijos padėčiai bei privilegijoms ginti. Długoszas vienas pirmųjų pradėjo rinkti ir užrašinėti istorinę medžiagą – dokumentinę ir žodinę. Daug metų jis praleido važinėdamas po krašto vienuolynų bibliotekas ir katedrų kapitulas, perrašinėdamas rankraščius ir kalbėdamasis su svarbių įvykių liudininkais. Jis, žinoma, buvo vienas mėgstamiausių metraštininkų, nes mokslingas panegirikas, skirtas lenkų karaliams, supindavo su nuotaikingais pasakojimais apie jų asmeninį gyvenimą. Apie XII a. valdžiusį Vladislovą II jis rašo, kad šis, rinkdamas miške vietą stovyklai, tarė vienam medžioklės bendražygiui: „Čia bus taip minkšta kaip tavo žmonai gulint su meilužiu". Šis jam atsakęs: „Arba kaip tavo karalienei su savo vyskupu".

Dvylikatomėje *Historia Polonica* (*Lenkijos istorija*) mažai analizės. Długoszo tikslas, pasak jo paties, buvo tiesiog „iš pelenų prikelti atminimą apie didžiuosius žmones". Jis gyveno pasaulyje, kur priežastingumas paklusdavo Apvaizdai; kuriame dar nebuvo sugalvota progreso sąvoka ir kur istorija, kaip žmonijos vystymosi mokslas, būtų buvusi palaikyta niekam nereikalinga. Viduramžių supratimu, žmonija nežengia pirmyn. Veikiau kasmet vis labiau tolsta nuo pirmapradės Dievo malonės, kurią susigrąžinti yra vienintelis mūsų gyvenimo tikslas. Vis dėlto Długoszas suprato, kad istorijos tyrinėjimas turi moralinę ir didaktinę vertę. „Filosofija, – rašė jis, – tik uždega ir sujaudina žmones, o istorija tarsi veidrodis parodo mums visa tai, kas susiję su didvyriškumu, išmintingumu, kuklumu, pamaldumu bei žmonių kvailybe."[3]

XVI a. metraštininkai neabejojo savo pirmtakų prielaidomis. Maciejaus Miechowitos *Chronica Polonorum* (*Lenkų kronika*, 1519) pratęsia Długoszo pasakojimus iki savo dienų. Marcino Bielskio (1495-1575) *Chronika wszystkiego świata* (*Viso pasaulio kronika*, 1551) yra pirmas istorinis veikalas lenkų kalba. Varmijos vyskupo Marcino Kromerio (1512-1589) parašyta *Chronica Polonica* (*Lenkijos kronika*, 1555), kurioje gausu legendų ir puikių iliustracijų, tapo viena populiariausių to laikmečio knygų.

XVII ir XVIII a. metraščius praturtino prašmatnūs poetiniai pagražinimai bei didesnis susidomėjimas visuomenės gyvenimu. Pelnytai išgarsėjęs lenkiškasis Torquato Tasso poemos *Gerusalemme Liberata* (*Išvaduotoji Jeruzalė*) vertimas, išleistas 1618 m. Piotro Kochanowskio, Jano Kochanowskio sūnėno, buvo stiliaus pavyzdys daugeliui tuometinių istorikų. Samuelis Twardowskis (1600-1660) įamžino svarbius Vazų valdymo laikų įvykius 35 000 trylikaskiemenių eilučių. Arijonas Wacławas Potockis (1621-1696) sukūrė ne tiek daug epinių eilių, bet jų literatūrinė ir istorinė vertė kur kas didesnė, ypač *Wojna chocimska* (*Chotino karas*, 1670). Wespazjanas Kochowskis (1633-1700) kūrė ne tik lenkiškas psalmes, bet ir reikšmingus veikalus apie tuometines aktualijas lotyniškai. Jo *Annalium Poloniae... Climacter Primus* (1683), *Secundus* (1688) ir *Tertius* (1698) – tai tikras išsamios informacijos apie to meto politines ir tarptautines krizes lobynas. Socialinių komentarų ir satyros tradiciją, paveldėtą iš ankstyvojo Renesanso, tęsė Szymonas Starowolskis (1588-1656) ir du broliai Opalińskiai – Krzysztofas (1610-1656) bei Łukaszas (1612-1662). Atsiminimus, kupinus visuomeninio ir politinio gyvenimo aktualijų, parašė Janas Pasekas (1636-1701), Marcinas Matuszewiczius (?-1784) ir Jędrzejus Kitowiczius (1728-1804).

Pirmieji istorikai šiuolaikine šio žodžio prasme atsirado Šviečiamojoje epochoje; vienas iš jų buvo Smolensko vyskupas Adamas Naruszewiczius (1733-1796). Nors ir buvo aukšto bažnytinio rango, jis nepabūgo kritikuoti tų, kurie visur matė Apvaizdos ranką, ir rinkti bei publikuoti istorinius dokumentus. Jis ruošė pagrindus veikalui, apimančiam visą Lenkijos istoriją, tačiau jo paties šešiatomė *Historia narodu polskiego* (*Lenkų tautos istorija*), pradėta spausdinti 1780 m., baigiama XIV amžiumi. Kaip ir kiti ikinacionalistinės epochos monarchistai, Naruszewiczius suskirstė praeitį, remdamasis dinastijų istorija. Pagal jį, Piastų laikotarpis truko nuo seniausių laikų iki 1386 m.; Jogailaičių laikotarpis – nuo 1387 iki 1572 m.; renkamų monarchų laikotarpis – nuo 1572 m. iki autoriaus gyvenamojo laikotarpio.[4] (Žr. diagr. A.)

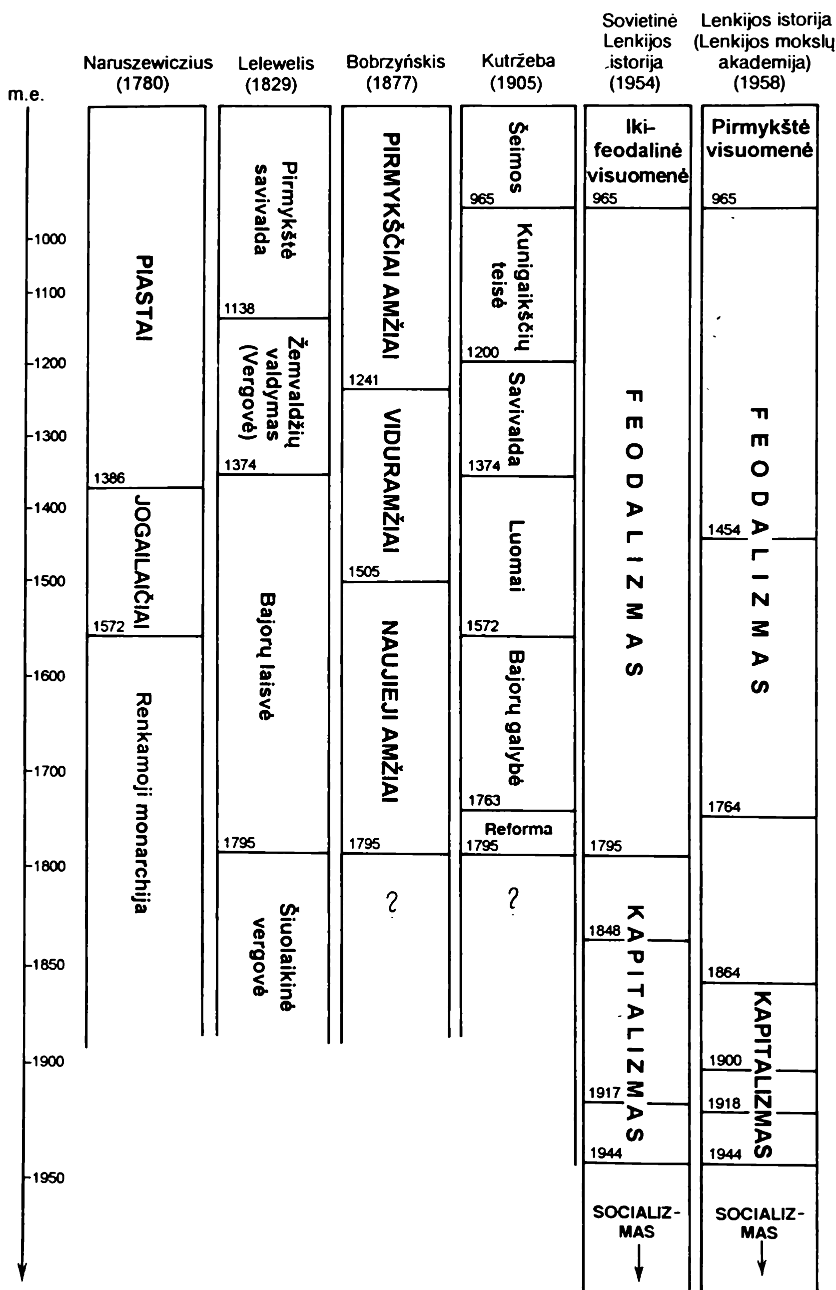

Diagrama A. Lenkijos istorijos periodizacija

Naruszewiczius mirė netrukus po Lenkijos monarchijos žlugimo, ir jo tiesmukas monarchistinis požiūris į istoriją neilgai tegalėjo tenkinti pasekėjus. Jo misiją pačiu laiku perėmė visiškai kitoks žmogus. Joachimas Lelewelis (1786-1861) buvo aktyvus respublikonas, 1824 m. caro valdžios pašalintas iš Vilniaus universiteto, kur buvo Istorijos katedros vedėju. 1830-1831 m. sukilėlių vyriausybėje Varšuvoje jis ėjo ministro pareigas. Paskui teko gyventi tremtyje, Briuselyje. 1847 m. jis buvo išrinktas Tarptautinės demokratų draugijos viceprezidentu, bet po metų šį postą užleido Karlui Marxui. Lelewelio pažiūros į istoriją, kaip ir Marxo, turėjo mesianizmo atspalvį, bet ilgainiui jos tapo dar keistesnės ir visiškai atitrūko nuo realybės. Jis sukūrė slavų „Gminowładztwo" (bendruomeninės savivaldos) teoriją, pagal kurią lenkams yra būdingas prigimtinis polinkis į demokratiją, o visą istoriją jis aiškino kaip kovą už laisvę. Taigi Lenkijos istoriją jis skirstė į Laisvės ir Vergovės laikotarpius, keičiančius vienas kitą. Pirmasis laikotarpis (nuo seniausių laikų iki Boleslovo Kreivaburnio testamento 1138 m.) buvo pirmykštės savivaldos laikotarpis, kai gero norinčių kunigaikščių valdžia puoselėjo senovinius genties papročius. Antruoju laikotarpiu (nuo 1139 m. iki Košicės statuto 1374 m.) lenkų tauta pateko į baronų valdžios vergiją ir iš jos buvo atimtos galimybės lemti savo likimą. Nuo 1374 m. iki trečiojo padalijimo 1795 m., įsigalėjus bajorų demokratijai, vėl atkurta laisvė senojoje karalystėje ir Respublikoje. Paskutinis nelaisvės laikotarpis prasidėjo nuo padalijimų ir tebesitęsė, kai Lelewelis rašė savo istoriją. Be abejonės, tokią istorijos periodizaciją suformavo Lelewelio politinės pažiūros. Jo *Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane* (*Lenkijos istorija, kasdieniškai nupasakota*, 1829) tūkstančiams jo kartos sukilėlių ir tremtinių tapo savotiška Biblija. Joje Lelewelis rašė, kad lenkų tautai skirtas „žmonijos šauklio" vaidmuo, kad jos kančios turėtų įkvėpti pasaulį ir kad jos ypatinga misija reikalauja atsižadėti pasaulietiškų pagundų bei sėkmės. Trumpai tariant, Lelewelis sukūrė istoriosofinę versiją Mickevičiaus alegorijos, teigiančios, kad Lenkija yra „tautų mesijas".[5]

Lelewelio teorijomis žavėjosi jo amžininkai ir prireikė dviejų nesėkmingų sukilimų – 1830 ir 1863 metais, – kad lenkų istorikai atsisakytų jų. Tarp šių sukilimų Lenkijos istoriją tyrinėjo vokiečiai, daugelio klausimų jie ėmėsi pirmieji. Lenkijoje ji buvo palikta Krokuvos mokyklos rankose, kuri būrėsi aplink „Stańczyko grupę": Józefą Szujskį (1835-1883), Walerianą Kalinką (1826-1883) ir Michałą Bobrzyńskį (1849-1935).[6]

Labiausiai skleisdamas jos pažiūras nusipelnė Bobrzyńskis. Jogailos universiteto profesorius ir puikus viduramžių teisės specialistas, drauge jis buvo dar ir Galicijos gubernatorius, taigi užėmė vieną aukščiausių postų, tuo metu prieinamų lenkams. Parašęs *Dzieje Polski w zarysie* (*Lenkijos istorijos bruožai*), tarp kurios pirmojo leidimo 1877 m. Krokuvoje ir paskutinio 1944 m. Jeruzalėje įsiterpė dar bent penki leidimai, jis padarė didelę įtaką skaitančiajai Lenkijos visuomenei. Rašydamas apie daugelį dalykų, jis suvokė, kad periodizacija yra svarbi, bet ignoruojama sritis, todėl aptarė ją ne viename metodologijos straipsnyje. Savo darbe naudojosi sveiko proto siūloma schema, pagrįsta daugiausia politiniais motyvais, ir siūlė tris akivaizdžius laikotarpius – pirmykštį, viduramžių bei naujųjų amžių ir tokias datas, skiriančias juos: 1241 m. – mongolų antplūdis, 1505 m. – *Nihil novi* konstitucija, 1795 m. – trečiasis padalijimas. Pirmykštėje epochoje valdė patriarchaliniai genčių vadai ir pirmieji Piastų dinastijos valdovai. Viduramžių epochoje visuomenė vystėsi savarankiškai, o naujaisiais laikais vyko nuolatinė kova tarp bajorijos privilegijų šalininkų ir priešininkų.[7]

Bobrzyńskio klasifikacija sukėlė audringą polemiką. Tie, kuriems tokia istorijos periodizacija atrodė pernelyg paprasta, siūlė laikotarpius skirstyti smulkiau ir nustatyti pereinamuosius laikotarpius. Skrupulingai buvo išnagrinėta lemtingų posūkių ir laikotarpių ribų esmė bei svarba. Szujskio kritika apsiribojo tuo, kad Bobrzyńskio klasifikacijos negalima taikyti užsienio politikai, o Tadeuszas Wojciechowskis (1838-1919), Lvovo universiteto profesorius ir Lenkijos istorijos draugijos pirmasis pirmininkas, teigė, kad naujųjų laikų Lenkijos istorijos pradžia reikia laikyti 1648 m. Chmelnickio

sukilimą Ukrainoje. O pačias reikšmingiausias pataisas siūlė konstitucinės teisės istorikai. Remdamiesi vien tik Lenkijos teisės istorijos dokumentais, jie galėjo pateikti tikslesnių argumentų nei jų varžovai. Stanisławas Kutrzeba (1876-1946), jaunesnysis Bobrzyńskio kolega iš Krokuvos, savo *Historia ustroju Polski w zarysie* (*Lenkijos valstybės istorijos bruožai*, 1905) pasiūlė vieną įtikinamesnių periodizacijos schemų:

iki 965 m.e.m. – gimininės bendruomenės laikotarpis;
965-1200 m. – kunigaikščių valdymo laikotarpis;
1200-1374 m. – nepriklausomų jurisdikcijų laikotarpis;
1374-1569 m. – luominės santvarkos laikotarpis;
1569-1764 m. – bajorų įtakos laikotarpis;
1764-1795 m. – reformų laikotarpis.[8]

Tokios metodologinės diskusijos tuomet vyko visoje Europoje, jos liudija, kad lenkų mokslininkai neliko nuošaly, apibrėžiant istoriją kaip aiškią mokslinę discipliną.

Stańczyko grupės, pasivadinusios karaliaus Žygimanto Senojo kandaus juokdario vardu, veikla taip pat sukeldavo diskusijas apie Lenkijos reikalus. Susikūrusi tuoj po 1863 m. sukilimo numalšinimo, grupė pagarsėjo tuo, kad pasmerkė, jos nuomone, juokingai romantiškas sukilėlių pretenzijas. Ypač puolė manančius, kad Lenkijos nelaimės kyla vien dėl svetimųjų priespaudos ir ragino savo kolegas tirti vidines Lenkijos silpnumo priežastis. Bobrzyńskis pareiškė: „Vienintelė mūsų žlugimo priežastis yra ta, kad neturėjome tinkamos vyriausybės". Dar atviriau savo amžininkų motyvus kritikavo Szujskis. „Istorija – tai sužeisto kario chirurgė, – rašė jis, – o ne išlepinto vaiko auklė". Tokiu būdu Stańczyko grupė nukreipdavo savo ypač kandų sąmojį prieš tuos, kurie stengėsi romantizuoti Lenkijos praeitį, gindami to meto sukilėlių politiką. Lygindavo neatsakingos XVIII a. bajorijos „auksinę laisvę" su savo laikmečio patriotų lengvabūdiškomis intrigomis bei veidmainiška retorika. Jų manymu, ir *liberum veto* (individo teisė priešintis visos bendruomenės valiai), ir *liberum conspiro* (teisė rengti sąmokslą prieš valdžią), ir *liberum defaecatio* (teisė šmeižti savo priešininkus) buvo lenkų bruo-

žai, būdingi tai pačiai nelemtai tradicijai. Jie buvo įsitikinę, kad senosios Respublikos sunaikinimą nulėmė natūrali įvykių eiga ir bet kokie mėginimai ją atkurti yra neprasmingi. Dėl to, kad taip kritiškai vertino Lenkijos galimybę išlikti nepriklausomai, Stańczyko grupė buvo pavadinta „Pesimistais". Nepasitenkinimas jų pažiūromis kilo XIX a. 9-ajame dešimtmetyje ir truko iki Pirmojo pasaulinio karo. Varšuvos pozityvistai, vadovaujami Tadeuszo Korzono (1839-1918) ir Władisławo Smoleńskio (1851-1926), visapusiškai išanalizavo Krokuvos mokyklos tyrinėjimų duomenis ir padarė stulbinamai prieštaringas išvadas.[9] Korzono veikale *Dzieje wewnętrzne Polski za Stanisława-Augusta* (*Stanislovo Augusto laikų Lenkijos vidaus politika*, 1880-1886) ir Smoleńskio veikaluose, skirtuose Šviečiamajai epochai Lenkijoje, stengtasi akcentuoti Lenkijos ūkio ir kultūros pasiekimus politinio pralaimėjimo laikotarpiu. Krokuvoje Kalinka pasitraukė iš Stańczyko grupės, manydamas, kaip ir De Tocqueville'is Prancūzijoje, kad *ancien régime* (senąją tvarką) suardė sėkmingos reformos. Kiekvienas jų savaip teigė, kad dėl Lenkijos tragedijos kalta ne vien ji pati. Šitaip jie drąsino žmones, siekiančius tautinio ir politinio atgimimo ir pelniusius "Optimistų" vardą. Korzono *Historia nowożytna* (*Naujųjų laikų istorija*, 1889) Lenkijos įvykius laikė esant neatsiejamus nuo visos Europos įvykių, ir jos tonas bei turinys labai skyrėsi nuo Bobrzyńskio veikalo tono ir turinio.[10] Konkurencija tarp „Pesimistų" ir „Optimistų" iki šiol yra pagrindinė lenkų istoriografijos tema.[11]

Pozityvizmo epocha sukūrė Lenkijos istorijos, kaip šiuolaikinio mokslo, pagrindus. Sistemingas istorinių šaltinių kaupimas ir skelbimas, kurį pradėjo vyskupas Naruszewiczius, nepaprastai paplito. Duris atvėrė archyvai, muziejai ir istorijos bibliotekos, tarp jų ir Varšuvos *Archiwum Akt Dawnych* (Senųjų aktų archyvas, 1867), Czartoryskio kolekcija Krokuvoje, Kórniko ir Raczyńskių bibliotekos Poznanėje. Lvove buvo imtasi istorinės bibliografijos darbų, kuriuos ypač skatino Ludwigas Finkelis (1858-1930), taip pat pradėta darbuotis visose pagalbinių mokslų srityse – pradedant paleografija ir archeologija, baigiant genealogija, heraldika ir numizmatika.

Žymiausi istorijos leidiniai – *Kwartalnik Historyczny* (*Istorijos ketvirtinis žurnalas*, 1887), Ksawero Liskės (1838-1891) pradėtas leisti Lvove, ir *Przegląd Historyczny* (*Istorijos apžvalga*), pasirodžiusi 1909 m., – pradėjo savo ilgą, nenutrūkstamą gyvavimą, panašiai kaip ir pagrindiniai daugiatomiai dokumentų rinkiniai *Monumenta Poloniae Historica, Kodeks Dyplomatyczny Polski ir Scriptores Rerum Polonicarum*. Viduramžių istorijai savo veikalus paskyrė Stanisławas Smolka (1854-1924), Tadeuszas Wojciechowskis (1838-1919), Karolis Potkańskis (1861-1907), Franciszekas Piekosińskis (1844-1906) ir, žinoma, Bobrzyńskis. Valstybės teisės istoriją, be Kutrzebos, nagrinėjo ir Oswaldas Balzeris (1858-1933), Adolfas Pawińskis (1840-1896) bei Aleksandras Rembowskis (1847-1906). Korzonas tyrinėjo istorinę demografiją, statistiką ir ekonomiką. Smoleńskis pirmasis susidomėjo idėjų ir politinės minties raida.

Nė vienas iki Pirmojo pasaulinio karo rašęs istorikas nežinojo, kaip vertinti XIX a. įvykius. Jiems tai buvo naujausia istorija, o valdančių imperijų cenzoriams – kasdieniai reikalai. XIX amžius buvo kartu ir politiškai pavojingas, ir moksliškai problemiškas. Nežinant, kuo baigsis vis dar tebevykstanti tautos kova už laisvę, nebuvo įmanoma spręsti, ar padalijimai – tai Lenkijos, kaip atskiro subjekto, istorijos pabaiga, ar dar ne. Sunku buvo susisteminti nebeegzistuojančios Lenkijos valstybės istoriją. Tik 1918 m., atkūrus Lenkijos Respubliką, istorikai galėjo pripažinti padalijimų laikotarpį, nors ir užsitęsusį, pereinamuoju – savotiška pertrauka tūkstantmetėje Lenkijos valstybingumo istorijoje. Nacionalizmo epochoje, kuri Rytų Europoje tęsiasi iki šiol, niekas nė neabejojo nuolatiniu tautos egzistavimu, kuris nepriklauso nuo politinių institucijų.

Tarpukario laikotarpiu, 1918-1939 m., prie išlikusių gyvų Krokuvos ir Varšuvos mokyklų autoritetų prisidėjo įvairūs mokslininkai, kurių veiklą sunku suklasifikuoti. Szymonas Askenazis (1866-1935) iš Lvovo ir jo mokinys, politinės istorijos specialistas Marcelis Handelsmanas (1882-1945) kartu su Janu Rutkowskiu (1886-1949) iš Poznanės, ekonomikos istorijos specialistu, padarė didelę įtaką daugeliui savo pasekėjų. Apskritai tuo laikotarpiu buvo įvairių nuo-

monių ir iki Antrojo pasaulinio karo ne tik nesutarta, kaip interpretuoti Lenkijos istoriją, bet net nebandyta to siekti. Po karo žymūs istorikai Oscaras Haleckis (1890-1976), Marianas Kukielis (1885-1976) ir Władysławas Pobóg-Malinowskis (1899-1962) tęsė tyrinėjimus emigracijoje. *History of Poland* (Lenkijos istorija), kurią 1942 m. parašė Haleckis, vadovaudamasis katalikiška ir nacionalistine pozicija, buvo viena iš nedaugelio Lenkijos istorijos apžvalgų, skirtų užsienio skaitytojams.[12] Kukielio veikalas *Dzieje Polski porozbiorowej* (*Lenkijos istorija po padalijimų*) apima 1795-1921 m. laikotarpį.[13] Pobóg-Malinowskio *Najnowsza historia polityczna Polski* (*Naujausia Lenkijos politinė istorija*, 3 tomai, 1959-1960), parašyta remiantis politiniais principais, artimais Józefo Piłsudskio principams, apima 1864-1954 m. laikotarpį.[14]

Po to, kai Lenkija tapo Liaudies Respublika, jos istoriografija buvo pakeista. Kaip jau kartą anksčiau panašiu atveju yra pasakęs Leninas, „nuomonių laisvė, iki šiol egzistavusi žmonių požiūryje į istoriją ir politiką, buvo pakeista stebėtinai vieninga ir darnia mokslinė teorija". Abiem atvejais ši teorija buvo paties Lenino sugalvota Marxo istorinio materializmo versija. 1948 m. pirmojo Lenkijos istorikų visuotinio suvažiavimo metu marksizmas-leninizmas buvo aprobuotas kaip vienintelis ideologinis Lenkijos praeities tyrinėjimo modelis. Į Lenkijos visuomenę nuo šiol reikėjo žvelgti kaip į dialektinio proceso objektą, kurį vidiniai prieštaravimai nepermaldaujamai stumia į naujas raidos pakopas. Kaskart neišvengiama „pažangių" ir „reakcinių" jėgų kova stūmė šalį iš vienos krizės į kitą, kurių metu senoji santvarka būdavo sugriaunama ir pakeičiama nauja, ir taip kylama svaigia pažangos spirale aukštyn iki galutinės palaimos – komunizmo.

Marksizmas-leninizmas lenkų istorikams pasiūlė keletą patrauklių pranašumų. Jis buvo ne tik priimtinas politiškai, bet ir žadėjo suteikti organiško tęstinumo pojūtį, kurio anksčiau labai stigo. Jis žadėjo interpretuoti lenkų istoriją taip pat kaip ir kaimyninių tautų, ir taip apraminti jų įžeistas ambicijas. Jis žadėjo pateisinti Liaudies Respublikos susikūrimą kaip natūralią duobėto Lenkijos kelio į ko-

munizmą atkarpą ir taip apmaldyti naujosios valdžios chronišką nesaugumo jausmą. Jis žadėjo panaikinti asmeninės atsakomybės ir kaltės sąvokas, o nesenos praeities košmarus aiškinti kaip neišvengiamus išbandymus keliaujant tautai į šviesesnę ateitį. Svarbiausia – jis pripažino tautą, kaip pastovią ir objektyvią tikrovę. Marksizmas-leninizmas gan keistu būdu sujungė romantikų mesianizmą ir Stańczyko grupės realizmą, Varšuvos mokyklos pozityvizmą ir visų jų nacionalizmą. Jis veikė tarytum gydantis, skausmą malšinantis vaistas, todėl jį noriai pripažino ištisa mokslininkų karta, nors ir ne aklai tikinti marksizmo-leninizmo doktrinos teisingumu.

Lenkijos istorijos „sumarksistinimas" vis dėl to nebuvo toks paprastas. Nors 1948 m. Arnoldas, Jabłońskis ir Bobińska įkūrė mažytę Istorikų marksistų draugiją, vis dėlto vietinių marksistų Lenkijoje beveik nebuvo. Svetimtaučiams sovietų švietėjams teko mokyti visą kartą pradedant nuo nulio. Antra, lenkus šviesti reikėjo stalinizmo kontekste, kur nuoširdūs ideologiniai įsitikinimai buvo begėdiškai pajungti aktualioms politikos reikmėms. Istorija turėjo virsti buku politiniu įnagiu, skirtu talžyti režimo priešams. 1951 m. pirmojoje lenkų istorikų metodologijos konferencijoje Otwocke profesorius Arnoldas aiškino, kad „požiūris į istorijos problemas mokslinis yra tik tada, kai į jas žiūrima tarsi į grėsmingiausią ideologinį ginklą, nukreiptą prieš Wall Streeto valdovus"[15]. Blogiausia, kad kai kurie Lenkijos istorijos ypatumai neatitiko marksistinės ar sovietinės istoriografijos modelių. Pavyzdžiui, menkai teišsivysčiusiai senovės Lenkijos vergovinei santvarkai nepaprastai sunku buvo pritaikyti Engelso sukurtą ikifeodalinio laikotarpio schemą. Iki XVII a. revoliucijos buvo labai retos, todėl sunku nustatyti feodalizmo epochos pradžią, o po gausybės stiprių sukrėtimų, vykusių vėliau, kapitalizmo atsiradimas atrodo stulbinamai marga socialinių ir ekonominių procesų mozaika. 1795-1918 m. nebuvo suverenios Lenkijos valstybės, todėl ne taip paprasta buvo pritaikyti jai Rusijos modelį, kur ypač pabrėžiamas valstybės vaidmuo. Marksistiniu požiūriu, būtų visiškai priimtina Lenkijos padalijimus priskirti „neistorinėms jėgoms". Bet vyraujančiu politiniu požiūriu, tai

buvo neleistina, kadangi dėl tų padalijimų išsiplėtusi ir vėliau SSRS paveldėta Rusijos imperija buvo didžiausias „socializmo pasiekimas", kurį dabar Liaudies Respublika ir naujoji Lenkijos istorija privalėjo apginti. Todėl nenuostabu, kad SSRS mokslų akademija sugebėjo užbaigti *Lenkijos istoriją* kur kas anksčiau, negu lenkų istorikai suderino savo versijas.

Tarybinė *Istorija Pol'šy*, išleista 1954-1965 m., daugeliu atžvilgių yra nuostabus pasiekimas kad ir todėl, jog patvirtina Lenkijos istorijos tęstinumą.(Jeigu ji būtų buvusi užsakyta keletu metų anksčiau, be abejo, joje būtų įrodinėjamas priešingas teiginys). Apskritai joje taikoma standartinė penkių pakopų schema, skirianti pirmykštę, feodalinę, kapitalistinę, socialistinę ir komunistinę raidos stadijas. Kai kurie iš pasirinktų lūžio momentų – 965, 1795, 1848, 1917 ir 1944 metai – tikrai stulbina. 1848 metai, pavyzdžiui, įsimintini todėl, kad lenkų žemės nebuvo įsitraukusios į neramumus, apėmusius beveik visas kaimynines šalis. Tai lemtinga Vokietijos istorijos ir marksistinio judėjimo data, tik, deja, ne Lenkijos. Todėl gana keista, kad ja datuojama kapitalizmo pradžia Lenkijoje. Nepagrįstai sureikšminami ir 1917 metai. Visiems žinoma, kad Spalio socialistinė revoliucija nesusilaukė didesnio tiesioginio atgarsio Lenkijoje, ir akivaizdu, kad 1919-1920 m. lenkų tauta priešinosi bandymui primesti jai bolševikinę sistemą. Lenkijai svarbūs buvo 1918 metai, taip pat 1939-ieji ar 1945-ieji, bet ne 1917-ieji metai.[16]

Pačioje Lenkijoje ginčai dėl savo šalies istorijos periodizacijos nerimsta nuo 6-ojo dešimtmečio iki šiol. Otwocke profesorius Arnoldas pasiūlė savo schemą:

1. Pirmykštės visuomenės epocha (iki V m. e. a.).
2. Feodalizmo epocha (nuo V m. e. a. iki 1864 m.):
   a) feodalinių santykių formavimasis (V-X a.),
   b) ankstyvojo feodalizmo laikotarpis (apie 1000-1138 m.),
   c) feodalinio susiskaldymo laikotarpis (1138-1288/90 m.),
   d) Lenkijos žemių suvienijimas ir Lenkijos tautinės valstybės susikūrimas (1288/90-1370 m.),
   e) Lenkijos virtimas daugiataute valstybe (1370-1492/1505 m.),

f) feodalinės-baudžiavinės daugiatautės bajorų respublikos įsigalėjimas (1492/1505-1572 m.),
g) oligarchijos iškilimas ir decentralizacijos tendencijų sustiprėjimas (1573-1648 m.),
h) feodalinės-baudžiavinės santvarkos irimas (1648-1740 m.),
i) kapitalizmo pradžia, bajorų respublikos žlugimas (1740-1795 m.),
j) tautinio išsivadavimo kovų laikotarpis ir klasinė lenkų valstietijos kova, kapitalistinių santykių formavimasis (1796-1864 m.).

3. Kapitalizmo epocha (1864-1944 m.):
a) ikimonopolistinio kapitalizmo laikotarpis (1864-1900 m.),
b) imperializmo formavimosi laikotarpis (1900-1918 m.),
c) Spalio socialistinė revoliucija – Lenkijos nepriklausomybės atgavimo prielaida (1917-1918 m.),
d) buržuazijos ir dvarininkų valdomos Lenkijos Respublikos laikotarpis (1918-1939 m.),
e) Antrasis pasaulinis karas (1939-1945 m.).

4. Socializmo epocha (1944-).[17]

Arnoldo schema nieko nepatenkino. Ji nepatiko sovietiniams svečiams, dalyvavusiems konferencijoje, kurie reikalavo labiau susieti socialinę-ekonominę „bazę" ir valstybės antstatą ir norėjo sureikšminti pagrindines, jų manymu, valstybės istorijos datas. Nepatiko ši periodizacija ir jo kolegoms lenkams. Šie kritikavo profesoriaus terminologiją dėl to, kad jis vartojo terminus „epocha" ir "laikotarpis" vietoj įprastesnių "laikotarpis" ir "etapas". Buvo kritikuojamas ir feodalizmo laikotarpio skaidymas į dešimt, o ne į tris, kaip buvo priimta, dalis: atsiradimą, įsigalėjimą ir žlugimą. Arnoldas susilaukė kritikos už tai, kad ignoravo regionų istoriją ir neįtraukė į Lenkijos istorijos periodizacijos schemą Silezijos ar Pamario, kurie niekada neįėjo į naujų laikų Lenkijos valstybės sudėtį. Nors Arnoldas buvo viduramžių specialistas, tačiau jo pasiūlyta feodalizmo klasifikacija pasirodė ne tokia priimtina kaip kapitalizmo epochos skirstymas. Jei ne jo užgaida įtraukti į Lenkijos istoriją rusų revoliuciją, kaip atskirą istorinį laikotarpį, kapitalizmo epochos klasifikacija nesiskirtų nuo dabartinės.

Tikrieji marksistai, kitaip nei Stalino raševos, tvirčiau ant kojų

atsistojo tik 6-ojo dešimtmečio pabaigoje. 1958 m. Istorikų suvažiavime naujoji istorikų karta ryžtingai ėmėsi kovos prieš neseniai vykusį istorijos klastojimą. Suvažiavimo nutarimu Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas buvo įpareigotas pagreitinti savo pačių sudarytos daugiatomės *Historia Polski* (*Lenkijos istorija*) leidimą. Akademinės Lenkijos istorijos projektą sudarė redaktorių kolegija, vadovaujama Tadeuszo Manteuffelio (1902-1970). Šioje versijoje feodalizmo epocha prasideda 965 m. e. m. pasibaigus ikifeodaliniam laikotarpiui, ir trunka iki 1864 m., taigi aprėpia 90 procentų rašytinės istorijos. Dalijama ji į keturis laikotarpius: ankstyvojo feodalizmo – iki 1200 m., visiško feodalizmo įsigalėjimo – iki 1550 m.,baudžiavinės dvaro sistemos susiformavimo – nuo XVI a. vidurio iki 1764 m. bei feodalizmo santvarkos žlugimo –iki 1864 m. Kapitalizmo epocha trunka 80 metų, nuo 1865 iki 1944 m., ir greičiausiai taip pat bus suskirstyta į keturis laikotarpius. Iki šiol pasirodžiusiuose tomuose *laissez-faire* (nevaržomos iniciatyvos) kapitalizmo laikotarpis trunka nuo 1850/64 iki 1900 m., po to 1900-1918 m. pereina į imperializmo stadiją. Aišku, kad užkulisiuose vis dar vyksta smarkūs ginčai. Marksistiniai terminai *ugruntowanie,* tai yra įsigalėjimas, ir *rozkwit* – suklestėjimas, gali teisingai perteikti susižavėjimą nepastoviomis būsenomis. Bet, akivaizdu, jie rodo nenorą tiksliai ir aiškiai suformuluoti sprendimus. Iškalbingiausi yra nutylėjimai. Nors serija pradėta leisti prieš 20 metų, vis dar nepasirodo ilgai laukiami tomai, skirti dabartiniam laikotarpiui. Mažai paskelbta darbų, nagrinėjančių paskutinių keturiasdešimties metų įvykius. Studijuojantis Lenkijos istoriją žmogus lig šiol neturi patikimo veikalo apie įvykius tų dešimtmečių, kurie jį labiausiai domina. Vien tik vieno tomo vienos dalies parengimas truko tris kartus ilgiau nei joje aprašomas istorijos laikotarpis. Pirmasis redaktorių kolegijos susitikimas, skirtas aptarti ketvirtojo tomo pirmą dalį (apimančią laikotarpį nuo 1918 iki 1921 m.), įvyko 1957 m. vasario 7 d. Po aptarimo 1966 m. buvo išleistas neįrištas knygos variantas, bet vėliau atmestas. Ši knygos dalis, atlikus daugybę pataisų, galiausiai buvo išleista 1970 m. Tokiais tempais rašant, dalių, skirtų Antrajam pasauli-

niam karui, galima pradėti laukti nuo 2024 m. Be abejo, šį triūsą lėtina nesibaigiančios ideologinės dvejonės. Tam trukdo ir svetima politinė įtaka.[18]

1976 m. autorių kolektyvas išleido dar vieną akademinę Lenkijos istoriją. Šis „parodomasis Lenkijos istoriografijos veikalas", kaip jį apibūdino vienas kritikas, nagrinėjamų problemų aspektu yra didelis pasiekimas. Tačiau teorinė koncepcija, išdėstyta redaktoriaus įvade, menkai realizuota pačiame tekste, ypač aprašant naująjį laikotarpį. Kad ir ne valstybės užsakymu parašyta, vis dėlto ji nesugeba nuslėpti oficialiosios ideologijos ir pastarųjų metų lenkų nacionalizmo bruožų ir trūkumų, o ateity ją vertins tikriausiai kaip kompetentingą, bet stereotipinį savo laiko produktą.[19]

* * *

7-ojo dešimtmečio pradžioje vėl kilo susidomėjimo Lenkijos istorija banga. Kraštas vis dar negalėjo atsidžiaugti Gomułka, atėjusiu į valdžią spalio mėnesį. Stalinizmo košmaras pasibaigė. Tamsa ir gėda, stalinizmo laikotarpiu gaubusi visa, kas susiję su nepriklausomos Lenkijos praeitimi, netrukus išsisklaidė. Pesimizmą pakeitė optimizmas, ir naudotasi net menkiausia galimybe paminėti tolimos praeities įvykius siejant juos su dabartimi. Madingos tapo istorinės metinės. Visi žinojo, kad reikšmingiausias jubiliejus bus minimas 1966 m., jo laukta su didžiausiu entuziazmu.

Katalikų bažnyčia pasiruošė jam ypač gerai, jau vien todėl, kad jis vyko Romos paskelbtais Šventaisiais metais. Pasirengimas prasidėjo 1957-aisiais Didžiąja novena – devynerius metus trukusiomis maldomis ir pasninku. 1966 m. kardinolas primas Stefanas Wyszyńskis apkeliavo visą šalį ir aplankė visas iki vienos apskritis. Pradėjo nuo Gniezno, lenkų krikščionybės lopšio, kur atvyko balandžio 14 d., po to aplankė Częstochową (gegužės 3 d.), Krokuvą (gegužės 8 d.), Varšuvą (birželio 26 d.), Katowicus, Gdanską, Vroclavą, Liubliną, Balstogę (Białystoką) ir Torunę. Visur jį sutikdavo dešimtys arba šimtai tūkstančių žmonių, uniformuotų kalnakasių delegacijos, vyrų, moterų ir vaikų procesijos, merginos, pasipuošusios tautiniais drabužiais, minios, stovinčios lietuje ir klūpančios

ant šaligatvių. Niekada niekas Liaudies Respublikoje nebuvo sutiktas su tokiu pamaldumu ir atsidavimu. Lenkijos bažnyčias puošė užrašas „SACRUM POLONIAE MILLENIUM, 966-1966" (Šventasis Lenkijos tūkstantmetis), šūkiai: „DEO ET PATRIAE" (Dievui ir Tėvynei),"POLONIA SEMPER FIDELIS" (Lenkija visada tikinti), „NARÓD Z KOŚCIOŁEM" (Tauta su Bažnyčia). 1966 m. gegužės 15 d. Šv. Petro bazilikoje Romoje popiežius Paulius VI ir primo pasiuntinys vyskupas Władysławas Rubinas aukojo šv. Mišias Lenkijos provincijos garbei. Santa Maria Maggiore, San Andrea al Quirinale, Monte Cassino, Glasgow katedroje, Lens'e prie Pas-de-Calais sąsiaurio, Detroite ir daugelyje kitų vietų, susijusių su Lenkija, lenkai katalikai susirinko paliudyti savo karšto tikėjimo. Per pamokslą Gniezne kardinolas Wyszyński paskelbė tokį kreipimąsi: "Aš labai trokštu, kad jūs gerai įsižiūrėtumėte į praeitį ir dabartį, ir išmokę visa širdimi pajusti krikščioniškosios tautos istoriją, atvirai žvelgtumėte į dabartinę katalikybės tikrovę".[20] Į kreipimąsi atsiliepta nepaprastai emocingai.

Vengdami likti nuošalyje, vyriausybės ir partijos vadovai irgi pradėjo ruoštis sukakčiai. Lenkijos Liaudies Respublikos seimas paskelbė 1960-1966 m. laikotarpį „lenkų valstybingumo ir kultūros jubiliejumi". Buvo paspartinti archeologiniai kasinėjimai Gniezne, Kalisze, Wiślicoje – andainykščiuose Mieszko karalystės miestuose, norint geriau pažinti to laikmečio gyvenimą. Buvo surengta daugybė inscenizuotų eisenų, kurios turėjo pademonstruoti „patriotines ir pažangias lenkų tautos tradicijas, klestinčias per amžius". Mokslo draugijos organizavo atvirus susirinkimus, kuriuose buvo aptariamos istorinės datos ir įvykiai. Jaunimo organizacijos ėmėsi masinės savanoriškos akcijos „Tūkstantmečiui – tūkstantį mokyklų" ir pastatė jų daugiau, nei ketino. Vis dažniau buvo švenčiamos įvairios sukaktys. 1960 m. paminėtos 550-osios Žalgirio mūšio metinės (nors 40-osios Varšuvos mūšio metinės nešvęstos). 1961 m. paskelbtos pirmojo lenkiško laikraščio *Merkuriusz Polski* (*Lenkijos Merkurijus*), o drauge ir Lenkijos spaudos atsiradimo 300-osios metinės. 1962 m. sukako 350 metų, kai Lenkija okupavo Kremlių, tačiau

šis jubiliejus nebuvo minimas. 1963 m. buvo pagerbtos 100-osios Sausio sukilimo metinės; 1964 m. – 600-osios Jogailos universiteto, seniausio Lenkijos mokslo centro, metinės, taip pat Lenkijos Liaudies Respublikos dvidešimtmetis; 1965 m. Lenkija šventė 20-ąsias išsivadavimo metines. Galiausiai 1966 m. gegužės 1 d. visi valstybiniai ir partiniai organai dalyvavo mitinguose, vykstančiuose visoje šalyje, juos sveikino broliškos partijos bei draugiški užsieniečiai, buvo organizuotos gigantiškos eitynės, kariniai paradai, koncertai ir šokiai gatvėse.

Aidint visuotiniam džiūgavimui, būtų buvę netaktiška gilintis į tai, kas iš tikro švenčiama. Visą laiką buvo aišku, kad nėra visuotinio susitarimo, ką iš tikro reiškia tas tūkstantmetis (*Millennium* arba, kaip rašė lenkai, *Millenium*). Bažnyčia šventė krikščionybės Lenkijoje tūkstantmetį. Šia proga išleisto albumo įvade rašoma, kad „viskas prasidėjo nuo krikšto". Bažnyčiai Mieszko I krikštas buvo esminis dalykas. Tai tapo religine, bažnytine švente. O valstybės ir partijos vadovai organizavo perdėm pasaulietišką politinę demonstraciją. *Millenium*, primenantis Romą, buvo nepageidaujamas. Oficialiems renginiams buvo pasirinktas vertinys į lenkų kalbą – *Tysiąclecie*. Bažnyčiose transparantai skelbė „SACRUM POLONIAE MILLENIUM", o gatvės ir namai švytėjo užrašais „TYSIĄCLECIE PAŃSTWA POLSKIEGO" (Lenkijos valstybės tūkstantmetis). „DEO ET PATRIAE" atitikmuo buvo „SOCJALIZM I OJCZYZNA" (Socializmas ir Tėvynė), „NARÓD Z KOŚCIOŁEM" tapo „PARTIA Z NARODEM" (Partija su tauta), „POLONIA SEMPER FIDELIS" – „SOCJALIZM GWARANCJA POKOJU I GRANIC" (Socializmas – taikos ir sienų garantija). Buvusiose Vokietijos žemėse, kurios 1945 m. atiteko Lenkijai, lozungai skelbė „TŪKSTANTIS METŲ LENKIJAI PRIE ODERIO" arba „TŪKSTANTIS METŲ LENKIJAI PRIE BALTIJOS JŪROS" – abu aiškiausios faktų klastotės.

Istorikui įdomu, kaip politikai – ir klerikalai, ir komunistai –sugeba išpešti naudą iš to, ką jis tyrinėja. Bešališkam stebėtojui Bažnyčios ir tautos sutapatinimas, praeityje skelbtas Romos katalikų bažnyčios, yra taip pat mažai tikėtinas kaip ir šiandieninių komu-

nistų įprotis tapatinti partiją ir liaudį. Ir Bažnyčia, ir partija laikosi viršenybės bei neklaidingumo dogmų ir abi linkusios nuslėpti, kokie komplikuoti jų santykiai su visa tauta. Artėjant tūkstantmečiui, abi jos turėjo sugalvoti konkuruojančias, tarpusavyje nesuderinamas jo prasmės interpretacijas.

Per dešimtmetį, praėjusį po tūkstantmečio, lenkų istorikai tik labai nedaug tepasistūmė į priekį. O oficialiu žargonu kalbant, Lenkijos Liaudies Respublika tebestato lenkišką specifinį komunizmą. Ji tebėra socialistinė valstybė, tačiau, kitaip nei Čekoslovakijai ir Rumunijai, Lenkijai nerūpėjo įgyti aukštesnį statusą, kad taptų „Socialistine Respublika". Intensyvi užsienio prekyba, armijos galia ir, ko gero, lenkų jaunimo papročiai mažai tepakito nuo Ibrahim-Ibn-Jakubo laikų (nors kraičiai ir senosios pirtys išnyko be pėdsakų). Lenkijos mokslų akademijos *Historia Polski* (*Lenkijos istorija*) vis dar nebaigta. Nyksta oficialioji marksistinė-lenininė ideologija. Apmaudu, bet istorikams nepavyksta sutarti dėl istoriografijos. Užsienis tebesikiša į Lenkijos reikalus.[21] Ateityje galimos dvi alternatyvos. Arba lenkų istorikus, dar nepasiekusius savo tikslo, netikėtai užklups komunizmas ir kartu su valstybe bei partija tas tikslas išnyks; arba – ir tai labiau tikėtina, – kaip ir kiekviena istorikų karta, jie netrukus bus priversti perrašyti Lenkijos istoriją nuo pat pradžių.[22]

ANTRAS SKYRIUS

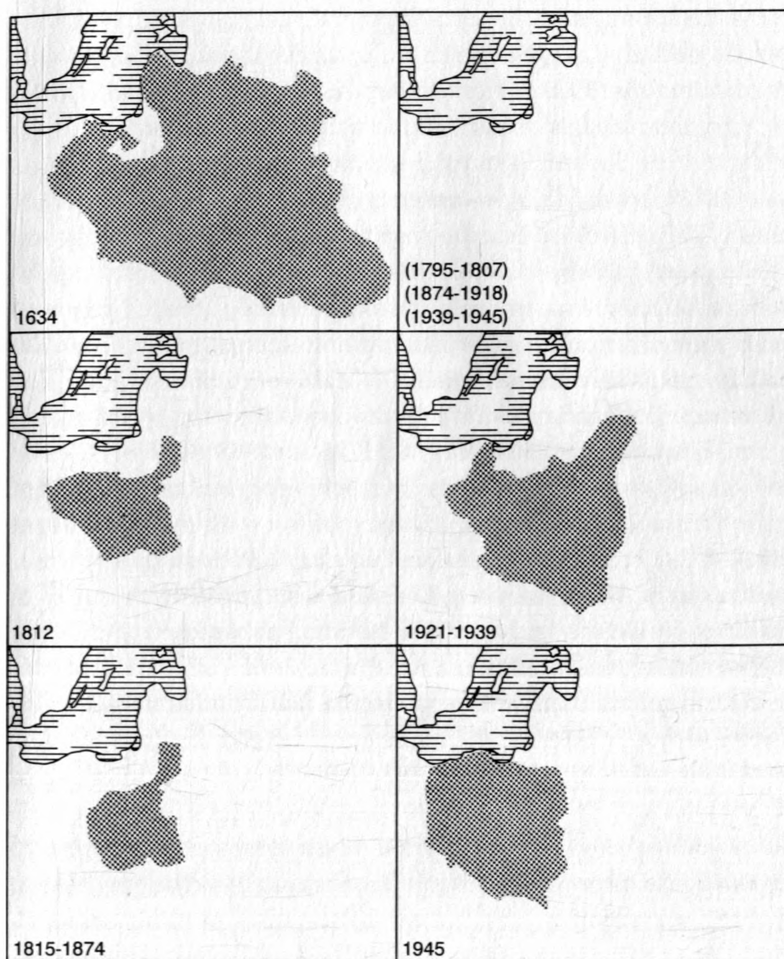
POLSKA
Lenkų žemė

Tik nedaugelis abejoja, kad Lenkijos geografinė padėtis yra jos istorijos prakeiksmas. Užspęsta Šiaurės Europos žemumos viduryje, neturinti gamtinių sienų, kurios padėtų jai atremti stipresnių kaimynų antpuolius, Lenkija, kad išliktų, turėjo kovoti su galingesnėmis kaimynėmis – Vokietija ir Rusija. Lenkiją apibūdindavo įvairiai: kaip „nuotaką", dėl kurios varžosi du godūs jaunikiai ir kuri yra pasmerkta abiejų konkurentų plėšrioms glamonėms, arba, dar žiauriau, kaip „tarpstotę". Nepalanki geopolitinė padėtis prisimenama aiškinant XVIII a. padalijimus, nepavykusius sukilimus, antrosios Respublikos katastrofas XX amžiuje. Antai vienas lenkų karininkas, išgirdęs, kad sąjungininkai neketina kovoti vienu metu ir su Hitleriu, ir su Stalinu, sušuko: „Tada mums belieka kovoti su Geografija!".

Žinoma, ginčytina tai, kad Šiaurės Europos žemuma, plytinti tarp Prancūzijos Atlanto pakrantės ir Rusijos Uralo, turėjo įtakos tų valstybių likimui, kurios susikūrė šiuose lyg ir neišvaizdžiuose plotuose. Žemuma neužtikrina jokios apsaugos, nesudaro jokių kliūčių nei žmonių klajonėms, nei armijų žygiams. Ji niekad nėra saugi. Ji skatina ginkluotus antpuolius, įsibrovimus ar okupacijas. Tai reiškia, kad net nedidelis jėgų pokytis galėjo lemti didžiulius teritorinius pasikeitimus, ir valstybės čia galėjo plėstis ar mažėti greičiau ir labiau nei kur kitur Europoje. Lenkijos valstybė nebuvo išimtis. Stiprybės laikotarpiu ji sparčiai plėtėsi aplink savo branduolį, išsidėsčiusį tarp Oderio ir Vyslos, pasiekdavo Baltijos jūrą, Dneprą, Juodąją jūrą ir Karpatus. O silpnybės laikotarpiais ji grėsmingai susitraukdavo. 1492 m. Lenkijos ir Lietuvos teritorija, be Mazovijos,

Moldavijos ir Rytų Prūsijos, užėmė 1 115 000 km² plotą; 1634 m., kai pasirašyta Polianovkos taika, 990 000 km² plotą turinti valstybė vis dar buvo didžiausia Europoje, kiek didesnė už Maskvos didžiąją kunigaikštystę ir kone dukart didesnė už Prancūziją. Ši valstybė, kurioje gyveno 11 milijonų žmonių, gyventojų skaičiumi nusileido tik Prancūzijai ir Maskvos didžiajai kunigaikštystei. Tačiau jau 1686 m. Lenkija, kurios plotas tuo metu buvo 773 500 km², atsidūrė trečioje vietoje; 1773 m. ji sumažėjo iki 522 300 km²; 1793 m. – iki 215 000 km², tai yra susilygino plotu su Didžiąja Britanija. 1795 m. Lenkija išnyko visiškai. XIX a. Lenkijos dvasia įsikūnijo įvairiais pavidalais: 1807-1813 m. – Varšuvos kunigaikštystės, jos plotas buvo 154 000 km², 1815-1874 m. Kongreso karalystės, kurios plotas – 127 000 km². Pirmosios XX a. atsikūrusios Lenkijos Respublikos plotas 1921-1938 m. buvo 389 720 km², ji užėmė penktą vietą Europoje. Nuo 1945 m., išsiplėtusi į vakarus ir išsidėsčiusi 312 677 km² teritorijoje, ji užėmė šeštąją vietą Europoje. Anglai visuomet galėdavo pasitraukti kitapus Gibraltaro, saugomo jų laivyno; ispanai ir italai buvo nepriklausomi savo pusiasaliuose, šveicarai glūdėjo Alpėse, olandai buvo atsitvėrę kanalais, o lenkai neturėjo kur slėptis. Lenkija negalėjo išvengti šiuolaikinės Europos politinių jėgų potvynių ir atoslūgių, permainų srovės ją gramzdindavo arba vėl keldavo į paviršių. (Žr. 2 žem.)

Šių ūmių permainų fone negalima kalbėti apie lenkų žemes, neatsižvelgiant į ketvirtąjį faktorių. Nors lenkai patys karštai tikėjo savo *macierz* (tėvyne), tačiau neįmanoma būtų tiksliai apibrėžti teritorijos, visuomet neginčytinai priklausiusios tik Lenkijai. Lenkų *macierz* samprata ne visuomet atitiko tikrovę ir buvo nesuderinama su „vokiečių žemių" arba „rusų tėvynės" įsivaizduojamomis ribomis. Įvairiais Rytų Europos istorijos laikotarpiais Lenkijos valstybė buvo visur ir niekur. Jos plotas, kaip ir miestų dydis, kultūrinė orientacija bei etninė gyventojų sudėtis, be perstojo kito. Lenkija buvo lyg peteliškė, išnykstanti ir vėl sugrįžtanti, plasnojanti iš vienos būties į kitą. Pasak prūsų istorikų, pirmą kartą supažindinusių su Rytų Vidurio Europa, Lenkija buvo *Saisonstaat*, tai yra „sezoninė valstybė".

2 žemėlapis. Lenkijos teritorijos pokyčiai

Šie svarstymai kyla savaime, todėl keista, jog kai kurie mano, kad jie taikytini tik Lenkijai. Lygiai tiek pat jie tinka ir Lenkijos kaimynėms. Lenkijos padėtis Europos lygumoje niekuo nesiskiria nuo Vokietijos padėties, jai gresia ne ką mažiau pavojų nei Rusijai. Jei Vyslą pakeistume Elbe, Oderį – Reinu, Karpatus – Bavarijos Alpėmis, o Baltiją – Šiaurės jūra, geopolitinė situacija nelabai tepasikeistų. Taip pat ir šiandieninę Sovietų Sąjungą, besidriekiančią nuo Bugo iki Usūrio, žiemiuose riboja atšiaurios jūros, o tvirtą kalnų užtvarą ji turi tik pietuose. Taigi, jei ir būtų koks nors ryšys tarp didžiųjų lygumų geopolitikos ir valstybinių struktūrų netvarumo, Lenkiją reikėtų vertinti veikiau kaip klasikinį pavyzdį, o ne kaip unikalų atvejį. Žvelgiant iš laiko perspektyvos, Lenkijos iškilimas ir žlugimas gali pasirodyti nė kiek ne dramatiškesnis nei Prūsijos ar Maskvos didžiosios kunigaikštystės istorija. Pagaliau juk Prūsija, dingusi iš žemėlapių 1945 m., taip ir neatsigavo, o Lenkija nežlugo nei 1795, nei 1939 m. Nors SSRS kol kas yra savo imperinėje galybėje, nėra jokio pagrindo manyti, kad tai truks amžinai. Savo nelaimei, Rusija valdo ne tik mažytę Europos lygumą, bet ir didžiulę Eurazijos lygumą. Lemtinga dviejų frontų konfrontacija, kurią patirdavo Lenkijos Respublika ir kuri sužlugdė vieningą Vokietijos reichą 1914 ir 1945 m., dabar kur kas didesniu mastu bus išgyventa SSRS.

Iš tiesų geopolitika labai menkai tegali paaiškinti konkrečias Lenkijos istorijos problemas. Ji susijusi su šiuolaikinių Rytų Europos valstybių politinių žaidimų istorija. Bet ji nepaaiškina esmingesnių dalykų: kodėl būtent Lenkija buvo silpna, Prūsija ir Maskvos didžioji kunigaikštystė buvo stiprios, kodėl Rusija prarijo Lenkiją, o ne atvirkščiai. Ji negali paaiškinti pagrindinių Lenkijos gyvenimo ir institucijų bruožų.

* * *

Vidal de la Blanche'as savo garsiajame *Tableau de la France* pernelyg išaukštino Prancūziją. Nes įvairovė gali būti aptinkama daugelyje šalių, ypač tų, kurias sudaro daugybė atskirų provincijų, kurių gyvenimas ir praeitis saviti. Taip buvo ir andainykštėje Lenkijoje, kurios vienybę suardė jos gausių regionų išcentrinės jėgos. (Žr. 1 žem., p. 42.)

Pagrindinės sritys, kur dauguma gyventojų yra lenkai, išsidėsčiusios tarp Oderio ir Vyslos upių. Būtent čia VII-VIII a. apsigyveno viena iš vakarų slavų genčių, vadintų polianais, arba laukų žmonėmis; tai buvo pirmtakai tautos, dabar vadinamos lenkais. Jų šalis – *Polska* (Lenkija), kurios centras buvo ežeringame Gniezno rajone, vėliau pavadintas *Wielkopolska* (Didžiąja Lenkija), šitaip atskiriant jį nuo *Małopolskos* (Mažosios Lenkijos), nusidriekusios į pietus.

Didžiosios Lenkijos (Wielkopolska, Polonia Maior) upė Varta surenka tūkstančio ežerų vandenis ir plukdo juos vakarų link į Oderį. Tai lygumų kraštas su dideliais pievų plotais slėniuose, kuriuos kerta vilnijantys miškai. Žemės čia derlingos, ypač rytinėse juodžemio srityse. Ankstyvaisiais amžiais nei žemdirbystė, nei susisiekimas nekeldavo didelių rūpesčių. Be Gniezno svarbiausi Didžiosios Lenkijos miestai buvo Poznanė, įkurta X a. kaip paupio tvirtovė, bei senasis Kaliszas, minimas jau Ptolemėjo raštuose. Šio krašto gyventojai nepelnytai laikomi beaistriais darbštuoliais, stokojančiais humoro jausmo.

Mažoji Lenkija (Małopolska, Polonia Minor) su centru Krokuvoje šliejasi prie Alpių priekalnių – Karpatų kalnų. Be aukštųjų Podhalės Tatrų pietuose, ją kerta dar keletas kalnų virtinių: vakaruose – Beskidai, šiaurėje – Krokuvos Juros kalkinės viršukalnės ir Šventojo Kryžiaus (Sventokšižo) kalnai, rytuose – Rostočos. Tarpukalnėse driekiasi ilgi derlingų žemumų ruožai, kaip antai Podgužos regionas ir Vyslos bei Sano slėniai. Kalniečiai (*górale*) giminiuojasi su slovakais, gyvenančiais kitapus kalnų, bei buvusiomis Ukrainos hucuļų, bujkų gentimis, gyvenančiomis Beščaduose, ir su Rumunijos kalnėnais, gyvenančiais rytuose. Kalnai turtingi mineralų: geležies, druskos, naftos ir, kaip neseniai paaiškėjo, urano. Žemumų plotai puikiai tinka žemdirbystei. Pietiniuose slėniuose auginami vaisiai ir spaudžiamas vynas. Krokuva, Sandomierzas, Liublinas, Kielcai – vieni seniausių Lenkijos miestų. Kol dar nebuvo šiuolaikinių pramonės įmonių, dėl palankių gamtinių sąlygų tie plotai buvo pernelyg tankiai apgyventi. Ilgą laiką, valdant austrams, Mažoji Lenkija buvo vakarine Galicijos dalimi.

Mazovija (Mazowsze), esanti Vyslos vidurupy, visais laikais buvo gana atsilikęs rajonas. Akmenuotas dirvožemis, morenų sąnašos bei prasta sausinimo sistema trukdė vystytis žemdirbystei. Čia plytėjo apaugę brūzgynais ir viržiais plotai. Ši sritis neturi didesnių gamtinių išteklių, tad nuskurdę bajorai ir valstiečiai sudarydavo didžiausią emigrantų ir kolonistų būrį. Jos didžiausias miestas – Varšuva – iškilo kaip patogiausiai įsikūręs, o ne kaip labiausiai nusipelnęs miestas. Iki 1529 m. Mazovija neįėjo į Lenkijos karalystės sudėtį.

Kujavija (Kujawy, Cuiavia) – regionas, jungiantis Mazoviją su Didžiąja Lenkija. Tai plokštikalnė, pilna ledynmečio liekanų. Siauruose morenų duburiuose tyvuliuoja ežerai. Dirvos, vadinamos pelkiniais juodžemiais, yra derlingos. Seniausias Lenkijos miestas – Kruszwica šliejasi prie vieno didžiausių ežerų – Gopło. Bidgoščius (Bromberg) įsikūrė palei prekybos kanalus ir kelius, vedančius iš rytų į vakarus.

Lenkijos šerdis iš visų pusių apsupta provincijų, kurių ryšiai su centru buvo permainingi, bet niekad nenutrūkdavo.

Silezija (Śląsk, Schlesien), esanti Oderio slėnyje, yra nepriklausomas rajonas. Iki XX a. jos senieji ryšiai su Lenkija, nutraukti 1339 m., beveik visai išnyko, prijungus šį kraštą iš pradžių prie Bohemijos ir Austrijos, o 1740 m. – prie Prūsijos. Žemutinė Silezija, rytuose besiribojanti su Sudetų kalnais, yra žemdirbystės sritis. Aukštutinė Silezija, esanti nykioje plokštikalnėje, turtingesnė mineralų nei gamtovaizdžio grožybių. Iki 1945 m. Vroclave (Breslau) ir kituose pramonės miestuose aplink Katowicus (Kattowitz) vyravo vokiška dvasia. O pietinių rajonų valstiečiai, vėliau proletarai, buvo slavai, kurių vos ne kas antras save vadino slenžėnu, o ne lenku.

Pamarys, arba Pomeranija, (Pomorze, Pommern) gali pasigirti slaviška kilme, nors ir jis ilgesnį savo istorijos tarpsnį buvo vokiečių įtakos sritis. Vokiškasis pavadinimas – *Pommern*, nors ir kilęs iš slaviško *Pomorze*, reiškiančio „pamarį", įvardija ne visai tuos pačius plotus.* Lenkų supratimu, visas Vakarų Pamarys yra rytinia-

* Vokiečiai žemes, besidriekiančias į vakarus nuo Oderio, vadino *Vorpommern* (Artimasis Pamarys), į rytus nuo Oderio – *Hinterpommern* (Tolimasis Pamarys), arba *Slavinia*.

me Oderio krante. Žemės, nusidriekusios dar toliau į rytus, aplink Gdanską, vadinamos įvairiai: Mažasis Pamarys (*Pommerellen*), Rytų Pamarys, Karališkoji Prūsija, arba Vakarų Prūsija. Pelkėta, nesvetinga pakrantė tapo nedidelių žvejų bendruomenių prieglobsčiu. Teritorijas, esančias toliau nuo jūros, supa pušų ir bukų miškai, jos malonios akiai, bet dirbti ir gyventi čia sunku. Didžiausi miestai – Ščecinas (Stettin) ir Gdanskas (Danzig) – buvo neabejotinai vokiški miestai iki tol, kai 1945 m. vėl buvo prijungti prie Lenkijos.

Prūsija (Prusy, Borussia, Preussen), – visų skurdžiausias rajonas. Šis tamsių miškų ir ežerų kraštas nykioje Baltijos pakrantėje buvo visokeriopai gamtos nuskriaustas. (Angliškas eglės pavadinimas – *spruce* – kildinamas iš lenkiškojo z *Prus*, "iš Prūsijos"). Vakarinė dalis, išsidėsčiusi aplink Vyslos deltą kartu su Varmija (Warmia, Ermeland), iš dalies sutapo su Pamario teritorija ir kaip „Karališkoji Prūsija" nuo 1466 iki 1772 m. buvo prijungta prie Lenkijos karalystės. Rytinė dalis su sostine Karaliaučiumi (Koenigsberg) iki 1525 m. priklausė Kryžiuočių ordinui, o kaip „Prūsijos kunigaikštystė" iki 1657 m. ji buvo Lenkijos vasalė. Ilgą laiką tai buvo tolimas, nederlingas ir nepatrauklus kraštas. Valdant Hohencolernams, jis įėjo į Brandenburgo-Prūsijos valstybės, nuo 1700 m. – į vadinamosios Prūsijos karalystės sudėtį. Gyventojų daugumą sudarė vokiečiai kolonistai ir suvokietinti baltai. Naujaisiais laikais pietinė Mozūrijos (Mazury) dalis jungė Prūsiją su nuo seno lenkiška Mazovija.

Palenkė (Podlasie) – tai pasienio sritis. Smarkiai paveikta ledynų, labai miškinga, ji apima didžiulę Belovežo girią ir atskiria centrinę Lenkiją nuo Baltarusijos ir Lietuvos. Pietinės žemės tarp Vyslos ir Bugo – tai gyvulininkystės rajonas. Šiaurinių sričių tyruose gyveno tik saujelė medžiotojų ir žvejų. Šio rajono svarbiausi miestai – Balstogė (Białystok), Gardinas (Grodno), Bielskas ir Łukówas.

Polesė (Polesie), dažniausiai vadinama Pripetės pelkynais, – tai kraštas, kur laikas buvo tartum sustojęs. Raistus čia keitė ąžuolynai ir vešlios pievos. Socialinė ir ekonominė šio krašto raida buvo tokia lėta kaip ir tėkmė pačios Pripetės, kurios ilgis 500 km, o ištakų ir deltos aukščio skirtumas tesudaro 70 m. Tai puiki vieta medžioti

antis, kur pirmykščiai žmonės gyveno atsiskyrę nuo išorinio pasaulio. Vieninteliame vertame dėmesio Polesės mieste Pinske 90 procentų gyventojų sudarė žydai.

Volynė (Wołyń, Volhynia)ir Podolė – tai žemdirbystės rajonai. Volynę kerta lioso juosta, kur veši kviečiai ir kukurūzai. Podolę kerta plokštikalnė, primenanti plynas tyrų stepes. Miesteliai ir kaimai nuo šaltų rytų vėjų slėpėsi giliuose, upių išgraužtuose slėniuose. Pokucės rajonas prie Dnestro upės garsėja puikiais sodais ir vynuogynais. Šiuose kraštuose didieji lenkų žemvaldžiai nuo seno valdė valstiečius. 1430-1569 m. šis rajonas pamažu buvo prijungtas prie Lenkijos karalystės.

Pietryčiuose plytėjo žemės, vadinamos Raudonąja Rusia (Ruś Czerwona), kurių centras buvo Lvovo (Lvów, Lviv, Léopol, Lemberg) miestas. 1340 m. prijungta prie Karalystės, ji taip ir liko pasienio rajonu. Uolų lojalumą valstybei, kurį rodė čia gyvenantys lenkai, skatino nuolatinė totorių antpuolių grėsmė, turkų įsiveržimai ir atkaklių rusinų valstiečių maištai – audringa šio regiono istorija visiškai nesiderino su romiu kraštovaizdžiu.

Ukraina driekėsi abipus Dnepro vidurupio. Kaip rodo pavadinimas, ji buvo krikščionybės ir apgyvendintų žemių „pakraštyje". Ankstyvaisiais amžiais stebėtinų Ukrainos gamtos turtų ir neprilygstamų dirvų nebuvo galima panaudoti dėl nuolatinės karų ir antpuolių grėsmės. 1569 m. Ukraina, atitekusi Lenkijos karalystei, buvo suskirstyta į Kijevo, Braclavo ir Černigovo vaivadijas, ir visa ši teritorija susijungė su nevaldomais Laukinių stepių (*Dzikie Pola*) ir Zaporožės platybių plotais. Čia gyveno kazokai, bėgliai ir kolonistai, o saugesnėse vietovėse – laisvieji rusinų valstiečiai. Ukrainos centrą – Kijevo miestą, senosios Rusios širdį, 1662 m., kartu su kairiakrančio Dnepro žemėmis, užgrobė Maskvos didžioji kunigaikštystė.* Likusią dalį XVIII a. užgrobė Rusijos imperija. Nuo tol Ukraina buvo vadinamos visos rusinų žemės į pietus nuo Pripetės.

* XVII a. Maskvos didžioji kunigaikštystė jau vadinta Rusų valstybe arba Rusija – *Red.*

Taigi Ukraina, kuri jau anksčiau įėjo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, kartu su gretimomis žemėmis buvo prijungta prie Lenkijos. XV a., asmeninės Lietuvos ir Lenkijos unijos metu, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo nusidriekusi nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Tai buvo keistas organizmas, kurį iš Vilniaus valdė lietuvių diduomenė, ilgainiui sulenkėjusi. Didžiąją daugumą gyventojų sudarė rusinai, jų kalba buvo administracinė LDK kalba.* Po 1569 m. konstitucinės unijos su Lenkija, nors ir sumažėjo Lietuvos teritorija, bet valstybė išsaugojo savo identitetą.

Dvi etninės Lietuvos dalys: Žemaitija (Żmudź, Samogitia), tai yra „žemasis kraštas", ir Aukštaitija – „aukštasis kraštas", driekiasi Nemuno upės baseine. Tai pelkėtas, atšiaurus, akmenuotas, mažai apgyventas kraštas. Net XX a. vieną trečdalį teritorijos sudarė sunkiai įžengiami miškai. Vilniuje lenkų kultūra ėmė dominuoti XVII a.; visuose mažesniuose miestuose buvo gausu žydų.

Baltarusija (Białoruś; tiksliau istoriniame kontekste – Baltoji Rusia) užėmė teritoriją tarp Dauguvos šiaurėje, Pripetės pietuose ir Dnepro aukštupio rytuose. Jai priklausė Minsko, Polocko, Vitebsko ir Mstislavo vaivadijos. Ir geografiniu, ir kultūriniu požiūriu tai buvo plati tarpinė teritorija, jungianti Europą ir Maskvos didžiąją kunigaikštystę. Šis kraštas, kurio vidinės išgalės buvo menkos ir kuris silpnai jautė savo identitetą, neatsispyrė svetimoms įtakoms. Baltarusija iš esmės nebuvo nei lenkiška, nei rusiška, nors per savo ilgą istoriją taip ir nesugebėjo lemti savo likimo. Jos erdvūs plotai netinka nei žemdirbystei, nei gynybai. Baltarusijos gyventojai slavai nesijautė priklausą kokiai nors tautinei bendruomenei, nebent tik krikščionių.

Juodoji Rusia (Czarnoruś), pietuose ir pietvakariuose besiribojanti su Baltarusija, XVIII a. prarado savitumą. Jos teritoriją sudarė Bresto ir Naugarduko vaivadijos.

Rytuose, už Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos, plytėjusių regionų ryšiai su Lenkija buvo dar silpnesni. Tai – Livonija prie Rygos

* Rusinais (*Ruthenians*) autorius vadina visų Rusių – Raudonosios, Baltosios, Juodosios – gyventojus. LDK valstybės raštų kalba buvo senoji literatūrinė baltarusių kalba. – *Red.*

įlankos su nutolusiu į rytus Daugpilio (Dvinsk, Dyneburg) miestu, kuris ir po XVII a. karų su švedais tebepriklausė Lenkijai; Kuršas (Kurlandia), tapęs suvienytos valstybės vasalu; Smolenskas, dėl kurio be paliovos vyko ginčai su Maskva; Severskas prie Desnos, 1492 m. užgrobtas Ivano III, ir Moldavija prie Dnestro, Lenkijos vasalė nuo 1387 iki 1497 m.

Be abejonės, daug ginčų gali sukelti šis ilgas Lenkijai priskiriamų teritorijų sąrašas. Etniniai lenkai daugelyje šių teritorijų nebuvo dominuojanti gyventojų grupė, o šiandien šios teritorijos neįeina į Lenkijos Respublikos sudėtį. Kita vertus, manyti, kad Lenkiją sudaro tik etninis centras, yra neistoriška, be to, prieštarauja sveikam protui. Praeityje, ypač 1569-1795 m. jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės gyvavimo laikotarpiu, etniškumui neteikta tiek daug svarbos. Jungtinė Respublika buvo daugiatautė, jos piliečiai jautėsi jai priklausą ne todėl, kad juos siejo kraujo ryšys ar gimtoji kalba, o todėl, kad juos saistė ištikimybė valdovui ir įstatymui. Praeityje žodis „lenkų" buvo veikiau ne etninis, o politikos ir kultūros terminas. Kaip žodžiai „britų" ar „sovietų", jis vardijo visus žmones ir žemes, kurie dėl savo kilmės galėjo priklausyti valdančiajam anglų, rusų ar lenkų elitui. Pagal etninius kriterijus Lietuva šiandien nėra „rusiškesnė", nei kadaise ji buvo „lenkiška", nors tam tikrais laikotarpiais abu šie būdvardžiai turėjo tikslią politinę prasmę. Ir Silezija, kuri prieš šimtą metų galėjo būti vadinama „vokiška", šiandien, be abejo, yra „lenkiška". Nors propagandos miglos, ir ankstesnės, ir dabartinės, temdo tyrimų objektą, vis dėlto „tautybės" ir „tautinio identiteto" neįmanoma atrasti jokiame žemės lopinėlyje. Nuolat keitėsi Rytų Europos žmonių pažiūros, kartu ir jų gyvenamas teritorijas apibūdinantys būdvardžiai. Priežasčių, kodėl žemės, kadaise buvusios „vokiškos", dabar vadinamos „lenkiškomis", nepaaiškinsime jurisprudencija, mokslais ar pagrindinėmis žmogaus teisėmis, o tik politinių jėgų pasiskirstymu. XX a. Lenkija, nebūdama galinga valstybė, negali kelti jokių pretenzijų dėl vietovių, esančių už jos etninių ribų. Antra vertus, pripažįstama, kad daugelis galingų šiuolaikinių valstybių turi teisę valdyti daugiatautes terito-

rijas. Kaip ir anksčiau, tai, kas leista supervalstybėms, draudžiama paprastiems mirtingiesiems.

Ne mažiau painiavos kelia šiuolaikinė sienų samprata. Tuomet, kai žemių buvo į valias, nebuvo prasmės žymėti valstybės teritoriją, metro tikslumu įkasant pasienio stulpus. Valdovams ne tiek rūpėjo įgyti naujų žemių, labiau – valdyti žmones, galinčius dirbti ir plėtoti jau apgyvendintas pramonės oazes. Politinė jėga sklido iš keleto valdžios centrų, kurių įtakos sritys nuolat kito, dažnai susipindamos tarpusavyje. Šiuos centrus galima palyginti su magnetu, o žmones, gyvenančius tarp jų, su geležies drožlėmis, kurias nuolat kintantys, konfliktuojantys magnetiniai laukai traukia tai į vieną, tai į kitą pusę. Viduramžiais ir naujųjų amžių pradžioje tipiška valstybės struktūra buvo tokia: nedidelius metropolijos plotus, kuriuos tiesiogiai valdė karaliai, supo didžiulės nekontroliuojamos pasienio teritorijų erdvės, kuriose beveik neribotą valdžią turėjo tenykščiai didikai. Rytų Europoje, kur atstumai buvo kur kas didesni nei vakaruose, tokia padėtis vyravo iki XVIII a. pabaigos. Lietuvos-Lenkijos valstybėje pirmieji tikslesni teritorijų tyrinėjimai atlikti tik 1773 m., po pirmojo padalijimo. Didesnėje Lenkijos žemių dalyje Varšuvos ar Krokuvos valdžios autoritetas buvo ne ką didesnis už autoritetą konkuruojančių politinių centrų: Prahos, Vienos, Berlyno, Stokholmo ar Maskvos. Pasienio rajonuose, tokiuose kaip Silezija ir Ukraina, vietos gyventojams jų valstybės valdžia atrodė ne tokia grėsminga kaip užsienio valstybių įsiveržimas. Lojalumą lėmė nuolatinis balansavimas tarp poreikio būti globojamiems ir nebaudžiamos savivalės. Šios keblios situacijos negalima pailiustruoti nubrėžus liniją žemėlapyje. Kuo labiau tolstame nuo naujųjų amžių valstybės sampratos, tuo mažiau galime remtis pastovių sienų sąvoka. Ir visiškai ši samprata netinkama kalbant apie viduramžių kunigaikštysčių valdas.

Išties sunku nupiešti Lenkijos paveikslą. Jei kalbėtume tik apie tas žemes, kurias nuolat siejo politiniai ryšiai, neliktų ką aprašinėti. Jei įtrauktume visas vietoves, kurioms vienu ar kitu metu teko laimė būti susijusiomis su Lenkija, tikrai tektų aprėpti pusę kontinento.

* * *

Metus žvilgsnį į standartinį fizinį žemėlapį, Europos lygumos plotai, priklausantys Lenkijai, atrodo plokšti ar monotoniški, tačiau taip nėra – Lenkija turi specifinių bruožų. Netiesa ir tai, kad Lenkija negali pasinaudoti gamtos sukurtomis sienomis. Pietuose kalnuotoji Karpatų grandinė, nusidriekianti iki Beskidų ir Sudetų, yra toks pat tvirtas ir patikimas barjeras kaip ir Bavarijos Alpės ar Prancūzijos Pirėnai. Šiaurėje Baltijos jūra yra tokia pat patikima apsauga. Vakaruose Oderis ir Lužicos Neisė (vakarinė Neisė) nubrėžia demarkacijos liniją, kurios pranašumus geografai Pawowskis, Romeris ir Nakowskis pastebėjo dar tuomet, kai politikai nė nesvajojo ja pasinaudoti. Oderio–Neisės atkarpa atkerta siauriausią ruožą tarp jūros ir kalnų, Lenkijos pusėje palikdama visus savo intakus. Tik Rytuose, kur Polesės pelkės teikia menką priedangą, Lenkija iš tiesų yra atvira visiems vėjams. Bugo upė nepadeda išvengti Lenkijai dviejų didžiųjų kelių, vedančių iš Rusijos per kalnuotą vietovę: šiaurėje – per Minsko aukštumas, palei dabartinį Varšuvos–Maskvos geležinkelį, pietuose – tai senasis vieškelis, jungiantis Krokuvą su Lvovu ir Kijevu. Europoje, nuo Airijos iki Vengrijos bei Vokietijos, yra daug šalių, kurios turi susitaikyti su kur kas dirbtinesnėmis sienomis.

Lenkijos reljefui būdingi trys geografinę platumą akcentuojantys bruožai. Pirmiausia, ta žemyno vieta, kur Eurazija lyg pleištas įsiterpia į Europos pusiasalį, neišvengiamai nukreipia judėjimą rytų-vakarų ašimi. Ties 24° rytų ilgumos, prie Bugo, Europos lyguma yra beveik 1000 kilometrų pločio. Ties 14° rytų ilgumos, prie Oderio, jos plotis – tik 300 kilometrų. Antra, ledynų įdubos, ypač Gardino-Varšuvos-Berlyno ir Torunės-Ebersvaldės, gali būti naudojamos kaip naturalūs keliai, einantys lygiagrečiai su kalnų ir jūros užtvaromis. Trečia, didysis moreninis ežerynas, kuris driekiasi nuo Valdajaus regiono iki Oderio ir toliau, atitveria Lenkiją nuo jūros ir apsupa jos centrą tik sausumomis. Pamario, Mozūrijos ir Lietuvos ežerynai, trukdantys žmonėms laisviau judėti, juosia retai apgyventas vietoves. Pažymėtina, kad šiaurinė Lenkijos siena ėjo šių ežerų pakrantėmis jau nuo seniausių laikų iki XX a. (Žr. diagr. B.)

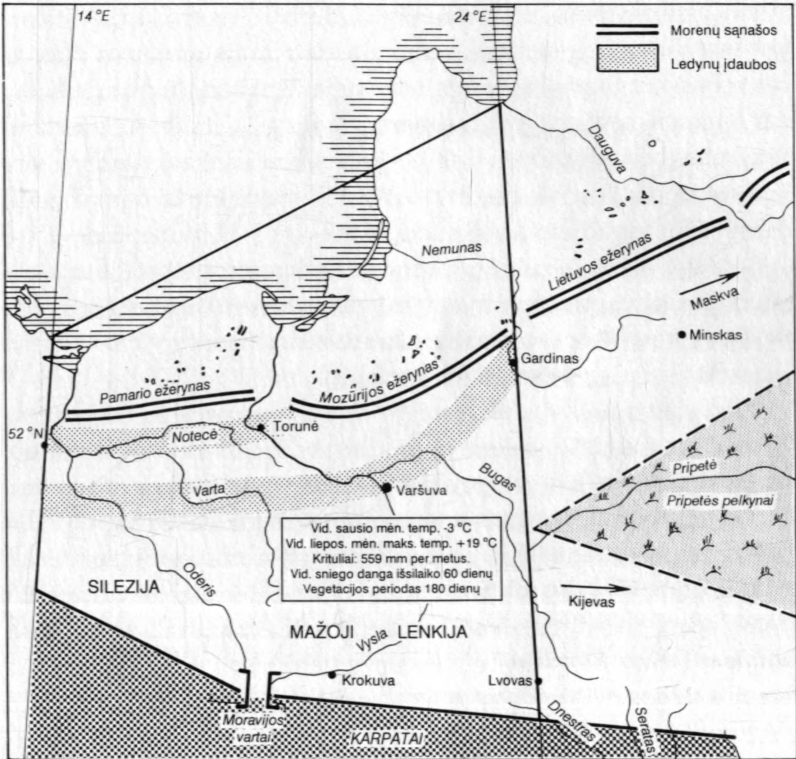

Diagrama B. Lenkija: fizinė krašto sandara

Lenkijos upių sistema orientuota į geografinės ilgumos ašį. Oderio ir Vyslos baseinai driekiasi nuo Karpatų iki Baltijos. Baltarusijoje Berezinos upė, aukštutinis Dnepras ir Sožas kerta sausumos kelius, taip pat ir Raudonojoje Rusioje ar Podolėje gausybė Dnestro intakų išraižo Podolės plynaukštę. Oderis ir Vysla, kurių ištakos yra ties Moravijos vartais, vienintele vieta tarp Juodosios jūros ir Bavarijos, kur Pietų Europą galima pasiekti nekertant Alpių perėjų, dar labiau akcentuoja geografinės ilgumos ašį. Čia ėjo senasis Gintaro kelias bei viduramžių Prūsijos kelias, abu skersai kertantys Lenkijos teritoriją, kuriais plūdo nesuskaičiuojami būriai barbarų, andainykščių ir nūdienių, ieškančių laimės ir jos nerandančių.

Lenkijos žemių struktūra primena išsiklaipiusį skietą, kur horizontalūs upių apmatai kur kas tankesni nei vertikalūs ataudai. Todėl žmonėms buvo labai patogu kraustytis iš vienos vietos į kitą ir jau ankstyvaisiais laikais jas apgyventi.

„Gyvybės palaikymo potencija" – bjauri, bet paranki žargonybė, išrasta tam, kad būtų galima apibūdinti veiksnius, kurie skatina arba trukdo žmonėms apsigyventi kokioje nors vietovėje. Apskritai ši potencija yra geriausia subtropiniuose Jangdzės, Eufrato ir Nilo upių slėniuose, kur anksčiausiai suklestėjo civilizacija, ir blogiausia – Antarktidos vidury arba Sacharoje. Europos teritorijoje ji buvo didelė Viduržemio jūros salose, tokiose kaip Kreta ar Sicilija, arba šiauriniuose Reino, Senos ar Temzės upių slėniuose, o Skandinavijos ir Rusijos taigos bei tundros juostose – menka. Lenkijoje ši potencija yra menkesnė nei Vakarų Europoje ir didesnė nei Rusijoje. Jei atskaitos tašku pasirinksime Varšuvą, tai 52° šiaurės platumos lemia jai stiprią saulėkaitą ir tris karštus vasaros mėnesius. Klimatas čia kontinentinis, aiški metų laikų kaita, tačiau nebūna nei per didelių vasaros karščių, nei žiemos šalčių ar pavasario potvynių, būdingų kraštams, esantiems toliau į rytus. Čia nėra amžinojo įšalo, o audros, nusiaubiančios šalį, siaučia retai. Minimali vidutinė sausio mėnesio temperatūra –3° Celsijaus, maksimali vidutinė liepos mėnesio +19° Celsijaus. Kritulių norma yra gana maža – 599 mm per metus, tačiau daugiausia jų iškrinta intensyviosios žemdirbystės

mėnesiais – nuo gegužės iki rugpjūčio – apie 280 mm. Minusinė temperatūra būna nuo 30 iki 50 dienų. Sniego danga išsilaiko iki 60 dienų, o ledas ant upių – iki 40 dienų. Vegetacijos laikotarpis trunka apie 180 dienų. Šalis menkai apsaugota nuo vėjų, ypač nuo šaltųjų ryčių, nors daugelyje vietų gamtinės užtvaros sulaiko vėją, ypač upių slėniai bei miškai. Debesys, dengiantys dangų apie 150 dienų per metus, yra įprastas dalykas žiemos mėnesiais; tai sumažina klimato svyravimus. Varšuva, žinoma, įsikūrusi viename iš nepalankiausių centrinės Lenkijos rajonų, ir būtų visai nesunku surasti netoliese, Žemutinėje Silezijoje ar Mažojoje Lenkijoje, vietovių, kur žiema būna trumpesnė, saulė šiltesnė, lietūs dažnesni, dirvos derlingesnės ir vegetacijos periodas stebėtinai ilgas, trunkantis 225 dienas. Augmenijos atžvilgiu centrinė Lenkija priklauso Europos žemyno vidurinei zonai. Bukų juosta driekiasi iš pietų į rytus nuo Vyslos žiočių iki Karpatų priekalnių. Ąžuolų juosta driekiasi ta pačia kryptimi, tik daug labiau į rytus. Varšuva yra teritorijoje, kur daugiausia auginami rugiai ir bulvės, kviečiai auginami daug šiauriau ir ryčiau. Kadaise čia buvo labai turtinga gyvūnija: veisėsi laukiniai arkliai, lokiai, taurai ir vilkai bei įprastesni medžiojami žvėrys. Net XX a. pradžioje jų vis dar buvo gausu, bet paskui visokie žymūs medžiotojai, pradedant erchercogu Franku Ferdinandu, baigiant aviacijos maršalu Hermannu Goeringu, smarkiai juos apnaikino.

Tokį geografinių sąlygų derinį sunku palyginti su kurios nors kitos pasaulio teritorijos geografinėmis sąlygomis. Nebent su pietiniu Ontariju, kur kontinentinį klimatą švelnina Didieji ežerai. Taip ir Lenkijos, esančios Europos pusiasalio rytuose, klimatui nuolat daro įtaką Atlantas ir Baltija. Šiaip ar taip, Lenkijoje palankios gamtinės sąlygos plėtoti gyvulininkystę ir žemdirbystę. Čia, kitaip nei Rusijoje, formuojantis pirmosioms gyvenvietėms, lenkai įsikūrė tokiose teritorijose, kur vidutinė šeima gali išsilaikyti nepadedama kitų. Ibrahim-Ibn-Jakubas, teigęs, kad vakariniai slavai „užėmę geriausias žemes, tinkančias gyventi“, turbūt buvo kruopščiai pasvėręs savo žodžius.

* * *

Archeologiniai kasinėjimai liudija, kad pirmosios gyvenvietės Oderio ir Vyslos upių slėniuose buvo jau 200-ajame tūkstantmetyje prieš mūsų erą. Mažai liko senojo akmens amžiaus pėdsakų, nors paleolito laikų iškasenų rasta Ojcówo olose prie Krokuvos bei Świdruose prie Varšuvos. Naujasis akmens amžius paliko liudijimų apie 4000-1800 m. pr. m. e. laikotarpio kultūras, kurios klasifikuojamos pagal keramikos tipus. Tai – piltuvėlinės, virvelinės, šukinės ir duobėtosios keramikos kultūrų liekanos, aptinkamos šiaurės rytuose. Archeologinių radinių vietos – Rzucewas prie Gdansko, Sarnowas prie Bidgoščiaus, Jordanówas prie Vroclavo ir Krzemionkai, Ćmielówas ir Złota prie Kielcų. Žalvario amžiaus kultūros liekanų, sugrupuotų pagal iškasenų radimo vietas, buvo dar gausiau. Ūneticės kultūros žmonės (apie 1800-1400 m. pr. m. e.), pirmiausia identifikuoti kaimyninėje Moravijoje, buvę gyvulių augintojai, kurie vertėsi žalvarininkyste ir auksakalyste. Tšcineco kultūros (apie 1500-100 m. pr. m. e.) liekanos, aptiktos Liublino teritorijoje ir Ivno kultūros – Vyslos žemupyje, byloja apie patriarchalinės santvarkos žmones, saulės garbintojus, deginusius mirusiųjų kūnus. Lužitėnų kultūra (apie 1300-400 m. pr. m. e.), vyravusi Lužicos rajone rytų Vokietijoje, leidžia spręsti, kad tenykščiai žmonės vertėsi mišriąja žemdirbyste bei prekiavo su Dunojaus baseino gyventojais ir su tolimąja Skandinavija. Jie statė medines tvirtoves, tarp jų ir garsiąją Biskupino tvirtovę Poznanės žemių rytinėje dalyje su sudėtingu rąstų molu ir aukštu pylimu. Netoli jos esančiuose Słupcoje ir Kamieniece iškasti suluošintų vyrų, moterų ir vaikų skeletai, o kauliniai iečių antgaliai, įsmigę į apdegusius vartų stulpus, liudija, kad Lužitėnų kultūra sunaikinta po žiaurių klajoklių skitų antpuolio geležies amžiaus pradžioje. Witaszkowe, prie vakarinės Neisės, mirė ir buvo palaidotas su visais savo lobiais skitų vadas. Po to atėjo geležies amžius, kuris truko net iki viduramžių. Bilanų (nuo 600 m. pr. m. e.) ir Puchovo kultūros (nuo 100 m. pr. m. e.) susiformavo atitinkamai Bohemijoje ir Slovakijoje. Zarubincų kultūros liekanos (nuo 200 m. pr. m. e. iki 100 m. e. m.), gimingos tolimo

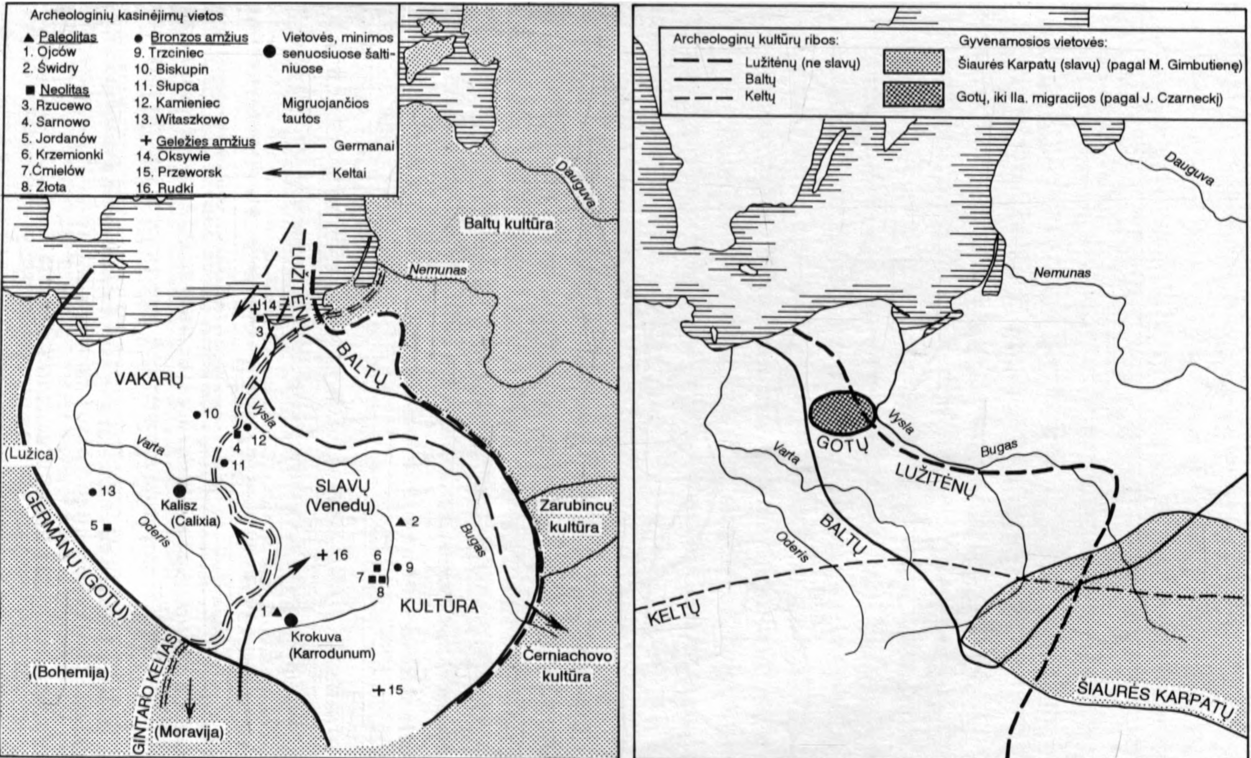
Pamario ir Černiachovo kultūros radiniams (apie 200-400 m. e. m.), kurių aptikta daugiau nei tūkstantyje archeologinių radinių vietų tarp Vyslos ir Dnepro, yra laikomos gotiškos kilmės. Pševorsko kultūra Silezijoje (nuo 400 iki 600 m.e.m.) priartina lenkų archeologiją prie Lenkijos istorijos aušros.

Savaime suprantama, archeologinius radinius labai sunku susieti su etninėmis grupėmis, minimomis istoriniuose dokumentuose. XX a. lenkų tyrinėtojai trokšta įrodyti, kad pirmieji dabartinių Lenkijos žemių gyventojai buvo lenkai, nė kiek ne mažiau negu jų pirmtakai vokiečiai, geidę įrodyti, kad ten nuo amžių gyvenę germanai. Tačiau objektyviai žiūrint, įnirtingos *prasłowianie,* arba „protoslaviškų" protėvių, paieškos kvepia šovinizmu nė kiek ne mažiau nei *Frühostgermanen* (senųjų rytinių germanų) paieškos. Turėdamas galybę prieštaringų liudijimų, skeptikas taip ir liks neišsiaiškinęs nei slavų kilmės apskritai, nei lenkų kilmės atskirai.

Priešistorės tyrinėtojai lenkai, priklausę vadinamajai autochtoninei mokyklai, nuolat tvirtino, kad slavų protėvių žemės yra Oderio ir Vyslos upių slėniuose. Be J. Kostrzewskio, rašiusio apie 1913 m., šiai mokyklai priklausė antropologų, tarp jų J. Czekanowskis, filologų, tarp jų T. Lehr-Spławinskis, ir visas būrys archeologų, tarp jų L. Kozłowskis, T. Sulimirskis ir Konradas Jażdżevskis. Jie spėjo, kad galima tiesioginė slavų kilmės linija, prasidedanti nuo žalvario amžiaus Lužitėnų kultūros atstovų, nusitęsianti iki Romos imperijos mįslingųjų venedų, galiausiai iki istorikams žinomų X a. lenkų genčių. Pagal šią hipotezę, dabartinė lenkų tauta kilusi iš nepaprastai tvirtos protoslavų grupės, kuri atkakliai laikėsi savo gimtojoje žemėje, nors jų gentainiai tuo metu keliavo į vakarus, rytus ar pietus. Lenkai yra laikomi autochtonais – „nuolatiniais gyventojais", „čiabuviais", o visos kitos tautos – „svetimomis", „laikinai apsistojusiomis" ar „įsibrovėlėmis". Tai mažų mažiausia keistas požiūris. Kai visoje Europoje ir visose slavų gyvenamose žemėse vyko gyventojų kraustymasis, lenkų protėviai suleido šaknis būtent toje Dievo žemės vietoje, kur jie galėjo gyventi niekieno nekliudomi. Taigi gali būti ilga priešistorė Anglijos, dar neapgyventos anglų, Prancū-

zijos, neapgyventos prancūzų, Čekijos – čekų, Vengrijos – vengrų, ar net Rusijos, neapgyventos rusų, bet tik ne Lenkijos, kurioje dar negyveno lenkai. Tarp žymesnių užsienio mokslininkų, pritarusių šiam lenkų požiūriui, buvo F. Dvornikas, kategoriškai teigęs, kad „tik lenkiškoji slavų atšaka išlaikė savo pirmykštę gyvenamąją vietą".[1] (Žr. 3A žem.)

Lenkiškosios mokyklos oponentai slavų tėvynę linkę nukelti labiau į rytus, į miško stepes, besidriekiančias išilgai Karpatų šiaurinių šlaitų, tarp Vyslos vidupio ir Dnepro žemupio. Hipotezę dėl šios vietovės 1902 m. iškėlė vienas slavų archeologijos pradininkų Luboras Nederlė, ir neseniai ji buvo įtikinamai, nors gal ir negalutinai, patvirtinta. Pasak lietuvių kilmės amerikiečių mokslininkės Marijos Gimbutienės, bandymai sutapatinti Lužitėnų kultūrą su protoslavų gyvenvietėmis yra visiškai be pagrindo. Teiginio, kad lenkų protėviai kilo iš vadinamosios venediškos protoslavų kultūros, taip pat reikėtų atsisakyti kaip klystkelio. Kur kas mažiau liudijimų prieštarauja nuomonei, kad egzistavo nenutrūkstama šiaurės Karpatų kultūra, priskirtina slavams, gyvavusi žalvario amžiuje kaip Komarovo, vėliau Bilogrudivkos ir Černoleso kultūros. Ji dera su teiginiu, kad šiauriau egzistavo tokia pat pastovi baltų kultūra, o į vakarus buvo labai paplitusi Vidurio Europos kultūra su Ūneticės, Urnfyldo ir Lužitėnų atmainomis. Ji neprieštarauja lingvistiniams duomenims, kad, pirma, slavai vieni nuo kitų atsiskyrė palyginti neseniai ir, antra, kad ankstyvajai slavų kultūrai turėjo įtakos ryšiai ne tik su vokiečiais ir baltais, bet ir su ilyrais, trakais bei iranėnais. (Žr. diagr. C.) Tai skatina tapatinti ankstyvuosius slavus su V a. pr. m. e. skitų žemdirbiais, iki kurių, pasak Herodoto, nuo Dnepro reikėjo tris dienas keliauti. Slavai buvo sukūrę savitą socialinę instituciją – jungtinę šeimą (*zadruga*), kur visi gentainiai gyveno paklusdami negailestingai patriarchalinei disciplinai. Čia pakliuvę iš pradžių į skitų, o nuo II a. pr. m. e. – į sarmatų valdžią, jie ėmė vartoti bendrą religinį žodyną, kur dauguma žodžių, pradedant *Bóg* (Dievas) ir baigiant *raj* (rojus), yra sarmatų-iranėnų kilmės. Čia jie garbino gausybę savo dievybių: *Triglav* – Trigalvį, *Svarog* – Saulės kū-

3 žemėlapis. Lenkijos priešistorė: A. Autochtoninis vaizdas B. Neautochtoninis vaizdas

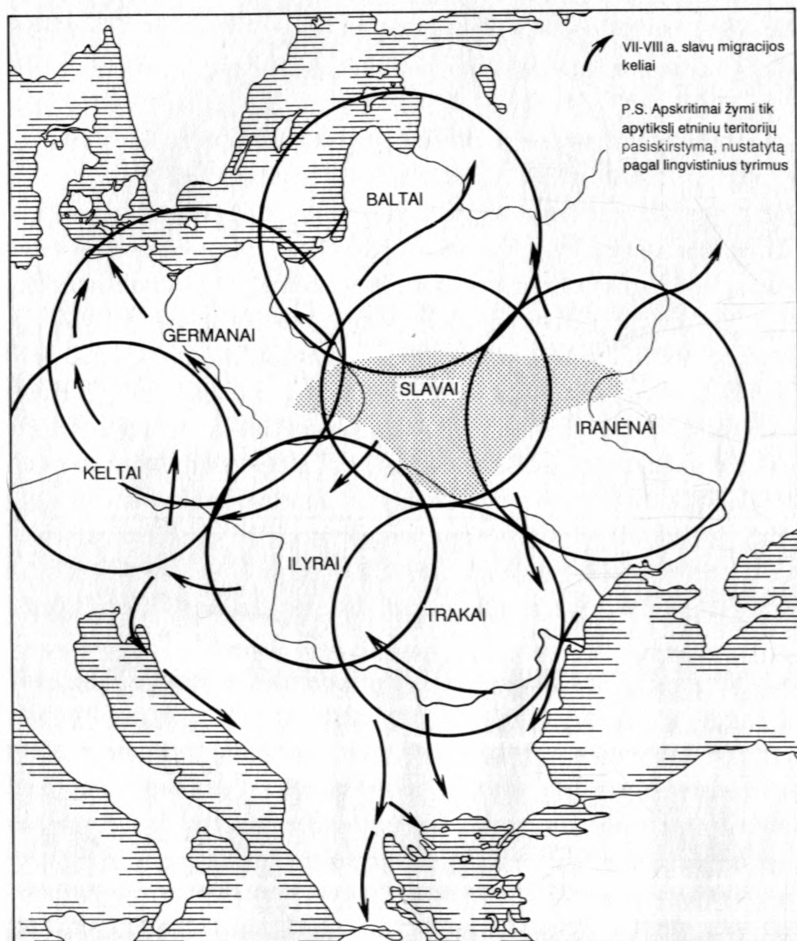

Diagrama C. Slavų protėvių tėvynė

rėją, *Perun* – Perkūną ir kt. Pro čia I m. e. a. keliavo germanai, gotai ir gepidai, kurių kelią nuo Baltijos iki Juodosios jūros ženklina tradicinės jų gyvenvietės bei kapavietės. Čia juos puldinėjo hunai ir avarai. Pačių slavų ekspansija prasidėjo tikriausiai nuo nomadų persekiojimo ir VII a., žlugus avarų viešpatavimui, peraugo į tikrą antplūdį. „Krito sienos, ir pasipylė slavai." Viena jų atšaka patraukė į šiaurę ir į rytus, baltų ir suomių teritorijon, kur įkūrė rytinių slavų bendruomenę, iš kurios kilo rusai. Antroji atšaka judėjo į pietus, Balkanų link, iš jų kilo šiandieniniai serbai, krovatai, slovėnai ir bulgarai. Trečioji grupė pasuko į vakarus, į germanų, keltų ir baltų teritorijas, į kraštus, kurie senovėje vadinti Bohemija, šiaurės Panonija ir rytine Germanija. Tai buvo čekų, slovakų, serbų, polabų, pamarėnų ir lenkų protėviai. Pagal šią schemą lenkų protėviai buvo vieni paskutiniųjų slavų, palikusių šiaurės Karpatų žemes ir VII-VIII m. e. a. įsikūrusių Oderio ir Vyslos slėniuose. Nauja slavų kolonizacijos banga priešistorės pabaigoje sunaikino seniausiųjų gyvenviečių liekanas.[2]

Pagal šią hipotezę lenkai iš daugelio indoeuropiečių grupių buvo paskutinioji, apsigyvenusi šiandieninės Lenkijos teritorijoje. Tokia išvada gali būti nemaloni daugeliui lenkų skaitytojų, tačiau vargu ar galima ją nuginčyti. Manoma, kad pirmieji indoeuropiečiai apsigyveno Šiaurės Europos plynaukštėje antroje IV tūkstantmečio pr. m. e. pusėje; neabejojama, kad tai jie paliko pilkapius, kuriuose laidojo savo gentainius, nors jų etninių ryšių šiandien neįmanoma nustatyti. Centrinėje ir rytinėje šiuolaikinės Lenkijos teritorijos dalyje dar ankstyvajame žalvario amžiuje gyveno baltai, šiaurės vakarų plotai buvo apgyventi germanų, įsitvirtinusių pietų Skandinavijoje[3]. Pietvakarių plotuose vyravo Vidurio Europos kultūra, turinti ilyriškų-keltiškų bruožų. Tik pietrytinis Lenkijos pasienis – Rzeszówo ir Przemyślio apylinkės – galėjo būti apgyventos. Romos imperijos laikais neramumai Bohemijoje sukėlė keltų antplūdį. Keltai nusigavo į rytus net už Sano upės, o savo kelyje ant kalvų pastatė daugybę tvirtovių. Šventojo Kryžiaus kalnuose, Rudkų vietovėje, jie įrengė didžiausią priešistoriniais laikais Europoje geležies ka-

syklą. Jų kultūra, manoma, dominavo pietinėje Lenkijos dalyje, kol čia atsikėlė slavai. Tuo vadovaujantis galima lengvai paaiškinti Vyslos genčių (vyslėnų) bruožus bei jų ryšius VIII, IX ir X amžiuose. Keltiški pavadinimai, pavyzdžiui, Tyniecas ir Soła, išliko Krokuvos apylinkėse iki šiol. (Žr. 3B žem.)

Tačiau reikia būti labai atsargiam vartojant šiuolaikinius terminus. Neprotinga klijuoti būdvardį „slaviškas" archeologiniams radiniams, datuojamiems iki 500 m. e. metų, tuo labiau netinka juos vadinti „lenkiškais". Ivairių slavų šeimos atšakų kultūros dar menkai skyrėsi viena nuo kitos. Įvairovė vakarinių slavų grupėje vargu ar galėjo būti tokia akivaizdi kaip mums žinomais laikais. Visų pirma, Lenkijos vardas kilęs tik iš vienos polianų genties, kuri gal buvo, o gal ir nebuvo susigiminiavusi su savo artimiausiais kaimynais. Antra, slavai, gyvenantys prie Vyslos aplink Krokuvos tvirtovę, atrodo, su Dunojaus baseino gyventojais palaikė glaudesnius ryšius nei su šiaurės žemumų. Įrodyta, kad, pavyzdžiui, VIII a. jie buvo Moravijos didžiosios valstybės valdiniai, kuriuos pakrikštijo šv. Metodijaus pasiuntiniai. Jų ryšiai su polianais, jei tokių apskritai buvo, visiškai nežinomi. Iš Bizantijos valdovo Konstantino Purpurinio raštų paaiškėja, kad teritorija aplink Krokuvą vadinta Baltąja Kroatija ir tai buvo tramplinas kroatams, keliaujantiems į Adrijos pakrantę. Etimologiniai tyrinėjimai teigia, kad kroatai galėjo būti suslavėję sarmatai (kaip bulgarai yra suslavėję turkai). Užtrukusi jų viešnagė pietinėje Lenkijoje kartu su keltais, arba netrukus po jų, galėjo pagimdyti nuolat kartojamas legendas apie sarmatišką pačių lenkų kilmę. Neproporcingai didelis skaičius lenkiškų vietovardžių, kilusių iš šaknų *sorb-*, *sarb-* arba *serb-* rodo, kad pirmieji intensyvios migracijos laikotarpio gyventojai buvo veikiau apskritai slavai, o ne vakariniai slavai.

To meto rašytiniai šaltiniai menkai nušviečia šio laikotarpio įvykių visumą. Šioje pasaulio dalyje vargu ar galima nutiesti tiltą per bedugnę, žiojėjančią tarp vėlyviausių antikos raštų ir ankstyviausių viduramžių metraščių. Romėniškos monetos ir žalvario dirbiniai, kurių rasta net Prūsijoje ir Mazovijoje, byloja, kaip toli už Im-

perijos ribų prasiskverbė romėnų prekyba.[4] Tačiau romėnai mažai ką težinojo apie Baltiją ir Vyslos baseiną. Arčiausiai šių kraštų jie pabuvojo 178-179 m. e. m., kai 850 vyrų rinktinė po baudžiamojo žygio prieš vietinę teutonų gentį, stovyklaudama praleido žiemą netoli Trenčíno Moravijoje. Tame pačiame amžiuje, tik kiek anksčiau, Tacitas, aprašęs jūros, jo vadinamos Švebų jūra, pakrantes pripažino, kad „čia mūsų žinios apie pasaulį baigiasi".[5] Be kitų germanų genčių, jis mini lemovijus ir rugijus, gyvenančius Pamaryje, bei gotonus (gotus), gyvenančius prie Vyslos. Jo miglota, kaip Delfų orakulo, užuomina apie venedus interpretuojama įvairiai. Manoma, kad čia minimi germanų vandalai arba slavų vendai. Plinijaus *Gamtos istorijoje* pasakojama, kaip Nerono valdymo laikais vienas Romos patricijus iš padunojės Karnunto nukeliavo iki Baltijos ir grįžo namo su galybe brangaus gintaro. Tačiau kuri dalis tų žemių, per kurias keliavo patricijus, buvo apgyventa slavų, jis nė nemini. Paskui dar kokius 600 metų metraščiai tyli. Šiuo „nebyliuoju" ilgai trukusios tamsos laikotarpiu mus pasiekia tik nuotrupos žinių apie sėslius žemdirbius; nors kartkartėmis atklysta aidas apie migruojančias tautas, žygiuojančias per sutemose skendinčią sceną. Ir gotai, ir vandalai gyveno Vyslos baseine, iš kur pradėjo savo sudėtingas klajones į pietus ir rytus. Ostgotų imperija, klestėjusi II-III a. ir plytėjusi tarp Baltijos ir Juodosios jūros, pasidavė dar trumpiau gyvavusiai Hunų imperijai. Vargu ar pats Atila 451 m. perkirto Karpatus savo žygio į Galiją metu, bet tikėtina, kad kitame dešimtmetyje atsitraukiančias hunų ordas keršingi ostgotai sutriuškino prie Vyslos. Priešistorės tyrinėtojus nuolat kamuoja spėlionės dėl anglosaksų poemos *Widsith* vienintelės frazės, kad „hraedų kariuomenė aštriais kardais priversta ginti savo protėvių žemę prie Vyslos miškų nuo Atilos žmonių"[6]. Po hunų atėjo avarai, kurių iškilimas Vidurio Europoje sutapo su Justiniano valdomos Romos imperijos įsitvirtinimu rytuose. Tačiau po pralaimėjimo 626 m. ties Konstantinopolio vartais avarai neteko jiems priklausančių žemių į šiaurę nuo Karpatų, ir jų trapi valstybė subyrėjo. Nuo šio momento slavų tautoms atsivėrė visi keliai kurtis aplinkinėse žemėse. Klajokliškas

gyvenimas prarado patrauklumą. Vis retesni tapo barbarų puldinėjimai. Tik du svarbūs įvykiai sutrikdė Šiaurės Europos žemumos slavų vienijimąsi ir vystymąsi – vengrų antplūdis IX a. ir mongolų antplūdis XIII a.

Vykstant tokiai didelei žmonių migracijai, gyventojų etninė sudėtis tapo nepaprastai mišri. Todėl neįmanoma išskirti etninio branduolio, arba, praėjus tūkstančiui metų, atskirti, kurios ypatybės buvo slaviškos, kurios ne. Iš nediferencijuotos vakarinių slavų masės, kuri nepaliko jokių rašytinių šaltinių, sunku išskirti specifinę lenkišką kultūrą. Žmonės, įsivaizduojantys, kad lenkai ir lenkų kultūra neatsiejami nuo žemių, klysta, kaip ir tie, kurie įsitikinę, kad Europa yra tikroji europiečių tėvynė. Tarytum priešistorės sėklų mišinyje, supiltame į krepšelius be etikečių, galima būtų rasti išsiskleidusius nūdienos žiedlapius. Ieškoti lenkų VIII ar IX a. yra toks pat anachronizmas ir toks pat beprasmis užsiėmimas kaip ir ieškoti anglų Hengisto ir Horsos laikais. Visų mūsų protėviai buvo mišrūnai imigrantai.

Kalbiniu požiūriu vaizdas ne ką mažiau miglotas. Logiška manyti, kad kažkur tikriausiai buvo žmonės, šnekėję kalba ar keliomis giminingomis kalbomis, iš kurių išsirutuliojo dabartinė lenkų kalba. Filologams pavyko rekonstruoti pagrindinius slavų prokalbės bruožus. Kadangi iki XIII a. nebuvo rašytinių šaltinių, todėl neįmanoma tiksliai aprašyti vakarinių slavų dialekto ankstesniais laikais. Tarkime, kad polianų, mazovių, vyslėnų ir slenžėnų dialektai kilo iš slavų prokalbės, veikiamos kalbinės aplinkos tų sričių, kuriose apsigyveno slavai. Tačiau mokslininkai gali tik spėlioti apie bendrų kalbos formų buvimą tuose dialektuose ir apie vidinius ryšius visoje slavų grupėje. (Žr. diagr. D.)

Vis dėlto VIII a., kai šiaurės Europoje atsirado pirmųjų rašytinių šaltinių, persikėlėlių į vakarus antplūdis atslūgo, o paskui pasuko priešinga kryptimi. Frankų karalystė, kuri driekėsi per Vokietiją, neįsileido slavų pro savo rytines sienas, o ką tik susikūrusi Bavarijos kunigaikštystė buvo pirmasis pleištas, atskyręs pietų slavus nuo jų gentainių šiaurės lygumoje. Netrukus slavus ėmė kamuoti skandi-

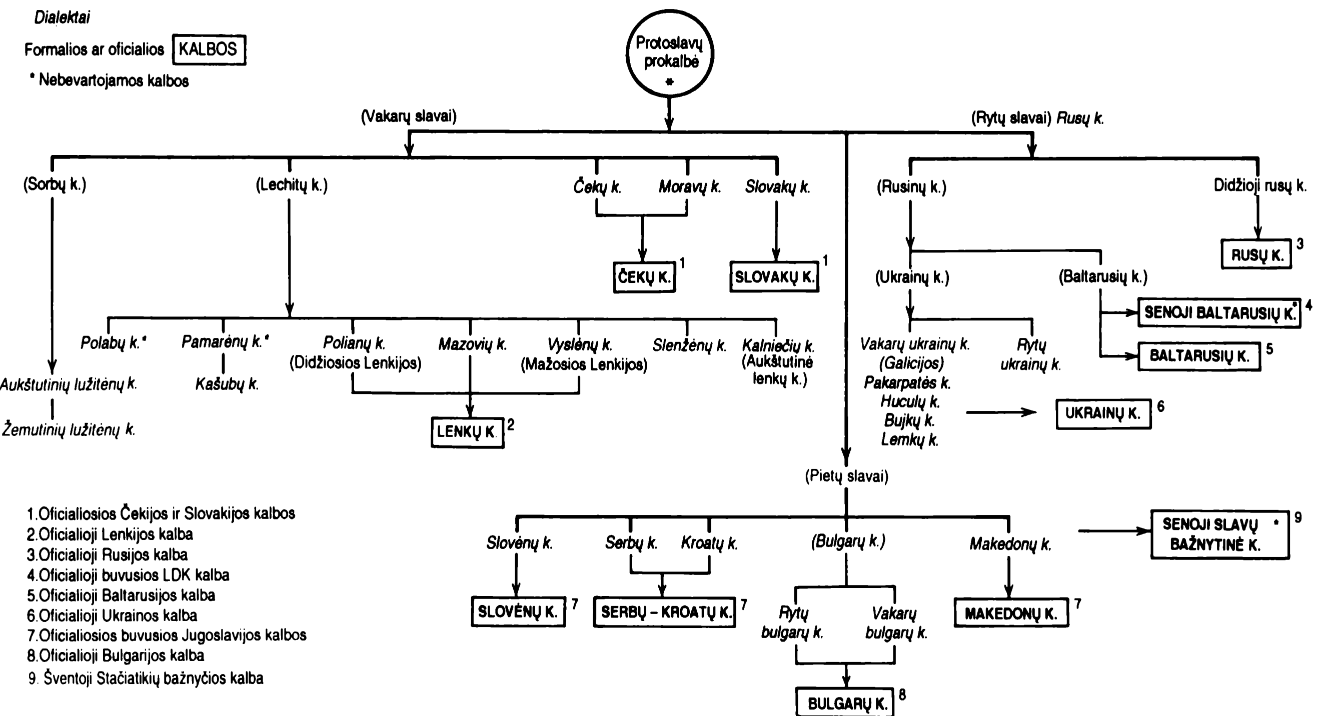

Diagrama D. Slavų kalbos

navų antpuoliai iš Baltijos jūros bei nuolatinis saksų veržimasis į rytus palei Elbę ir Oderį. Germanų sugrįžimas kitapus Elbės X a. pradžioje paprastai laikomas pradžia to *Drang nach Osten* (veržimosi į rytus), kurį daugelis istorikų mano esant svarbiausia pastarojo tūkstantmečio tema Vidurio Europos istorijoje[7]. Veržimasis į rytus nebuvo vien germanų privilegija. Kai vakariniai ir centriniai žemyno regionai buvo apgyventi, sutvarkyti ir apginti, susižavėta naujomis galimybėmis – žygiais į rytus. Todėl, kai vokiečiai bandė sugrįžti kitapus Elbės, prancūzai pradėjo skverbtis Reino link, o lenkai taikytis į Dneprą. Nekolonizuotų žemių ribos traukėsi vis labiau į rytus. Europos mastu lenkų ir lietuvių veržimasis į viduramžių Rusią ir Ukrainą ar dar dramatiškesnis didžiarusių plėtimasis nuo Maskvos į Sibiro bei Centrinės Azijos stepes yra ne kas kita kaip sudėtinė *Drang nach Osten* dalis, tokia pat reikšminga kaip ir vokiečių įsitvirtinimas Brandenburge, Pamary, Prūsijoje ir Livonijoje.

Lenkijos pirmykštės žemdirbystės istorija taip pat remiasi daugiau teorijomis nei patvirtintais faktais. Be abejonės, sąlygos čia nuolat kito. Pagal vandens lygio svyravimo tyrinėjimus, poledyninėje epochoje šiltus periodus keisdavo vėsesni. Vėlyvajame žalvario amžiuje vandens lygis Biskupino ežere taip pakilo, kad visiškai paskandino jame esančios salos gyvenvietę. Vėliau, VII a., vanduo nuslūgo, tvirtovėje vėl įsikūrė bendruomenė ir klestėjo dar 400 metų. Keletas tyrinėjimų leido padaryti išvadą, kad vėlyvaisiais viduramžiais klimatas buvo palankesnis nei kada anksčiau ar vėliau. Tyrinėjimai, atlikti Karkonošės kalnuose, parodė, kad XIV a. medžiai čia augo net 200 metrų aukščiau negu XX a., o slėniuose derėjo vynuogės, abrikosai ir melionai. Dabar jie čia nebeauga. Aliuvio sąnašos Vyslos deltoje tuomet buvo labai nevienodai pasiskirsčiusios. XVII a., išplitus deltai, susiformavo Vesterplatės pusiasalis, tai byloja, kad tuo metu upėse labai padaugėjo vandens bei pablogėjo klimatas.[8] Nors jis ir svyravo, tačiau gausūs archeologiniai kasinėjimai rodo, kad nuo žalvario amžiaus žemdirbystė niekada ilgam nebuvo nutraukta. Nowa Hutoje, netoli Krokuvos, buvo atkasta pjautuvų ir trumpų dalgių, datuojamų I m. e. a. Prie Vroclavo ir

Inowrocławo Kujavijoje rastos panašaus amžiaus girnos. Nowa Hutoje bei Brzege (Silezija) atkasti noragai datuojami apytikriai 300 m. e. m. Dar iki didžiojo tautų kraustymosi buvo palaikomi ryšiai su Panonija Užkarpatėje, be to, auginti keturių pagrindinių rūšių javai. Net pats Lenkijos pavadinimas – Polska – kildinamas iš slaviško žodžio *pole*, reiškiančio „lauką", siejamas su šio krašto žmonių polinkiais į žemdirbystę. XIII a. į Lenkiją atsikėlė valstiečiai kolonistai iš Vokietijos ir apsigyveno tose žemėse, kurios galėjo išmaitinti daugiau gyventojų. XIV a. šie tankiai apgyventi rajonai sugebėjo ne tik išsimaitinti, bet ir išauginti derliaus mainams bei prekybai.[9] Kaip teigia Haxthausenas ir kiti, Rusijos centrinės sritys, esančios aplink Maskvą, to sugebėjo pasiekti tik XIX a. viduryje.

Lenkijos apgyvenimo procesą gana sunku tiksliai aprašyti, bet istorinių laikų pradžioje susiklosčiusią situaciją galima nusakyti. Darant prielaidą, kad gyventojų skaičiaus augimas bei tautų judėjimas iš Azijos į vakarus visoje Europoje buvo tolygus, galima manyti, kad Lenkijos gyventojų vidutinis tankumas turėjo būti mažesnis negu Vokietijos ar Prancūzijos, kur sąlygos buvo dar palankesnės. Be to, tariant, kad visa užimama teritorija buvo daug didesnė nei dirbamos žemės plotas, logiška spėti, kad buvo apgyventos tik derlingiausios vietovės ir kad jos tikriausiai buvo nutolusios viena nuo kitos. Pakakdavo įkurti gyvenvietę, o tinkamos gyvenimo sąlygos garantuodavo, kad ji sugebės išgyventi. Atšiaurios žiemos, blogas susisiekimas ir dideli atstumai tarp kaimyninių bendruomenių lėmė jų izoliaciją. Todėl būdingas Lenkijos teritorijos bruožas, aiškiai pastebimas istoriniais laikais, yra pavienės įsitvirtinusios, savarankiškos gyvenvietės, išsibarsčiusios po visą teritoriją.

Lowmianskis bandė tiksliai nustatyti gyventojų tankumą X a. Jis apskaičiavo, kad šešių asmenų šeimai, dirbančiai pakaitomis du laukus, kad prasimaitintų, reikėjo turėti 22 ha žemės. Taigi gyventojų tankumas turėjo būti 13,5 žmonės viename kvadratiniame dirbamos žemės kilometre, arba 4,5 km^2 bendros teritorijos. Tokiu būdu bendras gyventojų skaičius besikuriančioje Lenkijos karalystėje buvo 1 125 000. Galima palyginti gyventojų tankumą kitose to meto šaly-

se: Bohemijoje ir Moravijoje – 6/km^2, Vokietijoje – 10/km^2 ir Kijevo Rusioje – 3/km^2, bendras gyventojų skaičius atitinkamai: 450 000, 3 500 000 ir 4 500 000.[10]

Jau nuo seniausių laikų gyvenvietės Lenkijoje buvo stiprios. Nors jos buvo ne tokios turtingos kaip panašios gyvenvietės Prancūzijoje ar Vokietijoje, tačiau ekonominiu savarankiškumu prilygo Europos gyvenvietėms, o tuo, kaip buvo viena nuo kitos izoliuotos, panėšėjo į Rusiją. Dėl to, istorikų manymu, susidarė padėtis, visiškai priešinga padėčiai Maskvos kunigaikštystėje, kur gyvenvietės irgi buvo viena nuo kitos izoliuotos, tačiau ekonomiškai negyvybingos ir kur reikėjo sujungti išteklius ir sukurti stiprią bendrą organizaciją, kad jos galėtų išsilaikyti. Lenkijoje atskirų vietovių gyventojai galėjo ignoruoti toliau esančios valdžios nurodymus, kuriuos laikė neleistinu kišimusi į jų reikalus. Jų nuostatos buvo: saugoti asmeninę laisvę, paveldimą žemę, puoselėti pasididžiavimą savo gimtine ir vietinį patriotizmą. Sukurti tvirtą valstybės pagrindą čia valdovai turėjo mažiau galimybių nei Vakarų Europoje, kuri buvo tankiau apgyventa ir kur ryšiai tarp vietovių buvo glaudesni; ir mažiau negu Rusijoje, kur atskiros gyvenvietės noriai paklusdavo carui, siekdamos globos ir tarpusavio pagalbos. Šie dalių ir visumos santykiai išliko net ir šiuolaikinėje Lenkijoje. Lenkų kalba gyvenama vietovė vadinama *gniazdo*, tai yra „lizdu". Šis žodis vykusiai nusako stiprius sentimentus, ryšius, rišusius žmones prie žemės lopinėlio, kuriame dauguma jų praleisdavo visą gyvenimą. Valstiečiai žemvaldžio dvare jautėsi artimesni savo kaimynams, nesvarbu, kokio luomo, nei kokiems nors pašaliečiams. Sociologas Andrzejus Zajączkowskis gana įtikinamai argumentuoja, kad politinis ir socialinis gyvenimas iki pirmojo padalijimo priklausė nuo *grands voisinages* (didžiosios kaimynystės) ir *petits voisinages* (mažosios kaimynystės) sąveikos. Pirmoji – tai didikų politinės įtakos sritis, antroji – izoliuoti kaimai bei dvarai, kurių yra kiekvienoje didesnėje teritorijoje.[11] Šiuo požiūriu kaimynystės ryšiai aiškiai nustatė karaliaus ir centrinės valdžios ribas, ir ši padėtis nepakito netgi formaliai sunaikinus valstybę. 1834 m. parašyta Adomo Mickevičiaus epi-

nė poema *Ponas Tadas* (*Pan Tadeusz*) laikytina didžiausiu lenkų literatūros kūriniu, garbinančiu, kaip ir kiti, jausmingumą ir laisvą gyvenimą tokioje kaimo vietovėje.

Toks išskirtinis Lenkijos apgyvenimo modelis gerai atsispindi karališkųjų dvarų aprašuose, darytuose nuo XVI a. Šie inventoriniai aprašai (*Lustracje*) yra nepaprastai svarbūs šaltiniai, tokie pat detalūs ir išsamūs kaip ir Anglijos žemių nuosavybės aprašymas, atliktas Vilhelmo Užkariautojo nurodymu 1086 m. (*Doomsday Book*). Dvarų aprašuose minimi plačiai išsklidę kaimai, kurių kiekvienas glaudžiasi prie pagrindinės pilies, miestelio ar dvaro ir kuriuos vieną nuo kito skiria dideli negyvenami plotai. Nors aprašymai apsiriboja karaliaus dvarais, nėra pagrindo manyti, kad žemės, valdomos didikų ar Bažnyčios, buvo apgyventos kitaip. Galima pacituoti galybę pavyzdžių. Aprašas rodo, kad 1564 m. Krokuvos vaivadijos Podhalės rajono karališkosios žemės buvo išnuomotos Pieniążekų šeimai. Vienas brolis, Janas Pieniążekas, Krokuvos žemių vyriausiasis teisėjas, valdė šešis kaimus Rabos aukštupyje. Kitas brolis, Prokopas Pieniążekas, valdė kiek didesnį plotą, nusidriekusį į pietus. Jam priklausė dešimt kaimų ir dar Nowy Targo miestas. Vertingiausias iš visų, išsidėsčiusių išilgai Dunajeco ištakų, buvo Szaflarų dvaras, kurio buvusiose valdose yra dabartinis kalnų kurortas Zakopanė. Smulkūs tokių atsiskyrusių kaimo vietovių aprašymai, sukurti lenkų ir lotynų kalbų kratiniu, įamžina tuos istorinius momentus, kai nuo neatmenamų laikų gyvenantys toje teritorijoje žmonės prarado savo anonimiškumą ir tapo žinomi šiuolaikinės valstybės institucijoms (žr. lent.). Szaflarų dvaras, esantis kalnuotoje vietovėje, buvo ypač sunkiai prieinamas, tačiau jis nelabai skyrėsi nuo tūkstančio kitų dvarų, išsibarsčiusių po visą Lenkiją.

* * *

Ryšys tarp valstybės ir jos teritorijos gamtinių ypatumų suponuoja vieną įdomiausių politinės geografijos problemų. Posakiai „upės slėnių despotizmas" arba „Golfo srovės demokratija" buvo nukalti bandant paaiškinti, kodėl atskirose vietovėse susiformavo savitos valdymo formos. Niekas nenuginčys, kad Vakarų Europoje Šveica-

SZAFLARŲ DVARAS SU ŽEME IR SENOVINE PILIMI

Į priekį išėjo 4 liudininkai ir, davę priesaiką, patvirtino, kad kaime gyvena 18 valstiečių.

	mk.	gr.	d.
Jie visi turi mažus, neišmatuotus žemės sklypus, kuriuos kerta Dunajeco upė ir už kuriuos moka įvairius mokesčius, skaičiuojamus metams	3	11	15
– Kiekvienas moka *obiedini* (maisto mokestį) 1 gr./6 ir *poczsty* (pasninko mokestį) 4 gr.	2	0	0
– Kiekvienas moka *robotni* (darbo mokestį) 25 gr. dėl to, kad dirba, kada tik jų paprašo	9	18	0
– Kiekvienas moka *rybny* (žuvies mokestį) už 10 žuvų, arba 3 gr.	1	6	0
Avių mokestis – visi, išskyrus dešimtininką, šiemet atsiskaitė sūriais už sumą	16	6	0
– Dešimtininkas karvių ir avių sūriais sumokėjo atskirai:	2	6	0
Iš viso	33	41	15

Dvaras:

	Seminatio (*sėkla*)	*Crescentia* (*derlius pėdais*)	*Trituratio* (*derlius grūdais*)	*Victus* (*maistas*)	*Resta* (*Likutis pardavimui*)	*Taxa* (Mokestis)	*mk.*	*gr.*	*d.*
Kviečiai	2	8	1	3	3	0/10/0	0	30	0
Rugiai	30	82	1/5	50	43	0/6/0	5	18	0
Miežiai	30	230	1	6	194	0/ 5/0	20	10	0
Avižos	219	380	2	0	541	0/ 2,5/0	28	8	9
Pupos	0,5	4	1	6	–	0/ 9/0	–		
Linai	2	6	–	–	–	–	–		
Kanapės	2	4	–	–	–	–	–		
Šieno kupetos	–	5	–	1	4	3/ 0/0	12	0	9
Iš viso dvaro grūdų							66	18	9

(Du kaimai, priklausantys Szczyrzyco vienuolynui, Ludzimierzas ir Krauszówas, atlieka darbo prievolę dvarui ir moka *osep* (grūdų mokestį).

	mk.	gr.	d.
Gyvuliai: melžiamų karvių (30) po 2 zl. sudaro	37	24	0

bergždžios karvės (2); galvijų (40); veršiai (8); meitėliai (8); paršavedžių (60); gaidžių (11); viščiukų (30).
(Ponas Pieniążekas tvirtina, kad gyvuliai yra jo asmeninė nuosavybė, nes kai jis ėmė nuomoti šį dvarą, čia nebuvo nė vieno galvijo.
Apskaitos metu komisija nutarė surašyti viską, ką čia rado).

Namų darbininkai: Magierz (prievaizdas) ir jo žmona – keturi mk., visiškai išlaikomi; kerdžius ir kiauliaganys – 1 mk./24 gr. kiekvienas, visiškai išlaikomas; du virėjai po 36 gr., tarnaitė už 15 gr., skirtų batams.

	mk.	gr.	d.
Visi namų darbininkų atlyginimai	8	39	0
Iš viso pajamų už grūdus, gyvulius (be atlyginimo)	95	3	9

Laisvieji samdiniai:
iš viso yra 21 samdinys, bandantis apsigyventi niekieno nedirbamoje žemėje šiuose trijuose naujuose kaimuose:
- Dunaiecz Biały: prie upės, tekančios šiapus Tatrų kalnų ir nešančios vandenis į Nowy Targo žemes, gyvena šeši valstiečiai.
- Bańska: Lenkijos pusėje, šiapus kelio, vedančio į Tatrų rūdynus, kuriuos įrengė ponas Lubomirskis, vėliau ponas Pieniążekas ir Kasperas Baras, gyvena dešimt valstiečių.
- Marusina: Marusinos kalno papėdėje yra kaimas, kur gyvena trys valstiečiai kartu su dviem muitininkais.[12]

rijos Alpės, Lamanšo sąsiauris, Olandijos pylimai ar Venecijos lagūna apsaugojo čia įsikūrusias demokratijas ir šios suklestėjo jų ginamos, o Rytų Europoje Rusija yra klasikinis pavyzdys, kur erdvės, klimato ir skurdo kraštutinumai išugdė tokias pat kraštutines autokratijos tradicijas.

Šiame bendrame kontekste Lenkijos-Lietuvos valstybė yra įdomus atvejis. Maskvoje susiformavo paveldima valstybė, kur viskas ir visi priklausė valdovui, o Maskvos artimiausios kaimynės, kad ir kaip būtų keista, tvarkėsi visiškai kitaip. Lenkijos-Lietuvos valstybė buvo įsikūrusi pusiaukelėje tarp Europos ir Rusijos, tad galima buvo tikėtis, kad ji pasirinks tarpinį – ir Europos, ir Rusijos – valstybės modelį. Tačiau to neįvyko. Lenkijos-Lietuvos valstybė, kitaip negu Rusija, buvo visiškai decentralizuota. Jos valdovo valdžia buvo labai ribota, o caro – absoliuti. Lenkijos-Lietuvos valstybei priklausančios žemės buvo nepaklusnios, o Rusijos – kontroliuojamos. Jos kilmingieji piliečiai buvo laisvi, o caro valdinių laisvė – suvaržyta. Jos politika buvo pasyvi, o Rusijos – aktyvi; jos nesėkmės prilygo Rusijos laimėjimams. Dvi didelės valstybės, dominavusios Rytų Europoje naujaisiais amžiais, skyrėsi kaip diena ir naktis.

Kaip ir Maskvos didžioji kunigaikštystė, Lenkija buvo sausumos valstybė. Nors šiandieninė propaganda labai daug dėmesio skiria tariamoms jūrinėms tradicijoms, vis dėlto Lenkijos ryšiai su Baltijos jūra buvo visai menki. X ir XII a. ryšiai su Vakarų Pamario kraštu truko vos keletą metų, o Rytprūsių valdymas, trukęs 1525-1567 m., prarado praktinę reikšmę daug anksčiau, negu buvo oficialiai nutrauktas. Rytinio Pamario (Vakarinės Prūsijos) pajūrį bei Gdansko (Danzig) miestą lenkai kontroliavo iki 1308 m. ir nuo 1454 iki 1793 m., tai atvėrė Lenkijai nedidelius, tačiau svarbius vartus į šiaurės jūras. Prieiti prie tolimos Juodosios jūros buvo kur kas paprasčiau nei prie šalia esančios Baltijos. Lietuvos – Lenkijos ilgametės partnerės – patirtis buvo panaši. Garsus Lietuvos posakis, kad ji „driekiasi nuo jūros iki jūros", nors ir tinka XV amžiui, daro kur kas mažesnį įspūdį žinant, jog prie Baltijos jai priklausė vos vienas miestelis Palanga, o prie Juodosios – tuščia, žmogaus rankų neliesta pa-

krantės juosta tarp Dnepro ir Dnestro žiočių. Ilgiausia Lenkijos karalystės pakrantės linija Jogailos valdymo laikais tęsėsi tik 193 km. Palyginus su visos sienos ilgiu, siekiančiu 6115 km, tai sudarė apie tris procentus. O Didžioji Kunigaikštystė turėjo 265,5 km pakrantės ir tai sudarė šešis procentus jos sienos, besitęsiančios 4500 km. Likusi šios didžiulės teritorijos sienų dalis ėjo sausuma. Vėliau Lenkijos ir Lietuvos pastangos kartu užvaldyti Livonijos pajūrį buvo nesėkmingos. Pagal 1660 m. sutartį Lenkijos-Lietuvos valstybei buvo atiduota tik nedidelė Livonijos žemių dalis su vieninteliu Liepojos uostu. Vėlesnės Lenkijos valstybės taip pat neturėjo išėjimo į jūrą. Nei Varšuvos kunigaikštystė, nei Kongreso karalystė neturėjo pajūrio sienos. Antroji respublika su neįprastos formos Helio nerija teturėjo vos 72,5 km Baltijos pakrantės. Esant tokiai padėčiai, šiandieninės Lenkijos 500 km pakrantės juosta gali būti traktuojama kaip visiškas nukrypimas nuo istorinių realijų. Taigi Lenkijos jūriniai ryšiai buvo labai nereikšmingi. Kaip 1596 m. rašė Sebastianas Klonowicas:

> Derlingoj dirvoj Lenkija nuo seno
> Lyg Dievo užanty smagiai gyveno.
> Ar lenkui rūpi vandenynai, marios –
> Jis žemę aria.
> Iš tikro, broli lenke, ko vaikais
> Didesnio turto? Duoda tau laukai,
> Ko tik geidauji ir ko ieškai nuolatos
> Tolimuose kraštuos.[13]

Naujaisiais laikais Lenkijos politikai savo šalies atskyrimą nuo jūros vertino kaip svarbią politinio ir ekonominio silpnumo priežastį. Bet jų pastangos pataisyti situaciją buvo bergždžios.

Teritorijos saugumas buvo labai svarbus aspektas, tačiau ne toks paprastas. Jį sudaro keletas kompleksinių veiksnių: teritorijos patrauklumas, prieinamumas, apsauga ir sugebėjimas gintis. (Kitaip tariant, vietovė yra saugi tik tada, kai jos potencialus agresorius arba negeidžia jos, arba ji yra nepasiekiama, arba negali jos užgrobti, arba išlaikyti.) Centrinė Lenkija buvo, žinoma, geidžiama teritorija

ne tik dėl savo pačios pranašumų, bet ir kaip tarpinis punktas veržiantis į tolimesnes žemes. Savo kaimynams vokiečiams ji žadėjo erdvę ir galimas kolonizuoti žemes, tą XX a. liūdnai pagarsėjusią *Lebensraum* (gyvybinę erdvę). Savo kaimynams rusams žadėjo derlingus plotus, ypač pietuose ir pietryčiuose, seniai trokštą ryšį su Europa ir strateginę buferinę zoną. Be to, ji buvo nepaprastai lengvai prieinama. Armijas ir žmones, judančius iš Centrinės Azijos į vakarus arba iš Europos į rytus, jau pats reljefas nukreipdavo per Lenkijos teritoriją. Visi – pradedant gotais, vandalais, avarais ir vengrais, baigiant chanu Batu 1241-1242 m., Napoleonu 1807-1812 m. ir Hitleriu 1939-1941 m., o ką jau kalbėti apie Krymo totorius, kurių kasmetiniai antpuoliai truko kelis amžius, – įžygiuodavo į Lenkiją beveik be kliūčių. Čia, kaip ir Rusijoje, priešai galėdavo lengvai įsiveržti į šalies teritoriją. Ilgoje gynybos linijoje visuomet pavykdavo rasti spragų, kuriomis buvo galima nedelsiant pasinaudoti. Antra vertus, šią šalį buvo be galo sunku išlaikyti pavergtą. Užkariautojų armijos ištirpdavo didelėse vietovėse. Sukilusiems lenkams buvo lengva pasislėpti tolimuose tyruose. Sėkmingai valdyti užkariautą Lenkiją buvo įmanoma tik netiesiogiai, suteikiant jai vietinę autonomiją. Tokią politiką pasirinko caro vyriausybė XVIII a. ir 1815-1830 m., prancūzai 1807-1813 m., vokiečiai – 1915-1918 m. ir SSRS – nuo 1944 m. Dažni bandymai primesti tiesioginį valdymą, kurių ėmėsi caras po 1831 ir 1864 m., bolševikai – 1919-1920 m. ar naciai 1935-1945 m., visuomet sukeldavo didžiulį vietinių gyventojų pasipriešinimą.

Iš to, kas pasakyta, turėtų būti aišku, kad geopolitika iš tiesų paveikė Lenkijos raidą, bet tik neigiamai. Lenkija neturėjo ryškių geografinių bruožų, todėl ypač didelę svarbą čia įgijo valstybės struktūra, išteklių panaudojimas bei psichologiniai veiksniai. Istorinės geografijos tyrinėtojui tenka atsakyti į klausimus, kodėl Lenkija nesugebėjo sutelkti savo nemenkų žmonių ir ekonominių resursų taip sėkmingai, kaip tai padarė jos kaimynės; kodėl XVII-XVIII a. krizių metu kareivių skaičius nuo gyventojų skaičiaus Rusijoje buvo 10, o Prūsijoje – 30 kartų didesnis nei Lenkijoje; arba kodėl ne Lenkija, o Rusija ir Prūsija turėjo demonišką troškimą plėstis?

Vieną iš atsakymų į šiuos klausimus pateikia santykinė chronologija – tas faktas, kad Lenkija vystėsi daug sparčiau nei jos kaimynės. XIV a. suvienyta Lenkijos karalystė stiprėjo neįprastai greitai, užėmė teritorijas, kurias valdė nykstančios Rusios kunigaikštystės, ir susijungė su pernelyg išplitusia Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Tuo metu Maskvos kunigaikštystė buvo nereikšminga valstybėlė, besistengianti nusipurtyti mongolų jungą. Prūsiją vis dar valdė Kryžiuočių ordinas. XV-XVI a. Lietuva-Lenkija buvo didžiausia ir turbūt stipriausia valstybė Rytų Europoje. 1569 m., kai Liublino unija buvo galutinai sutvirtinta jungtinė Lietuvos-Lenkijos valstybė, Prūsijos Hohencolernų kunigaikščių ryšiai su jų gentainiais Brandenburge apsiribojo pažadu atiduoti valdžią, jei neatsiras vyriškos lyties įpėdinio. Ivanas Rūstusis, kuris ne tik barbariškai niokojo Novgorodą ir kitas Rusijos žemes, bet ir stulbinamai žiauriai susidorodavo su savo pavaldiniais, dar nebuvo įžengęs į Uralą, bet kariavo, norėdamas įsitvirtinti prie Volgos Kazanėje ir prie Baltijos jūros ties Narva. Taigi Lenkijos santvarka susiformavo tada, kai ji klestėjo, o išorinė grėsmė buvo dar menka. Decentralizacijos tradicijos gynybos, finansų, vykdomosios valdžios srityse išliko nepakitusios, lyg niekas nė nesitikėjo, kad pavojus iš išorės padidės. Galima būtų teigti, kad Lenkija vystėsi per greitai arba per lengvai.

Kitą atsakymą į anksčiau pateiktus klausimus siūlo sąjunga su Lietuva, komplikuojanti bet kokį argumentavimą, kuris remiasi centrinės Lenkijos geografine padėtimi. Keturis šimtus septynerius metus, nuo 1385 iki 1793 m. Lenkiją ir Lietuvą jungė iš pradžių asmeninė valdovų unija, vėliau konstitucinė unija. Ši sąjunga truko ilgiau negu panaši Anglijos-Škotijos unija, pasirašyta 1603 m. Lietuvos valstybę, įkurtą XIII a., galima laikyti paskutiniu ir labiausiai vykusiu dariniu iš visų pirmykščių efemeriškų valstybinių darinių, susiformavusių Rytų Europoje po IX a. Kaip ir Kijevo Rusią (kuri taikliai buvo palyginta su „šlovingąja Hadsono įlankos bendrove"), kaip ir Moravijos didžiąją valstybę ar ankstyvąją Lenkijos karalystę, valdoma Mieszko I, Lietuvos valstybę kūrė būrys bebaimių kovotojų, kurių sugebėjimas užkariauti didžiules, retai gyvenamas že-

mes smarkiai pranoko sugebėjimą nuolat jas valdyti. Jos egzistavimą pratęsė 1385 m. sąjunga su Lenkijos monarchija, dėl kurios buvo išvengta Kryžiuočių ordino grėsmės, o pietinių sričių – Volynės, Podolės ir Ukrainos – perdavimas Lenkijos karalystei konstitucinės unijos metu rodė, kaip Lietuvai buvo sunku jas valdyti. Vis dėlto Lietuva taip ir liko labiau pažeidžiama, silpnesne Respublikos dalimi. Joje buvo mažiau gyventojų, ekonomika menkai teišvystyta, sienos neapsaugotos, bajorija dar sunkiau suvaldoma ir sugebėjimas apsiginti dar menkesnis. Jos artima kaimynystė su Maskva reikalavo griežtesnės nuostatos. Nuo XV a. pabaigos Lenkijos armijai teko nuolat paremti, stiprinti smarkiai spaudžiamų lietuvių senkančias jėgas. Ilgainiui Didžioji Kunigaikštystė tapo našta, vis labiau slegiančia Karalystės pečius. Jei tarsime, kad valstybės institucijos bei Respublikos tradicijos išaugo Lenkijos dirvoje, tai jų perkėlimas į Lietuvą buvo viena pagrindinių jų sunykimo priežasčių. Tačiau ir toks tvirtinimas yra ydingas. Reikėtų tik prisiminti Lietuvos vaidmenį nenurimstančiuose XIX a. Lenkijos sukilimuose, kai sąjunga jau seniai nebeegzistavo, ir paaiškės, kad ryšys tarp Lenkijos ir Lietuvos toli gražu nėra toks atsitiktinis ir varginantis, kaip galima spręsti vien iš geografinės padėties.

O tamsus šio pasaulio diletantas, įsivaizdavęs, kad geografija pasiūlys paprastus Lenkijos istorijos problemų sprendimus, bus priverstas iš naujo pasukti galvą. Gundančios idėjos, kad būtent geografinės sąlygos Lenkijos žemėse išugdė demokratiją, o Maskvoje – autokratiją, išsamių tyrinėjimų nepatvirtintos.

Šiaip ar taip, reikia būti labai atsargiems. Pernelyg paprasta, išnagrinėjus sudėtinius politinės geografijos veiksnius, apsimesti, kad jie yra matematinės sumos dėmenys. Anaiptol. Jie yra socialinio ir ekonominio gyvenimo kintamieji dydžiai, kuriems lemta būti medžiaga žmonių valingiems veiksmams ir sprendimams. Politikai vadovauja žmonės, kurie keblią realybės situaciją dažniausiai arba ignoruoja, arba meta jai iššūkį. Lenkijoje lemiamais momentais – 1385, 1569, 1683, 1717, 1794-1795, 1918 ar 1944 metais – priimti arba nepriimti sprendimai galėjo būti kitokie ir galėjo turėti kitokių pada-

rinių. Lenkijos valstybę, kaip ir kiekvieną kitą politinį organizmą, sukūrė ne lemtingos jėgos, o žmonės. Jos žlugimo XVIII a. negalima laikyti neišvengiamu, kaip ir jos prisikėlimų. XX a. jos ateitis yra lygiai taip pat neaiški, kaip ir bet kurios kitos šalies. Tiesą sakant, geografija, „mokslas apie besisukančią žemę“, suteikia ne ką daugiau žinių nei puodžiaus žiedimo ratas. Žmogus yra ir puodžius, ir molis, ir piktadario vaidmuo tenka jam, o ne geografijai.

TREČIAS SKYRIUS

PIASTAI
Polianų dinastija
(iki 1370 metų)

•

Pasak legendos, Piastas buvo valstietis. Kaip vėliau, praėjus 250 metų, rašė Galas Anonimas, Piastas įžengė į sostą po piktojo kunigaikščio Popelio (Popiel), kurį, kaip teigia legenda, kalintį Kruszwicos pilies požemiuose, sugraužė pelės. Taigi šis asmuo sujungia legendinę Lenkijos praeitį su rašytine istorija. Istorikus pasiekia ir ankstesni genčių padavimai apie tris slavų brolius – Lechą, Czechą ir Rusą, iš kurių kilo atitinkamai lenkų, čekų ir rusų tautos, taip pat apie karalių Kraką, nugalabijusį Vyslos drakoną. Lechas pastatęs savo „erelių lizdą" Gniezne; Krakas įkūręs pilį virš drakono olos Wawelio kalvoje Krokuvoje, o Vanda, Krako dukra, nusiskandinusi, kad nereikėtų tekėti už vokiečių princo. Kai Piastas, anot legendos, sode šventė savo sūnaus pilnametystę, du nepažįstamieji išpranašavo, kad žmonės pasirinks jį savo valdovu. Iš vėlesnių šaltinių paaiškėja, kad greičiausiai jis gyvenęs IX a. viduryje ir valdęs polianus, žinomiausią vakarų slavų gentį, įsikūrusią tarp Oderio ir Vyslos upių. Jis dar turėjęs būti gyvas, kai Karolio Didžiojo imperija vakaruose buvo padalyta į tris Frankų karalystes ir Moravijos didžioji valstybė pietuose dar tik pradėjo kilti. To meto Prancūzija buvo nualinta vidaus karo ir vikingų antpuolių; Anglijoje jaunasis karalius Alfredas iš Wessexo rengėsi atremti danų veržimąsi; Rusioje Riuriko variagai žvalgė kelią iš Novgorodo į Kijevą; Bizantija, Viduržemio jūros baseine atlaikiusi islamo spaudimą ir paskutinius ikonoklastų bruzdėjimus, lengviau atsikvėpė pradėjus val-

dyti Makedonų dinastijai. Krikščionybė, kurią platino du pranašai Romoje ir Konstantinopolyje, pamažu artėjo prie slavų. Bulgarija buvo prie atsivertimo slenksčio. Šv. Kirilo ir Metodijaus misionieriai darbavosi tarp moravų ir galbūt vyslėnų genčių.

Nors Piastas nebuvo kilmingas, jam teko tapti pradininku dinastijos, kuri valdė penkis šimtmečius ir po daugelio likimo vingių sujungė kaimynines gentis į Lenkijos karalystę. Lingvistinė teorija, kuri remiasi lenkišku žodžiu *piastować*, reiškiančiu „prižiūrėti", arba perkeltine prasme – „užimti postą", teigia, kad panašiai kaip Karolingų dinastija Prancūzijoje ar Stiuartų Škotijoje, Piastai mažordomo postui kunigaikščio dvare suteikė paveldimo sosto statusą. Šiaip ar taip, jo palikuonys sudaro svarbiausią dinastijos liniją, nenutrūkusią daugiau kaip penkis šimtus metų. Žymiausias iš jų Mieszko I (apie 922-992) – pirmasis kunigaikštis krikščionis; Boleslovas I Narsusis (Chrobry, 967-1025) – pirmasis karūnuotas karalius; Boleslovas II Dosnusis* (Szczodry, 1039-1081); Boleslovas III Kreivaburnis (Krzywousty, 1085-1138); Konradas Mazovietis (apie 1191-1247) ir galiausiai Vladislovas Lokietka, arba Mažasis (Łokietek, apie 1260-1333) bei jo sūnus Kazimieras Didysis (1310-1370), kurie buvo tikrieji Lenkijos monarchijos įkūrėjai. (Žr. diagr. E) Patogumo sumetimais visų jų valdymą galima suskirstyti į tris periodus. Pirmasis – iki Kreivaburnio mirties 1138 m. – apima pirmykštės monarchijos laikotarpį, kai Piastai paveldėdavo sostą tiesiogiai vienas iš kito. Antrasis – nuo 1138 iki 1320 m. – skaldymosi periodas, arba kaip dabar įprasta sakyti, pasiskirstymo įtakos zonomis periodas, kai kelios dinastijos atšakos kovojo dėl valdžios susiskaldžiusios šalies atskirose srityse. Trečiasis prasidėjo Vladislovo Lokietkos karūnavimu Krokuvoje 1320 m. – šalis buvo vėl suvienyta ir pradėta kurti stabilios valstybės institucijas.[1]

Piastų dinastijos iškilimą iš nežinios paskatino kaimyninės Saksų imperijos susikūrimas antroje X a. pusėje. 995 m. Otonas I, Henriko Medžiotojo sūnus, nugalėjęs pagonis vengrus prie Lechfeldo netoli Augsburgo, įgijo didžiulę šlovę visoje Vidurio Europoje. Po

* Šis kunigaikštis dar vadinamas ir Boleslovu Drąsiuoju (Śmiały) – *Red.*

Didžiosiomis raidėmis surašyti karalių arba vyresniųjų kunigaikščių vardai, tęsę giminės atšaką. Datos žymi valdymo laikotarpį.

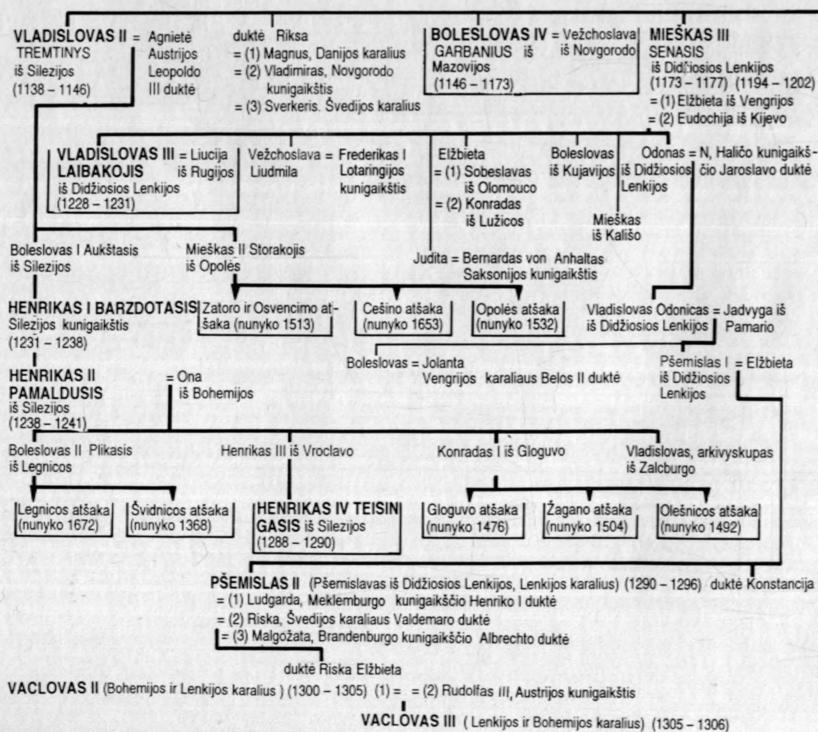
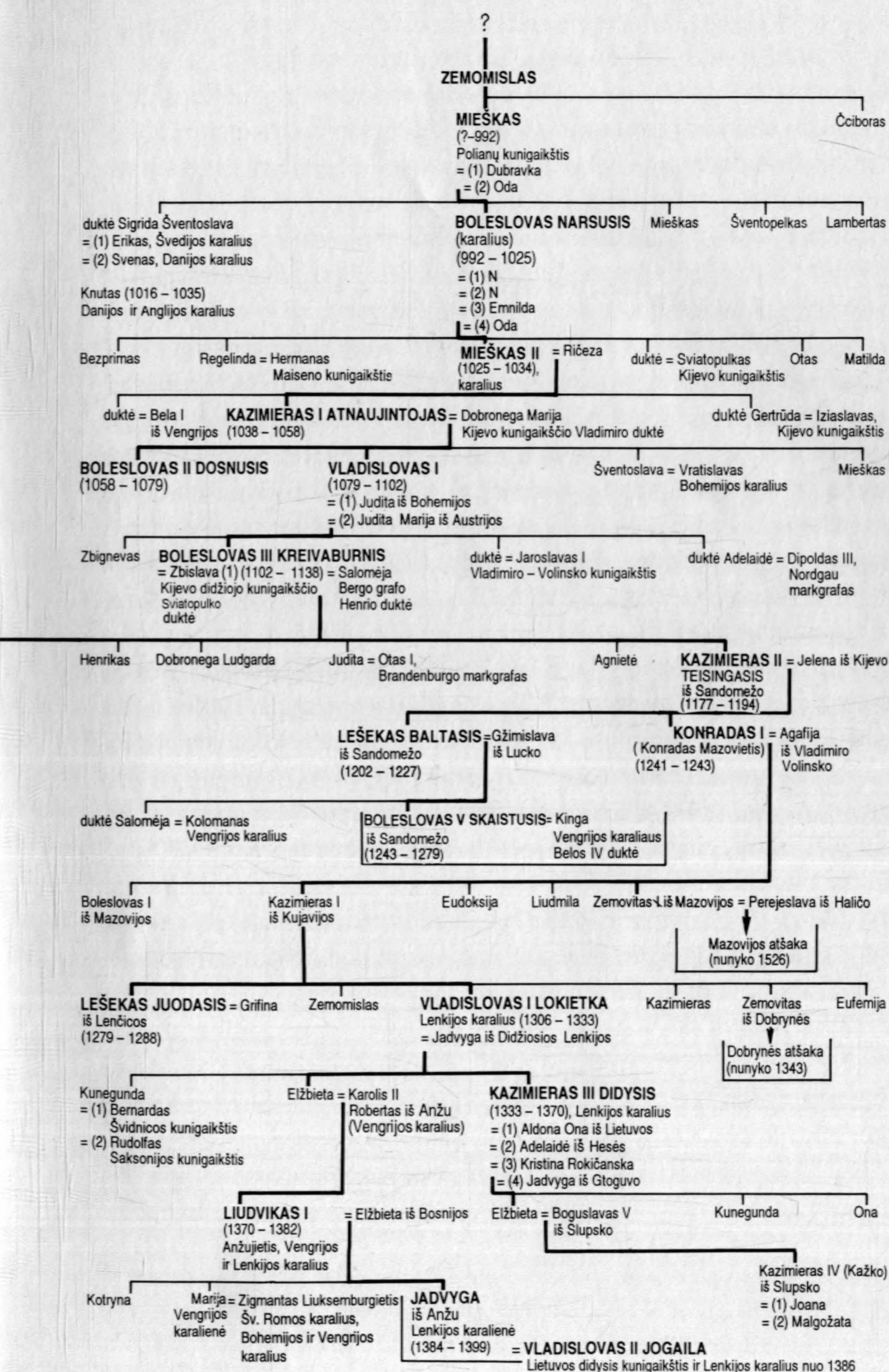

Diagrama E. Piastų dinastija (genealoginis medis)

?
ZEMOMISLAS
MIEŠKAS
(?–992)
Polianų kunigaikštis
= (1) Dubravka
= (2) Oda
Čciboras
duktė Sigrida Šventoslava
= (1) Erikas, Švedijos karalius
= (2) Svenas, Danijos karalius
Knutas (1016 – 1035)
Danijos ir Anglijos karalius
BOLESLOVAS NARSUSIS
(karalius)
(992 – 1025)
= (1) N
= (2) N
= (3) Emnilda
= (4) Oda
Mieškas
Šventopelkas
Lambertas
Bezprimas
Regelinda = Hermanas
Maiseno kunigaikštis
MIEŠKAS II = Ričeza
(1025 – 1034),
karalius
duktė = Sviatopulkas
Kijevo kunigaikštis
Otas
Matilda
duktė = Bela I
iš Vengrijos
KAZIMIERAS I ATNAUJINTOJAS = Dobronega Marija
(1038 – 1058)
Kijevo kunigaikščio Vladimiro duktė
duktė Gertrūda = Iziaslavas,
Kijevo kunigaikštis
BOLESLOVAS II DOSNUSIS
(1058 – 1079)
VLADISLOVAS I
(1079 – 1102)
= (1) Judita iš Bohemijos
= (2) Judita Marija iš Austrijos
Šventoslava = Vratislavas
Bohemijos karalius
Mieškas
Zbignevas
BOLESLOVAS III KREIVABURNIS
= Zbislava (1) (1102 – 1138) = Saloméja
Kijevo didžiojo kunigaikščio
Sviatopulko
duktė
Bergo grafo
Henrio duktė
duktė = Jaroslavas I
Vladimiro – Volinsko kunigaikštis
duktė Adelaidė = Dipoldas III,
Nordgau
markgrafas
Henrikas
Dobronega Ludgarda
Judita = Otas I,
Brandenburgo markgrafas
Agnietė
KAZIMIERAS II = Jelena iš Kijevo
TEISINGASIS
iš Sandomežo
(1177 – 1194)
LEŠEKAS BALTASIS = Gžimislava
iš Sandomežo
(1202 – 1227)
iš Lucko
KONRADAS I = Agafija
(Konradas Mazovietis)
(1241 – 1243)
iš Vladimiro
Volinsko
duktė Saloméja = Kolomanas
Vengrijos karalius
BOLESLOVAS V SKAISTUSIS = Kinga
iš Sandomežo
(1243 – 1279)
Vengrijos karaliaus
Belos IV duktė
Boleslovas I
iš Mazovijos
Kazimieras I
iš Kujavijos
Eudoksija
Liudmila
Zemovitas I iš Mazovijos = Perejeslava iš Haličo
Mazovijos atšaka
(nunyko 1526)
LEŠEKAS JUODASIS = Grifina
iš Lenčicos
(1279 – 1288)
Zemomislas
VLADISLOVAS I LOKIETKA
Lenkijos karalius (1306 – 1333)
= Jadvyga iš Didžiosios Lenkijos
Kazimieras
Zemovitas
iš Dobrynės
Eufemija
Dobrynės atšaka
(nunyko 1343)
Kunegunda
= (1) Bernardas
Švidnicos kunigaikštis
= (2) Rudolfas
Saksonijos kunigaikštis
Elžbieta = Karolis II
Robertas iš Anžu
(Vengrijos karalius)
KAZIMIERAS III DIDYSIS
(1333 – 1370), Lenkijos karalius
= (1) Aldona Ona iš Lietuvos
= (2) Adelaidė iš Hesės
= (3) Kristina Rokičanska
= (4) Jadvyga iš Gtoguvo
LIUDVIKAS I
(1370 – 1382)
Anžujietis, Vengrijos
ir Lenkijos karalius
= Elžbieta iš Bosnijos
Elžbieta = Boguslavas V
iš Slupsko
Kunegunda
Ona
Kazimieras IV (Kažko)
iš Slupsko
= (1) Joana
= (2) Malgožata
Kotryna
Marija = Zigmantas Liuksemburgietis
Vengrijos
karalienė
Šv. Romos karalius,
Bohemijos ir Vengrijos
karalius
JADVYGA
iš Anžu
Lenkijos karalienė
(1384 – 1399)
= VLADISLOVAS II JOGAILA
Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius nuo 1386

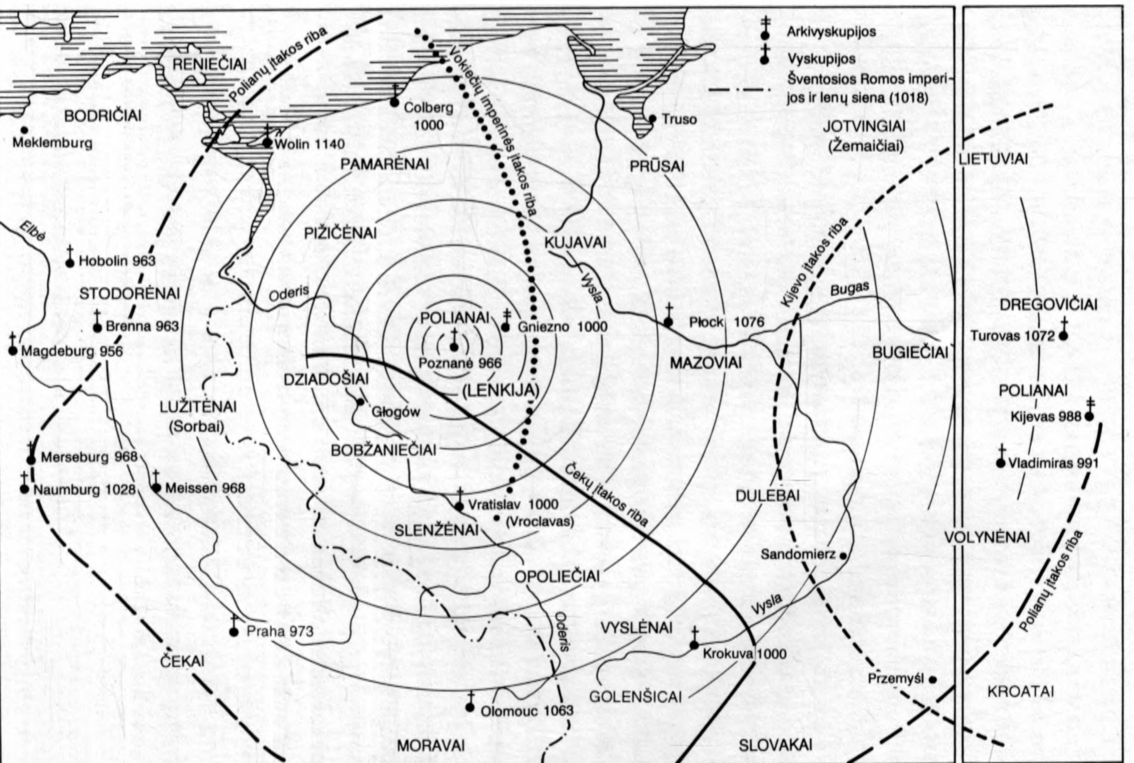
septynerių metų Romoje popiežius jį karūnavo imperatoriumi. Po to jis pradėjo daryti spaudimą slavams, gyvenantiems prie jo rytinių sienų. 950 m. Otono vasalu tapo Bohemijos kunigaikštis iš Pršemislų; jis energingai tęsė savo tėvo politiką, kurdamas vokiečių kolonijas Brandenburgo ir Lužicos markose. 961-962 m. jis užsitikrino popiežiaus paramą paverčiant Magdeburgo vyskupiją visų slavų žemių misijų centru bei pasiuntė būsimąjį vyskupą su misija į Kijevo Rusią. Taip klostėsi įvykiai tuo metu, kai Mieszko I sudarė sąjungą su Bohemijos Boleslavu, šv. Vaclovo broliu ir žudiku, ir apsikrikštijo. Matydamas, kad be paliovos plinta krikščionybė, ypač Vokietijos imperijoje, polianų kunigaikštis nusprendė, kad apsikrikštijimas liudys jo narsą labiau nei bet kuris kitas žygis. Priimdamas krikštą iš Bohemijos, jis išvengė priverstinio krikšto, tokio, kuris tuo metu grėsė jo kaimynams venedams ir obodritams, ir pasinaudojo jų nelaime. Drauge sugebėjo atsiriboti nuo imperatoriaus siekių ir suvaržyti vokiečių dvasininkų misionieriškus potraukius. Trumpai tariant, Piastai vylėsi išlaikyti tam tikrą nepriklausomybę, ir tai jiems išties pavyko. Gal Mieszko ir buvo davęs kokią simbolinę priesaiką 984 m. Otonui III, kai šis dar buvo kūdikis, tačiau, be jokios abejonės, Mieszko įpėdinis Boleslovas Narsusis tapo vienu iš pagrindinių imperatoriaus sąjungininkų. Otonas III, kurio motina Teofana buvo Bizantijos princesė, nebuvo linkęs mąstyti taip siaurai kaip jo bažnytiniai patarėjai vokiečiai ir puoselėjo svajonę apie vientisą imperiją, kurioje, aišku, garbinga vieta tektų ir slavų kunigaikščiams. Jo apsilankymas Gniezne 1000 m. ir savarankiškos Lenkijos vyskupijos patvirtinimas Vokietijoje sukėlė nepasitenkinimą. Po šių įvykių ženklus polianų galios ir prestižo sustiprėjimas leido Piastams atremti vėlesnius bandymus sugrąžinti Imperijos hegemoniją.

Piastų valdomos Lenkijos teritoriją ne taip lengva apibrėžti. Buvo bandymų išleisti žemėlapį „Lenkija 1000 m. e. m.", kuriame tiksliai nubrėžtos to meto Lenkijos sienos yra beveik tokios pat kaip Lenkijos Respublikos sienos po 1945 m.[2] Toks žemėlapis kiek klaidina. Nors ir trumpai, savo valdymo pradžioje Boleslovas Narsusis iš tiesų valdė teritoriją, kurios ribos beveik sutampa su Lenkijos sie-

nomis, nustatytomis Potsdamo konferencijos nutarimų, tačiau užmirštama, kad jis buvo užkariavęs žemes net iki Dunojaus ir Dnepro upių. Piastų valdytos teritorijos ribos sutapo tik su 990-1002 m. ar 1945 m. Lenkijos ribomis ir daugiau niekad. Jei žemėlapių sudarytojai būtų atkreipę dėmesį ne tiek į įsimintinus 1000-uosius, bet ir į 900, 1100, 1200, 1300 ar dar geriau – į 991 metus, kai *Dagome Iudex* pirmą kartą aprašytos „Gniezno karalystės" ribos, jie būtų pastebėję svarbių nesutapimų. Lenkija nuolat keitė savo ribas. Iki 1320 m., išskyrus keletą trumpų laikotarpių, nebuvo suvienytos valstybės. Istorikams, tyrinėjantiems ankstyvuosius amžius, vertėtų mažiau kalbėti apie Lenkijos teritoriją, o apie žemes, pavaldžias Lenkijai. Sakoma, esą Boleslovas Narsusis susmaigstė mietus Salo ir Dnepro upėse ir taip pažymėjo užgrobtą teritoriją, bet vis dėlto tuomet nebuvo nei tiksliai nustatytų sienų, nei valstybės dabartine šio žodžio prasme, kai centrinės valdžios įstatymai veikia visoje apibrėžtoje teritorijoje. Iš tiesų, šių dienų požiūriu nebuvo net Lenkijos. Žemė kur kas mažiau reiškė negu žmonės. Kunigaikščiai savo kunigaikštystes apibūdindavo nurodydami ne žemės plotą, o skaičių žmonių, kurie pakluso jų įsakymams arba atsiduodavo jų globai. Jų politinė galia iš centrų sklido netolygiai, jų tiesioginė įtaka mažėdavo didėjant nuotoliui ir laikui, per kurį būrys raitelių galėjo nujoti į tą vietą ir priversti žmones paklusti įsakymui. Tolimose vietovėse, pasiekiamose iš centro daugiau nei per tris keturias dienas, tarpusavyje kovojo vietinės konkuruojančios pavaldinių, varžovų ar priešų jėgos. Kiekvienu konkrečiu momentu žmogus, gyvenąs kurioje nors vietovėje, buvo priklausomas, vienaip ar kitaip pavaldus savo kaimynui, savo genčiai, vasalui, vyskupui, vietos kariuomenės vadui, miškuose besislepiančiam plėšikui ar svetimšaliui, gyvenančiam anapus kalvos. Žodžiu, jo padėtis buvo be galo kebli ir nepastovi, tad jos negalima pažymėti ploteliu žemėlapyje, raudonai nuspalvinta teritorija, tvarkingai apibrėžta juoda linija. Pradžioje Piastai buvo tik vienos iš daugelio genčių kunigaikščiai. Tik 990 m. jie pradėjo valdyti vyslėnus bei jų miestą Krokuvą. Jie valdė dalį Mazovijos, su pertrūkiais – Pamarį bei Sileziją. Jų užkariavimai Raudo-

nojoje Rusioje ir kitur nebuvo pripažinti iki XIV a. Nors nėra jokio pagrindo abejoti, kad vadovaujantis elitas kalbėjo tokia vakarų slavų kalba, iš kurios kilo šiuolaikinė lenkų kalba, vis dėlto jų valdoma bendruomenė buvo kultūriškai ir etniškai nevienalytė. Jų pastangos sukurti bendras kultūrines ir politines tradicijas visoje plačioje teritorijoje negalėjo greitai duoti vaisių. Nėra rimtų įrodymų, kad iki XII a. egzistavo atskira, lenkiškai kalbanti bendruomenė. Pirmą kartą lenkų kalba užfiksuota 1136 m. Gniezno bulėje. (Žr. 4 žem.)

Daugeliu atžvilgių Lenkijos bažnytinės provincijos, Gniezno vyskupijos, istorija buvo daug paprastesnė už valstybės istoriją. Įkurta 1000 m. be jokių trukdymų, ji gyvavo iki viduramžių pabaigos. X a., po Mieszko I krikšto, dar nebuvo sukurta jokia formali bažnytinė hierarchija. Vienintelė apaštalinė vyskupija buvo Poznanėje, jai vadovavo misionierius vyskupas Jordanas. 991 m. *Dagome Iudex*, išsaugotame popiežiaus archyvuose, rašoma, jog Mieszko I prašė, kad jo kunigaikštystę globotų pats popiežius, matyt, norėdamas išvengti pernelyg rūpestingos kaimynų krikščionių globos. Po penkerių metų Mieszko įpėdinis sulaukė popiežiaus misijos, kuriai vadovavo ištremtas iš Prahos vyskupas Vaitiekus (Adalbertas). Vaitiekus buvo atsidavęs misionierius ir, kiek pabuvęs pas polianus, išplaukė iš Gdansko į pagoniškąją Prūsiją. Ten 997 m. jis buvo negarbingai nužudytas. Sudarkytą vyskupo kūną polianai išpirko už maišą aukso ir palaidojo prie altoriaus Gniezne. Netrukus jis buvo kanonizuotas ir tapo populiariu lenkų tautos garbinamu šventuoju. Tai buvo palankus momentas imtis veiksmų. Šiais metais, kai laukta pasaulio pabaigos, imperatorius Otonas III, popiežiaus paskatintas, nukeliavo į Gniezną, kad įkurtų ten vyskupiją. Vaišingai Boleslovo Narsiojo priimtas, jis paskyrė Vaitiekaus brolį Radimą (Gaudentius) pirmuoju arkivyskupu ir patvirtino tai *Dagome Iudex*. Vyslėnams buvo įkurta vyskupija Krokuvoje, slenžėnams – Vratislave (Vroclave), pamarėnams – Kołobrzege (Kolberg). Po Boleslovo Narsiojo mirties visa naujoji vyskupijų struktūra smarkiai nukentėjo per 1035-1037 m. pagonių sukilimą, kuris nusiaubė ir valstybę, ir bažnyčią. Vėliau ji vėl buvo skrupulingai atkurta ir pradėjo savo ilgą nepertraukiamą egzistenciją.

4 žemėlapis. Piastų valdos ankstyvuoju laikotarpiu (X-XI a.)

Plečiantis Lenkijos teritorijai, steigtos ir naujos vyskupijos. 1050 m. buvo paskirtas Płocko vyskupas, 1128 m. – Włocławeko ir Lubuszo (Lebus),1140 m. – Vakarų Pamario Woline, 1367 m. – Raudonosios Rusios Haliče, o vėliau ir Lvove. XII a. sukurtas parapijų tinklas buvo nuolat stiprinamas. Pirmąsias vienuolijas įkūrė benediktinai XI a. pirmoj pusėj Międzyrzcze (Meseritz) prie Poznanės bei Tyniece prie Krokuvos; jos stiprėjo XII a., kai čia atvyko cistersai, bei XIII a., atvykus elgetaujantiems ordinams.

Vis dėlto krikščionybės pradžia Lenkijoje anaiptol nebuvo paprasta. Katalikybės apologetai nuo pat viduramžių skelbė paklusnumą Romai ir ypač vertino lotyniškas apeigas. Polianai perėmė krikščionybę iš Bohemijos, tad būtina prisiminti, kad iki XI a. pabaigos Kirilo ir Metodijaus tradicijos slaviškoji liturgija čia egzistavo šalia vokiečių palaikomos lotyniškosios liturgijos. Nors nėra jokių įrodymų, kad po to, kai Metodijus pakrikštijo vyslėnų valdovą, kaip nors ženkliau pasikeitė religinis gyvenimas į šiaurę nuo Karpatų, tačiau nekyla abejonių, kad daugumą religinių terminų lenkai perėmė iš čekų ir kitų slavų, o ne iš vokiečių ar lotynų kalbų. Tokie žodžiai kaip *chrzest* (krikštas), *kazanie* (pamokslas), *kościół* (bažnyčia), *pacierz* (poteriai), *ksiądz* (kunigas) yra akivaizdūs pavyzdžiai. Vaitiekus ir jo įbrolis Radimas buvo kilę iš kunigaikščių Slavnikų giminės, kuri puoselėjo slaviškus papročius, ir galbūt jie šią pagarbą perteikė ir Lenkijai.[3]

Įkurtosios bažnyčios ir besikuriančios valstybės santykiai nebuvo sklandūs. Iš pradžių Piastų kunigaikščiai siekė vyskupų paramos, bet kartais jiems smarkiai pasipriešindavo. 1079 m. Krokuvos vyskupas Stanislovas, smerkęs karaliaus Boleslovo Dosniojo priespaudą ir sukėlęs didikų maištą prieš jį, buvo nedelsiant ketvirčiuotas. Ši lenkiškojo Becketo kankinystė nulėmė sukilimo sėkmę ir karaliaus išvarymą. Vėliau, skaidymosi laikotarpiu, dvasininkija įsigijo daugiau žemių ir net sugebėjo iš dalies atsikratyti kunigaikščių kontrolės. 1180 m. Łęczycos sinode Krokuvos ir Sandomierzo kunigaikštis Kazimieras Teisingasis sutiko apriboti savo valdininkų valdžią Bažnyčiai priklausančiose žemėse ir atsisakė teisės į mi-

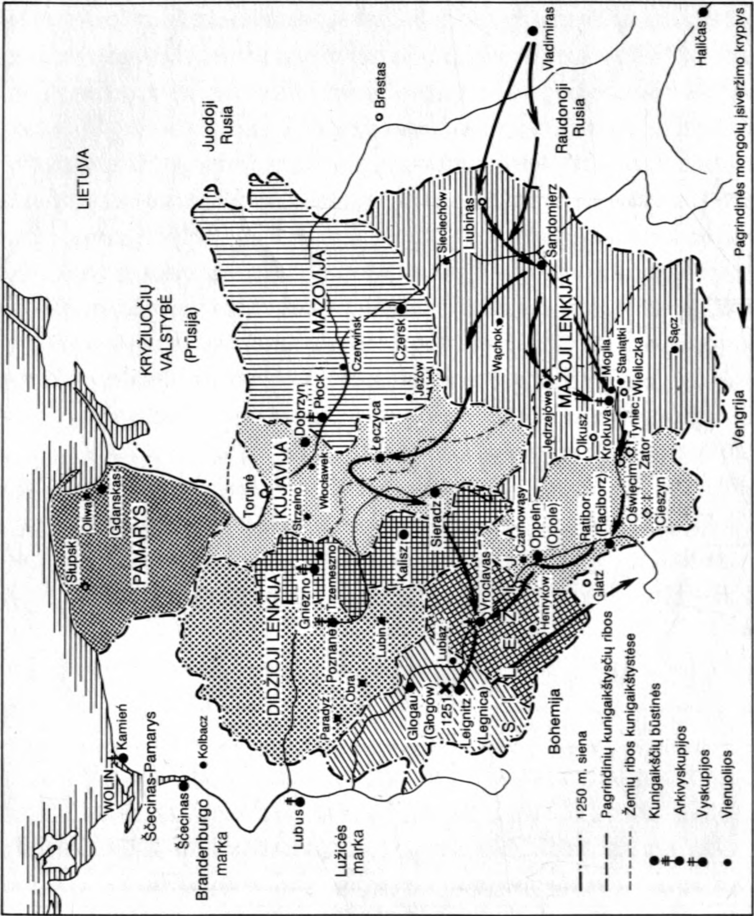
rusiųjų vyskupų turtą. XIII a. arkivyskupo Henriko Kietliczo (1150-1219), Grigaliaus reformų rėmėjo, iniciatyva dvasininkų susirinkimai pasisavino kunigaikščio teisę skirti vyskupus. Kanonų teisė ėmė galioti visoms bažnytinėms valdoms, o dvasininkija tapo privilegijuotu, nepriklausomu luomu. Nesutariantys tarpusavy kunigaikščiai negalėjo tam pasipriešinti. Jų politinę valdžią pakirto susivienijusi Bažnyčia, kuriai nieko nereiškė arba pagrasinti ekskomunika, arba pažadėti karūnavimą. Arkivyskupas Jakubas Świnka (?– 1314) buvo vienas kunigaikščius karūnavusių prelatų. Tad kunigaikščio giminėms neliko nieko kito – tik kreiptis tiesiog į Vatikaną aplenkiant vyskupus ir lengvabūdiškai paskelbti neregėtai daug šventųjų. Tai – šventoji Jadvyga (1179-1243), Henriko Barzdotojo, Silezijos kunigaikščio, žmona, kanonizuota 1267 m.; palaimintoji Kinga (1234-1292), Vengrijos karaliaus Belos IV duktė, kuri gyveno skaistybėje su savo vyru Boleslovu Skaisčiuoju, Krokuvos kunigaikščiu; šventoji Salomėja (?-1268), Lešeko Baltojo dukra. Šventaisiais skelbti ir vienuoliai: premonstrantė Bronislava, dominikonas Jacekas. Net vienas istorikas, kruopštusis vyskupas Kadłubekas, buvo paskelbtas šventuoju. Be abejonės, svarbiausia buvo šventojo Stanislovo kanonizacija 1257 m. Sukapotas vyskupo kūnas buvo laikytas susiskaldžiusios šalies simboliu, o stebuklingas jo suaugimas suvoktas kaip būsimo Lenkijos atgimimo pranašystė.

Monarchijos statusas niekuomet nebuvo aiškiai apibrėžtas. Nors Piastai iš tiesų šeimininkavo savo namuose, bet jų santykiai su Šv. Romos imperatoriumi bei kitų kaimyninių šalių valdovais nuolat buvo koreguojami ir derinami. XI-XII a. lotynų kalba rašytuose dokumentuose Piastai dažniausiai tituluojami *Dux* (kunigaikštis). Į anglų kalbą verčiamas *Duke*, į vokiečių – *Herzog*, šis titulas netiesiogiai nurodo tam tikrą priklausomybę nuo viršesnio feodalo. Vokiečių istorikai paprastai aiškindavo, kad tai yra Piastų pavaldumo Šventosios Romos imperatoriui ženklas. Iš tikrųjų *Dux* geriau būtų versti „vadas" ar „karvedys". Vis dėlto, kai Kreivaburnio testamentu 1138 m. karalystė buvo padalyta jo sūnums, titulas, kuriuo įvardytas vyriausiasis kunigaikštis – jam atiteko Krokuva ir

viršenybė prieš brolius, – buvo ne *Dux,* o *Princeps.* Žodis *Dux* į lenkų kalbą paprastai verčiamas *Książe,* kad būtų galima atskirti nekarūnuotą kunigaikštį nuo *król* (*rex*)– karūnuoto karaliaus; žodis *król* kildinamas iš sutrumpinto *Karol-Karl-Charlemagne.* Tačiau karūnacija dar negarantavo valdovo statuso. 1000 m. Otonas III, per iškilmes Gniezne uždėjęs savo karūną Boleslovui Narsiajam, suteikė jam patricijaus, arba „romėnų vyresniojo", garbės titulą ir paskelbė jį „Imperijos broliu bei pagalbininku". Kai kurie istorikai interpretuoja tai kaip valdovo malonės gestą vasalui, kiti – kaip draugystės ženklą lygiaverčiam partneriui. Nors Otonas ir pritarė formaliam Narsiojo karūnavimui, dar ketvirtį amžiaus tai padaryti buvo neįmanoma dėl nesutaikomos jo įpėdinio Henriko II pozicijos. Tik nusileidus popiežiui, kai Šv. Romos imperijos sostas buvo neužimtas, Boleslovas 1025 m. galiausiai buvo karūnuotas. Tačiau dėl to Lenkijos valdovų karūnavimas dar netapo savaime suprantamu dalyku. Keletas Narsiojo įpėdinių pripažino imperatoriaus viršenybę. 1033 m. Merseburgo susirinkime Mieszko II (990-1034) pakluso naujam vokiečių imperatoriui Konradui II ir pavertė Lenkiją imperatoriaus lenu. Kazimieras Atnaujintojas (Odnowiciel, 1016-1068), kuris atkūrė valstybę po 1037 m. sukilimo, niekada nebuvo karūnuotas. Boleslovas Dosnusis, sekdamas savo bendravardžiu, 1076 m. pats save karūnavo, nes tuo metu imperatoriui Henrikui IV ne tai rūpėjo. Vladislovas Hermanas (1043-1102) nebuvo karūnuotas ir pakluso imperatoriui. Jo vyresnysis sūnus Zbignevas siekė imperatoriaus užtarimo prieš jaunesnįjį brolį Boleslovą Kreivaburnį. Pastarasis buvo agresyvus kariautojas, kuris išsiversdavo be kitų globos. Jam nerūpėjo karūnavimasis, bet vis dėlto 1135 m. imperatorius suteikė jam įgaliojimus valdyti Pamarį. Tolesniu susiskaldymo laikotarpiu, nesiliaujant kovoms dėl Krokuvos sosto, apie karūnavimą negalėjo būti nė kalbos. Kaip ir valdant Mazovijos kunigaikščiui Boleslovui Garbaniui (Kędzierzawy, 1120-1173), kuris prisiekė Frydrichui Barbarosai 1157 m., krašte kartkartėmis nuvilnydavo Imperijos protektorato nuotaikos. Po Henriko II Pamaldžiojo (Pobożny, 1191-1241) mirties Legnicos (Liegnitz) mūšyje buvo atsisakyta pa-

čios principato sąvokos. Tik 1320 m., kai popiežius pripažino Lokietką suvienytos valstybės monarchu, Karūnos (karalystės) sąvoka – *Corona regni Poloniae* – ir karaliaus titulas – *Rex Poloniae* – pradėjo savo nepertraukiamą gyvavimą. Ankstyvaisiais amžiais priesaikos ir karūnavimo aktai buvo ginklai, kuriuos kunigaikščiai naudojo savo abejotinai valdžiai įtvirtinti. Nors patys savaime jie neatspindėdavo tikros politinės valdžios, bet galėjo pasitarnauti silpniems valdovams, siekiantiems globos ir paramos, taip pat ir stipriems, simbolizuodami šių sėkmę ir nepriklausomybę arba suteikdami jiems diplomatinį svorį. Nors galima buvo ir nekreipti į juos dėmesio. Ankstyvuoju laikotarpiu Vokietijos imperatoriai buvo linkę manyti, kad Piastai turi būti jiems ištikimi kaip draugai arba kaip sąjungininkai, arba kaip vasalai, ir toks jų manymas nebuvo nepagrįstas. Savo ruožtu Piastai, aišku, norėjo laikyti save valdovais nepriklausomos karalystės, kurios ryšiai su Imperija neturėtų didesnės reikšmės. Jie irgi turėjo kuo remtis. (Žr. 5 žem.)

Karališkosios vedybos patvirtina Piastų giminės žymumą. Nors yra buvę atvejų, kai kunigaikščiai vesdavo ir žemesnio luomo moteris, tačiau dinastiniai ryšiai buvo akivaizdus politinės galios šaltinis. XI-XII a. Piastai galėjo siekti imperatorių šeimos narių rankos. Mieszko II vedė Riksą (Ričezą) nuo Reino, Otono Didžiojo anūkę, Vladislovo Tremtinio žmona buvo Konrado III sesuo. Vis dažniau kunigaikščiai nuotakas parsiveždavo iš rytų. Kazimieras Atnaujintojas vedė Mariją Dobronegą, kuri buvo duktė Kijevo didžiojo kunigaikščio Vladimiro ir Onos, Konstantinopolio imperatoriaus Basilio II sesers. Ne mažiau kaip devyni iš šešiolikos Piastų vedė rusų kunigaikštytes. Tokios sąjungos leido jiems taikytis į Raudonosios Rusios žemes, kurias pagaliau užėmė Kazimieras Didysis 1340 m. Ilgainiui vedybiniai ryšiai sujungė Piastus su visomis svarbiausiomis Vidurio Europos dinastijomis. Šventoslava Storrada, „Išdidžioji“, Mieszko I duktė, pirmiausiai ištekėjo už Eriko, Švedijos karaliaus, vėliau už Sveino, Danijos karaliaus, ir šiam pagimdė sūnų Knutą Didįjį. Iš keturių Boleslovo Narsiojo žmonų dvi buvo Meisseno markgrafo dukterys, viena – Vengrijos karaliaus Stepo-

5 žemėlapis. Susiskaldymo laikotarpis (apie 1250)

no I sesuo, tačiau nė viena, jei tikėsime Galo Anonimo teigimu, nebuvo taip mylima, kaip jo nuotaka slavė Eminilda.

Karalystę paveldėdavo kunigaikštis ir valdė ją pagal papročių teisę. Vietiniai valdininkai, lotyniškai vadinami *comes* (grafas), o lenkiškai iš pradžių *pan* (ponas), vėliau *kasztelan* (kaštelionas), buvo skiriami ir atleidžiami karaliaus paliepimu. Jie buvo atsakingi už vadovavimą armijai ir teismams įvairiuose rajonuose, kurių centrai buvo *gród* (pilis). Jie taip pat valdė karaliaus žemes, kontroliavo įprastines paslaugas bei duokles: *podwód* (aprūpinimas arkliais ir transportu), *przewód* (aprūpinimas palydovais), *stan* (aprūpinimas maistu ir nakvyne), *narzaz* (duoklė gyvuliais), *sep* (grūdai, kuriuos mokėjo vienuolynai) ir *poradlne* (duoklė pagal dirbamos žemės kiekį, kurią mokėdavo karaliaus žemių nuomininkai). Kunigaikščio dvaras neskirdavo viešos veiklos nuo privačios. Vyriausiasis valdininkas – *wojewoda* (vaivada), arba *palatinus*, buvo visų kunigaikščio reikalų – ir karo, ir taikos – patikėtinis. Lenkiškas titulas pabrėžia jo, karvedžio, vaidmenį, lotyniškas – rūmų viršininko. Vaivados pagalbininkai buvo *skarbnik, thesaurius* (iždininkas), *kanzlerz, cancelarius* (kancleris) ir kiti dvaro valdytojai, tarp jų ir *komornik, camerarius* (rūmų valdytojas), *cześnik, pincerna* (taurininkas), *stolnik, dapifer* (ūkvedys), *miecznik, ensifer* (ginklanešys) ir *chorąży, vexilifer* (vėliavnešys). Kunigaikščio *Rada* (taryba), kurią sudarė tuzinas aukštus postus užimančių pasauliečių ir dvasininkų, neturėjo jokių ypatingų teisių. Susiskaldymo laikotarpiu visos šios pareigybės buvo įsteigtos visuose vietos kunigaikščių rūmuose, o vėl atkūrus monarchiją, jas jau buvo sunku panaikinti. Antai anksčiau visame krašte buvo vienintelis vaivada, dabar ši pareigybė jau atsirado kiekvienoje apskrityje ir buvo įtakingiausia vietinė valdžia. Bet kurio kunigaikščio dvaro vaivada stengėsi išsaugoti visas pareigybes net tada, kai išnyko kunigaikštystės, ir todėl dažnai galėdavo pasipriešinti nepagrįstiems karaliaus, kuriam teoriškai buvo pavaldus, nurodymams. Norėdamas išvengti tokių išcentrinių tendencijų, Lokietka pasekė Bohemijos karalių pavyzdžiu ir įsteigė naują, dar sudėtingesnę, valdininkų sistemą. Naujojo *starosta, capitaneus* (seniū-

no) funkcijos iš dalies sutapo su senųjų kaštelionų ir vaivadų, jas sunku buvo atskirti. Kaip įprasta politikoje, per seniūną karalių pasiekdavo vietos diduomenės skundai dėl per didelės vaivadų įtakos tiek sprendžiant vietinius reikalus, tiek taryboje. Galimas daiktas, kad kai kurias regioninių susirinkimų formas suvienyta Karalystė perėmė iš ankstesnės valstybės. Aukštų vietinių pareigūnų „kolokviumas" prisiėmė didelius teisinius įgaliojimus, ir iki XIV a. jiems negrėsė jokių bajorų *conventiones terrestrae*. Šiuos susirinkimus galima būtų laikyti *sejmiki* (seimelių) ir apskritai visos lenkų parlamentinės sistemos pirmtakais. Bet mažai kas žinoma apie jų veiklą. Piastų valdymo eroje nė viena iš šių institucijų nebuvo galutinai susiformavusi.

Visuomenės organizacija buvo kovinė. Aukščiausioje socialinėje pakopoje buvo *drużyna* (kunigaikščio asmeninės sargybos „komanda"). Atrodo, kad jie buvo panašūs į anglosaksų karalių *huscarls* (asmeniniai sargybiniai) ir rinkti iš gausios *heredes, dziedzic* (paveldėtojų, tėvonių) klasės, kuri už karinę tarnybą iš kunigaikščio gaudavo žemių. Pačioje karių klasėje galima išskirti kelis sluoksnius. Tai – *możnowładztwo* (didikų kasta), ją sudarė įtakingos šeimos, kurių daugelį su kunigaikščiu siejo giminystės ryšiai arba nuopelnai tarnaujant jam. Jie dominavo taryboje, valstybės institucijose ir visame politiniame gyvenime. Ankstyvaisiais amžiais jie laikė save tokiais pat karaliaus žemių savininkais kaip ir pats karalius ir dalydavosi iš jų paimtą pelną. Jie labai varžė patrimonialinę kunigaikščio valdžią. Nors šis luomas prisiekdavo ištikimybę kunigaikščiui ir formaliai paklusdavo jo valdžiai, bet kartu buvo ir daugumos sukilimų įkvėpėjas bei nuolat rezgė vietos valdžios intrigas prieš valdančiuosius Piastų kunigaikščius. Ilgainiui tokią pat įtaką pradėjo daryti galingi abatai ir vyskupai: jie sugebėjo įgyti tiek pat žemių ir gaudavo tiek pat pelno kaip ir didikai. Nuo XIII a. karių kastai vadovavo *miles, rycerz* (riteris). Jis turėjo pakankamai žemės ir žmonių, todėl jam niekad nepristigdavo žirgų, ginklų ir tarnų; jis gyveno tam, kad kovotų ir pelnytų kunigaikščio dėkingumą. Mažojoje Lenkijoje aptinkami pėdsakai *włodyka* (pusriterių) klasės, kuri pragyventi galėjo dirbdama savo žemę, o į kovos lauką jodavo

tik kilus didžiausiam pavojui. Didžioji dalis paveldėtojų klasės iš keletos šeimų sugebėdavo skirti tik vieną ar du pėstininkus. Visi šie žmonės galėjo save priskirti vadinamajai *szlachta* (kovotojų) klasei. Tik Piastų eros pabaigoje jie pradėjo manyti esą ypatingas, nepriklausomas luomas.

Žemiausią visuomenės sluoksnį sudarė vergai, suskirstyti dešimtukais ir legionais, ir dokumentuose įvardijami *decimi*. Tai buvę karo belaisviai, įkurdinti pavieniuose žemės sklypeliuose, už kuriuos turėjo dirbti didesniems dvarams. Jie priminė prieš vieną ar du amžius anksčiau Frankų karalystėse buvusius *servi casati* (tarnų kastą), ir galėjo būti perkami bei parduodami. Kai kuriuose išlikusiuose ankstyvuosiuose vekseliuose, datuojamuose 1226 ir 1246 m., minimi prekybiniai sandėriai, kurių objektai buvo „merginos ir galvijai". Vis dėlto tuomet vergovė jau pamažu traukėsi. Bažnyčia priešinosi pakrikštytų vergų prekybai, todėl vergai norėjo būti krikštijami. Jau seniai buvo daug laisvų ar pusiau laisvų valstiečių, kurie sudarė vis didesnę žemę dirbančių žmonių dalį. Miestai, nors dar ir maži, irgi sutraukdavo daug valdininkų, pirklių ir amatininkų.

XIII a. kolonizacija sukėlė esminių socialinių pokyčių. Kolonistais tapdavo svetimšaliai ir dalis vietinių gyventojų, pertvarkiusių gyvenvietes pagal naujus reikalavimus. Šis judėjimas pirmiausia kilo kai kuriose vakarų ir šiaurės Vokietijos vietovėse, kuriose ir anksčiau pakako norinčių žygiuoti į rytus ir ten apsigyventi, nes jose grėsė gyventojų perteklius bei stiprėjanti feodalų priespauda. Kolonizacija vyko dvejopai: kuriant kaimo gyvenvietes ir miestus. Ją rėmė ir lenkų kunigaikščiai, mat jų retai apgyventas žemes dažnai nusiaubdavo karai ir mongolų antpuoliai. Pasiūlęs daugiau laisvių nei Vokietijoje ir paskyręs profesionalų *zasadźca, lokator* (apgyvendintoją), sugebantį surasti, atvežti ir apgyvendinti naujakurius, energingas kunigaikštis per keletą metų galėjo sustiprinti savo ūkį. Sparčiausiai kaimo kolonizaciją vykdė Silezijos kunigaikštis Henrikas Barzdotasis. Jis, 1205 m. pradėjęs kampaniją, ėmėsi priemonių privilioti ne mažiau kaip dešimt tūkstančių valstiečių šeimų ir įkurti keturis šimtus kaimų. Kiekviena šeima turėjo gauti po vieną laną

(łan) ariamos žemės, o ganyklos ir miškai priklausė visai bendruomenei. Pagal susitarimą visos prievolės ir duoklės buvo atidėtos iki įsikūrimo pabaigos. Po to jie turėjo atlikti karo prievolę, mokėti nuomą ar dešimtinę pinigais ir natūra bei dirbti dvare, taip pat dvi – keturias dienas per metus atstatinėti tvirtovę. Išsami sutartis, pasirašyta 1227 m. Henriko Barzdotojo ir Vroclavo vyskupo, tapo etalonu daugumai Lenkijos kaimo kolonijų. Naujuose kaimuose kolonistai buvo gana savarankiški. Pagal vadinamąjį „vokiškąjį įstatymą" jie buvo pavaldūs tik tėvonijų *sołtys, Schultheiss* – seniūnams, kuriuos skirdavo ponas, ir kaimo teisėjams, kuriems vadovavo tas pats seniūnas. Jų padėtis buvo kur kas geresnė negu kitų kaimiečių. Šie turėjo mokėti duoklę ir buvo apmokestinami pagal *ius ducale* (kunigaikščių „lenkiškąjį įstatymą"). Dauguma kolonistų taip ir liko atskira bendrija iki naujųjų laikų. Wilhamowicuose, netoli Oświęcimo, Krokuvos apskrityje, 1242 m. įsikūrusi fryzų bendruomenė išsaugojo savo unikalius drabužius bei dialektą net iki mūsų laikų. Nauji miestai vadovavosi senąja Magdeburgo teise. Senieji slavų miestai, tokie kaip Vroclavas, Poznanė ir Krokuva, atitinkamai 1242, 1253 ir 1257 m. gavo vokiškųjų miestų privilegijas. Į juos traukė vokiečių kilmės gyventojai ir po truputį formavosi specifinė biurgerių klasė. Nuo to laiko visas pasaulis žinojo tik vokiškus jų pavadinimus – Breslau, Posen ir Krakau. Daug kur buvo įkurti nauji miestai, kurių pirmieji gyventojai buvo vokiečiai imigrantai. 1231 m. Kryžiuočių ordino riteriai prie Vyslos įkūrė Thorn (Torunės) miestą, o 1292 m., ginčo su Lokietka laikotarpiu, Vaclovas iš Bohemijos Karpatuose įkūrė Neu Sandez (Nowy Sączą). Šis procesas, prasidėjęs XIII a., įsibėgėjo XIV, XV ir XVI a.

Piastų Lenkijos kultūrinis gyvenimas menkai žinomas, nes labai trūksta šaltinių jam studijuoti. Absoliuti dauguma pasauliečių buvo beraščiai. Liaudies kūryba buvo arba žodinė, arba plito greitai nykstančiomis formomis. Tie meno gaminiai ir raštai, kurie išliko – tai daugiausia kitų šalių katalikiškos įtakos produktai. Lenkų architektūros istorija prasideda nuo keleto romaniškojo stiliaus bažnyčių. Tai šv. Andriaus bažnyčia Krokuvoje (XI a.) ir Płocko kated-

ra (XII a.). Pirmieji gotikiniai statiniai buvo cistersų vienuolynuose Sulejówe ir Vąchocke. Didingosios bronzinės Gniezno katedros durys, sukurtos apie 1175 m., kurių bareljefe vaizduojama šv. Vaitiekaus kančia, greičiausiai sukurtos flamandų meistrų. Literatūroje iki XIII a. pabaigos vyravo lotyniški tekstai. *Roczniki* (kalendoriai), Galo Anonimo ir Kadłubeko kronikos bei galybė šventųjų gyvenimų aprašymų – visa priklauso universaliai lotyniškajai tradicijai. Pirmąjį lenkų prozos kūrinį, kurio išliko tik fragmentai, – *Kazania świętokrzyskie* (*Švento kryžiaus pamokslai*) – apie 1350 m. sukūrė vienuolis iš Częstochowos. Tai religinis kūrinys, jame gausu bažnytinių lotyniškų terminų. Kadangi Lenkija neturėjo savo universiteto, jaunuoliams, siekiantiems aukštojo mokslo, teko keliauti į užsienį, dažniausiai į Prancūziją ir Italiją. Tokių svetur gyvenusių mokslininkų vardai, kaip antai Martinas Polianas (Lenkas), istorikas, gyvenęs Paryžiuje, arba Nicholas Polianas (Lenkas), gydytojas iš Montpellier, byloja apie nuolatinius Lenkijos kultūrinius ryšius su Vakarais. Žymiausias iš jų Witellas arba Vitellonas (1230-1280) – filosofas iš Silezijos, išgarsėjęs antroje XIII a. pusėje ir bendradarbiavęs su Williamu iš Moerbecke'o bei Tomu Akviniečiu. Šis vokiečių kolonisto iš Tiuringijos ir lenkės sūnus savo karjerą pradėjo lenkų vienuolyne, po to išvyko į Italiją. Jo fundamentalus optikos traktatas *Perspectiva* buvo rašomas tvirtai tikint, kad fizinių šviesos savybių tyrinėjimas išspręs metafizinę būties prigimties problemą. Ištyręs žmogaus regėjimą, jis atskyrė mechaninius akies judesius nuo koordinuojančios pasąmonės funkcijos. Taigi kai kas jį laiko vienu iš šiuolaikinės psichologijos pirmtakų.[4]

Vis daugiau miestų įgyjant miesto teises, Krokuvos kunigaikštis Boleslovas Skaistusis turėjo 1264 m. paskelbti Bendrąją žydų laisvių chartiją. Beveik neabejotina, kad žydai Lenkijoje gyveno nuo seniausių laikų ir kad judaizmas, toks, kokį išsaugojo pietryčių Chazarų kaganato palikuonys, įsitvirtino čia anksčiau nei krikščionybė. Bet specialių teisinių garantijų prireikė tik XIII a. viduryje, kai naujoji miestų korporacijų valdžia galėjo pradėti žydus persekioti ar visai juos išvyti. Todėl Bendroji chartija pabrėžtinai nurodė žydų

teises netrukdomai keliauti po šalį; verstis prekyba; atlikti religines apeigas, kaip antai pamaldas sinagogose, žydiškas laidotuves ir ritualinį gyvulių aukojimą; be to, jie buvo atleidžiami nuo vergovės arba baudžiavos. Žinoma, chartija negalėjo reikalauti, kad žydams būtų leista gyventi mieste, arba kad jiems būtų suteiktos tokios pat teisės kaip ir nepriklausomiems miestiečiams krikščionims. Bet ji tapo pagrindu vėliau suklestėti žydams Lenkijoje ir iki XVIII a. pabaigos buvo pavyzdžiu Lenkijos valdovams, kaskart naujais dokumentais patvirtinantiems žydų teises.[5]

Šiuo laikotarpiu ekonominis krašto gyvenimas sparčiai vystėsi. Naujas ūkininkavimo formas, kurias pirmieji pademonstravo cistersai, netrukus perėmė pasauliečiai ir tai paskatino koncentruoti žemių valdas. Vyskupai feodalai ir karaliaus dvarų valdytojai konkuravo tarpusavyje, stengdamiesi gauti didesnį derlių. Visi jie nuolat vis daugiau reikalavo iš valstiečių. Kurtis miestus skatino jau anksčiau egzistavę trys šimtai privilegijuotų turgų bei vis besiplečiantis kelių, arklių transporto maršrutų ir sandėlių tinklas. Kolonizacija didino pinigų cirkuliaciją. Vystėsi vidaus prekyba. Plėtėsi karaliaus globojamos druskos kasyklos Wieliczkoje, švino ir alavo – Olkusze ir geležies – Kielcuose. Senoji monetų sistema buvo reformuota. Pirmieji lenkų *denarii* (sidabrinės monetos) buvo nukaltos 980 m. dar Mieszko I valdant. Gerai žinomos iki šiol išlikusios Boleslovo Narsiojo laikų monetos su įrašais „PRINCES POLONIE" ar „GNEZDUN CIVITAS". Ankstyvojo Piastų laikotarpio „storosios monetos" buvo vėl naudojamos „plonosioms monetoms" kalti. 1337-1347 m. buvo įvesta nauja pinigų vertė: 48 *grosze* = 24 *skójca* = 4 *wiardunki* = 1 *grzywna* = 197 gramai sidabro. Plėtėsi ir užsienio prekyba. Klestėjo sausumos prekyba tarp rytų ir vakarų nuo Vokietijos iki Juodosios jūros, kur kailiai, medus, galvijai ir vergai buvo mainomi į tekstilės gaminius bei žemės ūkio padargus. XIII a. užmegzti ryšiai su Mongolų imperija. Krokuva buvo įsikūrusi prie šiaurės – pietų kelio, vedančio iš Baltijos į Balkanus. Viduramžiais šiuo senovės „gintaro keliu" į šiaurę keliavo Vengrijos varis, o iš Baltijos į pietus – audiniai ir sūdytos silkės. Hanza, kuriai priklausė

Krokuva ir Vroclavas, paveikė Lenkiją ne ką mažiau nei Pamario ir Prūsijos uostai.

Karas buvo įprasta viduramžių visuomenės būklė. Be nesibaigiančių pilietinių karų, kurie kildavo dėl sosto ar valdžios, kasdienybe tapo ir karai su užsienio priešais. Ankstyvųjų viduramžių organizuotas plėšikavimas sudarė svarbų pirmykštės ekonomikos elementą, kai karo grobis, vergai ir maisto atsargos buvo esminė parama vos prasimaitinantiems žemdirbiams. Prūsijos ir Lietuvos pasienyje tai buvo įprastas gyvenimo būdas iki XIV a. pabaigos, o pietryčių totoriams – ir naujaisiais laikais. Kartu gausėjo karų dėl valstybės sienų ir teritorijų išsaugojimo. Iš pradžių didžiausią susidomėjimą kėlė vakarai, kur Imperijos pasienyje, Brandenburge, Lužicoje ir Meissene, – kūrėsi vis naujos vokiečių gyvenvietės, ten vyko ginčai dėl Pamario, Silezijos ir Bohemijos. Vėliau dėmesį patraukė rytai ir šiaurė – Rusia, o labiausiai Prūsija. Piastų Lenkija gamtinę sieną teturėjo pietuose, kur Karpatų kalnai dunkso lyg didinga, žmogaus nepaliesta pertvara.

Nuolatiniam karui vesti reikėjo sudėtingos karinės organizacijos. Mieszko I ir Boleslovo Narsiojo laikais daug reikšmės buvo teikiama karaliaus piliai, kuri buvo saugoma karių dalinio ir sustiprinta žemės pylimais, statinėmis tvoromis bei vandens grioviais. Žinomos kelios tokios įgulos Gniezne, Poznanėje, Gdecze, „Vladislavijoje", kiekvieną jų sudarė po kelis tūkstančius vyrų. Kadangi aplink plytėjo neaprėpiami plotai,visada buvo tikimybė, kad priešas įsiverš į bet kurią teritoriją. Atakuojant svarbiausia buvo užpulti netikėtai. Gynybos taktika labiausiai pasikliovė apsauginėmis priedangomis – upių sargyba ir užtvindytais slėniais, – kurios sulaikydavo priešo puolimą, taip pat pilimis su maisto atsargomis ir karinėmis įgulomis. Genties vadas į karą šaukdavo tikriausiai visus pajėgius kautis vyrus. Nuo reguliarios karinės tarnybos jau XII a. tolydžio buvo atleidžiami valstiečiai, išskyrus tuos atvejus, kai reikėjo apginti pačių gyvenamą vietovę. Jie buvo priversti dirbti, kad išlaikytų savo šeimininko riterį: sumokėtų už jo ginkluotę ir pratybas. Raitininkų kariuomenėje vis daugėjo, o ietininkų ir lankininkų –

mažėjo. Miestai patys užsitikrindavo apsaugą. Vėl suvienytoje šalyje 1320 m. sutelktos daug didesnės pajėgos. Valdant Kazimierui Didžiajam, visi žemvaldžiai privalėjo vykti į karą visiškai apsiginklavę, su šarvais, arkliais ir palyda. Taip susiformavo *pospolite ruszenie, levée-en-mase* (visuotinis šaukimas) – feodalinė kariuomenė, kuri išliko nepakitusi beveik 500 metų. Valdančiųjų šeimų narių pulkai buvo sudaromi luominiu principu, o smulkesnių riterių, karaliaus valdininkų ir viršaičių – vietovės principu. 1340 m. kariuomenę, be valstiečių ir miesto pėstininkų, sudarė apie 11-12 tūkstančių riterių, o Piastų laikotarpio pabaigoje jų buvo 20 000.

Konfliktas su Imperija prasidėjo tuomet, kai lenkų gentys gyveno įsiterpusios į didžiules slavų pagonių apgyventas erdves, besidriekiančias nuo Dnepro iki Maino ir Vėzerio, o pagonių puolimą, pavergimą ir atvertimą vokiečiai neofitai laikė savo krikščioniškąja pareiga. 754 m., kai anglas, „vokiečių apaštalas" šventasis Bonifacijus buvo palaidotas Fuldos vienuolyne, žemėse, esančiose tarp Elbės ir Oderio, jau nuo seno gyveno pramaišiui germanų ir slavų gentys. X a., kai Otonas Didysis, padedamas Saksonijos grafo Wichmano bei Ostmarkos markgrafo Hodo, suvienijo pasienio žemes, konfliktas priartėjo prie pagrindinių polianų žemių. 963-973 m. Mieszko I mokėjo duoklę imperatoriui, tikriausiai todėl, kad Otonas I atsisakė savo teisių į Pamarį. 972 m. ties Cedynia (Zehde) Mieszko sutriuškino Hodą, o po šešerių ar septynerių metų, nustojęs mokėti duoklę, kol vyko vokiečių ginčai dėl įpėdinystės, jis atrėmė imperatoriaus baudžiamąjį antpuolį. Tai buvo laikai, kai Mieszko pradėjo užkariauti Pamarį, o danų vikingai įsikūrė Jomsburgo tvirtovėje Wolino saloje. Apskritai Piastai nuolat palaikė ryšius su Otonais ir naudojosi jų palankumu, rodomu pasienio pagonims slavams. Šie ryšiai pablogėjo po ankstyvos Otono III mirties 1003 m., nors, atrodo, Boleslovas Narsusis, buvęs imperatoriaus trumpai gyvavusios romėniškosios vizijos „Renovatio Imperii" bendraautoris, kai kur Vokietijoje buvo populiaresnis nei Otono įpėdinis Henrikas II. 1002-1003, 1007-1013 ir 1015-1018 m. Boleslovas Narsusis kovojo su saksais dėl Lužicos ir Milsko (Milzi). Šių kampanijų metu jis nuniokojo pasienį net iki Zalės upės,

o imperatorius laikė apgultyje Niemczą (Nimtsch), esančią į pietus nuo Vroclavo. Budziszyno (Bautzen) taikos sutartimi 1018 m. ginčytinos teritorijos atiteko Boleslovui. Tačiau netrukus po jo mirties šios žemės buvo prarastos. Po devyniasdešimties metų, 1109 m. imperatorius Henrikas V vėl bandė pereiti Oderį, tačiau jam sutrukdė stiprus Głogówo (Glogau) pasipriešinimas. Ši karaliaus tvirtovė, įsikūrusi upės saloje, priešinosi net tada, kai lenkų įkaitai buvo pakabinti ant apsuptų bokštų sienų. Po to buvusiu susiskaldymo laikotarpiu imperatoriams beveik niekas netrukdė kištis į Lenkijos reikalus. 1146 m. Konradas III vadovavo žygiui, kurio tikslas buvo patvirtinti savo svainio, Silezijos kunigaikščio Vladislovo Tremtinio (Wygnaniec, 1105-1059) teisę į Piastų sostą. 1157 m. taip pat nesėkmingai šį bandymą pakartojo Frydrichas Barbarosa. Po to Vokietija laikė Sileziją savo imperine valda. Kitos lenkų kunigaikštystės turėjo mokėti duoklę. Tačiau nusilpusi Imperija savo rytų politiką vis dažniau patikėdavo vasalams, dažniausiai Brandenburgo pasienio valdovams. 1249 m. brandenburgiečiai užgrobė Lubuszo (Lebus) žemes, esančias abipus Oderio, ir pavertė jas atraminiu punktu, iš kurio galėtų pulti Notecės ir Vartos slėnius. 1308-1312 m., puldami Gdanską, jie prisijungė Słupską (Stolp), Sławną (Schlawe), Walcus (Walzen) bei ilgam atskyrė ir Pamarį nuo Didžiosios Lenkijos.

Pirmosios Pamaryje ėmė kurtis vakarų slavų gentys, kurios, kaip ir Ostmarkos sorbai, giminiavosi su lenkais. Ši teritorija paprastai lenkų istorikų yra laikoma Lenkijos, o vokiečių istorikų – Vokietijos provincija. Viduramžiais jos vakarines sritis ir Vyslos žemupį stipriai veikė vokiečių kolonizacija, o lenkų kolonizacija – vidurinę Pamario dalį. X a. 7-ajame dešimtmetyje Pamario žemes trumpam suvienijo Mieszko I, tačiau jo įpėdiniams valdant jos suskilo į dvi dalis. Rytų Pamarys, vokiečių vadintas *Pommerellen* (Pomeranija) su centru Gdansku (Danzig), iki nukariaujant jį Kryžiuočių ordinui 1308 m., buvo Lenkijos kunigaikštystė. Religiniu atžvilgiu buvo pavaldi iš pradžių Kołobrzego (Kolberg) vyskupui, o nuo 1148 m. Kujavijos vyskupui, tai yra Lenkijos vyskupijai. Vakarų Pamarį su centru Ščecinu (Stettin) valdė vietinė slavų dinastija, dėl jo varžėsi

lenkai, danai ir brandenburgiečiai, lenktyniaudami, kurie pirmieji atvers jį į krikščionybę. Boleslovas Kreivaburnis ypač aktyviai veikė šioje teritorijoje. Pamažu privertęs pasiduoti tokias Pamario pilis kaip Białogradas (Belgard), Kołobrzegas (Kolberg), Wolinas (Wollin), Kamieńis (Cammin) ir Ščecinas (Stettin), 1124 m. jis pasikvietė Bambergo vyskupą Otoną (1062-1139), kad šis jo vardu evangelizuotų pagonis. Čia jo planai žlugo. 1128 m. vyskupas Otonas sugrįžo į Pamarį, šįkart globojamas vokiečių karaliaus Lotaro Zuplinburgiečio. Naująją Wolino vyskupiją jis prijungė prie Bambergo metropolijos ir taip pastūmėjo ją į Vokietijos įtakos sferą. Po Kreivaburnio mirties lenkai prarado čia tiesioginę įtaką. Vienas šio laikotarpio prisiminimas įamžintas Galo Anonimo užrašytoje dainoje, kur kalbama apie šviežios jūros žuvies skonį:

Pisces salsos et foetentes apportabant alii.
Palpitantes et recentes nunc apportant filii.
Civitates invadebant patres nostri primitus
Hii procellas non verentur neque maris sonitus.
Agitabant patres nostri cervos, apros, capreas,
Hii venantur monstra maris et opes aequoreas.*[6]

Silezijos likimas buvo panašus į Pamario likimą. Tarp lenkų ir čekų įsiterpusios turtingos slenžėnų (*Slenzanie*) žemės dažnai buvo šių dviejų šalių ginčų objekt u. Tris šimtus metų, nuo 990-ųjų iki 1290-ųjų Silezija, priklausiusi Lenkijos įtakos sferai, atliko svarbų vaidmenį karalystei kuriantis ir skaldantis. Vietiniai kunigaikščiai kildino save iš senųjų Piastų giminės. Vis dėlto XIV a. Silezija pasirinko sąjungą su Bohemija. Išskyrus mažas Cieszyno (Teschen) ir Świdnicos (Swidnitz) grafystes, dėl kurių ginčytasi iki XVI a., Kazimieras Didysis 1340 m. atsisakė savo teisių į šį kraštą. Vėliau, 1526 m., jis kartu su visa Bohemijos karalyste pateko į Austrijos rankas, o 1740 m. – į Prūsijos nagus.

* Tėvai atnešdavo mums dvokiančios sūdytos žuvies, /O mes, jų sūnūs, atnešame spurdančios šviežios žuvies. /Tėvai senovėje užpuldinėdavo miestus, / O mes, jų sūnūs, nebijome nei audrų, nei bangų mūšos. /Mūsų tėvai laikė elnius, bites ir ožkas, /O jų sūnūs medžioja jūrų pabaisas ir gelmių turtus.

Lenkijai ryšiai su Bohemija buvo nepaprastai svarbūs. Bohemija, senesnė iš dviejų svarbiausių vakarų slavų karalysčių, padarė didelę įtaką Lenkijos kultūrinei ir politinei raidai. Anksti suvienyti Moravijos didžiosios valstybės, susipažinę su lotyniškąja krikščionybe ir Vokietijos imperija beveik šimtmečiu anksčiau nei lenkai, čekai tapo svarbiausiu filtru, per kurį žinios apie vakarų pasaulį pasiekdavo Lenkiją. Būtent per Prahą, per Dubravką ir Vaitiekų, lenkai priėmė krikščionybę. Būtent iš Prahos jie sužinojo apie sąjungos su vokiečiais subtilybes, nes Bohemija buvo tapusi karalyste, turėjusia dalyvauti Imperijos valdovo rinkimuose. Būtent iš čekų lenkai perėmė kone visus politinius, religinius ir socialinius terminus. Kai kurie istorikai yra pabrėžę, kad šiuo laikotarpiu lenkai ir čekai net neturėtų būti laikomi atskiromis tautomis. Pirmoje XI a. pusėje atsirado reali galimybė įkurti vieningą vakarų slavų valstybę, kuriai būtų vadovavę čekai ar lenkai. Artimi santykiai neapsaugojo nuo įprastų tais laikais karų tarp kaimynų, vis dėlto tas artimumas suteikė jų bendravimui ypatingą koloritą: kiekviena šių broliškų slavų tautų kišdavosi į pačius intymiausius savo kaimynės vidaus reikalus, pasinaudodama menkiausia silpnybe. Tokiu silpnumo momentu, kilus kovai tarp trijų dinastijų (Piastų, Pršemislų ir Slavnikų), Mieszko I paveikti 990 m. slenžėnai ir vyslėnai pirmąkart liovėsi paklusti Bohemijai. 1003 m. Boleslovas Narsusis užkariavo Prahą ir trumpai pasėdėjo Bohemijos soste. Iki 1017 m. jis valdė Moravijos žemes, nusidriekusias net iki Dunojaus ir Tišos upių. Po dvidešimties metų čekų karalius atsilygino tuo pačiu. Pasinaudojęs proga, kilus didžiajam pagonių maištui 1035-1037 m., Bržetislavas užgrobė Krokuvą, Gniezną ir išvežė šventojo Vaitiekaus kūną. Sileziją jis valdė iki 1050 m. Lenkams kariaujant su Imperija, Bohemijos karaliai dažnai palaikydavo pastarąją: įsiverždavo į Lenkijos gilumą ir sukeldavo atsakomuosius lenkų antpuolius. Susiskaldymo laikotarpiu čekams įvairiu metu priklausė Silezija, Didžioji Lenkija, Mažoji Lenkija ir net Mazovija. Vaclovas II, Bohemijos karalius ir Mažosios Lenkijos kunigaikštis, 1300 m. Gniezne buvo karūnuotas Lenkijos kara-

liumi. Jis valdė penkerius metus – iki mirties. Jo sūnus Vaclovas III buvo nužudytas pakeliui į Lenkiją, kur vyko kaip sosto įpėdinis. Šis epizodiškas čekų viršenybės laikotarpis mažai domino lenkų istorikus. Tačiau iš šalies atrodo, kad tai būta vienos iš nedaugelio progų, kai Vidurio Europos tautos būtų galėjusios susivienyti prieš stipresnius kaimynus. Šiaip ar taip, tatai paskatino Lenkijos karalystę susivienyti, valdant Lokietkai.

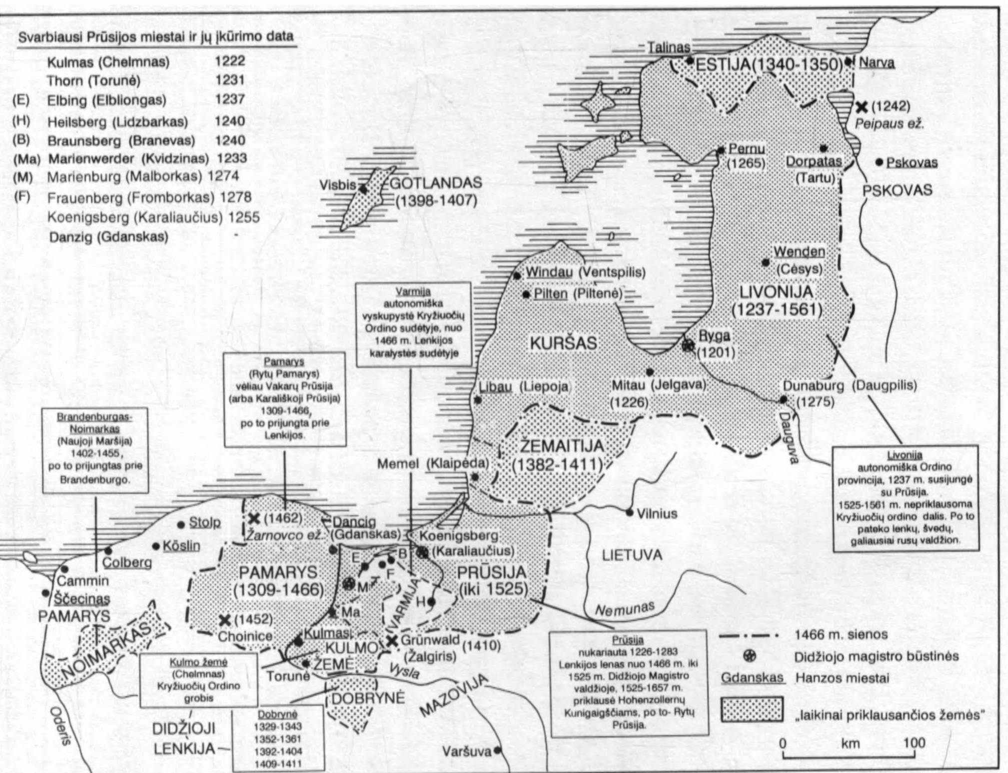
Ryšiai su Rusia nebuvo tokie komplikuoti. Rusia buvo stačiatikių teritorija, apgyventa rytų slavų, todėl jos žvilgsnis krypo į Juodąją jūrą ir Konstantinopolį. Jos interesai retai kirtosi su Lenkijos, išskyrus tarp jų plytinčius Raudonosios Rusios rajonus. Vieningos Kijevo Rusios laikais, 981 m., Vladimiras Didysis „atėmė Červenės įtvirtinimus iš liachų". Šis sakinys iš pirmosios rusų kronikos verčia manyti, kad iš pradžių Raudonojoje Rusioje galbūt gyveno vakarų, o ne rytų slavai. 1018 m. Boleslovas Narsusis susigrąžino tai, kas buvo prarasta; o užimdamas Kijevą, kirto į sostinės Aukso vartus kardu, jame dėl to liko įrantų, ir pasodino savo žentą Sviatopolką į Kijevo sostą (vėliau Boleslovo kardo su įrantomis kopija – *Szczerbiec* – buvo naudojama visų Lenkijos karalių karūnavimo ceremonijose). XI a. 4-ajame dešimtmetyje Jaroslavas Išmintingasis atsikeršijo – vėl užėmė Raudonąją Rusią ir pasodino savo žentą Kazimierą Atnaujintoją į Lenkijos sostą. Tuo pačiu jam atsilygino Boleslovas Dosnusis, 1079 m. vėl trumpam užgrobęs Kijevą. Visi šie įvykiai nebuvo esminiai. Tačiau vėlesniais amžiais, kai Raudonoji Rusia tapo viena iš nepriklausomų Rusios kunigaikštysčių, Lenkija pradėjo ja domėtis nuolat. Artimi Piastų ir Riurikų dinastijų ryšiai buvo nuolatinis ginčų ir ginkluotų antpuolių pretekstas. 1025 m. Krokuvos kunigaikščio Lešeko Baltojo ir Konrado Mazoviečio antpuolio metu žuvo kunigaikštis Romanas, po to jo valdos padalytos į dvi kunigaikštystes: Haličą ir Vladimirą. 1340 m. paskutinio šios šeimos paveldėtojo kunigaikščio Boleslovo Jurgio Traidenaičio mirtis sudarė Kazimierui Didžiajam galimybę primygtinai pareikalauti šių teritorijų ir, rungtyniaujant su lietuviais, pradėti galutinį šios provincijos užkariavimą.

Mongolai, arba „Dievo rykštė", sudavę mirtiną smūgį Kijevo Rusiai, nepaliko ramybėje ir Lenkijos. 1241 m., atžygiavusi iš Centrinės Azijos stepių chano Batu Aukso orda, plėšdama ir griaudama triskart išvagojo Vidurio Europą. Jų galutinis tikslas buvo Vengrija, bet viena iš trijų armijų pasuko į šiaurę palei Karpatus. Sandomierzas, Krokuva ir Vroclavas buvo sugriauti iki pamatų, o jų gyventojai išžudyti. Žuvo visi iki vieno Chmielnike susirinkę Mažosios Lenkijos didikai. 1241 m. balandžio 9 d. prie Legnicos (Liegnitz) buvo smarkiai sumušta Silezijos ir Didžiosios Lenkijos armija, o jos vadas Henrikas Pamaldusis nužudytas. Laimei, Orda pasuko Moravijos Olomouco ir Dunojaus baseino link. Tačiau mongolų baskakai – duoklės rinkėjai – kontroliavo visas rytines Rusios kunigaikštystes. Mongolų palikuonys, vadinami totoriais, apsigyveno Kryme. Vėliau mongolai dar puolė 1259 ir 1287 m. Tais laikais Krokuvoje atsirado du papročiai, išlikę iki šiol. Vienas jų – *Lajkonik* – švenčiamas aštuntą dieną po Dievo kūno šventės. Tuomet raitelis mongoliškais rūbais joja ant lazdos su arklio galva. Antrasis – *Hejnał*, arba trūkinėjantis trimito signalas, kas valandą aidintis iš Šv. Marijos bažnyčios bokšto ir primenantis mirtį miesto sargybinio, kurio gerklę, kai jis davė aliarmo signalą, pervėrė mongolo strėlė.

Kryžiuočių ordino puldinėjimai truko ilgiau. Konrado Mazoviečio iniciatyva, jie visai atsitiktinai buvo pakviesti į Lenkiją, bet netrukus tapo didžiausia grėsme Lenkijos žemių saugumui ir vienybei. Jie vadino save *Deutschritter*, arba vokiečių riteriais, tačiau pagal juodus kryžius ant baltų apsiaustų Lenkijoje jie buvo praminti *krzyżacy* – juodaisiais kryžiuočiais. Visas šios organizacijos pavadinimas – Palaimintosios Mergelės Marijos vokiečių namų Jeruzalėje prieglaudos brolių ordinas. Leistis į avantiūras Europoje juos paskatino Jeruzalės pasidavimas Saladinui 1187 m. ir trečiojo kryžiaus žygio žlugimas. 1198 m. pertvarkyti į riterių ordiną su centru Akoje, o vėliau Venecijoje, jie siūlė savo paslaugas kiekvienam kunigaikščiui, galinčiam sumokėti už karinę paslaugą kovojant su netikėliais. 1224-1225 m. jie trumpam pasirodė Transilvanijoje ir patraukė Piastų dėmesį. Tuo metu Konradui Mazoviečiui labai trūko

karių. Pradėjęs didelę kampaniją šiaurinėms pagonių prūsų gentims atversti ir pavergti, jis bandė įsigalėti Mazovijoje, Kujavijoje, Sieradze, Łęczycoje ir pretenduoti į Krokuvos sostą. Kai prūsai prie Prūsijos sienos į religinę pagalbą atsakė žiaurių antpuolių ir maištų protrūkiu, nedidelė Dobrynės brolija, įkurta 1209 m., nepajėgė atsilaikyti. Prūsijos apaštalinei vyskupijai, įkurtai 1215 m. Łękno cistersams padedant, iškilo grėsmė žlugti. 1222-1223 m. nepasisekė jungtinė Mazovijos, Silezijos, Mažosios Lenkijos ir Pamario ekspedicija į Prūsiją. Padėtis nebuvo beviltiška, tačiau perdėjęs prūsų antpuolio pavojų Konradas galėjo pateisinti, kodėl kreipiasi pagalbos į kryžiuočius. 1226 m. jis nusprendė perduoti jiems Chełmno (Kulmo) žemes, o 1228 m. galutinai patvirtino šią sutartį. Po dvejų metų čia atvyko riteriai, vadovaujami magistro Hermanno von Balko, ir energingai ėmėsi užduoties. Penkiasdešimt metų jie ugnimi ir kardu niokojo Prūsiją, kol 1288 m. buvo nukariautos atokiausios prūsų tvirtovės. Tuo metu sustiprėjęs Ordinas jau nebeklausė savo šeimininko; jis buvo tapęs įtakinga Europos jėga ir turėjo savo valstybę. Konradas Mazovietis nebuvo šventasis ir jam nebebuvo svetimos viduramžių karo vado ydos. Pavyduliaudamas jis nužudė savo vaivadą – krikščionybę suprato kaip leidimą žudyti. Tačiau net jis neįtarė, koks pabaisa išaugs iš jo sodo daigų. (Žr. 6 žem.)

Kryžiuočių valstybė buvo kuriama labai energingai ir be jokių skrupulų. Iš pradžių brutaliai jėgai talkino diplomatija, teisiniai triukai ir nepriekaištingas administravimas. Jau 1226 m. Rimini Aukso bulėje didysis magistras Hermannas von Salza įtikino popiežių Grigalių IX paimti Prūsiją popiežiaus globon. Tuo pat metu jis įtikino imperatorių Frydrichą II, kad šis visas Prūsijos žemes padovanotų Ordinui, kaip būsimai kunigaikštystei, kuri, nors ir nepriklausydama Imperijai, turėtų tokias pat teises kaip ir vokiečių kunigaikštystės. Abiem atvejais jis gudriai iškreipė susitarimo su Konradu Mazoviečiu prasmę bei užmojus ir gavo aukščiausių krikščionių hierarchų leidimą įvykdyti šiuos neribotus ir besąlygiškus reikalavimus. Nuo šiol jis galėjo skelbti Ordiną esant *reichszugehörig*, tai yra priklausantį Imperijai. Drauge galėjo leist sau paklusti tik tokiai

6 žemėlapis. Kryžiuočių valstybė (1230-1561)

Imperijos politikai, kuri buvo jam paranki. 1235 m. jie prisijungė Dobrynės broliją, o 1237 m. Kalavijuočių ordiną tolimojoje Livonijoje. Užimtose žemėse buvo statomi nauji miestai ir jiems suteikiama Kulmo teisė: 1231 m. Torunei, 1232 m. Kulmui (Chełmno), 1233 m. Marienwerderiui (Kwidzyn), 1237 m. Elbingui (Elbląg), 1240 m. Braunsbergui (Braniewo), Heilsbergui (Lidzbark), 1286 m. Karaliaučiui. Buvo įkurta ir naujų kaimų, kuriuose apgyvendinti vokiečių kolonistai. Įsteigta rajonų administracijos sistema, jiems vadovavo komtūrai. Buvo tiesiami keliai ir statomos pilys, iš Lübecko į Elbingą ir Rygą reguliariai plaukiojo jūros laivai. Dauguma Ordino darbų amžininkams atrodė verti pagyrimo. Bet vis labiau stiprėjo moralinės nuoskaudos jausmas. Ordinas, kuriam buvo suteikta teisė skleisti mielaširdystės evangeliją, tvarkė savo reikalus nevengdamas kraujo ir prievartos. Kaskart įsiliepsnojantys sukilimai buvo malšinami šaltakraujiškai ir žiauriai. Svarbiausia ne tai, kad riteriams krikščioniškos vertybės buvo nė kiek ne artimesnės negu vidutinei brutaliai Europos diduomenei, iš kurios jie buvo kilę. Labiausiai piktintasi tuo, kad Kristaus vardu jie nuolat vykdė smurtą ir pelnėsi iš jo ir kad net pasiekę tikslą toliau plėšė savo kaimynus katalikus. Blogiausia, kad juos rėmė ir skatino tie, kam rūpėjo krikščioniški turtai: popiežius, Imperija, Hanza, juos globojantys karaliai, tokie kaip Bohemijos Otokaras II (jo garbei pavadintas Karaliaučiaus miestas), taip pat didelė armija ambicingų dvasininkų, pirklių ir kunigaikščių. Šiandienos lenkams, kuriems visa, kas vokiška, prilygsta tam, ką visas pasaulis vadina „prūsiška", galima atleisti, jei jie mano, kad Kryžiuočių ordinas aprūpindavo smogikų būrius, kuriuos sudarė lenkų priešai vokiečiai. Bet tai netiesa. Ordinas tuo neapsiribojo. Nors daugumą sudarė vokiečiai, tačiau buvo ir riterių profesionalų iš visos Europos, šauktinių ir samdinių. Jie įkūnijo pačius nekrikščioniškiausius krikščioniškojo pasaulio bruožus, tačiau susilaukė didžiulio pripažinimo.

1308 m. Piastai pirmąkart susikovė su riteriais dėl Gdansko. Tais metais sukilimas Pamaryje nuvertė lenkų valdytojus. Kai sukilėliai

paprašė Valdemaro Brandenburgiečio pagalbos, lenkų valdininkai pasikvietė Ordiną. Pagalba artinosi. Iš pradžių nusipirkę iš Brandenburgiečio teises į Gdanską, į kurį jo pretenzijos kėlė abejonių, ir gavę imperatoriaus pritarimą, riteriai išvarė Valdemarą iš miesto ir šaltakraujiškai išžudė jo gyventojus. Nespėjus lenkams nė atsitokėti, visa sritis buvo užgrobta. Didysis magistras skubiai atjojo iš Venecijos ir 1309 m. įsikūrė savo rezidencijoje, naujoje Marienburgo (Malbork) pilyje. 146 metus Pamarys (vokiškai vadintas Pomeranija) buvo valdomas Kryžiuočių ordino. Gdanskas virto Danzigu, jame vėl apsigyveno vokiečiai. Miestas tapo Kryžiuočių valstybės prekybos centru. Jo susigrąžinimas buvo vienas iš Lenkijos politikos strateginių uždavinių.[7]

Susipažinus su šiuo įvykių kupinu laikotarpiu, gali kelti nuostabą tai, kad pasaulis beveik per penkis šimtus metų apie Lenkiją mažai ką tesužinojo naujo. Pavyzdžiui, Anglijoje Alfredas Didysis, versdamas Orozijaus raštus, pastraipą apie šalis, esančias į šiaurę nuo Dunojaus, galėjo papildyti tik vienu sakiniu: „[...] ir į rytus nuo Moravijos yra vyslėnų šalis". 1250 m. Herefordo katedros įžymusis *Mappa Mundi* taip pat nesuteikia daugiau informacijos. Žemėlapio sudarytojas žinojo tik vieną lenkišką vietovardį – Vysla. Visa kita informacija apie Rytų Europą, išskyrus "Pragą" Bohemijoje („Boemia"), imama iš visiškai pasenusių tolimos praeities šaltinių. Akivaizdu, kad autorius dar nebuvo susipažinęs su Gervazo iš Tilburgo (apie 1150-1235) darbu *Otia imperalia* (*Imperijos malonumai*), kuriame teisingai aiškinamas Lenkijos vardas – *quasi Campania* – ir pateikiamas išsamus aprašymas, pasak jo, „vandalų šalies tarp Sarmatų jūros ir Vengrijos Alpių". Kitas autorius, pranciškonas Bartolomėjus de Glanville'is, 1230 m. keliavęs po Saksoniją, teisingai aprašė Lenkiją ir jos kaimynes. Nors šis aprašymas ir trumpas, tačiau jis ne menkesnis už tą informaciją, kurią buvo galima gauti Prancūzijoje ir Vokietijoje. Net vokiečių metraštininkai, tokie kaip Thietmaras (975-1018) ar Adomas Bremenietis (?-1075), minėdami įvykius, susijusius su Mieszko I ar Boleslovu Narsiuoju, beveik nieko negalėjo pasakyti apie rytinę Imperijos kaimynę. Helmutas von Bozowas (1125-apie 1180) – tyri-

nėtojas, parašęs *Slavų kroniką*, manė, kad lenkai gyveno į pietus nuo Karintijos. Tik XIV a. atsirado daugiau ir patikimesnės informacijos. Du anoniminiai kūriniai – prancūzų *Rytų Europos aprašymas* (1308) ir kataloniečių *Libro del Conoscimiento* (1348) – aiškiai rodo, kad šie darbai daug pažangesni už ankstesnius. Prancūzų poetas Guillaume'as de Machaut (1300-1377) buvo Jono Liuksemburgiečio sekretoriumi Bohemijoje, keletą kartų lankėsi Lenkijoje ir daugelyje savo darbų profesionaliai įvertino Lenkijos reikalus. Anglijoje žinias apie Lenkiją kaupė anglų riteriai, dalyvavę Kryžiuočių ordino žygiuose. Ir Johnas Goweris (1330-1408), ir Geoffrey Chauceris (apie 1345-1408) manė, kad nekariavęs Prūsijoje riteris negalėjo pretenduoti į šlovę:

GEOFFREY'O CHAUCERIO *Kanterberio pasakojimai*

Kartą gyveno riteris, didžiai nusipelnęs vyras,
Kuris tądien, kai ėmė
Joti užsienin, prisiekė riterystei,
Tiesai, garbei, kilniaširdiškoms mintims ir poelgiams.
Garbingai kovės jis už savo valdovą
Ir dalyvavo mūšyje, niekas kitas
Krikščioniškuose ir pagoniškuose kraštuose
Nebuvo taip gerbiamas už savo nuopelnus.
Jis matė žlugimą Aleksandrijos miesto:
Garbingiausia vieta tarp tautų per puotas
Jam tekdavo Prūsijoje.
Kovės jis Lietuvoje ir Rusijoje...[8]

Manoma, kad Chauserį įkvėpė žygis Henry'o Bolingbroke'o, būsimojo Henriko IV, kuris 1390-1391 m. dalyvavo Ordino antpuolyje prieš Vilnių. Aišku, kad anglų nuomonė priklausė nuo jų šaltinių. Lenkijos gyventojai dažnai buvo vadinami saracėnais, tai yra Prūsijos kryžiuočių priešais. 1366 m. pasirodžiusioje sero Johno Mandeville'o knygoje *Kelionės* Lenkija vadinama arba „polianų šalimi", arba „karaliaus Krako šalimi". Labiau susidomėti šia šalimi paskatino, be abejo, tuo metu vykęs Lenkijos karalystės atkūrimas.[9]

Susiskaldymas truko beveik du amžius. Jį lėmė didėjantis kraštų savarankiškumas ir nepaklusimas centrinei valdžiai, būdingas dau-

geliui pirmykščių valstybių, pasiekusių antrąją raidos stadiją. Kaip ir Karolio Didžiojo imperijos susiskaldymas 843 m., 1138 m. Boleslovo Kreivaburnio įvykdytas Karalystės padalijimas galėjo trukti ilgą laiką. Susiskaldžiusi Lenkija negalėjo atremti čekų, saksų, prūsų, lietuvių ir mongolų antpuolių. Tačiau besiformuojanti Lenkijos visuomenė pasirodė esanti neįtikėtinai atspari. Nors Piastų giminė – Didžiosios Lenkijos, Mažosios Lenkijos, Mazovijos, Kujavijos, Pamario ir Silezijos kunigaikščiai bei keleto mažesnių tėvonijų valdovai – be perstojo vienas su kitu kariavo, laimei, jie gyveno tuo metu, kai ir jų kaimynai buvo lygiai taip pat susiskaldę. Vokietijos imperija buvo iškankinta ginčų su popiežiumi ir nesibaigiančių avantiūrų Italijoje, o Rusia buvo dar labiau susiskaldžiusi nei Lenkija. Tuo metu, kai Bohemiją atkūrė Liuksemburgų, o Vengriją – Anžu dinastija, du paskutiniai Piastų palikonys – Lokietka ir Kazimieras Didysis – jau buvo įvedę tvarką savo tėvynėje ir vėl suvieniję Lenkijos karalystę.

Vladislavas Lokietka (apie 1260-1333) buvo smulkaus sudėjimo, bet didžios širdies karys. Jo valdymo laikotarpiu, kaip ir prieš tai buvusius du amžius, kova už Piastų kunigaikštysčių susivienijimą priminė primityvų biliardo žaidimą, kai kiekvienas žaidėjas stengiasi įridenti pustuzinį rutulių į sunumeruotus lizdus, o varžovai bando padaryti tą patį, stumdydami ir siūbuodami stalą. Lokietkos sėkmę galima paaiškinti tuo, kad jam nusišypsojo laimė pergyventi visus savo gimines ir varžovus, ir tuo, kad buvo nepaprastai atsidavęs vienam tikslui. Jis, Konrado Mazoviečio anūkas, jau septynerių metų paveldėjo Kujavijos ir Łęczycos kunigaikštystes, o 1288 m. ir Sieradzo kunigaikštystę. Tačiau dėl ilgo pilietinio karo, prasidėjusio mirus jo vyresniajam broliui Lešekui Juodajam, Lokietkai nepavyko išlaikyti paveldėtų valdų. Jis kelis kartus pralaimėjo kovą dėl Krokuvos sosto, pirmiausia Silezijos kunigaikščiui Henrikui IV Probusui, po to Bohemijos Vaclovui II, vėliau Didžiosios Lenkijos kunigaikščiui Pšemislui II (kurį 1296 m. vasarį prie Ragazno nužudė apsimetėliai pagrobėjai), pagaliau dar kartą Vaclovui II.

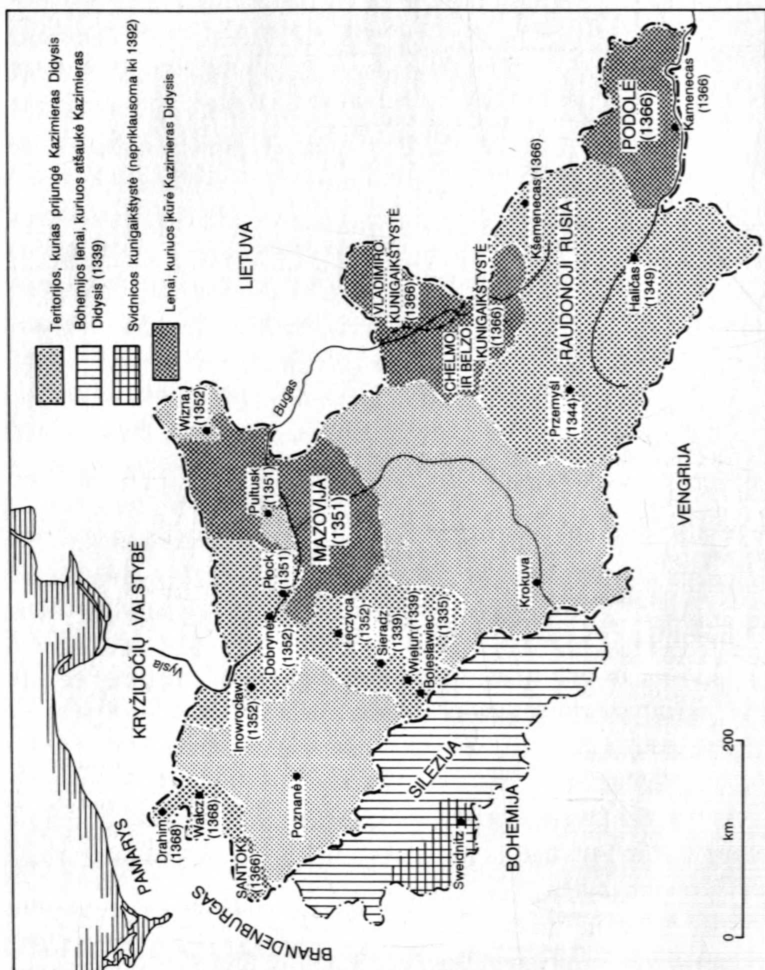
Tai, ko nepavykdavo įveikti tuoj pat, jis pasiekdavo atkaklumu. Bohemijos karaliaus valdymo metu jis buvo ištremtas ir iškeliavo į

Romą siekti popiežiaus paramos. Rasti sąjungininkų nebuvo sunku. Imperatoriaus vasalai čekai turėjo daug priešų, neišskiriant nė Vengrijos, kur tuo metu karaliavo ką tik išrinktas Karolis Robertas iš Anžu giminės. 1306 m. Vaclovas II ir jo sūnus Vaclovas III, paskutinis Pšemislų dinastijos atstovas, buvo mirę. Krokuva atvėrė vartus Lokietkai. Kova už šalies suvienijimą galėjo būti organizuojama tik iš centro. Lokietka pasiekė savo tikslus, jam nepavyko tik Kujavijoje ir Pamary. Iki 1314 m. jis įtvirtino savo valdžią Didžiojoje Lenkijoje. Krokuvos vokiečių, siekusių susigrąžinti Bohemijos globą, sukilimas, kuriam vadovavo kažkoks Albertas ir vyskupas Janas Muskata, buvo numalšintas po metus trukusios apsiausties. Šioje kovoje pasireiškė pirmieji lenkų šovinizmo ženklai. Čekai buvo paskelbti svetimšaliais, „vokiečių" imperatoriaus tarnais, „vokiečių" riterių Prūsijoje ir „vokiečių" Piastų Silezijoje sąjungininkais. Gniezno arkivyskupas Jakubas Świnka atidavė „lenkų tautos priešą" vyskupą Muskatą bažnytiniam teismui. Jis ekskomunikavo Glogau kunigaikščius, kurie „norėjo paversti Sileziją naująja Saksonija" ir buvo atsisakę savo teisių į Pamario kraštą Kryžiuočių ordino naudai. Tardant Krokuvos sukilėlius buvo naudojamas paprastas kalbos testas. Įtariamieji, galintys teisingai pakartoti ir taisyklingai ištarti žodžius *soczewica, koło, miele, młyn*, buvo laikomi lojaliais, o užsikirtę buvo skelbiami kaltais. Kovoję Lokietkos pusėje buvo apdovanoti žeme, o jų sąmonėje pradėjo ryškėti savarankiško „lenkiškojo dvaro" samprata. 1320 m. sausio 20 d., sekmadienį, Krokuvos katedroje įvyko Lokietkos karūnavimo ceremonija. Popiežius davė sutikimą su sąlyga, kad padidės vadinamasis šv. Petro mokestis (*swietopietrza*) ir bus ne trys dinarai iš šeimos, o po vieną dinarą iš kiekvieno asmens. Lokietka, apsisiautęs purpurine mantija, buvo pateptas šventintu aliejumi. Jis paėmė minėtąjį Kijevo kalaviją ištrupėjusiais ašmenimis ir padarė juo ore kryžiaus ženklą. Uždėjus jam ant galvos karūną, susiskaldymo amžius baigėsi. Karalystė buvo atkurta.[10]

Lokietkos sūnus Kazimieras III (1310-1370), vienintelis lenkų valdovas, vadintas Didžiuoju, suderino iš protėvių paveldėtą kario narsą ir diplomatijos bei valstybės valdymo praktines žinias. Jo atėjimui

į sostą niekas fiziškai nesipriešino. Kazimieras buvo jaunas ir smarkus, prieš akis – visas gyvenimas. Pirmuoju valdymo dešimtmečiu jam teko pasirašyti daugybę diplomatinių sutarčių, kuriomis lenkų karalius uoliai stiprino savo pozicijas, darydamas gerai apgalvotas nuolaidas. 1333 m. jis pasirašė paliaubas su Kryžiuočių ordinu, jomis baigė užsitęsusį karą dėl Kujavijos ir Pamario, į kurį buvo įsivėlęs jo tėvas paskutiniais valdymo metais. 1333 m. balandžio 25 d. karūnavimo ceremonijoje Wawelyje dalyvavo didysis magistras Lutheris von Braunschweigas. 1334 m. Kazimieras sudarė taikos sutartį su čekais. 1335 m. pavasarį Vengrijoje, Visegrádo pilyje ant Dunojaus kranto, jis susitiko su nuolatiniu savo šeimos sąjungininku Vengrijos karaliumi Karoliu Robertu ir jų abiejų varžovu Bohemijos karaliumi Jonu Liuksemburgiečiu. Pastarasis už 400 000 sidabrinių grašių atsisakė teisių į Lenkiją ir Mazoviją bei sutiko būti teisėju sprendžiant ginčą dėl Silezijos. 1339 m. Krokuvos sutartimi Kazimieras formaliai sutiko perduoti Silezijos kunigaikščius Bohemijos globai. Po užtrukusios teisminės apklausos tiek Romoje, tiek Varšuvos specialiam teisme, kur tyrinėtos kryžiuočių piktadarybės, 1343 m. Kalisze buvo pasirašyta taikos sutartis su Ordinu. Už Kujaviją ir Dobrynę jis atidavė Ordinui visą Pamarį su Gdansku. Patvirtinus Chełmno priklausymą Ordinui, nebeliko pagrindo tolesnėms lenkų teisinėms pretenzijoms. Tai buvo sunkus sandėris. Tačiau taip apsidraudęs, Kazimieras galėjo pradėti karą. Jau 1340 m. jis įsivėlė į ilgai trukusį trijų šalių ginčą su lietuviais ir vengrais dėl Raudonosios Rusios paveldėjimo bei geidžiamojo *Dux Russiae* titulo. 1343-1348 m. jis kovojo su Liuksemburgais dėl Świdnicos kunigaikštystės. 1351 m. jo vasalu tapo Mazovijos kunigaikštis. (Žr. 7 žem.)

Netrukus beveik kiekviena Lenkijos gyvenimo sritis buvo pertvarkoma ir valdoma pagal karaliaus požiūrį. Buvo įsteigta atskira karaliaus valdininkų kasta – taip norėta išvengti ankstesnės priklausomybės nuo vietinių valdininkų. 1347 m. buvo susistemintas visas teisių kodeksas ir išleistas dviem atskirais rinkiniais, vienas – Didžiajai Lenkijai, kitas – Mažajai Lenkijai. Šie Kazimiero Didžiojo *Statutai*, apimantys kiekvieną visuomenės gyvenimo sritį, tapo bran-

7 žemėlapis. Lenkija valdant Kazimierui Didžiajam (1330-1370)

duoliu, keturis šimtmečius lėmusiu tolesnę Lenkijos teisės plėtrą. Iki karaliaus gyvenimo pabaigos jie buvo dar išplėsti, papildyti vėlesniais jo dekretais ir vadinamaisiais *preiudicata*, tai yra teoriniais teismo atvejų aprašymais. Tas tvarkos ir pastovumo siekimas atsispindėjo gotikinėje architektūroje, kurios statinių pridygo visur. Buvo pastatytos 50 karo tvirtovių. Kaip niekada suklestėjo prekyba. Kitaip nei daugelis Europos šalių, Lenkija išvengė „juodosios mirties" rykštės (maro), jos ekonominis gyvenimas nebuvo nutrūkęs. Žydų pabėgėlių antplūdis iš Vokietijos buvo dar vienas žingsnis, plečiantis visuomenę, kuriai buvo lemta sutelkti didžiausią žydų bendruomenę Europoje. Kazimiero valdymo laikotarpiu toliau augo miestai, ne mažiau kaip 27 iš jų buvo apjuosti mūro sienomis. Visų visuomenės sluoksnių žmonės pradėjo kur kas geriau maitintis, pagerėjo jų pragyvenimo lygis. Buvo paruošta scena 1363-1364 m. „didžiųjų Krokuvos dienų" įvykiams.

1363 m., praėjus trisdešimčiai metų po Kazimiero įžengimo į sostą, Krokuva iš medinio miesto buvo virtusi plytiniu ir akmeniniu. Didžiojoje turgaus aikštėje, kurios kraštinė maždaug 200 m., įrengtoje po mongolų įsiveržimo, buvo pradėta statyti gotikinė turgaus halė (*sukiennice*). Ėjo aštuntieji penkiasdešimt trejus metus trukusio Šv. Marijos bažnyčios perstatymo metai. Buvo ruošiama vieta naujai rotušei. Ant Wawelio kalvos, kur pagal Lokietkos planą buvo baigiama rekonstruoti trečioji katedra, už pastolių švytėjo baltas naujasis karaliaus pilies mūras. Pusantro kilometro į rytus už sienos kilo naujas – Kazimierzo – miestas, pavadintas karaliaus vardu. Jo centrinėje aikštėje buvo statoma sinagoga, rotušė ir Šv. Kotrynos bažnyčia. Šios naujos didybės nustelbti už Šv. Florijono vartų esančio senamiesčio mediniai namukai, koplytėlės ir trys bažnyčios – dominikonų, pranciškonų ir įtvirtinta Šv. Andrejaus – turėjo atrodyti apgailėtinai. Per kelis mėnesius čia turėjo būti atšvęsti trys įsimintini įvykiai. Pasiekusiam šlovės viršūnę, Kazimierui Didžiajam teko vadovauti būsimosios imperatorienės vedybų ceremonijai, atidaryti pirmąjį Lenkijos universitetą ir vadovauti tarptautiniam karalių kongresui.

Tekėjo karaliaus anūkė Elžbieta iš Słupsko. Jaunoji buvo nepaprasta mergina. Kalbama, kad ji viena ranka galėdavusi sulenkti pasagą ir sudaužyti šarvus. Jaunikis – Karolis Liuksemburgietis, išrinktas Šv. Romos imperatorium ir paveldėjęs iš tėvo Bohemijos sostą. Po vestuvių, kurios buvo švenčiamos 1363 m. gegužę atnaujintoje katedroje, laimingoji pora iškeliavo į Prahą, po to į Romą – karūnuotis karaliais ir imperatoriais.

Beveik po dvylikos mėnesių buvo įkurtas Krokuvos universitetas. Po ilgų derybų Avinjone popiežius Urbonas labai nenoriai patenkino Kazimiero prašymą. Karališkoji steigimo chartija buvo paskelbta 1364 m. gegužės 14 d. Karalius skyrė lėšų įkurti laisvųjų menų katedrą, dvi medicinos katedras, tris kanonų teisės ir penkias romėnų teisės katedras. Jis garantavo joms pajamas, kurias kas ketvirtis turėjo mokėti Wieliczkos karališkosios druskų kasyklos. Neįprasta tai, kad vadovauti universitetui jis paskyrė ne Krokuvos vyskupą, o karaliaus kanclerį Januszą Suchywilką. Tą pačią dieną Krokuvos miestas išleido chartiją, kurioje išvardytos universiteto magistrų, daktarų, mokslininkų, tarnautojų, sargybinių, ceremonmeisterių ir jų šeimų teisės bei privilegijos. Chartijoje aiškinama, kodėl universitetas buvo įkurtas:

[...] ut ex congregatione dictorum, magistrorum, doctorum, et scolarium, pro conversione infidelium paganorum et scismaticorum, dicto regno confinancium, maior devocio predicationis et instructio fidei catholicae ad laudem et gloriam omnipotentis dei et genetricis eius gloriosae Virginis Mariae crescat et augeatur.*[11]

Nors Piastų *Studium Generale* nepergyveno savo įkūrėjo, o nepertraukiama jo istorija prasidėjo tik nuo 1400 m., kai jį įsteigė Jogailaičių dinastijos valdovas, tačiau Vidurio Europoje Krokuvos universitetas buvo seniausias po Prahos universiteto.

Krokuvos kongresas tapo įsimintinas ne dėl to, kas jame įvyko, o

* [...] tam, kad minėtų magistrų, daktarų ir mokslininkų susibūrimas skleistų karštesnį pamaldumą ir mokytų katalikų tikėjimo tiesų, kad atverstų pagonis ir atskalūnus, gyvenančius šioje karalystėje, Visagalio Dievo ir jo Motinos šlovingosios Mergelės Marijos garbei.

dėl to, ką reiškė ateičiai. Dingstis jį organizuoti buvo Kipro karaliaus Pierre'o de Lusignano (1329-1369) vizitas. Karalius keliavo po Europos valdovų dvarus, stengdamasis sutelkti jėgas naujam kryžiaus žygiui. Gegužės mėnesį jis dalyvavo Prancūzijos karaliaus Karolio Išmintingojo (Charles le Sage) karūnavime Rheimse, po to užsuko į Prahą, kad pasiimtų ką tik išrinktą imperatorių Karolį Liuksemburgietį ir jo sūnų, Vaclovą iš Bohemijos, į Krokuvą. Ten jį pasitiko šeimininkas – Lenkijos karalius Kazimieras, Vengrijos karalius Liudvikas, Danijos karalius Valdemaras ir kunigaikščiai: Bavarijos – Otonas, Mazovijos – Zemovitas, Świdnicos – Bolko, Opolės – Vladislovas ir Słupsko – Boguslavas. Laiką jie leido dalyvaudami riterių turnyruose, garsiajame pokylyje Mikalojaus Wierzyneko namuose, miesto aikštėje, tarp kitko, aptarinėdami siūlomą kryžiaus žygį. Galbūt netikėčiausia, kad visus tuos įvykius aprašė vienas žymiausių to meto poetų prancūzas Guillaume'as de Machaut. Trisdešimt metų tarnavęs Jonui Liuksemburgiečiui, poetas buvo gerai susipažinęs su Rytų Europa. 1335 m. su savo valdovu grįždamas į Visegrádą, aplankė Krokuvą. Nors šį kartą jis nelydėjo čia Pierre'o de Lusignano, kaip kartais spėjama, bet sugebėjo pavaizduoti iš pirmų lūpų išgirstą pasakojimą taip:

Ce fait, de Prague se partirent;
Or diray quel chemin il firent.
Parmi Behainge chevauchirent
Trois journées & plus alèrent
A Bresselau, à Liguenisse,
A Nuistat, à Suedenisse.
Costen, Calix, Buton, Glagouve
Passèrent, & par Bassenouve
De la en Cracoe arrivèrent,
Ou les roys dessus dis trouvèrent,
Qui a l'encontre venirent,
Et moult grant joie leur feïrent.
Comment il furent receü,
Honnouré, servi & peü
De pain, de vin & de vitaille

De toute volille et d'aumaille
De poisson et d'autre viande,
Il est moult fols qui le demande,
Qu' on ne le doit pas demander
Pour ce qu'on ni puet amender
Tant furent servi grandement.*

Diskutuojant apie kryžiaus žygį, Kipro karalius turėjo išklausyti dievobaimingų įtikinėjimų tiradą, pirmiausiai ką tik išrinkto imperatoriaus, po to Vengrijos karaliaus, galiausiai paties Kazimiero:

Après fu le roy de Poulainne
Qui tint Cracouve en sa domaine,
Qu'il promist qu'il y aidoroit,
Toutes les fois que poins seroit
An saint voyage mettre à fin.
Et fuit li prince qui la furent
Li un vouent, li autre jurent
Que volontiers y aideront
Et que leur povoir en feront.**

Bet riterių turnyre nenugalimiausias buvo Pierre'as de Lusignanas:

Mais einsois grans joustes crièrent
Car il le veulent sestier
De jouster & de tournier.
Briefment, il joustèrent ensamble;
Et l'emperere, ce me semble,

* Tai atlikę jie išvyko iš Prahos;/ Tad aš pasakysiu, kokiu keliu jie vyko./ Jie jojo per Bohemiją/ Tris dienas, po to/ Į Breslau, į Legnicą,/ Į Neuštatą, į Svidnicą./ Kosteną, Kališą, Bauceną, Glogau/ Prajojo, o tuomet per Poznanę/ Jie atvyko į Krokuvą,/ Kur rado visus minėtus karalius,/ Kurie išėjo jų pasitikti/ Ir didžiai juos pradžiugino./ O kaip jie buvo priimti,/ Pagerbti, aptarnauti ir vaišinti/ Duona, vynu ir valgiais,/ Visų rūšių paukštiena ir žvėriena,/ Žuvimis ir kitokia mėsa,/ Tik kvailys gali klausti./ Išties neverta teirautis/ Apie dalykus, kurių negalima suskaičiuoti./ Taip prašmatniai jie buvo priimti.

** Po to eilė Lenkijos karaliui,/ Kuris valdo Krokuvą/ Ir kuris pažadėjęs jam padėti,/ Kai tik bus palankios sąlygos,/ Įvykdyti šventą kryžiaus žygį./ Iš visų ten buvusių kunigaikščių/ Vieni pasižadėjo, kiti prisiekė,/ Kad jie noriai prisijungs/ Ir padarys viską, ką tik gali.

Jousta avec les autres roys
Qui estoient en grans arrois.
Mais l'estrange roy ot le pris,
Comme des armes li mieus apris.*

Paskui, priėmęs jų dovanas ir išklausęs pagarbių ir mandagių linkėjimų, nugalėtojas išvyko į Vieną:

Or chevaucha li roys de Chipre
Qui n'est pas vestus de drap d'Ipre
Mais d'un drap d'or fait a Damas.
Il n'est remes piteus ne mas
De sa besogne pourchacier.
Eins ne fait que'aler & tracier
Les signeurs partout, et querir
Pour leur aide requerir.
Tant a erre par ses journees
Par froit, par chaut et par jalées
Qu'a Vienne vint sus la Denoe,
A x journées de Cracoe.**[12]

Apie visuotinį kryžiaus žygį negalėjo būti ir kalbos. Pierre'as de Lusignanas grįžo į Veneciją ir į Kiprą, kad išvystų, kaip netikėtai buvo užgrobta Aleksandrija, kurios krikščionys nekentė ne ką mažiau nei turkai, ir pasitiktų savo mirtį. O likusiai Europai Krokuvos kongresas buvo nežymus, greit užmirštas epizodas. Lenkijai tai buvo kuklus debiutas tarptautinės diplomatijos scenoje.

Savo gyvenimo pabaigoje Kazimieras pralaimėjo tik vieną kartą. Jis buvo nuostabus karalius ir valdovas, daugelio žmonių mylimas „tautos tėvas", bet nepaliko tinkamo įpėdinio dinastijai pratęsti. Tai

* Šaukliai paskelbė sąrašus, / Nes visi norėjo varžytis,/ Dalyvauti turnyre ir kovoti./ Ilgai nedelsę, jie ėmė rungtyniauti;/ Ir imperatorius, kiek aš pamenu,/ Kovėsi su kitais karaliais,/ Kurių ten buvo daugybė./ Tačiau prizas teko svetimos šalies karaliui,/ Nes jis geriausiai mokėjo valdyti ginklą.

** Tuomet Kipro karalius vėl sėdo ant žirgo./ Jis dėvėjo ne paprastus Ipro drabužius,/ Bet Damaske auksu austus dabužius./ Jis nesigailėjo savęs ir nebuvo pavargęs,/ Siekdamas savo tikslo ir keliaudamas iš vienos vietos į kitą./ Jis tik keliavo ir keliavo, ieškodamas visur valdovų ir prašydamas jų pagalbos./ Diena po dienos jis taip skubėjo/ Per šaltį, karštį ir speigus,/ Kad atvyktų į Vieną prie Dunojaus/ Iš Krokuvos per dešimt dienų.

išties keista, nes jis turėjo keturias teisėtas žmonas, vieną ištekėjusią draugę ir bent jau dvi rimtai jį dominusias meilužes; jis turėjo keletą dukterų bei tris sūnus. Jo pirmoji žmona lietuvė Aldona Gediminaitė mirė jaunystėje – 1339 m. Antrąją žmoną – Adelaidę iš Hessės – jis vedė po dvejų nepavykusių sužadėtuvių, tačiau netrukus ją paliko dėl Kristinos Rokičanos, čekės iš Prahos, kurią, nepaisydamas jokių taisyklių, vedė slapta Tynieco vienuolyne 1357 m. Ketvirtąją žmoną – Jadvygą iš Żagańės, Kazimieras vedė 1365 m., pateikęs suklastotą popiežiaus leidimą. Jo testamente paminėti kažkokios Cudnos vaikai, be to, nuolat sklido romantiški gandai apie jo ryšius su žydaite Estera. Jo sūnums trukdė tai, kad buvo sugyventi su už kito ištekėjusia moterimi, dėl to jie negalėjo pretenduoti į teisėtą tėvystę. Taigi du tiesioginiai kandidatai į sostą buvo Liudvikas iš Vengrijos, Kazimiero sūnėnas, ir Kaźko iš Słupsko, jo anūkas. Jų šansai paveldėti sostą per moteriškąją liniją buvo mažesni nei Gniewkówo kunigaikščio Vladislovo Baltojo, kuris buvo vienuolis Dijone, Burgundijoje, ar Mazovijos kunigaikščio Zemovito III. Kazimieras visą gyvenimą bijojo kivirčų dėl sosto paveldėjimo. Kai jam buvo dvidešimt devyneri metai, Visegráde pasirūpino, kad jei mirtų nepalikęs vyriškos lyties įpėdinio, sostą turėtų perimti Vengrijos Liudvikas arba jo brolis Jonas. 1355 m. Budoje jie pasirašė išsamią sutartį, patvirtinančią šią jo valią. Bet vėliau apsigalvojo. Pagal abu jo testamentus Kaźko atitektų Sieradzas, Łęczyca, Kujavija ir Dobrynė. Tai turėjo sustiprinti Kaźko poziciją, jei kiltų ginčas su Liudviku. Kai Kazimieras 1370 m. lapkričio 5 d. ryte, saulei tekant, mirė, šis klausimas taip ir liko neišspręstas.

Kazimiero laidotuvės atitiko jo nuopelnus. Po kelių dienų atvyko Liudvikas iš Vengrijos – pasiruošti karūnavimui ir dalyvauti laidotuvėse:

Procesijos priekyje keturias karietas traukė keturi puikūs žirgai. Karietos, vežėjai ir arkliai buvo aptaisyti juodai. Iš paskos jojo keturiasdešimt ginkluotų riterių, kurių žirgai buvo dengti purpurinėmis gūniomis. Dvylika iš jų laikė kunigaikštysčių ir karalystės vėliavas ir herbus. Už jų sekė riteris, vaizduojąs mirusį karalių, apsirengęs auksu siuvinėtais jo rūbais, jo-

jantis stamantriu ristūnu, išpuoštu purpuru. Šešios poros žmonių ėjo procesijoje, nešdami uždegtus deglus [...] Paskui juos sekė visa miesto ir apylinkių dvasininkija, vienuoliai ir kunigai, giedodami gedulingas giesmes, o už jų važiavo gedulingi vežimai, prikrauti dovanoto brokato ir kitų brangių audeklų, kurie turėjo būti išdalyti bažnyčioms ir vienuolynams. Procesijos gale ėjo karalius Liudvikas, apsuptas arkivyskupo, vyskupų, kunigaikščių ir aukštų pareigūnų, gausios ponų ir ponių minios. Tarp jų buvo pasklidę daugiau nei keturi šimtai juodai vilkinčių dvariškių, kurie sielvartingai dūsavo ir raudojo. Be to, dviem patikimiems asmenims buvo nurodyta nešti sidabrines vazas su sidabrinėmis monetomis. Į jas vieni žmonės dėdavo savo aukas, o kitiems buvo leidžiama pasiimti iš jų, kiek tik panorės. Kai tik taurės ištuštėdavo, jas vėl pripildydavo pinigų iš palydovų nešamų maišų [...] Tokia iškilminga procesija pasiekė katedrą, kur šventasis tėvas, arkivyskupas aukojo šventas Mišias [...] Kaip ir visose kitose bažnyčiose didysis altorius buvo uždengtas brangiu purpuriniu audeklu su dviem spalvotais brokato kaspinais. Velionio karaliaus dvariškiai vienas po kito nešė savo tarnybos simbolius ir dėjo juos prie altoriaus. Antai karaliaus rūmų valdytojas ir iždininkas atnešė savo sidabrinius padėklus su audeklais ir rankšluosčiais. Karaliaus rūmų prievaizdai padėjo keturis didelius sidabro indus, taurininkai – sidabro ąsočius ir puodelius. Po to ceremonmeisteris atvedė karaliaus mėgstamą žirgą [...], o jo padėjėjas pakvietė vis tebejojantį ant žirgo riterį karaliaus rūbais [...] Po to, kaip įprasta, buvo sulaužyta karaliaus vėliava. Tada susirinkusieji katedroje ėmė taip klykti, jauni ir seni, kilmingieji ir prasčiokai pratrūko taip raudoti, kad juos sunku buvo nutildyti. Ir nenuostabu! Taiką saugančio karaliaus mirtis privertė juos baimintis, kad dabar jie praras ramybę, prie kurios buvo įpratę jam valdant.[13]

Didžiausias iš Piastų giminės buvo palaidotas. Tačiau Piastai dar neišnyko. Kilo keblus klausimas, kas ir kaip atims iš jų paveldėjimo teisę. Kazimiero vicekancleris Janko iš Czarnkówo, laidotuvių aprašymo autorius, rezgė intrigas prieš paveldėtoją Anžujietį. Jis pavogė iš velionio valdovo kapo karaliaus valdžios simbolius, kad jais pasinaudotų Vladislovas Baltasis, tačiau atskleidus sąmokslą Janko buvo ištremtas iš Lenkijos. Vėliau jis sugrįžo į Gniezno vienuolyną ir parašė čia kroniką, kurioje bandė pateisinti savo paties ir dinastijos, kuriai tarnavo, veiksmus.

* * *

Praradusių karališkąjį titulą, Piastų vaidmuo Karalystės gyvenime greitai sumenko. 1377 m. mirė Kaźko iš Słupsko, kur kas anksčiau už Liudviką Anžujietį, kurio įpėdiniu jis buvo laikomas. 1388 m. Burgundijoje mirė Vladislovas Baltasis, susiradęs ten prieglobstį. Leno teisėmis Mazoviją valdė Zemovitas III. Jo palikuonys iki 1462 m. valdė Belzą, iki 1495 m. Płocką ir iki paskutiniojo jų giminės kunigaikščio Januszo III mirties 1526 m. – Varšuvą. Suvokietinti Silezijos Piastai ilgainiui nutraukė ryšius su Lenkija. Jie, iš pradžių Bohemijos, po to Habsburgų vasalai, įsitraukė į Prahos ir Vienos politiką bei skaldė savo valdas į vis mažesnes ir silpnesnes dalis. Valdžią Oleśnicoje (Oels) jie išlaikė iki 1492 m., Żagańėje (Sagan) – iki 1504 m., Opolėje (Oppeln) – iki 1532 m. ir Cieszyne (Teschen) – iki 1625 m. Piastų giminės valdymas galutinai pasibaigė 1675 m., mirus Legnicos (Liegnitz), Brzego (Brieg) ir Wołów (Wohlau) kunigaikščiui Jurgiui Vilhelmui. Tuo metu Piastų vardas Lenkijoje tereiškė ne ką daugiau kaip tik senąją legendą. Jis klijuotas kaip politinė etiketė karaliaus rinkimuose kiekvienam kandidatui, galinčiam įrodyti savo lenkišką kilmę; šiaip jau jam neteikta jokios didesnės reikšmės. Galiausiai 1780 m. Piastų vardą atgaivino istorikas, vyskupas Naruszewiczius, norėdamas įvardyti senąją polianų dinastiją, kuri teigė kilusi iš valstiečio Piasto, bet pati savęs tuo vardu niekada nevadino. Nuo tada jo prasmė tokia ir liko.

* * *

Tam tikra prasme Piastų valdomai Lenkijai trūko savitumo. Kaip ir daugelis viduramžių kunigaikštysčių, ji buvo tik miniatiūrinė didžiųjų vakarų karalysčių kopija ir stengėsi visaip jomis sekti. Jos horizonto ribas nubrėžė interesai aukštųjų dvasininkų ir kunigaikščių, kurie stengėsi įpiršti krikščioniškas vertybes atkampiai gyvenančiai atsilikusiai tautai. Galų gale jų misiją vainikavo sėkmė. Buvo padėti tvirti pamatai. Po trumpo Anžu dinastijos valdymo Lenkijos karalystė buvo pasiruošusi įkurti vieną originaliausių ankstyvosios naujųjų laikų Europos civilizacijų, kuri, susijungusi su Lietuva, nusidriekė nuo jūros iki jūros ir gyvavo daugiau negu keturis šimtus metų.

KETVIRTAS SKYRIUS

ANŽU
Ryšiai su Vengrija
(1370-1386)

Didžiųjų Europos valdančiųjų šeimų veiksmus viduramžiais galima būtų lyginti nebent su šiuolaikinių daugianacionalinių korporacijų veiksmais. Kilusios iš nežinomų, tolimų Prancūzijos ar Vokietijos provincijų, Hautevilių, Hohenštaufenų, Liuksemburgų, Anžu, Habsburgų ir Burbonų dinastijos ilgainiui ištiesė savo čiuptuvus į kiekvieną žemyno kampelį. Meistriškai pasinaudodami karu, diplomatija, vedybomis ar pinigais ir apdairiai domėdamiesi įvairiausiomis galimybėmis, jie įsigydavo arba atsisakydavo žemių, sostų bei titulų, tenkindami tą patį nepasotinamą didybės troškimą, kuris verčia didžiąsias šiuolaikines biznio imperijas manipuliuoti akcijomis, nuosavybe ir kompanijomis. Jų veiksmai viršydavo politinės valdžios teikiamas teises, paprastai jie galėjo nebaudžiami ignoruoti vietinių valdovų ar varžovų priekaištus.

Iš visų to meto dinastijų nė viena taip plačiai neišsikerojo kaip Anžu (Anjou). Viena šios giminės šakų išgarsėjo 1154 m., kai Anžu grafas Henrikas Plantagenetas įžengė į Anglijos karaliaus sostą. Jis, Henrikas II, buvo Ričardo Liūtaširdžio (Coeur-de-Lion) ir Jono Bežemio (Lackland) tėvas ir pirmtakas visų Anglijos karalių, valdžiusių du šimtus penkiasdešimt metų. Įspūdingiausi jų nuotykiai prasidėjo 1265 m., kai šventojo Liudviko brolis Karolis Anžujietis išvyko užkariauti Sicilijos. Popiežiaus remiama, ši antroji giminės šaka įsigudrino ne tik užimti Neapolio sostą, bet ir po Sicilijos karalystės žlugimo tapti Vengrijos karaliais. Veikdami per painiai su-

siraizgiusius diplomatijos ir įpėdinystės ryšius, jie atsidūrė tik per žingsnį nuo kaimyninės Lenkijos sosto. Taip jau atsitiko, kad Anžu dinastijos ryšiai su Lenkija nutrūko nepraėjus nė dvidešimčiai metų. Tai buvo tik nereikšmingas epizodas šios dinastijos istorijoje. Bet jų valdiniai lenkai ir vengrai atsiminė tai kur kas ilgiau nei dinastijos intrigas.

Netikėtas vengrų įsiveržimas X a. pabaigoje į Vidurio Europos sceną pakeitė jos kontūrus. Tai buvo paskutiniai klajokliai iš rytų, visiškai svetimi tautoms, tarp kurių jie įsikūrė. Jie buvo kilę iš centrinių Ponto* stepių, o jų protėviai ten atsikėlė iš Centrinės Azijos gilumos.

Jų agliutinacinė kalba, priklausanti ugrofinų kalbų grupei, buvo visiškai nesuprantama kaimynams. 907 m. karo vado Arpado vadovaujamos septynios gentys užėmė lygumas tarp Tišos ir Dunojaus upių. Po to penkiasdešimt metų, kol ties Lechfeldu juos sutriuškino Otonas Didysis, jie gyveno kasmet puldinėdami teritorijas, besidriekiančias toli į vakarus. 915, 924 ir 933 m. jie pasiekė Saksoniją, 921 ir 947 m. – Toskaną, 924 ir 951 m. – Provansą ir Akvitaniją, o 926 m. – Burgundiją. Pats avantiūriškiausias išpuolis 937 m. nubrėžė lanką per Mainzą, Orleans'ą ir Romą. Tačiau po pralaimėjimo jie pradėjo gyventi sėsliau. Jų gyvenamosios teritorijos nusitęsė nuo Vokietijos *Oesterreich* (Rytų markos) iki Transilvanijos Alpių. Vengrų užkariautos žemės driekėsi nuo Karpatų šiaurėje ir Adrijos jūros pietuose. Jų teritorija ėjo tiesiai per slavų genčių – slovakų, kroatų – gyventų žemių vidurį ir galutinai atskyrė vakarų slavus nuo pietų slavų.

Nors vengrai buvo kitokios kilmės, tačiau jų istorija stebėtinai panaši į lenkų istoriją. Jie priėmė Romos katalikų tikėjimą tuo pat metu ir iš tų pačių rankų. 1001 m. Steponas I karūnuotas Esztergome (Gran). Vengrijos vyskupija tik įkurta keliom savaitėm vėliau nei Gniezno. Dėl to Vengrija ir Lenkija tapo labiausiai į rytus nutolusiais Romos bažnyčios forpostais, kurie laikė save svarbiais *antemurale Christianitatis* bastionais. Abi valstybės palaikė ambivalentiš-

* Tuo metu taip vadinta Juodoji jūra. – *Red.*

kus santykius su Vokietijos imperatoriumi – kartais valdovu, kartais priešu, kartais sąjungininku. Abi jos virto daugiatautėmis karalystėmis, kuriose įvairios vietinių tautų kultūros buvo pajungtos Bažnyčios ir valstybės lotyniškajai kultūrai. Vengrijos karalystė nesuskilo į atskiras kunigaikštystes kaip pirmykštė Lenkijos karalystė, tačiau ji buvo draskoma tokių pat dinastinių vaidų, pagonių maištų bei svetimšalių įsiveržimų. Centro valdžia visuomet buvo silpna, o išcentrinės pakraščių jėgos – stiprios. XIII a. Slovakijoje ir Transilvanijoje vyko tokia pat vokiečių kolonizacija kaip Silezijoje, Pamary ir Prūsijoje. 1224 m. Transilvanijos saksams, vadinamiesiems legendinio fleitisto (Pied Piper) vaikams*, ir jų miestui Hermannstadtui (Kolozsvár) buvo suteikta autonomija.

Prieš dvejus metus Andrius II savo Aukso bule buvo suteikęs diduomenei daug privilegijų: teisę susirinkimuose reikšti nepasitenkinimą, prieštarauti karaliui, pažeidusiam įstatymą; be didikų teismo negalima buvo areštuoti arba konfiskuoti jų turto ir be jų sutikimo – jo apmokestinti. Šias privilegijas lenkų bajorija turėjo iškovoti Anžu valdymo laikotarpiu. Svarbiausia tai, kad lenkai ir vengrai turėjo ne tik bendrą neginčytiną sieną, einančią Karpatų kalnais, bet ir bendrus priešus – Vokietijos imperiją bei Bohemiją vakaruose ir Stačiatikių bažnyčią, moldavus, valakus ir galiausiai turkus bei totorius rytuose. Buvo maža pagrindo tarpusavio nesutarimams ir daug akivaizdžių priežasčių artimam bendradarbiavimui.

Po krizių, ištikusių dėl katastrofiško mongolų antplūdžio 1241 m. ir Arpadų dinastijos sunykimo 1301 m., Vengrijos karalystę greitai atgaivino Anžu giminė. Maršrutas, kuriuo į Budą per Neapolio karalystę atvyko Prancūzijos Kapetingų giminės atšaka, gali būti atkurtas ištyrus sunkiai perprantamus popiežiaus politinius sprendimus. Vis dėlto jis buvo gerai pasirinktas. Neapolio karaliaus Ka-

* Pagal legendą Hamelino miestą Vestfalijoje 1284 m. užplūdo žiurkės. Kartą čia pasirodė paslaptingas fleitistas ir pasiūlė miesto valdovams už atitinkamą mokestį išlaisvinti miestą iš žiurkių. Miesto vyriausieji sutiko. Užburtas fleitistas išvijo žiurkes, bet užmokesčio negavo. Kitą dieną jis vėl pasirodė ir užgrojo fleita. Jo muzikos garsai sutraukė visus vaikus. Fleitistas išvedė juos į Transilvaniją ir įkūrė ten vokiečių koloniją.

rolio Martelio sūnus Karolis Robertas (Carobert) Anžujietis buvo išrinktas Vengrijos karaliumi 1308 m. ir valdė trisdešimt ketverius metus. Jo sūnus Liudvikas Anžujietis (1326-1382), Vengrijos istorijoje žinomas kaip „Lajošas Didysis", o Lenkijos istorijoje – kaip „Vengrų Liudvikas", valdė dar ilgiau ir pelnė dar didesnę šlovę. Kadangi jis valdė vertingiausias Europos aukso kasyklas ir buvo remiamas sumanios bei energingos administracijos, todėl galėjo ryžtis įkurti imperiją. Jo ambicijos buvo neribotos. 1348 m. jis papildė kitus savo titulus Jeruzalės ir Sicilijos karaliaus titulais. Jo žygį į Neapolį, kurį norėjo susigrąžinti iš palaidūnės pusseserės Joanos, sutrukdė tik „juodosios mirties" epidemija. Po keleto karų su Venecijos respublika jis atgavo Dalmatijos pakrantę ir Ragusą (Dubrovniką). Rytuose privertė paklusti Bosniją, šiaurės Serbiją, rytų Bulgariją, Moldaviją ir Valakiją. Kai 1370 m., po Kazimiero Didžiojo mirties, jis ėmė valdyti Lenkiją, jo valdoma teritorija buvo didžiausia politinė bendrija XIV a. Europoje.[1] (Žr. 8 žem.)

Teigti, kad Liudvikas Anžujietis buvo išrinktas Lenkijos karaliumi, vadinasi, nusižengti teisybei. Arčiau tiesos būtų tvirtinti, jog Lenkijos karalystė buvo prijungta prie Liudviko Anžujiečio valdų. Jo teisė į Lenkijos sostą buvo patvirtinta dėl paprasčiausios priežasties: jo paties dinastinė politika atitiko Lenkijos bajorų interesus. Nacionaliniai interesai čia beveik nieko nereiškė. Po karūnavimo Krokuvoje Liudvikas retai lankydavosi Lenkijoje, o valdė ją per savo regentus. Anžu dinastijos šalininkai būrėsi aplink įtakingiausias Mažosios Lenkijos šeimas: Tęczyńskių, Melsztyńskių, Tarnowskių, Kurozwęckių. Jie džiaugėsi vien tuo, kad buvo palikti likimo valiai, kas buvo neįmanoma Kazimiero laikais. Opozicija telkėsi aplink buvusius velionio karaliaus ministrus, arkivyskupą Jarosławą, kanclerį Januszą Suchywilką ir vicekanclerį Janko iš Czarnkówo bei Didžiosios Lenkijos ir Kujavijos didikus. Jie buvo pasiryžę viskam dėl Piastų ir netrukus pradėjo ginkluotą pasipriešinimą. Liudvikui valdant neretai kildavo susidūrimų. 1382 m., kai Liudvikas mirė, paskutinis iš Didžiosios Lenkijos karvedžių Bartoszas iš Odolanówo dar tebesikovė mūšio lauke. Regentams valdyti kraštą buvo ne

8 žemėlapis. Anžu valdos (apie 1380)

taip paprasta. Pirmoji regentė – karaliaus motina lenkė Elžbieta Lokietka – 1376 m. atsisakė sosto po kruvinų riaušių Krokuvoje tarp jos sargybinių vengrų ir lenkų įgulos. Antrojo regento – Vladislovo iš Opolės – valdymas truko penkerius metus. Trečiasis – Zawisza iš Kurozwękų – tikėjosi valdyti padedamas didikų kvadrumvirato, tačiau jam nepavyko įtvirtinti savo valdžios. Ketvirtoji regentė – karaliaus duktė Marija su savo vyru Brandenburgo kunigaikščiu Zigmantu Liuksemburgiečiu – Liudvikui valdant net nesuspėjo pradėti eiti savo pareigų.

Didikų opoziciją Liudvikas malšino tais pačiais metodais, kuriais sėkmingai naudojosi Vengrijoje. Labai rimtai nesirūpindamas karalystės likimu, jis papirko didikus, suteikdamas jiems daug socialinių ir teisinių privilegijų. 1351 m. Vengrijoje jis apramino bajorus, patvirtinęs žemės paveldėjimo įstatymą, kuriuo kilmingųjų žemes apsaugojo nuo suskaldymo. Dar radikalesnių nuolaidų jis padarė Lenkijoje. 1373-1374 m. žiemą į savo rezidenciją Slovakijoje karalius sukvietė lenkų atstovus, o 1374 m. rugsėjo 17 d. po ilgų derybų išleido garsųjį Košicės statutą. Patvirtindamas savo pirmtakų, Lenkijos Piastų, suteiktas bajorams teises ir neliečiamybės garantijas, ypač kraštų autonomiją, Liudvikas sumažino kilmingųjų prievoles ir įsipareigojimus iki trijų punktų. Pirmiausia, bajorai turėjo mokėti *poradlne*, tai yra žemės mokestį – du grašius už kiekvieną nuosavos žemės laną, kurį dirbo valstiečiai. Antra, jie turėjo nemokamai atlikti karinę tarnybą, kai reikėdavo ginti karalystę nuo išorės priešų. Trečia, jie turėjo remontuoti savo pilis ir įtvirtinimus. Dvasininkijai nustatytas šešių grašių ir dvylikos gorčių rugių ar avižų mokestis už vieną laną žemės, vėliau jis buvo sumažintas. Daugiau teisių buvo suteikta ir miestams. Krokuvai suteikta sandėliavimo teisė, leidžianti vietos pirkliams kontroliuoti visas į miestą įvežamas prekes. Be to, Liudvikas pradėjo vykdyti didelę „grąžinimo" programą, pagal kurią buvo nuosekliai perdalyti didžiuliai plotai karalystės žemių, neteisėtai įsigyti bajorijos ir neseniai užgrobti Kazimiero Didžiojo. Susidūręs su tokiu dosnumu, nė vienas didikas nedrįso priešintis.

1376-1377 m. Liudvikas atvyko į Lenkiją ilgesniam laikui, nes kilo neramumai Raudonojoje Rusioje, kurią jis laikė atskira karalyste ir kur Vengrijos interesai buvo nė kiek ne menkesni nei Lenkijos. Pradėjęs karaliauti, šių žemių valdymą jis patikėjo Vladislovui iš Opolės ir tas bandymas pavyko. Ten įsikūrė vokiečių kolonistai. Buvo išsaugotos Lvovo, Rzeszówo, Jarosławo, Krosno ir Sanoko miestų privilegijos, skatinama prekyba su Juodosios jūros uostais. 1375 m. Haliče įkurta katalikų vyskupija sukėlė pavojų stačiatikių viešpatavimui. Tuomet 1376 m. iš rytuose plytinčių miškų staiga išsiveržusi lietuvių kariuomenė, vadovaujama Gedimino sūnų Kęstučio ir Liubarto, nuniokojo kraštą. Tūkstančiai belaisvių buvo išvaryti vergijon. Grįždamas namo Kęstutis dar pasirodė ties Krokuvos vartais. Liudvikas netruko jam atsilyginti. 1377 m. lenkų ir vengrų pajėgos įžengė į Lietuvą. Chełmo ir Belzo žemės buvo užimtos ir prijungtos prie Raudonosios Rusios. Vladislovas iš Opolės buvo perkeltas į Krokuvą, kad valdytų visas lenkų žemes. Raudonoji Rusia buvo perduota valdyti Vengrijos gubernatoriams.

Visa Liudviko politika buvo grindžiama rūpesčiu dėl Anžu įpėdinystės. Jis turėjo dvi dukteris ir nė vieno sūnaus. Pagaliau 1374 m. Košicėje gavo Lenkijos didikų garantiją, kad viena iš jo dukterų bus įpėdinė Lenkijoje, bet 1382 m. su niekuo nesitaręs paskelbė Mariją regente ir taip gana subtiliai pasisavino sprendimo teisę. Šis poelgis nuliūdino daugelį Lenkijos didikų ir įpykino vengrus. Nors atvirą susidūrimą išprovokavo tik netikėta karaliaus mirtis, jau tada brendo vidaus karas. Viena Didžiosios Lenkijos grupuotė ragino Marijos vyrą Liuksemburgietį be didelio triukšmo užimti sostą. Antroji didikų susirinkime Sieradze karaliumi išrinko Piastų dinastijos atstovą – Zemovitą Mazovietį. Trečioji grupuotė, kuriai priklausė Mažosios Lenkijos didikai, ieškojo kompromiso. Po didelių ginčų jie apsistojo ties kandidatūra jaunesniosios Marijos sesers Jadvygos, kuri buvo susižadėjusi su Austrijos kunigaikščiu Vilhelmu Habsburgu. 1383 m. pabaigoje antrajame Sieradzo susirinkime vienas įtakingiausių kompromiso šalininkų Wójniko kaštelionas Jaśko iš Tęczyno įtikino savo oponentus nusileisti. Jadvyga turėjo būti išrinkta Lenkijos karaliene

su sąlyga, kad bus atsisakyta sąjungos su Vengrija. Sutartis buvo patvirtinta; iškvietimas išsiųstas ir gautas sutikimas. Per visus 1384 metus nepatenkinti kandidatai stengėsi nukonkuruoti vienas kitą. Po ilgų žudynių jaunoji Anžu kunigaikštytė, kuriai tuomet buvo dešimt metų ir septyni mėnesiai, spalio 15 d. Krokuvoje buvo karūnuota kaip karalienė Jadvyga. Neatsirado nė vieno prieštaraujančio.

Istorikams niekas neuždraus abejoti, ar Liudviko pastangos buvo prasmingos. Be abejonės, jis užtikrino savo dukrai laimę miglotos ateities akivaizdoje. Jo šeimos paveldas, aišku, būtų priklausęs ne tik nuo dukrų, bet ir nuo jų vyrų, o viena iš jų dar buvo netekėjusi. Bet tokios buvo nerašytos to meto taisyklės. Valdovas buvo stiprus, tačiau jo paveldėtojai silpni. Jokia sėkmė negalėjo atpirkti neišsipildžiusių vilčių susilaukti sūnaus. Šiaip ar taip, Lenkija buvo tik viena iš daugelio Liudviko valdų, ir nedidelė suirutė čia dar nereiškė katastrofos. Košicės statutu buvo tikimasi laimėti laiko. Vykdomosios valdžios įtakos didėjimas ir tvirtos mokesčių bei karinės sistemos, nusižiūrėtos iš vengrų, įsigalėjimas, be abejo, būtų kompensavęs anksčiau padarytas nuolaidas ir leidęs karaliui atgauti savo prerogatyvas. Toks galėjo būti Liudviko sumanymas. Bet mirtis jį užklupo nė nepradėjusį jo vykdyti. Vengrijos Šv. Stepono Karūna atiteko Liuksemburgų dinastijai. Lenkijos Karūna, kaip ir Anžu dinastijos likimas, laikėsi ant netvirtos Jadvygos kaktos.

Lenkijai trumpas Liudviko karaliavimas buvo lemtingas. Jo suteiktos privilegijos išliko ir jam mirus. Jos užtikrino lenkų bajorijos iniciatyvą tuomet, kai kūrėsi visuomeninės ir valstybinės struktūrų pamatai. Šios privilegijos suvaržė visų vėliau valdžiusių monarchų veiksmus ir sukūrė ilgai gyvavusios tradicijos pagrindus. XVI, XVII ir XVIII a., kai Vengrijos karalystė jau seniai buvo praradusi nepriklausomybę, vengriškosios privilegijos Lenkijoje išliko nepakitusios.

* * *

Vėlyvesniais amžiais lenkų ir vengrų ryšiai išliko glaudūs. Valdant Jogailaičiams, kertinis užsienio politikos akmuo buvo sąjunga su vengrais. 1440-1444 m., taip pat 1490-1516 m., į Vengrijos sostą buvo išrinkti lenkų kunigaikščiai. Vienas Vengrijos kunigaikštis, 1576-

1586 m. valdęs Lenkiją, buvo didžiausią sėkmę pelnęs Lenkijos karalius. Vienodi nuogąstavimai suformavo ir vienodas nuostatas. Net kai politinis bendradarbiavimas buvo neįmanomas, išlikdavo stiprios simpatijos ir asmeniniai ryšiai. Lenkijos padalijimai atspindėjo ankstesnį Vengrijos likimą. Dalinis Vengrijos atgimimas Austrijos-Vengrijos valstybėje 1867 m. atitiko dalinį Lenkijos atgimimą Galicijoje. XIX a. prasidėjo du panašūs nacionaliniai judėjimai, sėmęsi jėgų iš panašios istorijos ir padėję užsimegzti unikaliai draugystei regione, kur tautų santykiai buvo priešiški. XX a. tarp Vokietijos ir Rusijos įspraustos dvi nepriklausomos valstybės vystėsi panašiu būdu. Net komunistinėje Rytų Europoje dvi broliškos partijos retai broliuojasi iš tikrųjų. Tačiau ir iki šiol Krokuvoje ar Budapešte beveik kiekvienas padeklamuotų seną dvieilį:

Węgier, Polak, dwa bratanki,
Tak do szabli jak do szklanki.

Magyar és lengyel jó barát
Karddal s pohár közt egyaránt.

Lenkas ir vengras – du broliai
Su kardu ar bokalu rankoje stovi.[2]

PENKTAS SKYRIUS

JOGAILA
Sąjunga su Lietuva
(1386-1572)

Lietuviai didžiavosi esą paskutiniai Europos pagonys. XIII ir XIV a., kai visi jų kaimynai prie Baltijos jūros – prūsai, sūduviai pietuose, latviai, suomiai ir estai šiaurėje – priėmė krikščionybę, jie tam vis dar priešinosi. Iš tikrųjų, valdant Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui (apie 1275-1341), užėmę kaimynų krikščionių žemes, jie sukūrė didžiulę ir gana galingą valstybę. Kryžiuočių atskirti nuo Baltijos jūros, lietuviai iš etninių savo teritorijų, esančių tarp Nemuno ir Dauguvos upių, skverbėsi į pietus ir rytus. Čia pasipriešinimas buvo nedidelis. Jų ekspansijos kelyje pasitaikiusios rusų kunigaikštystės buvo mongolų jungo nualintos, o ir pati Mongolų imperija pradėjo mažėti. Plėšikavimų, pilių statybos ir varginančių duoklių šimtmečio rezultatai buvo stulbinantys. 1349 m. Lietuva ir Lenkija pasidalijo Raudonąją Rusią. 1363 m. mūšyje prie Mėlynųjų vandenų Dnepro vingyje Gedimino sūnus Algirdas pakirto mongolų galybę. 1363 m. buvo užimtas Kijevas, 1375 m. – Polockas, 1403 m. – Smolenskas. Po 1370 m., kai Lenkiją ir Vengriją valdė Liudvikas Anžujietis, Lietuva jau galėjo varžytis su jo imperija. Ji buvo valdoma iš senosios sostinės Vilniaus, esančios valstybės šiaurėje. Joje viešpatavo pagonių karių diduomenė, savo gyvenimą ir turtą laikiusi kunigaikščio nuosavybe. Lietuvos gyventojų daugumą sudarė rytų slavai, priklausantys Stačiatikių bažnyčiai. Oficiali valstybės kalba buvo slavų kalbos atmaina, šiandien žinoma kaip senoji baltarusių kalba. Tokio masto laimėjimas turėjo ir akivaiz-

džių trūkumų. Lietuvai, kaip ir visoms pirmykštėms valstybėms, sukurtoms suvienijus užkariautas žemes, – kaip Knuto Didžiojo, Riuriko, Čingischano ar net Boleslavo Narsiojo imperijoms – grėsė pavojus subyrėti taip pat greitai, kaip ir buvo sukurta. Ji priminė krūvą akmenų, sukrautų plyname lauke, bet nesumūrytų, ir galėjo būti sunaikinta valdinių maišto, karo vadų nesantaikos arba kaimynų įsibrovimo. Išdidi ir dievo Perkūno globa pasitikinti Lietuva vis dėlto buvo vieniša ir lengvai pažeidžiama.[1]

Jogaila* (apie 1351-1434), dvidešimt šešerių metų, pačiame jėgų žydėjime, paveldėjęs Lietuvos sostą, nugyveno aštuoniasdešimt trejus metus. Kaip ir kitoms kaimyninėms tautoms, lenkams nejautė ypatingo prielankumo, nes jo, pagonio, požiūriu, lenkai buvo „vokiško Dievo" tarnai.

Iki buvo išrinktas Lenkijos karaliumi, Jogaila nuolat puldinėjo kaimynines šalis, pasigrobdavo belaisvių ir karo laimikio. Tačiau negalima buvo numoti ranka į susitvenkusius Vakaruose krikščionybės debesis. Lenkijos suvienijimas, valdant Kazimierui Didžiajam, vyko tuo metu, kai Kryžiuočių ordinas, vadovaujamas magistro Winricho von Kniprodės (1352-1382), nepaprastai sėkmingai skverbėsi į rytus. 1370 m., nugalėjęs lietuvius ties Rūdava (Rudau), jis pradėjo kurti kolonijas Žemaitijos tyruose. Magistras turėjo 1339 m. duotą popiežiaus leidimą, kuris suteikė teisę pakrikštyti lietuvius; jis neslėpė ketinimo pasielgti su jais taip kaip ir su prūsais. Jogaila negalėjo atremti dviejų katalikiškų valstybių, puolančių vienu metu. Galų gale jis suprato, kad krikšto neišvengsi, telieka pasirinkti tik atsivertimo būdą**, o krikštytis, kybant virš galvos kryžiuočių kardui, buvo mažiausiai geistina. Vienaip ar kitaip, krikščionybė artinosi. Šitaip racionaliausiai įsisąmoninti ir geriausiai apgalvoti valstybės interesai stūmė jį Lenkijos link. Be abejo, jis žinojo, kad senelis buvo sudaręs su Lokietka sutartį, po kurios truko keletas atokvėpio šiaurėje dešimtmečių. Jis žinojo, kad jo tetos Al-

* Lenkiškai Jogaila virto Jagiełło, o lotyniškai Iagiellonus.

** Krikštytis bandė vos ne visi ligtoliniai LDK valdovai, pradedant Mindaugu, baigiant Kęstučiu. – *Red.*

donos vedybos, kainavusios 26 000 lenkų vergų, buvo surengtos siekiant to paties tikslo. Jogaila aiškiai suprato savo priedermę, be to, viliojo ir būsimos vedybos su jau sulaukusia santuokinio amžiaus Vengrijos kunigaikštyte. 1385 m., vos tik Jadvyga atvyko į Krokuvą, pasirodė pirmieji lietuvių piršliai. Jie pasiūlė vedybinę ir politinę sąjungą. Tai buvo lemiamas abiejų tautų gyvenimo momentas. Per ilgą keturių kartų gyvenimo laikotarpį, trukusį 186 metus, Jogaila ir jo įpėdiniai, lyg prityrę vadeliotojai, išlaikė sukinkytas į vieną vežimą Lenkijos karalystę ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Jiems valdant, Lietuvos diduomenė sulenkėjo, o lenkai ėmė domėtis rytų problemomis.[2]

Krokuva, Lenkijos didikai, taip pat turėjo savo interesų. Po trylikos Anžujiečio valdymo metų, kai buvo atsikratę karaliaus lenko vadovavimo, jie nebuvo linkę paklusti pirmam pasitaikiusiam, kuris, vedęs Jadvygą, galėtų primesti savo valią. Atsisakę vyresniosios Liudviko dukters Marijos dėl to, kad ji buvo ištekėjusi už Zigmanto Brandenburgiečio, jie vargu ar galėjo pritarti Jadvygos jaunikio, Austrijos kunigaikščio Vilhelmo Habsburgo kandidatūrai. Labiau juos domino suartėjimas su Lietuva. Jadvygai buvo galima liepti vykdyti savo pareigą. Mergaitės nuogąstavimus ir Bažnyčios atsargumą galima buvo įveikti. 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvoje, Baltojoje Rusioje*, buvo pasirašyta sutartis, kurioje lenkų didikai įtikino Jogailą padaryti keletą jiems labai naudingų nuolaidų.

Dėl Jadvygos rankos Lietuvos kunigaikštis buvo pasiruošęs priimti krikštą, visus savo šalies pagonis atversti į katalikybę, paleisti visus lenkų belaisvius ir vergus, derinti su Lenkija karo veiksmus kovojant prieš Kryžiuočių ordiną, ir tvirta sąjunga susieti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su Lenkijos karalyste. Todėl 1386 m. vasarį Liubline gausus lenkų bajorų susirinkimas išrinko Jogailą, lenkiškai vadinamą Jagiełło, savo karaliumi.

Jadvyga tai nepaprastai skaudžiai išgyveno. Ji buvo tik vienuolikos metų, visiškai vieniša svečioje šalyje. Jai liepė atsisakyti jaunuolio, su kuriuo buvo sužadėta nuo kūdikystės, ir tekėti už tris kartus

* Tuo metu Krėva buvo etninės Lietuvos teritorijoje. – *Red.*

vyresnio senbernio, pagonio, su kuriuo ji negalėjo net susišnekėti. Ji buvo protinga, graži, išmananti muziką, išsimokslinusi ir visiškai bejėgė. Po jos nuošalaus karūnavimo ant Wawelio kalvos 1384 m. spalio 15 d., kunigaikštis Habsburgas atvyko reikalauti savo nuotakos. Vokiečių miestas ir Krokuvos korporacija džiūgavo. Iš miesto kalėjimo buvo išleisti visi kaliniai. Bet ilgai džiaugtis neteko. Krokuvos kaštelionas, įsiveržęs į pilį, Jadvygai matant išvijo nelaimingąjį Habsburgą iš Karalystės. Ji kreipėsi į savo motiną, bet toji nenorėjo nieko girdėti, po to į arkivyskupą, ir šis pranešė, kad sužadėtuvės panaikintos. Po kelias savaites trukusių kankinančių maldų ji pakluso lemčiai. 1386 m. vasario 15 d., pašlakstytas krikšto vandeniu, Jogaila tapo kunigaikščiu krikščioniu, gavo Vladislovo (Ladislaus) vardą ir nuo tol oficialiai vadintas Vladislovu Jogaila (Władysław-Jagiełło). Po trijų dienų buvo surengtos vestuvės, o kovo mėnesį – sutuoktinių karūnavimas. Nenuostabu, kad patyrusi tai Jadvyga paskyrė savo gyvenimą labdarai. Ji niekino bajorus ir mylėjo vargšus. Liekanos jos sudriskusio apsiausto, kuriuo uždengė paskendusio upėje varkalio kūną, tapo varkalių gildijos vėliava. Įspaudas jos pado, likęs akmenyje, kai ji bandė nuo bato atplėšti auksinį pentiną ir atiduoti jį varganam akmentašiui, buvo išsaugotas ateities kartoms vienos miesto bažnyčių sienoje. 1399 m., kai Jadvyga sunkiai susirgo, pilį apgulė miestelėnai, valstiečiai, nešini dovanomis – viščiukais, ėriukais ir grybais, – kad ji greičiau pasveiktų, ir meldėsi, suklupę ant grindinio. Prieš pat mirtį ji dėkojo Dievui už tai, kad totoriai prie Vorkslos upės nugalėjo lenkų ir lietuvių bajorus ir „sutramdė jų puikybę". Ji mirė dvidešimt ketverių metų, 1399 m. liepos 17 d., visą savo asmeninį turtą palikusi Krokuvos akademijai – Jogailos universitetui – atkurti. Taip dviejų šalių interesams pasitarnavo nelaimingos mergaitės ašaros ir nuolankumas.

Jadvygos mirtis panaikino Krėvos sutartį, tačiau ją įkvėpę politiniai motyvai išliko visą Jogailaičių valdymo laikotarpį. Visada, kai tik iškildavo rimtų sunkumų, šie motyvai garantuodavo, kad Lietuvos ir Lenkijos sąjunga bus kaskart atnaujinama ir dar glaudžiau susies abi tautas. Po 1385-1386 m. asmeninės santuokinės unijos ry-

šiai ilgainiui stiprėjo, kol 1569 m., kilus grėsmei, kad dinastija išnyks, buvo sudaryta nuolatinė konstitucinė sąjunga. (Šį procesą galime palyginti su vėliau įvykusiu Anglijoje ir Škotijoje, kai, valdant Stiuartams, po 1603 m. asmeninės valdovų sąjungos, įveikus duobėtą kelią, 1707 m. buvo pasirašytas sąjungos Aktas, o 1801 m. įkurta Jungtinė Karalystė.) Pirmasis žingsnis žengtas 1401 m. Kadangi Jogaila ir Jadvyga neturėjo vaikų, reikėjo sukurti būsimos įpėdinystės mechanizmą. Susirinkę į savo stovyklas Radome ir Vilniuje, Lenkijos ir Lietuvos didikai susitarė, kad ateityje nepasitarę tarpusavy jie nieko nespręs. Vadinamajame Vilniaus-Radomo akte buvo sakoma, kad iki mirties Lietuvą valdys Jogailos pusbrolis Vytautas, o šiam mirus į Lietuvą turi sugrįžti Jogaila ir jo įpėdiniai. Jei Jogaila mirtų nepalikęs įpėdinio, abiejų jo valdomų šalių ateitį turėtų nulemti abipusis susitarimas. Antrasis žingsnis žengtas 1413 m. spalio 2 d., kai Horodlėje, Volynės žemėje, buvo pasirašyta sutartis. Čia pagaliau lenkų ponai ir lietuvių bajorai susitelkė į vieną socialinį luomą. Be kitų dalykų, buvo sutarta, kad abiem šalims rūpimi klausimai bus svarstomi bendruose bajorų susirinkimuose ir kad lenkų ponai dalyvaus renkant Lietuvos didįjį kunigaikštį. Taip galiausiai buvo atsisakyta griežtos monarchijos, kurią smarkiai išklibino jau 1370, 1384-1386 ir 1401 metų įvykiai. Tačiau ypač nuostabą kelia nuotaika, kuri vyravo pasirašant šiuos susitarimus. Be abejo, susirinkusių Horodlėje širdis džiugino iškovota pergalė prieš Kryžiuočių ordiną, ir jie visi suprato, kad iš tos sąjungos abiem pusėms bus nemaža naudos. Lenkų bajorams suteikta teisė nuolat dalyvauti savo partnerių vidaus politikoje, lietuviams buvo garantuota jų valstybės ir valdovo savarankiškumas. Cinikai pasakytų, kad tokiomis aplinkybėmis bepigu būti kilniaširdiškiems. Vis dėlto kilniaširdiškumas yra retas reiškinys, todėl Horodlės akto preambulės žodžius verta įsidėmėti. Ji prasideda taip: „Kam neprieinama meilės paslaptis, tas nepatirs išsigelbėjimo malonės [...]. Nes iš meilės kuriami įstatymai, valdomos karalystės, tvarkomi miestai ir pasiekiama trokštama gerovė. Kas paniekins meilę, – viską praras".[3] Vėliau, kai nusilpusi Lenkijos ir Lietuvos valstybė tapo pajuokos

objektu ir stipresnių priešų grobiu, šie žodžiai skambėjo lyg paguoda ar priminimas tų aukštų idealų, kuriais iš pradžių rėmėsi ši sąjunga. Tad Lenkijos ir Lietuvos didikai su pasitikėjimu žvelgė į ateitį. Ketinimų ir tikslų požiūriu jie tapo viena tauta. Nuo šiol būti lenku reiškė būti Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečiu. Tai buvo tas pat kaip ir būti britu, o ne anglu ar škotu. Tai nereiškė, kad lenkai ir lietuviai labiau nei anglai ar škotai prarado tautiškumo jausmą. Net didžioji gyventojų dalis, kuriai nebuvo prieinamos valdančiosios klasės politinės teisės, lenkų kalba ir kultūra, galėjo didžiuotis naujos valstybės pasiekimais. Palyginimas su kaimyninėmis šalimis jiems nesukeldavo nepasitenkinimo.

Valstybės saugumui beveik niekas rimtai negrėsė. Šiaurėje trys Skandinavijos karalystės tai puldavo viena kitos glėbin, tai kivirčydavosi. Rytuose Mongolų imperija suskilo į atskiras ordas. Novgorodas buvo taiki pirklių respublika. Rusų Pskovo, Tverės, Maskvos, Riazanės ir Viatkos kunigaikštystės buvo mažos ir nesusivienijusios. Pietuose, Bohemijoje, Liuksemburgų dinastija atkakliai priešinosi savo giminaičių Vengrijoje užmačioms. Turkams rūpėjo Balkanai. Netgi po Konstantinopolio žlugimo 1453 m. neatrodė, kad jie ketina keltis per Dnestrą. Vakaruose Šv. Romos imperija, tapusi ją sudarančių kunigaikštysčių auka, išgyveno nuosmukį. Prancūzija ir Anglija tebekariavo Šimtametį karą. Ispanija tebebandė atsikariauti prarastas teritorijas. Italija klestėjo, bet buvo susiskaldžiusi. Tai nebuvo didžiųjų valstybių epocha. Iki XV a. pabaigos, kol iškilo Maskva, Habsburgai ir Osmanai, Vidurio Europa išgyveno nuolatinius bruzdėjimus, bet ne didelį pavojų.

Vienintelis atkaklus ramybės drumstėjas buvo Kryžiuočių ordinas. Vis dar vyko begaliniai ginčai – dėl sandėliavimo teisės pavyslio miestuose, dėl gyvenviečių teisėtumo, dėl vokiečių kolonistų Lietuvoje. 1398 m. didysis magistras užgrobė Gotlando salą, kurią valdė piratai, 1402 m. – Brandenburgo Neumarką, o 1404 m. – Žemaitiją. Atėjo metas suvesti sąskaitas. 1386 m. Lietuvos krikštas sugriovė Kryžiuočių ordino *raison d'etre* (egzistavimo pagrindą). Bet jis nė neketino nutraukti savo veiklos. Nors neturėjo tiek išteklių kiek jung-

tinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė, galėjo pasikliauti didelėmis karinėmis investicijomis, technikos išradimais ir diplomatine parama. Tai, ką buvo paveldėję, jie gynė nepaprastai atkakliai. Du didieji karai – 1409-1422 m. Didysis ir 1454-1466 m. Trylikametis – tik sutramdė Ordino puikybę ir sumažino jo teritoriją. 4-ajame dešimtmetyje lenkų didikų ir čekų taboritų (husitų judėjimo radikalioji grupė) sutartį vainikavo ne vienas žygis, kurių metu prasibrauta iki Baltijos pajūrio. Galiausiai 1519-1521 m. brendo dar vienas karas, galėjęs peraugti į žūtbūtinį susirėmimą, tačiau 1525 m. Ordinas buvo sekuliarizuotas ir paleistas. Reformacija vienu ypu įvykdė tai, ko Lenkijos ir Lietuvos jungtinės pajėgos neįstengė padaryti daugiau kaip per pusantro amžiaus.

Karinės problemos nuolat kėlė rūpestį. Iki XV a. vidurio senoji feodalinė armija gana gerai atliko savo pareigas. Vien tik Lenkija, be Lietuvos, pasiųsdavo į mūšį 18 000 riterių. Pilis ir miestus juosė mūro sienos, saugančios nuo artilerijos apsiausties. Bet vėliau iškilo rimtesnių sunkumų. Senoji armija nebetiko atviroms kautynėms pietuose ir rytuose. Dažnai karo kampanija baigdavosi anksčiau, nei riteriai spėdavo atvykti į toli esantį mūšio lauką. Atsitiktinių pajamų, kurios turėjo būti išleistos iki naujų žemės mokesčių rinkimo, jau nebepakakdavo. Reikėjo nuolatinės armijos, kuri papildytų *levée-en-masse* (visuotinį šaukimą). Paskutiniame XV a. dešimtmetyje buvo žengtas pirmas žingsnis – sukurta *obrona potoczna* – judrioji gynybinė jėga, 2000 vyrų kariuomenė Raudonajai Rusiai nuo totorių antpuolių ginti. 1526 m. jai buvo paskirta finansinė subsidija. Galiausiai 1563 m. karaliaus dvarams buvo nustatyta *kwarta* (ketvirčio mokestis), leidžiantis nuolat išlaikyti profesionalią armiją. Vis dėlto karių skaičius mažėjo. Kiekvienas žygis reikalavo papildomų seimo subsidijų. 1532 m. 12 grašių mokesčio už vieną žemės laną vos užtekdavo išlaikyti 3474 žmonių kavaleriją, kiekvienam jų už tarnybą mokant po du zlotus kas mėnesį. Vadai turėjo pasikliauti savo pačių išradingumu ir savo pulkų karingumu. Šiuo požiūriu ypač įsimintinas etmonas Janas Tarnowskis (1488-1561). Kaip ir jo amžininkas iš vakarų, bebaimis ir garbingas riteris ševalje du

Bayard'as, jis buvo nedidelio ūgio, bet didžiai gerbiamas žmogus. Būtent Tarnowskis pritaikė husitų „taboro" – karinės gurguolės – taktiką mūšiams rytuose ir pasinaudodamas ja ne kartą nugalėjo pranašesnį priešą. Jo visos armijos ginklai buvo vežami didžiuliuose šešiakinkiuose vežimuose, kurie galėjo įveikti didelius nuotolius arba būti sukabinti ir sustatyti stačiakampiu, kad akimirksniu galima būtų įsitvirtinti bet kur, kad ir plynoje vietoje. Šis lenkų „taboras", apgultas dvidešimties ar trisdešimties tūkstančių totorių, tikriausiai priminė Amerikos naujakurių gurguoles vakaruose, puolamas indėnų. Tarnowskis įkūrė šiuolaikinį armijos štabą, raitąją artileriją, lauko ligonines, išlaikomas karaliaus, žvalgų korpusą, tarnybą, atsakingą už tiekimą, transportą ir kariuomenės apgyvendinimą; sudarė „Etmono įsakus", arba drausmės kodeksą, karo teismų sistemą ir įsteigė karo kapelionų korpusą. Jo praktinė patirtis apibendrinta 1558 m. išspausdintoje teorinėje knygoje *Consilium Rationis Bellicae* (*Karinio metodo apybraiža*). Jo šūkis buvo „Pažink savo priešą!", jis propagavo lanksčios taktikos doktriną.

Svarbiausias mūšis su Kryžiuočių ordinu įvyko 1410 m. liepos 15 d. ties Žalgiriu (Grunwald) Prūsijoje. Likus penkioms dienoms iki paskutiniųjų paliaubų pabaigos, Vladislovas Jogaila ir jo karo vadas Zyndramas iš Maszkovicų ties Czerwińsku perėjo Vyslą slapta nutiestu pontoniniu tiltu. Prie jų prisijungė Vytautas su Didžiosios Kunigaikštystės kariuomene, Žižka su Bohemijos pulku ir juodasis riteris Zawisza Czarny iš Garbowo su Lenkijos riterių būriu. Didysis magistras Ulrichas von Jungingenas, tikėjęsis puolimo ties Dobryne, buvo netikėtai užkluptas ir priverstas skubėti į šiaurę, kad ten užkirstų kelią į Marienburgą. Beveik 27 000 riterių, tarp jų daug užsieniečių, palaikomi mortyrų ugnies, stojo prieš margą 39 000 lenkų, čekų, lietuvių, žemaičių, rusinų, totorių ir valakų kariauną. Baigiantis dienai beveik pusė Ordino riterių buvo nukauta, žuvo didysis magistras. 14 000 belaisvių buvo paimta įkaitais. Nugalėtojai užėmė Kryžiuočių ordino stovyklą, joje rado dvidešimt vežimų su geležinėmis grandinėmis, skirtomis lenkams, kurie turėjo būti paimti

į nelaisvę ir kurie dabar patys gabeno vokiečius į nelaisvę. Vladislovas Jogaila, apsitaisęs žėrinčiais sidabro šarvais, ant kalvos gūbrio priėmė Pamario vyskupo vėliavą ir kaip trofėjų pasiuntė į Krokuvą. Kartu pasiuntė ir laišką savo antrajai žmonai Onai, kuriame aprašė dienos įvykius:

Šviesiausioji, puikiausioji kunigaikštiene, brangiausioji žmona! Antradienį, šventų apaštalų dieną, didysis magistras su visa savo kariauna priartėjo prie mūsų kariuomenės ir pareikalavo pasiruošti mūšiui [...] Valandėlę pastovėjom žvelgdami vienas į kitą, paskui didysis magistras pasiuntė mums du kalavijus ir tokią žinią: „Žinokite, jūs, Karaliau ir Vytautai, kad nepraėjus nė valandai mes pradėsime mūšį. Todėl siunčiame šiuos kalavijus, kad jie pagelbėtų jums". Mes atsakėme: „Mes priimame jūsų siųstus kalavijus ir Kristaus vardu, prieš kurį turi nusilenkti kietasprandė puikybė, mes stosime į mūšį". Tuomet, kariuomenei visiškai pasirengus, mes ilgai nedelsdami patraukėme į kautynių lauką. Nors krito nesuskaičiuojama daugybė karių, mes patys jų praradome nedaug. [...] Nukovėme didįjį magistrą, maršalą Schwartsburgą, daugybę komtūrų, o daug kitų privertėme bėgti. [...] Persekiojome juos dvi mylias. Daugelis prigėrė ežeruose, upėse, daug buvo užmuštų, ir tik keletas paspruko [...].[4]

Sunku pasakyti, kas iš tikrųjų įvyko. Lenkų istorijos literatūra pergalę priskiria lenkų karališkajai sargybai, kuri, lietuviams pradėjus trauktis, paliko karalių ir puolė į ataką, norėdama sutriuškinti kryžiuočių centrą. Rusų šaltiniai akcentuoja Smolensko pulkų vaidmenį, nes šie ėmė pulti, kai lenkai pradėjo trauktis. Daugumoje naujausių istorijos knygų šis mūšis vertinamas kaip tautų, jei ne rasių, t.y. germanų ir slavų susirėmimas, nors iš tiesų taip nebuvo. Vokiečių mitologijos požiūriu, tai buvo katastrofa, už kurią keršto reikėjo laukti iki 1914 m. rugpjūčio pergalės prie Tannenbergo. Sovietinės mitologijos požiūriu jis prilygo Stalingrado mūšiui. Vienaip ar kitaip, didžiajam magistrui mūšis baigėsi nesėkmingai. Ordino būstinę reikėjo skubiai perkelti į Karaliaučių, nes Marienburgas buvo apgultas. 1411 m. vasario 1 d. Torunėje pasirašyta taikos sutartis, kuri patvirtino esamas sienas ir garantavo laisvą prekybą Vyslos upe. Ordinas, iškėlęs tam tikras sąlygas, pasitraukė iš Žemaitijos. Palyginti su tokiu garsiu mūšiu, tai buvo labai taiki sutartis.

Amžiaus viduryje vyko Trylikametis karas dėl Rytų Pamario, dabar vadinamo Vakarų Prūsija. 1454 m. svarbiausi to krašto miestai – Dancigas, Torunė, Elbingas – sukilo prieš Ordiną, susibūrė į Prūsijos sąjungą ir paprašė Lenkijos karaliaus globos. 1454 m. kovo 6 d. Krokuvoje pasirašytas Karališkosios Prūsijos prijungimo aktas. Po pirmosios nesėkmės ties Chojnicais atsigavusi lenkų kariuomenė 1457 m. užėmė Marienburgą, o 1462 m. prie Żarnowieco privertė riterius gintis. Antroji Torunės sutartis, pasirašyta 1466 m. spalio 19 d., padalijo Kryžiuočių valstybę pusiau. Vakarinė pusė ir toliau turėjo priklausyti Lenkijos karalystei kaip autonominė Karališkoji Prūsija su savo valdymo organais. Rytinę pusę, nuo tol vadinamą Rytų Prūsija, turėjo valdyti Ordinas, bet kaip Lenkijos vasalę. Kryžiuočių valstybės Livonijos žemės liko nepriklausomos. Vokiečiai šį žiaurų Prūsijos padalijimą, kuris taip įžeidė Carlyle'ą, vėliau prisiminė teisindami XVIII a. Frydricho pradėtus Lenkijos padalijimus.

Nepaisant šių rūpesčių, abi Jogailos valstybės skverbėsi kitur. Lietuviai tęsė žygius į pietus ir rytus. Pralaimėjimas ties Vorksla nesutrukdė Vytautui pasiekti Dnepro žiočių. 1403 m. jis užvaldė rytinę Podolę. Tuo metu lenkai įžengė į vakarinę Podolę, o 1430 m. Kamenece įkūrė Podolės vaivadiją. Taigi XV a. Lenkija ir Lietuva ne tik pamažu plėtėsi, bet ir varžėsi dėl tų pačių žemių.

Jogailos valdoma valstybė perėmė Kryžiuočių ordino misionierišką vaidmenį. 1387 m., tuoj po vedybų Krokuvoje, Vladislovas Jogaila atvyko į Vilnių ir paskelbė, kad panaikinami pagonių dievai. Buvo kertamos šventųjų ąžuolų giraitės, nuversta Perkūno statula, gesinami aukurai. Vilnius tapo „Wilno", čia įkurta vyskupija ir apdovanota dideliais turtais. Didikams, priėmusiems naują tikėjimą, garantuotos asmeninės laisvės. Paprasti žmonės krikštyti dideliais būriais, visi per šias masines ceremonijas gaudavo vienodus baltus marškinius ir tą patį krikščionišką vardą. Pagonių apeigos buvo sukrikščionintos. Lenkų Madonos kultas Lietuvoje tapo šventos Marijos Perkūnaitėlės – Skaisčiausios Mergelės Perkūno Motinos – garbinimu. 1415 m. Bažnyčios susirinkime Konstance, kur vie-

šai aptartas Lenkijos ir Kryžiuočių ordino ginčas dėl misionieriškos veiklos metodų, Lenkijos vyskupijai buvo oficialiai patikėtas lietuvių atvertimas į katalikybę.

Konstance buvo sudegintas ir Janas Husas. Jo vadovaujamas judėjimas tarytum gaisras plito per Bohemijos žemes į Sileziją. Šis judėjimas patraukė keletą įžymių Lenkijos patronų, pradedant Jogailos universiteto rektoriumi Andrzejum Gałka iš Dobrynės, baigiant galinguoju Belzo kaštelionu Spyteku iš Mełsztyno. 1424 m. jį pasmerkė griežtas karaliaus Wieluńės (Wehlungen) ediktas, kuriuo įvesta inkvizicija. Husitų karai, keletą dešimtmečių niokoję Bohemiją ir rytų Vokietiją, išplito į rytus. Galutinai jie buvo nuslopinti Lenkijoje po 1439 m. gegužės mėnesį įvykusio Grotnikų mūšio, kuriame Krokuvos vyskupo Oleśnickio vadovaujamos pajėgos sutriuškino Spyteką.

Zbigniewas Oleśnickis (1389-1455) buvo karingo, bet konservatyvaus prelato idealo įsikūnijimas. Jis pasižymėjo dar Žalgirio mūšyje, kur dėl savo jaunatviškos narsos ir žaibiško mąstymo išgelbėjo nuo kryžiuočių karžygio ieties patį karalių. Sulaukęs trisdešimt ketverių, jis užsitarnavo vyskupo mitrą, o penkiasdešimties – kardinolo kepurę. Iki gyvenimo pabaigos buvo karaliaus sekretoriumi, diplomatu ir turėjo sprendžiamąjį balsą skiriant žmones į svarbiausius valstybės postus. Užsienio reikaluose jis palaikė tradicinius ryšius su Vengrija, o vidaus politikoj buvo bajorų valdžios šalininkas. Oleśnickis siekė padidinti Jogailaičių įtaką Vidurio Europos karalių rūmuose išrenkant juos į Vengrijos sostą, tačiau Lenkijoje jų nerėmė. Gyvenimo saulėlydyje jis jau vadovavo opozicijai. Oleśnickis buvo turbūt žymiausias iš visų politikoje dalyvavusių vyskupų, tokių kaip arkivyskupas ir vicekancleris Mikołajus Trąba (1358-1422), arkivyskupas ir kancleris Janas Łaskis (1455-1531) ar Przemyślio, Poznanės ir Krokuvos vyskupas, vicekancleris Piotras Tomickis (1469-1535).

Jogailaičių ryšius su Bažnyčia nuolat drumstė ginčai su popiežiumi. Jie kildavo dėl kovos su Kryžiuočių ordinu, kurį popiežius rėmė, ir buvo kurstomi vis stiprėjančios ir daugiau pasitikėjimo įgy-

jančios monarchijos. Pirmą kartą Lenkijos pozicija buvo aprašyta Pawełο Włodkowico veikale. Bet aiškiausiai nuosekli politinė programa buvo suformuluota bebaimio Poznanės kašteliono Jano Ostrorógo (1436-1501) veikale *Monumentum pro Reipublicae ordinatione congestum* (1475). Visą gyvenimą Ostrorógas kovojo prieš popiežiaus valdžią, reikalaudamas panaikinti metinius vyskupijos mokesčius popiežiui, juridines apeliacijas į Romos teismą bei dvasininkų mokesčius karaliui. Toks buvo fonas to meto pagrindinių religinių įvykių. 1417 m. arkivyskupas Trąba įsteigė Lenkijos primo instituciją: šis dvasininkas turėjo atlikti ir popiežiaus vietininko, ir Vyskupų sinodo vadovo pareigas. 1463 m. po ilgų ginčų patvirtintas nutarimas, kad vienuolynų valdytojus ir vyskupus (kurių tuomet buvo devyniolika) bus galima skirti neatsiklausus Romos kurijos. 1513 m. Leonas X patvirtino šią karaliaus teisę. 1515 m. arkivyskupas Łaskis išsireikalavo sau ir savo įpėdiniams *legatus natus* (paveldimą legato titulą) ir nedelsiant juo pasinaudojęs atmetė prohabsburgiškus Vatikano planus pradėti karą su Turkija. 1530 m. jau senstantis arkivyskupas gavo popiežiaus *monitorium* (įspėjimą), reikalaujantį, kad jis, išdavikas ir netikėlių sąjungininkas, stotų prieš Romos teismą, kuris grasino ekskomunika, turto konfiskavimu ir nepakeliama 25 000 dukatų bauda. Jis mirė niekaip nesureagavęs į perspėjimą. Šie veiklūs vyskupai buvo ir naujojo Humanizmo idėjų palaikytojai, ir stiprėjančių antiklerikalinių nuotaikų provokuotojai. Nors aktyvi husitų veikla buvo numalšinta, bet vis atkakliau buvo reikalaujama atsiskirti nuo Romos, patiems valdyti Bažnyčią ir jos turtus. 1520 m. prasidėjusiai Reformacijai dirva buvo gerai supurenta.

Visuomenės struktūros greitai stabarėjo. Jogailaičiams valdant susidarė penki atskiri, aiškiai besiskiriantys vienas nuo kito, luomai: dvasininkija, bajorija, miestiečiai, žydai ir valstiečiai. Kiekvienam luomui buvo nustatytos tam tikros teisės ir taisyklės, o jų kompetencijos sritis tiksliai apibrėžė išsamūs juridinių aktų rinkiniai. Priklausymą vienam ar kitam luomui lėmė tėvų socialinė padėtis, o perėjimas iš vieno luomo į kitą buvo kupinas kliūčių. Tuo metu dvasininkija ir bajorija stiprino savo pozicijas visoje šalyje, o gildi-

jos įsitvirtino miestuose. Miestiečiui buvo labai sunku tapti bajoru, lygiai kaip ir žydui gauti miestiečio teises ar pirkti žemę, o valstiečiui užsiimti tuo, kuo versdavosi žydas. Nuolat stengtasi atsiriboti nuo nepriklausomų visuomenės sluoksnių. Pavyzdžiui, nuo 1421 m. vyskupai neįsileido į katedrų kapitulas nekilmingų kandidatų. Taip buvo atsikratyta didelės grupės dvasininkų, kilusių iš žemesnių luomų, kurie dėl savo nuopelnų ir išsimokslinimo užėmė įtakingą padėtį tarp vyskupų ir parapijų kunigų. Tik po dvi kanauninkų vietas kiekvienoje kapituloje buvo palikta nekilmingiesiems – teisės ir medicinos daktarams. Bajorija bandė užgrobti mažėjančias laisvųjų valstiečių valdas ir panaikino ginklanešio statusą: vertė juos arba vykdyti visas bajorų pareigas, arba vijo į miestus ar vertė baudžiauninkais. Miestų gildijos kovojo prieš nelegalias amatininkų brolijas *parte*, kurių nariai, vadinami *partacze* (kontrabandininkai), buvo įsigudrinę nesilaikyti mokinių rengimo ir verslo licencijų taisyklių. Šitaip jie privertė didelę dalį miesto varguomenės dirbti bajorų dvaruose, drauge skatino kurtis tokias miesto zonas, kuriose negaliojo miesto įstatymai. XVI a. viduryje tokios zonos, lenkų vadinamos *jurydiki*, pavaldžios tik juos valdančių bajorų ar dvasininkų jurisdikcijai, tapo įprastu dalyku. Daugelyje priemiesčių arba gyvenviečių, įsikūrusių už senojo miesto sienų, apsigyvendavo neturtingi žydai. Vėliau jos virto getais. Savo ruožtu žydų kahalas persekiojo žydų gildijas, bandančias vengti griežtos jo kontrolės.

Visų šių socialinių konfliktų aiškus laimėtojas buvo bajorų luomas. Bajorai kontroliavo Bažnyčios ir centrinius įstatymų leidybos organus, buvo karaliaus dvaro, armijos ir administracijos įtakingiausia jėga. Jogailaičių valdymo laikotarpiu šis šlėktų luomas susiformavo galutinai. Iš to meto mus pasiekia daugelio kilmingų šeimų vardai, užrašyti XIV, XV a. dokumentuose ir žemės dovanojimų aktuose. Iš jų keletas bajorų pradėjo kaupti didžiulius turtus bei neribotai didinti savo įtaką. Nors Tęczyńskių, Tarnowskių, Odrovążų, Górkų, Firlejų, Szamotulskių ir Melsztyńskių šeimos, palyginti su vėlesniais didikais, tebuvo tik smulkios žuvelės, bet jų galia buvo kur kas didesnė nei visos likusios visuomenės. Piastų lai-

kais miestai nesikišo į žemvaldžių reikalus ir galėjo būti arbitrais bajorų tarpusavio kivirčuose ar net nulemti kunigaikščio rinkimus, o dabar jie visiškai priklausė nuo visa apimančių šlėktų pretenzijų. Naująją padėtį įspūdingai iliustravo 1462 m. įvykis Krokuvoje. Karaliaus kašteliono brolis Andrzejus Tęczyńskis atidavė pataisyti savo šarvus amatininkui, vardu Klemensas. Kai šis nesutiko, kad jam būtų sumokėta tik aštuoniolika grašių vietoj žadėtų dviejų dukatų, Tęczyńskis nutarė amatininką pamokyti ir sumušė lazda. Per peštynes, į kurias įsitraukė būrys miestiečių, kašteliono kilmingasis brolis buvo minios užmuštas. Bausmės neteko ilgai laukti. Kadangi miesto valdžia negalėjo nustatyti brolio žudikų ir atiduoti jų į teismą, kaštelionas sugavo šešis miesto valdžios narius ir įsakė nukirsti jiems galvas. Moralas buvo visiškai aiškus. Vis dėlto Krokuvos, Lvovo ir Gdansko miestų diduomenei priklausė kai kurie įtakingiausi krašto žmonės. Tokios įžymybės kaip teisininkas Baltazaras Behemas (1460-1508), kurio iliustruotas Krokuvos teisių kodeksas suteikia turbūt daugiausia žinių apie to meto miestų istoriją, arba bankininkas imigrantas Johannas Boneris (apie 1450-1523), kilmingos dinastijos pradininkas, galėjo nejausdami menkavertiškumo tvarkyti reikalus su bet kuriuo bajoru. Jų išdidus atsiribojimas nuo miesto prasčiokų knibždėlyno buvo netgi didesnis nei bajoro nuo savo baudžiauninkų.

Ekonomika smarkiai vystėsi ir kaime, ir mieste. Susigrąžinusi Gdanską ir sujungusi Vyslos baseino žemes, Lenkija galėjo pradėti prekybą grūdais. Anksčiau nuolat tobulinta žemdirbystė ėmė nešti naudą. Plati dvarų ūkinė veikla, javų auginimas prekybai tapo labai pelningu verslu. Tai, kas XV a. ištryško srovele, XVI a. virto srautu, o iki 1565 m. – potvyniu. Bet žemės ūkio raida nebuvo izoliuotas reiškinys. Technikos pasiekimai ir specializacija neaplenkė beveik nė vienos veiklos srities. Vandens energija, apie kurią žinoma nuo XIII a., dabar buvo panaudojama daugelyje darbų – pradedant malūnais, lentpjūvėmis, baigiant popieriaus ir vielos gamyba. Padidėjo transporto svarba – buvo taisomi keliai, todėl vietoj nešulinių arklių dažniau pradėta naudoti vežimus, taip pat imta nuolat

plukdyti krovinius upėmis ir kanalais. Tam tikrose vietovėse, pavyzdžiui, Torunėje, kur iki 1537 m. Vysla plukdomas prekes vietinis sandėliavimo įstatymas leido sulaikyti, buvo panaikintos kliūtys gabenti krovinius. Sparčiai plėtojosi kalnakasyba. Iki 1563 m. druskos gavyba Wieliczkoje, palyginti su amžiaus pradžia, padidėjo tris kartus. Daugiau nei šimte kalvių (vien Staropolsko Zagłembėje jų buvo šešiasdešimt) pagaminta daugybė geležies dirbinių. Daugėjo bankų ir kreditų operacijų, kurios skatino bendrųjų įmonių kūrimąsi. 1490 m. Janas Turzonas iš Krokuvos įsteigė Tatrų sidabro kasyklų kompaniją. 1525 m. dar vienas krokuvietis Pawełas Kaufmannas pradėjo vadovauti kitam metalurgijos susivienijimui, o jo steigėjais įtikino tapti ir visus žymiausius bajorus, pradedant Krzysztofu Szydłowieckiu, baigiant Janu Tarnowskiu. Tvarkant daugelį šių finansinių reikalų, pagrindinis vaidmuo teko Bonerių šeimai. Skolindami pinigus karaliams ir miestams, jie sugebėjo sukaupti gausybę žemių ir postų. 1514 m. Janas Boneris tapo riteriu ir karaliaus pilies burggrafu, o nuo 1515 m. jam suteikta privilegija valdyti Wieliczkos druskos kasyklą. Jo sūnėnas ir įpėdinis Sewerynas Boneris (1486-1549) paveldėjo 150 000 dukatų karaliaus skolą ir netrukus užėmė aukštą Krokuvos kašteliono postą. Kaip ir jo dėdė, jis iš tikro neoficialiai kontroliavo karaliaus iždą.

Klestėjo ir eksportas, ir importas. Eksportui vadovavo užsienio arba Krokuvos, Lvovo, Liublino pirkliai žydai, tarp jų buvo Izaokas Brodawka iš Bresto, Eleazeris Abramovičius iš Tikocino ir Aronas Izraelovičius iš Gardino; importu rūpinosi daugiausia vietos pirkliai, vis bandantys apriboti veiklą vokiečių ir škotų prekeivių, prekiaujančių metalo gaminiais arba pusfabrikačiais.

Ilgai trukusio ekonominio aktyvumo protrūkio padariniai buvo keturi. Pirmiausia, jis padėjo visą šalį aprėpiančios ekonominės sistemos – Lenkijos rinkos, į kurią buvo įtraukti visi Jogailaičių karalystės regionai, – pagrindus. Tą įrodo ne tik Gdansko, visos šalies uosto, reikšmė, bet ir svarbių sausumos mugių Liubline, Gniezne ir Torunėje atsiradimas. Antra, jis įtraukė Lenkiją ir Lietuvą į XVI a. Europos ekonominių permainų orbitą, tarp jų ir į kainų revoliuciją.

XVI a. 3-iąjį dešimtmetį Lenkijos ir Lietuvos valstybę sukrėtė infliacija, kuri per šimtmetį privertė pakelti prekių kainas 300 procentų, o atlyginimai pakilo tik 100 procentų. Trečia, miestai įgijo neregėtą reikšmę. Ketvirta, buvo visiškai pakeista pinigų sistema. XV a. pabaigoje vyravo penkios ar šešios regioninės valiutos – Prūsijos, Lietuvos, Gdansko, Silezijos ir Mazovijos, kartu su įvairiomis Lenkijos sidabrinėmis monetomis ir užsienio dukatais. Tai liudijo ne vien tai, kad visoje teritorijoje buvo pripažįstami tam tikri pinigai, bet ir tai, kad tokia tvarka neatitiko ano meto reikalavimų. Nuo Kazimiero Didžiojo laikų vis daugiau buvo kalama grašių, tačiau grynojo sidabro juose mažėjo. 1396 metų *kwartnik* (ketvirtokas) per XV a. prarado trečdalį savo vertės, o *denarius* (denaras), arba variokas, tapo dukart vertingesnis. Taigi 1526 m. Lenkijoje buvo įvesta zlotų (*złoty*), auksinų, sistema. Vadinamajame raudonajame auksine, kitaip lenkų dukate, buvo 3,5 gramo aukso, sidabriniame auksine – 23,1 gramo sidabro. Pinigų vertės skalė atrodė taip: vienas auksinas = penki šeštokai = dešimt trečiokų = trisdešimt grašių = devyniasdešimt šilingų = šimtas aštuoniasdešimt tridenarių = penki šimtai keturiasdešimt denarų (1 *złoty* = 5 *szostaki* = 10 *trojaki* = 30 *groszy* = 90 *szelągi* = 180 *ternarii* = 540 *denarii*). Daugelyje vietų dar buvo atsiskaitoma senąja *grzywna* (grivina), tačiau nauja pinigų sistema 1528 m. įvesta Prūsijoje, o 1569 m. – ir Lietuvoje. Be to, 1569 m. buvo įvestas sidabro *talar* (taleris), turėjęs užpildyti spragą tarp auksinių ir sidabrinių monetų. Jis buvo lygus raudonajam auksinui arba aštuoniems sidabriniams auksinams ir buvo dalijamas dar į penkis *orti* (ortus). Šioje skalėje vienas taleris prilygo 240 grašių arba 4320 denarų. Akivaizdus šių santykių paprastumas rodo, kokia chaotiška buvo ankstesnė pinigų sistema.

Miestų ir prekybos augimas buvo palankus tolesniam žydų bendruomenės plėtimuisi. Jogailaičiai reguliariai patvirtindavo 1264 m. pagrindinės Žydų chartijos galiojimą. Nuo 1515 m. Žygimantas Senasis skatino žydų imigraciją, ypač iš Austrijos. Daugybė karaliaus ypatingųjų aktų, *De non tolerandis Judeis*, skirtų vienam ar kitam miestui, tik pabrėždavo, kad žydams buvo leidžiama apsigyventi bet

kurioje karalystės srityje. Žydų autonomijos pagrindai buvo padėti proteguojant karaliui. Atsisakyta, kaip anksčiau, bandymų atiduoti žydus vyriausiųjų rabinų globon (juos karalius skirdavo atskirai Lenkijai ir Lietuvai). Buvo nuspręsta, kad išrinkti kahalo, arba žydų komunos, vyresnieji savo reikalus turi tvarkyti patys. Kiekvienoje vietovėje juos globojo ir gynė karaliaus vaivada arba seniūnas. 1530 m. Liubline buvo leista įkurti žydų tribunolą. 1549 m. jie buvo įgalioti apskaičiuoti ir rinkti savo tautiečių pagalvės mokesčius. Tokiu būdu ilgainiui susiformavo atskiras, legalus žydų luomas. Finansų srityje jiems atsivėrė pavydėtinos galimybės laisvai derėtis su karaliaus valdininkais. Kaip matyti iš įgaliotinių, 1564 m. apklaususių Krokuvos kahalo vyresniuosius, pranešimo, abi pusės šiose derybose atsisakė kompromisų:

Žydų vyresnieji – Saliamonas Krasnikas, Juozapas Lyblichas, gydytojas Aleksandras ir Saliamonas Landa – stovėjo priešais karaliaus įgaliotinius. Kvočiami, pagrasinus, kad turėsią prisiekti, jie pareiškė, kad nuo to laiko, kai jų protėviai apsigyveno Krokuvoje, jie buvo įpratę mokėti 200 auksinių dukatų kasmet švento Martyno dieną tiesiai į karaliaus iždą; tačiau šiuo metu pinigus jie perduoda kitaip, mokėdami 100 dukatų ponui Grabowieckiui ir kitą 100 – ponui Łukaszui.

Įgaliotinių paklausti, kiek iš savo pelno, gaunamo iš galvijų skerdimo ar kitokios veiklos ir prekybos Krokvos turguje, jie dar galėtų pasiūlyti karaliaus iždui, šie atsakė, kad Jo Didenybė dabartinis karalius patvirtino juos atleidžiąs nuo tokių mokesčių. Tačiau jokių dokumentų, tai įrodančių, nepateikė.

Tie patys žydai pareiškė, kad daugelyje vietų iš jų imami pernelyg dideli mokesčiai, net už atskirą žmogų ar tuščią vežimą, o tai prieštarauja papročiams ir pažeidžia teises bei privilegijas. Jie maldavo apginti juos nuo tokių nepagrįstų reikalavimų.[5]

Taip pasiderėjus būdavo sutariama dėl metinio pagalvės mokesčio, o vyresniesiems patikima jį surinkti. Sostą toks sprendimas nevisiškai patenkino. Kaip ir rinkdami bajorų žemės mokesčius, kuriuos taip pat nustatydavo patys mokesčių mokėtojai, karaliaus valdininkai niekada negalėjo būti tikri, kad gauna tai, kas jiems priklauso. Pasakojama, kad Žygimantas Augustas kartą paklausęs Krokuvos vyskupo: „Pasakyk man, garbusis vyskupe, nes tu netiki

kerais, kaip čia yra, kad tik 16 598 žydai moka pagalvės mokestį; vadinasi, 200 000 jų gyvena po žeme?"

Socialinės ir ekonominės permainos atsispindėjo ir konstitucijoje. Keturi nepriklausomi luomai turėjo savo įstatymus. XV a. buvo galutinai suformuluotos bajorų privilegijos bei įtvirtinta jų monopolinė teisė leisti įstatymus. Sutvarkyta atskirų apskričių seimelių veikla, o 1497 m. įsteigtas dvejų rūmų seimas. 1505 m. *Nihil novi* statutas užtikrino bajorų demokratinių institucijų išsaugojimą ateityje. Miestai išlaikė plačias privilegijas. Keletu svarbiausių miestų teisės rinkinių, iš kurių paminėtini M. Jaskiero ir B. Groickio sudarytieji, buvo daug kur vadovaujamasi. Pirmiausia, 1488 m. išspausdinta Lenkijos teisės santrauka, 1523 m. susistemintos Karalystės teismų teisės, pagaliau 1529 m. paskelbtas pirmasis Lietuvos Statutas, skirtas Didžiajai Kunigaikštystei. Visa tai rodė stiprėjantį kultūros ir politikos susitelkimo poreikį.

Formaliai paveldimą monarchiją ribojo sąjungos su Lietuva sąlygos, tačiau monarcho skyrimas priklausė nuo bajorų pasirinkimo. Vis dėlto ji išsaugojo daug ankstesnės karaliaus valdžios požymių. Kitaip nei Lietuvoje, Lenkijoje karalius vykdė šventąją globą, kuri nebuvo jam iš prigimties suteikiama Dievo, bet rūpestingai perduodama dvasininkų ir patvirtinama tautos. Kaip liudija karūnavimo ceremonijos ritualas, Lenkijos karalius turėjo paklusti katalikų tikėjimo dogmoms, Bažnyčios įstatymams, pirmtakų tradicijoms ir sulaukti tautos pritarimo:

Tuomet arkivyskupas privalo klausti jo šitaip:
Ar tu išsaugosi šventąjį tikėjimą, perduotą tau katalikų, ir puoselėsi jį teisingais darbais?
Karalius atsako: Volo (Taip).
Ark: Ar tu būsi šventosios Bažnyčios ir jos tarnų vadovas ir gynėjas?
K: Taip.
Ark: Ar tu ginsi Dievo tau duotą karalystę ir valdysi ją pagal savo tėvų įstatymus?
K: Taip. Padedamas Dievo ir palaikomas visų man ištikimų žmonių meilės, aš būsiu stiprus ir ištikimai pasižadu vadovautis šiais priesakais.

Unxerunt salomonem Sadoch sacer
dos et nathan ppha regem in Sion et ambu-
lantes le ti dixerunt vivat rex in
eternum alleluia

Qua fini-
ta et silencio
facto Metro-
politanus expresse dicit has oros

Un — xe — runt Sa — lo-mo-nem Sa — doch sa — cer — dos

et Na — than pro — phe — ta re - gem in Si — on et am — bu-

lan — tes le — ti di — xe — runt vi — vat rex

in e — ter — num, al — le — lu - ia, al - le - lu — ia.

Tada vyskupas metropolitas turi kreiptis į žmones taip:
Ar jūs paklusite tokiam kunigaikščiui ir valdovui, patvirtinsite jo vadovavimą ir pasitikėsite juo; ar jūs klausysite jo apaštališkų įstatymų, o jei jo protas paklus aukštesnėms jėgoms, ar nusilenksite šiam puikiam karaliui?
Tada susirinkusi dvasininkija ir žmonės sutartinai turi sakyti:
Fiat. Fiat. (Tebūnie.) Amen.[6]

Monotoniška choro giesmė pasibaigdavo taip: „Kunigas Zadokas ir pranašas Natanas patepė Siono karalių Saliamoną, o džiūgaujantys žmonės kalbėjo: „Amžinai tegyvuoja Karalius, Aleliuja".

Susipažinusieji su Biblija turbūt atsimena, kad Saliamonas tapo pateptuoju Izraelio karaliumi savo tėvo, karaliaus Dovydo, *vivente rege*, nurodymu. Tačiau Lenkijoje, nepaisant karūnavimo apeigų žodžių, dažnus bandymus sekti šiuo pavyzdžiu sutrukdydavo bajorija. Žygimantas Senasis buvo vienintelis Lenkijos karalius, kuriam dar gyvam 1530 m. pavyko pasiekti savo sūnaus karūnavimo. Didžiojo kunigaikščio karūnavimas vykdavo atskirai, Vilniuje, ir čia buvo išsaugota daug senųjų giminės apeigų. Tik po 1529 m., kai pirmasis Lietuvos Statutas suteikė Ponų tarybai daugiau patariamųjų teisių, didieji kunigaikščiai Jogailaičiai susizgribo suderinti šias apeigas su tomis, kuriose jie dalyvaudavo Lenkijoje.

Įvairius Jogailaičių dinastijos valdovų politinius manevrus lėmė du pagrindiniai dalykai. Užsienio politikoje jie bandė izoliuoti svarbiausią savo priešą. XV a. jų pastangos buvo nukreiptos prieš Kryžiuočių ordiną, XVI a. – prieš Maskvą. Vidaus politikoje bandyta sutaikyti besivaržančių luomų, kraštų, religijų, asmenybių interesus. Apskritai jiems tai puikiai sekėsi. Priešingai nei painių Piastų eros įvykių metu ar anarchijos, sparčiai plitusios vėlesnėje Respublikoje, periodu, Jogailaičių valdymo laikotarpiu visuomenė buvo dinamiška, tačiau pastovi. Rimta grėsmė jų valdymui kilo tik vieną kartą – 1429-1430 m. Nė viena opozicinė jėga neįgijo alternatyvios vyriausybės galios. Jogailaičių laikotarpis baigėsi natūraliai, jį pakeitė nauja sistema, kurią paruošė ir įvedė paskutinis, įpėdinio nepalikęs šios giminės atstovas.

Vladislovas Jogaila, vedęs Jadvygą, gyveno ir valdė keturiasde-

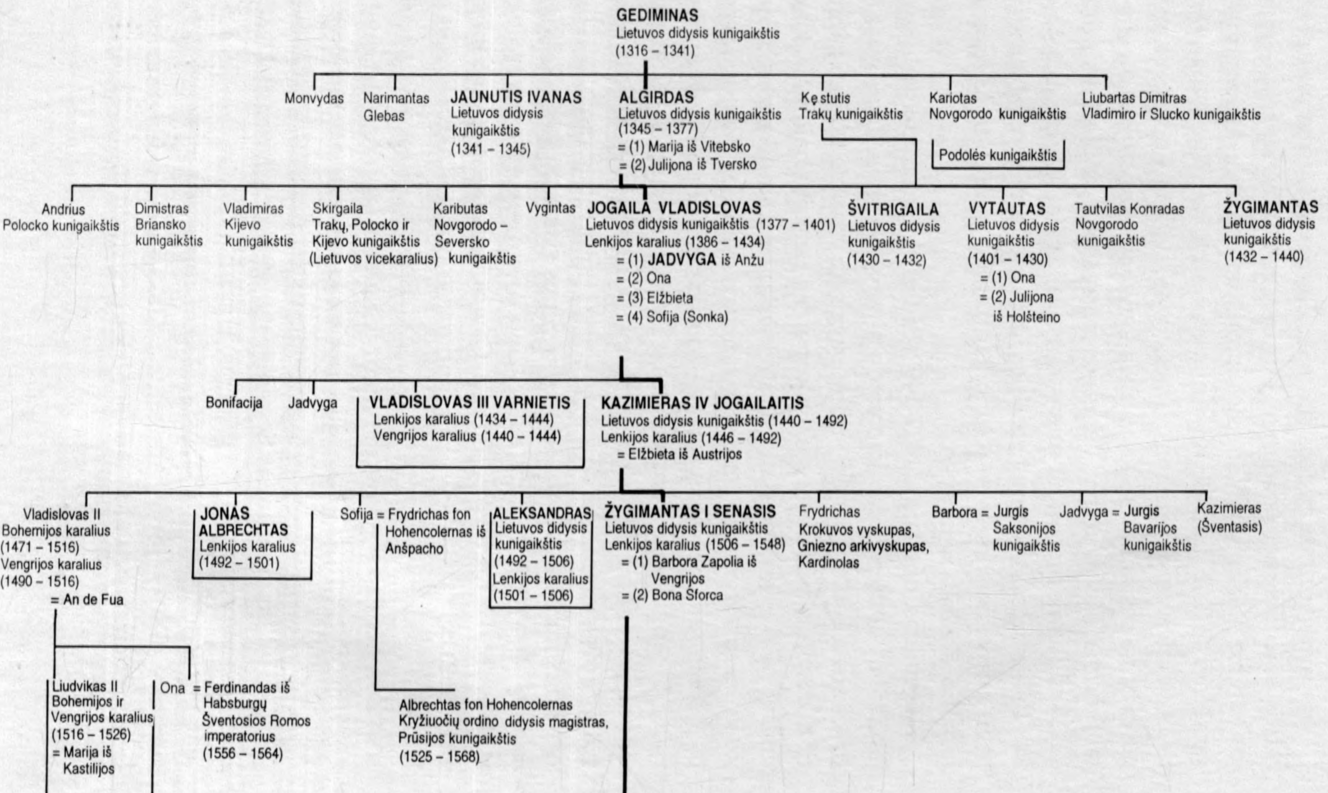
šimt penkerius metus. Kol ji buvo gyva, jis rūpinosi, kad neiširtų sąjunga, todėl nuolat stiprino valdžią valstybės pakraščiuose, ypač Raudonojoje Rusioje, ir slopino savo pusbrolio Vytauto Lietuvoje ar buvusio regento Vladislovo iš Opolės Lenkijoje šalininkų nepasitenkinimą. Vėliau jis vedė derybas su Kryžiuočių ordinu ir sprendė Vidurio Europos bei Bažnyčios tarybų diplomatines problemas. Dėl savo pozicijos pelnė imperatoriaus, Liuksemburgų dinastijos, Vatikano pasipiktinimą ir husitų pagarbą; pastarieji keletą kartų kvietė jį užimti Bohemijos sostą. Gyvenimo pabaigoje Jogailą slėgė vienintelis rūpestis, kas bus jo įpėdinis. Nors buvo vedęs keturis kartus, neturėjo sūnaus ir įpėdinio iki pat 1425 m., kai jau ėjo aštuntą dešimtį. Patikėjęs kasdienius valdymo reikalus sumaniam vyskupui Oleśnickiui, jis padarė esminių nuolaidų bajorams, kad užtikrintų sūnaus ateitį. 1430 m. Jedlno statute ir 1433 m. Krokuvos statute išreikšti seno valdovo nuogąstavimai kaip tik ir sukėlė tuos įtarimus, kurių išvengti jis siekė. 1429 m. sausio mėn. Lucko suvažiavime Jogailos užsienio priešai ir vidaus konkurentai susivienijo. Zigmantas Liuksemburgietis, Bohemijos, Vengrijos ir Vokietijos karalius, pasiūlė panaikinti Horodlės uniją ir Vytautą karūnuoti Lietuvos karaliumi. Jogailos valstybė buvo beskylanti į dvi dalis. Iškilo karo grėsmė. Tačiau 1430 m. Vytautas mirė, tad Jogailos ilgaamžiškumas buvo ne pats menkiausias iš jo sugebėjimų. (Žr. diagr. F)

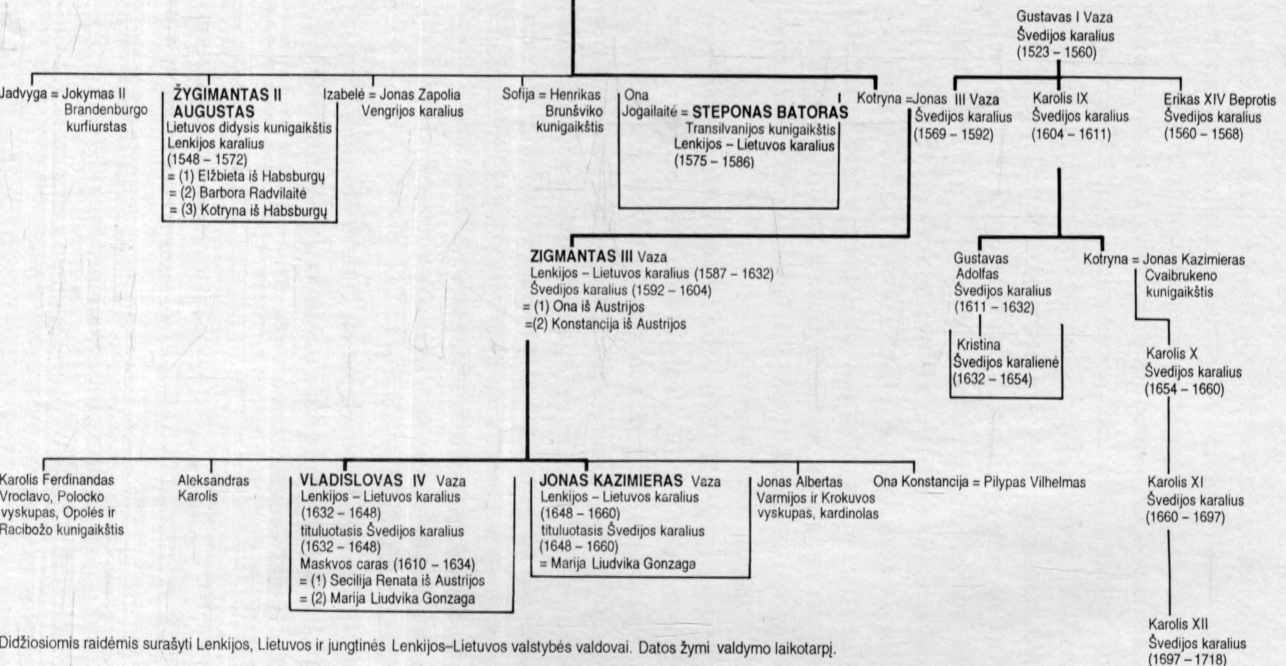
Vladislovas Varnietis (Warneńczyk, 1425-1444) minimas kone vien dėl savo mirties aplinkybių. Devynerių metų tapęs karaliumi, jis neturėjo galimybės perimti iš tėvo mylimo vyskupo Lenkijos reikalų. Pirmaisiais valdymo metais jis negalėjo atsigauti nuo smūgių, kuriuos sudavė pilietinis karas, vykstantis Lietuvoje. Ten Jogailos brolis Švitrigaila slapta tarėsi su Kryžiuočių ordinu, norėdamas nutraukti sąjungą su Lenkija. Lenkijos bajorai stojo mūšin, remdami Vytauto brolį Žygimantą Kęstutaitį, kuris 1434 m. galutinai įsitvirtino Lietuvos valdžioje. 1435 m. po Ukmergės mūšio* jie privertė Ordiną derinti savo užsienio politiką su Lenkija.

* Lietuvių istoriografijoje jis plačiau žinomas kaip Pabaisko mūšis. – *Red.*

Vos spėjo aprimti audros šiaurėje, Zigmanto Liuksemburgiečio mirtis užtemdė pietų padangę. Kardinolas Oleśnickis įrašė Lenkijos karalių į būsimųjų Vengrijos karaliaus rinkimų diplomatinius sąrašus ir 1440 m. laimėjo rinkimus jo naudai. Kardinolo manymu, tai buvo idealus sprendimas. Vladislovas išvyko į Vengriją. Kardinolui buvo patikėta visiška valdžia Lenkijoje. Kas vyko toliau, gerai žinoma. Motyvuojant Vengrijos interesais ir popiežiaus politika, Vladislovas buvo įkalbėtas vadovauti kryžiaus žygiui prieš turkus Balkanuose. 1444 m. Juodosios jūros pakrantėje prie Varnos ir jis, ir popiežiaus legatas sultono karių buvo nužudyti. Konstantinopolio išgelbėti nepavyko.

Kazimieras Jogailaitis (1427-1492) brolio likimą suvokė kaip įspėjimą ir buvo patenkintas, kad valdo tik savo tėvynėje. Įžengęs į Lietuvos sostą 1440 m., jis įgijo tvirtą pagrindą ir galėjo neleisti įsitvirtinti klastingajam Krokuvos vyskupui bei Lenkijos bajorams. Kazimieras rado ganėtinai daug sąjungininkų tarp smulkiosios bajorijos ir jaunų ambicingų žemesnio rango dvasininkų. Kaip ir daugelis jo amžininkų visoje Europoje – Liudvikas XI Prancūzijoje, Henrikas VII Anglijoje ar Ferdinandas ir Izabelė Ispanijoje, – jis įsigudrino suburti rūmuose tautinę grupuotę, kuri metė iššūkį Bažnyčiai, ginčydama įstatymo patvirtintą jos teisę į turtą, ir bajorams, kuriems nepaklusnumas buvo tapęs įpročiu. Šiuos siekius įgyvendinti jam padėjo 1454-1466 m. karas su Kryžiuočių ordinu, o kaip atlygis už tai jam atiteko Karališkoji Prūsija, Oświęcimas (1454), Rava ir Belzas (1462) bei Sochaczewas. Paskutiniame amžiaus ketvirtyje jis iškilo kaip „Vidurio Europos tėvas". Trijų dinastijų – Jogailaičių, Liuksemburgų ir Anžu – kovoje būtent Jogailaitis tapo nugalėtoju. Jis negalėjo išvengti nei giminystės, nei konkurencijos su grėsmingais Austrijos Habsburgais. 1471 m. vyresnysis jo sūnus Vladislovas (1456-1516) buvo išrinktas Bohemijos, o 1490 m. – Vengrijos karaliumi. Antrasis sūnus – Kazimieras, kuriam anuomet vengrų sukilėlių būrys siūlė Vengrijos sostą, 1483 m. mirė kaip šventasis. Likusieji trys sūnūs – Jonas Albrechtas, Aleksandras ir Žygimantas – Lenkijos karalystę valdė vienas po kito. Šeštasis sūnus Frydrichas

GEDIMINAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1316 – 1341)
Monvydas
Narimantas Glebas
JAUNUTIS IVANAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1341 – 1345)
ALGIRDAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1345 – 1377)
= (1) Marija iš Vitebsko
= (2) Julijona iš Tversko
Kęstutis
Trakų kunigaikštis
Kariotas
Novgorodo kunigaikštis
Podolės kunigaikštis
Liubartas Dimitras
Vladimiro ir Slucko kunigaikštis
Andrius
Polocko kunigaikštis
Dimistras
Briansko kunigaikštis
Vladimiras
Kijevo kunigaikštis
Skirgaila
Trakų, Polocko ir Kijevo kunigaikštis
(Lietuvos vicekaralius)
Kaributas
Novgorodo – Seversko kunigaikštis
Vygintas
JOGAILA VLADISLOVAS
Lietuvos didysis kunigaikštis (1377 – 1401)
Lenkijos karalius (1386 – 1434)
= (1) JADVYGA iš Anžu
= (2) Ona
= (3) Elžbieta
= (4) Sofija (Sonka)
ŠVITRIGAILA
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1430 – 1432)
VYTAUTAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1401 – 1430)
= (1) Ona
= (2) Julijona iš Holšteino
Tautvilas Konradas
Novgorodo kunigaikštis
ŽYGIMANTAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1432 – 1440)
Bonifacija
Jadvyga
VLADISLOVAS III VARNIETIS
Lenkijos karalius (1434 – 1444)
Vengrijos karalius (1440 – 1444)
KAZIMIERAS IV JOGAILAITIS
Lietuvos didysis kunigaikštis (1440 – 1492)
Lenkijos karalius (1446 – 1492)
= Elžbieta iš Austrijos
Vladislovas II
Bohemijos karalius
(1471 – 1516)
Vengrijos karalius
(1490 – 1516)
= An de Fua
JONAS ALBRECHTAS
Lenkijos karalius
(1492 – 1501)
Sofija = Frydrichas fon Hohencolernas iš Anšpacho
ALEKSANDRAS
Lietuvos didysis kunigaikštis
(1492 – 1506)
Lenkijos karalius
(1501 – 1506)
ŽYGIMANTAS I SENASIS
Lietuvos didysis kunigaikštis
Lenkijos karalius (1506 – 1548)
= (1) Barbora Zapolia iš Vengrijos
= (2) Bona Sforca
Frydrichas
Krokuvos vyskupas,
Gniezno arkivyskupas,
Kardinolas
Barbora = Jurgis
Saksonijos kunigaikštis
Jadvyga = Jurgis
Bavarijos kunigaikštis
Kazimieras
(Šventasis)
Liudvikas II
Bohemijos ir Vengrijos karalius
(1516 – 1526)
= Marija iš Kastilijos
Ona = Ferdinandas iš Habsburgų
Šventosios Romos imperatorius
(1556 – 1564)
Albrechtas fon Hohencolernas
Kryžiuočių ordino didysis magistras,
Prūsijos kunigaikštis
(1525 – 1568)

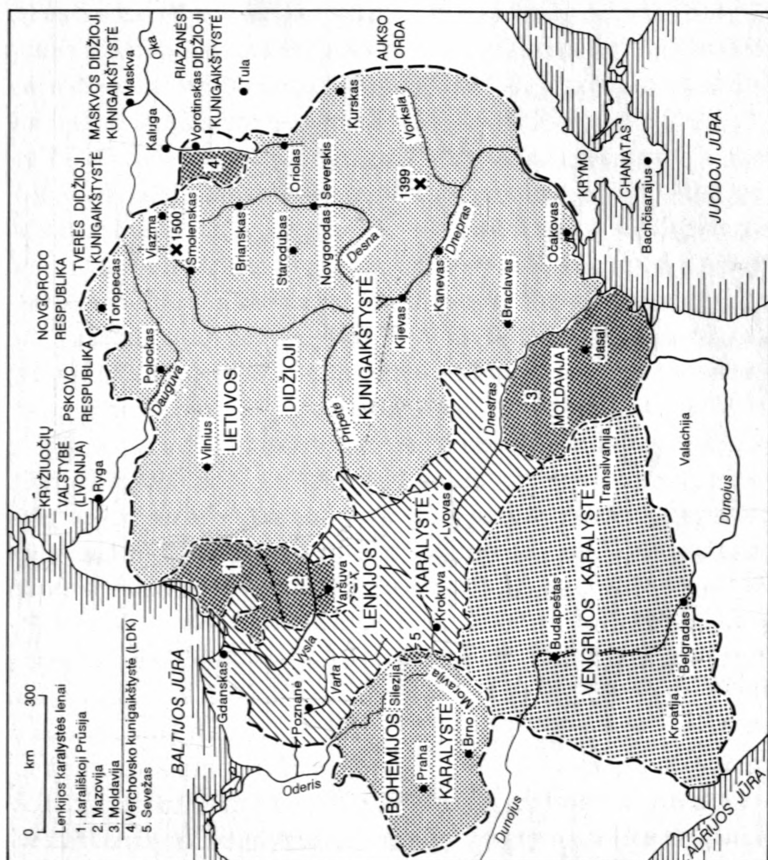
Didžiosiomis raidėmis surašyti Lenkijos, Lietuvos ir jungtinės Lenkijos–Lietuvos valstybės valdovai. Datos žymi valdymo laikotarpį.

Diagrama F. Jogailaičių ir Vazų dinastijos (genealoginis medis)

(1468-1503) tapo kardinolu, duktė Sofija ištekėjo už Brandenburgo kurfiursto, o jos sūnus Albrechtas Hohencolernas buvo paskutinis Kryžiuočių ordino didysis magistras. Šių palikuonių lavinimas buvo patikėtas Krokuvos kanauninkui istorikui Janui Długoszui, anksčiau buvusiam vyskupo Oleśnickio sekretoriumi. Kaip ir Ostrorógas, Weitas Stossas (Wit Stwosz), tapytojas ir skulptorius iš Nuremburgo, Filippo Buonacorsi, poetas ir diplomatas iš San Gimignano, ir arkivyskupas Gregoras iš Sanoko, kurio rūmuose Dunajeve netoli Lvovo susibūrė vienas įtakingiausių Europos humanistų būrelis, Długoszas priklausė intelektualų milžinų galaktikai, Jogailaičių pasaulį pavertusiai tarptautinės reikšmės centru. Senasis karalius taip sakė savo sūnums: „Jūs turite du tėvus – mane ir tėvą Joną". Tai buvo vykusi užuomina apie politinės galios ir kultūrinio ryžto sutapimus. Dėl to, kai 1492 m. birželio 6 d. karalius mirė, daug žmonių nuoširdžiai liūdėjo. (Žr. 9 žem.)

Jonas Albrechtas (1459-1501) atsidūrė nepavydėtinoje padėtyje. Solidaus amžiaus vyrui buvo nelengva sekti tėvo pėdomis ir paremti brolį Aleksandrą, patiriantį nesėkmę Lietuvoje. Ir maskvėnai užsienyje, ir didikai tėvynėje kantriai laukė senojo karaliaus mirties, kad galėtų pradėti gerai apgalvotą ataką prieš jo sūnus. Jonas Albrechtas ieškojo išsigelbėjimo darydamas neatšaukiamas nuolaidas didikams, ypač garsiajame Piotrków seime, įvykusiame 1496 m., ir tuščiagarbiame žygyje į Moldaviją 1497 m. Jei ne didingas barbakanas, pastatytas Krokuvoje ruošiantis karui, ši avantiūra būtų pelnytai nugrimzdusi užmarštin.

Aleksandrui (1461-1506) sekėsi ne ką geriau. Nuo 1492 m., kai tapo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, Maskva jį pasirinko savo intrigų taikiniu. Pagal Tarybos planą vedęs Eleną, Ivano III dukterį, kad sutrukdytų pirmajam Maskvos kunigaikščiui pasivadinti „visos Rusijos valdovu", jis tapo pirmiausia sukilimo, po to užpuolimo auka. Tai, kad žmona buvo stačiatikė, tapo pretekstu nepagrįstiems kaltinimams apie kitatikių persekiojimus Lietuvoje. Bojarinai buvo bauginami, papirkinėjami arba įkalbinėjami gražiuoju laužyti ištikimybę karaliui. Karaliaus protestai buvo vertinami kaip silp-

9 žemėlapis. Jogailaičių valdos (apie 1500)

nybės pasireiškimas. 1500 m. gegužy maskvėnai pradėjo žygį į Lietuvą. Liepos 14 d. prie Vedrošos upės jie sutriuškino lietuvius ir paėmė į nelaisvę jų vadą kunigaikštį Ostrogiškį. Jų sąjungininkai iš Krymo įsiveržė į Lenkijos gilumą, persikėlė per Vyslą ir paėmė 50 000 belaisvių. Brianskas, Severskas, Viazma, Toropecas ir Dorogobušas buvo užimti. 1501 m. ties Mstislavliu sunaikintas kitas lietuvių kariuomenės būrys, o prie Helmedo sutriuškinta pagalbinė kryžiuočių kariuomenė, kuriai vadovavo Plettenbergas. 1502 m. visiems laikams žlugo anuomet galinga Aukso orda. 1503 m. atvirame laiške Elena Ivanovna viešai teisino savo vyro elgesį ir smerkė tėvo melą ir smurtą. Tai nieko nepadėjo. Šešeriems metams buvo pasirašytos paliaubos, Ivano užgrobtos žemės liko nepaliestos. Karas truko, su pertraukomis, iki 1537 m. Lenkijoje Aleksandras linko į tą pusę, kur pūtė vėjas. 1501 m. spalio 25 d., prieš pat karūnavimą, jis pasirašė dokumentą, kurį Mielnike Karalystės senatoriai suderino su Lietuvos Ponų taryba ir kuriuo jie išsireikalavo sau didelių konstitucinių teisių. Jis niekada nė nepradėjo galioti. 1504 m. Senato pretenzijas piktai kritikavo arkivyskupas Łaskis. Jis vadovavo grupuotei bajorų, kurie primygtinai tvirtino, kad valstybės tarnautojams reikia uždrausti vienu metu užimti keletą svarbių valstybinių postų. Jie reikalavo, kad visi karaliaus dvarai, išnuomoti senatoriams, būtų iš jų atimti, taip pat kad būtų vykdomi visi įstatymai, suteikiantys bajorijai privilegijas. Tokiu būdu kilo vadinamasis „Įstatymų vykdymo judėjimas", kuriam per artimiausius šešiasdešimt metų teko svarbus vaidmuo Lenkijos politikoje. 1505 m. seime Radome karalius atsisakė savo ankstesnių nuolaidų senatoriams ir patenkino Atstovų rūmų reikalavimus. *Nihil novi* statutas įtvirtino principą, kad „nieko naujo" negalima aprobuoti be visų bajorų sutikimo.

Žygimantas Senasis (1467-1548) šia pravarde vadintas gyvenimo pabaigoje. Pradėdamas valdyti jis nebuvo sulaukęs dar keturiasdešimties, ir palyginti su nesėkmių persekiojamu broliu buvo energingesnis bei sumanesnis. Kaip vyresniojo brolio Vladislovo patikėtinis valdydamas Sileziją, jis priprato vadovauti, o pagyve-

nęs keletą metų Budos dvare, įgijo polinkį globoti menininkus. Gerokai prieš antrąsias vedybas 1518 m. su Bona Sforza, jis susikvietė daugybę italų į Krokuvą ir greitai tapo tikru architektūros ir muzikos žinovu. Jo politinės pažiūros buvo konservatyvios, Senate jis pasikliovė žymiausiais didikais, o maištininkus ir eretikus vienodai žiauriai baudė. Užsienio politikoje Žygimantas Senasis stojo už dalykinių ryšių užmezgimą su Habsburgais. Šią naują politikos liniją patvirtino 1515 m. Vienos kongresas, kur buvo pasirašytos iš karto dvi vedybų sutartys. Jaunasis Liudvikas Jogailaitis, Vengrijos ir Bohemijos karalius, susižadėjo su imperatoriaus dukra Marija, o imperatoriaus sūnus Ferdinandas vedė Oną Jogailaitę. Ši sutartis pirmiausia buvo naudinga Jogailaičiams. Ji pašalino grėsmę galimų nesutarimų dėl Vengrijos ir Bohemijos bei išsklaidė baimę dėl Austrijos, Maskvos ir Kryžiuočių ordino *rapproachement* (suartėjimo). Žygimantas, nebijodamas įsiveržimo iš vakarų, dabar galėjo nevaržomas kariauti rytuose ir šiaurėje. Tai buvo rizikinga. Jeigu jaunasis Liudvikas sulauktų brandos amžiaus, sostas būtų išsaugotas, jei mirtų, sostas atitektų Habsburgams. Iš pradžių viskas klojosi puikiai. Žygimantas nustūmė maskvėnus toli nuo savo sienų ir ilgesniam laikui išsprendė problemas su Kryžiuočių ordinu. Tačiau tikroji iniciatyva Vidurio Europoje priklausė ne jam. Į žygį jau buvo patraukę Suleimano Puikiojo turkai. 1521 m. jie užėmė Belgradą, 1522 m. Rodą, 1526 m. Budą, 1529 m. buvo apsupta ir Viena. Blogiausia, Žygimanto manymu, buvo tai, kad bevaikis Liudvikas Jogailaitis žuvo mūšyje ties Mohácsu. Bohemijos karalystė be jokių ginčų atiteko Ferdinandui Habsburgui, o Vengrijos karalystė tapo trijų pretendentų – Habsburgų, turkų ir vengrų, kuriems vadovavo Jonas Szapolyai, – mūšio lauku. Visa Vidurio Europa buvo įtraukta į neramumų verpetą, o Jogailaičių paveldimų žemių labai sumažėjo.

Karai, kuriuos teko kariauti Žygimantui, dažniausiai buvo nulemti tuometinių aplinkybių. Maskvos įnirtingos atakos, kurios iš pradžių buvo nukreiptos tik prieš Lietuvą, dabar užgriuvo ir Lenkiją. 1507-1508 m. tas pats Mykolas Glinskis, kuris buvo nusipelnęs tarnaudamas Aleksandrui, dabar vadovavo sukilimui Vilniuje. Žy-

gimantas tiesiai iš savo karūnavimo ceremonijos Krokuvoje išjojo išvyti į tremtį Glinskio ir sulaikyti maskvėnų, skubančių šiam į pagalbą. Caras 1512 m. atsakė puolimu ir ištisus dešimt metų nesiliovė įnirtingai ir atkakliai puldinėjęs. Trejus metus trukusi Smolensko apgultis kainavo carui dešimt tūkstančių gyvybių kasmet, o vien tik po mūšio ties Orša 1514 m. rugsėjo 8 d. kunigaikštis Ostrogiškis suskaičiavo 30 000 maskvėnų lavonų, tarp jų pusantro tūkstančio bojarinų. Bet jie nesiliovė puolę. Kaip visada, jų šūkis buvo „U nas mnogo liudei" (Mes turime daug žmonių). Pasinaudodamas klasta, Glinskis užėmė Smolenską ir laikėsi jame. 1534-1537 m. karinė kampanija, kurią Žygimantas pradėjo Ivanui Rūsčiajam dar nesulaukus pilnametystės, baigėsi trečiosiomis paliaubomis.

Neišspręstas konfliktas su Maskva buvo paskutinio karo su kryžiuočiais viena iš priežasčių. Caras įtikino Albrechtą Hohencolerną pareikalauti 1466 m. Torunės sutarties pakeitimų, o 1519 m. nedideli pasienio susirėmimai staiga peraugo į karą. Buvo užpultas didysis magistras ir išvengė gėdingos kapituliacijos tik dėl to, kad laiku atvyko danų ir vokiečių samdiniai. Tačiau 1521 m. paliaubos sutapo su Reformacijos pradžia. Per kelis mėnesius didysis magistras įsitikino, kad katalikiškas Kryžiuočių ordinas sumažėjo dešimteriopai, nes riteriai būriais perėjo į liuteronybę. Jo armija tiesiog sutirpo. 1525 m. magistras, jausdamas žemę slystant iš po kojų, išmeldė Žygimantą, kad šis priimtų Prūsiją į Lenkijos karalystę pasaulietinės vasalės teisėmis ir patvirtintų jo palikuonims kunigaikštystės paveldėjimo teisę. Pirmasis Prūsijos prisaikdinimo aktas įvyko 1525 m. balandžio 10 d. Krokuvos turgaus aikštėje. Nuo tol Albrechtas Hohencolernas buvo ištikimas Lenkijos valdinys ir aktyvus Lenkijos politinio gyvenimo dalyvis.*

* Nors priimta manyti, kad Kryžiuočių ordinas buvo panaikintas po Prūsijos sekuliarizacijos 1525 m., o Livonijos – 1561 m., tačiau jis išliko iki mūsų dienų. 1527 m. keli likę katalikais riteriai, neišvykę iš Prūsijos į Livoniją, įsikūrė Marienthalyje (Mergentheim) Wurttemburge ir išrinko naujos, nenutrūkstančios didžiųjų magistrų sekos pirmąjį atstovą Walterį von Cronbergą. Po to, pradedant Austrijos erchercogu Maksimilianu, turinčiu Lenkijos karaliaus titulą, kuris buvo nuo 1595 iki 1618 m. didysis magistras, ordinas ilgainiui pateko Habsburgų įtakon, o galiausiai jo štabas buvo perkeltas į Vieną. Daugelyje Austrijos ir Vokietijos vietų įkurtos ordino būstinės, ir iki šiol galima pamatyti

Tuo metu prie pietrytinių sienų nesiliovė bruzdėjimai. Matydami, kad Jogailaičių dėmesys nukreiptas į Maskvą ir Prūsiją, Osmanų imperijos pavaldiniai padarė išvadą, jog jiems leidžiama plėšti Lenkijos žemes. Dar 1412 m. didysis kunigaikštis Vytautas pradėjo statyti dešiniajame Dnepro krante tvirtoves, kurių įgulas sudarė samdiniai totoriai, vadinti kazokais arba laisvais bastūnais. Šios pasienio bendruomenės sutraukdavo vis daugiau pabėgusių slavų valstiečių, plėšikų ir tapo vėlesnių kazokų gyvenviečių branduoliu. Tačiau netrukus kazokai išmoko iš totorių verstis plėšikavimu ir XV a. pabaigoje patys įstengė veržtis į Lenkijos gilumą. 1498 m. jie pasiekė Jarosławą, esantį į vakarus nuo Lvovo, o 1502 m. – Vyslos vingį ties Sandomierzu. Tokiems smūgiams atremti buvo sukurta *obrona potoczna* (judrioji gynyba). Bet nei kazokų, nei totorių nebuvo galima perauklėti. Dar blogiau – daugiau negu šimtmetį buvę lenkų vasalais Moldavijos hospodariai prisiekė ištikimybę Osmanų Portai. 1497 m. Moldavijos Steponas sumušė lenkų baudžiamąjį būrį prie Kozmino Bukovinoje ir dar labiau sujaukė ir taip jau painią to krašto politiką. Per kitus trisdešimt metų moldavai patenkino savo ambicijas, kartu su turkais įsiverždami į Dunojaus baseiną, ir jiems vis labiau grėsė tiesioginis susidūrimas su lenkais. 1529 m. sultono vardu, tačiau be sultono leidimo, hospodarius Petrylo peržengė Pokucės žemių sienas. Čia, ant Dnestro upės krantų, ties Obertinu, 1531 m. rugpjūčio 22 d. jam kelią pastojo etmonas Tarnowskis su nedidele 6000 žmonių armija. Įnirtingos 17 000 raitelių atakos niekaip nepajėgė pralaužti lenkų rikiuotės, o vakarop įgula surengė išpuolį ir privertė užpuolikus sprukti iš mūšio lauko. Tai buvo klasikinė pergalė – kruopščios taktikos ir *obrona po-*

įspūdingus architektūros paminklus, liudijančius ordino veiklą. Kad ir Mergentheime, Marburge ar net Rykhovene Belgijoje. Dabartinis didysis magistras Domas Ildefonsas Pauleris gyvena Vienoje, Singerstrasse 7, name, kur kadaise gyveno Mozartas , ir vadovauja trims provincijoms su centrais Passau, Freisage ir Lanoje Italijoje. Kitaip nei teigia romantinė legenda, kuri 1813 m. įkvėpė įkurti Geležinio kryžiaus ordiną Prūsijoje, o vėliau nacių ideologijos prasto skonio fantazijos, aptinkamos Alfredo Rosenbergo rašiniuose, šiuolaikinis Teutonų (kryžiuočių) ordinas apsiriboja praktine religine veikla, labdara ir yra ištikimas, nors ir sunkiai pastebimas, Vatikano instrumentas Vidurio Europoje.

toczna derinys. Po dešimties metų, kai nelaimingas hospodarius, sultonui sukurščius, prarado sostą, tai buvo paskelbta pelnyta bausme tam, „kuris sudrumstė geriausio Portos draugo – Lenkijos karaliaus – ramybę".

Žygimantas Augustas (1520-1572) būti karaliumi buvo rengiamas jau nuo pat paauksuoto lopšio. 1529 m. tėvo noru jį formaliai išrinko Lenkijos karaliumi ir, tėvo vadovaujamas, jis pradėjo valdyti Lietuvą kaip jos didysis kunigaikštis. Dėl to beveik dvidešimt metų valdė du karaliai Žygimantai: Senasis – Krokuvoje ir jaunasis Augustas – Vilniuje. Kontrastas negalėjo nedaryti įspūdžio. Nors ir įgijusiam karališkų manierų bei kosmopolitinį išsimokslinimą, Žygimantui Augustui labai stigo atkaklumo, būdingo Renesanso laikų kunigaikščiui. Jis buvo švelnaus būdo, o į gyvenimo pabaigą prislėgtas ir paniuręs. Nebuvo jis labai išmintingas, o karalystę valdė taip grakščiai ir laisvai, kad atrodė, jog ji menkai jam terūpi. Augustas domėjosi visais pažangiais to meto sąjūdžiais, pradedant protestantų teologija, baigiant „įstatymų vykdymo" politika ir, žinoma, palaikė silpnesnius, kurie nesitaikstė su vyskupų ir didikų privilegijomis. Tačiau jam buvo svetimas smurtas ir šališkumas, jis kategoriškai atsisakė kištis į to meto religinius ginčus. Garsusis Žygimanto posakis, kad jis yra „žmonių, o ne jų sąžinių karalius", papildo tėvo pastabą išsimokslinusiam gydytojui Eckui: „Pone, leiskite man būti ir avių, ir ožkų karaliumi". Jis negalėjo nuslėpti savo asmeninio gyvenimo nuo žmonių akių, ir tai jam suteikė daug skausmo. Jo motina Bona Sforza, kuri suvaikėjus vyrui darė nemažą įtaką valstybės politikai, siekdama tikslo, kaip kokia Renesanso harpija, nesidrovėjo jokių priemonių. Dar 1545 m. ji apnuodijo pirmosios sūnaus santuokos atmosferą, o vėliau nunuodijo ir paliktąją žmoną. 1547 m. karalienę įžeidė slaptos sūnaus vedybos su našle Barbora Radvilaite, lietuvio etmono dukra, – įtariama, kad ji nunuodijo ir šią. 1556 m. Bona Sforza, bėgdama nuo bausmės, pasiėmė 430 000 dukatų pinigais ir brangenybėmis iš karaliaus iždo ir grįžo į savo gimtinę – Bario ir Rossano kunigaikštystes pietų Italijoje. Ši „neapolietiška suma",

kurią ji testamentu paliko Ispanijos karaliui, buvo ginčų objektas visą XVIII a. Tačiau su seimu Žygimantas Augustas nerado kalbos. Jis buvo iš prigimties parlamentaras ir kantriai kentė nuoskaudas, tikėdamasis susitaikymo. Jis tik gūžtelėjo pečiais, kai jo rėmėjai papriekaištavo, kad karaliaus dvarai vis dar dalijami už paslaugas ir laiduojant. „Aš turėjau juos užstatyti, – droviai tarė jis, – nes neturėjau ko valgyti". Bet jis niekada neatleido savo pavaldiniams, kurie bandė kištis į jo ir gražiosios Barboros meilės reikalus. Pirmajame seime jam valdant, sušauktame 1548 m., karalius pakluso reikalavimams išsamiai atsakyti į klausimus apie savo santuoką. Senato nutarimu jis turėjo ruoštis skyryboms:

Karalius: [...] Aš norėčiau, kad visi žmonės galėtų nevaržomi mylėti. Aš negaliu sulaužyti savo santuokos įžadų, nenusižengęs savo sąžinei [...] Skyryboms nėra jokių tikrai svarbių priežasčių [...]
Arkivyskupas: [...] Jūsų Karališkoji Didenybe, skyrybų priežastį galima surasti [...]
Karalius: [...] Aišku, galima, jeigu mano sąžinė būtų viskam pakanti, tačiau taip nėra [...]
Pasiuntinys: Mus žemina tai, Jūsų Šviesybe, kad jūs paėmėte į žmonas moterį iš tokios šeimos ir tautos, kuri gavo bajorystę ir tikėjimą iš mūsų, lenkų, tik prieš pusantro šimto metų [...].[7]

Žygimantas iškentė šiuos įžeidinėjimus. Atsisakęs metinių mokesčių, seimas nusileido. Barbora buvo karūnuota. Tačiau kai ji netrukus mirė, karalius niekur nerado paguodos. Jo trečiosios, vien politinių sumetimų paskatintos, vedybos su Austrijos kunigaikštyte Kotryna buvo nelaimingos. Paskutinius savo gyvenimo metus jis nugyveno vienas, vilkėjo vien tik juodus drabužius.

Didžiausias užsienio politikos rūpestis Žygimantui Augustui buvo karas su Livonija, į kurį jis buvo įtrauktas nepavaldžių jam aplinkybių. Livonija, šiaurinė vokiečių kryžiuočių *Land*, išlaikė savarankiškumą. Tačiau čia, kaip ir Prūsijoje, Reformacija pamažu griovė nusistovėjusią politinę santvarką. Po 1550 m. Livonijos valstybė pradėjo byrėti. Rygos miestiečiai liuteronai nesugyveno su Katalikų bažnyčia, o vokiečiai didikai – tarpusavyje. Kalavijuočių ordi-

no* didysis magistras von Furtstembergas nesugyveno su Rygos arkivyskupu Wilhelmu von Hohenzollernu. Švedams rūpėjo šiaurinės krašto žemės, kurios ribojosi su švedų Suomija, o Maskva ieškojo „lango į vakarus". Danams rūpėjo sutrukdyti švedams. Žygimantui Augustui rūpėjo jo pusbrolio arkivyskupo likimas.

1557 m. lenkų armija žygiavo Rygos link, bet, susitaikius didžiajam magistrui ir arkivyskupui, jos nepasiekė. 1558-1559 m. Maskvos armija užėmė Dorpatą ir Narvą, o didįjį magistrą pagrobė kaip karo laimikį. Tai buvo ženklas pradėti daugiašalį konfliktą, į kurį, varžydamiesi dėl viešpatavimo visoje Baltijos pakrantėje, įsitraukė švedai, danai, lenkai ir maskvėnai ir kuris galutinai buvo išspręstas tik 1721 m. Katalikiška grupuotė, nesulaukusi imperatoriaus dėmesio, pasiprašė Lenkijos karaliaus globos. 1561 m. Furtstembergo įpėdinis Gotthardas von Kettleris kartu su arkivyskupu Wilhelmu ir visų Livonijos luomų atstovais suvažiavo į Vilnių, kad prisiektų Žygimantui Augustui. Kettleris turėjo gauti Kuršą ir Žiemgalą leno teisėmis; Ryga turėjo būti prijungta prie Lenkijos karalystės tomis pačiomis sąlygomis ir su tokiomis pat privilegijomis kaip ir Dancigas (Gdanskas). Tai buvo sąmoningai daroma pagal Prūsijos 1466 m. ir 1525 m. paklusnumo priesaikų pavyzdį. Dėl Narvos prekybos kontrolės kilo jūros karas. Penkiolikai Lenkijos jūros eskadros laivų buvo leista piratauti, kiek nori. Į Daniją išsiųsti pasiuntiniai derėtis dėl sąjungos sudarymo. Karaliaus sesuo Kotryna buvo pasiųsta į Stokholmą kaip Švedijos sosto įpėdinio nuotaka. Bet su Maskva suartėti buvo neįmanoma. Į Žygimanto Augusto pasiųstą žinią apie priesaiką Vilniuje Ivanas Rūstusis atsakė šiurkščiu reikalavimu grąžinti Kijevą, Volynę ir Podolę, tai yra, jo „pirmtako šv. Vladimiro tėvoniją". Lietuvos armija įsitraukė į karą 1560 m., Lenkijos – 1563 m. Tais metais prarastas Polockas, ir nepavyko rasti būdų, kaip atgauti Smolenską ar Černigovą ir kaip pasinaudoti Ivano kivirčais

* Kalavijuočių ordinas, kurį 1209 m. įkūrė Rygos vyskupas Albrechtas von Buxhovdenas, pirmiausia nukariavo Livoniją, tik po to, 1237 m., susiliejo su Kryžiuočių ordinu. Praėjus trims šimtams metų, po Prūsijos sekuliarizacijos, jis buvo atkurtas ir pavadintas „Savanoriška Kristaus riterių brolija". Iki 1561 m. ši brolija veikė kaip nepriklausomas politinis junginys.

su turkais bei maištingaisiais bojarinais. Lenkijos-Lietuvos armija septynerius metus buvo apsistojusi Radoškovičiuose netoli Vilniaus, svarstydama valstybės struktūros reikalus ir veltui laukdama, kad pasikeis Maskvos nuostatos. Būtent tais ilgais, šaltais priverstinio dykinėjimo vakarais stovykloje Lenkijos ir Lietuvos bajorai kruopščiai išnagrinėjo bendras juos užklupusias nelaimes. Jiems teko susidurti su dideliu, fanatišku priešu, kuris nepripažino didžiadvasiškumo ir kompromisų. Jie jautė, kad tai kur kas grėsmingesnis pavojus negu tas, kurį kėlė to meto Kryžiuočių ordinas. Suprato, kad jų laukia ilga, žiauri kova, kuriai jų pairusi politinė santvarka buvo prastai pasirengusi. Jie matė, kad asmeninė dviejų sostų sąjunga, sudaryta 1386 m. Kryžiuočių ordino grėsmės akivaizdoje, nebeatitiko jų poreikių ir turi būti pakeista nauja, glaudžia, konstitucine sąjunga. 1568 m. pabaigoje, kai kariai iš stovyklos ties Vilniumi išsiskirstė, buvo detaliai susitarta dėl galutinio tikslo. Bet dėl sutarties sąlygų anaiptol nebuvo apsispręsta.

* * *

Tam, kas nesusipažinęs su šia tema, „Lenkijos Renesansas" skamba įtartinai, tarsi dvi viena kitai prieštaraujančios sąvokos. Gali atrodyti visiškai neįtikėtina, kad šiaurinė slavų šalis, kurios beveik nepasiekė antikinio pasaulio bei tuometinės Italijos įtaka, kada nors galėjo išgyventi Renesansą kitaip nei perdėm paviršutiniškai.

Iš tiesų sprendžiant iš daugelio menų, Lenkija buvo Europos provincija. Išlikę architektūros statiniai yra daugiausia talentingų užsieniečių sukurti. Baranówo ir Krasiczyno rūmai, Žemutinio Kazimežo (Kazimierz Dolny) puoštos klėtys yra, žinoma, savotiški maži perlai, tačiau jie nestebina lankytojo, mačiusio Florenciją ar Veneciją, arba Luaros pilis Prancūzijoje. Kuklūs buvo lenkų pasiekimai ir tapyboje.

Tačiau mažiau apčiuopiamam idėjų pasauliui, mokslui ir literatūrai Lenkija davė stebėtinai daug originalių talentų, o dviejų paskutinių Jogailaičių valdymo laikotarpį nė kiek neperdėdami galėtume vadinti Lenkijos „aukso amžiumi" (*Złoty Wiek*).

Nors Renesansas suklestėjo XVI a., jau XV a. įsitvirtino humani-

stinė tradicija. Jogailos universiteto salėse, vadovaujant keletui įžymių rektorių, pradedant Paulium Vladimiru, baigiant vyskupu Tomickiu, ir siauruose būreliuose, besiburiančiuose aplink Bažnyčios žmones, pradedant kardinolu Oleśnickiu, baigiant arkivyskupu Łaskiu, vyko plataus masto filosofinės ir mokslinės diskusijos, kuriose buvo puolamos viduramžių teokratinės vertybės.

Spauda, naujų idėjų platinimo priemonė, suklestėjo gana anksti. Pirmasis kūrinys, išspausdintas Krokuvoje, buvo lotyniškas almanachas, išleistas Piotro Straubės 1473 m. 1491 m. Szwajpoltas Fiolas (Swejbold Vehl) išleido pirmąją kirilica rašytą knygą – *Oktoich* giesmyną, o už jo pastangas inkvizicijos teismas atsilygino bauda. Dar vienas frankonietis Janas Halleris ir Kasperas Hochfeldas pagarsėjo tuo, kad 1506 m. išspausdino pirmą Lenkijoje iliustruotą kūrinį – Jano Łaskio teisės *Statutus*. Florianas Ungleris (? – 1536) išspausdino pirmąją knygą lenkų kalba – Biernato iš Liublino *Raj Duszny* (*Dvasios rojus*), pirmąją lenkų kalbos gramatiką – Zaborowskio *Ortografia* (1516) ir Bernardo Wapowskio garsųjį Lenkijos žemėlapį (1525). Hieronimas Wietorius (?-1546), įkūręs spaustuvę, kuri gyvavo daugiau kaip šimtmetį, išleido vieną knygą graikiškai; pirmąją rumunišką knygą, o 1519 m. – Maciejaus Miechowitos *Cronica Polonorum*. Pastaroji prisimenama kaip pirmoji Lenkijoje spausdinta knyga, kurią uždraudė bažnytinė cenzūra dėl to, kad joje minima maldininkė, 1493 m. sugrįžusi iš Romos ir parvežusi į Lenkiją sifilį. Tiek apie pirmuosius spaudinius.

Daug reiškė materialinė gerovė. Tokiuose turtinguose miestuose kaip Krokuva ir Gdanskas klestėjo ir menas, ir prekyba. Tokie didikai kaip kancleris Krzysztofas Szydłowieckis (1467-1532), vyskupas Janas Lubrańskis iš Poznanės (1456-1520) ir daugelis kitų pelnė šlovę globodami menus. Didikai galėjo leisti savo sūnus mokytis į užsienį. Vokietijos ir Italijos universitetuose kaip niekada knibždėte knibždėjo lenkų studentų.

Nepralenkiamas buvo Jogailaičių rūmų spindesys. Žygimantas Senasis, kurio vyresnysis brolis Vladislovas nuo 1490 m. valdė Čekiją ir Vengriją ir kurio žmona karalienė Bona Sforza pasikvietė į

Lenkiją daug talentingų žmonių iš Italijos, pats vadovavo puikiam kosmopolitų būreliui Krokuvoj. Jo sūnus, didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas Augustas sukūrė tokią atmosferą, kad karaliaus dvariškiai, geidę garbės ir pasisekimo, turėjo patys būti poetai, filosofai ir mokslininkai. Jie rodė pavyzdį visai išsilavinusiai visuomenei. XVI a. pradžioje Lenkija buvo visiškai subrendusi Renesansui, ir dar dvi ar trys kartos entuziastingai pritarė jo idėjoms.

Patys vardai mažai ką reiškia. Tačiau nuopelnai asmenybių, kurios dalyvavo to meto intelektualiniame ir meniniame gyvenime, buvo išties didžiuliai, ypač toje srityje, kur vėliau garsenybių retai pasitaikydavo. Būtina paminėti šiuos: Buonacorsį (Callimachus), Padujietį, Beruccį, Retyką, Santagucci, ir lenkus: Janickį, Modrzewskį, Iłowskį, Goślickį, Rejų, Orzechowskį, Zaborowskį, Wapowskį, Górnickį, Koperniką, Kochanowskį, Zamoyskį.

Be abejo, žymiausias iš visų buvo Mikalojus Kopernikas (Nicholas Copernicus, 1473-1543). Jis gimė Torunėje, Karališkojoje Prūsijoje, didžiąją dalį veiklaus gyvenimo praleido Fromborke, kur buvo Varmijos kapitulos kanauninku. Jo protas buvo universalus – tiesiogine to žodžio prasme. Atradimas, kad Žemė sukasi aplink Saulę, sukėlė didžiausią perversmą, iš esmės pakeitusį požiūrį į žmogaus vietą visatoje.[8]

Nedaug Kopernikui tenusileidžia Janas Kochanowskis (1530-1584). Jis buvo lenkų tautinės poezijos kūrėjas, kuris parodė savo tėvynainiams jų gimtosios kalbos grožį. Iki tragiško smūgio, ištikusio prieš mirtį, jo poezija spinduliavo tokį pat džiaugsmą ir gaivumą kaip ir kūriniai kitų to paties masto poetų – prancūzų Ronsard'o ir Du Bellay, italo Petrarkos, anglo Spenserio – ir iki tol poezijoje neregėtą vaiko požiūrį į gamtos grožybes, žmogų. Iš dvidešimties tūkstančių jo eilučių šios cituojamos kaip „Renesanso manifestas":

> Czego Chcesz od nas Panie, za twe hojne dary?
> czego za dobrodziejstwa, których nie masz miary?
>
> Kościół Cię nie ogarnie, wszędy pełno Ciebie,
> I w otchłaniach, i w morzu, na ziemi, na niebie,

Tyś Pan wszystkiego świata, Tyś niebo zbudował
I złotymi gwiazdami ślicznie uhaftował

Tyś fundament założył nieobeszłej ziemi
I przykryłeś jej nagość zioły rozlicznemi.

Za Twoim rozkazaniem w brzegach morze stoi
A zamierzonych granic przeskoczyć się boi.

Tobie kwoli rozliczne kwiatki Wiosna rodzi
Tobie kwoli w kłosianym wieńcu lato chodzi.

Wino Jesień i jabłka rozmaite dawa;
Potem do gotowego gnuśna Zima wstawa.

Chowaj nas, póki raczysz na tej niskiej ziemi,
Jedno zawżdy niech będziem pod skrzydłami twemi.*

Paskutinis Renesanso milžinas – Janas Zamoyskis (1542-1605). Jis buvo žymiausias savo meto politikas, bet vis dėlto rado laiko atstatyti savo gimtąją Zamośćę ir paversti ją pavyzdiniu ano meto miestu. Miestas suplanuotas remiantis Cicerono harmonijos principais – su rūmais, rotuše ir kolegijos bažnyčia, sudarančiais darnią visumą. Intelektualinio gyvenimo centras buvo žymioji Akademija, arba *Hippeum,* kurį laiką garsėjusi kaip vienas Rytų Europos mokslo centrų. Šiame privačiame pasaulėlyje Zamoyskis sėkmingai puoselėjo renesansišką gyvenseną ir skatino tas dorybes, kurių jis negalėjo siekti plačiajame pasaulyje.[10]

Nors ir skirtingus gyvenimo kelius nuėjo Kopernikas, Kochanowskis ir Zamoyskis, juos daug kas siejo. Pirma, jie gavo puikų išsilavinimą. Visi jie baigė mokslus Krokuvoje ir Paduvoje – žymiausiame Europos univeresitete, kur 1563 m. Zamoyskis buvo rektoriumi. Antra, jie labai domėjosi antika ir buvo puikiai susipažinę su klasikine li-

* Ko gi panorėsi iš mūsų, Dieve, už Tavo dosnias dovanas? / Už begalines geradarystes?/ Bažnyčia tavęs neaprėpia, Tu esi visur, / Ir tarp atstumtųjų, ir jūroje, ir žemėje, ir danguje, / Tu pasaulio viešpats, Tu sukūrei dangų / Ir išsiuvai gražiai jį aukso žvaigždėmis. / Tu įkūrei beribės žemės būstą / Ir pridengei jos nuogumą įvairiausiomis žolelėmis. / Tavo valia jūra plakas į savo krantus / Ir nedrįsta lietis per nubrėžtas ribas. / Tau pavasaris augina įvairiausias gėleles, / Tau vasara puošiasi javų vainiku. / Vyną ir obuolius ruduo dalija; / Po to prie stalo sėdasi žiema. / Saugoti mus teikis šioje menkoje žemėje, / Tačiau glausk visuomet po savo sparnais.[9]

teratūra. Savo iniciatyva Kopernikas išvertė Teofilakto Simokatos laiškus (1509). Kochanowskis, helenisto Robertello mokinys, ypač domėjosi Ciceronu ir iki trisdešimties metų pats kūrė poeziją lotynų kalba. Zamoyskis seime ir Senate aistringai kalbėjo apie Romos respublikos istoriją. Trečia, visi sąmoningai studijavo, stengdamiesi iki galo atskleisti savo sugebėjimus. Astronomas Kopernikas kartu buvo ir medicinos bei kanonų teisės daktaras, poetas Kochanowskis studijavo politiką, politikas Zamoyskis – poeziją. Ketvirta, visi jie buvo valstybės veikėjai, turėję stiprų pilietinės pareigos jausmą. Kopernikas aktyviai darbavosi ginant Karališkąją Prūsiją nuo Kryžiuočių ordino, o 1526 m. talkino vykdant pinigų reformą. Jis, pasaulietis kanauninkas, nuolat dirbo tai dvaro antstoliu, tai mokesčių rinkėju, teisėju ar gydytoju. Kochanowskis ir Zamoyskis, abu pradėjo savo karjerą nuo karaliaus sekretoriaus. Kai pirmasis atsistatydino ir pasitraukė į dvarą Czarnolase, antrasis iškilo į aukščiausius Respublikos postus ir iki mirties buvo Karalystės didžiuoju kancleriu ir didžiuoju etmonu. Galiausiai visi jie laikėsi aukštų moralės principų. Visi sąmoningai siekė grožio ir harmonijos idealų. Kopernikas labiausiai domėjosi visatos sandaros teorija, Kochanowskis – galimybe reguliuoti žmogaus emocijas ir įsitikinimus, Zamoyskis – politine santvarka.

Humanitarinis išsimokslinimas, pagarba antikai, individualizmas ir visa apimančio pažinimo troškulys, domėjimasis valstybės reikalais ir žmogaus gyvenimo darna – štai kas juos visus siejo. Kaip tik šie bruožai ir būdingi Renesanso žmogui – *l'uomo universalo*.

* * *

1568 m., likus trims dienomis iki Kalėdų, Liubline susirinko seimas, karaliaus sukviestas tam, kad būtų sudaryta konstitucinė Karalystės ir Didžiosios Kunigaikštystės unija. Per penkerius metus tai buvo jau ketvirtasis seimas, aptariantis šį klausimą, jame dalyvavo ir Lietuvos, ir Lenkijos atstovai. Šį kartą Žygimantas Augustas skubėjo. Visi senieji argumentai dar vis galiojo. Vis didėjanti lenkiškos kultūros įtaka abiejų valstybių valdančiajam luomui, abiem gresiantis pavojus iš Maskvos, pietrytinių žemių pažeidžiamumas, netobula karinė, finansinė ir administracinė sistema – visa

tai rodė, kad reikalingos esminės permainos ir greitas susitarimas. Skubėti vertė dar viena priežastis. Karaliaus trečioji santuoka nepavyko. Skyrybos buvo neįmanomos. Nebuvo vilties susilaukti įpėdinio. Jogailaičiams grėsė išnykimas. Pavargęs ir sergantis karalius sukaupė jėgas paskutiniam didžiam savo gyvenimo žygiui. Tik jis vienas galėjo įtikinti dvejojančius Lietuvos didikus. Paskutinį dešimtmetį jis įvairiais būdais mėgino suvienodinti skirtingas tradicijas, dalijančias jo valdomą šalį į dvi dalis. 1559 m. Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo įsteigtas seimas, o 1564 m. Lenkijos pavyzdžiu – atskirų žemių seimeliai. Be to, karalius padarė daug nuolaidų, atsisakydamas visų didžiojo kunigaikščio privilegijų, ribojančių didikų nuosavybės teises, bei suteikė stačiatikių bajorams tokias pat privilegijas kaip ir katalikams. Aišku, jis suprato, kad papročiai nepasikeičia per naktį ir kad atstovus į Lietuvos seimą ir seimelius didikai suvarė grasindami botagu. Liubline jis matė, kaip trys žymiausių Lietuvos šeimų atstovai – Mikalojus Radvila Rudasis, Jonas Chodkevičius ir Eustachas Valavičius – tiesiog įsakė likusiems delegacijos nariams prikąsti liežuvį. Po mėnesį trukusių formalių procedūrų, dar mėnesį – nesutarimų, karalius išsikvietė Radvilą ir Chodkevičių atvykti į Senatą pasiaiškinti. Kai šiuodu naktį paspruko, jis įpyko. Po kelių dienų trys Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijos – Palenkė, Volynė ir Kijevas – buvo prijungtos prie Lenkijos karalystės. Du Palenkės pareigūnai, atsisakę duoti ištikimybės priesaiką Lenkijos Karūnai, kaip mat neteko savo žemių ir postų. Užuomina buvo aiški. Jeigu Lietuvos ponai atsisakys elgtis taip kaip Lenkijos bajorai ir atvirai spręsti šį klausimą, karalius išlies ant jų visą Lietuvos valdovo įtūžį. Balandžio mėnesį atvyko žymiausi Ukrainos didikai – Ostrogiškis, Czartoryskis, Sanguszko, Wiśniowieckis – ir užėmė savo vietas Lenkijos seime. Birželio 17 d. atvyko pats Chodkevičius ir savo tėvynainių vardu maldavo karalių „neatiduoti jų Lenkijos Karūnai paveldimumo teisėmis, nes tai užtrauktų vergystę ir gėdą jų vaikams". Žygimantas Augustas su ašaromis akyse atsakė: „Kur Meilė, ten ir Dievas, nes tokia jo dieviškoji valia. Aš nenoriu jėga versti jūsų šviesybes paklusti. Visi mes turime paklus-

ti Dievui, o ne žemiškiems valdovams". Tai buvo apsisprendimo akimirka. Chodkevičius sutiko su siūlomomis unijos sąlygomis. Senatoriai pašoko ir pradėjo garsiai dėkoti, šūkauti, reikšdami dėkingumą. Lenkija ir Lietuva turėjo vėl susijungti – „laisvi su laisvais, lygūs su lygiais". Turėjo būti viena *Rzeczpospolita*, viena Respublika, arba Sandrauga: viena nedaloma politika, vienas karalius, renkamas, o ne paveldintis sostą, vienas seimas ir bendra pinigų sistema. Lietuviams ir toliau liko jų pačių įstatymai, jų administracija, jų kariuomenė ir kunigaikščių titulai. Dėl smulkmenų buvo draugiškai susitarta. Karalius be perstojo dirbo, neskaičiuodamas nei valandų, nei dienų. „Tai svarbūs reikalai, – sakė jis, – kurie nulems ateitį, todėl jie reikalauja ilgų apmąstymų ir rūpestingo svarstymo." Pagaliau 1569 m. liepos 1 d. buvo patvirtintas Unijos aktas. Žygimantas Augustas, apsuptas dvasininkų, atsistojo priešais signatarus, ir, nusiėmęs kepurę, iš kiekvieno priėmė ištikimybės priesaiką. Po to nuvedė visus susirinkusius į Šv. Stanislovo bažnyčią ir, atsiklaupęs prieš altorių, stipriu balsu sugiedojo *Te Deum*.[11]

Paskutiniai Žygimanto Augusto gyvenimo metai buvo paženklinti atgailos. Jo nuolatiniai kvietimai atsidėti meilei ir harmonijai buvo skatinami nuogąstavimų, kad ir vienos, ir kitos labai stinga. 1569 m. seimas negaišdamas vėl pradėjo svarstyti karaliaus vedybų reikalus, o rugsėjo 12 d. baigė darbą, nekreipdamas dėmesio į karaliaus primygtinius prašymus jį tęsti. Be ceremonijų buvo atidėtas rinkimų procedūrų, centrinio iždo kūrimo ir teisinių reformų rengimo svarstymas. „Jūs matote, kad aš esu Mirties tarnas, – sakė karalius seimo nariams, – lygiai kaip ir jūsų šviesybės. Jei į tai neatkreipsite dėmesio, mano ir jūsų darbas nueis perniek". Jiems tai mažai rūpėjo. Maskvoje Ivanas įniršo sužinojęs apie Liublino uniją ir tai jį pastūmėjo į nusikaltimą, kuris pirmiausia ir pelnė jam Rūsčiojo vardą. Buvo suklastoti laiškai, norint parodyti, kad arkivyskupas ir Novgorodo gubernatorius nusikalto palaikydami išdavikiškus ryšius su Lenkijos karaliumi. Pats caras atvyko paskirti jiems bausmės. Novgorodo gyventojai buvo gaudomi, kankinami ir žudomi grupėmis po penkis šimtus arba tūkstantį kasdien. Po penkių savaičių civilizuočiausias

Rusijos miestas prarado savo gyventojus ir virto rusenančiais degėsiais. Pats Ivanas grįžo į Maskvą ir ėmė ruošti katilus su aliejum ir iešmus šimtams maskviečių, kurie buvo įtariami palaikę išdavikiškus ryšius su Novgorodu. Kas laukė „geros valios Respublikos", turint tokį kaimyną? 1570 m. seimas nagrinėjo mokesčių reformos klausimą, bet konkrečių mokesčių nenustatė. 1571 m. vėl nebuvo svarstyti karaliaus reikalavimai, o 1572 m. seimas buvo paleistas, nes kilo maro epidemija. Žygimantas Augustas vėl puolė į neviltį ir nemigą. Jis užsidarė mėgstamoje Knyszyno pilyje netoli Balstogės ir atsisakė priiminėti senatorius. Mirė jis 1572 m. liepos 7 d., kambaryje su juodomis užuolaidomis, pakabintomis Barboros Radvilaitės atminimui, apsuptas margos šarlatanų, astrologų ir burtininkų minios. Testamentu išreiškė tuos visą gyvenimą puoselėtus gražius norus, kurie, atrodė, vargu ar išsipildys:

Šiuo paskutiniu testamentu Mes perduodame mūsų dviem valstybėms, Lenkijos Karūnai ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, tą meilę, harmoniją ir vienybę[...], kurią mūsų protėviai amžiams sutvirtino stipriais susitarimais ir abiejų valstybių gyventojų pritarimu. Visiems šių abiejų tautų žmonėms, kurie tvirtai laikysis sąjungos, gautos iš Mūsų malonės, Mes suteikiame palaiminimą, kad Viešpats Dievas maloningai suteiktų jiems garbę ir sugebėjimą šlovingai valdyti, garsėti tėvynėje ir svetur gerais ir reikalingais darbais. Bet visi tie, kurie pasuks nedėkingumo ir atsiskyrimo keliu, lai dreba prieš rūstybę Dievo, kuris, pranašo žodžiais tariant, nekenčia ir prakeikia tuos, kurie sėja nesantaiką tarp brolių [...].[12]

Paskutinis Jogailaitis buvo palaidotas kaip ir paskutinis Piastų palikuonis prieš 202 metus, ant Wawelio kalvos. Karalius kaip žmogus mirė, tačiau jo, valstybės galvos, gyvavimą ir toliau simbolizavo antrininkas, jojantis laidotuvių procesijoje. Karaliaus vėliava buvo sulaužyta ir kartu su jo brangenybėmis įmesta į kapą. Šis aktas simbolizavo Lenkijos karalystės persimainymą. Velionis karalius buvo dviejų atskirų valstybių sostų paveldėtojas. Jis paliko jas sujungtas į vieną Respubliką su renkamu valdovu.

II

ANTROJI
DALIS

LENKIJOS IR LIETUVOS
VALSTYBĖS GYVAVIMAS
IR ŽLUGIMAS
1569-1795

ŠEŠTAS SKYRIUS

ANTEMURALE
Krikščionybės bastionas

Studijuojant 1000-1939 m. Lenkijos istorijos šaltinius, visur galima rasti citatų, rodančių įsitikinimą, kad Lenkija buvo, yra ir visada bus paskutinis Vakarų civilizacijos forpostas. Ankstyvaisiais amžiais ji buvo užtvara nuo pagonių prūsų ir lietuvių, naujaisiais amžiais – nuo islamo ir Maskvos atskalūnų, XX a. – nuo karingojo komunizmo. Visais laikais Lenkijos, kaip ir kaimyninės Vengrijos vieta Europoje, buvo visiškai aiški, tai yra ji buvo *antemurale* – tvirtovės siena, bastionas.[1]

Žodžiai, žinoma, buvo vartojami įvairūs. Terminas *antemurale christianitatis* buvo visuotinai vartotas po Konstantinopolio žlugimo, ypač pabrėžtinai 1467 m. rašte popiežiui Pauliui II. Kitur randame terminus *murus* (siena), *scutum* arba *clipeus* (skydas), *praevalidum* (barbakanas), *propugnaculum* (pylimas), lenkų kalba – *przedmurze* (bastionas), *forpoczta* (forpostas) ar net *płot* (tvora), *straż* (sargybos bokštas). 1573 m. Paryžiuje Henriko Valua (Henry Valois), išrinkto į Lenkijos sostą, garbei buvo pastatyta Triumfo arka ir užrašyta: POLONIAE TOTIUS EUROPAE ADVERSUS BARBARORUM NATIONUM [...] FIRMISSIMO PROPUGNACULO (Lenkijai, stipriausiai visos Europos tvirtovei, saugančiai nuo barbarų tautų). Po trisdešimties metų, rengdamas didįjį Europos vienybės atkūrimo planą, Maximillianas de Sully apibūdino Lenkiją kaip *boulevard et rempart* (bastionas ir gynybinė užtvara). 1623 m. Wojciechas Dębołęckis gražiai rašė: „Dievas atitvėrė krikščioniškąjį pasaulį Lenkijos Karūna kaip siena nuo pagonių". Lenkijos karaliai nuolat primindavo savo užsienio partneriams šią tradicinę Respublikos pretenziją. 1620 m. kovo 11 d. White-

halle Lenkijos kancleris Jerzis Ossolińskis pradėjo savo iškilmingą kalbą, skirtą Jokūbui I, tokiais žodžiais: „Tandem erupit ottomanorum iam diu celatum pectore virus [...] et publico Barbarorum furore, validissimum christiani orbis antemurale, petitur Polonia". Amžiaus pabaigoje, 1676 m. liepos 25 d., Jonas Sobieskis rašė Karoliui II beveik tokiais pačiais žodžiais, pranešdamas, kad „didžiulė gausybė turkų ir totorių užpuolė šį krikščioniškojo pasaulio bastioną, norėdami jį sunaikinti".[2]

Antemurale sąvoką ypač mėgo katalikų rašytojai, o neseniai Vatikano Lenkijos istorijos institutas taip pavadino savo puikų žurnalą. Ji paprastai siejama su dviem populiariais posakiais – *Polonia Semper Fidelis* (Lenkija visada ištikima) ir tuo, kad Lenkija – tai pakantos prieglobstis. Tokiu būdu Romos katalikų apologetai sukūrė įvaizdį, jog Lenkija sugeba sulaikyti barbarus pirmiausia dėl to, kad ji yra tvirtos katalikybės šalis, antra, kad jos stebėtinas pakantumas saugo ją nuo religinių rietenų ar užsienio kišimosi. Žinoma, turint omenyje kitų Europos šalių tuometinę situaciją, 1573 m. sausio 28 d. Varšuvos konfederacijos deklaracijos forma ir turinys buvo neįprasti; joje pateiktais Respublikos religinio gyvenimo principais buvo vadovaujamasi daugiau nei du šimtus metų:

Kadangi mūsų krašto krikščionybės reikaluose kilo didelių nesutarimų, tad norėdami pašalinti maištų, kokius matome kitose karalystėse, priežastį, mes prisiekiame amžiams vienas kitam savo ir būsimų kartų labui, laiduodami savo tikėjimu, garbe ir sąžine, kad mes, skirtingai suprantantys religiją, sugyvensime taikiai ir nepraliesime kraujo dėl skirtingo tikėjimo ar priklausymo skirtingoms Bažnyčioms ir nebausime vienas kito prekių konfiskavimu, garbės nuplėšimu, kalėjimais ar tremtimi [...].[3]

Tačiau šioje deklaracijoje aptinkame ir subtilų loginį prieštaravimą. Jei katalikiška Respublika iš tiesų būtų buvusi „pakantos prieglobstis", vadinasi, joje galėjo gyventi daugybė kitatikių, o jei kitatikių bendruomenė būtų buvusi iš tikrųjų tokia didžiulė, kad ją reikėjo toleruoti, vadinasi, Respublika nebūtų galėjusi vadintis tvirtos katalikybės šalimi. Ne taip lengva nustatyti Lenkijos katalikybės ir tolerancijos mastą.[4]

* * *

Todėl trumpas ekskursas į Lenkijos religinę praeitį pilnas netikėtumų. Viena vertus, čia visuomet dominavo Romos katalikų bažnyčia, kurios įkūrimą paliudijo patys pirmieji rašytiniai šaltiniai ir kurios galybei grėsmė buvo iškilusi tik vieną kartą. Antra vertus, čia buvo apstu visokių kitatikių, sektantų, atskalūnų ir eretikų. (Žr. diagr. G.)

Be abejo, ankstyviausia žinoma lenkų kalba sudėta giesmė kupina aistringo katalikiškumo. Himnas *Bogurodzica* (Dievo Motina), sukurtas greičiausiai XIII a., išliko XV a. rankraštyje. Valdant Jogailaičiams, jis tapo feodalinės kariuomenės mūšio daina. Lietuvos ir Lenkijos riteriai sutartinai giedojo ją prieš Žalgirio mūšį:

Bogurodzica dziewica	Mergele, Dievo Motina,
Bogiem slawiena Maryja,	Marija, Dievo pagarbintoji,
U twego syna Gospodina	Savo sūnaus globėja,
Matko zwolena, Maryja!	Marija, išrinktoji Motina,
Zyszczny nam, spuści nam,	Užtark mus.
Kyrie eleison!	Kyrie, eleison![5]

Išties Žalgirio mūšio scena, kai abi kariuomenės prašė Mergelės Marijos globos, perša mintį, kad lenkai nė kiek ne mažiau už kryžiuočius buvo ištikimi kryžiaus karų tradicijai. Kai kurie istorikai, sakysim, Lelewelis, Lenkijos karo žygių Rytų Europoje reikšmę sulygino su Ispanijos vaidmeniu vakaruose, kur jos šventasis karas su maurais truko septynis šimtus metų.

Tiesą sakant, lenkai nebuvo labai uolūs kryžininkai. Kryžiaus žygiuose į Šventąją žemę jie dalyvavo labai menkai, o tie keli Lenkijos karaliai, kurie paskelbė šventąjį karą kitatikiams, vadovavosi visiškai aiškiais politiniais motyvais. Tai svarstant ilgai ginčytasi dėl Lenkijos ir Vengrijos karaliaus, jaunojo Vladislovo Jogailaičio politikos. 1443 m. jis pasikliovė popiežiaus nuncijaus Giuliano Cesarinio patarimu ir išžygiavo su savo armija į rytus, norėdamas įsitikinti, ar labai sustiprėjo Osmanų imperija. Prieš keletą metų vengrai, neapsikentę turkų grasinimų, ėmė įnirtingai kovoti prieš Serbijos pašą ir

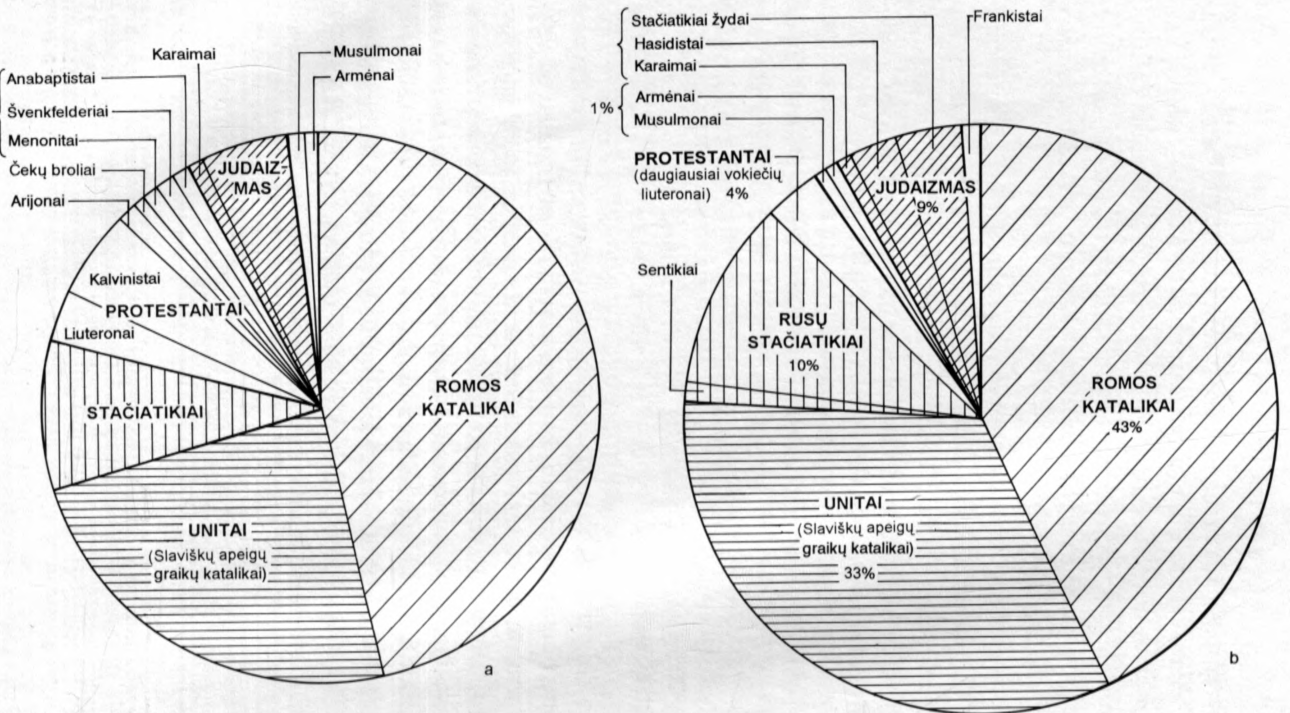

Diagrama G. Lenkijos–Lietuvos religinės bendruomenės
a)1660 m. b)1772 m.

Drakulą, Valakijos pašą. Dabar jie perėjo į puolimą. Per Belgradą ir Sofiją jie patraukė į Adrianopolį. 1444 m. nusistovėjo jėgų pusiausvyra. Osmanų sultonas Muradas II pralaužė Venecijos Dardanelų sąsiaurio blokadą ir, išsilaipinęs Europos pakrantėse, sustiprino menkai pajėgią kavaleriją. Lapkričio 10 d. įvyko lemiamas mūšis ant Juodosios jūros kranto, netoli nuo dabartinės Varnos. Pradinę krikščionių sėkmę netrukus sužlugdė beprotiškai rizikingas bandymas pulti sultono kariuomenės centrą. Buvo patirtas visiškas pralaimėjimas. Osmanų metraštininkas Chodža Efendi (Saad-ed-din) taip aprašė jaunojo karaliaus mirtį:

Švito, ir patekėjus aušrinei pasigirdo čaižus kvietimas imtis ginklų. Šauliai pradėjo mūšį, ir po strėlių krušos abi pusės puolė viena kitą su kalavijais rankose [...] Priešas jau ėmė įgyti pranašumą, kai Karaja, galingasis Bejlerbėjus iš Anatolijos krito nuo kitatikio plieno. Apstulbę ir persigandę sipahiai pakriko ir paspruko.

Sultonas, matydamas, kad jie bėga, pakėlė akis į Alachą. „Dieve, – suriko jis, – atsižvelk į nuopelnus valdovų, kuriuos įkvėpė tavo galia [...], į tikėjimo karių narsą [...], meldžiu tave paskutinio ir didžiausio tavo pranašo vardu [...], jo dangiškosios sielos šviesos vardu [...], išgelbėk islamo kariuomenę nuo eretikų jungo. Išgelbėk tikėjimo gynėjus nuo gėdos dėl kitatikių pergalės". Ir dangus išklausė jo maldą.

Netikėlių karalius, degdamas pergalės džiaugsmu, paklausė kažkokio Janko patarimo pulti padišacho stovyklą. Su saujele karių, mojuodamas atimtu kardu, jis jojo tiesiai sultono link, nė nežadėdamas nutraukti puolimo. Muradas, nurijęs įžeidimą, [...] tarė savo gvardijai: „Atkirskite šį prakeiktą beprotį nuo jo palydos [...] Prasiskirkite ir praleiskite jį, kai skries pro jus kaip sužeistas kuilys, tuomet staiga vėl susijunkite [...]".

Karalius, apakintas savo drąsos, ginė žirgą į priekį, toli palikęs savo palydovus [...], ir jojo tiesiai į padišacho prašmatnų bunčiuką. Iš pradžių, kaip buvo įsakyta, kariai praleido šį besielį šunį. Po to apsupo jį. Janičaras Chodža Kazeris sužeidė karaliaus žirgą, nuvilkęs valdovą ant žemės, nukirto šiam velnio išperai galvą ir nunešė ją padišachui [...] Tie, kurie sekė paskui tą pamišusį jaunuolį, pateko mūsų kariams į rankas ir buvo sukapoti į gabalus kaip maltiniai.

Įžvelgdamas čia Dieviškos Apvaizdos apsireiškimą, šypsodamasis ir šlovindamas Viešpaties galybę, sultonas garsiai sušuko: *„Et-hamdu lillahi alaz-*

zefer!" (Tebūnie pagarbintas Dievas už šią pergalę!). Tuomet jis liepė karaliaus galvą užmauti ant mieto, kad ji įbaugintų kitatikius [...] Vėliau, įdėta į medaus puodą, kad nesugestų, ji buvo pasiųsta į šalies sostinę Bursą ir rodoma visiems žmonėms [...]

Muradas netrukus pasiuntė žinią apie šį džiugų įvykį visiems kaimyniniams valdovams. Į Egiptą jis pasiuntė dvidešimt penkis krikščionių belaisvius, kurių, dėvėjusių šarvus, kojos ir rankos buvo surakintos [...] Silpni ir bailūs arabai nusigando pamatę netikėlius, kurie buvo tokie dideli kaip tvirtovės, ir suriko nustebinti turkų narsumo: *„Allah jensor ibn Osman!"* (Viešpats padeda Osmanų sūnums) [...]

Ši garsi pergalė, pripildžiusi visų žmonių širdis džiaugsmo ir sustiprinusi Osmanų galybę bei jų pavaldinių gerovę, buvo pasiekta antradienį devintą Redzeb mėnulio dieną 848 metais po Pranašo pabėgimo.[6]

Tie lenkų istorikai, kurie teigė, kad Vladislovas mirė krikščionio kankinio mirtimi, pasiaukojamai atidavęs gyvybę už tikėjimą, sukėlė įnirtingą kritikos audrą. Jų oponentai tvirtina, kad Vladislovas gyvybe užmokėjo už savo naivumą ir pernelyg didelį garbės troškimą.[7] Žinoma, Varnos karo žygį paskatino greičiau vengrų, o ne lenkų interesai. Todėl iš jo negalime spręsti apie tikruosius Osmanų ryšius su Lenkija arba lyginti jį su Ispanijos Rekonkista.

Turkai osmanai nebuvo tokie grėsmingi Lenkijai kaip Krymo totoriai. Totorių ginkluoti būriai kasmet įsiverždavo į šalį trimis didžiausiais pasienio stepių keliais. Jie degino namus, plėšikavo, grobdavo žmones, kad parduotų į vergiją musulmonų šalyse. Totoriai, o ne turkai sukėlė protestų bangą prieš Lenkiją, kuri viena pati gynė krikščioniškąjį pasaulį nuo musulmonų įsiveržimo. Tačiau šių protestų nederėtų vertinti rimtai. Totoriai buvo velniškai įkyrūs, tačiau jie nekėlė grėsmės Europos stabilumui. Kitaip nei maurai ar osmanai, jie nesiekė užkariauti kitų žemių, o jų kariai visada pasitenkindavo vienu vasaros žygiu. Lenkijos bandymai juos sulaikyti buvo lydimi pamaldaus krikščioniško daugžodžiavimo, bet jie labiau priminė tramdomuosius veiksmus nei kryžiaus žygius. Galų gale pačios Respublikos kazokai krikščionys elgėsi nė kiek ne geriau, o jos karo vadai nesibodėjo verbuoti totorių, kad pagelbėtų kovojant, jei to prireikdavo, su kitais krikščionių kunigaikščiais.

Lenkijoje neįsitvirtino nė vienas kryžininkų ordinas. Maltos riteriai ankstyvaisiais amžiais įkūrė keletą būstinių – Strzygome Silezijoje 1150 m., Zagośćėje Mažojoje Lenkijoje 1153 m. ir Poznanėje 1191 m. Tačiau nė vienam nebuvo lemta suklestėti. Silezijos būstinės perėjo Bohemijos žinion, kai šios žemės buvo prijungtos prie Bohemijos, o Lenkijoje jos sunyko po 1241-1242 m. mongolų antpuolio. XV a. Maltos ordinas susijungė su Kryžiuočių ordinu ir užsitraukė Lenkijos karalių nemalonę. XVII a. Lenkijoje liko vos keli Maltos ordino riteriai. Ypač iš jų išsiskiria neprilygstamasis Bartolomėjus Nowodworskis (1544-1624), riteris, pedagogas ir filosofas. Jaunystėje jis tarnavo Steponui Batorui Transilvanijos gvardijoje, buvo pasiuntiniu Konstantinopolyje, tačiau už dalyvavimą dvikovose gėdingai ištremtas. Dešimt metų jis tarnavo Henrikui Navariečiui Prancūzijoje, o 1599 m. įstojo į Maltos ordiną. 1602 m. Venecijos pusėje dalyvavo jūros mūšyje prie Patrų ir grįžo į Maltą suluošintas. Čia jį surado Piotras Kochanowskis, tuomet keliavęs po Viduržemio jūros šalis, ir parvežė atgal į tėvynę. 1617 m. Jogailos universitete Krokuvoje Nowodworskis ėmė vadovauti pirmajai pasaulietinės filosofijos katedrai, įkūrė žymiausią miesto gimnaziją, kuri iki šiol vadinama jo vardu. 1618 m., būdamas septyniasdešimt ketverių metų, kartu su Chodkevičiumi dalyvavo žygyje į Maskvą ir buvo sužeistas Tušino mūšyje. Nowodworskis buvo paskirtas vadovauti vienintelei Lenkijoje Maltos ordino būstinei Poznanėje, tačiau jis mirė nė nespėjęs pradėti tarnybos.[8]

Kryžiaus karai niekada negalėjo būti labai populiarūs Lenkijoje. Kitatikiai buvo per daug arti ir gerai visiems pažįstami, kad šventasis karas atrodytų patrauklus, be to, ir taip karų jau buvo per daug. Svarbiausia, kad viduramžiais Lenkijos karalystę pačią puldinėjo vakarų kryžininkai, kurie, Kryžiuočių ordino pasamdyti, daugiau kovodavo su katalikų armijomis, nei versdavo krikščionybėn pagonis. Tris šimtus metų, nuo 1226 iki 1525, trukusi kova su „kryžiaus riteriais" stipriai paveikė Lenkijos katalikybės raidą. 1414-1418 m. Konstanco susirinkime lenkų delegacijos vadovas, Jogailos universiteto rektorius Pawełas Włodkowicas (Paulus Vladimiri,

1370-1435) pasmerkė kryžiaus karus, nes jie prieštarauja Dievo valiai. Jo išsamūs kaltinimai dėl Kryžiuočių ordino ekscesų buvo grindžiami teologijos ir filosofijos argumentais, kurie atspindi vieną ankstyviausių Lenkijos tarptautinės teisės koncepcijų.[9]

Be to, santarvės poreikis, prieštaraujantis religiniam karingumui, buvo lengvai suprastas visuomenės, kurioje Romos katalikų bažnyčia niekuomet nebuvo vienvaldė. Kitaip nei Vakarų Europos šalyse, kur Katalikų bažnyčios autoritetas buvo neginčijamas iki pat viduramžių pabaigos, Lenkijos Bažnyčią nuolat supo pagonys, kitatikiai ir atskalūnai. Pagonybė po oficialaus Lenkijos apkrikštijimo 966 m. klestėjo dar ilgai, be to, buvo oficiali Lietuvos religija iki 1386 m. Nuošaliose vietovėse senųjų dievų garbinimo liekanų dar buvo randama ir XIX a.; o nekenksmingi pagonių papročiai, tokie kaip *dożynki* (derliaus šventės), išliko kaimuose iki šiol. Judaizmas, atneštas į Lenkiją chazarų IX a., įsitvirtino joje anksčiau negu krikščionybė. Rytinėse Karalystės žemėse gyveno daugiausia stačiatikiai, o Reformacijos laikais įsikūrė įtakingos liuteronų, kalvinistų ir kitos protestantų bendruomenės. Lvove ir Vilniuje armėnų bei totorių tautinės mažumos įkūrė savo bažnyčias ir mečetes. Jungtinėje Respublikoje nuo 1569 m. iki pirmojo padalijimo 1772 m. Romos katalikai sudarė didžiausią religinę bendruomenę, tačiau jai priklausė tik pusė visų gyventojų. (Žr. diagr. Ga.)

Katalikiškoji reformacija turėjo į tai atsižvelgti. Nors Vatikanas dėjo dideles viltis į tai, kad panaudos Respubliką kaip strateginę bazę kontrpuolimui prieš protestantus ir stačiatikius, tačiau Lenkijoje Romos hierarchijos atstovai privalėjo elgtis labai apdairiai. Kritišku momentu, XVI a. 5-uoju, 6-uoju ir 7-uoju dešimtmečiais, karingų vyskupų nerėmė nei karalius, nei seimas, todėl jie negalėjo vykdyti savo sumanymų per valstybės institucijas. Tridento susirinkimo dvasia pirmąkart pasiekė Lenkiją 1551 m. Piotrkówo sinode, kur Varmijos vyskupas Stanisławas Hozjuszas (Hosius, 1504-1579) paskelbė garsiąją *Confessio Fidei Catholicae Christiana* (Krikščioniškąją katalikų tikėjimo išpažintį), kuri turėjo garantuoti jam kardinolo kepurę ir vadovavimą Tridento susirinkimui. Tais pa-

čiais metais, kai Krokuvos vyskupas bandė iškelti bylą bažnytiniame teisme vienam didikui kalvinistui, vietinis seimelis ėmėsi ginklų, kad apgintų kaltinamąjį. 1552 m., kai Przemyślio vyskupas bandė nubausti vieną iš savo kanauninkų Stanisławą Orzechowskį (1513-1566), kuris vedė nepaisydamas celibato, seimas šoko prieštarauti. Taigi iš pat pradžių išvengta inkvizicijos metodų. Nuo 1573 m., kai buvo įkurta Varšuvos konfederacija, tolerancijos principas buvo nepažeidžiamas, ir net Vazų valdymo laikotarpiu, kai ir karaliaus rūmai, ir seimas buvo katalikiški, šio principo nepaisyti buvo galima tik ypatingais atvejais. Po 1603 m. šio principo dažnai buvo nepaisoma, o didikų, globojusių pasmerktus eretikus, teismo procesai įstrigdavo susidūrę su bajorų demokratijos etika. Neišvengiamai pirmiausia buvo stengiamasi ne priversti, o įtikinti, ir ypač paveikti per mokyklą. Todėl kardinolas Hozjuszas 1565 m. įkūrė Lenkijoje Jėzaus draugiją bei pirmąją jos kolegiją Braniewe (Braunsberg).[10] Vėliau jėzuitų kolegijos buvo atidarytos Pułtuske (1566), Vilniuje (1569) ir Poznanėje (1573) bei tokiuose tolimuose rytų miestuose kaip Polockas, Dorpatas, Orša, Kijevas, Perejaslavas ir Vitebskas. Jų veiklos sėkmę paliudija daugybė bažnyčių, mokyklų ir vienuolynų, pastatytų baroko laikotarpiu. Konfliktai su protestantais būdavo atsitiktiniai, retas jų baigdavosi smurtu. Studentų katalikų išpuolis prieš liuteronus per vieno liuterono laidotuves ir prieš kalvinistų pastorių arba protestantų kolegijos sugriovimas Vilniuje per katalikų neramumus 1640 m. tėra išimtys. *Concors discordia* (Susitarimas prieštarauti) gyvavo bent jau iki XVII a. vidurio, jis buvo sulaužytas veikiau dėl karo neramumų, o ne dėl apgalvotos politinės permainos. Nors jėzuitai paprastai laikė toleranciją yda, buvo lojalių katalikų, manančių kitaip. Mikołajus Łęczyca (Nicolaus Lancicius, 1574-1653), jėzuitų provinciolas Lietuvoje valdant Vladislovui Vazai, buvo kalvinisto spaustuvininko sūnus, atsivertęs į katalikybę, ir pagarsėjo nuosaikumu. Benediktinas Mikołajus Ławrynowiczius 1639 m. rašė: „Graži darna atsiranda iš priešingybių, taip kaip liutnios melodija, užgavus skirtingas stygas [...]; katalikų protus jos aštrina ir grūdina, kaip geležį akmuo". Tokių represinių metodų

kaip arijonų išvarymas 1658 m. buvo griebiamasi politiniais, o ne religiniais sumetimais. Lenkija irgi neapsiejo be katalikų fanatikų, tačiau jie toli gražu buvo ne tokie, kaip įsivaizdavo Carlyle'is, kalbėdamas apie „žiaurius ir kruvinus jėzuitų fanatikų išpuolius, kuriems vargu ar gali kas prilygti". Britų protestantas Carlyle'is greičiausiai nebuvo girdėjęs apie Oxfordo kankinius, į kuriuos panašių nerastume nei Lietuvoje, nei Lenkijoje.[11] (Žr. 10 žem.)

Jėzuitų įtaka, nors ir svarbi, turėtų būti nagrinėjama kartu su kitų, tuo pačiu metu gyvavusių, kontempliatyvių šviečiamųjų ir elgetaujančių ordinų plitimu. Du šimtmečius, nuo ordino įsikūrimo Lenkijoje 1564 m. iki suspendavimo 1773 m., jėzuitai kontroliavo ne daugiau kaip 70 iš visoje Respublikoje esančių 1200 vienuolynų ir maldos namų. Jie nė iš tolo negalėjo pasigirti švietimo monopoliu. Prie 47 jėzuitų kolegijų vis prisidėdavo nuo 1642 m. kuriamos pijorų mokyklos, kuriose buvo mokomi neturtingų bajorų sūnūs. Taigi Waleriano Krasińskio nuomonė, kad „jėzuitai ir jų parankinis Zigmantas atvedė valstybę į pražūtį", atrodo ne visai pagrįsta.[12] Benediktinai, kurie įsikūrė Lenkijoje XI a. pradžioje, cistersai, pirmąją bažnyčią pasistatę Jędrzjówe 1140 m., ir kartūzai nenutraukė savo darbo ir maldų. Dominikonai (juodieji broliai), kuriuos Vatikanas įgaliojo vykdyti inkviziciją, nebuvo išvykę iš šalies nuo 1222 m. Bonifratrai, 1608 m. atvežti iš Ispanijos, aktyviai darbavosi, slaugydami fizinius ir psichinius ligonius. Netrukus iš Prancūzijos atvyko šventojo Vincento de Paulio misionieriai (lazaristai), kurie siekė pirmiausia perkrikštyti Lvovo armėnus. Seserys marijavitės rytinėse žemėse įsteigė daug vienuolynų, norėdamos atversti žydų mergaites į katalikybę ir surasti joms kilmingus jaunikius. Visoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje gyvavo įvairiausios Pranciškonų ordino atšakos. Vienuoliai bernardinai (observantai) buvo ypač mėgstami didikų, ir šie ėmėsi išlaikyti daugiau nei aštuoniasdešimt jų vienuolynų. Reformatai Lenkiją pasiekė 1622 m. Pranciškonės minoritės nukonkuravo karmelites tarp moterų vienuolių ordinų. Kapucinus ypač rėmė Jonas Sobieskis. Visi šie ordinai kartu narių skaičiumi gerokai pranoko Jėzuitų ordiną, todėl bet kokios šių pretenzijos dėl išskirtinės reikš-

10 žemėlapis. Bažnyčios vyskupijos (XVII a.)

mės yra nepagrįstos. XVIII a., kai švietimo ir misionieriškumo įkarštis atvėso, sumenko ir jėzuitų autoritetas.

Katalikybei Lenkijoje būdingas ne tiek išorinis karingumas, kiek begalinis vidinis pamaldumas. Tradiciškai nusistačiusi prieš priverstinį krikštijimą ir pasaulietinės valdžios neremiama, Bažnyčia negalėjo imtis tokių žiaurių metodų kaip Ispanijoje, Italijoje ar kaimyninėje Bohemijoje. Savo padėtį ji stiprino puoselėdama mistines, asketines ir pamaldumo tradicijas. XVIII a. vėl kilo susidomėjimas relikvijomis. Vėl tapo madingos kelionės į šventąsias vietas. Pamaldūs didikai steigė įmantrias kalvarijas, kurių koplyčios, alėjos ir laiptai atkartojo kryžiaus kelio stotis. Ištaiginga barokinė kalvarija Zebrzydowska, kurią Mažosios Lenkijos vakaruose, Karpatų papėdėje, 1613 m. įkūrė Michałas Zebrzydowskis, buvo tik viena iš daugelio tokių vietų. Kalvarijos padėjo pamatus kultui, kuris gyvas iki šiol. Nauji asketų ordinai, tokie, kaip Kamaldulių, įsikūrę vienutėse Bielanuose prie Krokuvos ir netoli Varšuvos, rado naują būdą atsiskirti nuo pasaulio. Kūrėsi pamaldžių pasauliečių brolijos (*bractwa*), kurioms būdingas atsidavimas rožiniui, ilgos bendros maldos bei procesijos, vieša atgaila ir net plakimasis rimbais. Nepaprastai stengtasi sekti šventųjų, ypač lenkų, gyvenimais ir reikalauti jų kanonizacijos. 1594 m. buvo kanonizuotas Lenkijos Dominikonų ordino įkūrėjas šventasis Jacekas, „Krokuvos hiacintas" (1185-1257). 1602 m. antrasis karaliaus Kazimiero Jogailaičio sūnus, Krokuvos šventasis Kazimieras (1458-1484) Vatikano skelbiamas šventuoju Lenkijos bažnytinės provincijos globėju. 1622 m. ispano, šventojo Izidoriaus Artojo kanonizavimas labai nudžiugino šlėktas, kurie propagavo jo kultą siekdami, kad jų baudžiauninkai geriau sugyventų, o gal ir pradėtų geriau dirbti. XVII a. Romoje prasidėjo ilgas kanoninio bylinėjimosi procesas dėl kelių lenkų, kandidatų į šventuosius. Jauno jėzuito šv. Stanislovo Kostkos (1550-1568) beatifikacija 1604 m. atvėrė kelią jo kanonizacijai 1826 m. 1680 m. buvo beatifikuotas, o 1767 m. kanonizuotas šv. Janas Kanty (1390-1473), gimęs Kętuose netoli Krokuvos ir vienu metu profesoriavęs Jogailos universitete. Lenkijos šventieji kankiniai – unitų arkivyskupas Jo-

zefatas Kuncevičius iš Polocko (1580-1623), pagaliau kanonizuotas 1867 m., ir kunigas jėzuitas Andrzejus Bobola (1591-1657), kurį kazokai barbariškai nužudė netoli Pinsko ir kuris 1938 m. buvo paskelbtas palaimintuoju. Tarp tų, kurie nebuvo kanonizuoti, buvo kitas jėzuitas Bazylis Narbuttas, kurio kandidatūra, nors ir remiama Lenkijos seimo, Romoje nesusilaukė dėmesio.

Katalikiškoji reformacija dar labiau sustiprino Marijos kultą. Nepaprastai didelis Mergelės Marijos garbinimas Lenkijoje iš dalies pratęsia „senąją lenkų" tradiciją priešintis Tridento susirinkimo paskelbtoms centralizavimo, lotynizavimo, romėnizavimo reformoms, bet kartu jis aiškiausiai rodo katalikų susitelkimą prieš tuo metu pradėjusius įsigalėti protestantus, stačiatikius ir judėjus. XVII a. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje klestėjo daugiau nei tūkstantis Marijos šventyklų, kurių kiekviena turėjo savo stebuklingąją *Matka Boska* (nekaltosios Dievo Motinos, Dangaus karalienės) paveikslą. Be Częstochowos Jasna Góros paulinų vienuolyno, pagrindinės Marijos šventyklos buvo Berdičeve (Ukrainoje), Borūnuose (Lietuvoje) ir Chełme. Mergelės Marijos garbei Lenkijoje įkurti Marijonų tėvų (1673) ir Sakramento seserų (1683) ordinai. Daugybė vienuolynų, ypač Lenkijos benediktinių – norbertiečių (premonstračių) ir brigitiečių – atsidėjo vien Marijos kultui.Częstochowos Dievo Motinos karūnavimo Lenkijos karaliene ceremonija 1717 m., tai yra Nebyliojo seimo metais, bylojo apie tai, kad Romos katalikų bažnyčia buvo pasiryžusi išlaikyti savo įtaką masėms, nepaisydama to, kad šalis turėjo paklusti Rusijos politiniams interesams.

Tuo metu religinė literatūra atgavo ankstesnę reikšmę Lenkijos kultūroje, nustelbdama Renesanso pasaulietišką tradiciją. Viduramžių lotyniškųjų apokrifinių ir hagiografinių tekstų vertimai į lenkų kalbą, ypač pasakojantys apie šv. Vaitiekaus (Adalberto) gyvenimą, daug prisidėjo populiarinant gimtąją kalbą, o Petro Skargos *Żywoty świętych* (*Šventųjų gyvenimai*,1579) dar ne vieną šimtmetį varžėsi su tais pačiais metais išspausdintu Kochanowskio lenkišku psalmynu dėl geriausios ir mėgstamiausios lenkiškos knygos vardo.

Daugiausia problemų kėlė stačiatikių bendruomenės kebli pa-

dėtis Lenkijoje. Stačiatikiai gyveno šiaurinėse Karpatų priekalnėse, vakaruose jų gyvenama teritorija siekė Sanoką ir Krosną. 1340 m. aneksuotoje Raudonojoje Rusioje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jie sudarė daugumą gyventojų. Jungtinėje valstybėje jie sudarė maždaug keturiasdešimt procentų ir priklausė senosioms Kijevo ir Naugarduko stačiatikių vyskupijoms.

Tačiau stačiatikiai nesugyveno taikiai su kitais, o ypač tarpusavyje. Nuo 1543 m., kai Konstantinopolio patriarchija atiteko osmanams, stačiatikiai tapo dažna politinių konkurentų auka. Viena vertus, Maskvos carai pretendavo tapti vieninteliais globėjais, kita vertus, Romos hierarchai vylėsi vėl suvienyti Bažnyčią. Todėl kildavo dažni konfliktai. XVI a., po trumpo flirto su Roma valdant kardinolui metropolitui Izidoriui bei jo įpėdiniams, Kijevo metropolitai grįžo Konstantinopolio globon. Popiežiaus legato Antonijaus Possevinio bandymai 1581-1583 m. sugrąžinti Romos kontrolę Rytų Bažnyčiai buvo nesėkmingi. 1589 m. caras Fiodoras, kartu su Konstantinopolio patriarchu Jeremiju, įkūrė atskirą Maskvos patriarchiją, kurios ganytojiškos pretenzijos gerokai prašoko Maskvos sienas. Respublikos didikai stačiatikiai, įpratę ne tik skirti dvasininkus, bet ir tvarkyti Bažnyčios turtą, pajuto grėsmę iš visų pusių. Ypač susirūpino Kijevo vaivada, kunigaikštis Konstantinas Vosylius Ostrogiškis (1526-1608), kurio teologijos akademija Ostroge stengėsi atgaivinti stačiatikių gyvenimą: išleido pirmąją spausdintą Bibliją bažnytine kalba ir nesirengė paklusti nei Romai, nei Konstantinopoliui, nei slavų Maskvai. Kaip ir dauguma jo bendratikių, jis norėjo, kad jį paliktų ramybėje. Ostrogiškį rėmė kunigaikštis Andrejus Kurbskis, kuris, 1567 m. apsigyvenęs Volynėje, įsitraukė ir į religinę veiklą. Veiklos ėmėsi stačiatikių vyskupai. Pasipiktinę dėl mokesčių, kuriuos uždėjo Konstantinopolis, ir dėl autonomijos, kuri buvo suteikiama pasaulietiškoms brolijoms, baimindamiesi dėl Maskvos patriarcho veiklos, kuri be paliovos griovė jų autoritetą, jie ėmė veikti išvien su savo kolegomis dvasininkais katalikais. Vadovaujami metropolito Michalo Ragozos, egzarcho Kirilo Terleckio ir buvusio kašteliono, dabar Bresto vyskupo Ipatijaus Pociejaus,

jie išsiuntė laišką popiežiui. Tai buvo prašymas visų tikinčiųjų vardu priimti juos Romos bažnyčios globon. 1595 m. gruodžio 23 d. Šv. Petro bazilikoje popiežius Klemensas VIII aukojo iškilmingas šv. Mišias šio prašymo patenkinimo proga. Tuo metu šalyje vis didėjo pasipriešinimas. Kai 1596 m. spalio 9 d. Breste susirinko dviejų stačiatikių provincijų bendras Sinodas, vyskupai jau nebuvo vieningi. Ragoza perskaitė popiežiaus bulę, kuri skelbė Bažnyčios susivienijimą, o po to nuvedė procesiją į Palaimintosios Mergelės katalikų bažnyčią. Vėliau jis priėmė Romos kunigų delegaciją Šv. Mikalojaus stačiatikių bažnyčioje bei išklausė džiaugsmingą pamokslą, kurį pasakė karaliaus nuodėmklausys jėzuitas Petras Skarga. Kitaip manantys vyskupai susirinko privačiame name. Kunigaikštis Ostrogiškis atvyko su kunigų, vienuolių ir kareivių armija kaip tik tada, kai Pečerskaja lauros, Pinsko ir Supraślio archimandritai, prisijungę prie Konstantinopolio pasiuntinių, keikė visus tuos, kurie „išdavė mūsų Motiną, Graikų bažnyčią". Diena baigėsi tuo, kad abi pusės ekskomunikavo viena kitą. Romos požiūriu, Bresto sinodas patvirtino unijos aktą. Konstantinopolio ir Maskvos Stačiatikių bažnyčios požiūriu, tai buvo atsiskyrimo aktas.[13]

Religinės nuoskaudos susipynė su socialinėm ir politinėm. Dnepro kazokai nepripažino Bresto unijos. 1596 m. Nalivaikos vadovaujamas sukilimas buvo pirmasis iš daugelio, kuris skelbėsi ginąs stačiatikių tikėjimą nuo katalikų, bandančių jį sugriauti. Varšuvoje Nalivaikai, kaip politiniam išdavikui, buvo įvykdyta mirties bausmė, o Ukrainoje jis buvo paskelbtas religiniu kankiniu.

Taigi stačiatikiai liko susiskaldę. Ta dvasininkijos dalis, kuri balsavo už uniją, išlaikė slaviškas apeigas, savo hierarchiją ir teisę vesti, bet pripažino Romos eucharistijos doktriną, popiežiaus aukščiausią valdžią ir Vatikano kurijos teisę kontroliuoti. Tie, kurie priklausė „slaviškų apeigų graikų-katalikų konfesijai", Respublikoje buvo vadinami unitais. Konstantinopolio požiūriu tai buvo atskalūnai, o Maskvos – išdavikai. Išsižadėjusieji unijos, Lenkijoje buvo vadinami dizunitais. Šie priklausė slaviškų apeigų graikų stačiatikių konfesijai ir kartu su protestantais buvo laikomi *dissidentes in religione*

(kitatikiais). Beveik keturiasdešimt metų buvo atsisakoma juos oficialiai pripažinti.

Nesutarimai tarp stačiatikių, kilę dėl Bresto unijos, vis nerimo. Kartėlis, likęs po šių religinių vaidų, be abejonės, aštrino politinius konfliktus dar ne vienerius metus. Unitai kovojo su dizunitais, o kartu ir tie, ir kiti stengėsi išlaikyti nepriklausomybę nuo Romos katalikų bažnyčios. Ši situacija vaizdžiai perteikta 1610 m. išleistame Meletijaus Smotryckio veikale *Threnos, to jest Lament Wschodniej Cerkwie* (Rytų Bažnyčios apraudojimas). Pirmiausia pietryčių provincijose įvyko keletas tikrų kautynių, vadinamų „diakonų karais", kurių metu unitų ir dizunitų dvasininkai varžėsi dėl Stačiatikių bažnyčios pastatų ir nuosavybės. Šiaurės rytų provincijose toks pat konfliktas pasiekė aukščiausią tašką, kai buvo nužudytas Polocko unitų arkivyskupas Jozefatas Kuncevičius. Arkivyskupas Kuncevičius nebuvo taikus žmogus, nevengė prievartos, net smulkmeniško persekiojimo, labiausiai skaudinusio žmones, – atsisakydavo mirusius valstiečius stačiatikius laidoti šventintoje žemėje. Jo mirtis sukėlė Romos pasipiktinimą ir palengvėjimą jo paties diecezijoje. Įtūžį sukėlė ir karaliaus Zigmanto kategoriškas atsisakymas tvirtinti Maskvos patriarchų paskirtus vyskupus. Dėl to 1620 m. ėmė bruzdėti kazokai.

Tačiau ilgainiui kovos kilo dėl esmingesnių dalykų. Ir Unitų, ir Stačiatikių bažnyčios, žūtbūt mėgindamos užglaistyti nesantaiką, ėmė stiprinti savo pozicijas ir kurti savo doktrinas. Čia svarbus vaidmuo tenka Kijevo stačiatikių metropolitui Piotrui Mohylai (1596-1647). Kilęs jis buvo iš Moldavijos kunigaikščio šeimos, kurios permainingas likimas artimai susijęs su kanclerio Zamoyskio nuotykiais Balkanuose. Jo dėdė Jarema, pusbrolis Konstantinas, tėvas Simeonas ir vyresnysis brolis Michailas – visi vienu ar kitu metu pretendavo į hospodariaus titulą ir Moldavijos ar Valakijos sostą. Jaunystėje metropolitas tarnavo Lenkijos kariuomenėje, o 1621 m., vadovaujamas Chodkevičiaus, kovėsi ties Chotinu (Chocimu). 1627 m. jis įstojo į Kijevo Pečerskaja lauros vienuolyną, po penkerių metų išėjo iš jo tapęs metropolitu ir visą gyvenimą kovojo prieš uniją. 1632 m. jis įsteigė Mohylos akademiją, kurią netrukus pavertė gar-

siu stačiatikių teologijos centru, vietinės jezuitų kolegijos konkurente ir pirmąja aukštojo mokslo įstaiga rytų slavų pasaulyje.[14] Jam pasitarnavo unitų nesėkmė siekiant visų politinių teisių. Nepaisant sutarties sąlygų, unitų vyskupai niekada nebuvo įsileisti į Respublikos Senatą. Unitų dvasininkai ir didikai turėjo pasitenkinti antrarūšių katalikų statusu, ir tai daugelį privedė prie nuolatinių konfliktų su sąžine. Unitų kaskart mažėjo – vieni pereidavo į katalikybę, kiti sugrįždavo į stačiatikybę. XVII a. viduryje į sėkmingą katalikiškąją reformaciją stačiatikiai atsakė ne mažiau pavykusiu atgimimu. 1633 m., po trisdešimt septynerių metų persekiojimo, stačiatikių hierarchija oficialiai susigrąžino savo statusą.

Brendo nauji perversmai. Vos tik Stačiatikių bažnyčia įsitvirtino taip, kad unitai nebekėlė jai grėsmės, ir vėl buvo pripažinta Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, tuoj pajuto Maskvos ketinimus pertvarkyti tradicines stačiatikių apeigas bei paversti stačiatikybę valstybine Rusijos religija. XVII a. viduryje senoji slaviškų apeigų Graikų stačiatikių bažnyčia ruošėsi persitvarkyti į Rusų stačiatikių bažnyčią. Kazokų karas, prasidėjęs 1648 m., atplėšė nuo Respublikos visas labiausiai į rytus nusidriekusias teritorijas. 1654 m., kai Chmelnickio kazokai tapo caro vasalais ir tokiu būdu jų užkariautų didžiulių teritorijų gyventojai stačiatikiai tapo tiesiogiai pavaldūs Maskvos patriarchui, patriarchas Nikonas ėmėsi reformuoti liturgiją. 1662 m. caro armija užkariavo patį Kijevą. Galiausiai 1667 m., kai po Andrusovo paliaubų Maskva ėmė kontroliuoti visą kairiakrantę Ukrainą, caras Aleksejus, nepripažinęs Nikono, vis dėlto pripažino jo reformas ir padarė Stačiatikių bažnyčią pavaldžią valstybei. Taigi stačiatikiai turėjo pasirinkti: arba priimti naują Nikono liturgiją ir naują rusišką tvarką, arba išsaugoti senąjį tikėjimą ir pelnyti iš Maskvos atskalūnų vardą. Dėl to įvyko didysis skilimas (*raskol*), kurio padariniai dar ilgai buvo juntami. Sentikiai, suprantama, būrėsi pasienio rajonuose, kur caro policija negalėjo jų lengvai pasiekti. Du ankstesni senojo tikėjimo centrai – Starodubas ir Vetka, esantys į šiaurę nuo Kijevo, 1667 m. nubrėžus naująją demarkacijos liniją buvo pakeisti kitais, esančiais labiau į vakarus.[15] Tos Respub-

likos stačiatikių bendruomenės, kurios pripažino reformas, ilgainiui susikūrė požiūrį, pagal kurį stačiatikybės išpažinimas savaime siejosi su viltimis, kad anksčiau ar vėliau bus prisijungta prie Rusijos imperijos.

Nors praraja tarp Lenkijos ir Lietuvos teritorijoje gyvenančių stačiatikių ir katalikų didėjo, jų santykių neverta sudramatinti. Dar ilgai po Bresto unijos atsirasdavo įžymių stačiatikių, kurie stengėsi išlikti lojaliais Respublikos piliečiais ir uoliais religijų darnos gynėjais. Vienas iš jų – Adamas Kisielis (1600-1653), iš pradžių Černigovo, po to Kijevo vaivada, Zamośćės akademijoje išauklėtas humanizmo ir tolerancijos dvasia, buvo tikras nuosaikumo įsikūnijimas. Būtent Kisielis įtikino jaunąjį karalių Vladislovą Vazą, kad šis atkurtų stačiatikių hierarchiją, ir būtent jis visos ilgos savo politinės karjeros metu tarpininkavo tarp karaliaus rūmų ir kazokų. Tai, kad dabartiniai Ukrainos istorikai linkę sumenkinti Kisielio nuopelnus ir vertinti jį kaip išdaviką, tik dar kartą patvirtina, kiek daug įvairių stačiatikybės srovių egzistavo Rusioje tuo metu.

Stačiatikių bažnyčios susiskaldymas atsispindėjo žymiausių šeimų gyvenime. Dauguma jų prarado ištikimybę bet kuriai religijai. Pats kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis buvo vedęs katalikę Tarnowską. Jo įpėdinis, kunigaikštis Jonušas buvo katalikas ir teises į savo šeimos žemes perdavė Maltos ordinui. Du jo sūnūs buvo katalikai, o vienas – stačiatikis; viena jo dukterų ištekėjo už Lietuvos kalvinisto, etmono Kristupo Radvilos Perkūno; kita – už turtingiausio Lietuvos arijono Jono Kiškos. Įtakingiausi Radvilų, Chodkevičių, Sapiegų, Pacų ir Wiśniowieckių giminių atstovai tapo protestantais. Sanguszkos, Czartoryskiai, Czetwertyńskiai ir Oginskiai iš stačiatikybės perėjo į katalikybę. Daugelio stačiatikių šeimų atsivertimas į kalvinizmą XVI a. buvo tarpinė pakopa kelyje į katalikybę, kurią jos priėmė XVII a.[16]

Protestantų bendruomenė taip pat kovojo keliuose frontuose. Liuteronai telkėsi daugiausia dideliuose miestuose, gausiai gyvenamuose vokiečių. Kalvinizmas labiau traukė kilminguosius. Bet kalvinistai taip pat buvo susiskaldę. Ilgai trukusi diskusija tarp kon-

servatyviųjų ir radikaliųjų kalvinistų 1562 m. baigėsi skilimu. Radikalieji atsiskyrė ir, tapę arijonais, ėmėsi vieno pirmųjų kruopščiausiai vykdomo Europos eksperimento, siekdami atgaivinti ankstyvąją krikščionybę. (Žr. 11 žem.)

Numalšinus du didelius Gdansko sukilimus 1526 m. ir 1577-1578 m., liuteronai daugiau nei šimtą metų buvo apsaugoti nuo išorinių intervencijų. Ginami miestų privilegijų ir tolerancijos pažadų, duotų Žygimanto Augusto ir pakartotų Stepono Batoro, liuteronai miestiečiai galėjo netrukdomi atlikti religines apeigas. Jų intelektinės veiklos židiniais tapo Karaliaučiaus universitetas, kurį 1545 m. įkūrė lietuvis, pabėgėlis iš Vilniaus Abraomas Kulvietis (1510-1545), ir garsioji Gdansko gimnazija. Liuteronus iš pradžių globojo karalienė Bona Sforza, vėliau Ona Vaza, Zigmanto sesuo protestantė. Jei ir prasidėdavo polemika, tai ne tik su katalikais, bet ir su kalvinistais. Tačiau, kitaip nei vaizduota vėlesniais laikais, tvyrojo ir ekumeninės nuotaikos. Torunės miesto pavyzdys gali paliudyti, kaip lengvai užmarštin nugrimzta ilgas susitaikymo laikotarpis, o viena sensacinga nelaimė menama amžiais. 1595 m. šiame, daugiausia vokiečių gyvenamame mieste buvo sukviestas protestantų Sinodas Varšuvos konfederacijai paremti. 1645 m. Torunėje vyko tarpkonfesinis „Meilės kolokviumas", kurį surengti pasiūlė karalius Vladislovas. Kelis mėnesius protestantų ir katalikų teologai aptarinėjo savo religijų teorinius ir praktinius skirtumus, išlaikydami pakantumą ir tarpusavio pagarbą. Nors nebuvo padaryta jokių išvadų, jie įrodė, kad krikščioniškas geranoriškumas gali įveikti sektantišką fanatizmą. 1674 m. Torunę aplankė į Sobieskio rinkimus vykęs ispanų diplomatas ir maloniai nustebintas aprašė tokį vaizdą:

Šiame mieste, kaip ir visoje vaivadijoje [...], nevaržant leidžiama išpažinti dvi religijas – katalikų ir liuteronų. Pastarieji valdo pagrindines bažnyčias, o katalikai turi dvejus maldos namus – vieni priklauso dominikonams, kiti – Jėzaus draugijai, kuri atlieka religines apeigas, išsiskiriančias iš kitų prabanga ir didingumu [...] Vis dėlto visi sugyvena labai darniai, nesiginčydami ir nesipykdami dėl tikėjimo – tai geriausias būdas išlaikyti taiką.[17]

11 žemėlapis. Reformacijos centrai Lenkijoje-Lietuvoje

Niekas negalėjo nuspėti, kad vienintelis incidentas, įvykęs po penkiasdešimties metų, visiems laikams paženklins Torunės miestą katalikiško fanatizmo žyme.

Torunė buvo vienas iš vokiečių miestų, kuriam privilegijos suteiktos 1457 m. Karališkosios Prūsijos prijungimo aktu, o patvirtintos 1660 m. Oliwos sutartimi. Vokiečiai liuteronai, palyginti su katalikais, sudarė didžiąją miesto gyventojų dalį. 1724 m. liepos 16 d. katalikišką Mergelės Marijos procesiją sutrikdė jėzuito studento ir keleto liuteronų, stebėjusių ją, barnis. Pasak jėzuitų, neramumai prasidėjo nuo to, kad vienas miestietis liuteronas, įžeidžiamai šūkalojantis, praeinant procesijai nenukėlė skrybėlės, todėl jam nuo galvos ją nuplėšė vienas studentas. Anot liuteronų, studentai liepė miestiečiams klauptis gatvėje. Liepos 17 d. kilo didelės riaušės. Negavę sutikimo išleisti burmistro areštuotą draugą, katalikai pradėjo grobti liuteronus įkaitais. Keršydama minia puolė jėzuitų kolegiją, nusiaubė, ir tai, ką išsinešė iš jos, sudegino turgaus aikštėje. Dėl to, jėzuitų manymu, kalčiausia yra miesto valdžia, kuri nuolaidžiavo minios šėlsmui. Pasak liuteronų, kalti vien studentai, siautėję su kalavijais rankose ir šaudę iš kolegijos pastato į burmistro sargybą, pasiųstą jų ginti. Kaip pasakojama katalikiškoje Lenkijoje, didžiausią pasipiktinimą sukėlė tai, kad buvo sudeginta Mergelės Marijos statula neva užgauliai šūkaujant: „Na, moterie, gelbėkis!“ Po kurio laiko, remiantis jėzuitų liudijimu, Torunės miesto gyventojai Varšuvos karališkajame tribunole buvo apkaltinti maištavimu, o lapkričio 16 d. jiems paskelbtas nuosprendis. Burmistras Roesneris ir jo padėjėjas Czernichas pasmerkti myriop nukertant galvas „už aplaidumą atliekant pareigas, kuris paskatino gyventojų maištą ir sukėlė sąmyšį“. Harderis, Moabas ir dar trylika miestiečių turėjo būti visi nubausti mirtimi už tai, kad pirmieji puolė jėzuitų kolegiją. Dar du, Carwise'as ir Schultzas, už Šv. Mergelės išniekinimą turėjo būti kankinami, ketvirčiuoti ir sudeginti. Toliau ėjo ilgas sąrašas žmonių, nubaustų piniginėmis baudomis, išvarymu iš miesto ir turto konfiskavimu. Malonės prašymai nebuvo priimami. Mėnesio pabaigoje prie Torunės pasirodė kunigaikštis Lubomirskis su kareivių pul-

ku ir pradėjo vykdyti nuosprendį. Pasmerktiesiems pažadėtas pasigailėjimas, jei šie atsivers į katalikybę. Auštant 1724 m. gruodžio 7 dienai, burmistrui Roesneriui buvo nukirsta galva. Jo paskutiniai žodžiai buvo: „Pasiimkite mano kūną, o mano siela priklauso Išganytojui". Po to, kad aukos patirtų kuo daugiau skausmo, pasidarbuota kankinimo ratu, rimbu ir ugnimi. Du žmonės išsigelbėjo: Heyderis, atsivertęs katalikybėn neriant jam ant kaklo kilpą, ir burmistro pavaduotojas Janas Henrikas Czemichas, kuriam gyvybę dovanojo pats Lenkijos karalius. Liuteronų mokykla, koplyčia ir spaustuvė buvo perduotos Katalikų bažnyčiai. Taip baigėsi Torunės maištas – *der Thorner Blutbad*. Lenkijos istorijos knygose jis retai minimas. Protestantiškoje Europoje, ypač Anglijoje, būtent šis įvykis padarė įsimintiną Koperniko gimtąjį miestą.

Londone Torunės maištas tapo didele sensacija. Jau gruodžio 2 d., prieš bausmės įvykdymą, Prūsijos karalius parašė Jurgiui I laišką, norėdamas sulaukti anglų reakcijos. „Romos dvasininkijos įniršis taip sustiprėjo, – rašė jis, – kad dabar jie stengiasi ne tik sužlugdyti Torunės miestą, bet ir išnaikinti visus karalystės kitamanius". Sausio mėnesį visoje šalyje kilo pasipiktinimo banga. Pagrindinis Londono naujienų šaltinis *The Historical Register* (*Istorijos žinynas*) pateikia išsamiausią informaciją, kurią paslaugiai suteikė Berlynas. Leidinio skaitytojams buvo pateikta Oliwos sutarties tekstas, „Torunės tarybos ataskaita apie riaušes, įvykusias mieste liepos mėnesį", „Torunės įvykio trumpas aprašymas, išspausdintas vokiečių kalba Berlyne", „Lietuvos ir Lenkijos seimo 1724 metų įstatymai" ir visa Prūsijos karaliaus korespondencija su Lenkijos, Britanijos, Rusijos, Danijos, Švedijos, Prancūzijos, Sardinijos ir Imperijos valdovais. Keisčiausia, kad keli „tikri ir patikimi katalikų pasakojimai" apie šį įvykį pateikti taip, kad sukeltų priešingą efektą, negu siekė jų autoriai, kaip manoma, jėzuitai. Tam, kad neliktų jokių abejonių, anglų leidinio redaktorius pridėjo komentarą:

> Kas nesipiktindamas gali skaityti šį bjaurų pranešimą [...], neprisimindamas bedieviškų šios žiaurios visuomenės doktrinų [...]? Vien Jo Didenybės Prū-

sijos karaliaus laiško pakanka [...], kad būtų sugriauta reputacija [...] jėzuitų, kurie pagrįstai yra kaltinami sukėlę sąmyšį tam, kad [...] apjuodintų protestantus ir apkaltintų juos siaubingu smurtu.

Kad ir kokios būtų sąmyšio teisybės ir neteisybės, nekyla abejonių, kad prūsai nuolat pasinaudodavo juo, kai prireikdavo pateisinti savo nedorus tikslus. Vėlesniais dešimtmečiais Hohencolernai visaip bandė kurstyti vokiškus Karališkosios Prūsijos miestus, kad šie atsisakytų paklusti Respublikai. Jie sumaniai išpūsdavo liuteronų bendruomenės nuoskaudas ir skelbdavo jas po visą Europą. Jie nuolat ragindavo Rusiją – nors vargu ar ją reikėjo raginti – imtis panašių veiksmų ginant stačiatikius. Jų agentai, verbuojantys šalininkus, veikė Torunėje ir daug kur kitur. 1724 m. maištas jiems buvo dangaus dovana. Respublikos bajorijai tai buvo paskutinė provokacija, kuri sugundė juos stvertis pražūtingo keršto. Per Didįjį šiaurės karą (1700-1721) jie įsitikino, kad šalį plėšo į dalis tėvynainių grupuotės ir užsienio interventai, besivaržantys dėl kitatikių globos. Jie įsitikino, kokie netolerantiški visi tie kovotojai už religinę toleranciją. Nežinodami ko griebtis, bajorai nebeapsikentę pulsdavo į kovą, kuri tik pakenkdavo jiems patiems. 1717 m. seimas nusprendė apriboti kitatikių teises, o 1718 m. pašalino vienintelį užsilikusį pasiuntinį nekataliką – kalvinistą Andrzejų Piotrowskį. Netrukus paaiškėjo: Respublikos liuteronų Sinodas, kuris ramiai sau diskutavo, saugomas Gdansko privilegijų, atvirai šaukėsi užsienio valstybių intervencijos, kuri panaikintų kitatikių priespaudą. Bausmė toruniečiams turėjo tapti pavyzdine pamoka liuteronams. Teismas, pabrėždamas burmistro nusikaltimo pilietinį pobūdį, siekė išugdyti pilietinį paklusnumą. Aišku, padariniai buvo priešingi. Bausmė tik dar labiau sukurstė religines aistras, kurias norėta numalšinti, bet Respublikos kaimynėms davė dingstį nuo šiol kištis į jos reikalus, ir tai truko tol, kol subyrėjo pati Respublika.[18]

Kalvinistų bendruomenė tapo politine problema kur kas anksčiau. Lenkijoje kalvinizmas ypač traukė vidutinius bajorus, kurie stengėsi išlikti nepriklausomi, išvengti didžiųjų šeimų globos ir piktinosi vyskupų turtais bei įtaka. Lietuvoje kalvinizmas patraukė

stambiuosius didikus, nes padėjo išvengti katalikų ir stačiatikių dvasininkų įtakos. XVI a. viduryje pradėjęs reikštis kalvinizmas saugiai įsikūrė Leszczyńskių dvare Leszne, Oleśnickių – Pinczówe, Radvilų – Vilniuje, Kėdainiuose, Slucke. Todėl 1550 m. gruodžio 12 d. karaliaus ediktas, nukreiptas prieš ereziją, taip ir liko neįvykdytas. Nuo to laiko kalvinizmas ėmė sparčiai plisti. 1554 m. Słomnikuose įvykęs pirmasis Karalystės kalvinistų Sinodas leido didikams nebemokėti dešimtinės Romos bažnyčiai, o pasilikti ją sau. 1555 m. Piotrkówo seime Rafałas Leszczyńskis ir Jeronimas Ossolińskis pasiūlė pasvarstyti, ar negalima sukurti tautinės Bažnyčios, vadovaujamos Žygimanto Augusto. 1556 m. Pinczówe susirinko pirmasis bendras Lenkijos ir Lietuvos Sinodas. 1558 m. kalvinistai jau buvo taip stipriai įsitvirtinę seime, kad ėmė ginčyti vyskupų teisę dalyvauti Senate. Vėlesnius du dešimtmečius jie sudarė vieną stipriausių politinių grupuočių, kuri kontroliavo apie 20 procentų bajorijos ir absoliučią daugumą pasauliečių Senate. Ypač aktyviai jie dalyvavo „įstatymų vykdymo" sąjūdy. Velionio arkivyskupo sūnėnas, bendravardis Janas Łaskis (1499-1560) sukurstė kalvinistus siekti viešpatavimo valstybėje. Sėkmė jiems nusišypsojo 1565 m., kai karalius oficialiai uždraudė savo seniūnams vykdyti bažnytinių teismų nutarimus, nukreiptus prieš bajorus dėl jų tikėjimo, ir 1573 m., kai šie įsteigė Varšuvos konfederaciją, kuri ir buvo daugiausia kalvinistų inicijuota. Tačiau tuo metu jie jau pradėjo mažinti savo pretenzijas. Rimtai nesutardami dėl dogmų ir disciplinos, kalvinistai, kaip ir katalikai reformatoriai, ėmė rūpintis vien tik tuo, kaip išlaikyti užimamas pozicijas bei skleisti savo pažiūras pasinaudojant švietimu ir leidyba.

Kalvinistai buvo susiskaldę iš pat pradžių, o šį susiskaldymą dar labiau didino skirtinga bendruomenės narių kilmė. Vis žlugdavo pastangos sukurti tokią religijos formą, kuri tiktų visiems. 1555 m. pareiškimas dėl bendradarbiavimo su Čekų broliais susilaukė tiek pat priešininkų ir rėmėjų. Kitais metais Pinczówe Łaskis pasiūlė įvesti Melanchthono „Augsburgo konfesiją"; tai buvo bandymas suderinti nesutaikomus dalykus. 1562 m. Pinczówe, antrajame ben-

drame Sinode, radikalų pasiūlymai daugumai pasirodė nepriimtini. Tada mažuma atsiskyrė, norėdama įsteigti atskiras sektas. Susilaukę oficialaus Ženevos pasmerkimo, jie jau niekad negrįžo į bendruomenę. Lenkų kalvinistų solidarumas buvo palaužtas visiems laikams.

Kalvinistų kultūrinė iniciatyva subrandino gerus vaisius. Nors Naujasis Testamentas jau buvo išverstas Karaliaučiuje į lietuvių ir lenkų kalbas, 1565 m. Mikalojaus Radvilos išspausdinta „Bresto Biblija" buvo svarbus žingsnis ugdant lenkų kalbą. Mikołajaus Rejaus (1505-1569) ir vertėjo bei giesmių kūrėjo Cypriano Bazyliko (1535-1592) darbai buvo svarus kalvinistų įnašas į „aukso amžiaus" literatūrą. Jų spaustuvės ir mokyklos neapsiribojo vien religine veikla. Pirmojoje kalvinistų akademijoje Pinczówe, vadintoje „Sarmatijos Atėnais", pradėta dėstyti pasaulietines disciplinas: matematiką, gamtos mokslus, istoriją, etiką ir naująsias kalbas. Tuo garsėjo visos protestantų mokyklos. Minėtini kalvinistų publicistai: Jogailos universiteto hebrajų kalbos profesorius Francesco Stankaras (1501-1574) ir Mikalojaus Radvilos sekretorius Andrius Volanas (?-1610), kurie to meto viešuose disputuose iš kitų išsiskyrė mokslingumu. Kalvinistų globėjai, tokie kaip Leszczyńskiai Lenkijoje ir Chodkevičiai, Sapiegos, Dorohajskiai, Zenowicziai ir Sokolińskiai Lietuvoje, varžęsi su Radvilomis, skatino švietimo bei visų menų plėtrą.

Kitaip nei kalvinistai, sektos Lenkijos religinį gyvenimą paveikė originaliais socialiniais eksperimentais ir savitomis teologijos doktrinomis.[19] Vadinti arijonais, antitrinitoriais, unitoriais, Lenkų broliais, rakoviečiais, pinkoviečiais, sociniečiais, samosateniečiais, farnoviečiais, sabelijonais, budničiais, teistais, diteistais ir triteistais, jie atstovavo daugybei tikėjimų ir bendrijų – tai atspindi stulbinanti jų pavadinimų įvairovė. Visus juos jungė Švenčiausiosios Trejybės dogmos nepripažinimas ir pretenzijos į absoliučią mąstymo laisvę. Nemažai antitrinitorių 1550 m. susirinko Krokuvoje dalyvauti protestantų diskusijų grupėse, organizuotose karalienės Bonos nuodėmklausio korsikiečio Francesco Lismanino. Tarp jų buvo olandas Adamas Pastorius, karalienės Bonos gydytojas iš Pjemonto Giorgio Blan-

drata ir politinis pabėgėlis iš Venecijos ir Ciūricho Lelio Sozzinis. Jie palaikė ryšius su Moravijos anabaptistais, kurie buvo apsigyvenę Karpatuose, ir su panašiomis kongregacijomis Transilvanijoje. 1550 m. jų idėjas išplėtojo Piotras iš Goniązo (Gonesius, 1530-1572) iš Palenkės, kurio diteizmas, išdėstytas knygoje *De Filio Dei* (*Apie Dievo sūnų*, 1556), neigė, kad egzistuoja Šventoji Dvasia. Grzegorzas Pawełas iš Brzezino (1525-1591) traktate *O prawdziwej śmierci...* (*Apie tikrąją mirtį...*, 1564) suabejojo pomirtiniu gyvenimu, o Simono Budno (1530-1593) *O przedniejszych artykulech* (*Apie pirmuosius krikščionių tikėjimo principus*, 1576), kuriame kritikuojama adoracija, vertintas kaip drąsiausias amžiaus traktatas. Marcinas Czechowicas (1532-1613) iš Liublino veikale *Rozmowy chrystiańskie* (*Krikščioniški pokalbiai*, 1575) skelbė socialinę lygybę ir pavojų, kurį kelia privati nuosavybė. Ypač pagarsėjo Lelio sūnėnas Faustas Sozzinis (1539-1604), kurio traktatas *De Jesu Christo Servatore* (*Apie Jėzų Kristų, Dievo tarną*, 1598) pagreitino jo išvijimą iš Krokuvos. Lemtingi buvo 1569-1570 metai, kai atsiskyrusios nuo pagrindinės kalvinizmo srovės sektos atsisakė dalyvauti Sandomierzo kompromise bei bendrame protestantų fronte prieš kontrreformaciją. Paskui vieni iš jų ėjo pasirinktu keliu, bet dauguma susirinko Mažosios Lenkijos mieste Rakówe, kur, globojami Michało Sienickio (1521-1582), Lenkų broliai įkūrė garsiąją bendruomenę. Panaikinę luominius ir klasinius skirtumus, jie visiškai nusigręžė nuo visuomenės bei atsisakė paklusti valstybei, laikėsi fizinio darbo, bendros nuosavybės, visiškos lygybės ir pacifizmo principų. Juos garsino jų akademija, kurioje XVII a. pradžioje studijavo daugiau nei tūkstantis lenkų ir užsieniečių, uoli leidybinė veikla; ypač jų katekizmas, kuris susilaukė daug pakartotinių leidimų bei buvo išverstas beveik į visas Europos kalbas. Dabartinius mokslininkus Lenkų broliai domina kaip komunizmo pirmtakai, tačiau amžininkams rūpėjo teologinis aspektas. Krikščioniškos Europos – ir katalikų, ir stačiatikių, ir protestantų požiūriu, – „Rakoviečių katekizmas" buvo veikiau ne katekizmas, o šventvagiškos kalbos. Jį reikėtų vertinti ne vien tik kaip unitų, bet apskritai radikalios minties užuomazgą. Pavyzdžiui, Ang-

lijoje pirmieji leidiniai lotynų kalba slapta buvo platinami tik teologams (1609 m. Moskorovijaus leidimas buvo dedikuotas karaliui Jokūbui I). Tačiau skirtas visuomenei 1652 m. angliškas leidimas, išspausdintas Amsterdame, pelnė net Cromwellio parlamento rūstybę. Jo įsakymu Londono ir Middlesexo grafysčių šerifams buvo liepta konfiskuoti ir sudeginti visus egzempliorius. Aštuonios katekizmo dalys buvo sukomponuotos sekant Platono dialogais. Fragmentuose, vertintuose kaip didžiausias įžeidimas, buvo suabejota Kristaus dieviškumu:

Interrogatio: Quid est Jesus Christus, filius Dei?
*Responsio: Est Homo, mediator noster apud Deum.**

Ir teigtas Dievo vienatinumas priešpriešinant jį Trejybei:

Klausimas: Kas neatskiriamai susiję su Dievo esme ir ko reikia, kad būtum išganytas?
Atsakymas: Štai kas: kad Dievas yra, kad jis vienintelis, kad jis amžinas, kad jis tobulai teisingas, tobulai išmintingas ir tobulai galingas.
K.: O kas yra šis vienintelis dieviškasis asmuo?
A.: Vienas Dievas, mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus tėvas.
K.: Kaip tai įrodyti?
A.: Akivaizdžiausiu Šventojo Rašto liudijimu. Pats Kristus (Jn 17,3) sako: „Gyvenimas yra amžinas, jei pažinsi vienintelį, tikrą Dievą [...]".
K.: Tačiau krikščionys paprastai tvirtina, kad ne tik Tėvas, bet ir Sūnus bei Šventoji Dvasia yra trys vienos dievybės asmenys.
A.: Aš gerai tai žinau, bet jie labai klysta, argumentuodami tai Šventojo Rašto ištraukomis, kurias blogai suprato.[20]

Lenkų brolių (arijonų) gyvavimas buvo didelis išbandymas Lenkijos ir Lietuvos valstybei, kuri skelbėsi esanti Europos „pakantumo prieglobstis". Arijonai – vienintelė sekta, nepaminėta Varšuvos konfederacijos sutartyje, – savaime suprantama, turėjo tapti kovotojais už religinę laisvę. Neatsitiktinai toleranciją labiausiai ginantį traktatą *Vindiciae pro religionis libertate* (*Religijos laisvės pagrindimas*, 1639) parašė Rakówo akademijos rektorius Janas Crellis (1590-1633).

* Klausimas: Kas yra Jėzus Kristus, Dievo sūnus?
Atsakymas: Jis yra žmogus, Dievo ir mūsų tarpininkas.

Vis dėlto arijonų sektos persekiojimas buvo labai nesistemingas. Puolami religinės valdžios, jie galiausiai persikeldavo į jiems prijaučiančių bajorų dvarus. 1582 m., kai Mažosios Lenkijos kalvinistų vyriausiasis atskyrė nuo Bažnyčios Budną, šis rado prieglobstį Lucke pas Joną Kišką. 1618 m., kai karaliaus įsaku buvo uždarytas svarbiausias arijonų centras Lietuvoje, Naugarduke, jo narius priėmė Rafaelis Kosas (1590-1633). Net ir po 1638 m., kai seimo nutarimu buvo uždaryta Rakówo akademija, nes keletas jos studentų pakurstyti sunaikino pakelės kryžių, Lenkų broliai tęsė savo misiją kitose Respublikos dalyse.

Tokiomis aplinkybėmis tik retam teko padėti gyvybę už savo tikėjimą. Viena išimtis – jaunam italui Francui de Franco (1585-1611), apkaltintam šventvagiškomis kalbomis, 1611 m. Vilniuje įvykdyta mirties bausmė; antroji – tokia pat bausmė įvykdyta tais pačiais metais Varšuvoje Ivanui Tyškovičiui. Tyškovičius gyveno Palenkėje, Bielsko mieste, kuris tuomet priklausė karalienei Konstancijai iš Austrijos. Šis rusinas arijonas greičiausiai tapo kraujo keršto auka. Kilęs iš turtingos pirklių šeimos, jis buvo neseniai paskirtas miesto mokesčių rinkėju. Įtakingi miestiečiai ėmė rinkti žinias apie jį tik tuomet, kai sužinojo, kad jis ketina mieste pastatyti arijonų šventyklą. Jie apkaltino Tyškovičių tuo, kad, skiriamas mokesčių rinkėju, jis nedavė priesaikos. Kaip teigė tardyme dalyvavęs liudininkas, Tyškovičius sakė nepripažįstąs Trejybės ir nežinąs, kas tai yra, nes apie tai nerašoma Šventajame Rašte, bet tikįs Vieną Dievą. Teismo protokoluose tarnautojas užrašė, kad Tyškovičius sakęs, jog „Trejybė nėra Dievas" ir kad „jis nežinąs, kas tai – vyras ar moteris". Po apeliacijos, pateiktos Liublino karališkajam tribunolui, teismo procedūra paskelbta negaliojančia. Tačiau byla vėl buvo atnaujinta, nes ginkluota Tyškovičiaus rėmėjų gauja – katalikai ir arijonai – užpuolė Bielsko teismą. Šį kartą byla atiduota asmeniniam karalienės teismui, kuriame Bielsko meras, remdamasis akivaizdžiai melagingais parodymais, paskelbė Tyškovičiui nuosprendį. Rugsėjį pats Varšuvos seimo maršalka patikino Tyškovičių, kad jis bus išteisintas. Tačiau 1611 m. spalio 7 d. kanclerio teismas Varšuvoje

jam paskyrė 500 grašių baudą ir nubaudė tremtimi konfiskuojant turtą. Tyškovičius nutarė kovoti toliau. Nelaimei, nepaisydamas kito nepalankaus jam teismo proceso, kur jam grėsė mirties nuosprendis, Tyškovičius užsispyrė ir nepasitraukė iš sostinės. Paleistas už užstatą, jis vėl buvo suimtas prie Karaliaus pilies vartų, kai pats atėjo sužinoti galutinio nuosprendžio. Karalienės įsakymu buvo patvirtinta mirties bausmė. Ji buvo viešai įvykdyta 1611 m. gruodžio 16 d., penktadienį, senojoje miesto aikštėje. Pirmiausia už šventvagiškas kalbas jam buvo nupjautas liežuvis. Po to jį, kaip maištininką, perpjovė pusiau. Po to nukirto rankas ir kojas – už šventovės išniekinimą. Galiausiai, nemirtingos sielos labui, jo palaikai buvo sudeginti.[21]

Čekų brolių likimas daug kuo buvo panašus į jų bendraminčių Lenkijoje likimą. Habsburgų žemėse persekiojami nuo XVI a. vidurio, jie sekė husitų tradicija ir stengėsi išlaikyti čekų kultūrą. Jie įsikūrė Didžiojoje Lenkijoje, Leszne, 1550 m., o kilus Trisdešimties metų karui, ten atvyko keletas šimtų šeimų iš kaimyninės Moravijos. 1628 m. pastogę čia surado žymus pedagogas Janas Amosas Komenskis (Comenius, 1592-1671), kuris, tapęs Leszno akademijos rektoriumi, ėmėsi reorganizuoti ją geriausių europinių mokslo centrų pavyzdžiu. Čekų broliai, vadinti *Unitas Fratrum,* arba *Polska Jednota* (Čekų brolių sąjunga Lenkijoje), vėliau žinomi kaip „Moravijos bažnyčia", nepriėmė unitorių doktrinų, todėl galėjo netrukdomi bendrauti ne tik su vietiniais kalvinistais, bet ir protestantais užsienyje, tarp jų ir Anglijos Bažnyčia. Antra vertus, Čekų brolius su Lenkijos arijonais siejo daug plebėjiškų radikalių požiūrių į visuomenę, o XVII a. 6-ajame dešimtmetyje juos susiejo ir bendra tremtis. 1656 m. Leszno gyventojai buvo įtarinėjami, kad savo noru bendradarbiauja su švedais; Lenkijos kariuomenė sudegino miestą, kai šis atsisakė išduoti ten esančią švedų įgulą. Kartu su daugeliu savo draugų Komenskis išvyko į Olandiją. Tačiau net nepalankiomis sąlygomis religinė brendruomenė neiširo. Akademija buvo atstatyta anglų lėšomis – vien tam, kad 1707 m. būtų sudeginta rusų. Akademijos ryšiai su protestantais nutrūko tuomet, kai jos globėjas Stanislovas Leščinskis atsivertė į katalikybę ir

savo dvarus pardavė Sułkowskiams, tačiau Lenkijos švietimo centru ji išliko iki 1824 m.[22]

Lenkijos Reformacijos ryšiai su Britanija sukėlė nemažai komentarų ir nemenką nuostabą. Pavyzdžiui, Jano Łaskio gyvenimas vertas net keleto mokslinių studijų. Valdant Eduardui VI, žinomas Johno O'Lasco vardu, jis buvo svetimšalių protestantų dvasininkas augustinų vienuolyne Londone ir daug prisidėjo sudarant maldaknygę (*Book of Common Prayer*). Kiti lenkų ryšiai su Anglija mažiau žinomi. Dar prieš Łaskio išvykimą 1553 m. nežinomas lenkas Londone išleido pirmąjį traktatą Anglijoje lenkų kalba – *Rzecz Pana Jana Ksyczecia Nortumberskiego*. Tai buvo vertimas žodžių, ištartų Northumberlando grafo, ledi Jane's Gray šešuro Johno Dudley, kuris, vedamas į kartuves, išsižadėjo tikėjimo. Įprastą užsieniečių, atklystančių į Britaniją, srautą papildė ir lenkai, kaip antai 1633 m. Bogusławas Leszczyńskis ir 1680-1683 m. Komenskio anūkas Danielis Ernestas Jabłońskis (Figulus 1660-1741), kuris religiniais sumetimais pasirinko studijas Oxforde. Lygiai taip pat Lenkijos ir Lietuvos valstybė priglaudė keletą pabėgėlių iš Didžiosios Britanijos. Karalienės Elžbietos valdymo laikais Radvilų namuose Nesvyžiuje prieglobstį rado Suffolko kunigaikštytė Catherine Brandon ir jos vyras Richardas Bertie. XVII a. pradžioje Respublikoje apsigyveno daug škotų: katalikai traukė į vyskupijų centrus, tokius kaip Chełmnas, kur iki šiol likę jų antkapių ir paminklų; protestantai keliavo į Gdanską ar Torunę arba į kalvinistų centrus Lietuvoje, tokius kaip Sluckas ar Kėdainiai. Vienas škotų emigrantas Johnas Johnstone'as (1603-1675), gimęs Samotułuose, Didžiojoje Lenkijoje, išsilavinimą gavo Leszne, toliau studijavo mediciną Leydene, St. Andrewse ir Cambridge. Tuo laikotarpiu Rakówo akademijoje buvo anglų studentų, tarp jų ir Thomas Segethas. Pasak profesoriaus Koto, „anglų ir lenkų kultūriniai ryšiai nebuvo nei glaudūs, nei ilgalaikiai, tačiau jų istorijoje buvo įdomių ir svarbių momentų".[23]

Respublikos vokiški miestai priglaudė keletą sektų, būdingų grynai vokiečiams. Anabaptistai iš Münsterio apsigyveno Gdanske (Dancig), Elbąge (Elbing), Braniewe (Braunsberg) ir Kwidzyne (Ma-

rienwerder), keletas švenkfeldiečių – Casparo von Schwenkfeldo (1490-1561) iš Ossigo Silezijoje pasekėjų kvakerių – apsistojo Didžiojoje Lenkijoje.

Armėnai, senųjų pirklių palikuonys, gyveno tik Raudonojoje Rusioje. Lvovo armėnų katalikų katedra buvo pastatyta dar XV a.[24] Respublikos musulmonai daugiausia buvo kilę iš totorių gyvenviečių, esančių Didžiosios Kunigaikštystės vakarinėse žemėse. Pirmoji emigracijos banga kilo Jogailos laikais, antroji – 1658 m., po žygių į Prūsiją. Nors musulmonai nebuvo seimo nariai, jie turėjo visas bajorų karinės tarnybos teises ir tarnavo Lenkijos armijoje net iki Antrojo pasaulinio karo. 1616 m., kai Respublikoje buvo per šimtą mečečių, katalikų vyskupai pabandė patraukti katalikybėn mišrių šeimų vaikus, bet apskritai į musulmonų gyvenimą nebuvo kišamasi. 1939 m. Lenkijoje buvo šešiolika mečečių, o Balstogės (Białystok) apylinkėse iki šiol tebegyvena jų palikuonys.[25]

Palyginti su stačiatikiais ir protestantais, žydų bendruomenė gyveno taikiai ir ramiai. Žydai naudojosi senomis religinės laisvės teisėmis, ir tol, kol jų religinė bendruomenė buvo visiškai atsiskyrusi, niekas nebandė jų atversti į kitą religiją. Bažnytinė valdžia Romoje, žinoma, džiaugėsi atsivertusiais į katalikybę žydais, bet niekas judaizmo išpažinimo niekada nelaikė nusikaltimu, nebent šią religiją pradėdavo išpažinti krikščionys. Vienas iš nedaugelio pavyzdžių: 1539 m. Krokuvoje Barbara Weiglowa kaip eretikė buvo sudeginta ant laužo, tačiau ne už raganavimą ar liuteroniškas pažiūras, kaip anksčiau buvo manoma, o už sugrįžimą į judaizmą atsisakius ankstesnio atsivertimo į krikščionybę. Pasitaikydavo bruzdėjimų prieš žydus, kuriuos išprovokuodavo melagingi kaltinimai, neva jų apeigos yra kruvinos. Per tragiškiausią iš tokių incidentų 1637 m. Krokuvoje žuvo maždaug aštuoni žydai. 1667 m. žydas vaistininkas R. Matathia Krokuvoje buvo sudegintas už šventvagiškas kalbas. Bet apskritai žydai nesidomėjo nežydų kivirčais, jiems pakako savo religinių nesutarimų, ginčų ir sektų.[26]

Iš visų Respublikos žydų sektų seniausia buvo karaimai. Ši rytų žydų sekta susiformavo VIII a., o į Lietuvą XV a. iš Krymo karai-

mus atvežė didysis kunigaikštis Vytautas ir apgyvendino juos Trakuose, kur lig šiol tebėra jų centras. Karaimai priėmė fundamentalizmo doktriną, Senojo Testamento žodį laikė vieninteliu Apreiškimo šaltiniu. Daug religinių apeigų jie perėmė iš islamo, remdamiesi jo požiūriu į Koraną. Per Reformaciją jie, kaip ir radikalesnės protestantų sektos, domėjosi Biblijos tekstų kritika. Įdomu tai, kad lenkų antitrinitorių Biblijos studijos teikė įkvėpimo įžymiausiam karaimų teologui Izaokui ben Abraomui iš Trakų (1525-1586). Trakai, tiesą sakant, buvo natūrali laboratorija, kur mėginta sukryžminti religijas. Karaimų kinesė stovėjo ant ežero kranto netoli totorių mečetės, katalikų bažnyčios ir unitų vienuolyno. 1570 m. čia pradėjo traukti antitrinitoriai. Viena šių grupių, kandžiai vadinta „neapipjaustytais žydais", laikėsi Mozės įstatymų ir ritualų. 1582 m. prie jų prisidėjo Simonas Budnas, vadintas „geriausiu amžiaus hebraistu", kurio graikiški ir hebrajiški komentarai jo paties verstam Naujajam Testamentui, išleistam 1572 m. Nesvyžiuje, tapo sensacija ir žydų, ir krikščionių mokslininkams. Šiuo laikotarpiu Izaokas ben Abraomas labai susidomėjęs sekė Budno ir Czechowico diskusiją dėl Šventojo Rašto tikrumo ir uoliai kaupė jų argumentus. Antitrinitoriai ginčijo tradicines krikščionių pažiūras, kad įrodytų, jog Jėzus Kristus tebuvo natūralus Senojo Testamento pranašystės išsipildymas, o karaimų išminčius, pradėjęs nuo to paties, padarė priešingas išvadas. Viso savo gyvenimo veikale *Hizzuq Emunah* (*Tikėjimo tvirtovė*) jis stengėsi atmesti pagrindines krikščionybės pretenzijas ir apsaugoti karaimų dogmas nuo žalingos kitų dogmų įtakos. Kone visa istorinė argumentacija pateikta vadovaujantis Bielskio kronikomis, o teologinė – nuodugniu Bresto Biblijos, Budno komentarų ir 1575 m. Krokuvos Biblijos, kurią lenkų katalikai išsivertė iš lotyniškosios Vulgatos, lyginimu. Veikalą išleido 1585 m. Italijoje po autoriaus mirties jo mokinys Juozapas ben Mordecai ha-Kvodeš Malinovskis. Tuo metu šio lenkiško-hebrajiško teologinio kokteilio pasaulis beveik nepastebėjo, tačiau ilgainiui jis tapo sprogstamuoju mišiniu. 1681 m. veikalas buvo išverstas į lotynų kalbą, vėliau į prancūzų bei anglų, ir tapo ginklu, kurio vėlesnėms humanistų kartoms

kaip tik stigo, kad išsprogdintų oficialios krikščionių Bažnyčios obskurantizmo bastionus. Juo pasinaudojo Voltaire'as, Prancūzijos enciklopedistai, Anglijos deistai, tad galima tvirtinti, kad Izaoko ben Abraomo veikalas buvo Europos Šviečiamojo amžiaus ir Tomo Paine'o skelbto *age of reason* (proto amžiaus) užuomazga. Tuo metu Lietuvos karaimai jau buvo išsiugdę turtingas literatūros tradicijas. Po antrojo Respublikos padalijimo patekę Rusijos imperijos sudėtin, jie buvo caro vyriausybės remiami siekiant suskaidyti judaizmą, todėl klestėjo iki šių laikų.[27]

XVIII a. atsirado ir daugiau žydų sektų. Pirmiausia – šabetaistai, po to chasidistai, galiausiai frankistai.

Šabetaistai buvo Mesijo apsišaukėlio Šabetai Cebi, arba Zevi, mirusio 1676 m. Albanijoje, pasekėjai. Respublikoje jų šalininkų radosi pietryčiuose, Turkijos pasienio miestuose.

Chasidistai, priešingai, pradėjo masinį judėjimą, kuriam buvo lemta patraukti beveik pusę Europos žydų. Šios sektos įkūrėjas Izraelis ben Eliezeris, Bal Šem Tovas (1700-1760), geriausiai žinomas kaip BeShT, savo veiklą pradėjo 1740 m. Podolėje, Mendziboże. Jis gydė malda ir, sulaukęs visuotinio pripažinimo, pradėjo neigti doktrinas, ypač ortodoksinio rabinizmo dvasią ir formą. Kaip ir Lutheris krikščioniškajame pasaulyje, jis sakė, kad Dievas yra visur, ir parodė, kaip paprasti žmonės, atsisakę rabinų tarpininkavimo ir sunkiai suprantamo Talmudo studijų, gali tiesiogiai bendrauti su Kūrėju. Jo atsinaujinimo aistra praskaidrino neturtingo ir beraščio žydų proletariato neviltį, o rabinų pedantizmas bei elitarizmas pradėjo kelti juoką. Tokiu būdu Izraelį ben Eliezerą galime lyginti su jo amžininku Johnu Wesley Anglijoje, metodizmo įkūrėju. Vėliau BeShT pasekėjai atsiskyrė nuo ortodoksinio judaizmo ir įkūrė atskiras kongregacijas, kurių kiekviena turėjo savo *zaddik*, tai yra, pamaldų vadovą. Pats BeShT mažai ką svarbaus teparašė, bet jo mokymas išliko, jį skelbė du jo apaštalai – Dobas Baeris, *Maggid*, arba Didysis pamokslininkas (1710-1772) iš Międzyrzeczo (Meseritz) ir Jokūbas Juozapas ha-Cohenas (?-1769) iš Pollonoe. Amžiaus pabaigoje, kai jau atrodė, kad ekstazinės ir spiritualistinės chasidizmo

nuotaikos nekontroliuojamos, atsirado racionali šio judėjimo srovė. Ji žinoma kaip HaBaD – raidinė santrumpa, kilusi iš hebrajiško akrosticho – Išmintis, Supratimas, Žinojimas. Ją įkūrė Šnoiras Zalmanas ben Baruchas (1747-1812), kuris siekė suteikti chasidizmui tvirtesnius intelektinius pagrindus. Tai dar labiau įsiutino rabinus ortodoksus. Kai 1764 m. žydų autonomija buvo panaikinta, jie negalėjo susitarti, kaip apsiginti nuo kylančios chasidizmo bangos. Areštavę ir ekskomunikavę 1772 m. Vilniuje chasidizmo vadovus, jie tik diskreditavo patys save. 1797 m., kai jie išdavė Zalmaną caro policijai, susiskaldymas dar labiau padidėjo. Zalmanas, kaip ir daugelis prieš jį ar po jo gyvenusių revoliucionierių, buvo įmestas į Sankt Peterburgo Petropavlovsko tvirtovę ir paverstas kankiniu. Taip buvo paruošta dirva ilgai chasidizmo kovai su judaistais ortodoksais, *Mitnaggedim*, ir Lenkijos žydai įnirtingai kovojo tarpusavyje visą XIX a.[28]

Šių laikų požiūriu frankistų sekta atrodo egzotiškiausia iš visų. Jankelis Lejbovičius (1727-1791), vėliau vadintas Jokūbu Franku, organizavo vieną sėkmingiausių naujųjų laikų religinių apgavysčių. Gimęs Podolėje, Korolovkoje, didesnę jaunystės dalį praleido Turkijoje, Salonikuose ir Smirnoje, kaip keliaujantis pirklys ir pamokslininkas. Atrodo, kad jis praktikavo šabetaizmą, o Talmudo teologiją suderino su zoaristų žargonu ir finansinėmis machinacijomis. 1754 m. Frankas pareiškė atsivertęs į islamą, sekdamas savo „mokytoju" Šabetai Cebi, kuris, prieš devyniasdešimt metų pareiškęs lygiai tą patį, apramino osmanų valdžią. Kitais metais jis sugrįžo į gimtąją Podolę ir netrukus apie jį susibūrė minia mokinių iš perpildytų pasienio getų. Žydų ortodoksų vadovybė įniršo. Vieną 1756 m. žiemos naktį rabinai, užklupę frankistus *in flagrante* (nusikaltimo vietoje), nuskubėjo pas Kameneco vyskupą. Lankoronos kaime jie įsiveržė į novicijų pamaldas ir, cituojant vyskupo pranešimo žodžius, pamatė baisų ištvirkavimą: „cantilenas impias, altas ac tripudia devotionibus intermiscentes, carnales commistiones distinctis cum uxuribus, consanguineis, imo et affinibus suis, Mosaicae renuntiando legi publice perpetraverint".[29] Tai buvo pradžia skandalo, kuris pasiekė aukščiausius valdžios sluoksnius. Frankas, liepęs savo pasekėjams skelb-

ti katalikų mokymo apie Trejybę teisingumą ir aiškinti Talmudo klaidas, pats pabėgo į užsienį. Netrukus jo pasekėjus vyskupas paleido iš kalėjimo, nes įžvelgė sensacingo jų atsivertimo galimybę. Vieša diskusija tarp frankistų ir talmudistų bei bandymas nagrinėti bylą konsistorijos teisme sukėlė atvirą konfliktą. Teismo vykdytojui buvo įsakyta sudeginti visas vyskupijoje esančias Talmudo knygas. Žydai ortodoksai atsakė smurtu. Užpuldinėjo frankistus gatvėse, nukirpdavo jiems pusę barzdos, taip paženklindami eretikus. Žydas Baruchas Javanas, vyriausiojo karaliaus dvaro ministro Brühlio padėjėjas, kreipėsi į karalių, ir šis paskelbė įsakymą baigti neramumus. 1759 m. sausį Frankas, persikėlęs per Dnestrą, grįžo į Respubliką su dvylika apaštalų kaip Mesijas užkariautojas. Lvovo katedroje jis surengė dar vieną disputą su tamuldistais, kurį, amžininkų vertinimu, laimėjo 6:0, ir vienas klausimas liko neatsakytas. Po to pareikalavo, kad jis, kartu su visa sekta, būtų pakrikštytas. Per vienas bęndras krikštynas jo krikštatėviai buvo Lvovo unitų arkivyskupas, grafienė Brühl ir keletas rytinių žemių didikų. Varšuvoje, krikštijantis antrą kartą, jo krikštatėviu sutiko būti pats karalius. Tačiau netrukus ėmė plūsti kaltinimai, ir Frankas buvo vėl suimtas. Kankinamas bernardinų vienuolyne Varšuvoje, prisipažino esąs kaltas dėl daugpatystės, pinigų pasisavinimo bei apsimetinėjimo Mesijumi. Iš pagarbos karaliui jis buvo įkalintas Częstochowos vienuolyne. Bet tai dar nebuvo pabaiga. 1767 m., kai į Respubliką įsiveržė rusai, Frankas pareiškė norįs tapti stačiatikiu, ir Suvorovas paleido jį iš kalėjimo. 1772 m. jis pabėgo į Austriją, kur sukėlė sąmyšį, įkalbinęs savo įpėdinę – dukrą Evą sugundyti Juozapą II. Galiausiai apsistojo Oberrade netoli Frankfurto prie Maino, nusipirko pilį ir, pasivadinęs Lenkijos kunigaikščiu baronu von Franku, gyveno pasakiškame užsklęstų vartų, šnipų ir cheminių eksperimentų pasaulyje. Jį saugojo tūkstantis husarų, vilkinčių deimantais nusagstytas uniformas. Į mišias Burgelio parapijos bažnyčioje jis važiuodavo paauksuota karieta. Jo laidotuvės, įvykusios 1791 m. gruodžio 12 d., spindinčios rytietiška prabanga ir lenkiškais kostiumais, buvo paskutinis garsiojo impresarijaus ir neprilygstamo šarlatano spektaklis.

Per tuos trisdešimtį metų Franko pasekėjai Respublikoje išliko jam nepaprastai ištikimi. Jie sukūrė nuostabą keliantį kultą, kurį vadino *Das* (tai), ir *Bałamutna Bible* (Painioji Biblija) – mistinę fantaziją, pilną gyvulinių simbolių, pasakojimų apie mitiniuose urvuose paslėptus lobius ir svajonių apie pažadėtąją žemę, užkariaujamą jų legionų, vienintelio jų valdovo, vadinto *Sennor Santo, Der Heiliger Herr,* šlovei. XVIII a. 7-ajame dešimtmetyje Katalikų bažnyčia krikštijo frankistus didelėmis grupėmis. 1764 m., susirinkus karūnaciniam seimui, jie pareikalavo, kad atsivertus į katalikybę būtų pripažinti jų kilmės pažymėjimai, kuriuos jie pirko už 500 dukatų kiekvienas. Nuostabiausia, kad jie ir toliau rėmė savo vadovą, gyvenantį Oberrade. Buvo apskaičiuota, be abejo, šiek tiek perdedant, kad 24 000 tikinčiųjų, iš kurių ketvirtadalis gyveno Varšuvoje, mokėdavo jam apie 4,5 milijonų zlotų per metus. Tai buvo daugiau nei valstybės metinės pajamos ir akivaizdžiai liudijo sektantizmo kraštutinumus neva katalikiškoje šalyje.

Palyginti su rūpesčiais, kuriuos kėlė religiniai nesutarimai, raganavimas ir raganų medžioklės žmonėms suteikė dar daugiau skausmo ir dėl to nukentėjo daugybė nekaltų žmonių. Kaip ir kitur Europoje, riba tarp šventvagiškų kalbų, erezijos, raganavimo ir juodosios magijos ne visada buvo aiški, ir tie, ant kurių krito įtarimas, negalėjo tikėtis pasigailėjimo. Respublikoje raganų medžioklės manija ypač įsisiautėjo Mazovijoje XVIII a. pradžioje. Tačiau pavienių incidentų pasitaikydavo daugiau nei tris šimtus metų. Įtarimą raganavimu mažose kaimo bendruomenėse paprastai sukeldavo gamtos nelaimės, maras, sausra, nederlius arba paprasčiausiai kaimynų pyktis. Kaltinimai užkerėjimu ritosi kaip lavina, nes kaltinamoji, norėdama išsiteisinti pati, visaip stengėsi įskųsti savo pažįstamus. XVII a. pasitaikydavo atvejų, kai nieko nepaisantys didikai pasamdydavo raganų, kad jos padėtų kariauti su kaimynais. Kiekvieno kaimo esminis atributas buvo gėdos kėdė, o kankinimai – įprasta tardymo procedūra. Nuoga, nuskusta nuo galvos iki kojų, patepta šventu aliejumi ir pakabinta palubėje, kad prisilietusi prie žemės nepasikviestų į pagalbą velnio, vargšė įtariamoji buvo tar-

doma teisėjų, vis pasistiprinančių alkoholiu, ir verčiama prisipažinti. Dvi iš šimtų ir tūkstančių nelaimingųjų – Dorota Siedlikowa ir jos „nusikaltimo bendrininkė" tardytos 1612 m. Kalisze. Dorota buvo įtarinėjama tuo, kad suraugino kaimyno alų, o jos patėvis išgirdęs ją sakant: „Su Mergelės galia ir Šventųjų pagalba lai visi tokie blogi žmonės bus sunaikinti, o jų vieton stos geri žmonės, vardan Dievo Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios". Jos bendrininkė, tvirtinusi, kad nebuvo kartu su Dorota minėtą dieną, buvo tuoj pat pririšta prie kankinimo rato:

Ligata nihil voluit fateri jednom chorzi ludzi omywała ziołkami [...] (Pririšta ji nenorėjo nieko sakyti, tik tai, kad kartais apiplovinėjo ligonius žolių nuoviru);
Tracta [...] (Kankinama suole ji sakė, kad nebuvo su anąja, ir yra nekalta, Dievas mato [...]);
Usta candellis [...] (Deginama žvakių liepsna, ji nieko nepasakė, tik vis tvirtino, kad yra nekalta);
Spuszczona [...] (Nuleista ji sakė, kad nenusikalto Visagaliui Dievui Trejybėje);
Remissa et iterum in terra sedens usta candellis [...] (Sugrąžinta atgal ir vėl pasodinta ant žemės, deginta žvakių liepsna, „[...] Oi! Oi! Oi! Dėl Dievo meilės, ji iš tiesų ėjusi su Dorota ir malūnininko žmona pas ponią Wysocką"). Toliau prisipažinimai sutampa su Dorotos prisipažinimais.[30]

XVI a. tik 4 procentai visų moterų, kaltintų raganavimu, buvo sudegintos. XVII a. šis skaičius padidėjo iki 46 procentų, o 1700-1725 m. iki 50 procentų. Iš viso Silezijoje buvo apie 20 000 aukų, Lenkijos karalystėje – 10 000. Jų kančios tęsėsi iki 1776 m., kai buvo paskelbtas karaliaus dekretas.

* * *

XVII a. pabaigoje Lenkijos ir Lietuvos valstybės religinė situacija gerokai pasikeitė. 1569 m. pasirašant Liublino uniją, čia, kur gyventojai išpažino pačias įvairiausias religijas, Romos katalikai buvo dominuojanti mažuma, o 1791 m., antrojo ir trečiojo padalijimų išvakarėse, jų jau buvo aiški dauguma. Liuteronų, stačiatikių ir arijonų beveik nebeliko, unitai tapo retenybe, o kalvinistų sumažėjo dešimt kartų. Tik žydų absoliutus ir santykinis daugėjimas buvo toks pat kaip ir katalikų.

Lenkija, patyrusi kontrreformacijos triumfą, kartais vertinama kaip vienintelė šalis, kur Romos katalikų bažnyčia sėkmingai puolė ir atsikovojo tai, ką buvo laimėjusi Reformacija. Tačiau Romos triumfas tėra iliuzija ir paaiškinamas daugiausia atsitiktinių arba išorinių veiksnių įtaka. Pavyzdžiui, šiaurinių žemių liuteronai niekuomet negrįžo Romos globon. Jie nebuvo skaičiuojami todėl, kad po padalijimų pasikeitė sienos, ir jie atiteko Prūsijos karalystei. Rytuose stačiatikių daugėjo unitų sąskaita. Jie tik tada išnyko iš Lenkijos, kai buvo prijungti prie Rusijos. Abiejose šiose teritorijose katalikų sumažėjo. Jų padaugėjo lyginant su kalvinistais ir arijonais. Tačiau šiuo požiūriu Respublikos užsienio priešai taip pasitarnavo Romai, kad jėzuitai apie tai nė svajoti nė nesvajojo. Švedų karų metu protestantus atvirai ginantys švedai neišvengiamai užtraukė savo bendratikiams Lenkijoje įtarimo dėl nelojalumo grėsmę ir privertė daugelį didikų kalvinistų ir arijonų atsiversti į katalikybę vien tam, kad įrodytų savo patriotizmą. Tais lemtingais metais Maskvos armija nuolat puldinėjo Lietuvos protestantus, naudodama brutalią jėgą. Chmelnickio kazokai su protestantais elgėsi taip pat žiauriai kaip ir su bajorais bei žydais. Iš 140 veikusių protestantų bendruomenių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1648-1649 m. liko 45. Taigi kontrreformatorių darbą iš tikrųjų atliko jų priešininkai.

Vis dėlto negalime neigti, kad gausi ir susitelkusi Katalikų bažnyčia buvo kur kas stipresnė už vienadienius varžovus protestantus. Lenkijoje kalvinizmas iš pat pradžių buvo siejamas su feodalų privilegijomis, jis niekada nepasiekė valstietijos. Jis negalėjo konkuruoti su liuteronizmu dėl įtakos negausiai krikščioniškajai buržuazijai. Arijonizmas Lenkijoje taip pat buvo veikiau intelektinis ir politinis, o ne masinis judėjimas, ir, savaime suprantama, negalėjo patraukti beraščių masių. Kalvinistai ir arijonai nesudarė didelio pavojaus katalikų dominavimui. Jie niekada nebuvo įsitvirtinę valdžioje, jiems niekada nepavyko susilpninti bažnytinės hierarchijos įtakos masėms, jie niekuomet neveikė sutartinai su stačiatikiais, unitais, liuteronais ar žydais. Keista, kad pirmąsias jų sėkmes sužlugdė tolerancijos principas, kurį jie patys buvo iškėlę. Kai Varšuvos

konfederacijos sąlygas įtvirtino konstitucija, protestantai nebeturėjo pagrindo protestuoti. Jie galėjo išpažinti savo tikėjimą taip, kaip norėjo, tačiau nepešė iš to jokios politinės ar socialinės naudos. Jie atsisakė tarnavimo karaliaus dvare ir kaimynų katalikų draugijos, ir iš niekur nesitikėjo jokios pasaulietiškos naudos. Kitaip tariant, kalvinistai ir arijonai nedavė dingsties juos persekioti. Dėl to per šešis ar septynis dešimtmečius jų gerokai sumažėjo. Dvi didikų kartos, taip energingai priėmusios reformuotas doktrinas antrojoje XVI a. pusėje, iki XVII a. vidurio jau buvo beveik išmirusios. Jų sūnūs ir anūkai vis dažniau pereidavo į katalikybę. Įsakai, 1658 m. apribojęs arijonų veiklą ir 1718 m. nukreiptas prieš protestantus, oficialiai užbaigė iš tikrųjų jau pasibaigusį procesą.

Net ir paviršutiniškai apžvelgiant Respublikos religinį gyvenimą, gali kilti keletas prieštaringų išvadų. Pirmiausia tai, kad nei Lenkija, nei Lietuva negalėjo tuomet tvirtinti, kad jų katalikybė yra tokia pat monolitiška kaip Ispanijos ar Italijos. Mitus apie vienalytę Lenkijos katalikybę galėjo sukurti Bažnyčios apologetai, kurių viešpatavimui nuolat trukdė arba vidaus nesutarimai, arba išorės priešai.

Antra, tolerancija čia buvo tokia pat reta dorybė kaip ir kitur. Šiame religijos amžiuje katalikai ir protestantai, stačiatikiai ir unitai, talmudistai ir antitalmudistai, greičiausiai ir armėnai bei musulmonai – beveik visi jie tikėjo, kad tik jų mokymas nurodo vienintelį kelią į galutinį išsigelbėjimą. Kiekviena iš šių išvardytų bendruomenių buvo tiek netolerantiška viena kitos atžvilgiu, kiek jai pačiai grėsė susiskaldymas. Buvo manoma, kad žiauri bausmė už religinius nusižengimus yra teisinga ir tinkama. Tokie karaliai kaip Žygimantas Augustas ir Vladislovas Vaza rodė aiškius tolerancijos pavyzdžius. Tačiau sąžinės laisvės gynėjų buvo maža, o pamaldžių žmonių daug. Kiekvienas Crello ar Ławrynowicziaus skaitytojas susidurdavo su tūkstančiais pritariančių jėzuitui Skargai, kad Respublikoje visos blogybės kyla dėl „bjaurios ydos, kuri vadinama tolerancija".

Pagaliau, atrodo, iš tikrųjų buvo toleruojamos politinės pažiūros, bet ne asmeniniai įsitikinimai. Valstybėje, kur nebuvo stiprios

centrinės vykdomosios valdžios ir kur bažnytiniai teismai negalėjo įtvirtinti savo viešpatavimo, nebuvo galima įvesti vienos religijos. Kilmingieji tikėjo tuo, kuo norėjo, ir globojo, ką panorėję. Buržuazija ir žydai saugiai jautėsi savo autonominėse teritorijose. Niekas negalėjo nuversti Katalikų bažnyčios ir niekas negalėjo įgyvendinti jos pretenzijų į vienvaldystę. Respublika buvo išties „šalis be laužų". Nebuvo nei priverstinio religinio atvertimo, nei religinių karų, nei *autos-da-fè*, nei šv. Baltramiejaus nakties, nei Tomo ar Oliverio Cromwellių. Apribojimai, taikyti Varšuvos konfederacijai, buvo menki, palyginti su košmarais, vykusiais daugelyje kitų Europos valstybių. Lenkijos „anarchija" ir didikų „auksinė laisvė", pasirodo, sutrukdė ir efektyviai valdyti, ir kilti religiniam fanatizmui.

SEPTINTAS SKYRIUS

SZLACHTA
Bajorų rojus

Liublino unijos metu visuomenė buvo galutinai susiskirsčiusi į luomus. Keturi pagrindiniai luomai – dvasininkija, bajorija, miestiečiai ir žydai – buvo ganėtinai nepriklausomi. Kiekvienas luomas vykdė teisingumą savo narių atžvilgiu, jei tai neprieštaraudavo kitų luomų privilegijoms ir karaliaus valdžios prerogatyvoms. Penktasis luomas – valstiečiai – neteko daug ankstesnių savo teisių ir, išskyrus nedidelį laisvųjų valstiečių tarpsluoksnį, buvo pavaldūs karaliui, Bažnyčiai ar bajorams. Ir konstituciniu, ir socialiniu požiūriu karalių ir jo valdininkus galima laikyti atskiru luomu. (Žr. diagr. Ha.)

Pradžioje reikėtų pažymėti, kad visuomenės luomai – lotyniškai *status*, lenkiškai *stan* – ankstyvaisiais naujaisiais amžiais skirstomi vadovaujantis kitokiais kriterijais nei tie, pagal kuriuos vėlesniais amžiais buvo nustatomos pagrindines socialinės grupės. Juo labiau jų negalime tapatinti su socialinėmis ekonominėmis klasėmis, kaip tai dažnai daroma. Visuomenės luomų nenulėmė nei santykis su gamybos priemonėmis, nei jokie kiti – turto, pajamų, ekonominės padėties – matai; veikiau jų funkcijos visuomenėje, apibūdinamos ypatingomis teisėmis ir privilegijomis. Juokinga būtų manyti, jog pagal šią teoriją karalius turėjo valdyti, dvasininkai – melstis, bajorai – kautis, miestiečiai – prekiauti, žydai – būti žydais, o valstiečiai – arti laukus, bet, be abejo, kuriant įstatymus, kurie įtvirtino luomus XIV, XV ir XVI a. tokių prielaidų būta. Žinoma, egzistavo ir ekonominiai skirtumai, ir jie stipriai veikė visuomenės gyvenimą, bet tokių skirtumų buvo ne tik tarp luomų, bet ir pačiuose luomuose, o amžininkai neteikė jiems tiek svarbos kaip šiuolaikiniai ideologai ir visuomenės

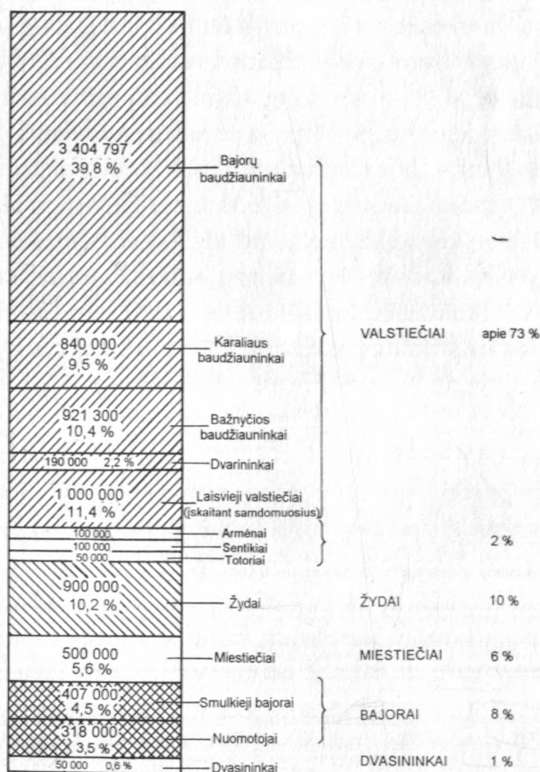

Diagrama H. Lenkijos–Lietuvos socialiniai luomai
a) XVI a. b) 1791 m. (pagal Korzoną)

mokslų atstovai. Bežemio bajoro šeima galėjo gyventi taip, kad matuojant bet kokiu ekonominiu matu, jos gyvenimas nesiskyrė ar net buvo dar skurdesnis nei kaimyno valstiečio. Tačiau neturtas nesumažindavo pagal kilmę jiems priklausančių finansinių, teisinių ir politinių privilegijų. Lygiai taip turtinga žydų šeima galėjo turtu ir prabanga pranokti daugelį savo kaimynų nežydų, bet tik atsivertimas į krikščionybę būtų atvėręs jiems kelią į miestiečių ar bajorų luomą. Priklausymas vienam ar kitam luomui daugiausia buvo paveldimas, o pereinant iš vieno luomo į kitą reikėjo įveikti daugybę kliūčių. Ekonominė padėtis buvo ne taip svarbu kaip įstatymas, paveldėjimas ar tradicija. Iš tiesų socialinės ekonominės klasės negalėjo atsirasti tol, kol nebuvo sugriautas ankstesnių luomų teisinis pamatas.

Tuometiniai visuomenės tyrinėtojai nebuvo girdėję apie skirstymą į klases. Lenkijos-Lietuvos Respublikos laikais sąvokos „feodalizmas" ir „klasės" nebuvo dar sukurtos. To meto aprašymai paprastai rėmėsi tradiciniais teisiniais ir funkciniais kriterijais. Istorikas Martinas Kromeris pasitenkino tuo, kad suskirstė žmones į dvasininkus ir pasauliečius, o pasauliečius – į kilmingus ir nekilmingus. Vieno iš nedaugelio smulkesnių skirstymų ėmėsi karaliaus iždo valdininkai, bandydami nustatyti pagalvės mokestį. Pavyzdžiui, 1520 m. pagalvės mokesčio sąraše išvardytos 49 socialinės kategorijos, suskirstytos pagal luomus: karaliaus dvaras, dvasininkija, bajorija, kaimo gyventojai, miesto gyventojai ir žydai. (Žr. diagr. Ia.) Įdomu tai, kad dvasininkų luomui priskirtas visas mokyklų personalas bei studentai, taip pat visi Bažnyčiai priklausantys baudžiauninkai ir tarnai. Bajorų luomui priskirti dauguma bajorų žemėse gyvenančių žmonių. Miestiečių luomui priklausė valstiečiai, gyvenantys municipaliteto žemėse, arba kitaip gavę municipalines teises. Tokiu būdu vadinamųjų kaimo gyventojų liko labai nedaug: valstiečiai, atleisti nuo baudžiavos – tokie kaip kaimų viršaičiai, dvaro amatininkai, samdyti darbininkai ar nepriklausomi ūkininkai.[1]

Apskritai maža buvo žmonių, kurie nepriklausytų jokiam iš šių luomų. Kai kurių profesijų atstovus – gydytojus, advokatus, naująją reformuotą dvasininkiją, kai kurių profesinių bendrijų atstovus,

A. Pagal 1520 m. pagalvės mokestį

300 fl. 150 – 50 fl. 25 10 – 1 1/2 gr.	Primas Vyskupai ir patarnautojai Vienuoliai Pasaulietinė dvasininkija Vienuolijų dvasininkija Bažnyčios tarnautojai Universiteto mokslininkai Studentai	DVASININKIJA ir išlaikomieji
60 – 50 fl. 10 fl. 30 fl.	Senatoriai Ministrai Tarnautojai vietose Karalystės valdytojai	KARALYSTĖS TARNAUTOJAI
1/2 fl. + 1 florinas už kiekvieną kaimą 1/2 fl.	Bajorai nuomotojai Seniūnas (kaimo vyresnysis) Smulkieji bajorai	BAJORAI ir jų išlaikomieji
10 gr. 3 gr. 2 gr. 1 gr.	Smuklininkai ir malūnininkai Dvarų tarnautojai Meistrai Laisvieji valstiečiai	KAIMO GYVENTOJAI
5 fl. 4 fl. 30 – 10 gr. 6 gr. 2 gr. 1 gr.	Patricijai Magistrato tarnautojai Pirkliai Gildijų atstovai Pameistriai Tarnai ir namudininkai	MIESTO GYVENTOJAI
	Žydai bendras mokestis 3000 fl.	ŽYDAI

B. Pagal mokesčių normą 1590 m. pagalvės mokesčio pagrindu (pagal A.Wyczański)

1	Primas Vyskupai	600 – 200 zł.
2	Senatoriai (didikai) Vienuoliai Ministrai Karalystės valdininkai (Druskos kasyklų prižiūrėtojai; Muitininkai)	100 – 50 zł.
3	Tarnautojai vietose Dekanai, kanauninkai Pasiturintys pirkliai	30 – 10 zł.
4	Vidutinė dvasininkija Vidutinė bajorija Žemesnieji tituluoti tarnautojai Meistrai Vidutiniai pirkliai	8 – 3 zł.
5	Smulkioji bajorija Universiteto mokslininkai Stačiatikių dvasininkija Krautuvininkai ir amatininkai	2 zł. – 6 gr.
6	Vienuolijų dvasininkija Skurdžiausioji dvasininkija Samdomieji darbininkai Laisvieji valstiečiai	15 – 5 gr.
7	Namudininkai Valstiečiai	4 – 2 gr.
8	Vargingieji darbininkai Mokiniai Studentai	1/2 gr.
	Žydai (pačių nustatytas mokestis)	

Diagrama I. Socialinės grupės XVI amžiuje

tokius kaip kalnakasiai, taip pat įvairias religines mažumas – armėnus, musulmonus, totorius – keblu buvo priskirti prie kurio nors vieno luomo. Jei kildavo abejonių, to meto teisininkai greičiausiai atidžiai išstudijuodavo jų teisines privilegijas ir laikydavo juos atskiru nepriklausomu luomu.

Šiuolaikiniai mokslininkai tik dėl jiems vieniems žinomų priežasčių dažnai atsisako tuometinės praktikos ir sugalvoja naujas socialines grupuotes, kurios atitinka jų išankstinę mokslinę koncepciją. Pavyzdžiui, tyrinėtojas, ketinąs rekonstruoti visuomenės nuosavybės struktūras, naudojasi minėtu, pagal luomus sudarytu, pagalvės mokesčio sąrašu ir sudaro aštuonias kitokias apmokestinimo grupes. Pagal šią jų schemą XVI a. visuomenėje didžiausias pagalvės mokestis – 600 zlotų – tenka Gniezno arkivyskupui, o mažiausias – žemos kvalifikacijos darbininkui, studentui ir pameistriui, kurių kiekvienas turėjo sumokėti po 0,5 grašio, tai yra 36 000 kartų mažiau (žr. diagr. Ib). Tokia apskaita yra nepaprastai įdomi ir būtina tiems mokslininkams, kurie mano, kad ekonominiai santykiai yra visuomenės varomoji jėga. Vienintelis jos trūkumas tas, kad ji visiškai neatsižvelgia į istoriją.[2]

Ilgiausia iš visų luomų yra dvasininkijos istorija. Romos katalikų, Unitų, Stačiatikių bažnyčių jurisdikcija apėmė visus šventųjų ordinų narius, taip pat jų žemes ir nuosavybę. Gausi ir neretai nuskurdusi smulkioji dvasininkija priklausė nuo bažnytinės hierarchijos, o kai kada ir nuo savo kilmingų globėjų.

Miestiečių luomas pradėjo formuotis viduramžiais kuriantis dideliems miestams. Karaliaus suteiktos miesto teisės leido jiems įstatymo nustatyta tvarka kontroliuoti miesto savivaldybę. Prekybinę veiklą reguliavo gildijos ir brolijos. Nuo XVI a. pabaigos, kai sunyko ankstesnė miestų gerovė, sparčiai ėmė daugėti miesto proletarų, turinčių mažai teisių (žr. 9 skyrių).

Žydų luomas pradėjo kurtis XIII-XIV a., nors žydų autonomijos institucijos galutinai susiformavo tik XVI a. viduryje. Jie konkuravo su miestiečiais ir veikė išvien su bajorija.

Valstietija, žinoma, buvo didžiausias luomas, 1569 m. sudaręs

apie 60 procentų visų gyventojų. Turint omenyje, kad dauguma turinčių miestiečių teises žmonių gyveno kaip valstiečiai, šis skaičius turėtų būti didesnis. Nors ir sparčiai vyko įbaudžiavinimo procesas, samdomųjų darbininkų, o kai kuriose vietovėse laisvųjų valstiečių klasė niekad nebuvo išnykusi.

Šlėktos (*szlachta*), arba bajorai*, nors ir kūrė pasakiškiausias legendas, kad jų kilmė siekia senovę, iš tiesų buvo vėliausiai susiformavęs luomas. XVI a. jie vis dar tobulino įstatymus ir institucijas, turėjusias apibrėžti jų viešpatavimą. Tačiau niekas negalėtų ginčyti, kad gyvuojant Lenkijos-Lietuvos Respublikai, bajorai darė didžiausią įtaką politiniam, visuomeniniam ir kultūriniam gyvenimui. Jie organizavo valstybę siekdami savo interesų, kitus visuomenės sluoksnius pajungė savo tikslams. Dėl religinės tolerancijos Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo kartkartėmis vadinama „žydų rojumi", bet labiau ją tiktų vadinti „bajorų rojumi". Respublikos kritikai sakė, kad tokiu atveju reikia kalbėti ir apie „miestiečių skaistyklą" bei „valstiečių pragarą".

* * *

Teigti, kad Lenkijos bajorų kilmę gaubia paslaptis, būtų per maža. Iš tikrųjų ji visiškai neaiški. Mokslininkai padarė išvadą, kad ankstyvaisiais viduramžiais bajorija atsirado iš tuometinio visuomenės elito. Tačiau tai nedidelis atradimas, nes išsamios informacijos apie

* Kaip įprasta visuomenės istorijoje, terminologija yra viena rimčiausių problemų. Labai dažnai vietiniai terminai apibūdina tam tikrus vietinius reiškinius ir dėl to yra neišverčiami. Lenkijos istoriografijoje terminas *szlachta* dažnai vartojamas, ir neretai netiksliai. Netgi tie istorikai, kurie kruopščiai pasveria žodžius, terminus vartoja ir verčia nevienodai, atsižvelgdami į skirtingus kriterijus. Daugelis šiuolaikinių istorikų tvirtina, kad būtina skirti *schlachta* nuo *magnateria*; *szlachta* įvardija kilmingųjų daugumą, o *magnateria* – didikų oligarchiją, turinčią didelę galią ir turtus. Anglosaksų istorikai, suklaidinti angliškų terminų *gentleman* (bajoras) ir *peer* (peras, lordas), linkę taip pat elgtis su kitų kalbų terminais, ir *szlachta* paprastai verčia *gentry* (bajorija). Tačiau svarbu atsiminti, kad lenkų kilmingieji nebuvo teisiškai skirstomi į atskiras kategorijas kaip Anglijoje ar Vokietijoje, ir terminu *szlachta* vadintas visas kilmingųjų luomas, o ne jo dalis. Priklausymą šiam luomui lėmė ne socialiniai ekonominiai kriterijai, o bendros privilegijos ir pareigos bei visuma įstatymų ir tradicijų, kurių jie laikydavosi. Išimtis nebuvo ir didikai. Tad siekiant tikslumo svarbu, kad žodis *szlachta* būtų verčiamas „bajorija", *szlachcic* – „bajoras", o *stan szlachecki* – „bajorų luomas".[3] (Lietuvių istoriografijoje vartojamas ir tiesioginis skolinys iš lenkų kalbos – *šlėktos*. – *Red.*)

ankstyvąją *rycerstwo*, tai yra riteriją, taip reta, kad nei tikslaus atsiradimo laiko, nei būdo negalime pagrįsti dokumentais. XIII-XIV a., kai imta įsisąmoninti, kad bajorų luomas išsiskiria iš kitų, kronikininkai geriausiu atveju sugebėdavo nurodyti, kad jo pradininkai buvo Nojus, Julius Cezaris ar Aleksandras Didysis. Dauguma Lenkijos ir Lietuvos bajorų teigė esą *szlachta odwieczna*, tai yra bajorai nuo neatmenamų laikų. Tai reiškė, kad jau seniai nebuvo likę tikslių žinių apie jų kilmę.[4]

Terminas *szlachta* buvo ilgų ginčų objektas. Jis kilęs iš senosios vokiečių žemaičių tarmės žodžio *slahta*, etimologiškai siejamas su dabartinės vokiečių kalbos žodžiais *schlagen* (trenkti, plakti, mušti) ir *Geschlecht* (lytis, giminė, šeima, rasė). Lenkiją jis pasiekė per čekų kalbą (*slehta* – diduomenė), kaip ir kiti pagrindiniai viduramžių valstybės terminai: *pan* (ponas, teisėjas), *król* (karalius – iš Karolio Didžiojo vardo), *sejm* (susirinkimas, parlamentas), *obywatel* (pilietis, gyventojas), *herb* (paveldimumas, heraldinis ženklas, herbas). Neįmanoma atkurti nei tikslaus konteksto, kuriame šis vokiečių ir čekų terminas buvo vartojamas, nei nustatyti tikslaus jo įsitvirtinimo laiko. Šiandien daugelis specialistų mano, kad paveldėjimo principas, Brücknerio vadintas *rodowitość*, apsaugojęs šlėktas nuo valdovų ir kunigaikščių savivalės ir visiems laikams užtikrinęs jiems neliečiamybės statusą, įsigalėjo tik Kazimiero Didžiojo laikais (1310-1370). Šiaip ar taip, šlėktos gražiai suderino aukštą kilmę ir karinę narsą, – esmines viduramžių bajorijos savybes.[5]

Stingant tikslios informacijos apie bajorijos kilmę, radosi ne viena abejotina hipotezė. Viena tokių teorijų tyrinėjo priešistorės svetimšalių įsiveržimo galimybę. Sukurti šią teoriją paskatino troškimas rasti analogijų su Anglija, užkariauta normanų, arba variagų užimta Rusija, bet ją pagrindžiančių faktų aptikta nedaug.[6] Kita teorija, buvusi ypač populiari XIX a., pabrėžė genties, arba giminės, svarbą. Pirmą kartą ją pateikė mokslininkai, besidomintys vokiečių folkloru, o vėliau ji buvo pritaikyta slavams ir lenkams. Pagrindinis šios teorijos teiginys: ir valstybė, ir visuomenė susiformavo susi-

jungus gimininingoms gentims, anksčiau gyvenusioms nevaržomai. Pagal šią teoriją pirmieji slavų valdovai, tarp jų ir Piastai, buvo ne kas kita kaip genčių vadai (*starosta rodowy*) arba vyresnieji (*nadpatriarch*), bajorai kilo iš etniškai grynos genties, o žemesnieji luomai – susimaišius vergams, belaisviams ir svetimšaliams. Bajorus buvo bandoma lyginti ne tik su germanų *Geschlechtsverband* ir Balkanų *zadruga* (didžiąja šeima), bet ir su Airijos brehonais* ar Škotijos aukštumų gentimis.[7]

Genčių teorija buvo priimtina dėl ypatingų Lenkijos heraldikos bruožų. Lenkijoje herbai nebuvo suteikiami nei atskiriems žmonėms kaip Anglijoje, nei atskiroms šeimoms kaip Vokietijoje, o tik didesnėms žmonių grupėms, turinčioms tą pačią emblemą ir *motto*. Lenkijos bajoras neturėjo savo atskiro herbo, o tik bendrą su dešimtimis kitų, su kuriais jį siejo, o gal ir ne, vienokia ar kitokia giminystė. Tokio herbų bendrumo (*wspólność herbów*) niekur kitur Europoje nebuvo. Be to, heraldinei grupei apibūdinti buvo vartojamas žodis *ród* (gentis, giminė), todėl gali kilti klaidingas įspūdis, kad grupę siejo giminystės ryšiai. Lenkų bajoras prie savo šeimos vardo pridėdavo ir savo giminės vardą. Tad prie pavardės, kuri baigdavosi *–ski* ar *–cki* paprastai parašydavo ir iš kokios jis giminės. Tradicinė forma, kurią nuo 1350 iki 1450 m. vartojo visos kilmingosios šeimos, buvo tokia: *Piotr Lubomirski, herbu Śreniawa* (Piotras Lubomirskis iš Šreniavos giminės) arba *Jan Zamoyski, herbu Jelita* (Janas Zamoyskis iš Jelitos giminės). Būdvardinė pavardė pakeitė ankstesnę prielinksninę formą, vokiečių kalboje jos atitikmuo – *von*, o prancūzų – *de*. Piotro Lubomirskio senelis, miręs 1398 m., save dar vadino *Michał z Grabi*, tai yra Mykolas iš Grabio, taigi įvardydavo savo gimimo vietą, o ne jam priklausančias žemes.

Giminių vardų kilmė stebėtinai neaiški. Vardas *Bończa* (Bonifacas) kilęs iš asmenvardžio (tokių buvo dauguma), o *Śreniawa, Rawa, Leliwa* – iš vietovardžių. Svetimos kilmės *Amadėjus* atėjo iš Vengrijos, *Rogala* – iš Saksonijos, *Sas* – iš saksoniškosios Transilvanijos dalies, *Prus* – iš Prūsijos. *Dąb* (ąžuolas) ir *Poraj* (laukinė rožė) yra

* Brehonai – teisėjai ar paveldimos papročių teisės aiškintojai (*air.*)

augalai; *Aksak* (totoriškai – lapė), *Raka* (vėžys), *Gryf* (slibinas), *Łabędź* (gulbė), *Świnka* (šernas) ir *Wężyk* (žaltys) – gyvūnai; *Krzywda* (neteisybė), *Prawda* (teisybė), *Niezgoda* (nesantaika), *Mądrostki* (išmintis) priklauso moralės sričiai; *Oksza* (kirvis) ir *Łodzia* (valtis) – kasdien vartojami daiktai. Panašių pavyzdžių galima būtų parinkti dar daugiau, tačiau kodėl būtent jie pradėti vartoti, nustatyti neįmanoma, ir daugelis jų apipinti neįtikėtinomis legendomis. Pavyzdžiui, *Jelitos* (žarnos) vardo legenda yra tokia: 1331 m. Płowcų mūšio lauke lenkų karalius neva radęs vieną savo riterį Florianą Szary perskrostą trijų kryžiuočių iečių. Jo didvyriškumui pagerbti Jelitos giminės herbe buvo įamžintos trys ietys. Janas Długoszas XV a. suskaičiavo 139 gimines, 1584 m. Bartoszas Paprockis išvardijo 107, o dabartinė genealogija mini keletą šimtų.

Heraldinė giminė yra gana mįslingas dalykas. Nenustatyta jokio priklausymo jai kriterijaus. Senoji kraujo ryšių teorija sukritikuota, tačiau ji niekuo nebuvo pakeista. Tos pačios heraldinės giminės nariai paprastai kovėsi petys į petį, sudarydami pagrindinius feodalinės kariuomenės junginius. Šią hipotezę patvirtintų tokie giminių vardai kaip *Dołęga* ar *Doliwa*, kurie, akivaizdu, kilę iš kovos šūksnių. Kiti tyrinėtojai gilinosi į globėjų daromą įtaką, jie sugalvojo terminą „globotinių giminė" (*ród klientarny*). Kartais globėju būdavo pats karalius, jis naujus riterius savo nuožiūra priskirdavo prie kokių nors giminių. Kartais žymus didikas pats priimdavo draugus ar giminaičius į savo globojamą heraldinę giminę. Šiaip ar taip, globa buvo svarbu. Įtikimiausia hipotezė yra ta, kuri heraldinių giminių atsiradimą sieja su dar vienu unikaliu Lenkijos bajorų gyvenimo bruožu – kilmingumo išbandymu (*nagana szlachecka*). Lenkijoje, kur nebuvo heraldikos kolegijos, nebuvo autoritetingos įstaigos, kurioje kiekvienas norintis galėtų išsiaiškinti herbus bei titulus. Jeigu kurio nors bajoro titulu buvo abejojama, jis savo teisumą galėdavo įrodyti tik teisme. Tokiais, gana dažnais XV a., atvejais kaltinamasis turėjo atsivesti šešis prisiekusius liudininkus, galinčius patvirtinti, kad trys jo protėvių kartos ir iš tėvo, ir iš motinos pusės buvo bajorai. Jei pavykdavo tai įrodyti, jis gaudavo teismo

pažymėjimą, jei ne – buvo žiauriai baudžiamas. Kad ir koks būtų rezultatas, ši procedūra buvo nepaprastai varginanti ir žeminanti. Visiškai galimas dalykas, kad giminė su savo heraldika buvo įsteigiama tam, kad apsaugotų savo narius nuo tokių išbandymų. Prisidėjęs prie žinomų žmonių bendrijos, bajoras galėjo apsiginti nuo piktavališkų šmeižtų, nukreiptų prieš jo rangą ir visuomeninę padėtį. Jei jam ir tekdavo dalyvauti teisme, jis visuomet galėdavo pasikliauti šešiais savo giminės atstovais, liudijančiais jo naudai. Taip susivienijusi heraldinė giminė sudarė tarsi kokią savitarpio pagalbos draugiją. Ji gynė ir visos bajorijos, ir atskirų jos narių interesus, taip pat panaikino būtinybę steigti heraldikos kolegiją, kurią karalius ir jo valdininkai galėjo panaudoti kaip bajorijos kontrolės įrankį.[8]

Dėl to, kad buvo bendri herbai, Lenkijos heraldikos motyvai liko labai paprasti. Nereikėjo klaidžioti paveldėjimo ar santuokų labirintais, atsiliepiant į permainas keisti ar papildyti herbus naujomis detalėmis. Tokie dalykai kaip herbų aprašinėjimas heraldikos terminais, pedantiškas elementų išdėstymas, skydo padalijimas į keturias dalis ar ženklai, rodantys kraujo ryšį su protėviais, – visa tai Lenkijoje buvo nežinoma. Kiekviena giminė turėjo vieną paprastą emblemą, vieną *motto* ir šimtmečiais nesikeičiantį herbą. Visi kadaise egzistavę herbai sutelpa į vieną gana ploną knygą.[9]

* * *

Bajorų luomas iškilo Kazimiero Didžiojo laikais, o sustiprėti ir sukurti savo teisines privilegijas jam prireikė dar bent dviejų šimtų metų. Anksčiau Lenkijos valdovai neliečiamybės teisę suteikdavo tik atskiriems riteriams ar dvasininkams – atleisdavo juos nuo tam tikrų mokesčių ar nuo pareigos atiduoti savo valdinius karaliaus teismui. Tačiau XIV a. pabaigoje tokių pat nuolaidų reikalauta nebe atskiriems bajorams, o visam luomui. Krizių, karo ar naujo karūnavimo metas bajorams buvo palankios sąlygos derėtis. Gautų nuolaidų jie retai beatsisakydavo. Liudvikas Anžujietis 1374 m., norėdamas išlaikyti sostą savo dukteriai Jadvygai, Košicės statutu atleido visus bajorus nuo mokesčio už žemę (*poradlne*) ir iki šeštadalio sumažino jų apmokestinimą. 1413 m. spalio 2 d. Horodlėje sudary-

tas Lenkijos ir Lietuvos susitarimas ir Lietuvos bajorams suteikė tokias pat teises, kokias turėjo Lenkijos šlėktos. 47 heraldinės giminės įsileido narių iš Lietuvos. Privilegijos, suteiktos 1422 m. Czervińske, 1430 m. Jedlne, 1433 m. Krokuvoje, liudija kad Vladislovo Jogailos rūpestis savo sūnų ateitimi ilgainiui įveikė jo priešinimąsi *neminem captivabimus* – principui, atitinkančiam anglišką *Habeas Corpus*, kuris, kol nepriimtas teismo nuosprendis, gynė didiko žemę nuo konfiskavimo, o jį patį nuo arešto. 1454 m. Nieszawoje, antrojo kryžiuočių karo metu Kazimieras Jogailaitis sutiko, kad be ką tik įsteigtų bajorų seimelių sutikimo nebus renkami nauji mokesčiai nei šaukiama kariuomenė. 1496 m. Piotrkówe, ruošdamasis liūdnai pasibaigusiam žygiui į Moldaviją, Jonas Albrechtas suteikė bajorijai monopolinę žemės valdymo teisę. Po penkerių metų jo brolis Aleksandras bandė Senatą panaudoti kaip stabdį bajorų pretenzijoms. Mielniko aktu jis įsakė senatoriams paklusti vien tik tiems asmenims, kurie nenusileidžia jiems savo kilme. Tačiau netrukus seimas rado progą atsikeršyti. 1505 m. birželio 14 d. Radome paskelbta *Nihil novi* konstitucija panaikino Mielniko aktą, suteikė Atstovų rūmams didesnes teises nei Senatui ir nurodė, kad nauji įstatymai gali būti priimti tik sutikus abejiems rūmams. Taigi įstatymų leidybą ir toliau tvirtai savo rankose laikė bajorija. Šūkis *„Nic o nas bez nas"* (Nieko apie mus be mūsų) ir toliau liko pagrindiniu bajorų demokratijos principu.

Savo viršenybę leidžiant įstatymus bajorai naudojo tam, kad išsikovotų naujų privilegijų kitų visuomenės sluoksnių sąskaita. Nepasitenkinę neliečiamybės statusu, žemvaldystės monopoliu, dominavimu vyriausybėje, administracijoje, valstybės politiniame gyvenime, jie ir toliau stengėsi įsitvirtinti, kur tik įmanoma. 1496 m. tas pats seimas, kuris patvirtino bajorų monopolinę teisę į žemę, pasistengė apriboti dvasininkijos, miestiečių ir valstiečių teises. Nuo tol visus aukštesnius Bažnyčios postus galėjo užimti tik bajorai. Visur, išskyrus Karališkąją Prūsiją, iš miestiečių buvo reikalaujama parduoti jiems priklausančią žemę. Valstiečiams buvo neleidžiama išvykti iš kaimo į miestą. Nuo 1501 m. vienas po kito priimti įstatymai tvirtai pririšo valstietiją prie žemės ir padarė priklausomą nuo

šeimininko valios. 1518 m. karaliaus teismams buvo uždrausta nagrinėti pono ir valstiečio bylas. 1520 m. Torunės statutas nustatė vienos dienos per savaitę darbo prievolę už vieną laną žemės, ir tai buvo vis didėjančio baudžiavos žiaurumo įteisinimo pradžia. 1550 m. bajorams buvo leista pirkti namus miestuose ir naudotis jais nemokant jokių mokesčių municipalitetui, nors tai ir prieštaravo ne vienam vietiniam įstatymui. 1552 m. kilus kalvinistų neramumams, bažnytiniams teismams buvo uždrausta nagrinėti bylas, susijusias su religija. 1563 m., kai tapo įprasta nusipirkti teisę valdyti kaimą (*sołectwa*), bajorams atsivėrė galimybė visiškai kontroliuoti savo dvarų gyventojus. Bajorai buvo atleisti nuo muito mokesčių už prekes, kurias vartojo patys. Seimeliuose jie kontroliavo nesuderintas svorių ir saiko matų sistemas bei kainas. Nuo 1573 m. vien tik bajorai turėjo teisę naudotis mediena, potašu ir mineralais, esančiais jų žemėje. Jie visuomet pirkdavo druską pigiau. Nors niekas nesitikėjo, kad jie užsiims prekyba, o 1633 m. ir 1677 m. statutai tai net draudė, tačiau visas visuomenės ekonominis gyvenimas buvo organizuojamas taip, kad patenkintų jų interesus.

Siekdama šio tikslo, bajorija palaikė glaudžius ryšius su gausia žydų bendruomene. Ypač šalies rytuose žydai pasirodė esą nepaprastai naudingi bajorijai, kuri norėjo apeiti miestų ekonominį gyvenimą reguliuojančius potvarkius. Žydai vertėsi amatais arba prekyba ir gildijose, kurių teises jie pažeisdavo, pelnydavo sukčiaus (*fuszer*) vardą. Žydai pagal tradiciją buvo palūkininkai, smuklininkai, vogtų daiktų supirkėjai, tarpininkai. Tai liudija gausybė nutarimų, draudžiančių jiems tuo verstis. Seimeliai patvirtino žydams teisę imti didelius procentus, tad šie klestėjo tarnaudami kilmingiesiems. Nors paprastiems žydams, kurių knibždėte knibždėjo getuose, maža naudos buvo iš turtingiausių jų bendruomenės narių, jie visi buvo paženklinti bendra gėda. Ukrainoje žydus kaltino tuo, kad jie buvo įrankis lenkų ponų rankose. Turtingesni žydai nesivaržydami mėgdžiojo bajorų gyvenimo stilių. Žygimanto Augusto įsaku jiems uždrausta nešioti kardus ir auksines grandinėles. Nepaisydami įstatymo, jie dažnai įsigydavo žemės, nuomojo ją arba

skolindavo bajorams, imdami užstatu jų nuosavybę. Nemaža žydų oficialiai gavo bajoro titulą. Kartais jie, sekdami bajorais, net nemokėdavo mokesčių.

Pretekstas bajorų privilegijoms atsirasti buvo jų įsipareigojimas nemokamai eiti karo tarnybą. Viduramžiais žemės nuosavybę pateisindavo poreikis išlaikyti karių kastą, kuriai tekdavo išleisti daug pinigų ir kurios paslaugų nuolat reikėdavo. XV a. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje šis praeities susitarimas vis dar galiojo, o bajorai, ruošdamiesi ginkluotai kovai su priešu, kaip įprasta, gaudavo savo privilegijų patvirtinimą arba išsiderėdavo naujų. Ilgainiui visuotinis bajorų šaukimas į kariuomenę (*pospolite ruszenie*) tapo nebeveiksmingas. Vadai ir patys bajorai norėjo nuolatinės kariuomenės, išlaikomos iš mokesčių. Visuotinis šaukimas buvo gynybinis rezervas, kurio griebtasi tik kritiškais atvejais. O kasmetinis patikrinimas (*okazowanie*), į kurį buvo privalu susirinkti bajorams iš visų žemių, nebuvo jiems našta. Įsitikinimas, kad bajorų privilegijų didėjimą atsveria jų karinės atsakomybės didėjimas, XVI a. tapo anachronizmu.

Iškyla ir feodalizmo problema. Šiandien Lenkijoje savaime suprantama laikoma tai, kad bajorai buvo feodalų klasė, kurios interesus tenkino ir senoji Karalystė, ir Respublika. Beveik nekreipiama dėmesio, kad „feodalizmo" sąvoka vadinamaisiais feodalizmo laikais nebuvo vartojama. Lelewelio manymu, feodalizmas yra svetimas lenkų tradicijai, Lenkijoje jo išvis niekad nebuvo. Daugelis vėlesnių laikų istorikų mano, kad jis trumpai gyvavo XIV-XV a., tačiau tik „kaip viena iš įtakingų jėgų, o ne santvarka", arba *sui generis* (savotiškas) feodalizmas. Žinoma, tai nebuvo Vakarų Europos modelio kopija. Kad ir kokį feodalizmo apibrėžimą pasirinktume, kad ir kokiam visuomeninio gyvenimo aspektui jį taikytume, visuomet paaiškės, kad istorinė praktika neatitinka šiuolaikinės teorijos. Pavyzdžiui, kad ir žemės įstatymuose *ius feodale* išties egzistavo šalia *ius terrestre*. Jis taikytas žemei, priklausančiai nuo karaliaus sankcijos, ir numatė įprastas feodalines procedūras, kai žemė, neturinti paveldėtojo, būdavo grąžinama valstybei, arba jos savininkas tapdavo vasalu. Tačiau po 1450 m., kai bajorai ėmė vis labiau įsiviešpatauti, *ius feodale* sparčiai

silpnėjo. XVI a. keletas statutų, priimtų seimo 1562-1588 m., feodalines valdas pavertė paveldima, neapmokestinama nuosavybe. Karo tarnybą turėjo atlikti ne tik bajoras, bet ir kiekvienas laisvas žmogus. Reikalavimas ją atlikti buvo perduodamas ne per žemės valdytoją vasalui, o tiesiogiai paties karaliaus savo valdiniams. Teisingumo sistema buvo tvarkingai padalyta į dvi dalis. Didžiosios valstybinės įstaigos nevaldė žemės ir iki XVII a., kai buvo įvesta tarnyba iki gyvos galvos, visiškai priklausė nuo karaliaus. Tačiau vietinės valdžios jurisdikcija priklausė nuo žemės, o teisingumą vykdė bajorai. Karalius niekuomet nebuvo praradęs teisės apmokestinti visus gyventojus, nors seimas šią jo teisę buvo apribojęs. Turint omenyje nuolat kintančias sąlygas ir didelius geografinius skirtumus, nėra labai lengva nuspręsti, ar Lenkijos feodalizmas yra mitas, ar tikrovė.[10]

Šiaip ar taip, 1569 m., kai susikūrė Lenkijos ir Lietuvos valstybė, bajorų viešpatavimui niekas negrėsė. Lyginant su kitomis Europos valstybėmis, bajorijos čia buvo nepaprastai gausu. Jai priklausė apie 25 000 kilmingų šeimų, tai yra mažiausiai 500 000 žmonių, sudarančių 6,6 procentus visų gyventojų (7,5 milijonai). XVII a. pabaigoje ji sudarė jau 9 procentus, o XVIII a. dar daugiau. Net Ispanija ir Vengrija, kur bajorija sudarė 5 procentus visų gyventojų, negalėjo varžytis su Respublika, ką kalbėti apie Prancūziją, kur ji tesudarė 1 procentą gyventojų, ir Angliją su 2 procentais.[11] Bajorijai suteiktos privilegijos gynė ją nuo karaliaus politinių pretenzijų ir nuo valstybės modernizavimo grėsmės. Jos santykinį klestėjimą garantavo galybė apgalvotų įstatymų. Bajorų luomas buvo uždaras, jis kontroliavo savo ir visų Respublikos gyventojų likimus. Bajorų, kaip karinės kastos, įsipareigojimai buvo minimalūs. Asmeniniai įgeidžiai jiems buvo svarbiau nei jų, valdančiosios klasės, pilietinė pareiga. 1569 m. bajorai išsikovojo „auksinę laisvę", kurios vergais buvo tol, kol egzistavo Respublika.

* * *

Lietuvoje bajorai pasiekė to paties, tik kitu būdu. Asmeninės sąjungos su Lenkija laikotarpiu, nuo 1386 iki 1569 m., lietuviai pamažu perėmė Lenkijos įstatymus ir papročius. Bet ilgai neišnyko Lietuvai

būdingos socialinės struktūros. Kitaip nei Lenkijos šlėktos, Lietuvos bajorija labiau priklausė nuo valdovo, didžiojo kunigaikščio, ir buvo susiskaldžiusi į daugelį sluoksnių. Čia nebuvo asmens ar luomo neliečiamybės tradicijos, o atsidėkodami už žemę bajorai duodavo ištikimybės priesaiką didžiajam kunigaikščiui ar savo tiesioginiam patronui. Kariuomenėje jie tarnavo neribotą laiką, mokėjo mokestį natūra – dėklą (*dziakel*) ir teikė jai visokeriopą paramą, pradedant kariuomenės aprūpinimu šienu, baigiant tvirtovių remontu. Aukščiausioje visuomenės pakopoje buvo keletas galingų šeimų, tokių kaip Ostrogiškiai, Radvilos ar Sapiegos, galėjusių pasigirti kunigaikščių titulais. Stipriausios iš jų valdė ištisas sritis, nepriklausydamos nuo nieko, lyg pasienio žemių valdovai. Ne tokios garsios šeimos valdė žemes, gautas iš didžiojo kunigaikščio leno teisėmis. Žemiausioje pakopoje buvo gausus būrys bajorų, pradedant šeimomis, valdančiomis nemažą turtą, baigiant tarnais ar samdiniais. Tarp šių dviejų pakopų įsiterpė grupė bajorų, tituluojama ponais, turinčiais ypatingų karinės prievolės privilegijų. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Kęsgaila, iškilo taip, kad susilygino su kunigaikščiais. Valdant didžiajam kunigaikščiui Vytautui (1401-1430), kuris stengėsi suvienyti Lietuvą ir net gauti karaliaus karūną, žymesniųjų bajorų užgaidų nebuvo paisoma. Kunigaikščių titulai buvo suteikiami tik iki gyvos galvos arba tik vyriškos lyties įpėdiniams. Naujai titulai dažniausiai buvo suteikiami pabėgėliams iš Maskvos. Drauge buvo didinamas bajorų luomo solidarumas. 1387 m. bajorams buvo suteikta teisė paveldėti šeimos dvarus bei vesti be patrono sutikimo. 1413 m. Horodlės susitarimas padidino jų teises į žemes, kurios jiems priklausė pagal leno teisę. Bajorai katalikai buvo raginami tapti lenkų heraldinių giminių nariais. Nuo 1434 m. politinių privilegijų atžvilgiu ir kunigaikščiai, ir bajorai buvo laikomi vieno luomo atstovais, o 1447 m. patenkintas jų reikalavimas įgyti tokias pat teises kaip ir Lenkijos šlėktų.

Net ir po tokių nutarimų kunigaikščiai sugebėjo išlaikyti tam tikrą pranašumą. Be jų žinios nebuvo priimama į heraldines gimines, kurios Lenkijoje būrėsi lygybės principu, o Lietuvoje tapo priedanga

norintiems ir toliau laikytis feodalinės priklausomybės principo. Kunigaikščiai vadovavo ir didikams rusinams, kuriems jų išpažįstama stačiatikybė trukdė jaustis pilnaverčiais. Savo teisinę nepriklausomybę kunigaikščiai išlaikė iki 1566 m. – antrojo Lietuvos Statuto, su kuriuo jie susitaikė bergždžiai bandydami, kaip pasirodė, sutrukdyti bajorams, trokštantiems unijos su Lenkija. Kai Liublino unija galutinai įtvirtino ne tik Lietuvos ir Lenkijos bajorijos teisinę lygybę, bet ir pačios Lietuvos bajorijos lygybę, kunigaikščių šeimoms tai nebuvo didelis sukrėtimas. Jie tuoj pat tapo žymiausiais Respublikos didikais, prieš įstatymą buvo lygūs su kitais, bet toli gražu nelygi buvo vienų ir kitų politinė, socialinė ir ekonominė įtaka.

Kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Rudojo (1512-1584) karjera akivaizdžiai byloja apie įtaką ir turtą, kurių siekė didikai. Radvila – po nelaiminga žvaigžde gimusios karaliaus Žygimanto Augusto žmonos Barboros Radvilaitės brolis, Lietuvos kanclerio, Vilniaus vaivados kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Juodojo (1515-1565) pusbrolis, buvo apibertas karaliaus malonėmis. Būdamas didžiuoju Lietuvos kariuomenės etmonu, jis pagarsėjo karuose su Maskvos kunigaikštyste, o 1566 m. perėmė savo pusbrolio pareigas. Būdamas kalvinistas, laikėsi nuošaly nuo Romos katalikų bažnyčios ir iki pat paskutinės akimirkos priešinosi Liublino unijai. Jo dvaras savo spindesiu varžėsi su daugelio valdovų rūmais. Jis paliko nemažą įspūdį ir Anglijos pasiuntiniui, serui Jerome'ui Horsey, kuris iš Maskvos keliavo per Lietuvą.

Atvykęs į Vilnių, svarbiausią Lietuvos miestą, prisistačiau su karalienės laiškais, skelbiančiais mano titulus ir kas aš toks, didžiajam kunigaikščiui ir vaivadai Radvilai (angl. – Ragaville), didžiai kilniam, šauniam ir galingam, religingam protestantui. Jis man parodė didelę pagarbą ir suteikė malonių akimirkų. Pareiškė man, nors aš neturėjau jam nieko perduoti iš Anglijos karalienės, kad jis taip labai ją gerbia ir žavisi jos nuostabiomis dorybėmis ir maloningumu, kad norėtų mane laikyti jos didenybės pasiuntiniu; jis taip elgėsi, kad jo pavaldiniai pamanė, jog aš atvykau vesti su juo derybų. Jis nusivedė mane į savo bažnyčią, kur išgirdau dieviškas apeigų psalmes, pamokslą, o sakramentas buvo dalijamas taip kaip ir kitose reformuotose baž-

nyčiose, dėl ko jo brolis, kardinolas Radvila, murmėjo. Jo didenybė pakvietė mane pietų, suteikė garbę būti lydimam po miestą penkiasdešimties alebardininkų, o raiteliams ir ginkluotai sargybai, kurią sudarė 500 žmonių, įsakė palydėti mane į jo rūmus. Jis pats su būriu jaunų didikų priėmė mane terasoje, įsivedė į didžiulį kambarį, kur buvo grojama vargonais ir dainuojama, už ilgo stalo sėdėjo vaivados, ponai ir ponios, o pats jis sėdėjo po baldakimu. Aš buvau pasodintas prieš jį pačiame užstalės viduryje. Aidėjo trimitai ir dundėjo būgnai. Kai buvo atneštas pirmasis patiekalas, juokdariai ir poetai ėmė gyvai šnekučiuotis, instrumentai pritilo ir švelniai, melodingai grojo. Įėjo grupė prašmatniai apsirengusių neūžaugų, moterų ir vyrų, kambarį užliejo darnūs ir liūdni dūdelių garsai ir gražios dainos, juos tarsi apvainikavo Dovydo tamburinai ir maloniai skambantys Arono varpeliai. Ši įvairovė neleido nuobodžiauti. Jo didenybė gėrė į Jos Šviesybės Anglijos karalienės sveikatą. Iš cukraus buvo pagamintos keistos liūtų, vienaragių, išskėstasparnių erelių, gulbių ir kitokios figūros, o į jų pilvus supilti įvairiausi vynai ir prieskoniai, iš išskobtų dalių pasigardžiuoti išpjaustyti visokiausi saldumynai, kurių kiekvienam skirta po sidabrinę šakutę. Nusibostų vardinti įvairius patiekalus ir retenybes. Gerai pavaišintas, pagerbtas ir didžiai pamalonintas, aš lygiai taip, kaip atlydėtas, buvau nulydėtas į savo buveinę. Man buvo grąžinti laiškai ir duotas dvariškis lydėti mane per visą kraštą. Su juo ir patraukiau savo keliu toliau. Apie pramogas su liūtais, buliais ir meškom, kurios padarė keistą įspūdį, čia nepasakosiu.[12]

* * *

Nors, tiesą sakant, bajorų negalima tapatinti su žemvaldžiais, vis dėlto negincytina, kad žemė buvo jų pagrindinis turto šaltinis. Iš tikrųjų ne visi žemvaldžiai buvo bajorai ir ne visi bajorai turėjo žemės. Bet tai, kiek turtas ir kilmingumas buvo susiję, labai priklausė nuo žemės nuosavybės pasidalijimo.

1569 m. bajorams priklausė apie 60 procentų visos Respublikos žemių, Bažnyčiai – 25 procentai, o karaliui – 15 procentų. Kadangi vis daugiau karaliaus žemių buvo atiduodama naudotis bajorams, o vyskupai, valdę didžiąją dalį bažnytinių žemių, buvo didikai, todėl bajorijos nuosavybė buvo dar didesnė. Jų žemėse gyvenantys žmonės neturėjo teisės kreiptis į karaliaus teismą ir beveik visiškai priklausė nuo savo pono malonės.

Geografinė bajorams priklausančių žemių struktūra buvo labai

sudėtinga. Tam tikrose teritorijose, pavyzdžiui, Volynėje ar Kijeve, didžioji dalis bajorijos valdomų žemių priklausė vos keliems didikams. Iki unijos Lietuvoje apie ketvirtis jos žemių priklausė mažiau nei 2 procentams bajorų, o kitus tris ketvirčius pasidalijo daugiau kaip 13 000 bajorų šeimų. Pagal 1528 m. kariuomenės registrą *Popis Wojska Litewskiego,* kuriame pateiktas bajorų dvarų įvertinimas, 23 šeimos vidutiniškai privalėjo surinkti po 261 karį, iš viso 5993 karius. Kitos 13 060 šeimų galėjo leisti į tarnybą 19 842 vyrus, tai sudarė vidutiniškai 1,52 žmogaus iš vienos šeimos.[13] Kitose vietovėse, Mazovijoje ar Palenkėje, didikų buvo reta ir bajorijai priklausančias žemes buvo išsidalinę smulkieji bajorai. Net to paties krašto kaimyninės žemės gerokai viena nuo kitos skyrėsi. Pavyzdžiui, 1570 m. Karališkosios Prūsijos dvi gretimos Chełmno ir Malborko vaivadijos skyrėsi viena nuo kitos keliais svarbiais aspektais. Chełmne bajorų valdos savo dydžiu beveik prilygo bažnytinėms ir karaliaus žemėms. Malborke jos sudarė tik vieną šeštąją visų žemių, ir kadangi čia nedaug plotų priklausė bažnyčiai, dominavo karaliaus dvarai ir karališkieji miestai. Chełmne vidutinis bajoras, turintis 3-10 lanų, valdė išsimėčiusius per kelis kaimus žemės rėžius. Malborke tik nedaugelis bajorų valdė 10-15 lanų žemės. Nė vienas šių dviejų vaivadijų žemvaldys negalėjo varžytis su Chełmno vyskupu, kurio 112 kaimų, susibūrusių į keturis „spiečius" aplink Lubawos pilį, sudarė vieną didelę to krašto latifundiją.[14] Įdomu tai, kad Mažojoje Lenkijoje XVI a. Bažnyčios valdos tebebuvo didesnės nei bet kurio didiko pasauliečio. Nors karalius ypač dosniai dalijo bajorams žemes aplink senąją valstybės sostinę, tačiau nė vieno jų nuosavybė neprilygo Krokuvos vyskupų nuosavybei. Žemės mokesčiai, nustatyti 1564 m., rodo, kad iš dešimties didžiausių srities žemės valdų šešios priklausė Bažnyčiai. Kitaip nei vyskupas, apmokestintas 457 zlotais, Tynieco abatija – 311 zlotų ir Krokuvos kapitula – 202 zlotais, Krokuvos kaštelionas Spytekas Jordanas turėjo mokėti mokesčių 383 zlotus, Bieczo seniūnas – 154 zlotus, Krzepicų – 145 zlotus, o Krokuvos karališkasis valdytojas (*Wielkorządcy*) – 143 zlotus.[15] Verta paminėti, kad visi to meto žymiausi bajorai žemės įsigijo to-

dėl, kad ėjo aukštas valstybės pareigas. Privatūs asmenys Lenkijoje negalėjo pasigirti žemės nuosavybe, ji buvo kur kas mažesnė nei Lietuvos bajorų. (Žr. 12 žem., p. 256-257.)

Vis dėlto ekonominis bajorijos susiskaldymas labai priklausė nuo to, kiek žemės jie turi. Formalios ekonominės hierarchijos nebuvo, tačiau suskaičiavus dvarus nesunku buvo nustatyti, ar jų savininkas turėjo būti laikomas turtuoliu, ar vargšu, to meto kalba tariant, ar jis buvo storas (*tłusty*), ar liesas (*chudy*).[16] (Žr. diagr. J.)

Luomo viršūnę sudarė maždaug dvidešimt šeimų, kurių dvarai buvo skaičiuojami šimtais ir tūkstančiais. Šios šeimos stengėsi kontroliuoti svarbiausias valstybės institucijas bei būti stipriai atstovaujamos Senate. Jos buvo „didžios" ir turtais, ir įtaka. Atskiras didikas neturėjo jokių ypatingų teisių ar privilegijų. Bet visa grupė – *magnateria* (diduomenė) – buvo įgijusi galią ir įtaką, visiškai neproporcingą jos narių skaičiui.

Kitaip nei didikai, vidutinis bajoras džiaugėsi turėdamas du ar tris dvarus. Kai jis turėdavo žemės ir baudžiauninkų jai dirbti, tuomet galėdavo gyventi nepriklausydamas nuo kitų. Toks bajoras buvo vadinamas *possessionatus* (pasiturintis) arba *dominus, pan sobie* – „pats sau ponas". To meto metraštininkai priskirdavo jį prie pasiturinčiosios bajorijos (*szlachta zamożna*). Kai kurie istorikai mieliau vartoja terminą „vidutinė bajorija", be kurio dabar retai išsiverčia naujųjų laikų visuomenės ir politikos teorija. Tai bajorai, turėję ne mažiau kaip 20 lanų žemės. Respublikos laikotarpiu jie sudarė nuo 1/3 iki 2/5 viso bajorų luomo.

Žemiausias ir gausiausias luomo sluoksnis buvo smulkioji bajorija. Viena jų grupė – daliniai bajorai (*szlachta cząstkowa*) – gyveno vienoje iš dalių dvaro, kurio kitos žemės buvo parduotos arba išnuomotos. Dažniausiai buvusio dvaro materialines vertybes ir baudžiauninkus jie valdydavo kartu su savo kaimynais. Bajorai nuomotojai (*szlachta czynszowa*) nuomojo žemę iš turtingesnių savo brolių. Kita grupė – nedidelių ūkelių savininkai (*szlachta zagrodowa*) – turėjo žemės, bet neturėjo baudžiauninkų, todėl patys įdirbdavo savo žemę (*zagroda*). Ekonominiu požiūriu jie nesiskyrė nuo

Bajorų luomo (šlėktų) ekonominiai sluoksniai

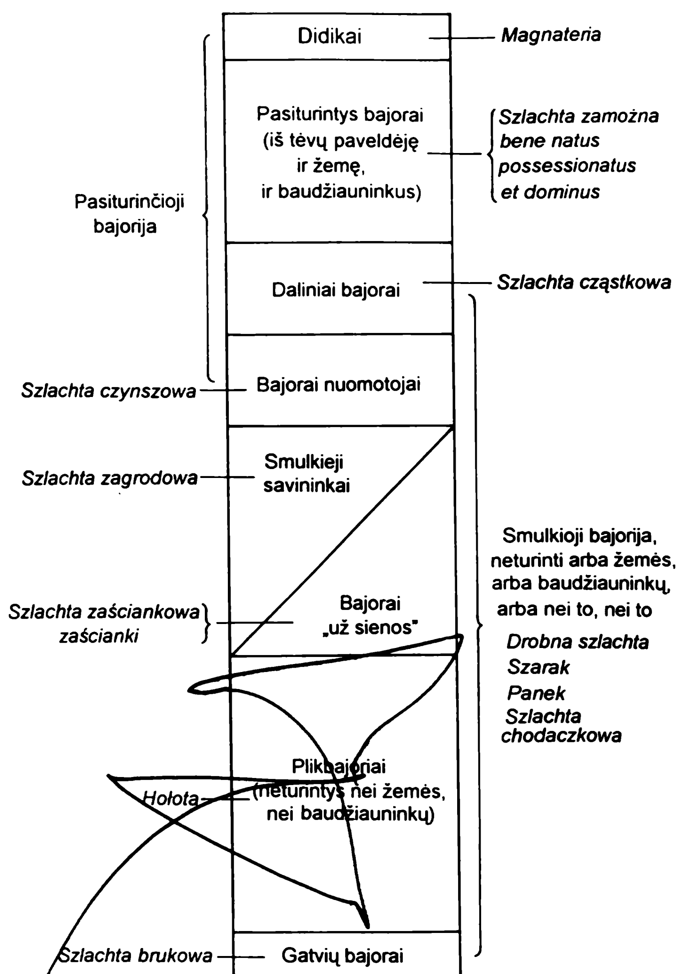
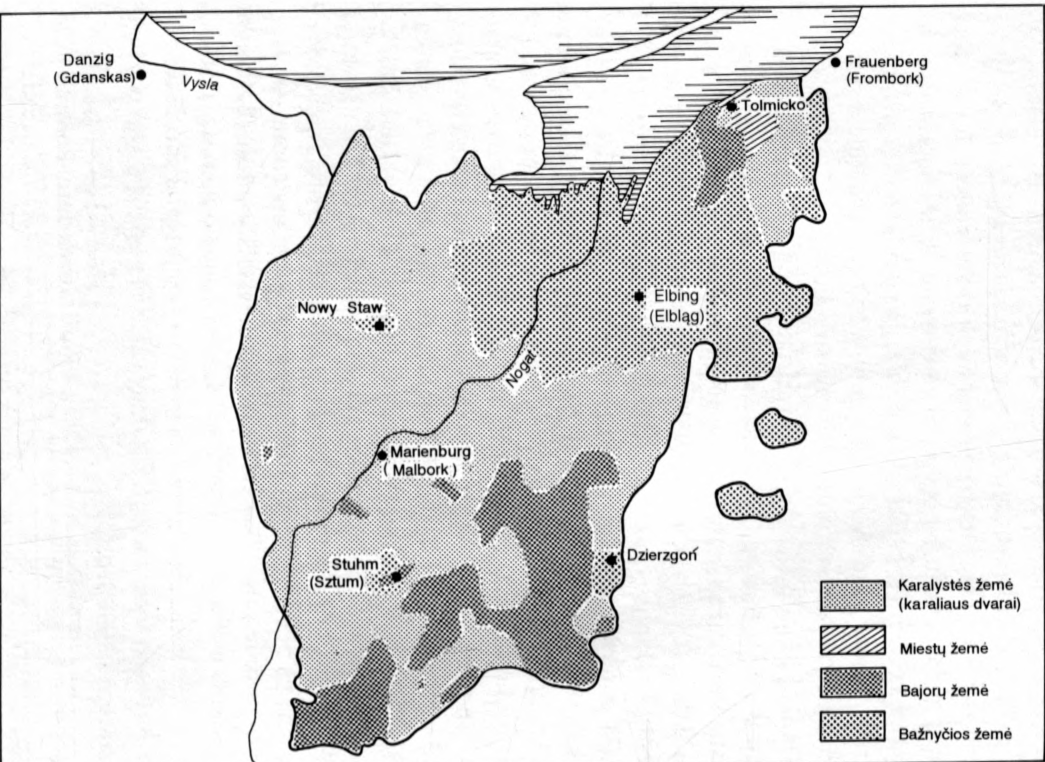

Diagrama J. Bajorų luomo ekonominiai sluoksniai

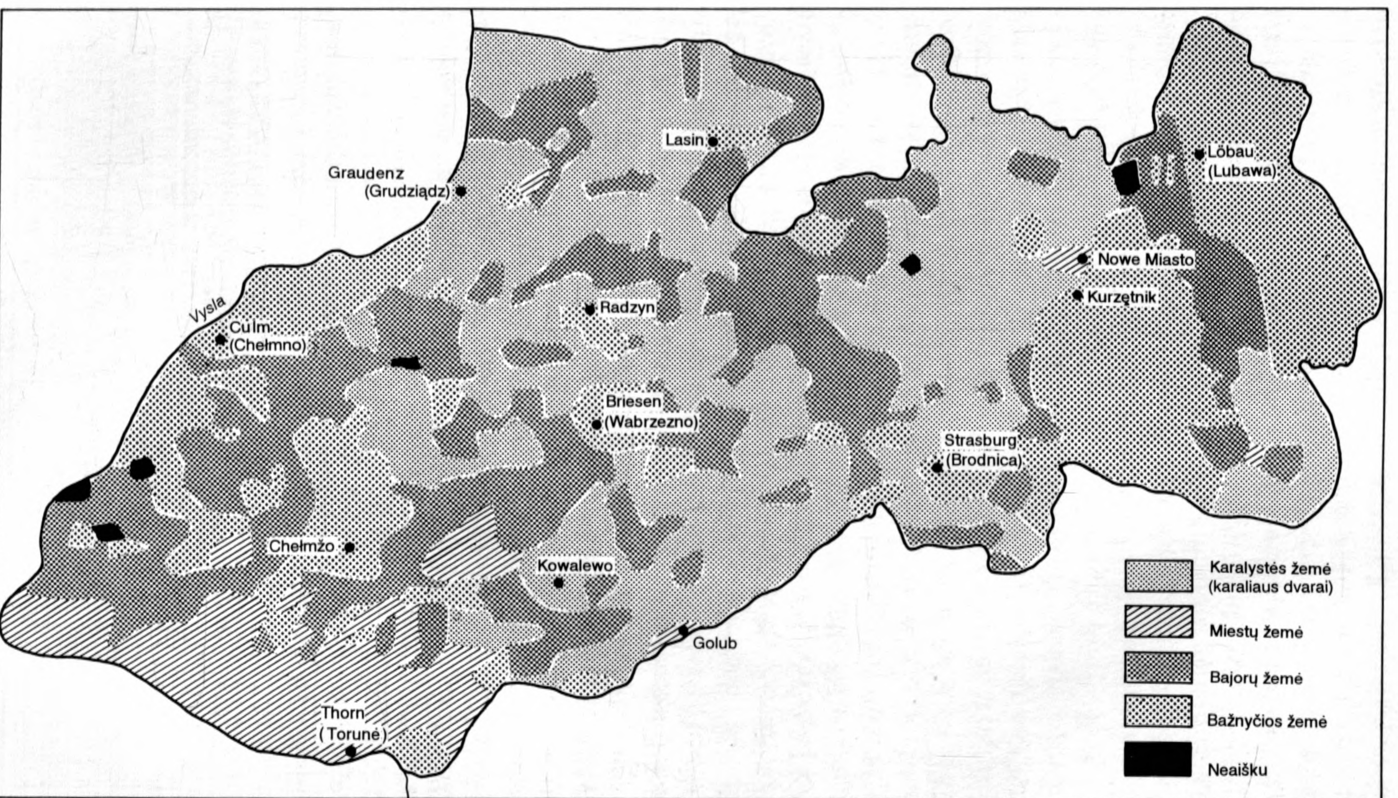
valstiečių. Kai kurie iš jų – atsitvėrusieji bajorai, arba bajorai „už sienos" (*szlachta zaściankowa*), – gyveno uždaruose kaimuose, gyvenamuose tik bajorų, atsitvėrę siena nuo prastuomenės. Ir dar viena bajorų grupė, vėliau tapusi pačia gausiausia, – plikbajoriai (*hołota*), neturėję nei žemės, nei baudžiauninkų. Jie tapdavo sklypelninkais, bernais, tarnais, kareiviais arba gatvių bajorais (*szlachta brukowa*), kurie miestuose vos sudurdavo galą su galu.

Didikai sukaupė savo dvarus įvairiais būdais. Dvasininkams didikams – 17 vyskupų, 2 arkivyskupams ir saujelei abatų – atiteko turtas, kuris buvo kaupiamas nuo pat Bažnyčios įkūrimo, tai yra nuo 1000 m. 1512 m. Gniezno arkivyskupas valdė 292 kaimus ir 13 miestų, Krokuvos vyskupas – 230 kaimų ir 13 miestų, tuo tarpu nė vienas pasaulietis neturėjo daugiau kaip 30 dvarų. Lietuvoje Vilniaus vyskupija, įkurta po didžiojo kunigaikščio apsikrikštijimo 1387 m., iki XVIII a. savo valdose turėjo apie 600 kaimų. Nemažai dvasininkų turėjo ir pasauliečių titulus. 1443 m. Krokuvos vyskupas Zbigniewas Oleśnickis už 6000 sidabro grašių nusipirko Silezijoje Siewierzo kunigaikštystę. Jis ir jo įpėdiniai galėjo džiaugtis kunigaikščio titulu, savo jurisdikcija ir kunigaikščiui priklausančiomis pajamomis iki Respublikos žlugimo 1795 m. 1462 m. Gniezno arkivyskupui buvo suteiktas Łowiczo kunigaikščio titulas ir savo rezidenciją jis perkėlė į kunigaikščio rūmus Skierniewicuose. XVIII a. Płocko vyskupas puikavosi Pułtusko kunigaikščio titulu. Bet buvo ir bežemių vyskupų. Po 1677 m., kai Smolensko žemės galutinai atiteko Maskvai, Smolensko katalikų vyskupas prarado visas žemes ir gyveno Varšuvoje, gaudamas valstybės pensiją, kuri per metus sudarė 20 000 zlotų.

Dauguma didikų pasauliečių iškildavo tarnaudami karaliui. Kiti iškilo kolonizavę rytines ukrainiečių žemes. Tačiau paprastai didžiausius turtus didikai sukaupdavo palankiai susiklosčius aplinkybėms – sėkmingai susituokę, pirkę, pavykus mainams, užvaldę svetimą turtą, gerai tvarkydami ūkį, pelnę karaliaus malonę, pavykus įgyvendinti dideles ambicijas, ilgai gyvendami, giminėje dominuojant vyriškoms chromosomoms. Tik nedaugelis, tokie kaip Rad-

12 žemėlapis. Žemės nuosavybės pasiskirstymas Karališkojoje Prūsijoje (apie 1570) A. Malborko vaivadija

B. Chełmno vaivadija

vilos Lietuvoje ar Potockiai bei Tarnowskiai Lenkijoje, išlaikė savo turtus keletą amžių. Dauguma taip pat greitai žlugdavo, kaip buvo iškilę. Kurozwęckių, Szydłowieckių ir Melsztyńskių šeimos sunyko, nes nebuvo įpėdinių vyrų. Lubomirskių šeima, kurios dvarai 1642 m. buvo padalyti trims sūnums, o 1664 m. konfiskuoti, turėjo viską pradėti iš pradžių. Daugelis šeimų, kurios suklestėjo XVIII a. pabaigoje – Czartoryskių, Poniatowskių, Jabłonowskių ir dvi Branickių atšakos – buvo *parvenu* (prasimušėliai).

Didieji didikų dvarai buvo tvarkomi kaip latifundijos. Išsimėtę mažesni dvarai buvo susiję su pagrindiniu dvaru (*klucz*) ir jo valdomi. Savo ruožtu kiekvienas pagrindinis dvaras buvo valdomas iš didiko rūmų. Tokiu būdu latifundija galėjo būti valdoma kaip vientisas ekonominis darinys, o atskirų jo dalių indėliai galėjo būti panaudoti bendriems interesams. Pavyzdžiui, Lubomirskių latifundija, kuri 1739 m. inventorizacijos duomenimis, apėmė 1071 dvarą, driekėsi per devynias pietines Respublikos vaivadijas nuo Woła Justowskos prie Krokuvos iki Tetijevo ties Kijevu. Į juos įėjo miestai, miesteliai, kaimai ir pasėlių plotai. Wiśnicze prie Krokuvos, pagrindinėje Lubomirskių buveinėje, buvo 29 kaimai, Jarosławe, Raudonojoje Rusioje – 18 kaimų, Kanczugoje – 13 kaimų. Be šios nuosavybės, Lubomirskiai, pasinaudoję valstybinėmis pareigomis ir karaliaus palankumu, nuomojo daugybę karaliaus dvarų. Aleksandro Michało Lubomirskio, mirusio 1677 m., laikais nuomojamose valdose buvo 8 miestai ir 89 kaimai. Be to, jiems priklausė keletas dešimčių sodybų Vengrijoje prie pietinių Respublikos sienų.[17]

Paveldėjimo įstatymai buvo nepaprastai sudėtingi. Lenkijoje buvo įprasta dalyti šeimos nuosavybę po lygiai sūnums ir netekėjusioms dukterims. Savo dalis vaikai gaudavo sulaukę pilnametystės arba susituokę, o jauniausiajam sūnui po tėvų mirties likdavo tėvonija. Todėl dažnai didesnes latifundijas po įkūrėjo mirties smulkiomis valdomis išsidalydavo jo vaikaičiai ir provaikaičiai. Tačiau toks skaldymas prieštaravo ir šeimos, ir Respublikos interesams, nes abi buvo suinteresuotos suvienytų valdų kariniu potencialu ir ekonominiu gyvybingumu. Dėl to buvo priimtas žemės paveldėjimo įsta-

tymas, Lenkijoje žinomas kaip ordinacija, arba *maioratus*. 1589 m. seimas pirmą kartą „aprūpino" Radvilų bei Zamoyskių dvarus teisiniais statutais, kurie nustatė jų karinės prievolės dydį ir kartu apsaugojo dvarus nuo suskaldymo. Pagal žemės paveldėjimo įstatymą sudarytas sąrašas tų dvarų, kurie galėjo būti paveldimi tik vyriausiojo sūnaus. Jų nebuvo galima parduoti, dovanoti, skaldyti ar perduoti testamentu. Vyriausiasis sūnus (*ordinatus*) turėjo atlikti keletą karinių prievolių: remontuoti pilis, išlaikyti bei apgyvendinti žiemą įgulas, kilus karui suformuoti tam tikrą pulkų skaičių. Tai garantavo jam paveldėjimą. 1601 m. ordinacija įsigaliojo Myszkowskių dvaruose Pińczówe, o 1609 m. – Ostrogiškių dvaruose Dubne. Vėliau – Tarnowskių, Chreptowiczių ir Sułkowskių dvaruose. Kai kurie iš jų nepakitę išliko iki 1918 ir 1939 m. Kitur, pradėjus šitaip reguliuoti, iškart susidurta su sunkumais.

Žmonės, administravę ir gynę latifundijas, paprastai buvo skirstomi į dvi atskiras kategorijas: bajorų palyda (*sługa rękodajny, manu stipulatus*) ir dvaro tarnautojai (*czeladź dworska*). Pirmoji, kurią sudarė vien tik bajorų kilmės žmonės, užėmė valdžią ir pelną teikiančius postus, kurių neženklino gėdinga amato ar profesijos žymė. Jie gaudavo pastovią algą ir, kaip šeimininko malonės ženklą, progines dovanas ir premijas (*suchednie*). Antrajai priklausė nekilmingi samdiniai: tarnai, įvairių sričių specialistai, amatininkai ir samdyti kariai.

Ilgainiui didikų palydos išaugo tiek, kad Respublika susidūrė su neišsprendžiama problema. Žymiausios šeimos užsitikrino daug didesnę pagarbą ir paklusnumą nei pati valstybė. Didėjant skaičiui priekabių, pasipūtusių žmogėnų, kurie buvo prisiekę ginti šeimininko garbę ir interesus, ir kurių karjera bei pragyvenimas priklausė nuo to, ar sugebės įsiteikti savo ponui, mažėjo ir centrinės, ir vietinės valdžios autoritetas. Respublikos padalijimų laikotarpiu kunigaikščio Karolio Stanislovo Radvilos iš Nesvyžiaus, vadinamo „mylimuoju ponu" (*Panie Kochanku*), armija – Albos būrys (Alba – vietovės, priklausiusios Radvilai, pavadinimas) – buvo pasiruošusi išrikiuoti 6000 bajorų, aprengtų baltai nuo galvos iki kojų, ir susiremti su bet kuria valstybės ar asmenine armija.

Didikų palydos dydis buvo aiškus jų turto bei visuomeninės padėties matas. Tą palydą galėjo sudaryti ir saujelė skarmaluotų senų tarnų, primenančių Sančą Pansą, ir parengtų tam karių bei valdininkų pulkai, prilygstantys mažų kunigaikštysčių armijoms. Pavyzdžiui, XVII a. viduryje etmonas Stanisławas Lubomirskis iš Wiśniczo išlaikė du maršalkas, du kapelionus, keturis sekretorius, keturis mažordomus, dvidešimt rūmų valdytojų ir šešiasdešimt aukštesnio rango tarnautojų. Be to, dar gyveno minia kandidatų (*aplikanty*), pakamarių (*komorniki*), nuolatinių patarėjų (*rezydenci*), iždininkų, arklininkų, rūbininkų, pažų, pasiuntinių, rotmistrų ir, žinoma, tiek pat kambarinių, patarnaujančių rūmų damoms. Prie nekilmingų tarnautojų priklausė dvaro gydytojas, chirurgas, dailininkas, baletmeisteris, konditeris, sodininkas, inžinierius, architektas, muzikos vadovas ir ekonomas, arba pagrindinis valdytojas, taip pat virėjai, kalėjimo prižiūrėtojai, vežikai, dailidės, vyresnieji tarnai, arklininkai, vynininkai ir namų tarnai. Taip pat gyvavo neįprasta tradicija turėti dvare juokdarių, užsieniečių, neūžaugų bei istorikų. Ne išimtis Lenkijos didikų palydoj buvo ir vokiečių baronai. Pagal totorių paprotį belaisvius (*yasir*) paversti vergais lenkai irgi savo belaisvius totorius arba negrus paversdavo savo asmeniniais vergais.

Bėdas, kurias užtraukdavo gausios didikų palydos, nešykštėdamas ironijos pavaizdavo Varmijos vyskupas Ignacas Krasickis:

Jo Šviesybė galingasis tironas, vietinis dievukas,
Išlaiko didžiulį dvarą, kad paliudytų savo puikybę.
Čia vyresnieji dvariškiai ir minios menkesnių:
Arklidžių prižiūrėtojas, kuris muša, ir jo parankinis, kuris verkia.
Čia pat vaginėjantis iždininkas; ir dykinėjantis tarnų vyresnysis;
Liokajus, laukiantis, kad jam patarnautų pažas,
Nes jo kilmingumas leidžia jam tik ūžti ir tūžti.
Štai architektas, kurio planai niekam tikę;
Gydytojas, žudantis savo pacientus, ir užsisvajojęs klerkas;
Valdytojas, nusukantis saiką, buhalteris, pateikiantis melagingus
Skaičius, tarsi advokatas teisme; įgaliotinis, nusigvelbiantis

Daugiau, negu uždirba, ir nors apgaudinėja menkus sukčius,
Pats yra išnaudojamas didesnių apgavikų;
Eigulys, valgantis elnieną ir visiškai nesirūpinąs paukščiais nei žvėrimis;
Senas patarėjas, kuris nuolat linkčioja pritardamas savo ponui;
Kapitonas, tik ir besitaikantis apiplėšti žydus;
Kareiviai, tesugebantys rūpintis tvarka puotos metu;
Dragūnų kapralas, vagiantis daugiau negu jo pavaldiniai;
Balkone vadovaujantis savo orkestrui būgnininkas,
Kuris bažnytinių procesijų metu, išvedžiodamas svečius į vietas,
Pašėlusiai būgnija ne Dievo, o Jo Didenybės garbei.[18]

Taigi korupcija smelkėsi iki žemiausių sluoksnių. Papirkinėjimai, skolos ir priklausomybė nuo kitų pakirto bajorų sugebėjimą neatsilikti nuo permainų. Didesnieji išnaudojo pavaldinius, žemesnieji mėgdžiojo savo ponus.

Vazų valdymo laikotarpiu ypač dosniai dalyti titulai byloja, kad didikų oligarchija ėmė įsitvirtinti. Dėl to jai įnirtingai priešinosi bajorų luomas. Tačiau apstu įrodymų, kad bent jau iki XVII a. vidurio vidutinių bajorų dvarai buvo tokie pat turtingi kaip didikų. Kaip teigia Andrzejus Wyczańskis, kuris pagal 1560 m. teisinius sąrašus teoriškai atkūrė šių dvarų vaizdą, vidutiniškai vienam dvarui priklausė apie 130 hektarų žemės. Daugiau nei 50 hektarų, tai yra apie 40 procentų ariamosios žemės priklausė pačiam savininkui, iš jos gaunamas pelnas sudarė 94 procentus visų pajamų. Likę 80 hektarų buvo išdalyti baudžiauninkams ir beveik nedavė pelno, tačiau iš jų išsilaikydavo patys baudžiauninkai, privalėję dirbti dvarininko žemę. Vis dėlto jie tesugebėdavo nudirbti tik du trečdalius visų darbų, į pagalbą tekdavo pasitelkti samdinius, sezoninius darbininkus. Vidutinis metinis pelnas sudarė 214 zlotų bendrųjų pajamų ir 185,7 zloto grynojo pelno. Tuo metu Krokuvos turguje už 186 zlotus buvo galima nusipirkti 96 metrus vilnonio audeklo, arba 385 poras batų, arba 35 jaučius, arba 900 litrų Maderos vyno. Dažniausiai dvaro savininkas arba nuomotojas ir pats gyvendavo dvare ir valdydavo jį, nepadedamas daugybės dvariškių ar palydos.[19]

Kitaip nei vidutinė bajorija, kuri yra ne kas kita kaip beveidė ab-

strakcija, smulkieji bajorai buvo realios būtybės, kuriomis pagrįstai garsėjo kelios Respublikos vaivadijos. Mazovijoje daugiau nei pusę žemių valdė *szlachta zagrodowa*. 1571 m. duomenimis, jie valdė 32 000 dvarų, dirbdavo 12 031 iš 23 361 lano, arba 51,5 procento kunigaikštystės ariamosios žemės. Kiekvienas dvaras pasitenkino 0,38 lano (6,65 ha) žemės. Palenkėje padėtis buvo panaši. 1528 m. dešimtyje Ziemia Bielskos parapijų buvo 99 atsitvėrusiųjų (*zaścianki*) bajorų gyvenvietės. 1775 m. tame pat regione 5811 iš 6300 dvarų, tai yra 92 procentai, neturėjo baudžiauninkų. Gerokai daugiau nei pusė visos Respublikos bajorų neturėjo žemės. 1670 m. 400 000 bajorų, tai yra 57 procentai, buvo bežemiai, o 300 000, arba 43 procentai, teturėjo vos vieną ar daugiau kaimų. Tokio santykio neaptiktume niekur kitur. Net Ispanijoje, kur nuskurę *hidalgo* buvo visuotinės pajuokos objektas, net Navaros, Leono ir Burgo srityse, kur bajorija sudarė apie 10 procentų visų gyventojų, nebuvo nieko panašaus kaip Mazovijoje ir Palenkėje. Be to, Ispanijoje XVIII a. smulkioji bajorija sparčiai nyko, o Respublikoje ji vis gausėjo. Vien bajorų skaičius dar neleidžia jų laikyti ypatinga žemvaldžių klasės dalimi. Tenka pripažinti, kad būtent turintis žemės bajoras Respublikoje ir buvo išimtis. Didžiąją bajorijos luomo dalį sudarė smulkieji bajorai, suteikę jam ypatingą koloritą, formavę bajorų politinės ir visuomeninės veiklos tradicijas. Atrodo, pirmiausia jų atsirado XIV a. pabaigoje pasienio srityse, kurioms grėsė Kryžiuočių ordino antpuoliai. Vėliau jie užplūdo Palenkę ir Raudonąją Rusią, jų vis daugėjo pirminėms gyvenvietėms skaidantis į kaimų sambūrius. 1699 m. jie patraukė masiškai į Podolę, į žemes, kurias Lenkijai po Karlovicų taikos grąžino Turkija. Buvęs karinis jų vaidmuo sparčiai menko. Nors per visuotinį šaukimą Mazovijoje galėjo būti surinkta 20 000 riterių, tačiau tokios grupuotės pajėgumas buvo labai menkas. Skaldantis ir skurstant dvarams, susiklostė tokia padėtis, kad vienas atsitvėrusiųjų (*zaścianki*) kaimas, kuriame gyveno 25 šeimos, galėjo pasiųsti į karą tik vieną ar du raitelius. Kadangi Mazovijoje gyventojų prieaugis buvo didelis, o žemė nederlinga, tai šeimyninės valdos nuolat būdavo perdalijamos ir dar labiau nuskurdinamos. Nuo XVI a. smulkieji bajorai, neįstengiantys patys apsirū-

pinti, tęsė savo luomo karines tradicijas: tarnavo samdomuose karaliaus armijos daliniuose arba didikų palydose.[20]

Daugeliu atvejų varginga ir neužtikrinta smulkiųjų bajorų padėtis buvo blogesnė nei baudžiauninkų. XVIII a. ne vienas jų savo noru tapdavo baudžiauninkais. Tačiau netgi tapę baudžiauninkais arba nuskurdusiais miestiečiais, jie neprarasdavo bajoro statuso ar teisių. Virš jų namų priebučių kabodavo herbai. Jei neturėdavo plieninių, nešiodavosi medinius kardus, toliau lankydavosi vietiniuose seimeliuose ir reikalaudavo balso teisės karaliaus rinkimuose. Jie buvo visaip pravardžiuojami: ponaitis (*panek*); kiškis pilkis (*szarak*) – nesugebantis įsigyti bajoriško tamsiai raudono apsiausto; artojėlis (*zagończyk*) – pats dirbąs savo laukus; prasčiokas (*chudy pachołek*), taip dažnai minimas to meto literatūroje; klumpėti bajorai (*szlachta chodaczkowa*; *milites in caligulo*). Dar XIII a. juos minėjo Kadłubekas, o panašių į juos galima surasti ir kitur, pavyzdžiui vengrų *bocskoros nemes*. Tačiau tai buvo Lenkijos reiškinys – *par exellence* – keliantis nuostabą, o drauge palaikantis bajorijos luomo egzistenciją.

Tokią smulkiųjų bajorų padėtį pavaizdavo Adomas Mickevičius:

Plačiai Lietuvoje Dobrynės vardą žino –
Ten narsūs augo vyrai, gražios jos merginos.
Karaliaus Jono įsaką prie ginklo stoti
Išgirdus, šlėktija visam Dobrynės plote
Šešis šimtus surinkt narsių karių galėjo, –
Nūnai ta giminė sunyko, sumenkėjo.
Seniau seimeliuose arba prie ponų dvaro
Dobrynės šlėktai visad durys atsidaro.
Dabar kaip chlopai turi iš savęs maitintis,
Nors ir toliau bajorais nori dar vadintis
Ir užsivilkti kartais kaimišką sermėgą,
Kad ir šiokiadieniais, jie niekados nemėgo.
Tad per šventes kapotai – čia balti, dryžuoti,
Čia kontušai, senelių skrynioj suieškoti.
Taip pat ir pačios neturtingosios šlėktaitės
Drabužiais skiriasi nuo paprastos mergaitės.
Kasdien jos vaikšto pasipuošę perkeliukais,

Ir gano bandą ne su vyžom, o batukais,
Ir, pavydą sukelt norėdamos chlopaitėm,
Jos sėda verpti pakulų su pirštinaitėm.

Dobrynės šlėkta skyrės Lietuvoj iš seno,
Kad lenkų kraujas josios gyslomis sroveno –
Juos skyrė ir kalba, ir povyzos aukštumas,
Ir stambios, kumpos nosys, ir plaukų juodumas.
Bus metų keturi šimtai, kai čion atvyko,
Tačiau lig šios dienos mozūrais pasiliko.
Ir papročius senuosius ištikimai laiko,
Tik koroniažo patronu jie krikštys vaiką:
Tad švento Baltramiejaus arba dar Motiejaus.
Sūnus Motiejaus visados bus Baltramiejus,
O Baltramiejaus vaikas vėlgi bus Motiejus.
Bet moterys dažniausiai rinkos Kachną, Marę,
Tad painiavos dėl to nemaža pasidarė.
Kiti aiškumo dėlei pravardes turėjo –
Atseit kokiom savybėm kas pasižymėjo.
Ir būdavo dažnai, kad vienas toks kaimynas
Vienur vienaip, o jau kitur kitaip vadinos.
Patraukė pravardės ir vietinę šlėktiją –
Dobrynės pavyzdžiu didžiavos jas įgiję.
Dabar beveik visi jau pravardes turėjo,
Nors iš tikrųjų jos Dobrynėj prasidėjo.
Tiktai Dobrynėje jos buvo reikalingos,
Kitur atrodė gi ir kvailos, ir juokingos.

Taip Dobrinskių Motiejų, kas tik jį pažino,
Nuo seno jau Bažnyčios gaideliu vadino.
Vėliau Užušonio gan keistą vardą gavo,
Nes mat politikoj visai nedalyvavo.
O patys Dobrinskiai vadino jį Triušiukas.
Lietuviams buvo jis Motiejų Motiejukas.

Kaip jis tarp Dobrinskių, taip ir jo namas šičia,
Iškilęs tarp kitų, žiūrėjo į bažnyčią.
Apleistas jis, matyt, mažai ko buvo vertas –
Net vartai išversti ir daržas neaptvertas,
Ant lysvių neartų berželiai jau šlamėjo.

Kaimelio sostine dvarelis būt galėjo:
Jo namas, erdvumu pranokęs kaimo gryčią,
Turėjo iš dešnės dar mūrinę seklyčią.
Bet pastatai kiti tai spietėsi į krūvą
Kieme, kurs paprastai Dobrynėj mažas būva.
Apirę trobesiai, apgriuvę, susenėję,
Lyg kad žalia skarda stogai žole apėję,
Žaliavo iš toli, lyg pieva kur prie šilo.
Kaip kabančiam sode ant kluono stogo kilo
Marga augmenija: ir dilgėlės, ir gėlės,
Aguonos, dobilai, geltonos ramunėlės.
Pastogėj gūžtos ir lizdai įvairiarūšiai
Balandžių ir kregždžių, o po atšlaimą triušiai
Žolelę skainiojo aplink namus pasklidę.
Žodžiu, dvarelis tas jau priminė triušidę.

O buvo kitados!.. Dar pėdsakų čia liko
Ne vieno – ir smarkaus kadaise užpuoliko.
Patrankos sviedinys – kiek laiko jau praėjo! –
Kaip vaikiška galva prie vartų dar gulėjo
Nuo švedmečio, su juo, kad atkelti laikytųs,
Paremdavo vartus, plačiai atidarytus.
Atšlaimo pakrašty tarp kiečių ir dilgynių
Gunksojo keletas kryželių ąžuolinių, –
Nešventinti kapai po tais kryželiais buvo,
Kur laidojo visus, kas netikėtai žuvo.
Pažvelgęs iš arčiau į tuos namus, kiekvienas
Tikriausiai pamatys išmargintas jų sienas,
Lyg širšių nutūptas – o ten, kur jų įkąsta,
Įlindusi kulka kaip kinvarpa į rastą.

Net durų rankenos ir vinys parudavę
Jau nukirstos arba šiaip plieno paragavę:
Žygimanto turbūt čia kardus bus mėginę,
Nes nukerta lengvai jie vinį geležinę,
O ant jų ašmenų nė ženklo nematyti.
Štai herbai Dobrinskių virš durų išlipdyti,
Bet slepia juos dabar jau sūriams džiaut lentynos,
Ir sukasi ant jų lizdus kregždžių šeimynos.

O pačiame name, pašiūrėje ir klėty
Dar ginklų įvairių galėtumei regėti.
Pastogėj keturi seni šalmai kabėjo:
Veneros paukščiai ten dabar vaikus perėjo,
Maitino, globstė juos, burkuodami maloniai.
Arklidėje šarvai gulėjo plačiašoniai
Į sieną atremti kaip koks lovys iš plieno,
Kur pusbernis arkliams įverčia plaką šieno.
Virtuvėj rapyras paėmusi virėja
Pasmeigia kepsnį jom ar ugnį taisinėja;
O Vienos bunčuku ji girnas pasišluoja.[21]

Apie smulkiosios bajorijos bėdas byloja nelaimių istorija Sieluńės miestelyje Mazovijoje, teritorijoje, esančioje į šiaurę nuo Vyslos, kurios didžiąją dalį sudarė Płocko vikaro dvarai. Penkios dvarų „salos", susispietusios aplink Sieluńės pilį, sudarė vieną turtingiausių bažnytinių Lenkijos valdų. Čia nuolat gaudavo sinekūrą turtingi, galingi dvasininkai, kuriems nebuvo privalu čia net lankytis. Šie dvarai visiškai nustelbė 29 atsitvėrusiųjų (*zaścianki*) kaimus, įsiterpusius tarp jų. Po 1526 m., kai visa Mazovija tapo neatskiriama Respublikos dalimi, Sieluńės bajorai bandė pakeisti teisines žemės valdymo sąlygas ir liautis mokėti nuomos mokesčius. Vikarui, kuriam pasipriešino daugiau nei 700 šeimų, iškilo grėsmė netekti didžiosios savo pajamų dalies. Dvasininkas, naudojęsis beneficijomis nuo 1550 m., tėvas Michałas Wolskis, būsimasis Kujavijos vyskupas, nebuvo linkęs nusileisti. Jo ginkluotos gaujos bastėsi po kaimus, užpuldinėdavo namus, degino teisių suteikimo raštus, areštuodavo kiekvieną, kurį įtardavo kreipsiantis į teismą. Pasinaudodamas Bažnyčios jurisdikcija, jis baudė nepaklusniuosius, primesdavo jiems išgalvotus kaltinimus ir prievarta išvydavo iš savo valdų. Nors buvo gausybė Sieluńės gyventojų bajorystės įrodymų, tačiau Wolskio advokatai tvirtino, kad jie nepriklauso kilmingųjų luomui ir trukdė jiems kreiptis į karaliaus teismą. Šis šuoliuojantis ant arklio dvasininkas, kuris, žmonėms meldžiantis bažnyčioje, medžiodavo su skalikais, per dvejus metus įvedė parapinį despotizmą, trukusį du šimtus metų. 1598 m. kitas jo įpėdinis, Karalystės maršalkos sūnus, tė-

vas Jędrzejus Opalińskis pasiskelbė Sieluńės kunigaikščiu ir reikalavo, kad vietiniai bajorai mokėtų tokią dešimtinę kaip ir valstiečiai, tai yra po vieną zlotą už valaką žemės. Du šimtus metų posakis *szlachcic sieluński* (Sieluńės bajoras) visoje Respublikoje vartotas norint ką nors pašiepti. Tačiau nuo 1750 m. pradėta vis dažniau bylinėtis. 1760 m. Rožanos teismo nuosprendžiu 215 Sieluńės žmonių gavo savo kilmingumo patvirtinimą, bet tas nuosprendis perduotas svarstyti Karalystės tribunolui (kurio pirmininkas buvo ne kas kitas, o vyskupas Stanisławas Miaseckis, Płocko vikaras!). 1767 m. byla pateko į seimą, 1776 m. – dar kartą į tribunolą, 1791 m. – vėl į seimą, po to karaliui. Galiausiai 1791 m. lapkričio 29 d. tyrimo komisija panaikino visas Sieluńės bajorų prievoles. Tačiau nugalėtojams buvo lemta džiaugtis sėkme tik ketverius metus. 1795 m., po trečiojo padalijimo, Sieluńė atiteko Prūsijai, 1807-1813 m. – maršalui Nėjui, 1815 m. – Rusijai, tad visi tie, kurie pradėjo bylinėtis 1760 m., ko gero, jau buvo mirę. Kaip ir pati bajorų Respublika, kurios privilegijų jie taip ilgai siekė. [22]

* * *

Kadangi bajorų ekonominiai interesai buvo labai įvairūs, tad gali atrodyti, kad pats luomas turėjo mažai ką bendra. Bet buvo ne taip. Respublikos gyvavimo laikotarpiu bajorijos požiūris buvo stebėtinai vieningas, ypač į tris pagrindinius dalykus: bajorijos statusą, lygybę ir gyvenimą kaime.

Bajorų įsitikinimas, kad jų luomas išskirtinis, buvo argumentuojamas taip, kad šiandien tai galima būtų pavadinti ne kitaip kaip rasizmo pasireiškimu. Nors „mėlyno kraujo" mitas buvo paplitęs ir kitur Europoje, tačiau jis buvo siejamas tik su negausiu elitu. Respublikoje jis taikytas maždaug dešimčiai procentų visų gyventojų, todėl jį apginti buvo kur kas sunkiau. Visi palankūs istorijos ir religijos argumentai, kuriais vėliau pasinaudojo tautiniai sąjūdžiai, kad atribotų savo tautą, kultūrą ir teritoriją nuo „svetimų", tuo metu naudoti norint paremti bajorų luomo išskirtinę vietą visuomenėje. Nors be paliovos buvo suteikinėjami bajorų titulai miestiečiams, valstiečiams, žydams ir svetimšaliams, kurie papildė bajorijos gre-

tas, šlėktija tebesiskelbė esanti biologinis unikumas. Nebuvo aiškaus nusistatymo pavainikių ir mišrių santuokų atžvilgiu, rūpintasi tik tuo, kad nesantuokiniai ir mišrių šeimų vaikai nepretenduotų į bajorystę. Antai Walerianas Nekanda Trepka 1620 m. rašė:

Įdėtas į degutą balzamas nustoja buvęs balzamu, jis pavirsta degutu; piktžolės, pasėtos nors ir puikiausiame lauke, niekuomet netaps kviečiais [...] Tad jei bajorė ištekės už valstiečio, ji pagimdys nekilmingą vaiką. Nes kokio grynumo galima tikėtis iš tokios kraujomaišos, kokie kvepalai iš tokios smarvės! Yra išmintinga patarlė: iš pelėdos negims lakštingala. [23]

Poetas ir mokslavyris Mikołajus Rejus (apie 1505-1569), neturėjęs nė trupučio Trepkos fanatizmo, ir tas lygino šlėktas su Libano kedrais, kurie yra aukštesni ir gražesni už visus kitus medžius.

Trepka (1584-1640), parašęs *Liber chamorum* (*Chamų knyga*), visą savo gyvenimą gynė bajorų luomo grynumą. Jis buvo keistuolis ir labai nuobodus rašytojas, tačiau jo knyga puikiai atspindi to meto socialines nuostatas. Jaunystėje jis apkaltino keletą savo pažįstamų nekilmingumu, o pats buvo įsivėlęs į bylas, kuriose kaltintas vaikų grobimu, įžeidinėjimu, arklių vagyste ir pinigų padirbinėjimu. 1630 m., pardavęs savo šeimos žemes, jis apsistojo Krokuvoje ir nerado geresnio užsiėmimo kaip perkratinėti savo nuoskaudas. Visą laiką tikrindamas teismų knygas, keliaudamas po muges ir apskričių susirinkimus, užrašinėdamas menkiausią paskalą ar šmeižtą, jis surinko duomenis apie visus žmones, kuriuos įtarė apsimetinėjant bajorais (Chamas, nekilmingas Nojaus sūnus, buvo laikomas tokių nenaudėlių protėviu). Įvade Trepka su pagieža aiškina, kaip plebėjai prasiskverbė į bajorų luomą. Įtakingi didikai padėjo savo pavaldiniams gauti bajorų titulą ir nebuvo nubausti. Visi Krokuvos miestiečiai gavo suklastotus kilmės dokumentus. Tėvai, kurių dukros užsispirdavo tekėti už valstiečių, verčiau priimdavo žentą į savo šeimą, nei rizikuodavo užsitraukti gėdą. Kiti paprasčiausiai pridėdavo dalelytę *-ski* prie savo pavardės ir tikėjosi, kad nebus demaskuoti. Netrūko tuo metu ir apsukrių šantažuotojų. Koks nors „chamas" galėjo susirasti liudininką savo kilmei įrodyti, o jei šis atsisa-

kydavo, grasindavo įskųsiąs jį teismui. Be to, „chamas" galėjo suklastoti skundą prieš save ir, jeigu neatsirasdavo liudininkų, teismas išduodavo kilmės pažymėjimą. Trepka puikiai žinojo, kad tai nešvarus žaidimas, bet pradedant Abramowicziaus, baigiant Żyzańskio bylomis, pats mielai jame dalyvaudavo.[24]

Skirtingų luomų įvertinimas pateiktas oficialiame teisiniame dokumente *Głowszczyzna* (Pagalvės pinigai), kuriuo vadovautasi, sprendžiant užpuolimo ar žmogžudystės bylas, iki pat 1764 m. reformų. Nuskriaustoji šeima turėjo per dvylika savaičių pristatyti į teismą nukentėjusįjį arba jo lavoną, arba parodyti, koks yra sužeidimas (*vulneratus, saucius, laesus* ar *concussus*). Apsvarstęs įrodymą, teismas pareikalaudavo iš kaltinamojo baudos pagal nustatytą statute tarifą. Šie tarifai, kaip ir dabartiniai draudimo kompanijų tarifai, buvo apskaičiuoti tiksliai ir šaltakraujiškai. 1347 m. Didžiosios Lenkijos statutas bajoro gyvybę įvertino 30 sidabrinių, bajoro nosį, ranką ar koją – 15 sidabrinių, o pirštą – 3 sidabriniais. Negyvas valstietis įkainotas 6 sidabriniais, sužeistas – 1,5 sidabrinio. Šitaip skaičiuojant, vienas miręs bajoras buvo vertas penkių valstiečių. Benosis, bekojis ar berankis valstietis prilygo vienai dešimtajai bajoro, ištikto panašios bėdos. 1547 m. karališkasis Žygimanto Augusto įsakas dar labiau padidino šiuos skirtumus. Bajoro gyvybė įvertinta 60 zlotų, nekilmingojo – 30 zlotų, kareivio – 15 zlotų, o valstiečio – 10 zlotų. Sprendžiant iš jo, vienas bajoras vertas tiek, kiek šeši valstiečiai. Tačiau taisyklė, pagal kurią kompensacija už valstietį buvo dalijama taip, kad 6 zlotai tekdavo aukos našlei, 4 – jo ponui, sukelia ir kitų minčių. Jeigu bajoras užsigeisdavo užmušti savo valstietį ir jeigu jo paties teismas teikdavosi paskelbti nuosprendį, bajorui tereikėdavo sumokėti skirtumą tarp to, ką jis buvo skolingas našlei ir to, ko galėjo reikalauti pats sau. Tai bus tik du zlotai, tai yra suma, trisdešimt kartų mažesnė už 60 zlotų, mokėtinų, aukai ir žudikui apsikeitus vietomis. 1588 m. baudos dar labiau padidintos ir įvestas nuosprendis kalėti. Už bajoro nužudymą nusikaltėlis turėjo 58 savaites kalėti ir sumokėti 240 sidabrinių baudą. Jeigu nusikaltimas buvo įvykdytas naudojant šaunamąjį ginklą, kalėti reikėjo 116

savaičių bei sumokėti 480 sidabrinių. Kojos, rankos, akys ir nosys įkainotos po 120 sidabrinių, kraujuojančios žaizdos – 80 sidabrinių, pirštai – 30 sidabrinių, dantys – 20 sidabrinių. Valstiečiai dabar jau nebuvo minimi. Greičiausiai niekas nė nemanė dėl tokio menkniekio trukdyti teismą.[25]

Tiesą sakant, žmogžudystė anuomet laikyta mažesniu nusikaltimu nei kiti. Bajorai visuomet nešiodavosi kardus ir buvo tikimasi, kad jie apsigins patys. Žmogžudystė buvo laikoma garbinga rizika, kitaip negu išžaginimas arba apgaudinėjimas. Pagal 1448 m. Mazovijos statutą nekilmingajam, išprievartavusiam bajorę, skiriama mirties bausmė, už nekilmingosios išprievartavimą – 60 sidabrinių bauda. (Lyginant šias baudas su 1347 m. baudomis, išprievartauta nekilmingoji verta dviejų negyvų bajorų; valstietės nekaltybė buvo dešimt kartų brangesnė už jos tėvo gyvybę). Žmogus, piktavališkai kreipęsis į teismą su melagingu skundu, Lenkijoje buvo baudžiamas nukertant galvą, o Lietuvoje – plakimu. Pateikęs, kaip žmogžudystės įrodymą, ne tą lavoną, galėjo užsitraukti tokią pat bausmę kaip ir žudikas.[26]

Lenkų pasitikėjimas bajoryste buvo plačiai komentuojamas užsienyje. Londone 1728 m. Danielis Defoe rašė, kad Venecija ir Lenkija – tai dvi šalys, kur kraujo kilmingumo samprata išpūsta iki didžiausio ir juokingiausio kraštutinumo:

Lenkijoje šis tuščias didžiavimasis kilme pasiekė tokį neregėtą ir absurdišką mastą, kad bajoro vardas, seniūno, vaivados ar kašteliono titulai iškelia žmogų virš visų vasalų bei nekilmingųjų labiau nei karalių ar imperatorių. Jis primeta negailestingą jungą ir priverčia kentėti labiau negu didysis senjoras arba totorių chanas, nes trypia neturtinguosius kaip šunis ir neretai nužudo juos, ir už tai jam negresia jokia bausmė [...]

Pažvelkime į Lenkijos bajorus ir smulkiuosius bajorus [...] kaip jie aprašyti istorikų. Pirmiausia jie yra labiausiai išpuikę, despotiškiausi, įžūliausi žmonės pasaulyje. Vienas labai žymus mūsų laikų istorikas teigia, kad jie yra išdidūs, įžūlūs, užsispyrę, aistringi, padūkę. Jie tikrai aristokratai iš prigimties [...]

Jei paklausite lenką, kas jis toks, išgirsite – Lenkijos bajoras. Jie taip vertina savo titulą, kad mano, jog jiems neprivalu paisyti garbės kodekso, kuris

vienintelis parodo, bajoras tu ar ne. Jie nepabūgsta niekšiškiausių ir juodžiausių darbų ir tikisi net paties Dangaus pritarimo vien dėl to, kad yra kilmingi ir užima aukštą padėtį visuomenėje. Puikus pavyzdys – bjaurus niekšas kapitonas Vratzas, lenkas, kuris šaltakraujiškai nužudė anglų skvairą Tomą Thynne'ą, šovęs į jį, važiuojantį karieta, iš muškietos, užtaisytos septyniomis kulkomis, ir kuris prieš pakariamas kalbėjosi su dvasininku ir į raginimą ruoštis mirčiai atsakė, jog Dievas atsižvelgsiąs į tai, jog jis bajoras.[27]

Tiesą sakant, Defoe dar pridūrė, kad šias ydas atsveria bajorų nuopelnai, ypač švietimo srityje. Didelį įspūdį rašytojui paliko lotyniškosios kultūros išplitimas Lenkijoje. „Žmogus, kuris moka kalbėti lotyniškai, – rašė jis, – gali keliauti per Lenkiją skersai ir išilgai, jausdamasis taip, tarytum čia būtų gimęs. Dieve mano! Ką darytų džentelmenas, keliaująs po Angliją, jei temokėtų lotynų kalbą [...] Apgailėtina būtų jo būklė."

Kai tik šlėktos tapo uždaru, paveldimų teisių luomu, visi keliai, kuriais į jį galima patekti, buvo pavydžiai saugomi. Respublikos gyvavimo laikotarpiu karalius išsaugojo išimtinę teisę suteikti titulą, vis dėlto seimas reikalavo vis didesnių apribojimų. 1578 m. jis nutarė, kad karalius gali suteikti riterio titulą, tik kai vyksta seimas, arba už didvyriškumą mūšio lauke. 1601 m. potvarkis teigė, kad titulo suteikimą turi patvirtinti seimas, o valstiečiui jis gali būti suteiktas tik sutikus jo ponui. 1641 m. seimas prisiėmė teisę pagal vadinamąjį indigenatą patvirtinti titulų suteikimą užsieniečiams ir vėl įteisino pusiau kilmingųjų (*scartabellus*) sluoksnį, kuriam priklausančios šeimos tik trečioji karta atgaudavo visas politines teises. 1775 m. svarbiausia sąlyga, priimant į bajorų luomą, buvo turėti žemės nuosavybę.

Todėl naujų bajorų neatsirado labai daug. Nuo 1569 iki 1696 m. karaliaus suteiktų titulų buvo ne daugiau kaip du tūkstančiai – tai kur kas mažesnis skaičius nei šeimų, įgijusių bajoro statusą nelegaliu būdu. Tik XVIII a., kai valdiniai iš Saksonijos, didikų tarnai ir žydai atsivertėliai buvo priimti į bajorų luomą *en masse*, bajorija gerokai pagausėjo teisėtu būdu.

Indigenatas, arba „natūralizacija", taip pat buvo ribojamas. Iš kan-

didatų, be kilmės pažymėjimo, išduoto užsienio teisme, buvo reikalaujama įrodymo, kad jie nusipelnė Respublikai, be to, jie turėjo duoti ištikimybės priesaiką ir nusipirkti žemės. Daugelis iš jų vienaip ar kitaip buvo susiję su rūmais kaip karaliaus tarnautojai, gydytojai, vaistininkai, mokytojai, architektai, sekretoriai, vertėjai, virėjai, nesantuokiniai vaikai ar net, kaip Joachimas Pastorius von Hirtenbergas, karaliaus istorikai. Valdant Jogailaičiams tai daugiausia buvo italai, Stepono Batoro laikais tarp jų atsirado nemažai vengrų ir transilvaniečių, karaliaujant Vazoms – švedų ir livoniečių. Valdant Augustui II ir III kilo saksų banga, o Stanislovo Augusto laikais – rusų antplūdis. Buvo gana daug vokiečių ir nuolat atvykdavo airių bei škotų. Pastarųjų – Jakubas Butleris (1627), Henry de Gordonas (1658), Hugo O'Kelly (1673), Archibaldas Patrickas Middletonas (1768) ar Josephas Foresythas (1793) – dauguma buvo kareiviai. Retkarčiais pasirodydavo vienas kitas anglas, pavyzdžiui konsulas Gdanske misteris Corry Frevortas (1773), pasitaikė vienas ir amerikietis, Stanislovo Augusto sekretorius Littlepage'as. Indigenato ceremonijos dažnai vyko per karūnacinį seimą, žengiant į sostą naujam karaliui. Tuomet vienas kandidatų buvo išrenkamas auksiniu riteriu (*eques aureatus*), kad vadovautų laimingųjų būriui. XVIII a. šias ceremonijas pagyvindavo aukciono šurmulys. 1764 m. žydas bankininkas iš Paryžiaus Pierre'as Raucouras, jau seniai gyvenantis Varšuvoje, sumokėjo 126 666 zlotų ir 20 sidabrinių už titulų suteikimą jam ir trims jo sūnums.[28]

Bajorijos siekiams išlaikyti savo pranašumą prieš likusią visuomenės dalį nė kiek nenusileido jų fanatiškos pastangos išsaugoti tarpusavio lygybę. Gali atrodyti keista, kad šalyje, kur egzistavo tokie dideli turtiniai skirtumai, kažkam šovė į galvą pradėti kalbą apie lygybę. Tačiau psichologiniu požiūriu iš tikrųjų lygybės siekimas buvo gal vienintelis išsigelbėjimas esant tokiai padėčiai šalyje. Tai buvo savigynos mechanizmas, būdas sumažinti socialinę įtampą, leidęs bajorijai susitelkti ir nesibaiminti išorinio pasaulio. Tai buvo graži fikcija, kultas, suformavęs pagrindines politinio ir visuomeninio gyvenimo taisykles, kurios gyvavo mažiau-

siai tris šimtmečius. Nuo pirmųjų Respublikos dienų, o ir anksčiau, buvo įnirtingai priešinamasi bet kokiems bandymams atskirti aukštuomenę nuo žemųjų luomų. 1537 m. per vadinamąjį „perekšlių karą" (*wojna kokosza*, taip pavadintą todėl, kad kareiviai sušveitė visus Raudonosios Rusios naminius paukščius) maištinga feodalo kariuomenė atmetė pasiūlymus sukurti aukštesnę kastą kaip gretimose Bohemijoje ar Vokietijoje. 1569 m. pačiame unijos akte turėjo būti patvirtinti Lietuvos kunigaikščių titulai, kitaip dėl unijos nebūtų buvę susitarta, bet nuspręsta, kad nė vienas jų negali gauti naujo titulo arba Respublikos teritorijoje naudotis kitos valstybės titulu. 1638, 1641, 1673 ir 1678 m. seimas, grasindamas pasmerkti negarbei, uždraudė minėti titulus. 1699 m., kai seimo nariai suprato, kad terminai *szlachta mniejsza* (smulkioji bajorija) ir *szlachta większa* (stambioji bajorija) įsibrovė į seimo protokolus, įsakė juos išbraukti kaip *contra aequalitatem*, tai yra prieštaraujančius lygybės principui.[29]

Siekiant įtvirtinti lygybės idėjas, buvo sukurtos įmantrios viešojo bendravimo taisyklės. Viešai bajorai vienas į kitą kreipdavosi: „Pone broli" (*Panie bracie*). Armijoje kiekvienas buvo „draugas" (*towarzysz*). Kalbėdami su pažįstamais vartodavo trečiąjį asmenį: „Jūsų Malonybe" (*Wasza Miłość arba Waść*), „Jūsų Malonybe, pone" (*Waćpan*), panašiai kaip ispanai vartoja *usted*, arba italai *lei*. Net tėvai į savo vaikus, o vaikai į tėvus buvo įpratę kreiptis *Waszmość*. Tik vykdant viešą egzekuciją didikui buvo sakoma „tu" (*ty*), taip parodant jo ir budelio lygybę. Paprastai bajorai sveikindamiesi bučiuodavo vienas kitam skruostą, ranką, pečius arba net pilvą. Tai buvo abipusės pagarbos ir nuolankumo ženklas. Vaikai pasisveikindavo su tėvais priklaupdami: sūnūs ant vieno kelio, dukterys – ant abiejų.

Buvo pripažįstama ir lyčių lygybė. Bajorės turėjo tokias pat turto ir paveldėjimo teises kaip ir bajorai ir nesijautė priklausomos. Pasiutbobė (*herod-baba*) nuo seno minima ir istorikų, ir rašytojų.

Galbūt lygybės principas reikalavo, kad būtų panaikinti visi formalūs titulai, tačiau iš tiesų šio draudimo dažniausiai buvo nepaisoma. Iš pradžių visi bajorai, kurie, pasirašydami Liublino uniją,

prie vardo prikergė titulą, galėjo juo naudotis. Tokia teisė buvo suteikta kunigaikščių kilmės asmenims iš Lietuvos bei gausybei šeimų, gavusių titulus užsienyje. Nors karaliai neturėjo teisės dalyti titulų savo pavaldiniams lenkams, tačiau užsieniečiams juos suteikti galėjo. Šitaip Žygimantas Augustas dovanodavo žemes ir suteikdavo titulus Livonijoje. Steponas Batoras tai darė Transilvanijoje, o Lenkiją valdę Vazos suteikdavo simbolinius titulus Skandinavijoje. Augustas II apipylė dešimtis savo sūnų grafo titulais Lenkijoje, o Stanislovas Augustas dosniai dalijo baronų titulus savo patarėjams rusams.

Ne vien autentiški ir daugybė keliančių abejones titulų nusakydavo bajoro padėtį visuomenėje, buvo ir subtilesnių būdų. Didikams ypač daug garbės teikdavo valstybinės tarnybos. Būti vadinamam vaivada, kaštelionu ar seniūnu arba mėgautis Karalystės maršalkos ar Lietuvos didžiojo etmono šlovės spinduliais laikyta ne mažesne garbe nei būti kunigaikščiu ar grafu. Be to, atsirado neformali epitetų, vartojamų daugiausia laiškuose, hierarchija. Kiekvienas žinojo, kad *nobilis*, arba *szlachetny* reiškia „kilmingas, bet ne reikšmingas" bajoras; šis epitetas vartotas išsakant niekinamą požiūrį į bajorus, neturinčius žemės ir tarnybos. *Generosus* buvo didesnę pagarbą reiškiantis epitetas, vartotas kalbant apie valstybės tarnautojus. *Magnificus*, arba net *illustrissimus*, anksčiau vartotas kreipiantis į karalius, dabar taikytas ir didikams, iš kurių buvo prašoma malonės.

Bajorijos būgštavimai dėl riterių ordinų buvo veikiau apsimestiniai nei tikri. 1634 m. Vladislovo Vazos projektas įsteigti Nekaltosios mergelės ordiną ir priimti į jį septyniasdešimt nusipelniusių riterių buvo sumanytas kaip žingsnis katalikų monarchistų partijos link. Tam pasipriešino seimas, ir karaliui teko jo atsisakyti. Bet 1705 m. Augusto II įkurtas Baltojo erelio ordinas nesukėlė jokio pasipriešinimo. Amžiaus viduryje Saksų ministrai priimdavo į šį ordiną sumokėjusius po 10 000 zlotų. 1765 m. Stanislovas Augustas įkūrė Šventojo Stanislovo ordiną ir pasinaudojo juo, kad atsilygintų keliems šimtams savo šalininkų. Po 1790 m. jo rūmų valdytojas

pardavinėjo ordino pažymėjimus po 95 dukatus. Tiesą sakant, vienintelis Respublikos laikais gerbtas ordinas buvo 1792 m. įsteigtas „*Virtuti Militari*". Jis buvo įkurtas pagerbti vyrams, pasižymėjusiems 1791-1792 m. kare su Rusija, bet, kaip ir reikėjo tikėtis, uždraustas Jekaterinos Didžiosios įsakymu.

Trečia didžioji bajorų aistra buvo žemė. Gyvenimo kaime trauka buvo būdinga visos Europos žemvaldžiams, tačiau Lenkijoje ji buvo ypač stipri ir net sentimentali. Respublikoje atstumai tarp gyvenviečių buvo didesni nei Vakarų Europoje, o jos pačios labiau izoliuotos. Priklausymo vietinei bendruomenei jausmas buvo stiprus, priklausymo tautinei bendruomenei – silpnas. Vis didėjant ekonominiam nuosmukiui, bajoras buvo linkęs gyventi tėviškėje, valdyti ūkį ir melsti Dievą malonės. Atskirtas nuo pasaulio, jis buvo įsitikinęs, kad kiti žmonės gyvena skurde. Bajorija, nors ir turėjo daug trūkumų, vis dėlto sugebėjo išsiugdyti stiprų solidarumo su kaimynais jausmą. Tai patvirtina ir literatūros kūriniai, kuriuose šis solidarumas giriamas kur kas dažniau, negu peikiamos bajorų ydos. Gyvenimas kaime buvo viena mėgstamiausių pirmojo didžiojo Lenkijos poeto, rašiusio gimtąja kalba, Czarnolaso dvarininko Jano Kochanowskio temų. Sunku rasti ką nors paprastesnio ir nuoširdesnio už jo odę „Liepai":

Brangus svety, sėsk po mano lapija ir pailsėk.
Saulė čia tavęs nesieks, patikėk,
Nors ji kaitintų aukštai vidudienį pakilus, o jos spinduliai
Prasiskverbtų į medžio paunksmę.
Čia vėsus vėjelis nuolat pučia iš laukų;
Čia lakštingalos ir strazdai melodingai čiulba.
Tai iš mano kvapnių žiedų nepailstančios bitelės
Medų neša, kuris vėliau sutaurina tavo puotas,
O aš, tyliai šiurendama, galiu nesunkiai
Užmigdyti nieko neįtariantį bėglį.
Žinia, nenokinu aš vaisių; bet mano pono akimis,
Esu aš vertingesnė nei brangiausi hesperidžių medžiai.

Arba jo elegija „Linksmasis kaimas":

Saldusis kaime! Ramybės ir džiaugsmo prieglobsti!
O, kas deramai pagirs tave daina?
O, kas sukurs muziką, kuri
Leistų ilgiau pasimėgauti tavo džiaugsmais?
Tavo vienatvėje slypi palaima,
Kurios niekada nesudrumsčia savanaudiškas godumas,
O mintys ir įpročiai veda mus į dorą,
Ir malonus pasitenkinimas lydi mūsų laimėjimus.[30]

Po dviejų šimtų metų vyskupas Naruszewiczius išreiškė tokius pat jausmus:

Nerūpi man pasipūtimas ir puikybė.
Man svarbu turėti klestintį ūkį.
Derėdamasis su valstiečiu,
Jaučiu didžiausią pasitenkinimą.
Geresnių draugų negalėčiau rasti
Nei mano jaučiai, plūgan pakinkyti.
Visi titulai
Tėra tušti žodžiai.
Dorasis kaime! Tebūnie tavo vardas
Apgaubtas neblankstančios šlovės.
Aš tau priklausau. Tu – man,
Mano lobi, mano paguoda.[31]

Bajorijos idilei buvo būtina visuomenės darna. Dažni bajorų tarpusavio „broliškos meilės" (*miłość braterska*) pareiškimai buvo lydimi nuolatinių raginimų atjausti bei suprasti kitas visuomenės grupes. Ištisus amžius nesuskaičiuojamų pobūvių metu skambėdavo bajorų tostas: „Mylėkime vienas kitą!" (*Kochajmy się!*). Tai liudijo ne tik bajorų ištikimybę krikščioniškiems principams, bet ir jų bandymą sušvelninti visuomeninius konfliktus. Nors visuomeninė padėtis ir sėkmė buvo nulemti Dievo, vis dėlto žmogaus, ypač bajoro, pareiga buvo sumažinti visuomenės priešiškumus ir padėti engiamiesiems. Jau XVI a. vidutinės bajorijos interesų propaguotojas Mikołajus Rejus ypač akcentavo tai garsiajame veikale *Krótka rozprawa między panem, wójtem, a plebanem* (*Trumpa pono, seniūno ir klebono diskusija*). Jis pabrėžė, kad kilmingumas – tai moralinė savybė,

todėl bajoro privilegijas gali pateisinti tik pavyzdingas sąžiningumas, pamaldumas, nuosaikumas ir pareigingumas. Bajoro stiprybė – tai meilė savo baudžiauninkams. Tai nebuvo originali mintis: *Nobilitas sola est atque unica virtus* (Ir aukšta kilmė yra ypatinga dorybė). Bet tai buvo būtina priminti. Net XIX a. ypač konservatyvus rašytojas Kajetanas Koźmianas (1771-1856) vis dar atsigręždavo į tas pačias tradicijas, manydamas, kad tik jos atves tautą į išsigelbėjimą. Meilė kaimynui – ne mažiau kilni dorybė negu meilė žemei ir gamtai:

> Jūs, kurie dėl nesugadinto skonio ar laimingos lemties
> Esate linkę mylėti kaimo laukus ir sodybas,
> Ar gyventumėt už prašmatnių vartų ar varganam būste,
> Siekite kitiems laimės ir patys tapkit laimingi.
> Nereikia nei turtų, nei perdėto uolumo,
> Labdaros kelias atves jus ten, kur dera.
> Lai dešinė jūsų ranka įvykdo tai, ką sako širdis.
> Didžiausias kaimo turtas yra linksmi veidai.
> Nuosaikumas – didžiausias gėris ir dorybė, o nežabotos laisvės
> Auksinės grandinės mažai tepalengvina kalinio kančias.[32]

Mūsų laikais bajorijos požiūris į visuomenės darną buvo pasmerktas kaip nenuoširdus. Vienas rašytojas paniekinamai pavadino jį „panegirika vegetavimui". „Meilė, – rašo jis, – yra bajorų žemvaldžių ideologinė puošmena. Ji pridengia klasinius interesus, kuriems pavojų kelia didikai, aukštoji dvasininkija ir trokštanti žemės smulkioji bajorija".[33] Žinoma, negalima neigti, kad praraja tarp idealo ir tikrovės buvo didžiulė. Šiuolaikiniam žmogui siaubą gali kelti tai, kad žmonės, garsėję žiaurumu savo baudžiauninkams ir atvirai niekinę miestiečius bei žydus, gali būti ištikimi visuotinės meilės ir susitaikymo principams. Pavyzdžiui, neprilygstamasis Janas Pasekas, sučiupęs valstietį, be leidimo gaudantį triušius, kaipmat liepdavo vargšui brakonieriui suvalgyti gyvūnėlį gyvą. Jo nesiskaitymas su baudžiauninkais, jų žmogiškų jausmų nepaisymas nesuderinamas su nepaprasta meile, rodoma naminei ūdrai.[34] Vulgarus žiaurumas buvo įprastas visuomenės gyvenimo dalykas. Įgimtą val-

stietijos tinginiavimą, girtuokliavimą ir vagiliavimą bajoras bandydavo įveikti, skirdamas nežmoniškas prievoles ir bausmes. Rimbas arba botagas laikyti bajoro valdžios atributais. Baudžiauninkai buvo mušami už išėjimą iš dvaro be leidimo, peštynes ir nusižengimus, religinių apeigų neatlikimą. Kalėjimas su grandinėmis, pančiais, kaladėmis, kabliais ir kankinimo įrankiais buvo kiekviename dvare. Nepataisomiems vagims ar nepaklusniesiems buvo nė kiek nedvejojant skiriama mirties bausmė, vykdoma įvairiais būdais. Nors dažniausiai laikytasi teisinių normų, kai kuriose viduramžių gyvenvietėse – Magdeburgo teisės, o daugelyje Lenkijos kaimų – papročių teisės, bet mažai kas galėjo sutrukdyti ponui patenkinti savo užgaidas. Neįmanoma įsivaizduoti, kad valstiečio sūnus būtų galėjęs atsisakyti papildomai dirbti, o dukros būtų pasipriešinusios tarnybai dvare arba klastingajai *droit de seigneur* (pono teisei).

Bajorų garbei reikėtų pripažinti, kad jie puikiai suprato visas savo ydas. Rejus buvo socialinės satyros, ilgainiui įsišaknijusios lenkų literatūroje, pradininkas. Jo *Krótka rozprawa*... pilna smulkiausių pastabų apie bajorų elgesio nenuoseklumus. Po to, kai ponas liaujasi menkinti dvasininkiją, o klebonas – bajoriją, valstietis tijūnas parodo jiems abiem tvirtumo ir linksmumo pavyzdį:

Vis dėlto varganame savo dvare
Esu ne mažiau linksmas nei vaivada.
Nes čia, mūsų trumpame žemiškame gyvenime,
Mažai turime rūpesčių, kurie aptemdytų mūsų džiaugsmą.
Kaip ir visi dori žmonės, aš žinau savo vietą;
Ir kitų reikalai man nerūpi.
Tai kas, kad skurdas mane slegia?
Aš kęsiu jį tol, kol gyvensiu žemėje;
O kai bus liepta palikti šį pasaulį,
Ar bus man dėl ko sielotis?
Neliesiu ašarų dėl geidžiamo rytojaus,
Bet skrisiu tartum žvirblis iš pakraigės.[35]

Prabėgus šimtui metų, Krzysztofas Opaliński negailestingai pasmerkė baudžiauninkų išnaudojimą, manydamas, kad būtent tai

sukelia Dievo rūstybę, kurios rykštė taip regimai čaižo nuodėmingąją Respubliką:

Kiek suprantu, Dievas šiaip sau nebaudžia Lenkijos,
Labiausiai – už baisią baudžiauninkų priespaudą,
Kuri šiurpesnė nei vergija: lyg valstietis
Būtų ne tavo kaimynas, net ne žmogus.
Aš pašiurpstu, mane apima drebulys, pagalvojus
Apie tą priespaudą, baisesnę nei pagonių jungas.
Dėl Dievo meilės, ar jūs, lenkai, visai praradot protą?
Visa jūsų gerovė, maistas, turtai, kuriuos kaupiat,
Atsiranda baudžiauninkų dėka. Būtent jų rankos jus maitina;
O jūs taip žiauriai su jais elgiatės.[36]

Net Koźmianas, visomis jėgomis priešinęsis bet kokiam tautiniam ar socialiniam išsivadavimui, nepabūgo griežtai kritikuoti bajorų elgesio su pavaldiniais. „Galvijai gyvena kaip žmonės, – rašė jis, – o paprasti žmonės gyvena kaip galvijai."

Bajoriją galima apkaltinti tuo, kad jos socialiniai santykiai buvo ir sentimentalūs, ir kartu ydingi; kad požiūris į kitus luomus buvo prieštaringas – rūpestis, sumišęs su negailestinga panieka; bajorai mylėjo savo baudžiauninkus ir plakė juos. Tai iš tiesų paradoksalu. Klasinės analizės teigimu, plakimai buvo tikri, o meilė – apsimestinė. Žvilgsnis į žmogaus prigimtį perša kitą išvadą. Meilė ir neapykanta dažniausiai keliauja drauge. Tai yra kraštutinumai tos pačios emocinės reakcijos į abipusės priklausomybės jungą. Meilė ir neapykanta yra neatskiriamos sutuoktinių, tėvų ir vaikų bei kitų žinomų institucijų gyvenimo palydovės. Šie jausmai stipriausiai pasireiškia, kai aplinkybės neleidžia lengvai atsikratyti priklausomybės. Nestebina tai, kad šie jausmai, neatskiriami vienas nuo kito, būtinai pasireiškia kasdieniame rigidiškos, sustabarėjusios visuomenės gyvenime.

Visais šiais amžiais tikrasis žmonių priešas buvo apatija. Gyvuojant sistemai, kur „auksinė laisvė" nereikalavo pilietinės atsakomybės, bajorui buvo labai lengva tvarkytis savo dvaruose ir mėgautis savo asmeniniais, smulkmeniškais interesais. Socialinė reforma buvo

lygiai taip pat neįmanoma, kaip ir absoliučios valdžios įvedimas. Jautrus žmogus tegalėjo tik apmąstyti, kaip labai neatitinka aplinkinis pasaulis ir krikščionybė, kurią beveik visi išpažino, ir išsklaidyti idiliškas fantazijas, kurias tiek daug žmonių puoselėjo. Protestams aprimus, satyrikai ragindavo bajorus pasijuokti ir taip suvokti savo tikrąją padėtį. Arijonas Wacławas Potockis pažėrė tikrai apokaliptinės ironijos:

Pasaulis miega, prisigėręs vyno, ir nieko nemato,
Babilono kekšei pripildant taurę, o velniui rezgant sąmokslą.
Pasaulis, nepaisydamas savo pasibjaurėtinų poelgių,
miega lyg nuvirtęs medis,
Apgirtęs nuo vyno, išspausto iš Dievo rūstybės.
Velnias stovi savo poste, kad niekas nepabustų,
Grasindamas pirštu iš tolo; jis apnuodija net šunis,
Pirmiausia jiems pripila lakalo į didelį dubenį,
Kad jie užmigtų, ir niekas šventykloje nestūgautų
Net ir nesupratingu balsu. Jei kas nors
Atsuka godų snukį, jis mėto duonos plutas.
Jei kas surinka garsiai, kaip vilkas miške,
Tas – eretikas, kuris amžiams turi būti uždarytas vienuolynan,
Nukirsdintas ar tuoj pat sudegintas. Ką? Drumsti pasaulio
Nuostabų sapną? Lai išbando savo nasrus prieš budelį!
Kiti gieda su sirenomis, maloniai groja arfomis,
Kad pasaulis dar kiečiau miegotų – o jis loja![37]

* * *

Dvidešimties kartų gyvenimo stiliaus neįmanoma aprašyti keliais skubotais brūkštelėjimais. Viena yra cituoti tokių žmonių kaip Janas Chryzostomas Pasekas memuarus ar vaizduoti Radvilų prabangą, kas kita, pasitelkus nebūtinai objektyvius faktus, bandyti apibūdinti visumą.[38]

Bajoro rezidencija viešai liudijo jo padėtį ir turtingumą. Kad ir kas tai būtų – lūšna ar rūmai, juos nesunku buvo išskirti iš nekilmingųjų kaimynų namų, nes čia privalu buvo prieangis, kiemas ir vartai, savininko herbas ir prabangus interjeras. Tipiškas kaimo dvaras (*dwór*) – tai ilgas vienaaukštis medinis statinys su aukštu, stačiu

stogu ir žemomis atbrailomis, apsuptas panašių ūkinių pastatų. Medinių namų statybos tradicijos laikėsi net turtingi bajorai, kurių puikiems pušiniams ar ąžuoliniams namams, išmargintiems sudėtingais raižiniais, nuolatos kildavo gaisro pavojus. Pasak popiežiaus nuncijaus Malaspinos, jis niekada nėra matęs „tokių gražių malkų stirtų". Akmenis paprastai naudojo įtvirtinimams, kurie dažniausiai buvo statomi kaip bastionai ir aptvarai atokiau nuo gyvenamojo namo. Viduramžių akmeninių pilių buvo visoje Lenkijos ir Lietuvos teritorijoje, bet ypač vakarinėse ir šiaurinėse dalyse, kurios jautė vokiečių įtaką. Jų dar galima išvysti Bolkówe Silezijoje, Czorstyne prie Dunojaus, Czerske bei Ciechanówe Mazovijoje. Naujausia ir galbūt gražiausia penkiakampė Krzyżtoporo tvirtovė, pastatydinta Ossolińskių, taip ir nebuvo apgyvendinta. Užbaigta ji 1644 m., tačiau po vienuolikos metų įsiveržę švedai ją sudegino, ir jos įspūdingi griuvėsiai tebestūkso iki šiol. Šių laikų požiūriu, sėkmingiausias stilių derinys Lenkijoje pasiektas Renesanso laikotarpiu, kai prie bokštelių, dantytų sienų ir ambrazūrų tvirtumo prisidėjo elegantiški kupolai, arkados, stogai, puikūs langinių bei durų ornamentai, taip pat medaliai ir lipdiniai. Leszczyńskių rūmai Baranówe ir Krasickių Krasiczyne, nors ir nedideli, yra savotiški architektūros perlai. XVIII a. aristokratų tuščiagarbis polinkis į gigantomaniją, kai kiekvienas troško turėti savo Versailles'į, atspindėjo veikiau užsienio, o ne Lenkijos skonį. Išsibarstę po visą plačią šalį, apsupti šiaudais dengtų ir pinučiais aptvertų smulkiųjų bajorų sodybų, Branickių rūmai Balstogėje (Białystok), Oginskių Slonime, Poniatowskių Jabłonnoje ir ypač Czartoryskių Puławuose buvo paskutinieji didikų oligarchijos socialinio pranašumo paminklai.

Namo interjeras nebuvo vien funkcionalus. Masyvus gluosnio stalas, keletas žaliai dažytų suolų, indauja, komoda, lova ir skrynia – dažnuose namuose buvo vieninteliai baldai. Žalio stiklo, o dažniau vaškuotos drobės langai saugojo nuo oro permainų. Iš žalvario arba ragų pagaminti kandeliabrai karojo nuo raižytų lubų, o didžiulė krosnis, sumūryta iš paprasčiausio molio, porceliano arba alebastro koklių, teikė šilumą žiemą. Kambarių puošyba buvo prašmatni.

Sienas dengė gobelenai, kilimėliai ir įmantrios itališkos skraistės. Buvo labai vertinami persiški ir turkiški kilimai. Senoviniai ginklai ir medžioklės trofėjai kabojo garbingose vietose tam, kad pabrėžtų kilmingumą. Turtingųjų namuose savininko ambicijas pabrėždavo *sztukwarkowy* baldai, parsivežti iš Gdansko, protėvių portretai, mozaikos, gipso lipdiniais puoštos lubos, meniškai padaryti mažmožiai, muzikos instrumentai ir puikiausių meistrų dirbiniai iš sidabro, marmuro, raudonmedžio, aksomo, auksu ataustos drobės. Apie didikų kultūrinį iškilumą bylojo bibliotekos, privačios koplyčios, teatrai ir net, kaip kad Branickių namuose Balstogėje, tikras operos teatras.

Aprangos paskirtis irgi buvo panaši. Bajorui ir bajorei rūpėjo parodyti savo vertę. Iki pat XVIII a. vyrai nešiojo ginklus, lauke – kardą, namuose – durklą prie juostos. Ilgi, šlaunis siekiantys odiniai batai, kuriais taip gėrėjosi Henrikas Valua, pabrėžė vyriškumą ir riteriškumą. Ilgas iki kulkšnių apsiaustas (*żupan*), berankovė liemenė (*delia*) ir didžiulė plevėsuojanti pelerina (*kontusz*) uždengdavo kelnes. Įprastas galvos apdangalas Lenkijoje buvo aukšta kepurė, Lietuvoje – aukštas kailinis gobtuvas (*kołpak*). Moterys ilgus amžius dėvėjo žemę siekiančius rūbus. Visi tyrinėtojai sutaria dėl to, kad sabalų kailiai Lenkijoje pagal tradiciją buvo dėvimi abiejų lyčių. Sabalais buvo puošiami rūbai, iš jų siuvamas pamušalas, iš 40 sabalų kailių buvo siuvami platūs žieminiai paltai (*soroki*). Daug kur rašoma, kad viešumon neįprastai gausiai puoštasi juvelyriniais dirbiniais – segtukais, sagėmis, sąsagomis, vėriniais ir kitokiais papuošalais, padarytais iš aukso ir brangakmenių. Nuskurdę bajorai verčiau jau buvo pasiryžę badauti nei skirtis su savo paveldėtais daiktais. Kaip ir Europos diduomenė, lenkai rūpinosi išoriniu blizgesiu, tačiau niekino apatinius drabužius. 1620 m. Anglijos karalienė, atidžiai apžiūrėjusi Lenkijos pasiuntinio mažametį sūnų, labai nustebo, neradusi po auksu siuvinėtu kostiumu apatinių marškinių.

Vyrų šukuosenos buvo labai įmantrios. Kitaip nei rusai, Lenkijoje retas augindavo ilgą barzdą. XVI a. buvo madinga švariai skustis ir trumpai kaip Žana d'Ark kirptis. XVII a. buvo populiari „totoriš-

ka išvaizda": galvos skustos plikai, paliekant viduryje ilgų plaukų kuokštą. Zigmantui patiko ispaniškas stilius: barzdą ir ūsus kirpti trumpai. Sobieskis augino nukarusius ūsus, ir daugelis valdinių sekė jo pavyzdžiu. XVIII a. įmantrūs, pudruoti „vokiški" perukai buvo dėvimi kone vien dvariškių. Kaseles ir garbanas pamažu pakeitė romėniškos šukuosenos *à la Titus* ir *à la Caracalla*. Madas diktavo ir tai, kad vienas svarbiausių bajorijos užsiėmimų tebebuvo vieša ar privati karo tarnyba.

Griežtai buvo laikomasi religinių apeigų. Tikėjimo amžiuje į religiją žiūrėta kaip į visuomeninės tvarkos bei bajorų privilegijų ir idealų sergėtoją. Buvo visiškai įprasta, kad bajoras viešai dėkoja Dievui už suteiktą laimę ir pasisekimą, o kalbėdamas maldą „Tikiu", stovi su iškeltu kardu rankoje, pasiruošęs ginti tikėjimą.

Bajorija aktyviai dalyvavo gausybėje religinių švenčių. Ypatingas dėmesys Lenkijoje buvo skiriamas Dievo Motinos šventei (vasario 2 d.), taip pat su ja susijusiems šv. Blažiejaus ir šv. Agotos kultams, savaitės po šv. Trejybės ir Dievo Kūno šventėms. Dangun žengimo dieną Kristaus statulą pritvirtindavo prie bažnyčios špilio, o šėtono atvaizdą numesdavo ant žemės. Pelenų dieną nuotakų amžiaus, bet dar netekėjusias merginas prikaustydavo prie rąsto ir išstatydavo visų apžiūrai, o po to išparduodavo juokingame aukcione. Per Dievo Kūno šventę dažnai šaudydavo iš pistoletų arba, kas turėjo, ir iš rimtesnių ginklų. Savaitė po šv. Trejybės, Lenkijoje vadinta *Zielone Świątki* (Žalioji šventė), buvo žemdirbių ir piemenų šventė. Trečiadienį prieš Velykas kiekviename kaime kūdroje skandindavo į maišą įkištą Judo iškamšą. Didysis ketvirtadienis buvo labdaringų aukų diena. Velykų pirmadienį vyko kasmetinis vyrų ir moterų mūšis, per kurį jie vieni kitus laistė šaltu vandeniu. Buvo švenčiamos ir ikikrikščioniškos šventės. Birželio pabaigoje kaimus nušviesdavo laužai, kuriuos uždegdavo saulės ir meilės garbei. Tai buvo viena iš nedaugelio progų per metus, kai šlėktos laisvai bendravo su valstiečiais ir net siekė švęsti kartu.

Daugiausia laiko bajorui atimdavo dvaro reikalų tvarkymas, o laisvalaikį jis dažniausiai leisdavo medžioklėje. Lapes ir zuikius per-

sekiojo medžiokliniais šunimis. Lokius medžiodavo su tinklais. Vilkai buvo laikomi kenkėjais, ir jiems spęsdavo vilkaduobes, o masindavo žąsimis ir antimis. Stumbrą, apsupę ratu, puldavo daug raitų medžiotojų ir šaudydavo strėlėmis iš lankų ar šaudmenimis. Marcinas Kromeris, aprašydamas stumbro medžioklę Podolėje, įžvelgė joje keletą stulbinamų panašumų su ispaniška korida:

[...] Tuo metu vienas iš medžioklių, lydimas stiprių šunų, prisiartina prie stumbro ir tol veja jį aplink medį, žaisdamas ir erzindamas, kol šis krinta nuo žaizdų arba paprasčiausiai išsekęs. Jeigu medžiotojas šauna pro šalį arba kitaip papuola į pavojų, jo draugai atitraukia stumbro dėmesį, mosuodami didžiulėmis raudonomis marškomis, nes raudona spalva jį erzina. Šitaip erzinamas stumbras palieka ramybėje pirmąjį vyrą ir puola kitą, o šis jį ir nudobia.[39]

Vienas būdingiausių bajorijos bruožų buvo draugijų pomėgis. Šlėktų pasilinksminimai buvo labai žemiški, joks susiėjimas neapsieidavo be išgertuvių ir pagirių, o neretai baigdavosi nesuvaldomomis muštynėmis:

Kartą pas mus į svečius atvyko mano uošvės giminaičiai – Krokuvos seniūno pavaduotojas ponas Stanisławas Szembekas ir ponas Franciszekas Zeleckis. Su jais buvo jų giminė Kardowskis, baisus girtuoklis. Aš apsidžiaugiau svečiais, bet susierzinau dėl to Kardowskio, nes jis nuolat plūdo mazovius, atseit jie gimę akli, po nelaiminga žvaigžde ir taip toliau. Kiti tik džiaugėsi tai girdėdami ir dar labiau jį kurstė. Iš tiesų jie atsitempė jį tyčia, kad mane paerzintų. Kai į stalą padavė veršiuko galvą, jis pareiškė, kad tai „mazovių popiežius", o kai po veršiena pamatė pyragą, pridūrė, kad šis iškeptas iš mazovių ostijos. Trumpiau tariant, jis visaip stengėsi mane išprovokuoti [...] Po vakarienės Szembekas, o netrukus ir visi kiti ėmė šokti. Šokant polonezą, stovėdamas šokio linijoje, Kardowskis pradėjo dainuoti:

Pakramsnoję paukščių lesalo, mūs mazoviai
Savo sūrias barzdas sumerkė į alų...,

ir tol kartojo šią dainiūkštę, kol aš galiausiai neištvėriau. Kadangi Zeleckis buvo nedidelio ūgio, aš nesunkiai jį pakėliau lyg vaiką, o puotaujantieji pamanė, kad taip darau iš linksmybės. Bet vos tik Kardowskis dar kartą išsižiojo uždainuoti, aš staiga trenkiau į jį iš visų jėgų Zeleckį. Nors ir bū-

damas stiprus kaip ąžuolas, Kardowskis krito lyg pakirstas, o griūdamas aukštielninkas, trenkėsi galva į suolą ir prarado sąmonę. Zeleckis irgi negalėjo atsistoti.

Aš išsitraukiau kardą! Atsisukęs į Szembeką, įrėmiau ašmenis į jo storą pilvą. „Liaukis, – suklykė jis, – kuo aš čia dėtas?" O tie du vis dar guli pasliki. „Jums reikia perpjauti gerkles, – tariau aš. – Atvažiavot čia išgerti taurelės ir pjudote mane visą dieną šituo girtuokliu. Aš daugiau šito nepakęsiu!" Moterys ėmė šaukti: „Liaukitės! Liaukitės!" Aš jį paleidau. Pakėlėme nuo grindų Zeleckį ir bandėme prablaivinti Kardowskį, pildami jam degtinės į nosį ir pro dantis. Kiti išbėgo kviesti kirpėjo-daktaro, nes Kardowskis buvo prasikirtęs galvą. Szembekas ir Zeleckis nuėjo miegoti, o aš sumaniau pajuokauti ir sukviečiau tarnus. Jie iškrėtė pasigėrusiems svečiams linksmų pokštų, mat šie lyg negyvi rąstigaliai voliojosi kas kur išdribęs. Ištepliojo žandenas visokiais šlamštais, kaišiojo į nosis uždegtus degtukus. Kitą rytą mes visi atsiprašėme vieni kitų, ir nuo tolei, kada tik pas mane svečiavosi, jie visada elgdavosi rimtai ir kukliai [...] ir rodė man didelę pagarbą.[40]

Nepaisant tokių menkų nesusipratimų, viena iš mėgstamiausių šlėktų patarlių buvo: *Gość w dom, Bóg w dom* (Svečias į namus, Dievas į namus).

Visuomeninio gyvenimo šiurkštumas derinosi su polinkiu į nešvankybes, kuriomis lenkų literatūra tikrai gali pasigirti. Verta paminėti moralistą, bajorų publicistą Mikołajų Rejų, kuris, kaip ir kiti, nepraleido progos sukurti nešvankių posmų, kad palinksmintų savo kilmingus skaitytojus ir pats pasipraktikuotų eiliuoti gimtąja kalba. Jo *Figliki* (*Mažosios išdaigos*), pasirodžiusios 1562 m., primena Chaucerį:

Kartą kunigas, susirengęs krikštyti
Vaiką ir patepti jo akis,
Paprašė bobos, maišydamas balzamą,
Ar ji negalėtų įberti dulkių į seiles jo delne.
Ir kai toji pasilenkė dulkių paimti,
Garsus pasigirdo perdimas.
Kunigėlis tarė: „O Dieve Švenčiausias,
Tik pažiūrėk, kokia jėga čia tūnojo,
Ir štai velnias iššoko iš ten,
Kur taip ilgai sėdėjo. Aš taip ir žinojau".

Boba atsakė: „Tai ne aš, Prelate,
Čia vaikelio darbas." O jis į tai:
„Taip, aš žinau, tai visai nesvarbu,
Tuoj jūs galėsite eiti ir pakakoti".[41]

Visų pripažįstama, kad viena lenkų kultūros puošmenų yra šokis. Skirtingai nei linksmi valstiečių išdykavimai su šuoliais aukštyn į viršų, mėgstamiausias bajorų šokis neabejotinai buvo polonezas, arba, kaip jį vadino iki tol, kol jis paplito užsienyje, – didysis šokis. Jis buvo šokamas rateliu, iš lėto, lengvu, gyvu žingsneliu ir reikalavo dėmesingai sekti ritmą ir tempą. Kai kurie užsieniečiai, manydami, kad jam trūksta aistros, pavadino jį „pokalbiu vaikštinėjant", tačiau geriau pažinę buvo sužavėti jo subtilumo ir elegancijos. „Je n'ai vu jamais rien de plus grave, de plus doux, ni de plus respectueux" (Aš nesu matęs nieko iškilmingesnio, švelnesnio ir labiau verto pagarbos), – 1645-aisiais rašė prancūzas Laboureuras.

Šlėktos nepaprastai mėgo ceremonialus dėl pačių ceremonialų. Jie negalėjo gyventi be procesijų, ja eidavo išsipustę tarytum povai, demonstruodami savo turtus ir padėtį. Pavyzdžiui, 1583 m. Jano Zamoyskio ir Gryzeldos Báthory vestuvių proga Krokuvos miesto aikštėje buvo surengtas maskaradas. Šventė simbolizavo nuotakos tėvo* karaliaus pergalę prieš Ivaną Rūstųjį:

Procesija prasidėjo, kai karaliaus ginklanešys Mikołajus Wolskis išjojo iš užeigos „Pod Baranami" kiemo. Jis ir jo palyda buvo persirengę maurais, o su jais pėdino didžiulis dramblys, lydimas žmonių. Iš bokštelio ant jo nugaros šaudė raketos ir fejerverkai.

Už jų išniro Mikołajus Zebrzydowskis su karieta, kurią traukė vaikai, vaizduojantys valandas: dvylika juodai apsirengusių, simbolizuojančių naktį, ir dvylika baltai apsirengusių, simbolizuojančių dieną. Ant jų galvų buvo laikrodžiai, o ant nugarų – žvaigždės. Karietoje važiavo žilabarzdis Saturnas, suspaudęs rankoje dalgį. Dar vienas dalyvis su laikrodžiu ant galvos vaizdavo laiką ir ėjo paskui, o už jo – pora, simbolizuojanti Saulę ir Mėnulį.

Po to pasirodė trečiasis kinkinys, kurį vadelėjo Stanisławas Mińskis. Žydrą karietą ant keturių rutulių gaubė „debesis", meistriškai pagamintas iš med-

* Gryzelda buvo Stepono Batoro giminaitė – *Red.*

vilnės, o skraidino jį trys ereliai. Nuo karietos į visas puses sklido šiurpūs perkūno trenksmai, o viršuje stovėjo Jupiteris, laikantis rankoje žaibus. Laimei, kai į „debesį" įsimetė tikra liepsna, „perkūnas" sugebėjo laiku pabėgti, o gaisras greitai buvo užgesintas.

Paskui Jupiterį žygiavo riteriai pėstininkai, apsivilkę senoviniais kostiumais, lydimi savo asmeninių ginklanešių. Visas būrys su trimitininkais priekyje, nešdamiesi plevėsuojančias vėliavas, ėjo virš galvų iškėlę nešiojamąją Triumfo arką.

Po to važiavo „Pergalės vežimas", apkarstytas paveikslais, vaizduojančiais priešiškas šalis, su karo belaisviais bei grobiu. Šalia ėjo moteris, vaizduojanti Livoniją, dėl kurios tuomet vyko karas. Prie jos kojų gulėjo nugalėti priešai. Iš paskos keturi balti arkliai traukė karo vežimą, prie kurio grandinėmis buvo prirakintas Priešas su visais savo etmonais, riteriais ir minia. Plakatas tyčiojosi iš visų Priešo pagyrūniškų epitetų. Visą šią vilkstinę supo baltagalviai vyriškiai, nešantys žibintus, iš kurių smelkėsi visokiausi kvapai, vaizduojantys Priešo nuosmukį.

Ketvirtąjai grupei vadovavo Stanisławas Żółkiewskis, persirengęs protingąja Diana. Tai turėjo reikšti karių poilsį po karo rūstybių.

Penktąją, paskutiniąją, grupę vedė Joachimas Ocieskis, Olsztyno seniūnas, sėdėdamas ant vežimo ir vaizduojantis Amūrą. Iš kraštų žingsniavo dainuojantys choristai, o iš paskos – Venera, traukiama dviejų banginių, kuriems iš akių ir šnervių tryško kvapnieji aliejai. Būrelis deivių, apsirengusių auksiniais rūbais, tempė paskui save grandinėmis sukaustytą besispyriojantį Parį. Priekyje žygiavo orkestras. Linksmybės sūkuryje Venera porelėms minioje dalijo obuolius, o iš vežimų buvo mėtomi sidabriniai taleriai [...]. [42]

Žiemą didžiausias pasilinksminimas buvo vadinamasis *kulig*, pasivažinėjimas rogutėmis. Arklių traukiama virtinė rogių, pilnų kailiniuotų žmonių, važinėdavo, keldama sniego debesis, po visą apylinkę. Iškylai vadovaudavo nevedę vyrai. Pirmosiose rogėse griežDavo muzikantai, o iš visų kitų skambčiojo varpeliai. Iškylautojai važiuodavo nuo namo prie namo. Kur sustodavo, išgerdavo į šeimininko sveikatą ir kviesdavo tuose namuose gyvenančias merginas dėtis prie jų. Kai kur jie sustodavo ilgesniam laikui, ir ten buvo rengiamas improvizuotas pokylis. Naktį puotautojai, pasišviesdami kelią liepsnojančiais deglais, grįždavo namo.

Kaip galima spręsti iš čia pateiktų pavyzdžių, šlėktų polinkiai

buvo gana ekstravagantiški – tiek materialine, tiek psichologine prasme. Jie jautė malonumą kaupdami vertingus daiktus ir teikė pirmenybę viskam, kas buvo prabangu, triukšminga, keista ir nauja. Jie niekino paprastumą ir savus, namie austus, apdarus negrįžtamai iškeitė į užsienietiškus. Renesanso epochoje daugelis Lenkijos bajorų, keliavusių po užsienį, sugebėjo pritaikyti savo Paduvoje gautą išsilavinimą ir kelionių patirtį gimtojo krašto kultūros labui, o jų palikuonys XVIII a. menines ir intelektines Paryžiaus bei Berlyno kryptis tik aklai ir paviršutiniškai mėgdžiojo. Nuosmukis atsispindėjo ir kalboje. Kochanowskis bei jo amžininkai vienodai gerai mokėjo ir lotyniškai, ir lenkiškai, taigi prireikus meistriškai vartojo abi šias kalbas. Vėlesnės kartos pradėjo kalbėti nevykusiu abiejų kalbų mišiniu, o norėdami padaryti įspūdį, prabildavo darkyta prancūzų kalba.

Be abejonės, bajorų gyvenimo būdas turėjo ir savo neigiamų pusių. Istorikų ir daugelio amžininkų manymu, jis buvo sugadintas polinkio į nesaikingumą. Čia viešpatavo „turtas, bet ne gerovė", o Wacławas Potockis jį taikliai pavadino turtinga nuobodybe (*bogata nędza*). Puikavimasis užgožė esmę, forma – gerus darbus. Šiuos polinkius palaikė visuomeninė santvarka, kai vieni savo namuose briliantus bei perlus žarstė saujomis, o sidabro indus skaičiavo centneriais, tuo tarpu kiti vos sudūrė galą su galu. Iš tikrųjų visu tuo žavėjosi ne tiek grupelė didikų, kiek daugybė smulkiųjų bajorų, kurie, gindami savo padėtį, buvo pasiruošę iškęsti bet kokį išnaudojimą ar pažeminimą. Toji butaforinė prabanga juos gelbėjo, nors akivaizdu, kad ji iš dalies prisidėjo prie nelankstaus politinio konservatyvumo didėjimo, ekonominio sąstingio, kitų luomų neturto bei pačios bajorų Respublikos silpnumo.

* * *

Per devynias kartas, kurios gyveno jungtinės Respublikos laikais, socialinė visuomenės struktūra nebuvo visą laiką vienoda. Nors neįvyko tokių didelių pasikeitimų kaip XIX a., vis dėlto pusiausvyra tarp luomų ir luomų viduje nuolat keitėsi. Iki mūsų dienų neišliko jokios statistikos, tačiau pagrindinės kryptys yra aiškios (žr. diagr. Hb, p. 236). Sumenkusį miestiečių luomą – miestiečių sumažėjo ir

absoliučiu skaičiumi ir santykine dalimi – papildė gerokai pagausėjusios žydų bendruomenės. Iki 1781 m. miestuose jų labai padaugėjo. Kaip ir galima buvo tikėtis, dvasininkija liko negausi, jos skaičius beveik nesikeitė, tačiau valstietijos ir bajorijos luomai gerokai pagausėjo. Lenkijos-Lietuvos visuomenė dabar labiau nei prieš du šimtus metų telkėsi kaimo vietovėse. Tarp valstiečių nuolat daugėjo baudžiauninkų, ypač priklausančių bajorams, lygiai kaip ir tarp bajorų vis daugiau buvo bežemių ir jie gerokai pranoko pasiturinčiųjų gretas. Visa tai ryškiai rodė visuomenės nuskurdimo lygį. Esant tokiai padėčiai, bajorų, tariamų lygybės šalininkų ir demokratų, išsikovotos socialinės sistemos pasiekimai atrodo labai abejotini.

Neabejotinas tik tradicinės lenkų visuomenės pastovumas. Kai daugelis senosios Respublikos bruožų buvo sunaikinti arba neatpažįstamai pasikeitę, jos socialinės struktūros ir tradicijos iš esmės liko naujovių nepaliestos keletą amžių ir taip įrodė savo atsparumą politiniams ir ekonominiams pokyčiams. Dėl šio tvirtumo jos išsilaikė per visas padalijimų sumaištis ir tapo viena iš nedaugelio grandžių, siejančių šį laikotarpį su naująja Lenkijos istorija.

AŠTUNTAS SKYRIUS

HANDEL
Lenkijos grūdų prekyba

Prekyba Vyslos upe suklestėjo XV a. viduryje. Tuo metu, kai visas Vyslos baseinas – nuo ištakų iki žiočių pajūryje – ėmė priklausyti vienai politinei sistemai, Lenkijos grūdų vidaus pasiūla prilygo jų paklausai užsienyje. Kylančios kainos Vakarų Europoje vertė pirklius leistis į tolimas keliones, ir Hanzos uostas Gdanskas jau nebebuvo pats tolimiausias jų išvykų punktas. Lenkijos grūdų gamyba priartėjo prie tos lemiamos ribos, kai nuolat pagaminamas produkcijos perteklius. Pirklių, daugiausiai olandų, perkančių grūdus urmu, antplūdis sutapo su išaugusia lenkų žemvaldžių galimybe parduoti. Nuo šiol Gdansko prekyba gerokai viršijo tą, kokia miestas vertėsi pusantro šimto metų – nuo 1308 m., kai buvo užimtas Kryžiuočių ordino. 1454 m. Gdanskas atsisakė priklausyti Kryžiuočių ordinui ir, stojęs Prūsijos sąjungos priekyje, paprašė Lenkijos karaliaus Kazimiero Jogailaičio globos. Prūsijos delegacija atvyko į Krokuvą per karaliaus vestuves su Austrijos imperatoriaus dukra Elžbieta. Be kitų skundų Kryžiuočių ordinu, kurie buvo surašyti miesto teisių dokumente, vienas buvo dėl Pamario pirklio pasmerkimo myriop už tai, kad savo laivais Vyslos upe siuntė prekes į Krokuvą. 1466 m., Trylikamečio karo pabaigoje, Gdanskas tapo pagrindiniu naujos Lenkijos srities – Karališkosios Prūsijos – miestu. Nuo to laiko daugiau nei trims šimtams metų miestas užmiršo apie savo senuosius šeimininkus. Gdanskas buvo langas į pasaulį atokiausiems Lenkijos užkampiams, jungiantis prekybą upe su prekyba jūra. Nors miestas neprarado savo vokiškųjų bruožų, bet jo priešiškumas Hohencolernų Prūsijai ir lojalumas globėjams lenkams niekada nepa-

sikeitė. Gdanskas buvo tarytum vokiškas brangakmenis lenkiškoje Karūnoje, pagrindinis daugiatautės Respublikos prekybos miestas ir vitrina.

Pokyčiai Lenkijos prekyboje, ėmę rastis XV a. 6-ajame dešimtmetyje, atsispindėjo Kopernikų šeimos istorijoje. Iki tol Mikalojus Kopernikas buvo Krokuvos, svarbiausio pietų Lenkijos miesto, gyventojas. Jo ir pavardė rodo, kad jis gyveno iš metalų prekybos: buvo kilęs iš Silezijos gyvenvietės Koperniki ir dirbo tarpininku gabenant per Krokuvą į šiaurę Slovakijos varį. 1454 m. rugpjūtį jis prekybos reikalais atvyko į Gdanską, o po ketverių metų, dar tebevykstant karui su kryžiuočiais, nusprendė apsigyventi netoli Torunės, svarbaus Vyslos sandėlio. Čia jis vedė Barbarą Watzenrodę, kilusią iš aristokratų šeimos, ir čia 1473 m. vasario 19 d. gimė jų ketvirtas vaikas, taip pat Mikalojus (Mikołaj) arba Nikolaus. Taigi būsimo astronomo vaikystė buvo glaudžiai susijusi su Vysla. Tėvo užgyventi turtai ir motinos giminaičiai dvasininkai leido jam įsigyti kosmopolitinį išsilavinimą Karaliaučiuje, Krokuvoje, pagaliau Bolonijoje bei Paduvoje. 1510 m. Mikalojus Kopernikas sugrįžo į gimtinę. Ramus Varmijos kapitulos kanauninko gyvenimas Fromborke buvo labai palankus jo moksliniams tyrinėjimams. Čia jis padarė savo didįjį atradimą ir parašė revoliucinį darbą apie Žemės judėjimą aplink Saulę.

Koperniko gyvenamuoju laikotarpiu prekyba Vyslos upe plėtėsi stulbinamais tempais. Eksportuojamų grūdų kiekis išaugo nuo 5573 lastų* 1491-1492 m. iki 10 000 lastų 1537 m., 66 007 lastų 1563 m. ir pasiekė viršūnę 1618 m. – 180 000 lastų. Nors tokio gero rodiklio kaip 1618 m. vėliau nebepavyko pasiekti, tačiau grūdų ir toliau bu-

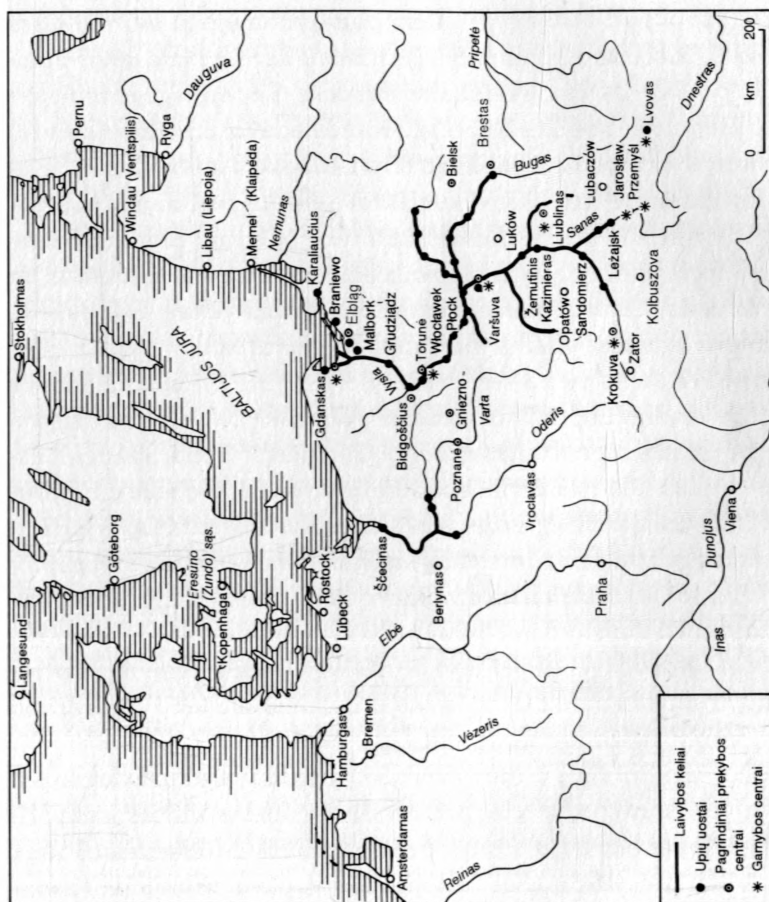
* Gdansko lastas, arba laivo krovinys, prilygo 3101 litrui, arba lygiai 2, 3 tonoms rugių (svoris įvairavo priklausomai nuo prekės rūšies). Vienas lastas neputojančio alaus buvo lygus 2644 litrams, putojančio alaus – 1760 litrų, vyno – 2264 litrams. Lastas buvo dalijamas į 60 gorčių (*korczyk / Scheffel*), arba mažų bušelių, po 52 litrus. Gdansko lastas buvo dešimčia procentų mažesnis nei lenkiškas didmeninės prekybos lastas (*flaszt*), kuris prilygo 3440 litrų rugių, ir buvo įvestas tam, kad iš karto būtų pridedama kaina už pardavimą. Lenkiškas lastas dažniausiai buvo dalijamas į 30 Varšuvos bušelių, arba gorčių, po 114 litrų ir buvo dvigubai didesnis nei Gdansko gorčius. Mažojoje Lenkijoje Krokuvos gorčius buvo lygus 34 litrams. Vyslos grūdų matavimo vienetų gausybė buvo suvienodinta 1850 m. Tai padarė Prūsijos muitinės tarnyba – nustatė, kad 1 *korzyk* arba *Scheffel* lygus 50 litrų grūdų.

vo parduodama daug. Šioks toks smukimas pastebimas XVII ir XVIII a. Kaip ir pati Vysla, grūdai tekėjo nevienodai ir nenuspėjamai, tačiau ilgainiui potvyniai vis retėjo, o atoslūgiai dažnėjo. Per visą šį ilgą laikotarpį grūdų prekyba buvo pagrindinis visos Respublikos ekonomikos stimulas ir matas.[1] (Žr. 13 žem.)

* * *

Vyslos prekyba prasidėjo nuo užsienio pirklių atvykimo į Gdanską.[2] Iš pradžių jie atplaukdavo pavasarį, sezonui prasidėjus, kovo ir balandžio potvynių metu, o inkarus pakeldavo spalį, prieš žiemos audras. Vėliau daugelis apsigyveno Gdanske. Dažniausiai jie atstovavo olandų firmoms, kurios jau buvo gerai įsitvirtinusios pagrindinėje Baltijos prekyboje (*moederhandel*). Apie 1650 m. maždaug penkiasdešimt Olandijos firmų turėjo savo agentus Gdanske. Daugiausia tai buvo firmų savininkų jaunesnieji sūnūs, pavyzdžiui, Arndtas Pilgromas, Helmutas von Tveenhuysenas, Dirckas van der Wolffas, Marcus ir Pieteris Pelsai, Danielis de Maires'as, Gilles'as Thibaut, Janas Voyrknechtas, Hansas Ghybrechtsenas de Veeras, Jacobas Jacobsenas, kurių šeimos verslo firmos buvo įsikūrusios Amsterdame. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Cornelis Vlaminckas ar Floris Hackelaeris de Jonge tapo Gdansko piliečiais, o buvo ir gdanskiečių, pavyzdžiui, Wesselis Schenckas, Hansas Schultzė ar Ernestas Kleinfeldtas, kurie įkūrė savo verslo bendroves Amsterdame. Tuo pat metu Gdanske buvo ir apie dvidešimt Britanijos prekybos agentų, daugiausia škotų, kurie sudarė vėliau suklestėjusios britų bendruomenės branduolį. Šie užsienio pirkliai, imdami procentus iš partnerių, išsibarsčiusių po visą Europą, valdė bankų ir kredito operacijų tinklą, pagrindinius prekybos sandėrius. Sutelkdami į savo rankas vis daugiau kapitalo, įsigydami vis daugiau laivų, užmegzdami kontinentinius ryšius, jie pamažu išstūmė vietinius konkurentus ir įkūrė kažką panašaus į užsienio monopoliją. Bent jau teoriškai jiems labai pasitarnavo 1496 m. Lenkijos įstatymas, kuris draudė saviems pirkliams keliauti po užsienį.

Amsterdamo laivynas nuolat augo. 1642 m. Gdanske pabuvojo ne mažiau kaip 2052 laivai.[3] Kasdien, ypač per rugpjūčio mugę,

13 žemėlapis. Vyslos prekyba

kuri prasidėdavo šv. Dominyko dieną, Motlavos prieplaukoje švartuodavosi nuo keturių iki penkių šimtų laivų. Laivų talpa taip pat didėjo. 1641 m. 964 iš 1741 laivų talpa buvo mažesnė nei 50 lastų (apie 115 tonų), o 103 iš jų galėjo plukdyti daugiau nei 150 lastų krovinį. Maršrutai buvo patys įvairiausi. Beveik pusė laivų plaukiojo po Baltijos jūrą, sustodami Lübecke, Kopenhagoje, Stokholme, Liepojoje, Rygoje, Vyborge. Kiti kirsdavo Eresūno (Zundo) sąsiaurį. Nuolat laivai plaukiojo tarp Gdansko, Amsterdamo, Setubalio arba Faro Portugalijoje, kur iškrovę grūdus pasikraudavo druskos ir vyno. XVI a. ilgesni maršrutai vedė į Genują, Livorną, Veneciją, Kiprą, Lisaboną arba į Ispanijos uostus Huelvą, San Lucas de Barramedą, Cádizą, Malagą, Barseloną, tačiau vėliau juos pakeitė trumpos kelionės, ypač į Prancūziją, Angliją arba tik į patį Amsterdamą. Per trejus metus – nuo 1615 iki 1618 m. – vienas Lisabonos pirklys Andres Lopez Pinto išsiuntė į Gdanską 200 laivų su druska, o už ją gautus rugius toliau gabeno į Tangierą ir Ceutą Šiaurės Afrikoje. Vėliau tokie sandėriai buvo sudaryti su La Rochelle'u ir Brouage'u. Druską keitė į grūdus, atplukdytus į Amsterdamą. Iš kai kurių faktų galima daryti prielaidą, kad norėdami išvengti didelio muito, imamo Gdanske, pirkliai veždavo prekes žemynu į Ščeciną. 850 jūrmylių iki Amsterdamo jūra, pučiant palankiam vėjui, anuomet galima būdavo įveikti per savaitę. Kelionė aplink žemyną į Portugaliją trukdavo apie du mėnesius ir ilgiau. Kelionei į Viduržemio jūrą reikėjo maždaug trijų mėnesių.

Užsienio firmoms dirbo beveik 500 vietinių pirklių. Daugiausia tai buvo Gdansko vokiečiai, prisiregistravę mieste ir iškilmingai prisiekę laikytis bendrųjų teisių ir privilegijų. Visoje Respublikoje, ten, kur vyko prekyba, nuolat kartojosi tokios pavardės: Fickė, Krumhausenas, Schultzė, Czirenbergas, Gawrockas, Strobandtas, Hewelis, Sieuerttas, Kinkė, Wichmanas. Jie paprastai vadovavo mažoms šeimyninėms įmonėms, samdė buhalterį, vieną ar du padėjėjus ir daugybę agentų, kad važinėtų po kraštą. Jie naudodavosi paslaugomis gausybės tarpininkų, kurie taip įsuko prekybos ratą mieste, kad vėlesniame XVII a. nuolatos buvo kaltinami veltėdžiavimu. Dar-

bo jėgą – nešikus ir krovikus – samdydavo uoste už vienetinį darbo užmokestį. Atskirais atvejais pirkliai susiburdavo į bendrijas, tačiau partnerystė čia buvo laikina, reikalinga tik tuomet, kai koks nors sandėris vienam pirkliui būdavo ne pagal jėgas.

Gdansko pirklių santykius su Lenkijos gamintojais lėmė smulkmeniška sutarčių sistema. Buvo sudarinėjamos keturių rūšių sutartys, iš kurių dažniausia grūdų prekyboje – *Lieferantzkauf* – numatė išankstinį prekės pristatymą pirkliui ūkininko rizika ir išlaidomis. Sudarydami tokią sutartį, dokumentais paprastai apsikeisdavo Gdanske, susitardavo dėl kiekio, kainos, pristatymo datos, avanso ir kitų sąlygų. Nuolatinis klientas, tiekęs grūdus vienus metus, galėdavo tartis ir dėl ateinančių. Savo ruožtu keliaujantis po kraštą pirklio agentas panašiai tardavosi dėl dar nepjautų javų pristatymo po javapjūtės. Retesni buvo tokie atvejai, kai pirklys grūdų pristatymo riziką ir išlaidas imdavosi sau (*kauf auf Abentauer*), arba pirkdavo jau iškultus javus vietoje, taip pat, kai pirkdavo nelegaliai už miesto ribų (*unter dem marckte*) arba ir pačiame Gdanske.

Lenkijos ūkininkus, kurių išauginti grūdai išplaukdavo Vysla, galima suskirstyti į tris grupes. Pirmoji – tai stambieji didikai. Jų didžiuliuose dvaruose nuolat užderėdavo gausus derlius, net jei pasitaikydavo blogos oro sąlygos arba būdavo prastas darbo organizavimas. Antroji grupė – mažesnio masto žemvaldžiai. Jų ūkininkavimo sėkmė priklausė nuo darbo našumo bei kiekvieno sugebėjimo pačiam vadovauti žemdirbiams dviejuose, trijuose kaimuose. Ir pagaliau trečioji grupė – atsitiktiniai grūdų tiekėjai – smulkieji bajorai, valstiečiai, nuomojantys žemę žemdirbiai, kurie augino grūdus tam, kad patys prasimaitintų, bet retkarčiais nupjaudavo tiek, kad likdavo ir parduoti. XVI a. rinkoje vyravo vidurinės grupės atstovai, vėliau juos išstūmė didikai.

Didikų grūdų gamybą iliustruoja Lubomirskių šeimos latifundijos veikla nuo 1654 iki 1750 m. Latifundija, 1739 m. turėjusi 1050 dvarų, driekėsi pietinėse Respublikos žemėse. Kai kurie dvarai, tokie kaip Wiśniczas, Zatoras, Baranówas, Opatówas, Jarosławas, specializavosi auginti avižas. Kiti – Niepołomicai, ar Osiekas – augino

daug ir avižų, ir rugių. Kai kurie, pavyzdžiui, Niskas, Rykai, Tuszówas ir Lubartówas, vertėsi vien tik rugių auginimu. Visi augino truputį miežių (apie 14-15 procentų visos produkcijos) ir šiek tiek kviečių (iki 20 procentų). Tarp jų buvo tokių dvarų, kaip Kolbuszowa, Rzemieńis, Tuszówas Sandomierzo apskrityje arba kiti trys – Kanczuga, Kosina, Łąka Rusios vaivadijoje, kurių derlius siekė daugiau kaip 1000 kapų* per metus. Dauguma dvarų nebuvo dideli, išaugindavo nuo 500 iki 1000 kapų per metus, o keletas net ir mažiau kaip 500 kapų. Bendras keturių rūšių javų derlius 1658-1662 m. sudarė 40 000 kapų per metus.[4]

Derliaus svyravimai buvo labai dideli. Retai katrie metai apsieidavo be žmonių ar gamtos sukeltos nelaimės, kuri sunaikindavo dalį latifundijos. 1654-1660 m. įsiveržę švedai ir prieš tai įvykęs Chmelnickio sukilimas pridarė tokių nuostolių, kuriuos viršijo tik Lenkijos žemes nuniokojęs Didysis šiaurės karas 1700-1710 m. Be to, pasitaikydavo sausrų, potvynių, audrų, kenkėjų ir maro. Pavyzdžiui, Lubomirskių Kanczugos dvaro suvestinėje minimi šie atsitikimai:

1654 m.	– Karališkosios kavalerijos ir vokiečių pulkų apgyvendinimas; Kanczugos miesto ir Gaćo kaimo apiplėšimai.
1655 m.	– Švedų armijos apgyvendinimas.
1656 m.	– Karaliaus, švedų, transilvanų, kazokų armijų rekvizicijos.
1657 m.	– Transilvanų rekvizicija.
1689 m.	– Sausra: neužderėjo avižos, išdegė pasėliai.
1708-1710 m.	– Karo padariniai: sudegė klėtys su pilnais aruodais, sugriautas miestas ir turgus.
1721 m.	– Maras.
1734-1751 m.	– Nederlius, kariuomenės žygiavimas, rekvizicija.

Netoli Sandomierzo, Opatówe, padėtis buvo panaši, nors ją dar labiau sunkino priešiško kaimyno, Stanisławo Jagnińskio antpuoliai. Jo žmonės įsiveržę išvarydavo gyventojus ir nuėmę pasiimdavo visą Lubomirskio derlių.

Visa tai negalėjo neatsiliepti prekybai. 1654-1658 m. Kanczugoje buvo parduota tik 34 procentai rugių, 24 – kviečių, 12 – miežių,

* Kapa lygi 60 pėdų.

15 – kanapių, 3 – avižų ir 2 procentai grikių. Per kitus penkerius metus, 1659-1663 m., grūdų parduota jau daugiau: 37 procentai rugių, 48 – kviečių, 29 – miežių, 6 – kanapių, 10 – avižų ir 1 procentas grikių. Kasmetiniai rodikliai rodo, kad dar labiau skyrėsi čia pat, vietoje, parduodamų ir išvežamų iš apskrities grūdų kiekis. 1654 m. Kanczuga eksportavo tik 55,2 procento rugių ir nieko daugiau. 1655 ir 1656 m. miežių pavyko išsaugoti tik tiek, kad užtektų sėjai, ir tik labai nedaug vietiniams pirkėjams parduota rugių ir avižų. 1657 m. Kanczuga vėl nieko daugiau neeksportavo, tik rugius (56,6 procento), 1658 ir 1659 m. išvis nieko, nors derlius buvo geras. 1660 m., kai baigėsi karas, derlius buvo rekordinis, ir eksportuota 58,5 procento rugių bei 46,4 procento kviečių. 1661 m. 44,8 procento rugių eksportuota, o kviečiai parduoti vietiniams gyventojams. 1662 ir 1663 m. rugių eksportas krito atitinkamai iki 9,2 ir 3,7 procento, bet užtat išaugo kviečių eksportas, kuris tada buvo didžiausias per visą dešimtmetį ir sudarė 50,6 procento 1662 m. ir 57 procentus 1663 m. Tad jei nagrinėtume visą dešimtmetį apskritai ir imtume tik eksporto vidurkį, labai nutoltume nuo tiesos. Iš dvejų pagrindinių javų rugiai patikimiau užderėdavo, kad liktų ir parduoti. Kviečius didelėmis siuntomis eksportuodavo tik tuomet, kai ir derlius, ir išorinės sąlygos buvo itin palankios. Iš visų tais metais gautų grūdų didelė dalis buvo paliekama sėjai, mokesčiams natūra, gyvulių pašarui, maistui, dalis duodama baudžiauninkams, skurdesniems latifundijos dvarams, atidedama miltams, skiriama kariuomenės poreikiams, pasiliekama atsargai ir parduodama turguje. Tik labai derlingais metais dvaruose buvo išauginama tiek grūdų, kad būtų galima pelningai eksportuoti. Taigi arba dvarai eksportuodavo daugiau nei pusę rugių ir kviečių, arba išvis nieko.

Bendras eksportuojamų grūdų kiekis Lubomirskių latifundijoje 1663-1750 m. laikotarpiu svyravo nuo minimalaus (1713 m.) 13 lastų 11 bušelių, iki maksimalaus (1729 m.) 522 lastų 18 bušelių. Statistinis vidurkis tais metais, kai būdavo kas nors eksportuojama, yra apie 127 lastai per metus, o bendras – apie 50 lastų. Patys savaime šie skaičiai mažai ką sako, bet palyginus su grūdų eksportu 1614-

1649 m., kuris vidutiniškai per metus buvo 533 lastų, tai yra prieš smukimą, matyti ryškus skirtumas. Skaičiai gali parodyti nebent bendrą vaizdą apie to meto grūdų pardavimo didikų dvaruose mastą.

Grūdų „socialinė kilmė" – tai klausimas, dėl kurio Lenkijos istorikai iki šiol nėra priėję jokio priimtino sprendimo. Net ir didikų dvarų grūdų produkciją, nors ji buvo užrašoma į knygas, vis dėlto labai sunku apskaičiuoti, o kaip sužinoti bajorų ir valstiečių parduotų grūdų kiekį, kai nėra jokių dokumentų, kuriais būtų galima remtis, ir trūksta ekonominių kriterijų, skyrusių atskiras visuomenės klases. O ir dedukcijos metodu einant nuo žinomo prie nežinomo negalima lengva ranka spręsti apie kiekinę išraišką. Jei koks vidutinis bajoras turi 3 kaimus greta didiko 15 kaimų dvaro, tai dar visiškai nereiškia, kad jis iškuls grūdų sau arba parduoti atitinkamai penkiskart mažiau. Ekonominė sėkmė, sprendžiant iš turimų šaltinių, atitinka geometrinę progresiją. Jei būtų galima lyginti, tai nepalankios sąlygos, perpus sumažinančios didiko pelną, vidutiniam gamintojui visiškai nepaliktų ką parduoti, o valstiečiui ir pačiam grėstų badu. Lygiai taip pat palankios sąlygos leistų valstiečiui parduoti maišą grūdų, bajoras savo derliaus pripiltų pilnus laivų triumus, o didikas į aruodus prisikrautų atsargų dešimtmečiams. Deja, kaip jau sakyta, gamybos metodų neįmanoma palyginti.

Lenkijos grūdų gamybos tyrinėjimų rezultatai sukėlė gyvą diskusiją, panašią į tą, kokia vyko dėl bajorijos iškilimo ar nuosmukio Anglijoje.[5] Paaiškėjo, kad didikai grūdų prekyboje neturėjo jokių privilegijų, bent jau iki 1650 m. Aišku ir tai, kad atskiri regionai šia prasme vienas nuo kito labai skyrėsi. Išsamiai ištyrus Włocławeko 1537-1576 m. mokesčių knygas, matyti, kad pagrindiniai grūdų tiekimo centrai būrėsi Didžiojoje Lenkijoje, Kujavijoje ir Mazovijoje, tai yra ten, kur nebuvo daug didžiulių dvarų. Karališkoji Prūsija 1570-1620 m. taip pat išaugino gausius derlius, kurie sudarė didelę Lenkijos grūdų gamybos dalį, tuo tarpu Mažoji Lenkija, Volynė ir Podolė savo produkcija galėjo pasigirti tik derlingiausiais metais.

Savo išaugintus grūdus ūkininkas pats turėjo pristatyti į Gdanską, nes tokios paprastai būdavo sutarties sąlygos. O tais laikais vie-

nintelis veiksmingas būdas vežti dideles grūdų siuntas buvo vandens kelias.

Gdanską su šalies giluma jungė sudėtingas upių tinklas. Visi pagrindiniai Vyslos intakai – Narevas, Pilica, Bugas, Vepšas, Vislokas, Dunajecas ir Sanas – tiko navigacijai. Visi upių uostai, vadinamieji *pali* (pastoliai), – Tarnówas, Jarosławas, Lubartówas, Uściługas – turėjo daugybę sandėlių ir prieplaukų. Tolimiausieji Beskidų, Karpatų ar Volynės rajonai buvo nutolę nuo jūros už tūkstančio kilometrų. XVIII a. Vyslos upių sistema Bidgoščiaus kanalu (1771) jungėsi su Varta-Brda, Karališkuoju kanalu (1775-1784) – su Pripete-Dnepru ir Oginskio kanalu (1765-1784) su Ščiara-Nemunu.

Tuometiniai upių laivai (barkos) buvo šešių ar septynių rūšių. Juos pirkdavo ar aukštupių uostuose nuomodavosi su visa įgula ir pasibaigus kelionei palikdavo Gdanske. 1796 m. Benvenutas von Lessenau, Zamośćės *Kreisingenieur*, sudarė tikslų sąrašą, iš kurio galima sužinoti, kokios buvo kainos:

A	B	C	D	E	F	G
SZKUTA	Marktschigg	(plaustas)	20	1140	2500	8
DUBAS	Boot	(barža)	14	800	1500	8
BYK	plattesSchiff	(plokščiadugnė valtis)	12	600	500	8
ŁYŻWA	–	(pontonas)	10	600	1250	8
KOZA	kleines Marktschiffe	(plaustas)	10	500	750	8
GALAR	Galera	(baidokas)	8	400	180	8
BERLINKA	Oder Kahn	(valtelė)	6	300	1250	8

A – lenkiškas pavadinimas, B – Lessenau užrašytas vokiškas pavadinimas, C – laivo tipas, D – įgulos narių skaičius, E – maksimalus grūdų svoris gorčiais (lenkiškais bušeliais, *korcy*), F – pirkinio vertė Reino auksinais, G – vidutinė krovinio kaina zlotais už lastą.[6]

Iš visų šių laivų svarbiausias grūdų prekyboje buvo plaustas (*szkuta*). Masyvus, negilus, susidedantis iš plūduriuojančių rąstų platformos, su kvadratine grūdų talpykla ir pastoge įgulai, jis buvo plukdomas srovės, tačiau upeiviai dar galėjo pastumti jį kartimis iš

šonų arba iškelti didelę kvadratinę burę. Plaustą vairuodavo užpakalinėje jo dalyje įtaisytu ilgu vairo irklu, o dažnai prirakindavo grandinėmis prie kitų plaustų ir sudarydavo vilkstinę. Atplaukus į Gdanską plaustas buvo išardomas, o rąstai parduodami.

Didikai grūdus galėjo nusiplukdyti savo jėgomis. Grupė baudžiauninkų, kurie buvo ir darbininkai, pjovėjai, vežėjai, ir laivų statytojai bei valtininkai, lydėdavo grūdus nuo laukų iki jūros.

Dauguma vis dėlto naudojosi profesionalų paslaugomis. Gdansko bendrovės glaudžiai bendradarbiavo su škiperiais, kurie organizuodavo grūdų surinkimą, sandėliavimą, pakrovimą, akcizo ir muito mokėjimą bei pristatymą į vietą. Skirtingai nuo pačių pirklių, škiperis (*szypr*) paprastai būdavo lenkų kilmės. Jo darbas susidėjo iš dviejų dalių: surinkti grūdus vietoje, pavyzdžiui, Žemutiniame Kazimiere ar Włocławeke, ir vadovauti laivui kelionės metu. Dažniausiai jam padėdavo raštininkas (*pisarz*) ir ekonomas (*szafarz*). Šiaip jau laivą plukdydavo valtininkų gildijos nariai, kurių galima buvo pasisamdyti kiekviename uoste. Vyriausiasis valtininkas (*rotman*), kontroliuojantis įgulą, ir vairininkas (*sternik*) buvo įgudę savo darbo meistrai, išmokę šios profesijos, ilgai dirbdami mokiniais (*frycz*). Atlyginimai priklausė nuo kelionės ilgumo, metų laiko bei reikalavimų. 1796 m. Lessenau išvardija plausto įgulos, vykusios maršrutu Zamośćė – Gdanskas, uždarbius. Jiems buvo sumokėta dukatais (neskaitant visiško išlaikymo): škiperiui – 100 dukatų, raštininkui – 50, ekonomui – 20, vyriausiajam valtininkui – 24, vairininkui – 14, virėjui – 2, penkiolikai upeivių – po 2-4 dukatus. Iš viso išmokėta 255 dukatai.

Labai svarbu buvo pasirinkti tinkamą kelionės laiką. Grūdų kainos Gdanske įvairiu metų laiku svyravo, tad visi kiek įmanydami stengėsi grūdus pristatyti metų pradžioje, kai kainos būdavo aukštos. Toli pietuose gyvenantys ūkininkai paprastai paleisdavo savo krovinius upe rugsėjį ir spalį, o žiemai palikdavo juos vidurupio sandėliuose. Pagrindinis plukdymas prasidėdavo pavasarį, kai tik ištirpdavo ledas. Iš čia ir jo pavadinimas – *frujor* (vok. *Frühjahr* – pavasaris). Tuomet daugybė plaustų lenktyniaudami vienas su ki-

tu skubėjo patvinusia Vysla greičiau pasiekti užsienio laivus. Birželį ir liepą nuslūgdavo ir upė, ir turgus, taigi plaustų Vysloje apmažėdavo.

Ūkininkui, neturinčiam savo transporto, tekdavo rinktis vieną iš trijų galimybių. Pirma, parduoti grūdus vietiniame turguje, bet ir kainos, ir pelnas čia buvo nedideli. Antra, parduoti juos kaimynui ar škiperiui, kurie ėmė mokestį už tai, kad priima papildomą krovinį. Trečia, pačiam nuvežti grūdus į Gdanską. Pastaroji galimybė buvo ne tik pilna nuotykių ir rizikinga, bet ir geriausia proga gauti didelį pelną, be to, dažniausiai palikdavo įspūdį visam gyvenimui. 1670 m. su tokiu pasirinkimu susidūrė Janas Chryzostomas Pasekas. Smogorzówe, Mažojoje Lenkijoje, buvo išsinuomojęs nedidelį ūkelį, iš kurio gaudavo kuklų pelną. Bičiuliai patarė jam pasilikti namuose, tačiau jis buvo senas kareivis, tad nutarė rizikuoti. Savo atsiminimuose Pasekas pasakoja, kaip jam tai atsipirko:

Kai aš gyvenau Smogorzówe, pirmą kartą išplaukiau plaustu. Neturėdamas patirties, kreipiausi į senus škiperius patarimo ir jie mane prigąsdino, kad tenai (Gdanske) mane, naujoką, visi apgaudinės. Tačiau, dėkui Dievui, aš pardaviau savo kviečius brangiau negu jie patys. O buvo taip. Du bajorai, Ujście Solnų seniūnas Piegłowskis ir Varšuvos vynininkas Opackis, susikivirčijo Gdanske su grupe pirklių, ir todėl šie nutarė nieko iš jų nebepirkti. Man, stovinčiam eilėje iškart po jų, sumokėjo 150 zlotų už kviečius, kad įerzintų anuodu. Viską pardaviau ponui Jarlachui. Kitiems (iš mūsų vilkstinės) teko derėtis su pirkliais dėl kainos ir jie gavo tik po 110 zlotų. Tad tie, kurie perspėjo, kad aš būsiąs apiplėštas, buvo apiplėšti patys.[7]

Kasmetinės kelionės žemyn Vysla netrukus tapo svarbia Lenkijos visuomenės gyvenimo dalimi. Kaip ir karas, jos suteikdavo provincijos bajorams galimybę pamatyti platųjį pasaulį, praturtindavo įspūdžiais ir leisdavo patirti nuotykių tiems, kurių patyrimas ribojosi tik jų valdų sienomis. Tai skatino ir kultūros plėtrą, naujų žodžių lenkų kalboje, naujų prozos ir poezijos kūrinių radimąsi. Verta paminėti Sebastiano Fabiano Klonowico 1596 m. išspausdintą poemą *Flis, to jest spuszczanie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi* (*Sielininkystė, arba laivų plukdymas Vysla ir jos inta-*

kais).[8] Poemoje aprašoma kelionė upe XVI a. pabaigoje. Ji sumanyta kaip vadovas keliautojui, pirmą kartą išsiruošusiam svetur, ir yra pilna išsamių paaiškinimų bei praktinių nurodymų. Kaip ir daugelis to meto kūrinių, *Sielininkystė* rodo autorių turėjus klasikinį išsilavinimą, bet jos žavesį lemia naiviõs nuostabos ir linksmybės jausmai, kuriuos sukelia kelionė. Palyginęs uždarą kaimiškosios Lenkijos aplinką su keistu, svetimu laivų ir jūros pasauliu, Klonowicas toliau aiškina skaitytojams, kokią dalį savo išaugintų grūdų parduoti, kokią palikti atsargai, kaip nusipirkti plaustą, kaip apsirūpinti maistu kelionei, kaip nukelti kepurę gildijos atstovui, kaip vairuoti, o svarbiausia, kaip derėtis su Gdansko pirkliais. Pateikiamas ir trumpas plaustininkų žargono, kurį daugiausia sudaro vokiečių kilmės žodžiai, žodynėlis, be to, perspėjama apie kelionėje tykančius pavojus: užplaukti ant seklumos arba susidurti su paskendusiais rąstais, kuriuos vadindavo *wilki* – vilkais, įsivelti į plūduriuojančio vandens malūno, dėl savo rato keliamo triukšmo vadinto šnypštesiu (*bździeły*), lynus bei apie nemaloniausią dalyką – atsitrenkti į didelę medinę užtvarą įplaukus į Gdansko uostą. Remdamasis madingu Renesanso laikais topografinio aprašo modeliu, Klonowicas taip pat prideda išsamių žinių apie visus praplaukiamus pakrantės objektus pradedant tiltu Varšuvoje, baigiant Žaliuoju tiltu Gdanske. Vienas po kito vardijami visi miestai, gyvenvietės, salos, intakai, sienos, pilys, abatijos ir bažnyčios, kuriuos galima pamatyti pakeliui, pasakojami su jais susiję istoriniai anekdotai ir legendos. Čia ir Czerwińskas su kanauninkų vienuolynu; Płockas, jo aukšta katedra su dviem auksiniais kryžiais; Włocławekas su savo muitine ir alaus darykla, Nieszawa, užstatyta ilga raudona plytinių siloso bokštų eile, Zlotorijos pilies griuvėsiai; čia ir senoji Torunė:

[...] turtinga savo Dora,
Kur tvarkingus miestiečius lydi
Ramybė ir Kuklumas, kur Sąžinė klesti
Ir teisingumas [...].

Torunė, kurios iškilios sienos, bokštų smaigaliai ir kupolai rėžia dangų; Brdos upė, garsėjanti savo lašišomis, sraunūs Pragaro vartai už Fordono, Chełmnas – Karališkosios Prūsijos upių uostas, Najburgas, kuriame flamandų gyventojai įsirengė apgalvotą užtvankų sistemą. Pagaliau Gniewos miestas, kurio vardas siejamas su žodžiu „pyktis“: Nogato upė, supykusi ant „Vandos Vyslos, Krako, karaliaus Drakono, dukters“, pabėgo iš dvaro ir surado savo kelią į jūrą. Autorius pataria vengti kai kurių vietų, tokių kaip Nieznakowskio sala už Płocko, kur įsikūrė siaubinga piratų grupuotė, arba kita sala prie Torunės tilto, kurioje gyveno iš miesto išvaryti veneriniai ligoniai. Bet taip pat pakeliui buvo ir tokių vietų, kur kiekvienam plaustui derėjo sustoti. Tai – Šv. Barboros bažnyčia Sartawicuose, kurioje savo globėjos himną „gieda valtininkai ir išmoksta mokiniai“, arba „Ganskrug“ („Žąsies užeiga“), kur galima paskutinį kartą sustoti ir pailsėti prieš įplaukiant pro Gdansko užtvarą.

Greičiausiai pats įspūdingiausias poemoje yra Klonowico piešiamas paveikslas, kai lenkų keliautojas „lyg tikras riteris“ įplaukia į Gdanską. Su nuostaba žvelgia jis į aruodus, didžiulius rąstų ir potašo sandėlius, „įmantrius“ keltuvus ir kranus, šliuzus, tiltines svarstykles, variklius, grįžračius ir ne mažiau – į vandenynais plaukiojančius laivus su aukštais bokštais ir stebėjimo tilteliais ant stiebų, kuriuos autorius valstietiškai pavadina gandralizdžiais. Suglumęs, susižavėjęs ir įtarus, atvykėlis vaikštinėja palei pakrantę, norėdamas rasti pirkėją savo grūdams arba teisininką, kad padėtų sudaryti sutartį:

> Jūs, drąsieji bocmanai, laukiate čia savo klientų,
> Tolimųjų kraštų bajorų ir pirklių.
> „Parduodama!“ „Pirkite!“ „Sutarta!“ „Eik šalin!“
> Kiekvienas juk žiūri savęs.
> Šypsokis, jei parduodi, raukykis, jei perki,
> Ne protingą, o kvailį išsirinki...
> Kad mokėtų grynais! Ir iš anksto.
> Lai tavo vertėjas jį sveikina ir laukia atsakymo.
> Arba *sprechen* pats, jei manai sugebąs,

Tik saugokis sukčiaus.
Jei atvejis sunkus, kvieskis vertėją,
Ir agentas profesionalas čia tau padės.
Jei ne, su tais prekeiviais teks pačiam derėtis
Darkyta lotynų kalba:
„Heus, mane, quieso faciesque grautum
Indica nobis, puer, advocautum,
Omnium sub quo dirimuntur omnes
Iudice causae."
Vokiečio atsakymas yra toks pat klampus kaip jo gramatika
Begėdė. *„Pocz* mano senoji motin,"
Jis sušuks: *„Kfyd folunt? aut me tomini Poloni*
Indice quaerunt?
Hic vere causas adzit adfocatus.
Hiudicat fero dirimitque nostro
More scultetus, focitatque Teuto
Nomine Schultzum.
Ficus est longus, tomus alta toto
Eminet fico; patet illa cuifis
Ista sculteti domus est, in dzilla
Dziura ministrat."
Tu klausi savo draugo: „Ei, ar girdi, Martynai,
Ar čia tas Kryksmanas lotyniškai porina,
Ar vokiškai?.."
Galiausiai Rotušėje, apeliaciniame teisme
Ant sutarties deda antspaudą.
Bokšto laikrodis muša valandą po valandos,
O tu lauki Prūsijos registratūroje prie durų,
Kol praeis rusiškas mėnuo. Kaip vis dėlto apsigavai
Atvežęs čionai tuos grūdus![9]

Nuo seno Gdanskas garsėjo linksmybėmis ir nuodėmėmis. Imperijos poetas laureatas, vėliau Varmijos vyskupas, rašęs XVI a. pradžioje, Janas Dantyszekas savo tiradoje *Ionas Propheta* (*Jonas Pranašas*) prilygino gimtojo miesto nuodėmes Ninevijos nusikaltimams:

Urbs nova, dives opum, Dantiscum sive Gedanum.
Accipe, divina quae tibi mente loquor!

Est breve tempus adhuc: si non peccata relinques
  Hoc quibus exundas tempore, fracta rues.
Crevisti cito, sic etiam superis male grata
  Decresces; instant iam tua fata tibi.
Impietas, fastus, luxus, tria monstra, ruinam
  Iam, tibi, ni fuerint prorsus abacta, parant [...].*[10]

Tačiau laikas neištaisė klaidų. 1663 m. prancūzų keliautojas, vardu Payenas iš Meaux prie Marnos, aprašė įvykį Gdansko vyninėje, kur jis susidraugavo su lenkų bajoru, tik ką pardavusiu savo grūdus:

Mes jau buvome beišeiną, kai įžengė gal kokių šešių pėdų ūgio vyras. Jis buvo švariai nusiskutęs, paakiai išvagoti gilių raukšlių. Tai buvo lenkų bajoras, lydimas gal penkiolikos tarnų [...] Vos tik mus išvydęs, pradėjo rodyti savo draugiškumą, spausti mums rankas ir prašyti mus priimti jo pagarbą ir nuolankumą [...] Turėjome pereiti prie lotynų kalbos [...] Jis pasisakė sergąs ir jau dvi savaites ieškąs, kas galėtų patvirtinti jo įsitikinimą, kad girtavimas yra geresnis vaistas nei susilaikymas [...] Kai mes išlenkėme penkiolika ar šešiolika bokalų, mano bičiulis pasiūlė jam savo pypkę [...] Tačiau jis, iki tol nieko nė nežinojęs apie tabaką, apžiojo pypkės galvutę ir iš visų jėgų truktelėjo degančius dūmus tiesiai į skrandį [...] Bajoras manė, kad tabaką reikia gerti, o ne išpūsti į orą [...] Staiga jis pašoko nuo stalo ir, stvėręs šviestuvą, pradėjo daužyti savo galvą sienon ir raitytis ant grindų. Iš burnos veržėsi putos lyg įsiutusiam buliui, ir atrodė taip, tarsi tuoj kris iš įsiūčio negyvas [...] Bet po to išsivėmęs truputėlį atsipeikėjo [...] Aklai prisvirduliavęs prie manęs, puolė mane aistringai bučiuoti, sakė, kad atiduos man vieną iš savo dukterų kartu su dešimčia tūkstančių svarų ir dviem šimtais tarnų [...] Būsimų vedybų proga mes kėlėme tostą po tosto [...] Tik žiūriu, kad jis vėl išsitiesė ant nugaros, meldė įpilti vyno ir ragino mus gerti už Osmanų imperijos žlugimą [...] Jis mane buvo beįtikinąs, kad aš esu tikras lenkas ir kad turėčiau rengtis kaip lenkui pridera. Pradėjęs nuo savo rausvo apsiausto, susegamo raižyto sidabro sagėmis, bajoras ėmė nusirenginėti ir aprengė mane nuo galvos iki kojų savo drabužiais. Nusisegęs kardą, liepė man jį pabučiuo-

* Naujas mieste, turtingas mieste, Dancige arba Gedanum, / Paklausyk pranašystės, kurią ruošiuosi tau paskelbti. / Tavo valandos suskaičiuotos: jei neatsikratysi nuodėmių, / Kuriose dabar tu gyveni, būsi sunaikintas. / Greitai iškilai, / Taip lygiai greitai žūsi. Tavo likimas nulemtas. / Bedievystė, pasipūtimas, lėbavimai – trys ženklai jau pranašauja / Tavo žūtį, nebent tu jų išsižadėtum...

ti, po to prisegė prie mano šono ir pareiškė, kad šiam kardui Lenkija turi būti dėkinga už savo laisvę [...], o aš tuo tarpu karštligiškai sukau galvą, kaip man nuo jo pabėgti [...].[11]

Kokia nuostabi vieta Gdanskas turėjo atrodyti kaimo žmogui! 1600 m. čia gyveno 50 000 gyventojų, tai yra penkis kartus daugiau nei karališkojoje sostinėje Varšuvoje ir tris kartus daugiau nei Krokuvoje ar Poznanėje. Tai buvo respublika Respublikoje. Pagal Kazimiero Jogailaičio suteiktas ir Stepono Batoro išplėstas privilegijas Gdanskas turėjo savivaldą. Čia buvo vykdoma sava finansų politika bei kalami savi pinigai. Gdanskas turėjo savo miliciją, patyrusią kovoti apgulties karą, o iki 1640 m. – net savo karo laivyną, iš kurio išaugo Karališkasis laivynas. Miesto visuomenę sudarė sudėtinga kastų ir gildijų sistema, kurių kiekviena turėjo savo įstatus ir narystės reikalavimus. Žmogų, atvykusį iš kaimo, kur daugybei valstiečių visų metų triūso rezultatas tebūdavo vos keli maišai grūdų, viskas čia turėjo stebinti neįtikėtina gausybe ir turtingumu. Trijuose tūkstančiuose dirbtuvių buvo gaminami visi to meto prabangos daiktai: aksomas, šilkas, baldai, juvelyriniai dirbiniai, knygos, paveikslai. Gdanskas buvo europietiško gyvenimo vitrina. Čia galėjai sužinoti paskutines naujienas, madas ir pažiūras. Gdanskiečiai mėgdžiojo ispaniškus rūbus, o namus statėsi flamandų pavyzdžiu. Jie keliaudavo užsienin ir priimdavo savo miestan visokius pabėgėlius – nuo olandų audėjų iki prancūzų hugenotų. Gdansko patricijai, jei tik netvarkydavo verslo reikalų, pasinerdavo į prabangų politikos, muzikos, bibliotekų, kolekcionavimo pasaulį, laiką leisdavo elegantiškose vilose, apsuptose angliškų parkų. O amatininkai, darbininkai prakaitavo, patirdami ir laimėjimų, ir praradimų – mieste, kur uždarbiai buvo geri, bet ir konkurencija žiauri, kur privilegijos buvo griežtai saugomos nevengiant net intrigų ir peštynių ir kur buvo smerkiama tinginystė. Gdanskas buvo darbo, prabangos ir kultūros skruzdėlynas – toks įprastas Italijoje ar Nyderlanduose, bet visiškai unikalus Lenkijoje. Todėl, be abejonės, jis buvo nepaprastas traukos centras, materialistų Meka, kuri traukė ir viliojo bajorus pirkti ir parduoti, žlugti ar praturtėti. Čia jie įsigydavo šio to –

ar kokį mažmožį, ar prabangų daiktą – namams, šeimai, sužinodavo naujienas, paspoksodavo į miesto įžymybes ir išsipardavę bei išsekę leisdavosi lėton kelionėn Vysla prieš srovę atgal į namus.

Kad būtų palaikomas aukštas gyvenimo lygis, be grūdų, reikėjo eksportuoti ir įvairiausių kitų prekių. Eksportas prilygo importui. Laivai, gabenantys grūdus, būdavo kartu pakraunami vilnos, linų, odos, medienos ir metalų. Į Gdanską jie plukdydavo manufaktūrose gamintų dirbinių, kolonijų produktų, žuvies, alkoholio, druskos ir anglies.

Gdansko prekybos struktūra išties buvo labai sudėtinga. Vidaus rinka siejo miestą su kitomis Respublikos dalimis. Vakaruose Gdansko ryšiai siekė Vokietiją, ypač Sileziją, garsėjančią geros kokybės audiniais, metalo dirbiniais, įrankiais ir ginklais, žemės ūkio padargais, pietuose – Krokuvą ir Dunojaus upės baseiną, rytuose – Łukówą, gyvulių ir odos prekybos centrą, Ukrainą, iš kur buvo gaunamos potašo ir salietros siuntos, o netiesiogiai ir Maskvą, iš kur vien tik 1600 m. į Gniezno turgų buvo pristatyta apie 800 000 kailių. Jūrų keliais Gdanskas prekiavo su visais veikiančiais pasaulio uostais. Nors bendras prekybos vaizdas nuolat keitėsi, bet iš turimos vienų – 1641-ųjų – metų statistikos galima daugmaž spręsti apie pagrindinių prekių kiekį ir įvairovę:

GDANSKO UŽSIENIO PREKYBA 1641 METAIS

	Eksportuojamos prekės	*Kaina Prūsijos sidabriniais*	*Procentai*
A.	Grūdai	19 693 862	71,3
B.	Kiti žemės ūkio produktai	2 302 172	8,4
C.	Maisto produktai	251 290	0,9
D.	Mediena ir kt.	1 022 550	3,8
E.	Metalai, mineralai	3 184 996	11,4
F.	Manufaktūrų dirbiniai	1 104 118	3,7
G.	Žuvis	115 319	0,5
		27 674 307	100,0

	Importuojamos prekės	*Kaina Prūsijos sidabriniais*	*Procentai*
1.	Manufaktūrų dirbiniai	7 041 870	40,7
2.	Kolonijų produktai	3 776 509	21,2
3.	Žuvis ir žuvies taukai	1 801 813	10,4
4.	Alkoholis, vynas ir spiritas	1 775 513	10,3
5.	Druska	357 121	2,1
6.	Žemės ūkio produktai	171 206	0,9
7.	Kuras, anglis ir kt.	1 894 012	10,9
8.	Oda, kailiai	530 165	3,5
		17 348 209	100,0[12]

Klestėjimo laikotarpiu Gdanskui priklausė trys ketvirtadaliai visos Respublikos užsienio prekybos.

XVIII a. net smulkiausia informacija apie prekes, kainas ir laivų judėjimą išliko Gdansko „gyventojų" prancūzų pranešimuose. Didžiojo šiaurės karo metu Prancūzijos vyriausybė labai susirūpino dėl Rusijos galios iškilimo Baltijos regione ir Prancūzijos prekybos čia smukimo. Gdanskui buvo neparanku tai, kad rusai blokavo švedų pakrantę ir taip pat neigiamai jam atsiliepė didėjanti Karaliaučiaus konkurencija. Dėl to prancūzų pasiuntiniams Gdanske buvo įsakyta smulkiai registruoti visą uosto komercinę veiklą ir siųsti savo pastabas į Paryžių. Kiekvienų metų pabaigoje iš tų ataskaitų buvo apskaičiuojamas kiekvienos prekės, pradedant gintaru ir baigiant marinuotu eršketu, eksportas ir importas tais metais, kaina, kur ir iš kur gabenta. Buvo žymimi kainų svyravimai Gdanske ir lyginami su atitinkama informacija Prancūzijoje. Įdomiausia, kad smulkiai aprašomas kiekvienas įplaukiantis į Gdanską laivas. Pavyzdžiui, 1717 m. spalio 23 d. ataskaitoje randame per penkias paskutines metų savaites praplaukusių laivų sąrašą (žr. lentelę p. 309).

Vargu ar Prancūzijos vyriausybė turėjo naudos iš šių sąrašų, nes juose minimi vos keli prancūzų laivai. Pasiuntinio Gdanske komerciniai interesai pabusdavo tuomet, kai likdavo laisvo laiko nuo daug svarbesnių – karinės žvalgybos pareigūno – pareigų. Prancūzus kur kas labiau domino Rusijos laivyno Kronštate sudėtis nei potašo kai-

Kapitonas	*Gimtasis uostas*	*Iš kur plaukia*	*Krovinys*	*Kur plaukia*	*Krovinys*
1. Jakub Doring	Amsterdamas	Peterburgas	Jaučių odos	Kopenhaga	Razinos, apyniai.
2. Andreas Morrow	Kirkcaldy	Kirkcaldy	-	Škotija	300 statinių, muilas, audiniai, kamščiai.
3. Mathew Spake	Newcastle	Gothenburg	Galąstuvai	Amsterdamas	42 l. rugių, 5 l. potašo
4. Alex. Steward	Kirkcaldy	Kirkcaldy	Silkės	Škotija	Muilas, kanapės, mediena, virvės
5. Johann Nordstrom	Lübeck	Lübeck	Balastas	Lübeck	70 l. rugių
6. Hans Hannson	Lübeck	Lübeck	Prieskoniai	Lübeck	30 l. rugių, džiovintos slyvos, apyniai
7. Marten Schwerdfeger	Kolberg	Kolberg	Kotikų kailiai	Kolberg	45 l. rugių
8. Michael Blank	Kolberg	Kopenhaga	Silkės	Kolberg	13,5 l. rugių, 2 l. miežių
9. Magnus Kehlman	Gdanskas	Newcastle	Škotiška druska	Amsterdamas	45 l. kviečių, 105 l. rugių
10. Gerrit Lolling	Amsterdamas	Bordeaux	Dažai, melasa, terpentinas, 728 statinės vyno	Amsterdamas	95 l. kviečių, 55 l. rugių, burinis audeklas, apyniai
11. Herman Tokes	Amsterdamas	Škotija	Kreida	Flensburg	30 l. rugių
12. Hertie Jansen	Gdanskas	Prancūzija	Druska, melasa	Amsterdamas	60 l. kviečių, 65 l. rugių
13. Robert Gray	Leith	Škotija	Sūdytos silkės	Lübeck	25 l. rugių
14. Walter Gray	Peterhead	Škotija	Silkės	Škotija	Statinės, muilas, audiniai, kanapės, vengriškas vynas
15. Dirk Joppes	Haarlem	Bordeaux	Vynas, actas, melasa	Amsterdamas	70 l. rugių
16. Andreas Tenen	Lübeck	Lübeck	Prieskoniai	Lübeck	106 l. rugių
17. Jan Glasemeister	Lübeck	Lübeck	Prieskoniai	Lübeck	28 l. rugių, muilas, drobės, vaškas, smala
18. Albrecht Schaff	Amsterdamas	Amsterdamas	Prieskoniai	Amsterdamas	72 l. rugių, plunksnos, vilna, burinis audeklas
19. Dirk Hannsen	Amsterdamas	Amsterdamas	Prieskoniai	Amsterdamas	35 l. kviečių, 81 l. rugių, potašas, apyniai
20. Wm. Kambie	Yarmouth	Peterburgas	-	Londonas	Potašas, plunksnos
21. Frank Rodgers	Londonas	Peterburgas	-	Londonas	Potašas [13]

nos Gdanske, nors laivų kapitonai Doringas, Kambie ir Rodgersas galėjo daug papasakoti ir apie tai, ir apie tai.

Tuo metu ne tik prancūzai, bet ir kiti užsienio pirkliai atsidūrė sunkioje padėtyje. Didžiojo šiaurės karo žygiai, pilietiniai karai Respublikoje sugriovė vidaus rinką, o eksporto poreikiai gerokai sumažėjo. Padėtį Gdanske savo memorandume apibūdino grupė Britanijos pirklių ir per Jurgio I pasiuntinį Lenkijoje ir Saksonijoje Richardą Vernoną perdavė Prekybos komisijai Londone.

BRITANIJOS PREKYBOS PADĖTIS GDANSKE 1715 METAIS

Britanijos prekybiniai ryšiai su Gdansku per pastaruosius dvidešimtį metų ėmė pastebimai visais atžvilgiais menkti. Svarbiausia to priežastis yra ilgas karas, maras Lenkijoje, dėl kurio valstybė labai nuskurdo, o daugelyje vietų neteko gyventojų, todėl užsienio prekių paklausa gerokai sumažėjo. Šios negandos neigiamai atsiliepė prekybai apskritai, bet atskirose srityse esama ir kitų nuosmukio priežasčių. Pavyzdžiui:

1. Šiaurės audiniai. Anksčiau čia buvo parduodama labai daug šiltų šiaurės audinių. Dabartinio nuosmukio ir beveik visiško žlugimo šioje prekybos srityje pagrindinė priežastis yra ta, kad Silezijoje pradėtas gaminti šiurkštus audinys, kuris [...] čia vežamas be jokio muito, todėl geriau perkamas nei mūsų audinys, nes jis, atgabentas jūra, labai brangiai apmokestinamas (ypač pastaraisiais metais mokestis čia kur kas didesnis nei kaimyniniame Karaliaučiuje) [...]

2. Gražesni mišrūs ir dažyti audiniai, kuriuos dėvi Prūsijoje ir Lenkijoje, dabar importuojami iš Olandijos, ir jų kiekis, palyginti su visu importu, yra dešimteriopai didesnis negu anksčiau. Olandijos audinys yra plonas ir lengvas, dažai pigūs ir ryškūs, nors nei audinys, nei dažai nėra tokie tvirti kaip mūsiškiai, bet įtinka pirkėjų skoniui, nes yra gražūs ir pigūs.

3. Nemažai šilko anksčiau buvo importuojama tiesiai iš Britanijos. Tai, ką čia dabar parduoda, yra importuota iš Olandijos ir Hamburgo, kur gautas iš Britanijos baltas šilkas (dažai ten pigesni nei Britanijoje) nudažomas ir paruošiamas. Dėl to ne tik pelnas už dažymą, bet ir pelnas už pardavimą užsienyje atitenka ne Jo Didenybės pavaldiniams.

4. Tabako iš Britanijos dabar importuojama tiek mažai, kad šią mūsų prekybos sritį galime laikyti visiškai žlugusia. Anglų tabakas anksčiau čia buvo didžiausios paklausos prekė. Tačiau pastaruoju metu olandai, pakėlę savo šalies ūkį, bei vokiečiai, parduodami Virginijos tabaką už pusę kainos paly-

ginti su mūsiške, aprūpina juo visą kraštą [...] Virginijos ir Merylando tabako vartojimas taip pat smarkiai sumažėjo, o čia dabar paklausus tabakas auginamas ir sausumos keliais vežamas iš Pamario.

Silkių, švino, alavo, odos ir bakalėjos prekių paklausa krito dėl nepaprasto valstybės nuskurdimo. Bakalėja prekiauja daugiausia olandai, kurie turi dideles jos atsargas, yra labai taupūs. Jie pasitenkina nedideliu pelnu, dėl to jiems pavyko perimti iš Britanijos į savo rankas visą šios prekybos monopolį.

Iš čia į Britaniją daugiausia vežami lininiai audiniai, mediena, potašas. Nuo tada, kai Britanijoje neseniai buvo apmokestintas muilas, potašo eksportas į ją sumažėjo, o į Olandiją padidėjo. Mes tai siejame su slaptu muilo gabenimu iš Olandijos į Britaniją, nes dideli mokesčiai verčia žmones rizikuoti, dėl ko Jūsų Šviesybė ne tik praranda papildomus mokesčius už importuojamą muilą, bet ir muitus už visas kitas sudėtines dalis, kurių reikėtų įsivežti, jei muilas būtų gaminamas Anglijoje, jau nekalbant apie tai, kad šita nelegalia prekyba užsiima mūsų žmonės ir laivai. William Morgan, William Hobman, Jonathan Beaumont, Joshua Kenworthy, Andrew Marjoribanks, Will Miller, James Adies, John Roberts, Henry Culter, Alexander Coutts, John Wighman, Rich. Wilson.[14]

Iš pirmo žvilgsnio labiausiai Gdansko užsienio prekyboje stulbino milžiniškas eksporto ir importo disbalansas. 1565 m. Gdansko ir Elblągo bendras prekybos eksporto ir importo santykis buvo atitinkamai 6:1. Jau 1620 m. Karalystės maršalka Mikołajus Wolskis skundėsi, kad šis santykis nukrito iki 5:2. 1641 m., sprendžiant pagal Gdansko muitinės įplaukas, jis nukrito iki 2:1. Jei šiais skaičiais beatodairiškai tikėtume, tai turėtume manyti, kad čia tarpo pasakiški turtai. Tačiau visos Respublikos prekybos balanso neįmanoma taip lengvai apskaičiuoti. Teigiamą Gdansko jūros prekybos balansą atsvėrė, iš vienos pusės, sausumos prekyba, ypač šalies pietryčiuose, kuri pasiglemždavo dalį aukso ir pinigų; iš kitos pusės, kaimyninių uostų veikla. Elblągas – Britanijos rytų kompanijos prekybos centras – buvo susijęs su audinių importu ir turėjo neigiamą eksporto ir importo balansą. Tai skatino pinigų cirkuliavimą trikampiu: Gdanskas – Elblągas – vidaus rinka. Karaliaučius, priešingai, dominavęs Nemuno baseine, buvo pirmasis Gdansko konkurentas. Jis eksportavo Lietuvos bei Rytų Prūsijos produktus ir importavo didžiulius audinių kiekius.[15]

Be to, problemų kyla ir dėl bendros Baltijos prekybos. *Ad valorem* mokesčiai Eresūno (Zundo) sąsiauryje rodo, kad XVII a. anglų pirkliai susikrovė nemažai pelno. Tačiau visiškai neaišku, kas padengdavo deficitą. Dar daug tektų aiškintis norint išpainioti kreditų sistemos labirintus. Specialistai nuolat susirūpinę dėl to, ar remiasi vienodais matavimo vienetais, ar jų pasirinktų metų duomenys atspindi tikrą padėtį. Niekas nėra padaręs jokių galutinių išvadų. Tikrai galime tvirtinti, kad Gdansko jūros prekybos balanso rezultatai 1550-1650 m. laikotarpiu neatspindi nei visos Respublikos prekybos balanso, nei vėlesniais metais pasikeitusios padėties.

Be abejonės, pelną susižerdavo tie, kurie to siekdavo. Iki 1650 m. grūdų kainos Amsterdame paprastai buvo dvigubai aukštesnės nei Gdanske ar Lenkijos kaime. Vidutinis 1600-1650 m. gautas pelnas buvo skaičiuojamas taip: Gdansko rugių prekybos tarpininkams +29,7 procento, kviečių pardavimo tarpininkams +28,6 procento, potašo tarpininkams +43,5 procento, už kviečius, eksportuotus į Ispaniją, +83,4 procento, už rugius, eksportuotus į Amsterdamą, +62,1 procento. Šie duomenys, ypač eksporto atžvilgiu, yra labai abejotini dėl skirtingos cirkuliavusių pinigų vertės ir importo nuostolių. Jei prekyba iš tikrųjų buvo nepelninga, nesuprantama, kodėl tiek daug laivų metai iš metų plaukė į Gdanską.[16]

Nedaug tegalime pasakyti apie individualias keliones, kurių perspektyvos buvo tokios pat permainingos kaip ir pučiantis vėjas. Vienas kitas atsitiktinai išlikęs sąrašas atskleidžia kurio nors laivo kelionės smulkmenas. Taip, pavyzdžiui, olandas Tewesas Gerckenas 1621 m. pasiuntė 40 lastų grūdų pakrautą laivą iš Gdansko į Aberdeeną. Norėdamas mažiau rizikuoti, jis paskirstė kelionės išlaidas tarp penkių kitų laivo savininkų: Hanso Fosso, Frantzo Fluckerio, Wilhelmo Bruno, Hanso Grefės ir Hanso Schultzės. Kiekvienam teko po aštuntadalį visos krovinio vertės, išskyrus Schultzę ir patį Gerckeną – juodviem teko po ketvirtadalį. Iš Gdansko atplukdytus grūdus, tikriausiai rugius, jis pardavė už 533 zlotus 10 grašių. Iš Aberdeeno jis vežė 27 lastų ir 4 barelių anglies krovinį, kurį buvo pirkęs už 230 zlotų, o Gdanske pardavė už 364 zlotus 10 grašių.

Gerckeno išlaidas sudarė atlyginimai keturiems jūreiviams ir virėjui, maistas ir nakvynė, uosto mokestis, laivo, į kurį netyčia atsitrenkė Eresūno (Zundo) sąsiauryje, remontas.

PELNAS:	*Zlotai*	*Grašiai*	*Procentai*
Kroviniai, parduoti Škotijoje	533	10	
Kroviniai, parduoti Gdanske	364	-	
Praeitos kelionės likutis	46		
Iš viso:	943	10	
IŠLAIDOS:			
Maistas (įskaitant vieną kapitono nakvynę Škotijoje užeigos namuose)	63	10	16
Laivo išlaikymas ir remontas	7	13	1
Uosto ir sąsiaurio mokesčiai	55	-	12
Atlyginimai įgulai	43	20	10
Anglies pirkimas Aberdeene	230	-	53
Nuostolių už sugadintą laivą padengimas	35	-	8
Iš viso:	433	43	(100)

Kelionės pabaigoje visi savininkai už savo dalį gavo po 61 zlotą 20 grašių. Pradinės išlaidos sudarė apie 432 zlotus (arba po 54 zlotus kiekvienam), bet pinigai grįžo per vieną mėnesį ir davė 14 procentų pelno. Kitaip tariant, nors ir ištiko nesėkmė, kelionė vis tiek buvo pelninga.[17]

Gerckeno, kaip ir šimtų į jį panašių kapitonų, parvykimas į Gdanską užbaigė vieną etapą nepertraukiamoje Vyslos prekybos grandinėje. Grūdų paklausa užsienyje, dėl ko ir būdavo leidžiamasi į tokias keliones, buvo patenkinta. Lenkijos grūdus žemyn Vysla į Gdanską plukdydavo grūdų augintojas, čia juos nupirkdavo vietinis pirklys, parduodavo olandų prekeiviui, o šis pristatydavo į užsienio uostą. Iš ten laivai grįždavo pakrauti importuojamų prekių, o iškrauti, tuščiais triumais, vėl laukdavo naujos grūdų siuntos. Ciklas buvo užbaigtas.

* * *

Socialiniai Vyslos prekybos padariniai vertinami prieštaringai: viena kitai prieštaraujančios išvados iki šiol neduoda tyrinėtojams tikslaus atsakymo. Šiandien būtų užgaulu kietakaktiškai tvirtinti, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybėje baudžiavinę santvarką lėmė eksportas, kad feodalinių prievolių augimą skatino tik ekonominiai grūdų prekybos poreikiai. Bet kartu būtų kvaila ir neigti, kad kuo labiau augo grūdų eksportas, tuo labiau stiprėjo baudžiava ir kad, šiaip ar taip, šios dvi XVI ir XVII a. pradžios socialinės ekonominės aplinkybės buvo glaudžiai susijusios. Visai tikėtina tokia argumentuotė: kylančios kainos Gdanske skatino auginti ir parduoti daugiau grūdų, o tai savo ruožtu lėmė dar didesnį vieno iš žemės ūkio elementų – žmonių darbo – išnaudojimą. Kad patenkintų grūdų paklausą, bajorai žemvaldžiai sunkė iš savo valstiečių devintą prakaitą ir stūmė į dar didesnį skurdą. Būdami vienintelio turinčio teisių visuomenės luomo atstovai, bajorai galėjo įtikinti karalių ir seimą, kad pakeistų įstatymus jų naudai, arba vadovautis esamais savo nuožiūra. Valstietis, nepajėgęs konkuruoti laisvojoje rinkoje su stambesniais grūdų augintojais, pamažu patyrė, kad tylomis susitaikyti su nauja baudžiava vis dėlto geriau nei plaukti prieš srovę kaip anksčiau laisvam, bet nuo nieko neapdraustam ir vis labiau alkstančiam. Tačiau ne Vyslos prekyba sukūrė baudžiavą. *Pańszczyzna*, arba „pono teisė nemokėti už darbą", buvo žinoma ir seniau. Grūdų prekyba tik pagreitino jau išryškėjusias tendencijas. Kaip ir medvilnės prekyba Amerikoje, ji galutinai sustiprino esamą nelygybę tarp žemvaldžių ir valstiečių, kai absoliuti vienų viršenybė prieš kitus buvo įtvirtinta įstatymu, ir atsitiktinis reiškinys tapo socialinio ekonominio gyvenimo pagrindu. Baudžiava Lenkijos ir Lietuvos valstybėje įsigalėjo tuo pat metu kaip ir vergovė Amerikoje, o ir truko beveik tiek pat. Iš tikrųjų tai antroji baudžiavos banga, kurios įvairių atmainų randame Rytų ir Vidurio Europoje ir kuri buvo pavadinta naująja baudžiava.[18]

Valstiečio akimis, baudžiavos esmę sudarė tai, kad teisė disponuoti žeme buvo garantuota šeimoms, nepajėgiančioms išsilaikyti

pinigais besiremiančioje ekonomikoje. Už darbą ponas valstiečiui suteikdavo žemės sklypą, kurį kitu atveju jam gal būtų tekę parduoti. Tol, kol priklausomybės nuo pono sąlygos buvo pakenčiamos, baudžiava reiškė pagerėjimą, vos ne pažangą valstiečio gyvenime. Ponas galėjo priversti valstietį paklusti, grasindamas iškraustysiąs jį iš žemės, bet ir valstiečiai laisvai galėjo sužlugdyti poną tingėjimu, girtuoklyste, sabotažu, padegimu ir pagaliau grasinimu pabėgti. Bajoras, įžeidęs savo baudžiauninkus arba išvaręs, pats galėjo užsitraukti nelaimę. Taigi abipusiškai sutariant dirbti buvo naudingiau ir ponui, ir baudžiauninkui. Tačiau XVI a. baudžiavos sąlygos gerokai pablogėjo. 1496 m. buvo nustatyta, kad kaimą per metus gali palikti tik vienas valstietis ir tik su pateisinama priežastimi, pavyzdžiui, įgyti mokslo arba amato. Šitas potvarkis valstiečius tvirtai pririšo prie žemės. 1521 m. karaliaus teismai nustojo priiminėti prašymus, kuriuose valstietis skundėsi savo ponu. Nuo tada dvarininkų baudžiauninkai buvo visiškai palikti savo pono malonei. Jie priklausė nuo jo ne tik teisiškai, bet ir ekonomiškai, be pono leidimo negalėjo daryti nieko – tuoktis, važiuoti į turgų, leisti vaikų į mokyklą. Be vis labiau slegiančios lažo prievolės, baudžiauninkai turėjo savo šeimininkui mokėti činšą pinigais ar natūra, bažnyčiai – dešimtinę, karaliui – mokesčius.

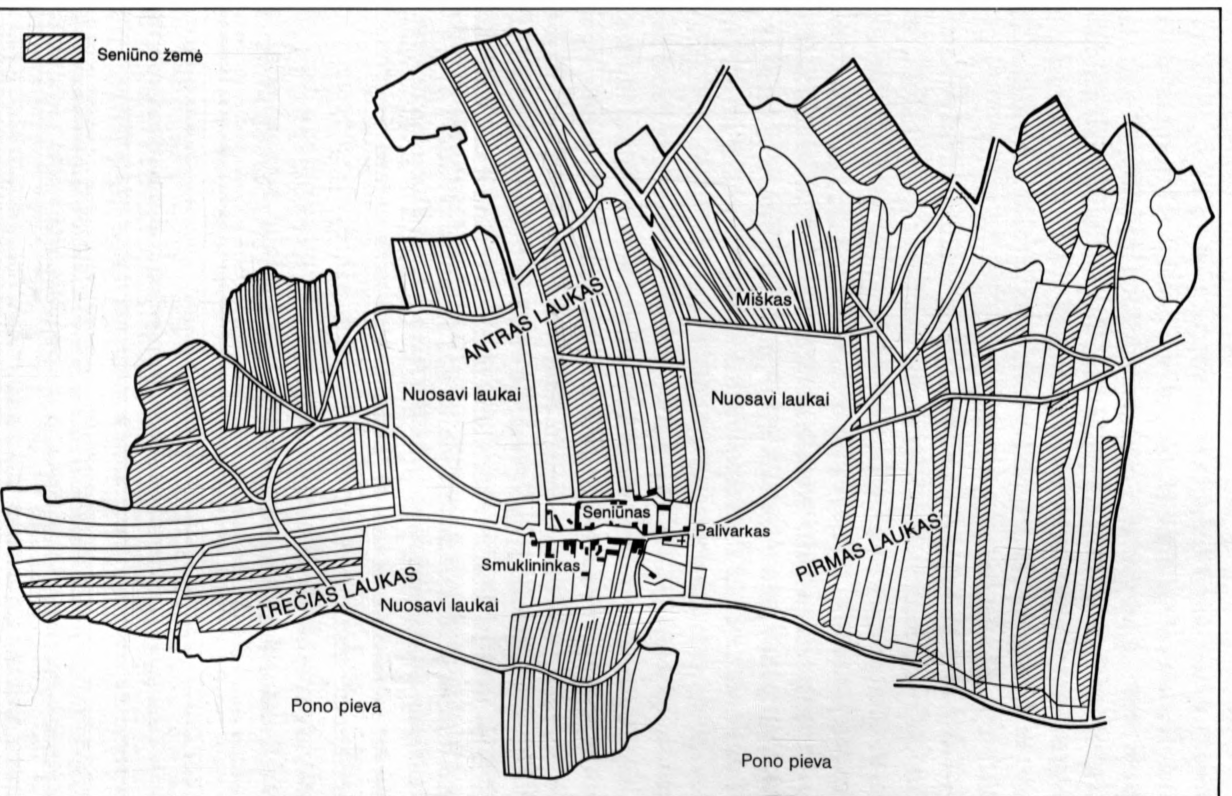
Valstietija ir toliau liko nevienalytė, tik kiek kitaip. Nedidelė turtingų valstiečių klasė galėjo pasipriešinti baudžiavai. Išsipirkę nuo darbo prievolės, jie tapdavo laisvi, ir samdydami apmokamus darbininkus, turėdavo naudos iš savo žemės. Jie buvo bekylantys į aukštesnę socialinę pakopą, taikė į buržuaziją, užsiimančią prekyba, ar net į bajoriją. Ankstesnis laisvųjų valstiečių – juos vadino įvairiai: *kmieć, gbur* arba *włoknik* – gyvybingumas pamažu slopo, jie neišvengiamai darėsi priklausomi nuo kaimynų bajorų. Tuo pat metu gausiausia valstiečių – smulkiųjų savininkų klasė – juos vadino *zagrodnik, chałupnik* ir *ogrodnik* – labiausiai papildė baudžiauninkų gretas. Paradoksas, bet neturtingiausi bežemiai valstiečiai, vadinamieji nuomininkai (*komornik*), kampininkai (*kątnik*) ar samdiniai (*parobek*), neturėdami žemės, kuri viliotų klestintį bajorą, turėjo daugiau

šansų išvengti žiauraus likimo, kurį jų broliams ruošė feodalizmas.

Ir toliau išliko dideli regioniniai skirtumai. Karališkojoje Prūsijoje didžioji dalis valstietijos dirbo nuomojamą žemę, o nuomojo ją už pinigus. Lietuvoje, priešingai, dvarų sistema pažangėjo lėtai, nuoma buvo mokama natūra. Podolėje, Ukrainoje, kur bajorai kolonizatoriai atrado naujų žemių, valstiečių naujakuriams buvo siūloma jose įsikurti, žadant atleisti nuo lažo dešimčiai, dvidešimčiai ir net trisdešimčiai metų.

Lenkijos kaime pagrindinė institucija, susijusi su baudžiavos iškilimu, buvo palivarkas, tam tikras dvaro tipas, kuris naudojo baudžiauninkų darbą ir pagal to meto žemės ūkio technikos galimybes siekė gauti kuo didesnį grūdų derlių. Pavadinimas kilęs iš vokiško žodžio *Vorwerk*, kuris iš pradžių reiškė dvarui priklausančius pastatus ir tik vėliau – nuosavą ūkį. Per 300 metų palivarkai tapo neatskiriama kaimo dalimi, paženklinusia ne tik Lenkijos topografiją, bet ir Lenkijos visuomenę. (Žr. 14 žem.)

Palivarkai radosi iš ankstesnių kaimo bendruomenių, kurios būrėsi aplink bajoro dvarą. Jų pirmtakas viduramžiais buvo „kariniai dvarai" (*praedia militaria*), sukurti tam, kad išlaikytų karius. Palivarkai susidarė pamažu: ponai savo žemes plėtė valstiečių sąskaita – jų sklypus supirkdavo pagal susitarimą, taip pat prisijungdavo nenaudojamas aplinkines dykynes, miškus, dirvonuojančius plotus. Palivarkas laikėsi iš valstiečių darbo, todėl jėga nuvaryti valstietį nuo jo žemės buvo nenaudinga. Bajoras savo dideles valdas sudurstydavo iš žemės lopinėlių, palikdamas atskirus sklypus valstiečių individualiems ūkiams. Apie 1560-1570 m. vidutinis palivarko dydis Lenkijos karalystėje, išskyrus Prūsiją, buvo apie 3,6 lano, tai yra 60 hektarų. Bet kai kuriems didžiuliams bažnytiniams dvarams priklausė plotai, siekiantys 20 lanų (330 hektarų) su keliolika gyvenviečių, o kiti teturėjo vos vieno lano ploto sklypą (16,5 hektaro). Tipiškas palivarko planas – valstiečių trobesiai juosia iš šonų dvaro rūmą bei ūkinius pastatus – liko nepakitęs iki XIX a. Ir tik panaikinus baudžiavą ir lažą, tipiškas dvaro vaizdas vėl pasikeitė. Tačiau palivarkų sistema niekada nebuvo apėmusi visos žemės. Pagal duo-

14 žemėlapis. Bajoro dvaras Owieczkuose (1797)

menis, pateiktus dvarų apraše (*Liustracja*, 1564-1566), iš 1940 karaliui priklausiusių kaimų tik 591, tai yra mažiau nei trečdalis, buvo palivarkiniai. Jei pažvelgsim į Lubomirskių latifundiją 1739 m., tai ten 940 jo kaimų teko 213 palivarkų. Tarp vidutinių bajorų dažniausiai buvo toks modelis: savo namų ūkį tvarkė kaip palivarką, o viename ar poroje kaimų būdavo likusi senoji sistema: valstiečiai, kaip ir seniau, nuomojo žemės sklypus.

Palivarko darbo jėga buvo dviejų rūšių: baudžiauninkai nuomininkai ir darbininkai. Baudžiauninkai (paprastai apie penkiolika ar dvidešimt šeimų) gyveno iš savo asmeninių sklypelių, už kuriuos privalėjo atidirbti dvare. Viduramžiais darbo prievolė nebuvo labai griežta: valstiečiui būdavo leidžiama apdirbti papildomą žemės plotą jo paties pasirinktu laiku (*jutrzyny*), arba valstietis turėdavo dirbti 4, 6, 12 ar 20 dienų per metus ar tada, „kai liepdavo", per javapjūtę ar kūlimą (*robocizna*). XVI a. atsirado savaitinis darbas (*pańszczyzna tygodniowa*). Amžiaus pradžioje buvo reikalaujama kas savaitę vieną ar dvi dienas dirbti nuo saulėtekio iki saulėlydžio už kiekvieną valstiečio žemės laną. Antroje amžiaus pusėje – jau 3, 4 dienas per savaitę, o XVIII a. buvo privaloma 6, 7 ar net 8 darbo dienų savaitė. Taigi šeimos vyras su vienu ar dviem sūnumis daugiausia laiko praleisdavo dirbdami ponui, o žmona ir mažesni vaikai dirbdavo šeimos sklypelyje, kad apsigintų nuo bado.[19]

Darbininkai, kurių palivarke dirbdavo septynetas ar aštuonetas, turėjo geresnes sąlygas nei valstiečiai. Didesniuose kaimuose buvo seniūnas (*sołtys*, vok. *Schultheiss*), kuris greičiau buvo žemvaldžio atstovas, o ne, kaip manyta anksčiau, valstiečių savivaldos organo galva. Šiaip ar taip, seniūnui priklausė didelis žemės plotas, jis buvo atleistas nuo darbo prievolės, be to, gaudavo šeštadalį dvaro renkamos rentos ir trečdalį kaimo teismo pajamų. Tijūnas (*włodarz*) buvo baudžiauninkų prižiūrėtojas. Jam taip pat nereikėdavo atidirbti už žemę. Kai pats ponas neužsiimdavo dvaro tvarkymu, jis samdydavo apmokamą dvaro prižiūrėtoją – prievaizdą (*dwornik*), o moteriškus darbus prižiūrėjo moteris prievaizdė (*dwórka*). Vežikas (*woźnica*), artojas (*parobek*), galvijų piemuo (*pasterz*), avių piemuo (*owczarz*) ir mel-

žėjos – visi gyveno netoli dvaro ir gaudavo drabužius, apavą, maistą bei nedidelį, 36-60 grašių, metinį atlyginimą, mokamą per Kalėdas.

Iš šių smulkmeniškų aprašymų paaiškėja, kad, palyginti su šiuolaikine, anuomet žemės ūkio specializacija buvo labai menka. Palivarko valdytojas tik tuomet galvodavo apie javų perteklių, kurį galėtų parduoti, kai pakankamai pats apsirūpindavo pienu, mėsa, vilna, duona, daržovėmis, oda, alumi ir kitais būtiniausiais produktais. 1565 m. vidutinės tipiško palivarko pajamos buvo: Mažojoje Lenkijoje – 239 zlotai per metus, Didžiojoje Lenkijoje – 142 zlotai, taigi vidurkis – 186 zlotai per metus. Mažiau našiose didelėse karaliaus, bažnytinėse ar didikų valdose palivarkai nebuvo pelningi, tačiau neįmanoma net lyginti palivarko pajamų, kurios sudarė maždaug 48 zlotus nuo lano, su varganais 2,5 zloto nuo lano, gaunamo valstiečio ūkyje. Tiesa, už dvare gaunamo pelno slypi nemokamas valstiečių darbas, kuris padidintų valstiečio pajamas, jeigu būtų dirbamas jo ūkyje. Tačiau skirtumas vis tiek liktų didžiulis. Palivarkų sistema laikėsi tik todėl, kad ji garantavo valstiečiui žemės ir teisių minimumą, o savininkui – piniginių pajamų maksimumą.[20]

Dėl iki šiol neaiškių priežasčių palivarkų produktyvumas buvo didžiausias XVI a. pabaigoje ir daugiau nekilo. Iki tada baudžiavos stiprinimą galėtume apibūdinti kaip žemvaldžių stengimąsi padidinti savo turtus. Nuo tada – kaip bandymą išsilaikyti, nuolat krintant gyvenimo lygiui. Baudžiavą skatino ir Vyslos prekybos suklestėjimas, ir – paradoksas – smukimas.

Kaip vėliau paaiškėjo, grūdai nebuvo geriausia prekė, kuri būtų galėjusi duoti naudos valstybei ir visuomenei. Grūdų prekyba neskatino naujų technologijų, iki tol nebuvusios darbo technikos kūrimo ar darbo organizavimo metodų tobulinimo. Tam nereikėjo jokio mašininio darbo, išskyrus malimą, jokių žaliavų, kurių importas būtų prilygęs produkcijos, gautos ją perdirbus, eksportui. Grūdų prekyba davė didžiules užsienio valiutos įplaukas, bet tie pinigai tuoj pat būdavo iššvaistomi užsienietiškoms prabangos prekėms pirkti. Jie nebuvo panaudoti padaryti žemės ūkio gamybinius santykius lankstesnius, priešingai, pririšo valstietiją prie žemės, varžė

miestų augimą ir parėmė tik kylančius žemvaldžių interesus bei poreikius. Trumpai tariant, po kelių dešimtmečių klestėjimo, grūdų prekyba išlaikė ir sustiprino blogiausius viduramžių ekonomikos bruožus, užkirto kelią įvairovei ir lankstumui, kurie ekonomiškai stipresnėms valstybėms leido įveikti sunkumus ir augti. Kur kas daugiau laimėjo Anglija, kurios avys gerokai anksčiau pragraužė feodalizmą, ar Švedija, kurios geležis leido nedidelei tautai pretenduoti į visą Europą!

Mažiausiai naudos iš grūdų prekybos turėjo valstybė. Grūdų augintojai įsigudrino taikyti nuosavybės ir mokesčių įstatymus, kaip jiems parankiau. Bajorai nemokėjo akcizo nei už savo produkciją, nei už asmeninio vartojimo prekes. Mokesčių dydis priklausė nuo turimos žemės, o ne nuo to, kiek jie išaugindavo ar kiek uždirbdavo. Tai reiškė, kad veiklus klestintis žemvaldys mokėjo tiek pat kiek ir jo tingus kaimynas. Derlingais metais valstybės iždas mažai praturtėdavo iš padidėjusių žemvaldžių pajamų ir nesukaupdavo lėšų nederliaus laikotarpiui, kai mokesčių surinkdavo mažai. Vėliau centralizuotas mokesčių rinkimas baigėsi. Nuo 1588 m. karalius, be mokesčių už grūdų plukdymą Vysla, pareikalavo pusės Gdanske imamų uosto mokesčių, o tai buvo nemenkos sumos. (1626-1629 m., kai Vyslą kontroliavo Gustavas Adolfas, jo pajamos iš Vyslos mokesčių turėjo padengti ketvirtadalį visų jo karo su vokiečiais išlaidų). Bet tai tesudarė mažą dalį to, ką buvo galima gauti iš grūdų prekybos klestėjimo laikotarpiu. Didžiulės sumos išplaukdavo užsienin, į olandų verslininkų kišenes, arba likdavo Gdanske finansininkų, fabrikantų ir pirklių rankose. Gdansko patricijai buvo ne mažiau turtingi už stambiuosius didikus, kurių daugelis net buvo jiems prasiskolinę. Lenkijos gyventojai skundėsi lupikiškomis jų palūkanomis, kurios siekė nuo 18 iki 20 procentų ir buvo tris keturis kartus didesnės nei jų pačių tarpe, buvo nepatenkinti begėdišku žymių politikų kyšininkavimu, bet greitai pamatė, kad čia mažai ką galima pakeisti. Anot vaizdingo karaliaus Stepono Batoro posakio, „Gdanske gyventojai šaudo auksinėmis kulkomis". 1637 m. Vladislovas Vaza buvo priverstas skolintis vieną milijoną zlotų iš Gdan-

ske gyvenančio Georgo Hewelkos. Tai buvo įsisenėjusios valstybės ligos simptomas. Gdanskas pelnėsi iš Respublikos. Daugeliu atvejų Vyslos prekyba buvo naudinga tik vienai sandėrio pusei.

* * *

Vyslos prekybos smukimas po 1648 m. sutapo su visos Respublikos galios ir klestėjimo nuosmukiu. Daugelis šių dienų istorikų teigia, kad viena lėmė kita. Tie, kurie neigia tokį glaudų ekonominio ir politinio gyvenimo ryšį, turėtų pripažinti, kad šis sutapimas yra tiesiog neįtikėtinas.

Žinoma, beveik visi prieinami šaltiniai verčia daryti išvadą, kad XVII a. viduryje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje prasidėjo nesulaikomas ekonominis nuosmukis.[21] 1750 m. šalies ekonomika buvo jau gerokai silpnesnė, o jos gyventojai daug labiau nuskurdę nei prieš du šimtmečius. Gniezno arkivyskupijos žemių, kurios buvo išmėtytos po visą Karalystę, rodikliai rodo, kad žemės apdirbimo būdai, kaip ir žemės ūkio produkcija, sumenko tiesiog tragiškai. 1500 m. rezultatus pažymėję 100, pamatysime, kaip per visą XVI a. šis skaičius nuolat didėjo, XVII a. antroje pusėje katastrofiškai krito ir tik šiek tiek vėl kilstelėjo XVIII a.:

	1500	*1600*	*1660*	*1800*
Dirbamos žemės	100	110	65*(1685)*	94
Grūdų išauginimas:				
Valstiečiai	100	100	30	63
Palivarkai	100	125	45	118
Iš viso	100	104	27	63
Gyvuliai	100	86	60	67
Pūdymai	13%*(1517)*	5%	40%*(1685)*	26%*(1787)*

Iš šio pavyzdžio akivaizdu, kad vienintelė sritis, kurioje bent kiek reikalai pasitaisė, tai grūdų išauginimas palivarkuose.[22] Blogiausia, kad grūdų išeiga sumažėjo net iki viduramžių lygio. Rugių išeiga 1750 m. tebuvo 1:3, kviečių – 1:3,5; tuo tarpu 1600 m. atitinkamai 1:3,5 ir 1:5.[23] Daugybė žmonių dirbo vis sunkiau ir sunkiau, o jų darbas duodavo vis mažiau ir mažiau vaisių.

21 -152

Grūdų prekyba taip pat merdėjo. Nors įvairūs tyrinėtojai remiasi skirtingomis vertinimo sistemomis, vaizdas išlieka panašus. 1618-1619 m. rodikliai niekuomet daugiau nebuvo pasiekti. Vykstant karui, XVII a. 6-ojo, XVIII a. 1-ojo, 4-ojo dešimtmečių grūdų prekyba tepasiekė ketvirtadalį 1618 m. lygio. Tarpukariais net ir labai reti pakilimai neviršijo dviejų trečdalių XVII a. pradžios rezultatų. Tai matyti ir iš Mączako pateikiamos suvestinės, rodančios grūdų kiekį, vežamą iš Gdansko per Eresūno (Zundo) sąsiaurį:

1618	85 000 *lastų*[24]
1644	59 000 *lastų*
1669	47 000 *lastų*
(1680-1690) metų vidurkis	48 000 *lastų*
(1700-1720) metų vidurkis	20 000 *lastų*
1724	54 000 *lastų*
(1731-1750) metų vidurkis	20 000 *lastų*
1751	50 000 *lastų*

Kiti šaltiniai patvirtina, kad 1751 m. Respublika peržengė magiškąją eksportuojamų grūdų – 100 000 *lastų* ribą pirmą ir vienintelį kartą nuo 1619 m. Tai buvo paskutinė smunkančios prekybos sėkmė.

Karai, be abejonės, padarė nepaprastai daug žalos Vyslos prekybai. Ypač 1648-1660 m. laikotarpiu, kai Respubliką vieni po kitų niokojo įvairūs įsiveržėliai, nuostoliai buvo tokie pat pražūtingi kaip ir po Trisdešimties metų karo Vokietijoje. Šalis neteko ketvirtadalio savo gyventojų – vienu mostu buvo sunaikintas visas ankstesnis praėjusio amžiaus natūralus gyventojų prieaugis. Karališkojoje Prūsijoje mirtingumas siekė 60, Mazovijos miestuose – 70 procentų. 1655 m. vien tik Gdanskas neteko 9000 gyventojų dėl apgulties ir maro. Oświęcime (Auschwitz) iš 500 namų po švedų antplūdžio liko tik 15. Kaime dvarai stūksojo išplėšti, sugriauti arba nusiaubti – grobikai išsiveždavo visas atsargas. Panašios baisybės kartojosi per Didįjį šiaurės karą, Lenkijos ir Austrijos karus, Septynerių metų karą bei trijų padalijimų karus. Tuomet kelionė žemyn Vysla su grūdų pakrautais plaustais nebuvo viliojanti pramoga.

Tačiau vien tik krašto niokojimu dar negalima paaiškinti valstybės nuosmukio priežasčių. Kai kuriose Europos dalyse, pavyzdžiui, Bohemijoje, XVII a. nesėkmės davė akstiną vėliau valstybei stipréti. Lenkijos atveju reikėtų aiškintis ne šalies susilpnėjimą per karus, bet, svarbiausia, nesugebėjimą atsigauti taikos metu. Dabartinės Lenkijos istorikai priežasties ieško agrarinėje to meto sistemoje. Jie teigia, kad baudžiava ir palivarkai buvo svarbiausi to užburto rato kaltininkai, dėl kurių stiprėjo išnaudojimas ir mažėjo pelnas. Kiti atkreipia dėmesį į augantį paklausos ir pasiūlos nesutapimą. Dar prieš karus, XVII a. 5-ajame dešimtmetyje, balastinių reisų iš Gdansko uosto padaugėjimas nuo 5,7 procento 1641 m. iki 20,5 procento 1648 m. liudija, kad užsienio verslininkai negaudavo čia reikiamo grūdų kiekio arba nesusitardavo dėl kainos.[25] 6-ajame dešimtmetyje, kai olandų pirkliai Gdanske vėl siūlė rekordines kainas, laivai irgi išplaukdavo tušti. Po to sąlygos Vakarų Europoje pasikeitė, grūdų paklausa krito. Didžiuliai žemės plotai Nyderlanduose, Prancūzijoje ir rytinėje Anglijoje buvo nusausinti ir užsėti javais. Olandų pagrindinę prekybą (*moederhandel*) palaipsniui perėmė prancūzai ir anglai, kurie orientavosi į naujas prekes, rinkosi naujus maršrutus. Kai rinka ir kainos pasikeitė, verslininkams nebeliko didelio stimulo siuntinėti laivų į Gdanską. Ši veikla, jau tapusi tradicija, nuslopo per vieną dešimtmetį po 1648 m.; tai sutrikdė žmonių įpročius ir nutraukė ryšius, tvirtintus per visą praėjusį šimtmetį. Kaip variklis be degalų, taip užgeso Vyslos prekyba, ir nors vėliau šiek tiek atsigavo, tačiau niekuomet nebesugebėjo įsibėgėti taip, kad pasiektų bent pusę ankstesniojo greičio. Ją ištiko nepasitikėjimo krizė, kai grūdų paklausa vis labiau smukdė jų pasiūlą. Vos tik Gdansko uoste sumažėjo atplaukiančių iš Amsterdamo laivų, lenkų bajorai nebesiryždavo rizikuoti ir leistis į kelionę su savo grūdais, o neatplaukę nepasirašydavo išankstinės pardavimo sutarties, todėl nebesiplėšydavo kitą vasarą išauginti grūdų perteklių. Tokiu būdu jie patys užkirsdavo sau kelią gauti pelno tuomet, jei grūdų paklausa vėl pakiltų. Kai tik prekybos ratas sutriko, sunku buvo jį vėl įsukti. Vakarų

verslininkas turėjo būti garantuotas dėl Lenkijos rinkos prieš siųsdamas laivus į Baltiją, lygiai kaip ir Lenkijos grūdų augintojui prieš sėjant reikėjo garantijų dėl užsienio paklausos. Vos tik jų abipusis pasitikėjimas buvo pakirstas, Vyslos prekyba nustojo klestėti, net jei ir pūsdavo palankus vėjas ar smagiai stiebdavosi į saulę javai.

Ekonominį atgimimą, be viso to, dar stabdė Lenkijos ir Lietuvos valstybės decentralizacija. Kaimyninėje Prūsijoje, kuri per karą su švedais gavo nepriklausomybę, tvarkyti ekonomiką imtasi valstybės mastu. Hohencolernų, kurių mokesčių rinkėjai savo ryžtingumu ir negailestingumu pranoko prūsų grenadierius, merkantilizmas pavertė smėlėtas Brandenburgo dykynes žydinčiais sodais, o Karaliaučiaus pietinėje Baltijos pakrantėje galybę prilygino Gdanskui. Respublikoje tai buvo neįmanoma. Karalius neturėjo nei lėšų, nei galimybės perimti ekonomikos kontrolę, o seimeliams trūko lėšų savo veiklai koordinuoti ar pradėti ką nors panašaus į nacionalinę ekonominę politiką.

Kritus grūdų paklausai užsienyje, kuri XVI a. taip sėkmingai stimuliavo Respublikos ekonomiką, prasidėjo visapusiškas socialinis ir ekonominis jos smukimas. Nebeaugo miestai. Buržuazija ir žydai, iki tol vertęsi prekyba, gyveno sunkius laikus ir vis labiau darėsi priklausomi nuo bajorų. Vidutinė bajorija, anksčiau turėjusi tvirtas pozicijas ekonominiame ir politiniame valstybės gyvenime, dabar jas prarado. Pajutę, kad nėra prasmės stengtis, bajorai pamažu prarado savo tėvų komersantišką dvasią ir, kadangi pajamos seko, išpardavinėjo turėtą nuosavybę. Todėl jie vis labiau priklausė nuo savo žemės nuomotojo ar pinigų skolintojo, o politikoje – nuo pataikavimo turtingiems patronams. Pinigai beveik išimtinai suplaukdavo į didikų rankas. Šie, nepretenduodami į didelius miestus, užvaldė mažesnius miestelius, palenkė į savo pusę žydus ir ėmė varžyti nepriklausomus bajorus. Žemės ūkio rinkoje jie neturėjo rimtų konkurentų ir pamažu užvaldė neprilygstamo dydžio latifundijas. Nuosmukis nepalietė tik baudžiavos. Per visą XVI a. sunkiai triūsę ir savo darbu sukrovę Respublikos „aukso amžiaus" turtus, dabar

valstiečiai buvo dar labiau spaudžiami, kad sušvelnintų valstybę užgriuvusias nelaimes. Ekonomika smuko ir kokybiškai, ir kiekybiškai. Ten, kur už iniciatyvą niekas nesulaukdavo atpildo, žmonės prarado klestėjimo laikais įgytus įgūdžius bei meistriškumą. XVI amžiaus mokėjimui prekiauti XVIII amžius neprilygo nė iš tolo, žemdirbystės būdas sunyko, žmonės gyveno skurdžiau – ir apie tai sprendžiama ne tik iš to, kiek jie uždirbdavo, bet ir iš to, ką jie valgė ir dėvėjo. Negalėdami daug ko įpirkti, jie neskatino nei plataus vartojimo prekių rinkos, nei pramonės augimo. Kadangi turėjo mažai turto, iš jų negalima buvo paimti didelių mokesčių ir dėl to jie buvo neapsaugoti. Ši padėtis priminė Saksų valdymo laikus, kada irgi ilgai trukęs neturtas padarė žmones abejingus ir apatiškus. Kai virš nuskurdusios Respublikos ratus ėmė sukti užsienio maitvanagiai, ji buvo per silpna, kad juos nuvytų. Šiuo atžvilgiu Vyslos prekybos žlugimas ir bendras ekonominio gyvenimo nuosmukis buvo būsimų padalijimų preliudija.

* * *

Dabar, po dviejų šimtų metų, mažai belikę ženklų iš buvusios Vyslos prekybos didybės. Ji taip ir nebeatgijo, o valdant prūsams dar labiau sunyko. Pati Vysla yra labai rami upė, kai kurios jos vietos laivybai nė netinkamos. Joje niekados nebuvo įrengti šliuzai, nors vidurupyje potvyniai labai dažni, – todėl ji visiškai netinkama dabartiniams laivams, kurie zuja kitomis Europos upėmis – Reinu, Rona ar Dunojumi. Ant Vyslos krantų vienur kitur išdygo keletas šiandieninio kraštovaizdžio žymių, tarp jų Płocko benzino valymo gamykla, Puławų chemijos kombinatas. Varšuva, 1944 m. beveik visiškai sugriauta, atgimė kaip stiklo ir betono miestas. Tuo tarpu Žemutinis Kazimieras (Kazimierz Dolny) su savo didžiulėmis renesansiškomis klėtimis ar Włocławekas su mieguistais, senais pakrantės namais bemaž nepasikeitė nuo to laiko, kai 1595 m. pro juos plaukė Sebastianas Klonowicas, nors tuometinis Gdanskas išnyko be pėdsakų. Dabar tai naujas, lenkiškas miestas. 152 prūsų valdymo metai – nuo 1793 iki 1945 m. – buvo nuplukdę užmarštin ankstesnius lenkiškuosius bruožus. XIX a. jo gyventojai vokiečiai per-

siėmė vokiško nacionalizmo dvasia. 1930 m. jų masinis atsivertimas į nacizmą turėjo lemiamos reikšmės ikikarinėje krizėje. 1945-1946 m. tie, kurie nesuskubo patys pabėgti, buvo deportuoti į Vakarų Vokietiją, kad užleistų vietą lenkų imigrantams iš Sovietų Sąjungos. Dėl to dabar, pirmą kartą istorijoje, šio miesto gyventojai yra išimtinai lenkai. Atvažiavėliui iš Varšuvos jau nebereikia kalbėti lotyniškai, kad būtų suprastas Gdanske. Karo griuvėsiai jau sutvarkyti, istorijos paminklai atstatyti ir pervadinti. Senasis *Ordensmuehle,* kurį 1350 m. pastatė kryžiuočiai, dabar tik „Didysis malūnas"; protestantų *Marienkirche* su Memlingo triptiku dabar paversta katalikų Šventosios Trejybės bažnyčia; buvęs miesto *Artushof* su garsiaisiais „kauliniais" skliautais, datuojamas 1546 m., dabar vadinamas *Dwór Artusa;* nepakartojamas *Krantor,* iš aukštybių žvelgęs į Mottlau upę, dabar tapęs *Żuraw* ir žvelgia į Motlavą. Prūsų paminklo, pastatyto pirmajam *Leibhusaren* pulkui, išvis neberasime. Turint omenyje Antrojo pasaulinio karo ir nacių okupacijos baisybes, visiškai suprantama, kad šiandieniniai Gdansko gyventojai mažai domisi vokiškąja miesto praeitimi. Iš tikrųjų miesto valdžia net stengiasi ją nuslėpti. Jiems sunku paaiškinti tuos laikus, kai Gdansko gyventojai vokiečiai buvo visiškai lojalūs Lenkijos piliečiai, geriau išvis to neprisiminti. Sunyko sielininkystės menas. Kad jo pasižiūrėtų, dabar keliautojas turi vykti į Czorstyną prie Dunajeco, 700 kilometrų nuo jūros, kur tradiciškai tautiniais kostiumais apsirengę kalniečiai nekantraujančius turistus plukdo žemyn sraunia upe. Vairuojantis plaustininkas (*flisak*) dėvi kepurę, papuoštą šešiolika porų jūros kriauklių, ir mėgsta pasakoti keleiviams, kad kiekviena pora reiškia vieną iš šešiolikos kelionių prie jūros, kurias turėjo atlikti neatmenamais laikais vaikinas, prieš įsikurdamas namuose ir susirasdamas žmoną. Tai gražus pasakojimas, tačiau, kaip ir daug kas Vyslos istorijoje, tėra gal ir turinti menką pagrindą, bet vis dėlto tik legenda.

DEVINTAS SKYRIUS

MIASTO
Miestiškojo gyvenimo peripetijos

Miestai Lenkijos gyvenime niekuomet nevaidino didelio vaidmens. Iškilę viduriniaisiais amžiais, jie turėjo tokią stiprią vokišką dvasią, kad dar ilgai istorikai juos laikė kolonijinėmis ataugomis kaimiškame lenkų kraštovaizdyje. Miestų klestėjimas XVI a. ir XVII a. pradžioje pasibaigė taip greitai, kad beveik nepaliko jokių ilgalaikių tradicijų. Jų vėlesnis staigus smukimas mažai patraukė amžininkų dėmesį. Tačiau palikę nuošalyje miestų istoriją, negalėsime teisingai suprasti Lenkijos ekonomikos ir visuomenės raidos.[1]

Svarbu prisiminti, kad pagal viduramžių tradiciją miestas, – lotyniškai *civitas*, lenkiškai *miasto* – buvo juridinė sąvoka, o ne geografinis vienetas. Tuometinis miestas nebuvo tas pat, kas dabar suprantama šiuo žodžiu. Iš tiesų dauguma miesto ribose esančių žemių buvo dirbamos ir savo išvaizda niekuo nesiskyrė nuo aplinkinio kraštovaizdžio. Tik grupelė namų, bažnyčių, gatvių ir miesto valdžios pastatų šių žemių centre priminė tikrą miestą, tačiau net ir čia buvo tiek sodų, daržų, dirbamų žemės sklypelių, kad šių dienų žmogaus akimis tai labiau panėšėjo į bažnytkaimį. Miestą apibūdino teisinės privilegijos, surašytos miesto teisių dokumente, nepaisant, kam žemės buvo naudojamos. Jo ribos buvo apibrėžtos įstatymo; tai buvo teritorija, kurioje karalius ar patronas savo ankstesnę jurisdikciją ilgam parduodavo miesto teismams. Ilgainiui dėl vis stiprėjančios miesto neliečiamybės ir savos jurisdikcijos susidarė tokia padėtis, kad neretai keletas atskirų miestų su daugybe neaiškias

ribas turinčių gyvenviečių ir priemiesčių sudarydavo tarsi kokį urbanistinį konglomeratą. Viduramžių Krokuvai, pavyzdžiui, nepriklausė atskiri miestai Kazimierzas ir Kleparzas. Užtat jai priklausė didžiulės teritorijos už miesto sienų, kurios iš esmės liko kaimo vietovėmis ir iki šiol. Varšuva apėmė du miestus: Senamiestį (Stare Miasto), įkurtą 1300 m., ir Naujamiestį (Nowe Miasto), įkurtą 1412 m. Aplink šiuodu savivaldos centrus plėtėsi daugybė skirtingiausių karaliui, Bažnyčiai ar privačiam asmeniui pavaldžių teisinių bendrijų, turinčių savo įstatymus ir valdžią. Atsitiktiniam lankytojui ar geografui vaizdas nuo katedros bokšto anuomet galėjo priminti atskirų pastatų ar jų sankaupų kratinį. Teisės ragavusiam žmogui tas kratinys neatrodė joks kratinys, nes buvo aiškios ribos, skiriančios daugybę teisinių vienetų.

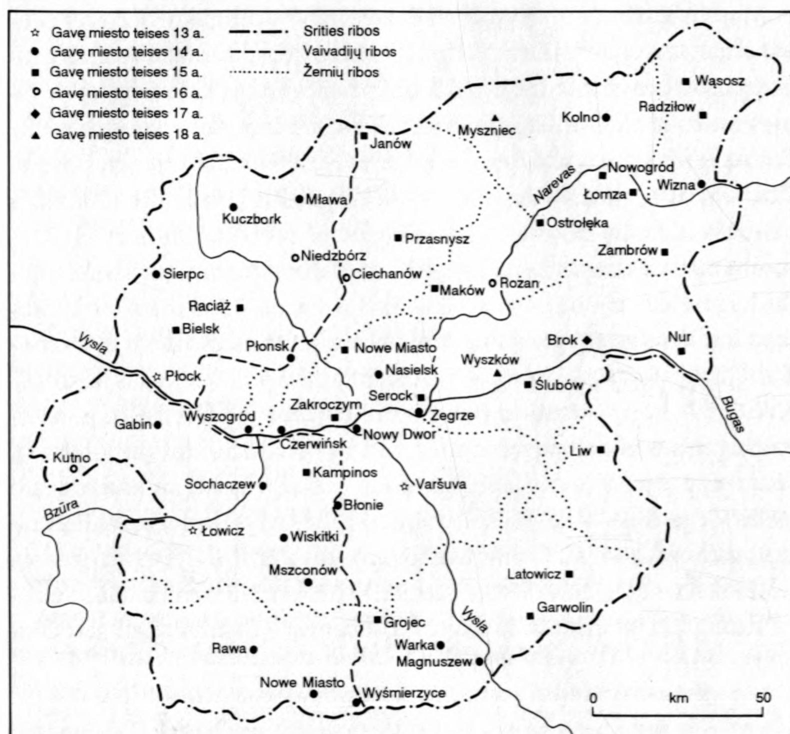
Reikėtų taip pat prisiminti daugybę turgaus miestelių ir turtingų kaimų, kurie išoriškai priminė mažus miestus, tačiau neturėjo miesto statuso. Tokiõs gyvenvietės, neturinčios patrono ir miesto teisių suteikimo dokumento, gyventojai negalėjo naudotis socialiniais, politiniais bei ekonominiais savivaldos pranašumais. Jie buvo priklausomi nuo tos žemės savininko, kurioje likimas lėmė jiems gyventi. Gyvenviečių, neturėjusių miesto teisių, skaičių vis papildydavo ankstesni miestai, kurie dėl vienos ar kitos priežasties jų netekdavo.

Miestai, pradėję Lenkijoje augti XIII a., stiprėjo su ilgesnėmis ar trumpesnėmis pertraukomis iki XVIII a. pabaigos. Per šiuos šešis šimtus metų įregistruota beveik du tūkstančiai miesto teisių dokumentų. Ankstesniais amžiais iniciatyvos paprastai imdavosi karalius, valdantysis kunigaikštis arba kai kuriais atvejais Bažnyčia. Pavyzdžiui, Nysa (Neisse) Silezijoje miesto teises gavo iš Vroclavo vyskupo 1220 m., dvidešimt dvejais metais anksčiau, nei buvo įregistruotas pats Vroclavas. Ilgainiui miestus vis dažniau įkurdavo koks nors galingas bajoras, kol pagaliau privatus miestas tapo įprastu reiškiniu. Dauguma tuometinių miestų, palyginti su šiandieniniais, buvo miniatiūriniai. Juose paprastai gyveno iki dviejų tūkstančių gyventojų. Iš 700 Lenkijos karalystės miestų XVII a. pabaigoje tik keliolika – Krokuva, Gdanskas, Elblągas, Torunė, Bidgoščius, Var-

šuva, Poznanė, Liublinas, Sandomierzas, Lvovas, Kamenecas, Korsūnė, Kijevas ir Perejaslavas – turėjo per 10 000 gyventojų. Lietuvoje tokio didumo buvo tik Vilnius, Polockas, Kaunas, Brestas, Pinskas, Vitebskas ir Mogiliovas, o Livonijoje – Ryga.

Miestų kūrimosi pavyzdys Mazovijoje būdingas ir kitoms centrinėms valstybės sritims. Pirmasis Mazovijos miestas Płockas prasidėjo nuo besidriekiančio palei pilį priešpilio bei katedros ant Vyslos krantų ir gavo miesto teises 1237 m. iš Mazovijos kunigaikščio. Pułtuskas jas gavo 1257 m., Łowiczius – 1298 m., abu įkurti Bažnyčios. Varšuvą – dar vieną miestą – kunigaikštis įkūrė apie 1300 m. iš buvusio turgaus miestelio. Mogilnica dėl savo atsiradimo 1317 m. turėtų būti dėkinga vienuolių ordinui. Bajorai pirmuosius miestus – Budiszowicus ir Bolimówą – įkūrė atitinkamai 1358 ir 1370 m., tuomet, kai dar teises miestams teikdavo vien kunigaikščiai ir Bažnyčia. Daugiausia naujų miestų srityje atsiranda XV a., iš viso 47. XVI a. 82 procentus miestų jau įkūrė bajorai. XVII ir XVIII a. savivaldos teises iš bajorų gavo nemažai gyvenviečių aplink Varšuvą, kitur šis procesas vyko lėčiau. 1670 m. Bažnyčia dar suteikė miesto teises Góra Kalwarijai, o 1791 m. karalius – Myszyniecui, tačiau tai jau buvo reti atvejai. Iš viso Mazovijoje nuo 1237 iki 1791 m. miesto teisės buvo suteiktos 156 miestams: 36 procentams miestų jas suteikė kunigaikštis arba karalius, 15 procentų – Bažnyčia, 49 procentams – bajorija.[2] (Žr. 15 žem.)

Karališkosios Prūsijos miestai užėmė ypatingą vietą. Įkurti daugiausia iki 1454 m., kai dar priklausė Kryžiuočių ordinui, jie išlaikė nemažai išskirtinių bruožų. Pirmiausia, Elblągas, Tczewas, Fromborkas, Chojnicai, Braniewas ir Helis buvo vieninteliai Lenkijos miestai, gavę Lübecko, o ne Magdeburgo teisę. Antra, jie buvo grynai vokiški. Priimti į Lenkijos karalystę *en bloc* kaip Prūsijos sąjungos nariai, jie galėjo išsiderėti dideles mokesčių nuolaidas ir autonomijos privilegijas. 1454-1569 m. jie nuolat siųsdavo savo atstovus į Karališkosios Prūsijos luomų susirinkimą ir turėjo savo balsą politiniuose reikaluose už srities ribų. Po 1569 m. kartu su Krokuva ir Vilniumi jie siuntė stebėtojus į jungtinės Respublikos seimą. Vėlesniais metais dėl

15 žemėlapis. Mazovijos miestai

Prūsijos karalystės artumo ir Baltijos prekybos šiuos miestus ne taip smarkiai paveikė ekonomikos nuosmukis kaip tuos, kurie buvo šalies gilumoje. Karališkoji Prūsija buvo vienintelė Lenkijos-Lietuvos sritis, kur miestiečių luomas sugebėjo atsilaikyti prieš bajoriją.

Miesto visuomenę sudarė kelios skirtingos grupės ir sluoksniai. Tradiciškai miestiečių luomui (*mieszczańtwo*) priklausė tik gyventojai krikščionys, kurie mokėjo mokesčius ir turėjo visas piliečių teises; tokių buvo nuo vieno iki dviejų trečdalių visų miesto gyventojų. Šis gyventojų sluoksnis aiškiai skilo į dvi dalis: oligarchiją (*patryciat*) ir laisvuosius piliečius, kurie sudarė bendruomenę (*pospólstwo, communitas*). XVI a. istorikai amžininkai mini tris sluoksnius: senatorius, t. y. miesto tarybos narius, valdininkus ir liaudį. Didelės patricijų šeimos, priklausiusios pirmajam ir antrajam sluoksniams senojoje karališkojoje sostinėje Krokuvoje, dažnai savo gerovę siejo su protėviais, kadaise atkeliavusiais čionai iš Vokietijos, Vengrijos ar Italijos. Patricijų vaidmuo miestuose buvo toks pat kaip didikų visos šalies mastu. Jie vadovavo viešosioms įstaigoms ir prekybos įmonėms, o tarnaudami karaliui ir teigdami jam paskolas įgydavo ir politinę įtaką, nepriklausomą nuo bajorų. Pozicijos, kurias užėmė Turzonų, Bonerių ir Montelupių šeimos Jogailaičių laikų Krokuvoje, prilygo Blankų ir Tepperių įtakai XVII-XVIII a. Varšuvoje.[3] Miestiečių bendruomenę sudarė amatininkų gildijų ir pirklių brolijų nariai. Jie ėmėsi saugoti savivaldos demokratiją, kuriai, jų nuomone, grėsė tiek patricijų arogantiškumas, tiek nevaldoma licencijų neturinčių amatininkų ir meistrų veikla. Be miestiečių luomo, dar buvo vadinamieji plebėjai ir žydai. Kai kuriuose miestuose prastuomenė sudarė absoliučią gyventojų daugumą. Tai buvo neturtėliai, netekę pilietinių teisių dėl to, kad nepajėgė mokėti mokesčių, ir visokie migrantai, perbėgėliai bei atsitiktiniai darbininkai, kurie, neturėdami nuolatinės gyvenamosios vietos, negaudavo pilietybės. Žydai sudarė atskirą luomą, kuris, panašiai kaip ir nežydų, dalijosi į tris grupes: patricijus, mokesčių mokėtojus ir prastuomenę.

Iš privačių Lenkijos miestų geriausias pavyzdys būtų Zamośćė, kurią 1580 m. įkūrė Janas Zamoyskis. Jis buvo vienas iš daugelio.

Tokie pat puikūs buvo ir Tarnówas, įkurtas etmono Jano Tarnowskio, ar Lewartówas, 1543 m. įkurtas Firlejų šeimos. Iš mažesnių paminėtini Mazovijos miestai Poniatówas (1520) ir Siennica (1526), įkurti Poniatowskių ir Siennickių, Mažojoje Lenkijoje – Krasiczynas ir Baranówas, Rusioje – Žulkevas ir Stanislavas, Volynėje – Čartoriskas ir Klevanas.

Gildijos, arba cechai, veikė visų miesto sričių gyvenimą. Iš pradžių įkurtos tam, kad gintų atskirų profesijų žmonių, pavyzdžiui, auksakalių ar ginklakalių, ekonominius interesus, jos pamažu suėmė visą prekybos ir amatų kontrolę į savo rankas ir išplėtė savo įtaką religijos, pramogų, mokslo, karybos ir galiausiai net politikos srityse. Krokuvoje XV a. buvo 24 gildijos, o vėliau jau 60. Torunėje 1650 m. jų buvo 70, Lvove, 1661 m. *Lustracja* duomenimis, – 38*. Kiekviena gildija turėjo savo statutą su taisyklėmis bei elgesio normomis ir kontroliavo kiekvieną savo narį. Ginčams dėl veiklos ribų nebuvo galo. Šimtmetį vyko karas tarp siuvėjų ir kailininkų dėl to, kas turėtų siūti kailinius. Atsiradę Renesanso laikotarpiu skulptoriai ilgam sukiršino akmentašius ir dailininkus – kam jie priklauso? Grupuočių riaušės nuolat trikdydavo miesto gatvių ramybę. Tik pajutusios išorės spaudimą, gildijos vėl susivienydavo. Labiausiai amatininkus pykdė vadinamojo „uždarų dirbtuvių" principo laužymas mieste, kai ta pačia veikla imdavo verstis ne gildijos nariai. Todėl gildijos amžinai skundėsi žydais, prastais darbininkais ir nelegaliais prekiautojais, nes šie atimdavo jų uždarbį. Kai žydai įkūrė savo konkuruojančias tų pačių amatų gildijas, tai tapo pagrindine priežastimi pradėti reikalauti, kad iš jų būtų atimta teisė gyventi mieste.

Tapti gildijos nariu reiškė apsispręsti visam gyvenimui. Gildijos narys meldėsi savo gildijos koplyčioje, priklausė treniruotai gildijos grupuotei ir su šeima lankydavosi Gildijos namuose (*Dom Bracki*).

* Mėsininkų, kepėjų, batsiuvių, auksakalių, kailininkų, siuvėjų, kirpėjų, galanterininkų, kardininkų, alavininkų, smuklininkų, šaltkalvių, kalvių, katilių, kubilių, dailidžių, stalių, ratininkų, račių, kailiadirbių, odadirbių, audėjų, dumplių gamintojų, pakinktų gamintojų, medaus perdirbėjų, aludarių, salyklininkų, puodžių, virvininkų, tekintojų, skrybėlininkų, dekoruotojų, mūrininkų, adatų gamintojų, peilių galąstojų, ginklakalių, siuvinėtojų, balnių.[4]

Septynerius metus jis dirbdavo mokiniu po savo mokytojo meistro stogu, ir šis buvo tiesiogiai atsakingas už mokinio elgesį bei mokymąsi. Jau įgavusį amato pagrindus, jį išsiųsdavo metams ir šešioms savaitėms įgyti patyrimo svetimame mieste ar net svečioje šalyje. Galiausiai padaręs bandomąjį dirbinį (*majstersztyk*), kaip savo meistriškumo įrodymą, amatininkas gildijos komiteto būdavo egzaminuojamas ir su visu tai progai derančiu ceremoningumu bei iškilmingumu priimamas į gildijos narius. Gavęs *Socius*, *Geselle* ar *Towarzysz* (draugas) titulą, jis turėjo nusipirkti mieste namą, vesti, prisiekti ištikimybę gildijai ir užsiregistruoti kaip pilnateisis pilietis. Neretai naujam nariui duodavo jį apibūdinančią pravardę. Daug tokių išlikusių pravardžių yra vulgaraus humoro pavyzdžiai: Moczygęba (šlapiasnukis), Kłopoczybaba (rypuojanti boba), Mokrowstał (šlapias atsikėlė), net Pierdzikrzyczywoł (gadinantis orą ir klykiantis jautis). Nuo šiol priimtasis gildijon galėjo kalbėti bendruose gildijos susirinkimuose, vadinamuosiuose rytiniuose pokalbiuose (*rozmowa poranna, morgensprache*), ir balsuoti gildijos seniūnų rinkimuose.[5] Tam tikra prasme gildijų gyvenimas buvo labai demokratiškas. Nutarimai ir sprendimai buvo priimami bendrai visų narių. Tačiau žiūrint plačiau, gildijų veikla buvo dažnai skaldomoji, nes savo narių interesus jos kėlė aukščiau likusios visuomenės interesų. Būtent dėl to XVI a. pradžioje kancleris ir teisininkas Janas Ostrorógas stengėsi sustabdyti gildijų kūrimąsi ir net siūlė jas panaikinti.

Pirklių brolijos, arba gildijos, buvo labai panašios į amatininkų gildijas. Krokuvoje jos net buvo laikomos atskiru miestelėnų luomo sluoksniu – *Ordo Mercatorum*, kuris skyrėsi nuo *Ordo Mechanicorum* ir turėjo kiek kitokių privilegijų. Kitur į pirklių brolijas žiūrėjo kaip į bendros gildijų sistemos prekybinę šaką. Jų šaknų reikia ieškoti labai vertintoje sandėliavimo teisėje, kuri sukrovė turtus daugeliui viduramžių miestų; pirklių monopolija tik tada prarado reikšmę, kai nustojo galioti senosios prekybos taisyklės.[6]

Miestų politinis gyvenimas apsiribojo pastangomis kontroliuoti miesto tarybos sprendimus. Senaisiais laikais miesto taryba pati demokratiškai ribojo valstybės įgaliotinio – vaito (*wójt*) valdžią. Len-

kijos miestai perėjo tą pačią klasikinę fazę, kuri pirmąkart pasireiškė Italijoje, kai *Popolo* stojo prieš *Podestà*. Lenkijoje vaito viršenybė buvo trumpalaikė, ir tarybai pavyko pasiekti, kad ji kontroliuotų ir savivaldos teisinius bei vykdomuosius, ir įstatymų leidybos organus. Pavyzdžiui, Krokuvoje karališkasis vaitas prarado įtaką po 1311-1312 m. sukilimo, ir Lokietka gerokai džiaugėsi, kad jo įgaliotinis neteko galimybės ateityje nepaklusti. Nuo tol vaito skyrimas perėjo tarybos žinion, tarybos narių ir magistrato funkcijos susiliejo. Miesto tarybos pirmininkas – burmistras (*Burgermeister*) perėmė anksčiau vaitui priklausiusią dominuojančią padėtį. Negana to, patricijų šeimos, praturtėjusios Jogailaičių valdymo laikais, dėjo pastangas savo tarnybines vietas miesto taryboje padaryti paveldimas ir pasitelkus šeimyniškumą bei protekcijas paimti į savo rankas visus rinkimus ir paskyrimus mieste. XVI a. jie prarado visas pretenzijas į savo demokratinę kilmę ir tapo elitinės oligarchinės valdymo sistemos šerdimi. Esant tokiai padėčiai, kiekviename mieste gildijos ėmėsi žmonių vardu agituoti prieš tarybą, lygiai taip pat, kaip prieš du šimtus metų taryba stojo prieš vaitą. Šios konstitucinės kovos rezultatai įvairiuose miestuose buvo skirtingi. Daugumoje privačių miestų patrono – didiko ar vyskupo – valdžia buvo aukščiausioji valdžia, nesvarbu, kokios ten buvo valdymo formos. Tačiau dideliuose karališkuosiuose miestuose XVI a. susikūrė nuodugni savivaldos autonomijos sistema, išlikusi iki Respublikos gyvavimo pabaigos.

Krokuvoje pagrindinis miesto bendruomenės kontroliuojamasis organas buvo Keturiasdešimties vyrų grupė (*Quadragintaviratus*), atsiradusi 1548 m. Išrinkta iš gildijų ir brolijų seniūnų, ji turėjo padaryti galą beveik tris dešimtmečius trukusiems bylinėjimamsi karaliaus teisme, kur piliečiai be perstojo skundėsi dėl savavališkų tarybos veiksmų, ypač finansiniuose reikaluose. Nuo tol Keturiasdešimties vyrų grupė posėdžiavo kartu su taryba bendruose miesto susirinkimuose (*Colloquium*), kur buvo svarstomi visi nauji įstatymai. Jų atstovai tikrindavo miesto iždo (*Lonheria*) dokumentus, o grupės pirmininkas, žmonių tribūnas (*Tribunas Plebis*), pasirašyda-

vo kartu su miesto burmistru visus svarbiausius dokumentus. Taryba išlaikė tvirtą valdžią įstatymų vykdymo srityje ir vadovavo visų miesto įstaigų darbui. Dvidešimt keturi tarybos nariai „iki gyvos galvos" taip valdė rinkimų mechanizmą, kad nuolat būtų perrenkami. Kasmet dvylika Vadovaujančiosios tarybos narių pasikeisdavo vietomis su dvylika Alternatyviosios tarybos narių, tačiau jie žinojo, kad po metų vėl galės grįžti į savo vietas, ir taip be galo, *ad infinitum*. Nepaisydami karaliaus teismo nutarimo, kuriuo buvo draudžiami formalūs rinkimai, tarybos nariai nuolatos prastumdavo savo žmones į atsiradusias vietas taryboje arba magistrate. Dėl šios priežasties Keturiasdešimties vyrų grupė buvo visiškai bejėgė. Paprasti piliečiai negalėjo nė tikėtis oligarchijos žlugimo. Stebėdami įstatymų leidybą ir prilaikydami pinigų švaistymą, jie galėjo nebent sušvelninti jos savivalės žiauriausius kraštutinumus.[7]

Gdanske, kur buvo du skirtingi miestai, dvi skirtingos savivaldybės, bendruomenės valdžia buvo dar sudėtingesnė. Kaip ir Krokuvoje, čia paprasti piliečiai rinko komitetą iš šimto vyrų, kuris kontroliavo vykdomųjų įstaigų veiklą. Kadangi čia vienintelė valdžios kalba buvo vokiečių, tai visos Gdansko institucijos, pradedant miesto taryba (*Stadtsrat*) ir baigiant jos nariais (*Ratsherrn*), magistratais (*Schoppenherrn*) ir teisėju (*Richter*), buvo vien vokiečių tautybės. XVII a. pabaigoje Gdansko valdžios ir finansinę padėtį aprašo tuometinis Anglijos konsulas ten Johnas Sandersonas:

TRUMPAS DABARTINĖS GDANSKO MIESTO PADĖTIES APRAŠYMAS. 1675 METAI

Gdanskas padalytas į dvi dalis: Senąjį miestą ir Dešinįjį miestą (*altStadt* ir *Rechtstadt*). Abi dalys turi atskirus magistratus ir Senatų rūmus. Senojo miesto magistratą sudaro 5 senatoriai (*Rahts-Herrn*) ir 12 *Schoppen-Herrn*, kitaip vadinamų *Scabini*. Vienas iš senatorių yra metams renkamas pirmininku, kurį jie vadina *wortfuhrender Herr*, tai yra spikeriu, kitas yra *Richter*, arba teisėjas, kurio pareigos paeiliui atitenka kiekvienam iš penkių senatorių. *Schoppen* nagrinėja visas kriminalines ir kai kurias civilines bylas [...]

Dešiniajame mieste magistratas susideda iš trijų institucijų: Senato, *Schoppen* ir Piliečių tarybos, vadinamos 100 vyrų taryba. Į Senatą įeina 4 miesto

burmistrai ir 14 senatorių, kurie kartu su vienu senatoriumi iš senojo miesto (visada atvykstančio į šių posėdį), yra aukščiausioji valdžia, vadovaujanti viskam, kas tik susiję su bendrais viso miesto reikalais, jų įstatymų, ne tik pasaulietinių, bet ir bažnytinių, vykdomąja galia. Karaliaus Kazimiero ir Stepono jiems yra suteikta *ius episcopale* privilegija, tad jiems pavaldžios visos bažnyčios, esančios miesto teritorijoje (pačiame mieste – 10, užmiestyje – 3 ir 10 ar 11 miesto jurisdikcijai priklausančiuose kaimuose), išskyrus Romos katalikų bažnyčias, kurių dvi priklauso dominikonams ir karmelitams, o viena – Šv. Brigitos ordino vienuolėms, visos trys pačiame mieste.

Vienas iš 4 burmistrų metus būna pirmininku, vienas – pavaduotoju, ir šias pareigas jie eina visi iš eilės, pavyzdžiui, dabar pirmininkas yra Krumhausenas, pavaduotojas van Brummelnas. Kitais metais pavaduotojas taps pirmininku, o van Bodeckeris jo pavaduotoju, paskui jį pakeis burmistras von der Lindas [...]

Kasmet Senatas iš senatorių renka teisėją, [...] kurio kompetencijai priklauso visi ginčai, susiję su skolomis. Po jo sprendimo kiekviena pusė dar turi teisę kreiptis į Senatą, o iš čia į Lenkijos karalių – dokumentai tada išverčiami į lotynų kalbą ir siunčiami Jo Didenybei. Bet jei ginčijama skola neviršija f. 1000 ar 75 lib. sterlingų, kreiptis į Senatą neleidžiama [...]

Atlyginimai, kurie jiems mokami iš miesto iždo, yra tokie: burmistrui – 2000 talerių per metus, senatoriui – 1000 guldenų ir magistratui – 400 guldenų. Iš viso buvo 4 burmistrai, 19 senatorių, 24 magistratai, 1 iždininkas, 1 paiždininkis, 6 sekretoriai, keletas tarnautojų ir kurstytojų, ir visi gavo atlyginimą iš iždo.

Miestas pajamų gauna iš jam priklausančių žemių ir namų, akcizo už alų, muito mokesčių už importuojamas ir eksportuojamas prekes ir iš Didžiojo malūno pelno.

Pirmosios iš šių pajamų yra žinomos tik senatoriams ir laikomos paslaptyje, jos net neskelbiamos Piliečių tarybai, nors ši ne kartą to primygtinai reikalavo.

Alaus akcizas – 3 guldenai 16 grašių, arba 5 s 3 d sterl. už statinę – duoda apie 50 000 talerių pajamų per metus.

Muitas yra dvigubas. Viena jo dalis vadinasi „kuolapinigiais" (*pfahlgeld*), nes šie pinigai renkami uostui tvirtinti – už juos perkami stulpai ar ilgi kuolai, kurie įbedami į upę tam, kad apsaugotų uostą nuo smėlio ir dumblo. Jis sudaro 2,5 procento, kurio pusė eina Lenkijos karaliui, o kita pusė – miestui. Antroji muito dalis,„priedėlis" (*zulag*), imamas už visas prekes, jį nustato Senatas, paprastai jis buvo puse didesnis už *pfahlgeld* mokestį ir nė viena jo

dalis nepriklauso karaliui [...] Kiek pinigų iš muito jie surenka per metus, man nepavyko sužinoti, bet spėju, kad apytikriai 70 tūkstančių talerių. Didysis malūnas, stovintis pačiame mieste, turi 18 ratų ir aptarnauja visus miestelėnus – mala grūdus ir alui rauginti, ir duonai kepti. Jis duoda 40 tūkstančių talerių pelno per metus, ir šie pinigai taip pat patenka į bendrą miesto iždą. Nors Gdanskas gauna tokias dideles pajamas, bet turi daug skolų, kurių prisidarė per praėjusį karą su Švedija, pasibaigusį 1660 metais. Iš patikimų šaltinių sužinojau, kad jie moka per 15 tūkstančių svarų sterlingų skolų per metus, – tiek teįstengia ir tai yra tik 4,5-5 procentai visos skolos dydžio.

Piliečių taryba, arba Šimtas vyrų, neturi jokios sprendžiamosios teisės, tačiau be jų pritarimo negali būti nei išleistas ar panaikintas joks įstatymas, nei paskirti nauji mokesčiai miestiečiams.

Miestiečiai, paprastai kilę iš žemesniųjų luomų, gyvena turtingai ir ištaigingai. Didžiąją savo turtų dalį jie laiko namuose ir grūdų klėtyse. Tačiau labai abejoju, ar visame mieste atsirastų bent šešiasdešimt gyventojų, kurių kiekvieno turtas būtų vertas 10 tūkstančių svarų sterlingų.

Gdanskui dabar priklauso ne daugiau kaip devyni ar dešimt prekybinių laivų, o vienas iš jų pastatytas geriau nei kiti, nes gali pakelti daugiau nei 200 lastų krovinį ir 20 pabūklų.[8]

Daugelyje Lenkijos miestų pagrindinės savivaldos institucijos buvo daugmaž tokios pačios kaip ir žydų kahalo institucijos, kurios veikė lygia greta. Kaip ir miesto taryba, žydų seniūnai sukūrė panašią rinkimų sistemą, kurios tikslas buvo, kad valdžia niekada neišslystų iš jų rankų. Sudėtinga rinkimų kolegijos sistema garantavo, kad naujosios bendruomenės *roshion* (seniūnai), *tuvim* (vyresnieji) ir *kahal* (valdantieji) visuomet būtų renkami iš senosios bendruomenės rato. Žydų bendruomenėje turinčių politines teises mokesčių mokėtojų ir rinkėjų, palyginti su beteisiais plebėjais, buvo dar mažiau nei tarp miestelėnų krikščionių. (žr. diagr. H).[9]

Teisiniu požiūriu senieji miestai buvo pavyzdys naujųjų miesto bendrijų pažangai. Kaip Vroclavas perėmė „vokiškąją teisę" iš Magdeburgo, taip Krokuva ją perėmė iš Vroclavo, o Lvovas iš Krokuvos. Karališkosios Prūsijos Chełmno (Kulm) miesto bei Silezijos Środa Śląska (Neumarkt) miesto teisių rinkinys tapo pavyzdžiu, pagal kurį buvo kuriami vėlesni dokumentai. Senesniųjų, aukštesniųjų teismų nuosprendžiai, vadinti *urteil* arba *ortyle*, buvo gera mokykla

žemesniesiems teismams. XVI a. Krokuvos Keturiasdešimties vyrų grupės sistemą perėmė keletas kitų miestų, ypač panašią – 1577 m. Lvovas. Įvairūs jos variantai įsigalėjo ir kituose miestuose: „Dvidešimt", „Šešiolika", „Vienuolika", nekalbant jau apie „Šimtą vyrų" Gdansko Dešiniajame mieste.

Praeityje Lenkijos miestai buvo daugiatančiai, nors šį faktą šių dienų oficialieji lenkų istorikai linkę nutylėti ar net kategoriškai neigti. Tvirtinti, kad svarbiausiuose Lenkijos ir Lietuvos valstybės miestuose visuomet vyravo daugiausia lenkai, yra taip pat absurdiška kaip ir laikytis dar senesnio prietaro, kad jie visi buvo grynai vokiški. Iš tikrųjų etninė miesto visuomenės sudėtis Respublikoje buvo labai marga ir nuolat keitėsi. Čia yra ir nemažai netikėtumų. Neginčytina, kad Silezijos ir Baltijos pajūrio miestai, ypač Vroclavas, Ščecinas ir Gdanskas, buvo vokiški nuo pat XIII a. Tačiau stebina tai, kad Mažosios Lenkijos miestai viduramžiais taip pat buvo daugiausia vokiški savo dvasia, tuo tarpu Didžiosios Lenkijos miestai, esantys arčiau Vokietijos, buvo lenkiškesni. XIV a. ne tik Krokuva, bet ir Bochnia, Tarnówas, Wieliczka, Sączas, Sandomierzas, Liublinas, Przemyślis ir net Lvovas buvo apgyventi vokiečių, o Poznanė ir Bidgoščius pasiliko lenkų rankose. XVI a., atvirkščiai, Krokuva sparčiai persiėmė lenkiška kultūra, o Poznanę paveikė liuteronų Reformacija ir čia ėmė stiprėti germanizacija. Krokuvoje XVI a. 4-ajame dešimtmetyje sekmadieninės pamaldos Šv. Marijos bažnyčioje rytais buvo laikomos lenkiškai, o po pietų – vokiškai. Vokiečių kalba oficiali Krokuvos teismų kalba tebuvo iki 1660 m. Tuo metu Vilniuje amatininkų gildijoms pasikeisdami vadovavo keturių tautų atstovai – lietuviai, lenkai, rusinai* ir vokiečiai. Lvovo miesto piliečiais buvo laikomi tik Romos bažnyčios katalikai, ir tai paspartino miesto gyventojų sulenkėjimą. Armėnų bendruomenė čia turėjo tokią pat autonomiją kaip ir žydai. Daug svarbių pokyčių įvyko XVII ir XVIII a., kai lenkų bajorai sąmoningai stengėsi patraukti vokiečių gyventojus kurtis nau-

* T. y. rytų slavai – baltarusiai ir ukrainiečiai. – *Red.*

juose tekstilės miestuose. Tuo tikslu tokioms gyvenvietėms kaip Rawiczius (1638), Szlichtingtowas ir Szamocynas buvo specialiai suteiktos miesto teisės. Apibendrinant galima tvirtinti, kad Respublikos vakarų regionų miestuose daugiausia gyveno vokiečiai, o kaimuose lenkai, tuo tarpu rytinių ir pietinių regionų miestuose vyravo lenkai, o kaimo gyventojų dauguma buvo lietuviai ir rusinai. Visuose miestuose – tiek rytuose, tiek vakaruose – buvo įsikūrusios stiprios žydų bendruomenės.

Išoriškai Lenkijos-Lietuvos miestų gyvenimas Liublino unijos laikotarpiu buvo panašus kaip Vakarų Europoje. Ateitis, rodos, žadėjo neribotą augimą ir gerovę. Klestėjo ir vidaus, ir jūros prekyba. Vienas po kito kūrėsi nauji miestai. Didžiuosius miestus Poznanę, Krokuvą bei mažesnius – Tarnówą, Žemutinį Kazimierą papuošė architektūros stebuklai, atitinkantys jų pilietinę savigarbą. Miestų gyventojų skaičius pasiekė iki tol negirdėtą ribą – 25 procentus visų Respublikos gyventojų, o krikščionių miestuose vis dar buvo daugiau už nuolatos gausėjantį žydų luomą. Visa tai, deja, nesulaikė artėjančio miestų nuosmukio. 1565 m., ketveri metai iki Unijos, Lenkijos seimas išleido įstatymą, draudžiantį miestiečiams lenkams užsiimti užsienio prekyba. Dėl to tūkstančiai jų atsisakė savo gimtojo miesto pilietybės, beviltiškai bandydami išgelbėti savo verslą. Nuo tol daugelį pelningų prekybos šakų perėmė arba bajorijos atstovai, arba užsieniečiai. Dar liūdniau, daugybė žmonių rado išeitį, kaip apeiti miesto gyvenimą reguliuojančius įstatymus, ir tai nepridėjo miestams šlovės. Bajorai nepaisė draudimo gyventi karališkuosiuose miestuose ir nebaudžiami pažeidinėjo miesto įstatymus. Jų privatūs miestai vengė mokėti muitą, turgaus mokesčius, nesilaikė sandėliavimo teisių, o juk iš to gyveno senieji miestai. Jų jurisdikos tapo prieglauda visokiems įstatymų laužytojams ir atsitiktiniams imigrantams, kurie slapstėsi nuo teismų ir gildijų. Bajorai globojo žydus, ir šie gyventojų skaičiumi ėmė viršyti miestiečių krikščionių luomą. Kurį laiką materialinė gerovė dar slėpė gilėjančius trūkumus, bet už miesto sienų jau klaidžiojo bloga lemiantys ženklai.

* * *

Kaip ir visos Europos sostinės, Varšuva yra savotiškai unikali. Ilgą laiką savo istorijoje ji mažai tebuvo panaši į sostinę. Ir naujaisiais laikais ji dar ilgai išsiskyrė tuo, kad buvo intelektualų, vagių ir maištininkų, o ne valdžios elito miestas. Tuo ji labiau primena Dubliną nei Londoną ar Vašingtoną. Jai trūksta Budapešto ar Bukarešto grakštumo, Belgrado ar Sofijos spalvingumo, Prahos prakilnumo, Berlyno įspūdingumo. Įsidėmėtina, kad kai 1945 m. sausio 17 d. sovietinė armija ją išvadavo, tarp miesto griuvėsių nebuvo nė vienos gyvos dvasios. Taigi Varšuva tokia pat sena kaip ir daugelis kitų Europos sostinių ir vis dėlto iš visų jauniausia.[10]

Varšuvos iškilimas tarp kitų Lenkijos miestų nebuvo susijęs su kokiu nors ypatingu miesto bruožu. Tai nulėmė strategiškai palanki jos geografinė padėtis. Įsikūrusi ant aukšto kairiojo Vyslos vidurupio kranto, Varšuva yra atvira visoms gamtos negandoms, ypač rytų vėjui žiemą. Išsidėstęs mažiausiai derlingo Lenkijos regiono centre, miestas neturėjo kuo pasižymėti – nebent kuklia grūdų ir medienos prekyba. Varšuva tebuvo nežymi tvirtovė Mazovijos krašte, kuris iki 1526 m. net nepriklausė Lenkijos karalystei. Viduramžiais ji pratūnojo Płocko ir Czersko šešėlyje, tuo labiau nė iš tolo negalėjo lygintis su karalių sostine Krokuva. Tačiau ilgainiui jos centrinė padėtis Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje pasirodė beturinti neprilygstamų pranašumų. Ant Vyslos kranto stovinčios Varšuvos gyventojai nuolat galėjo palaikyti ryšius su Gdansku šiaurėje ir Krokuva pietuose svarbiausiu ano meto prekybos keliu – upe. Ir taip pat, Lenkijai sudarius konstitucinę uniją su Lietuva, Varšuva pasirodė besanti ant pagrindinio kelio iš vakarų į rytus. Nuo 1611 m. ji yra visų valstybių, kurios kada nors buvo Lenkijos žemėse, sostinė.

Kol tebuvo Mazovijos krašto miestas, Varšuva augo lėtai. Ji buvo įkurta XIII a. pabaigoje vietoj netoliese buvusios Jazdówo tvirtovės, kurią 1262 m. liepą sugriovė įsiveržę lietuviai. Pavadinimas kilęs iš kažkokio seniai pamiršto didvyrio ar globėjo Varšos vardo. Apie 1300 m. Varšuvai suteikta Kulmo miesto teisė. Kaip tik tada – miesto kūrimosi pradžioje – buvo pastatyta bažnyčia, vėliau Šv. Jono

katedra, kunigaikščio pilis, turgaus aikštė ir miesto sienos. 1321 m. čia apsigyveno kaštelionas, o 1339 m. įsikūrė tribunolas, nagrinėjantis Kryžiuočių ordino veiksmus. Ordino iškilimas Mazovijos Piastų kunigaikštį neseniai buvo privertęs pripažinti Kazimiero Didžiojo valdžią. 1350 m. čia įkurta bažnyčia ir augustinų vienuolynas. XV a., besimaudanti Žalgirio pergalės spinduliuose, Varšuva pralenkė visus kitus Mazovijos miestus. 1413 m. čia iš Czersko kartu su Mazovijos arkdiakonu persikėlė kunigaikštis Jonušas Vyresnysis, valdęs nuo 1374 iki 1429 m. Jis atstatė pilį, miesto sienas ir rotušę. Turgaus aikštėje, didžiuliame name, įsteigė vaito – jo pareigos buvo paveldimos – rezidenciją (dabar čia Mokslų akademijos Istorijos instituto patalpos), o 1408 m. įkūrė Naujamiestį (Nowe Miasto) ir iškart suteikė jam miesto teises. Šis žingsnis turėjo sustabdyti nereguliuojamų gyvenviečių kūrimąsi už miesto ribų – daugelis iš jų sparčiai plėtėsi dėl didelio anuomet žydų antplūdžio. Po visiško Kryžiuočių ordino sutriuškinimo per Trylikametį karą Mazovijos kunigaikščiams nebebuvo reikalo vykdyti savarankišką politiką. Paskutiniai valdovų rūmų atstovai veltui priešinosi siuzerenų Jogailaičių teritoriniams ir administraciniams kėslams. Po keletos staigių mirčių, kurių priežastis buvo nunuodijimas, – 1522 m. kunigaikštytės Onos, 1524 m. ir 1526 m. abiejų jos psichiškai nesveikų sūnų Stanisławo ir Januszo, – pasibaigė ištvirkėliškas, archajiškas, be palikuonių Piastų šeimos valdymas. (Žr. 16 žem.)

Jogailaičių Varšuva iš pat pradžių buvo globojama karaliaus. Pirmasis Žygimanto Senojo vizitas 1526 m. davė Karalystės miestams vadinamąjį Trečiąjį statutą. Bona Sforza, paveldėjusi vyro dvarus Mazovijoje, savo rezidencija pasirinko Jazdówo rūmus. Taip pasielgė ir jos duktė Ona Jogailaitė. Žygimantas Augustas čia dažnai užsukdavo pakeliui iš Krokuvos į Vilnių, ypač XVI a. 7-ajame dešimtmetyje, kai jis ne kartą traukė šiaurėn, genamas bręstančios Livonijos krizės. 1568 m. jis pats stebėjo, kaip į Vyslos dugną buvo kalami mediniai stulpai pirmajam tiltui ties Varšuva. (Paremtas per visą savo 450 metrų ilgį 18 arkų, 1603 m. per pavasario potvynį jis buvo nuneštas ir daugiau nebeatstatytas.) Po Žygimanto Augusto

Miesto sienos XIV a.
1621 m. ribos
Lubomirskių ribos
Žemės darbai
TAMKA Jurisdikos

Rūmai

1. Karaliaus pilis
2. Kazanovskių rūmai (vicekanclerio rezidencija, dabar Ministrų taryba)
3. Čiartoriskių rūmai
4. Primo rūmai
5. Jono Kazimiero rūmai (Universitetas)
6. Stašico rūmai (1820)
7. Branickių rūmai
8. Arsenalas
9. Pinigų kalykla
10. Lenkijos bankas
11. Radvilų „Žydrieji rūmai"
12. Saksų karaliaus rūmai
13. Briulio rūmai
14. Ujazdo rūmai
15. Belvederis (1818)
16. Lazenkos (1785)

+ Bažnyčios

1. Šv. Jono katedra
2. Jėzuitų bažnyčia
3. Augustinų bažnyčia
4. Dominikonų bažnyčia
5. Marijonų bažnyčia
6. Buvusi Pijorų kolegija
7. Bernardinų (Šv. Onos) bažnyčia
8. Karmelitų bažnyčia
9. Vizitiečių bažnyčia
10. Šv. Kryžiaus bažnyčia
11. Protestantų bažnyčia
12. Pragos parapijos bažnyčia
13. Kamedukų vienuolynas (Belianai)
14. Pranciškonų bažnyčia

16 žemėlapis. Varšuvos miesto augimas iki 1800 m.

mirties Varšuvos viduramžišką pilį architektas Giovanni Battista Quadro pavertė didingais renesanso rūmais. Bet svarbiausia, kad Varšuvoje vyko ir aktyvi parlamentinė veikla. Čia, Šv. Martyno bažnyčioje, rinkdavosi Mazovijos seimeliai, o Karaliaus pilyje 1556-1557 m. pirmą kartą susirinko Karalystės seimas. Nuo 1569 m., po Liublino unijos, Varšuva buvo pasirinkta nuolatine karaliaus rinkimų vieta. Batoro valdymo laikais ji greitai tapo įprastine kas dveji metai vykstančių Respublikos seimo susirinkimų vieta.

Didėjančią miesto politinę reikšmę lydėjo nuolatiniai konfliktai. Patricijų ir amatininkų konkuravimą dėl svarbos mieste komplikavo žydai, kurių veikla, nežydų akimis, prieštaravo visiems nustatytiems reikalavimams. Senieji geto gyventojai, pirmą kartą paminėti 1414 m., 1483-iaisiais buvo išvaryti už miesto sienų, tačiau netrukus grįžo. Su 1526 m. Trečiuoju statutu buvo kartu išleistas dekretas *De non tolerandis Judaeis*, bet jis taip pat nedavė jokių rezultatų. Nuo tada Varšuvos getas, esantis miesto centro pakraštyje ir besiribojantis su miesto siena bei Naujuoju miestu, augo ir klestėjo. Tuo tarpu gildijos, atstovaujančios penkiasdešimčiai skirtingų verslų, kiek įmanydamos gynė savo privilegijas ir monopoliją. Meistrų ir mokinių nepasitenkinimą vienų kitais keitė gildijų intrigos prieš pirklių klanus bei visų kartu vieningas puolimas prieš nelegalius žydų prekiautojus. Bet ekonomiškai vis labiau klestinčiame mieste erdvės pakako visiems. Čionai traukė verslininkai iš tolimiausių vietų: juvelyrai ir Krokuvos, prekiautojai oda iš Bohemijos, bankininkai iš Vokietijos. Georgo Fuggerio (Jerzy Fukier) vyninė, aptarnaujanti lankytojus Turgaus aikštėje nuo 1540 m., galėtų priminti anuometinius tolimus Varšuvos ryšius. Nuo 4500 gyventojų 1500 m. Varšuva per vieną šimtmetį išaugo iki 20 000.

1596 m. galiausiai buvo nutarta nuolatinę karaliaus dvaro ir valdžios būstinę iš Krokuvos perkelti į Varšuvą. Prieš metus Wawelio pilies karališkuosius apartamentus buvo nusiaubęs didžiulis gaisras, ir Zigmantas Vaza nenorėjo ilgiau likti pietuose. Pats būdamas užsiėmęs savo valdomis Švedijoje, o tai reikalavo nuolatinių ryšių su Gdansku, vėliau – Maskvos kampanijomis, jis davė nurodymus

savo architektui Santagucciui imtis Varšuvos pilies tolesnės rekonstrukcijos. Nors statybos darbai truko du dešimtmečius, naujoji pilis jau buvo paruošta karaliui, kai šis 1611 m. pergalingai grįžo iš Smolensko. Čia jam nuolankumą prisiekė į nelaisvę paimtas Maskvos caras Vasilijus Šuiskis.

Du amžius klestėjo karališkoji Varšuva. Jos pastatai regėjo monarchus, dvasininkus, dvarininkus, kurtizanes ir keliaujančius prekiautojus – žmones, kurie savo gyvenimais parašė miesto istorijos puslapius. Iš medinių namelių ir plytinių bažnyčių miestelio Varšuva išaugo į sostinę, pastatytą iš akmens ir marmuro. Karaliaus pilis buvo nuolat gražinama – pristatytas Apvalusis bokštas, teatras, Senatorių rūmai bei marmuriniai Vazų apartamentai. Be to, iškilo daug įvairių papildomų gyvenamųjų pastatų. Karaliaus sesuo Ona Vaza pastatydino Kazimiero rūmus, dabartinį Varšuvos universiteto centrinį pastatą. Jos sūnėnas Vladislovas užbaigė Ujazdų rūmus pietiniame miesto pakraštyje. Sobieskis pastatydino karalienės vasaros rezidenciją Marymonte, šiaurinėje miesto dalyje, bei Augustino Loccio ištaigingą „Ville Nova" – Wilanówą pietinėje dalyje. Augusto II valdymo metais iškilo Saksų rūmai ir suvešėjo sodas vakarinėje miesto dalyje, o Stanislovui Augustui valdant – žavingi Lazenkų rūmai prie Ujazdų rūmų. Pirmasis Varšuvos paminklas – Zigmanto kolona, kurią 1646 m. pastatydino Vladislovas savo tėvo garbei, stiepėsi virš Krokuvos priemiesčio tol, kol 1939 m. buvo nuversta, o dabar vėl atstatyta.

Neišdildomą žymę čia paliko kontrreformacija. 1602 m. Šv. Jono katedra įgavo barokinį fasadą, ir buvo pristatyta dengta galerija, kuria katedra jungėsi su Karaliaus pilimi. 1608 m. jėzuitai šalia katedros, švęsdami savo sėkmę, pastatė didingą dvidešimties marmurinių altorių koplyčią. 1623 m. reformavęsi pranciškonai vietoj savo medinės koplyčios pasistatė akmeninę, o dominikonai 1638 m. savo naująją bažnyčią paskyrė šv. Jacekui. XVII a. pradžioje buvo pradėta statyti daug kitų barokinių bažnyčių, kurios užbaigtos tik pasibaigus švedų okupacijai. Tai Karmelitų bažnyčia Krokuvos priemiestyje (1630), Pijorų bažnyčia Długa gatvėje (1681), Šv. Kazimie-

ro seserų sakramentiečių vienuolynas Naujamiestyje, pastatydintas 1688 m. karalienės Marysenkos, Kapucinų, arba Šventojo Kryžiaus, bažnyčia (1696), pastatyta Giovannio Bellotto priešais Kazimiero rūmus. Pamaldumas paskatino Augustą II 1724-1731 m. įrengti Ujazdų alėją, ilgą, tiesią liepų alėją su 28 Jėzaus kryžiaus kelio koplyčiomis. Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu katalikų pastatą užtemdė cilindrinė evangelikų bažnyčia, kurią 1777-1779 m. suprojektavo Simonas Zugas.

Aktyviai statė ir didikai. XVII a. Varšuvos gyventojai dažnai skundėsi karaliui dėl žalos, padarytos jų sodams, baldams, žmonoms ir tarnams, kai Karalystės maršalkos liepimu per seimo susirinkimus pas juos apsigyvendavo didikų svitos. Be abejonės, bajorams reikėjo nuosavų namų Varšuvoje. Pirmieji Kazanowskių, Koniecpolskių, Krasińskių, Ossolińskių, Daniłłowiczių ir Radvilų šeimų namai nublanko prieš Sobieskio laikų daugybę didikų rūmų, suprojektuotų olandų architekto Tylmano van Gamereno. Kai kurie iš jų – naujieji Krasińskių rūmai, kuriuos užsakė Karalystės antspaudo saugotojas Janas Dobrogostas Krasińskis (1640-1717), ar Potockių Žydrieji rūmai – nenusileido paties karaliaus statiniams. XVIII a. klestėjo elegancija – iškilo pasagos formos Mniszeko rūmai (1714), perstatyti Pod Blachon rūmai (1720), prisiglaudę prie Karaliaus pilies, vėliau kaip dėdės karaliaus dovana atitekę kunigaikščiui Poniatowskiui, pastatytas Franciszeko Bielińskio viešbutis su prancūzišku rokoko interjeru.

Didikų dėka Varšuva plėtėsi planingai, ypač jų pačių jurisdikose ir tuose kvartaluose, kuriems buvo suteiktos privilegijos ir kurie nepriklausė miesto valdžiai. Tokie kvartalai buvo tiksli, miniatiūrinė didikų privačių miestų, išsimėčiusių po visą kraštą, kopija, jie turėjo savivaldą. Pirmasis pavyzdį parodė seniūnas Janas Grzybowskis, gavęs karaliaus sutikimą 1610 m. įkurti Grzybówą. Greitai po to įsikūrė Dziekanka (1617) ir Zadzikowska (1638). Nowe Lesznas (1648) priklausė kalvinistams Leszczyńskiams ir buvo kitatikių būstinė. Muranówas taip buvo pavadintas Sobieskio architekto, venecijiečio Belotti'o da Murano garbei. Skaryszewas, iš-

sidėstęs dešiniajame Vyslos krante, priklausė Płocko vyskupui ir davė pradžią Varšuvos priemiesčiui – Pragai. Czerniakówas, esąs į pietus, buvo Stanisławo Herakliuszo Lubomirskio (1642-1702) nuosavybė. Jis čia įkūrė bernardinų vienuolyną, dirbtinį ežerą ir šeimos mauzoliejų. Wielopolė, esanti į vakarus, buvo Karalystės kanclerio Jano Wielopolskio (?-1688) nuopelnas. Tamka, Alexandria (1670), Kapitulna, Kaleczynas, Bożydaras (1702) ir Ordynacka tęsėsi palei šiandieninį Nowy Światą. Pastaroji, kurią 1739 m. pastatė Podolės vaivada Janas Jakubas Zamoyskis (?-1790), buvo išsidėsčiusi aplink atstatytus Gnińskių rūmus (dabar Šopeno instituto pastatas). Bieliną (1757) pastatydino Karalystės maršalka Franciszekas Bielińskis (1683-1766) šiandieninės Marszałkowskos gatvės rajone. Marienstadtas (1762) ir Stanisławówas (1768), įsikūrę ant Pavyslės upės kranto, žemiau Nowy Światо, priklausė Stanislovui Augustui, o šis juos pardavė miesto tarybai už žemę prie Lazenkų rūmų. Jurisdikos bylojo apie visišką didikų savarankiškumą. Nors toks šių rajonų statusas 1764 m. seimo buvo pasmerktas, statusą panaikinti pavyko tik 1791 m.

Joli Bordo (vėliau sulenkintas Żolibórzas) ir Pragos rajonai buvo statomi spontaniškiau. Pirmasis plėtėsi aplink Pijorų vienuolyną ir karališkosios sargybos kareivines. Jis tapo buržua priemiesčiu su išsibarsčiusiomis aukštų pareigūnų vilomis ir sodais. Antrasis – Praga – nusitęsė į pietus ir rytus. Saska Kępa (Saksoniškoji pievelė) dešiniajame Vyslos krante, buvusi sena olandų valstiečių gyvenvietė, kadaise vadinta Olandiškąja, dabar puošėsi Augusto III vasaros paviljonu ir traukė vis daugiau turtingų gyventojų. Rytinius Pragos pakraščius prie Radzymino kelio Stanislovas Augustas nuomojo žydui gyvulių pirkliui Szmuliui Zbytkowerui. Ši miesto dalis su perpildytomis gatvelėmis – dešiniakrantis getas – buvo visiems žinomas Szmulowiznos pavadinimu. Visi šie nauji rajonai kūrėsi dideliuose miesto dirbamosios žemės plotuose, kurie nuo viduramžių maitino miesto gyventojus ir iki XVIII a. pabaigos teikė Varšuvai pusiau kaimišką vaizdą. Išskyrus laikiną pontoninį tiltą, kuris, vadovaujant liūdnai pagarsėjusiam Adamui Ponińskiui, nuo 1776 m.

kiekvieną vasarą buvo nutiesiamas per Vyslą, abiejų miesto dalių nejungė joks kitas nuolatinis tiltas.

Bandymai išlaikyti Varšuvą nustatytose ribose nebuvo visai sėkmingi. 1621-1624 m., išgirdus apie turkų pergalę ties Cecora, čia imta pilti pylimą. Plačiu lanku sujungęs du taškus ant upės kranto – šiaurėje ties Naujamiesčiu ir pietuose ties Karmelitų bažnyčia, jis tiek įsiterpė į miestą, kad net pasiekė Arsenalą, esantį Długa (Ilgosios) gatvės gale. Apleistas jis sugriuvo, o 1770 m. vėl buvo supiltas, šįkart gelbėjantis nuo maro, – kaip policijos ir sanitarijos kontrolės užkarda. Pylimas supo miestą beveik 16 kilometrų ilgio apskritimu abiejuose upės krantuose, apimdamas Żoliborzą šiaurėje, Lazenkas pietuose ir Pragą kitoje upės pusėje. Per 1794 m. sukilimą jis tapo paskutine miesto gynybine linija. XIX a. pylimas žymėjo natūralią miesto ribą, kurios negalėjo peržengti traukinių bėgiai, elektrinės, dujotiekiai bei kapinės. Trylika pylimo vartų (*rogatki*) skyrė istorinį miesto centrą nuo praradusių išskirtinius bruožus naujųjų rajonų.

Visi bandymai reguliuoti miesto valdymą sutikdavo pasipriešinimą. Nuo 1665 m. Senamiesčio ir Naujamiesčio ekonominės įstaigos turėjo teisę imti mokesčius, sudaryti biudžetą ir vadovauti miesto įmonėms. 1742 m. Gatvių komisija (*Komisja Brukowa*), kuriai vadovavo maršalka Bieliński, energingai ėmėsi iniciatyvos išgrįsti gatves, nutiesti kanalizaciją ir pastatyti pėsčiųjų tiltus per daugelį atvirų upelių. Tačiau didelė dalis rajonų ir gyventojų grupių nebuvo pavaldi miesto valdžiai. Tiktai paskutiniais Respublikos gyvavimo metais senoji tvarka buvo pakeista. Senamiesčio burmistro Jano Dekerto (1738-1790) nuopelnu miesto vadovai susivienijo su visų Lenkijos miestų atstovais ir pareikalavo radikalios reformos. 1767 m. visa Varšuva, padalyta į 7 kvartalus, ėmė priklausyti vienai miesto valdžiai. 1791 m. balandžio 21 d. Ketverių metų seimo įstatymas išplėtė miestiečių luomo teises.

Miesto ekonominės veiklos koordinavimo sistema jau pradėjo duoti ir šiokių tokių sėkmingų rezultatų. 1691-1695 m. pagal Paryžiaus karaliaus rūmų (*Palais Royal*) pavyzdį buvo pastatyta didžiulė turgaus halė, skirta čia pat, po vienu stogu, pardavinėti praban-

gos daiktus ir importuotas prekes. Ji buvo pavadinta Marywiłu (Marienville), kaip ir Marymontas, karalienės Marysenkos garbei. 1720 m. dar vieną turgaus halę įsteigė du prancūzų *emigrantai* Malherbe'as ir Pellisonas. Jų verslas – keletas pelningų monopolijų – vėliau perėjo į bankininko Peterio Tepperio (?-1794) rankas.

Karališkąją Varšuvą ne visada lydėjo sėkmė, ji kentėjo ne tik nuo gamtos stichijos, bet ir nuo žmogaus sukeltų nelaimių. Per 1544 ir 1607 m. gaisrus, kurie sunaikino Senamiesčio aikštę, 1624-1625, 1652-1653, 1707-1708 m. maro epidemijas, 1602 m. uraganą, sugriovusį katedros bokštą, Varšuva neteko daugybės gyventojų ir patyrė didžiulius materialinius nuostolius. Nesibaigiantys dvaro skandalai ir riaušės, tokie kaip 1652 m., kai karališkajai sargybai teko ginti karaliaus meilužę, Karalystės kanclerio pavaduotojo žmoną Elżbietą Radziejowską, nuo įtūžusio vyro pulkų, kaitino smurto ir nesaugumo atmosferą. Karaliaus rinkimai, per kuriuos į Varšuvą suplaukdavo 50 ar net 100 tūkstančių ginkluotų didikų su savo palydomis, būdavo kelis mėnesius trunkančių intrigų, nusikaltimų ir smurto metas. Miestą pasikeisdamos trypė užpuolikų armijos: 1655, 1656, 1704, 1705 ir 1708 m. – švedai, 1657 m. – transilvanai, 1704 ir 1713 m. – saksai, 1706, 1717, 1733-1735, 1763-1764, 1767-1773, 1792-1793, 1794 m. – rusai, 1794-1806 m. – prūsai, 1807-1813 m. – prancūzai.

Po kiekvienos tokios nelaimės miesto gyventojų pavojingai praretėdavo. Iš 18 000 (1655) gyventojų 1659 m. beliko 6 000, o po trečiojo padalijimo iš 150 000 (1795) – tik 70 000 1806 m.

Ir netgi tokiomis sąlygomis Varšuva kur kas sparčiau žengė pirmyn nei kuris nors kitas Respublikos miestas. Nepaisydama kliūčių ji augo ir plėtėsi, tuo tarpu daugelis jos konkurentų katastrofiškai mažėjo.

* * *

Lenkijos ir Lietuvos valstybės miestų žlugimą, lygiai kaip ir viso krašto ekonomikos nuosmukį, lengviau aprašyti nei paaiškinti. Nuo 1648 m. priešų armijos siaubingai niokojo kraštą, ypač 1655-1660 m. per karus su švedais ir 1700-1721 m. per Didįjį šiaurės karą. Mies-

tai, kurie liko nepaliesti per pirmuosius, buvo sunaikinti per antrąjį. Mažesni miesteliai, nepajėgdavę gintis, būdavo ypač lengvai nusiaubiami. Iš karaliaus dvarų aprašų *Lustracje* – juos darydavo po kiekvieno praūžusio karo – matyti didelis padėties pablogėjimas. 1661 m., pavyzdžiui, Javorovo miestas Rusioje, tuomet išnuomotas Jonui Sobieskiui, net negalėjo pristatyti savo dokumentų; tikrintojai nustatė, kad miesto pajamos, palyginti su 1627 m., labai sumažėjusios:

JAVOROVO MIESTAS

Javorovo miestiečiai, paprašyti parodyti savo miesto teisių, laisvių ir privilegijų raštus, sakė, kad juos prarado per paskutinius priešo antpuolius ir dėl to negali pateikti originalų. Vietoj to jie parodė teisių sąrašą, sudarytą 1606 metais [...] ir patvirtintą mūsų dabartinio maloningojo valdovo Jono Kazimiero 1649 metų spalio 8 dieną Varšuvoje, su karaliaus sekretoriaus, generolo Piotro Slawieńskio parašu ir Karalystės kanceliarijos didžiuoju antspaudu. Šiame patvirtinime buvo:

Pirma, 1569 metų liepos 2 dieną Lenkijos karaliaus Žygimanto Augusto patvirtinti laiškai, išleisti 1510 metais, šeštąjį sekmadienį po šv. Mato šventės, bajorui Łukaszui de Górkai, Poznanės kaštelionui, Javorovo paveldėtojui [...], kuriais Jo Didenybė, be kita ko, suteikia miestui ir dviem jo priemiesčiams vokiškąją Magdeburgo teisę [...];

Antra, dokumentas, kurį 1578 metų gegužės 22 dieną išleido karalius Steponas ir 1588 metais lapkričio 7 dieną Liubline patvirtino karalius Zigmantas. Jame išdėstyta kelių senatorių peticija Javorovo miestui, kuria prašoma leisti naudotis druskos, paprastai vadinamos baltaisiais koralais, telkiniais [...];

Pirmoji Vladislovo suteikta privilegija, datuojama 1633 metų kovo 15 dieną, išleista Krokuvoje, susijusi su tilto statyba [...];

Antroji Vladislovo suteikta privilegija, datuojama 1633 metų kovo 13 dieną, išleista Krokuvoje, patvirtinanti ankstesnius karaliaus pirmtakų išleistus dokumentus [...] kartu su miesto patikrinimo aktu, kurį 1629 metais sudarė Rusios vaivadijos inspektoriai [...];

Miestiečiai taip pat pateikė sutartį, 1640 metais sudarytą tarp jų ir nekrikščionių žydų [...], ir dar vieną, kurią 1655 metais sudarė ir patvirtino Jo Ekscelencija seniūnas Jonas Sobieskis [...] Visa, kas buvo pateikta, mes peržiūrėjome ir priėmėme, nes niekur nebuvo nusižengta įstatymui.

JAVOROVO MIESTO IR ABIEJŲ JO PRIEMIESČIŲ PAJAMOS

Miestiečiai moka 12 grašių mokestį už namus turgaus aikštėje ir 8 grašius už namus gatvėse.

– Pagal 1627 metų ataskaitą, nuomą mokėjo 32 aikštėje esantys namai, išskyrus tuos, kurie priklauso tarybai, vaitui ir bažnyčios vargonininkui, tai yra 12 guldenų 24 grašius.

Dabar nuomą moka 14 namų: 5 guldenus 18 grašių.

	1629		dabar	
	guld.	*gr.*	*guld.*	*gr.*
– Namai Fara gatvėje, anksčiau 29	7	22		
dabar 22			5	26
– Namai Malūno gatvėje, anksčiau 15	4	00		
dabar nė vienas		-	-	
– Namai Pšemislio gatvėje, anksčiau 66	17	18		
dabar 29			17	22
– Namai Jaroslavo gatvėje, anksčiau 10	2	20		
dabar 5			1	10
– Namai Lvovo gatvėje, anksčiau 40	10	20		
dabar 18			4	24
– Už miesto sodus anapus pylimo, anksčiau	30	26		
dabar			22	27
– Už miesto laukus ... anksčiau	30	12		
dabar			19	19
– Už miesto rafinavimo fabrikus ... anksčiau	3	06		
dabar			1	06
– Kalviai, anksčiau mokėjo 10	4	12		
dabar 4			1	18
– Batsiuviai, anksčiau mokėjo 16	6	12		
dabar 24			9	18
– Žydų smuklininkai, anksčiau mokėjo 23	58	08		
dabar 5			30	00
– Nuomojantys žemę žemdirbiai,				
anksčiau mokėjo 33	43	10		
dabar 12			36	00
– Už pašarą dabar nieko nemoka, anksčiau	100	00	–	

	guld.	*gr.*	*d.*	*guld.*	*gr.*	*d.*
– Didesnis Javorovo priemiestis, užimantis 25 1/4 lanų plotą, kartu su stačiatikių bažnyčia ir smukle 1627 metais mokėjo nuomos:	368	07	00			
– 9 gorčius miežių	3	0	0			
– 40 vištų	2	0	0			
– pinigais	2	0	0			
Dabar, kai daug laukų liko tuščių, gyventojai už nuomą moka įvairiai:				125	01	0
– 13 pusgorčių miežių				13	0	0
– 20 vištų				4	0	0
– pinigais				2	0	0
– medumi				16	06	0
– stačiatikių popas moka	-	-	-	2	0	0
Nakomicznų bažnyčios kunigas moka	-	-	-	1	01	0
– valstiečiai, kurių buvo 15, mokėjo	67	21	0			
dabar moka				55	12	0
– Mažesnis Javorovo priemiestis, užimantis 3 1/4 (?) lanų plotą, mokėdavo nuomos	58	15	0			
dabar moka				17	16	9
– Valstiečiai, anksčiau mokėjo	8	11	0			
dabar moka				5	03	0
Už Sano upės transportą abu priemiesčiai moka				114	15	0
Už gabenimą vežimais Nakomičnų bažnyčia moka				7	0	0
VISOS PAJAMOS anksčiau	842	04	0			
dabar				508	28	9[11]

Per trisdešimt ketverius metus Javorovo pajamos sumažėjo nuo 842 iki 508 guldenų, tai yra maždaug 40 procentų, tačiau iš tikrųjų dėl smarkios infliacijos – net 80 procentų. Toliau iš ataskaitos matyti, kad trys miesto bažnyčios – katalikų dominikonų, unitų bazilijonų ir stačiatikių – buvo atleistos nuo mokesčių dėl jų apgailėtinos padėties. Ir tai nebuvo jokia išimtis. XVII a. vidurio suirutė buvo

ilgalaikė. Miestai ir toliau nyko, smuko prekyba, menas neteko rėmėjų. Nuolat mažėjo absoliutus miestų gyventojų skaičius, o registruotų piliečių bei kvalifikuotų amatininkų mažėjo net ir santykinė dalis, palyginti su varguoliais ir žydais. Miestai ištuštėjo iki 15 procentų buvusių gyventojų. Dideli miestai ėmė panėšėti į mažus, tuo tarpu buvę maži priminė didelius kaimus arba greičiau miestus vaiduoklius. Apie XVIII a. vidurį, vieno amžininko žodžiais tariant, „kiekviena gatvė buvo tyrlaukis, kiekviena aikštė – dykuma". Šitoks miestų smukimas nebuvo kažkas negirdėta ir kitur Vidurio bei Rytų Europoje, bet Lenkijos ir Lietuvos valstybėje jis buvo neįtikėtinai baisus.

Istorikai randa daug įvairių nuosmukio priežasčių. Niokojantys karai akivaizdžiai buvo svarbiausias veiksnys, tačiau neįmanoma suprasti miestų nesugebėjimo atsigauti taikos metais. Smunkanti prekyba taip pat neigiamai paveikė miestų gerovę, tačiau kuo galima paaiškinti tai, kad daugelis jų nepajėgė palaikyti net tokio prekybos lygio, koks buvo likęs. Merkantiliškų valstybių iškilimas aplink Respubliką, suprantama, dar labiau didino konkurenciją. Respublikos prekybai neigiamai galėjo atsiliepti ir tai, kad ne tik Vroclavas, bet ir Ryga po 1621 m. bei Karaliaučius po 1657 m. nemokėjo užsienio muitų. Finansus tyrinėjantys istorikai pabrėžia Respublikos pinigų nuvertėjimą, susijusį su infliacija. 1688 m. buvo uždaryta paskutinė pinigų kalykla Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Visuomenės istorikai nurodo įvairias miestiečių luomo išsekimo priežastis – ir žydų atsiribojimą, ir bajorijos pasitenkinimą savimi. Žinoma, bajorų ir žydų sąjunga buvo svarbus iššūkis buvusiam miestiečių dominavimui prekyboje. Bet nė viena iš šių priežasčių neatskleidžia reikalo esmės. Aišku, analizuodamas miestų nuosmukį, istorikas turėtų ieškoti atpirkimo ožio ne išorėje, o vidaus silpnume. Miestų politinį gyvenimą veikusios išcentrinės jėgos – štai kas gali viską paaiškinti. Visą laiką buvo justi trintis tarp patricijų ir miestelėnų, tarp piliečių ir varguomenės; religinio ir tautinio pobūdžio nesutarimai tarp katalikų, protestantų, unitų ir stačiatikių, lygiai kaip tarp lenkų, vokiečių, rusinų ir lietuvių, be to, ryškiai vieni nuo kitų bu-

vo atsitvėrę krikščionys ir žydai. Gildijos buvo pasidalijusios į oficialius, neoficialius ir tautinius skyrius. Politiniu požiūriu miestai buvo bejėgiai. Klestėjimo laikotarpiu jie nesugebėjo išsikovoti tinkamo atstovavimo seime – stebėtojų grupelės iš Krokuvos, Vilniaus ir Karališkosios Prūsijos neatstojo *Tiers État* – prekybininkų luomo – trūkumo vyriausybėje. Dėl to užgriuvus nelaimėms jie nesugebėjo nei apsiginti nuo bajorų, nei tikėtis iš karaliaus paramos, nei patys įveikti sunkumus. Pamažu miestiečiai tapo išnaudojimo ir priespaudos aukomis. Mojavimas senuoju teisių aktu nesulaikė valdingo didiko nuo savivalės savo nuožiūra manipuliuoti savivaldos teikiama demokratija. Pilietybės dokumentas neišgelbėjo neturtingo amatininko nuo sunkaus priverstinio darbo. XVIII a. pasitaikydavo atvejų, kai net mažų, privačių miestų burmistrai atsidurdavo baudžiauninkų kailyje. Tik keletui didžiųjų karališkųjų miestų pavyko išsilaikyti, bet ir tai tebuvo apgailėtini ankstesnės didybės likučiai. Vargana jų padėtis vos vos tepriminė klestintį miestų gyvenimą Karališkojoje Prūsijoje ar naujuosiuose tekstilės miestuose Didžiojoje Lenkijoje.[12]

Bandymų pakeisti padėtį teko laukti iki XVIII a. antros pusės. Tuo metu didžioji dalis iš 1400 Respublikos miestų buvo virtę nedideliais privačiais administraciniais centrais, kuriuose gyveno vidutiniškai po 750 žmonių, besiverčiančių daugiausia žemdirbyste. Šiuolaikinio miestų planavimo požiūriu daugelis iš jų buvo beviltiški. 1764 m. seimo iniciatyva buvo įkurtos kelios Pavyzdingos tvarkos komisijos (*Komisje Boni Ordinis*). Jos turėjo išnagrinėti atskirų miestų padėtį ir pasiūlyti išeitį. Tuo pat metu buvo sustabdyti centrinių žydų autonomijos organų, įskaitant ir Keturių žemių tarybą, įgaliojimai siekiant sumažinti žydų separatizmą ir suvienyti buržuaziją. Vėlesniais dešimtmečiais buvo sudaryta ne mažiau kaip 22 komisijos, ir jų veikla kartais duodavo svarių rezultatų. Pavyzdžiui, Varšuvoje 1767 m. buvo panaikintos atskiros Senamiesčio, Naujamiesčio ir bajorų jurisdikų jurisdikcijos ir įsteigti bendri teismai bei taryba, kuriai vadovavo miesto valdytojas. Krokuvoje senosios valdžios institucijos buvo panaikintos 1775 m. ir jas pakeitė nauja, ge-

rai sutvarkyta taryba iš 12 renkamų narių, pasiskirsčiusių į keturis viešuosius departamentus: teisingumo, finansų, rūpybos ir teisėtvarkos. Kurį laiką atrodė, kad Lenkijos ir Lietuvos miestai sugebės atkurti ekonomiką ir politinę nepriklausomybę. Atgijo intelektualinis gyvenimas ir menas. Vėl ėmė kurtis visuomenė. Miestiečių vaikai plūstelėjo į Edukacinės komisijos įsteigtas mokyklas ir pradėjo domėtis savo teisėmis ir ateitimi. 1791 m. Varšuvos valdytojo Jano Dekerto pastangomis jiems atsivėrė teisiškai įtvirtinti keliai į seimą, valdžios įstaigas, jie galėjo įsigyti žemės. Tačiau tai buvo tik iliuzinis triumfas. Ketverių metų seimo darbas žlugo, nedavęs jokių rezultatų. 1795 m., po trečiojo padalijimo, Lenkijos-Lietuvos miestai buvo palikti šalį pasidalijusių valstybių valiai, o šių požiūris į miestų vietą politinėje sistemoje skyrėsi nuo to, koks buvo Respublikoje.

DEŠIMTAS SKYRIUS

ANARCHIJA
Bajorų demokratija

Svarbiausias naujųjų amžių dalykas daugumos Europos šalių istorijoje yra valstybės iškilimas. Tautinių valstybių susidarymas XV ir XVI a., posūkis į absoliutizmą XVII a. ir šviečiamąjį despotizmą XVIII a., primetimas valstybei ekonominių, socialinių bei švietimo reikalų XIX ir XX a. – visa tai įvyko nepaisant pasipriešinimo ar nepasitenkinimo. Žinoma, iki Pirmojo pasaulinio karo ginčytasi dėl valstybės veiklos krypčių, metodų bei prioritetų ir tik retais atvejais dėl esminio klausimo, ar valstybė, kaip valdymo forma, išvis būtina. Tik po dviejų klaikių niokojančių pasaulinių karų ir fašistinio bei komunistinio režimų, kurie pareikalavo milijonų žmonių aukų, patirties valstybės netobulumas atskleidė pastarųjų penkių šimtų metų politinių pasiekimų trūkumus.

Šiame kontekste analizė vienos iš tų nedaugelio valstybių, kur tvirtos tradicijos įnirtingai priešinosi centrinės valdžios pretenzijoms, būtų tikrai pamokoma. Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje, kuri egzistavo nuo 1569 m. unijos iki 1795 m. trečiojo padalijimo, politinis anarchizmas buvo vienas iš idealų, kuriais vadovavosi bajorų demokratija. Jos šūkis „*Nierządem Polska stoi*" (Lenkija laikosi dėl to, kad jai niekas nevadovauja) – tai paradoksas, kuriuo būtų žavėjęsis pats Proudhonas. Jis artimas garsiajam 1848 m. Bellegarrigue'o šūkiui „*L'anarchie, c'est l'ordre*" (Anarchija – tai tvarka). Respublikos įstatymus ir praktinę tvarką įkvėpė giliai įsišaknijęs tikėjimas individo ir pilietine laisve, o tai anais laikais buvo išimtis. Atrodo, kad XVI ir XVII a. šios idėjos šiek tiek turėjo įtakos radikaliesiems Vakarų Europos judėjimams, ir prie to nemažai bus prisidėję Len-

kų broliai. Bet XVIII a. šios mintys buvo visiškai nemadingos ir net neteisingai suprantamos. Šviečiamojoje epochoje žodis „anarchija" buvo vartojamas kaip įžeidimas, jis laikytas chaoso ir teroro sinonimu, o XIX a. ir pati Respublika kėlė vien pajuoką. Prūsų ir rusų istorikai, jos žlugimą interpretavę kaip dalį savo pačių iškilimo, Respublikos valdžios formą laikė išsigimėliška, kurią laiku pakeitė pažangi, nešanti gėrį jų monarchų valdžia. Tokio požiūrio laikosi ir dabartiniai istorijos vadovėliai. Lenkijos ir Lietuvos Respublika nepatyrė plačiai skambančios šlovės, todėl jos idealai ir valstybės institucijos retai susilaukdavo jiems priderančio dėmesio.[1]

* * *

Esminiai konstituciniai įstatymai, kurie tariamai galiojo Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, iš tikrųjų buvo gana prieštaringi. Tiesą sakant, net pati unija per visą jos gyvavimo laikotarpį buvo plačiai diskutuojama. Pagal Liublino uniją, į kurios visus punktus lenkų juristai žiūrėjo kaip į šventus, dvi savarankiškos valstybės – Lenkijos karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė – 1569 m. savanoriškai pasinaikino ir amžiams susijungė į naują nepriklausomą vienetą – jungtinę Respubliką (*Rzeczpospolita*). Visi įstatymai, prieštaravę unijos aktui, buvo panaikinti. Tačiau pagal 1588 m. trečiąjį Lietuvos Statutą Didžiosios Kunigaikštystės suverenitetas nebuvo pažeistas, o visi jam prieštaraujantys įstatymai, įskaitant keletą unijos punktų, paskelbti negaliojančiais.[2] Ar šiaip, ar taip žiūrėsi, padėtis buvo absurdiška. Lenkijoje trečiasis Lietuvos Statutas buvo laikomas nekonstituciniu, o Lietuvoje žeminančią Liublino uniją Statuto autoriai traktavo kaip prievartos aktą. Niekas nė nebandė atpainioti šitos painiavos. Ir unijos aktas, ir trečiasis Statutas galiojo iki XVIII a. pabaigos*. Ką apie visa tai manė ir žinojo paprastas pilietis, sunku pasakyti; tik viena aišku, kad Lenkijos bajorų didžiuma manė, kad unija įpareigoja, o lietuvių bajorų mažuma Didžiajai Kunigaikštystei reikalavo savarankiško statuso. Taigi galima būtų teigti, kad konstitucinė Lenkijos ir Lietuvos unija galutinai nebuvo įtvirtinta iki

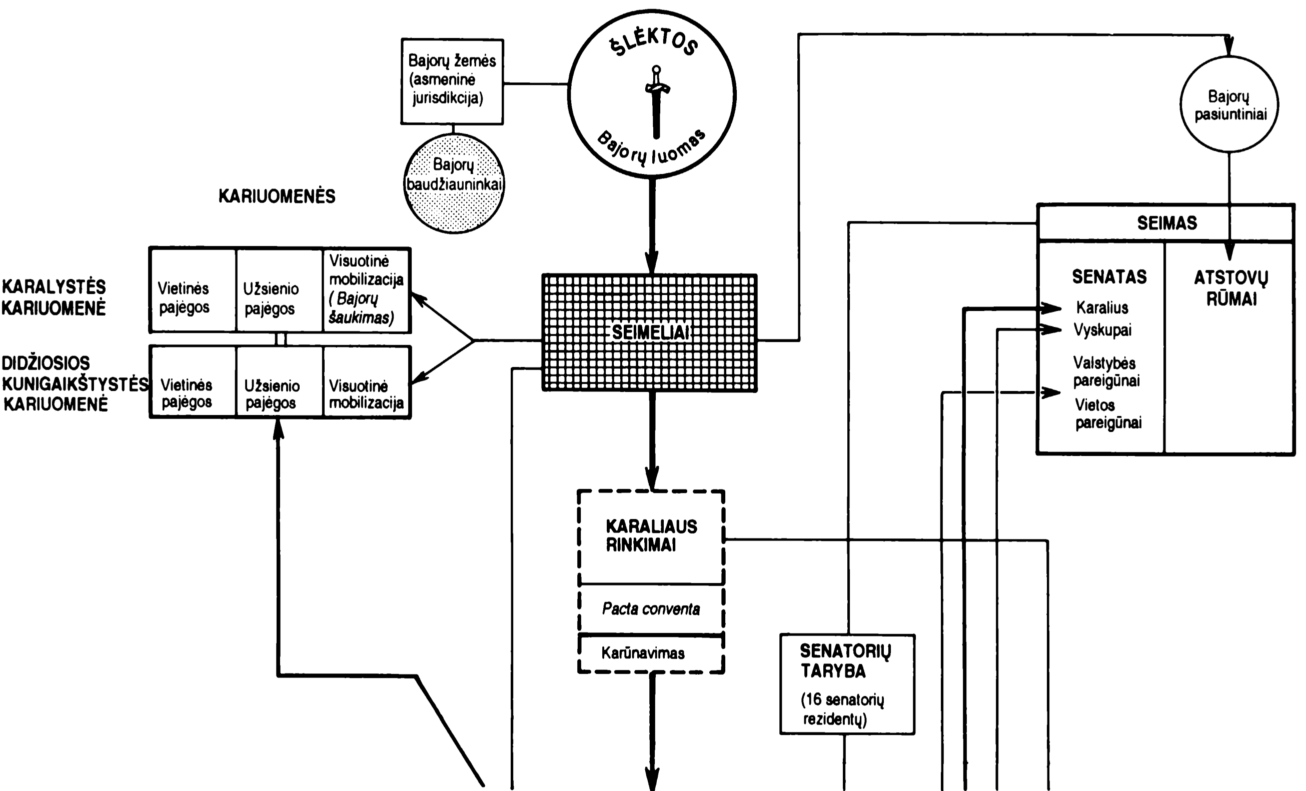
* Su tam tikrom išlygom trečiasis Lietuvos Statutas galiojo iki 1840 m. – *Red.*

1791 m., kai Gegužės 3-iosios konstitucija iškilmingai paskelbė Abiejų Tautų Respubliką (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*). Ši vėlesnioji unija taip ir liko popieriuje. 1793 m., po antrojo padalijimo, Rusijos dekretu buvo formaliai panaikinta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, o po dvejų metų, 1795 m. per trečiąjį padalijimą, išnyko iš Europos ir likusi Respublikos dalis – Lenkija. Politines tradicijas tyrinėjantis istorikas mažiau turi kliautis teoriškai galiojusiais įstatymais, o daugiau – tuometinių institucijų papročiais ir praktine veikla. (Žr. diagr. K.)

Pagrindinis Lenkijos ir Lietuvos valstybės konstitucinis valdžios organas buvo seimelis. (Žodžiai *sejm* ir *sejmik*, reiškiantys susirinkimą ir mažą susirinkimą, kilę iš seno čekų kalbos žodžio *sejmovat* – susirinkti, sukviesti.) Jis išaugo XV a. iš bajorų organizuojamų susirinkimų, dažniausiai karybos klausimais, ir tapo reguliariai šaukiamu patariamuoju organu visose Karalystės, o vėliau Respublikos, apskrityse. Lemiamas momentas seimelių istorijoje buvo 1454 m. Nieszawoje, antrojo kryžiuočių karo pradžioje, kai karalius nusileido reikalavimui netelkti armijos ir nedidinti mokesčių, nepasitaręs su bajorija. Nuo tol kiekvienos apskrities bajorija dažnai suvažiuodavo aptarti savo politinių ir įstatymų leidybos reikalų bei svarstyti karaliaus politikos. Vėliau, kai buvo įsteigtas bendras seimas ir Karalystės tribunolas, kiekvienas seimelis skirdavo savo atstovus, kad gintų vietinius interesus šiose dviejose centrinėse įstatymų leidybos ir teisingumo institucijose. XVI a. buvo šaukiami keturių rūšių seimelio susirinkimai, kartais visi drauge – vienas po kito, kartais atskirai. Pasiuntinių seimelyje (*sejmik poselski*) buvo renkami du pasiuntiniai (*poseł*)**, kurie atstovaudavo savo apskrities bajorams seime. Deputatų seimelis (*sejmik deputacki*) išrinkdavo du deputa-

* Dalis Didžiosios Kunigaikštystės – vakarinės baltarusių žemės ir visa etnografinė Lietuva (išskyrus Užnemunę, kurią prisijungė Prūsija) Rusijai atiteko tik per trečiąjį padalijimą. – *Red.*

** Lenkų kalbos žodis *poseł* reiškia ir ambasadorių, ir seimelio atstovą. Jo negalima versti žodžiu *deputatas* todėl, kad tuomet painiosis su tribunolo deputato pareigomis, o kiti atitikmenys, tokie kaip *atstovas*, *parlamentaras* ar kiti, yra netikslūs. *Pasiuntinys* yra artimiausias atitikmuo, vartojamas "delegato" reikšme. (Lietuvių istoriografijoje priimtas ir terminas *atstovas*, plg. seimo Atstovų rūmai. – *Red.*)

Bajorų žemės (asmeninė jurisdikcija)
Bajorų baudžiauninkai
ŠLĖKTOS
Bajorų luomas
Bajorų pasiuntiniai
KARIUOMENĖS
KARALYSTĖS KARIUOMENĖ
Vietinės pajėgos
Užsienio pajėgos
Visuotinė mobilizacija (Bajorų šaukimas)
DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS KARIUOMENĖ
Vietinės pajėgos
Užsienio pajėgos
Visuotinė mobilizacija
SEIMELIAI
SEIMAS
SENATAS
Karalius
Vyskupai
Valstybės pareigūnai
Vietos pareigūnai
ATSTOVŲ RŪMAI
KARALIAUS RINKIMAI
Pacta conventa
Karūnavimas
SENATORIŲ TARYBA
(16 senatorių rezidentų)

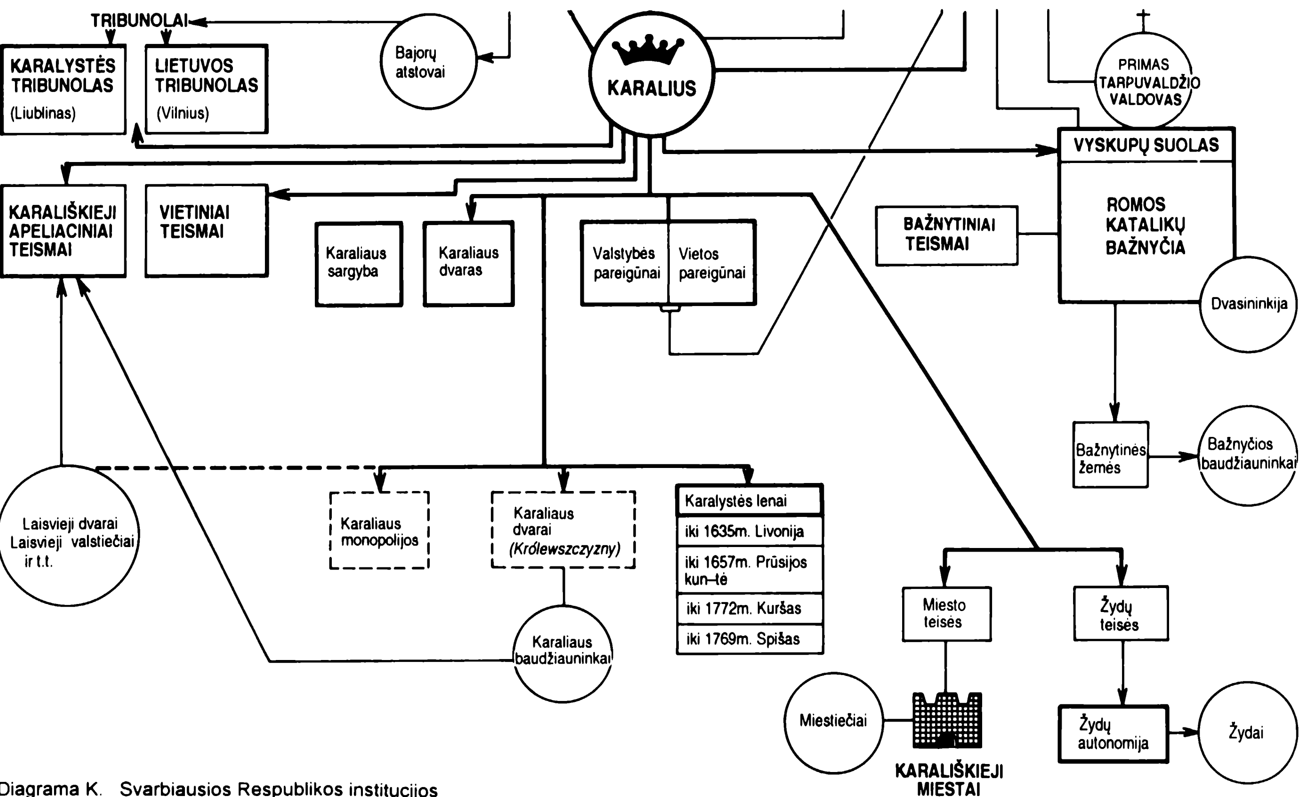

Diagrama K. Svarbiausios Respublikos institucijos

tus į Karalystės tribunolą. Atsiskaitomasis, arba reliacinis, seimelis (*sejmik relacyjny*) susirinkdavo aptarti seimo darbo atatskaitų ir nutarimų bei planuoti tolesnės veiklos. Ūkinis, arba ekonominis, seimelis (*sejmik gospodarski*) reguliavo apskrities prekybą ir finansus bei vykdydavo seimo nutarimus dėl mokesčių, karinės tarnybos ar žemės valdymo. Pastarąją funkciją seimeliui padėdavo atlikti keletas profesionalių valdžios pareigūnų, vadovaujamų delegato patarėjo, kurio darbas tarp seimelio susirinkimų buvo tvarkyti kasdienius reikalus. Baigdamas posėdžiauti seimelis išleisdavo savo nutarimus (*lauda*), kurie toje teritorijoje prilygdavo įstatymui. Karaliaus pritarimo šiems nutarimams nereikėjo.

Reikia pripažinti, kad bajorija laikė save aukščiausia valdžia valstybėje, o savo seimelius – pagrindine įstatymų leidybos grandimi. Centrinės valdžios reikalų svarstymas nebūtinai buvo svarbiausias seimelio klausimas. Karaliaus, seimo, valstybės pareigūnų pasiūlymus bajorai turėjo teisę priimti su išlygomis ir nesijautė įsipareigoję jiems paklusti ir juos patvirtinti. Pasiuntiniams būdavo privaloma griežtai laikytis jiems duotų nurodymų ir reikalaujama prisiekti „Visagaliui Dievui, vienam trijuose asmenyse", kad gins laisvę ir nepritars įstatymams, kurie prieštarauja gautiesiems iš seimelio nurodymams.

1585 m. lapkritį Krokuvos vaivadijos bajorai tradiciškai susirinko į savo į Proszowicų parapijos bažnyčią, už dešimties kilometrų į rytus nuo senosios sostinės. Maždaug prieš šešias savaites vaivada Andrzejus Tęczyńskis buvo gavęs karaliaus raštą (*uniwersał*), prašantį juos susirinkti lapkričio 8 dieną ir pasiūlyti išeitį iš valstybę apėmusių neramumų. Prieš metus Karalystės kanclerio Jano Zamoyskio ginkluotas būrys sučiupo įstatymui nusižengusį bajorą Samuelį Zborowskį ir Krokuvos turgaus aikštėje įvykdė jam mirties bausmę. Kadangi pasmerktasis ketverius metus po to, kai nusikalto, nesislapstydamas keliavo po Respubliką bei tarnavo kavalerijos kapitonu neseniai vykusiame žygyje prieš Maskvą, jo nužudymas žmonių buvo suprastas kaip asmeninis kerštas. Samuelio broliai, smarkiõs ir galingos protestantų giminės atstovai, Krzysztofas ir

Janas buvo pasiruošę atsakyti tuo pačiu. Lapkričio 7 dieną prieš seimelio susirinkimą Krzysztofas Zborowskis atvyko į Proszowicus ir įvedė į bažnyčią ginkluotą keršytojų būrį. Todėl 8 dieną, kai apskrities bajorai suvažiavo, kad užimtų savo vietas garbingajame pusratyje priešais altorių, jie pamatė atstatytas į juos nuo viškų muškietų ir iečių eiles. Prieš pradedant susirinkimą, pasirodė Zborowskis, prisiekė atkeršyti „Zamoyskio gerkle" už gėdingą jo brolio nužudymą ir kvietė susirinkusius bajorus savo pusėn. Kai Krokuvos vyskupas Piotras Myszkowskis ir Bieczo kaštelionas Mikołajus Firlejus pasiūlė kreiptis į teismą, jie buvo šiurkščiai nutraukti. Seimelio maršalką teko rinkti kapinėse. Antrą ir trečią dieną įtampa augo toliau. Zborowskio šalininkai visaip trukdė savo oponentams, skambino bažnyčios varpais, kad nebūtų girdėti jų argumentų. Tuomet atjojo „Łańcuto velnias" Stanisławas Stadnickis ir stojo Zborowskio pusėn. Į opozicijos vadą Spyteką Jordaną buvo nukreiptas ginklas. Simpatizuojantys Zborowskiui ir įstatymo gynėjai pasidalijo perpus. Visi sutiko tik dėl vieno – Zamoyskio vyrai viršijo savo įgaliojimus, peržengdami Zborowskio dukterėčios Katarzynos Włodyk dvaro ribas. Tai, kad ji priglaudė nusikaltėlį, anuomet mažai tereiškė prieš jos asmeninės nuosavybės pažeidimą. Pagal *neminem captivabimus* teisę visi bajorai turėjo nuosavybės neliečiamumo privilegiją, jeigu tik nebuvo nubausti teismo. Kaip moterį ir žemvaldę, Katarzyną daug kas palaikė. Lapkričio 11 dieną seimeliui grėsė skilimas. Bažnyčios viduje Zborowskis iš savo žmonių išrinko du pasiuntinius, kuriems vadovavo Mikołajus Kazimierskis. Bažnyčios kapinėse opozicija išrinko kitą grupę, vadovaujamą Spyteko Jordano. Tik per didelius vargus dviem nesutariančioms pusėms pavyko priimti bendrus nutarimus ir išrinkti tarnautoją, kuris juos užrašytų. Iš 37 nutarimų tik vienas buvo susijęs su Zborowskiu. Jis įpareigojo pasiuntinius protestuoti seime prieš įsiveržimą į naślės Włodyk dvarą ir reikalauti Zborowskių bylos svarstymo.[3]

Smulkmeniškas, provincialus seimelių nutarimų pobūdis byloja apie to meto bajorų rūpesčius. Janas Chryzostomas Pasekas tarnavo Rawos seimelio maršalka Mazovijoje ir užrašinėjo visut visus

jų nutarimus. Nors tada buvo Lubomirskio maišto ir karaliaus Jono Kazimiero silpnumo sukeltos pilietinės sumaišties laikai, apskrities bajorija buvo nepaprastai susirūpinusi tik nereikšmingomis smulkmenomis:

NURODYMAI

Jų Šviesybėms, garbingiems Rawos pasiuntiniams ponui Adamui Nowomiejskiui, Rawos apskrities teisėjui, ir Anselmui Piekarskiui, mokesčių rinkėjui, vieningai išrinktiems bajorų seimelyje:
Visi mato, kaip mūsų Tėvynė turi kentėti užgriuvus šioms bėdoms, kurias neša bloga linkintieji ir seimelius žlugdantieji nedėkingieji [...] mes, ištikimi karaliaus pavaldiniai, siunčiame savo pasiuntinius, kad visų pirmiausia išreikštų mūsų palankumą Jo Didenybei, mūsų maloningajam karaliui, ir palinkėtų sėkmingo valdymo [...]

1. Kadangi dėl dažno, nepagrįsto ir neteisėto naudojimosi *veto* teise seimo susirinkimai nutrūksta, darydami žalą Respublikai, mes įsakome savo pasiuntiniams rasti būdą, kaip apriboti *veto* teisę atitinkamu įstatymu [...]
2. Toliau, mūsų pasiuntiniai turi maldauti Jo Didenybės patvirtinti Łęgonicų sutartį [...]
3. Negalėdami pakelti mokesčių išlaikyti kareiviams, tarnaujantiems Respublikoje, savo pasiuntinius ir įpareigojame siūlyti tokią išeitį:
4. Pirmiausia, kad pulkų vadai, rotmistrai ir kiti nebekeltų reikalavimų, gavę tai, kas jiems priklauso, iš iždo;
5. antra, kad Karalystės brangenybės būtų inventorizuotos ir už jas būtų laiduota;
6. kad kunigai, vyskupai, abatai ir klebonai įrodytų esą tikrieji tėvynės sūnūs ir įsipareigotų savanoriškai remti kariuomenę;
7. kad būtų padvigubinti muitai ir akcizai, pardavimo mokesčiai ir žydų pagalvės mokesčiai;
8. kad kariuomenės karininkai atsisakytų atlyginimo eilinių kareivių naudai;

. . . .

14. kad būtų kaip nors išmokėtos skolos Jo Didenybei Brandenburgo kunigaikščiui;
15. kad Kuršo kunigaikštis išlaikytų savo valdžioje Piltynės miestą [...]
16. kad būtų patenkinti mūsų Livonijos brolių norai, nes jų dvarai yra nuniokoti [...]

17. kad nuo 1662 m. negrąžintos skolos Orsettams būtų išmokėtos [...] arba suteikta tinkama garantija;
18. Mūsų pasiuntiniai reikalaus, kad būtų uždaryta pinigų kalykla ir jos įrengimai išardyti [...]
19. taip pat reikalaus teisti Boratinį ir Tymffą [...]
20. kad muitų ir akcizų rinkėjai pasiruoštų atsiskaityti tikrintojams [...]
21. kad Jo Didenybė nustatytų tvirtas audinių ir kitų daiktų kainas, nes jų nepakenčiamas aukštumas tiesiog alina Respubliką [...]

. . . .

25. kad užsienio pasiuntiniai, kurie čia taip ilgai užsibuvo, būtų išsiųsti [...]
26. kad be leidimų į užsienį nebūtų siunčiami jokie privatūs pasiuntiniai [...]
27. Kadangi mūsų apskritis žygių metu buvo daugiau nei kuri kita nusiaubta karališkosios kariuomenės ir sąjungininkų pulkų, įsakome savo pasiuntiniams maldauti, kad mūsų mokesčius atidėtų iki geresnių laikų;
28. kad bent vienas etmonas visuomet būtų kariuomenėje drausmei palaikyti [...]
29. kad palikusiems pulkus karininkams [...] būtų atimta alga [...]
30. kad vietinei bajorijai būtų leista tarnauti svečiose kariuomenėse;
31. kad Jo Malonybė Chełmo vyskupas [...] gautų antrą abatiją, nors tai ir draudžia įstatymas [...]
32. kad Aleksandrui Załuskiui, Rawos valdytojui, būtų atlyginta už kaimus, o būtent – Pavlovo, Šapolės, Borodino, esančius Smolensko vaivadijoje, kuriuos dabar valdo maskvėnai [...]
33. kad nusiaubtas Rawos miestas [...] būtų atleistas nuo mokesčių [...]
34. kad žemei, kurią iš pono Piotro Sładkowskio išsinuomojo ligoninė, būtų suteikta bažnytinės teisės privilegija, kaip to reikalauja Budiszowicų vikaras [...]

Taigi mes liepiame Jų Šviesybėms, savo pasiuntiniams, siekti *bonum patriae* tikėjime, doroje ir sąžinėje, idant mūsų laisvė būtų tauri [...], ir visus reikalus aptarti su kitų apskričių pasiuntiniais.

Įteikta Rawoje, bajorų seimelyje,
1667 metais nuo Kristaus gimimo vasario 7 dieną,

Rawos valdytojas ir seimelio maršalka
Janas Chryzostomas Pasekas iš Gosławicų.[4]

Seimas įsteigtas vėliau už seimelius ir daugeliu atvejų buvo nuo jų priklausomas. Jis priklausė nuo jų todėl, kad seimeliai turėjo vykdyti jo nutarimus. Jo įsteigimą, atrodo, paskatino Karališkosios Prūsijos luomų susirinkimų patyrimas. Jie tęsė savo veiklą net ir po 1466 m., kai ši sritis buvo prijungta prie Lenkijos.[5] Pirmą kartą seimas susirinko 1439 m. Krokuvoje karaliaus reikalavimu kaip Karalystės „parlamentas", ir jame tuomet dalyvavo tik keturiasdešimt išrinktų atstovų. Po 1569 m. jis buvo pertvarkytas į bendrą jungtinės Respublikos instituciją. Seimą sudarė dveji rūmai: Senatas su 140 narių ir Atstovų rūmai (*Izba Poselska*) su 143 nariais (95 – iš Karalystės, 48 – iš Didžiosios Kunigaikštystės).

Senatą sudarė vyriausieji Bažnyčios ir valstybės pareigūnai: 2 arkivyskupai, 17 katalikų vyskupų, 4 maršalkos, 4 kancleriai, 2 iždininkai, 33 vaivados (*wojewoda*), 77 kaštelionai (*kasztelan*)ir Žemaitijos seniūnas*. Senatui vadovavo Karalystės maršalka, jo posėdžiuose dalyvavo pats karalius. Jo pirmtakas – viduramžių Karališkoji taryba. Be savo naujosios įstatymų leidybos funkcijos, Senatas išlaikė ir senąją – pagrindinės vykdomosios valdžios – funkciją. Laikotarpiu tarp Senato susirinkimų buvo skiriama 16 senatorių rezidentų, kurie pasilikdavo prie karaliaus ir tvarkė kasdieninius vyriausybės reikalus. 140 jo narių buvo pasiskirstę pagal senąjį hierarchijos principą. Jie susėsdavo stačiakampiu, kurio viename gale soste sėdėjo karalius, o kitame gale – ant suolų – vyskupai. Valstybės funkcionieriai ir vaivados užėmė kėdes iš šonų, o kaštelionai grūdosi už jų nugarų.

Paprastai Atstovų rūmus sudarė po du pasiuntinius iš kiekvienos apskrities seimelio ir du iš Krokuvos miesto. XVII-XVIII a., kai vis tiek dar posėdžiaudavo pasiuntiniai iš tų sričių, kurias Respublika buvo praradusi, o kai kurios, pavyzdžiui, Karališkoji Prūsija, siųsdavo net po 8 pasiuntinius, ankstesnis 143 narių skaičius 1702 m. buvo pakilęs iki 182, o 1764 m. – net iki 236. Seimui vadovaudavo maršalka, kurį pasiuntiniai išrinkdavo kiekvieno susirinkimo pradžioje. Pagal Liublino uniją Atstovų rūmai turėjo su-

* Keturi etmonai, arba karo vadai, buvo tik aukšti valstybės karininkai, neturėję senatoriaus kėdės.

sirinkti kartu su Senatu į 6 savaičių seimą mažiausiai kartą per dvejus metus ir posėdžiauti nuo 9 valandų ryto iki sutemų, išskyrus sekmadienius ir šventes. Nuo 1702 iki 1764 m. seimo susirinkimai buvo numatomi iš anksto, dažniausiai pirmąjį pirmadienį po šv. Mykolo dienos, kas antrus metus. Jeigu susirinkdavo visas seimas (*walny sejm*) ir trukdavo, kaip įprasta, šešias savaites ir nustatytu iš anksto laiku, jis buvo vadinamas ordinariniu, arba paprastuoju, seimu. Jeigu jį sušaukdavo trumpam, dėl kokios nors svarbios priežasties, tai būdavo ekstraordinarinis, arba nepaprastasis, seimas. Karaliaus mirties atveju seimą iš karto sušaukdavo Karalystės primas, nes jis ėjo regento (*interrex*) pareigas, ir jo užduotis buvo organizuoti įpėdinio rinkimus. Toks seimas vadinosi konvokaciniu seimu (*sejm konwokacyjny*). Kai naujasis karalius būdavo išrinktas, seimas susirinkdavo vėl – pirmiausia patvirtinti karaliaus įsipareigojimų – *pacta conventa* sutartį – vadinamajame elekciniame seime (*sejm elekcyjny*), o po to išklausyti karaliaus duodamos karūnavimo priesaikos karūnaciniame seime (*sejm koronacyjny*). (Jei išrinktasis karalius atsisako pripažinti *pacta conventa* arba duoti priesaiką – tokius, kokie jie yra, – karūnavimas tuoj pat būdavo nutraukiamas ir šaukiami nauji rinkimai.) Nuo 1505 m., kai buvo išleista *Nihil novi* konstitucija, Atstovų rūmai įgijo lygias teises su Senatu. Per *pacta conventa* jie visiškai kontroliavo karaliaus veiksmus. Paklusdami seimeliams, jie reiškė Respublikos didikų ir bajorų valią ir kontroliavo gyvybiškai svarbias karybos finansavimo ir valstybės mokesčių sritis. Atstovų rūmai turėjo didesnę galią seime, taigi buvo aukščiausioji valstybės valdžia. Šitokia tvarka nusistovėjo nuo 1573 m., kai į sostą įžengė pirmasis išrinktas karalius, ir truko iki 1791 m.

Per tris savo gyvavimo amžius seimas buvo susirinkęs maždaug 230 kartų. 147 seimai vyko Karaliaus pilyje Varšuvoje, 38 – Piotrkówe, 29 – Krokuvoje, 11 – Gardine (tenkinant lietuvių 1678 m. reikalavimą kas trečią seimą šaukti Didžiojoje Kunigaikštystėje), 4 – Liubline, 3 – Torunėje, 2 – Sandomierze, 2 – Radome ir po vieną keletoje atsitiktinių vietų. Pats paskutinis seimas, įvykęs Gar-

dine patvirtinti antrojo padalijimo, baigė savo veiklą 1793 m. lapkričio 23 d.[6]

Karaliaus rinkimai Lenkijoje buvo ypatingas įvykis. Teoriškai juose turėjo dalyvauti kiekvienas Respublikos didikas ir bajoras, praktiškai jų dalyvaudavo apie 10-15 tūkstančių. Jie sujodavo raiti į Wolios lauką netoli Varšuvos ir išsirikiuodavo glaudžiomis gretomis aplink savo apskričių paviljonus. Kiekvienas bajoras katalikas, tiek Respublikos pilietis, tiek svetimšalis, galėjo pretenduoti į karaliaus sostą. Visų apskričių bajorai iš anksto seimeliuose aptardavo, kurią kandidatūrą palaikyti, ir paprastai į Varšuvą vykdavo jau žinodami, kam teikti pirmenybę. Tą reiškinį, kai ginkluotų raitelių armija iš daugelio kandidatų ir tiek pat nuomonių išrinkdavo vieną pretendentą, galima pavadinti kolektyvine intuicija. Iš pat ryto kiekvieno pirmaujančio kandidato rėmėjai organizuodavo jo viešą „reklamą". Delegacija eidavo nuo vieno paviljono prie kito, tirdavo, kokios vyrauja nuotaikos, verbuodavo šalininkus ir viską pranešdavo į savo apskrities paviljoną, kad bajorai žinotų, ką toliau daryti. Visą tą laiką Karalystės maršalka jodinėdavo pirmyn atgal, ragindamas abejojančius atiduoti balsą už pirmaujančius kandidatus, o atsiliekančiųjų šalininkus kviesdamas be reikalo nesispirti, prašydamas visus susitaikyti ir pasirinkti vieną kandidatą. Jeigu jam pasisekdavo, vakare būdavo garsiai paskelbiamas laimėtojas. Visų apskričių bajorai vieni po kitų prisidėdavo prie šio šūksnio, galiausiai į dangų pakildavo kalavijai, ir Respublikos bajorija sveikindavo savo karalių. Deja, ne visada intuicija įkvėpdavo vienybės jausmą. Neretai kildavo nenusakomas chaosas, žūtbūtinės kautynės ar pavienės kovos. 1764 m., kai žuvo tik 13 rinkėjų, buvo teigiama, kad rinkimai vyko neįprastai ramiai. Keletą kartų – 1576, 1586, 1697 ir 1733 m. – nuomonių skirtumai buvo tokie, kad prie vieno sprendimo Wolios lauke taip ir neprieita. Tokiu atveju vykdavo pakartotiniai rinkimai, per kuriuos du „laimingieji" kandidatai būdavo pasiruošę savo kandidatūrą apginti beprasidedančiame pilietiniame kare. 1669 m. Mykolo Kaributo Višnioveckio rinkimų sceną aprašė Pasekas:

Primas arkivyskupas išsiuntinėjo skelbimus į apskritis, kviečiančius bajorus greitai apsispręsti ir pasirinkti [...] Tačiau jie atsisakė tam pritarti. Bajorams buvo įsakyta balnoti žirgus, tarytum tektų vykti į karą. Jiems buvo žinomi arkivyskupo ketinimai [...] Aš, vedęs Krokuvos apylinkėse, dabar tarnavau po Krokuvos vėliava, o mums vadovavo Eustachas Pisarskis. Mes tuoj pat išvykome į Wyśmierzycus ir ten apsistojome. Išbuvę čia ilgiau nei savaitę, pirmomis liepos dienomis patraukėme į Varšuvą. Tuo metu ėmė rinktis kitų apskričių kariaunos – dideli pulkai, didikų palydos ir pėstininkų būriai. Vien Boguslovas Radvila turėjo 8000 gražiai aptaisytų vyrų. Pirmąkart Lenkijoje mes išgirdome vadinamąją prūsišką muziką, kurią prieš kavalerijos pulkus grojo fogotai [...]

Pasėdėję keliuose susirinkimuose ir pasiklausę svetimšalių pasiuntinių [...], išsirinkome labiausiai mums patikusį Lotaringijos kunigaikštį. Jis buvo jaunas karys, o jo pasiuntinys savo kalbos pabaigoje pasakė tokius žodžius: *„Quotquot sunt inimici vestri, cum omnibus in hac arena certabit"* [...]

Kitą dieną senatoriai išjojo į rinkimų lauką, kuriame jau stovėjo kariuomenė. Visi reiškė skirtingiausias nuomones [...], tik staiga vienas didikas iš Łęczycos sušuko: „Jeigu jūs, Condé rėmėjai, tuojau pat nenutilsite, pamatysite, kaip kulkos skrajoja". Vienas senatorius jam kažką šiurkščiai atrėžė, ir po minutės pasigirdo šūviai [...] Kai kurie raiteliai, stovėję šone, metėsi ant pėstininkų ir ėmė trypti juos [...] Pagaliau karininkai sukvietė savo vyrus, o vyskupai ir senatoriai, vos nemirę iš išgąsčio, ėmė lįsti iš po kėdžių ir karietų [...]

Kitą dieną susirinkimo nebuvo. Ponai atsigavo iš baimės, gėrė hiacintų arbatą. Apskričių delegacijos pasiliko savo stovyklose.

Birželio 16 dieną apskričių pasiuntiniai kreipėsi į arkivyskupą [...], kad šis pradėtų tolesnius svarstymus. Šis atsisakė, nes nėra tikras dėl savo saugumo [...] Kažkas iš minios sušuko: „[...] Kadangi mūsų šventasis tėvas nevykdo jam priklausančių pareigų, mes paprašysime susirinkimui vadovauti Krokuvos kašteliona. Juk mes renkame ne popiežių ir apsieisime be kunigo! [...]"

Tuo metu Didžiosios Lenkijos delegacija pradeda šaukti: *„Vivat Rex!"* Keletas iš mūsiškių nujoja pažiūrėti, ką jie šlovina. Sugrįžę praneša, kad Karolį iš Lotaringijos. Łęczycos ir Kujavijos paviljonuose kalbėję, esą „mums nereikia nei turtuolio, nei bet kokio, susijusio su karališkąja gimine, nes tai bus pavojus Laisvei. Mums reikia stipraus, karingo vyro [...] Ir jei Dievas iš mūsų atėmė Czarnieckį, išrinkome jo pasekėją Polanowskį".

Tuo tarpu aš, netverdamas iš smalsumo, nulėkiau prie Sandomierzo atstovų. Patyriau, kad jie norėtų karaliaus iš savo gimtojo krašto. Prisimindami paskutiniojo kunigaikščio Wiśniowieckio nuopelnus, jie sako, kad būtų

neblogai, jei išrinktų jo įpėdinį, kunigaikštį Mykolą [...] Čia pasigirsta riksmas iš Sandomierzo delegacijos: „*Vivat Piast! Vivat Rex Michael!*" [...] Vyrai iš Kujavijos, pamanę, kad čia šlovina Polanowskį, ėmė taip pat šaukti [...] Mūsų Krokuvos pareigūnai, gavę dideles sumas pinigų iš kitų kandidatų, sunerimo: „Palaukit! Ar mes jau išprotėjome?" [...] Pisarskis klausia manęs, ką aš apie visa tai manau. „Manau tą, ką Dievas man sako, – atsakiau aš, – *Vivat Rex Michael!*" Tai taręs, išjojau iš savo rikiuotės ir pasukau prie Sandomierzo delegacijos, o visas mūsų būrys su savo vėliavomis nusekė iš paskos [...]

Tuomet mes įvesdinome Višniovecki į seimą. Čia pasipylė sveikinimai karaliui... ir prasidėjo širdperša piktadariams.[7]

Šitokiam rinkimų principui Lenkijos ir Lietuvos monarchijoje tinka garsusis Jameso Bryce'o posakis apie Šventosios Romos imperijos konstituciją viduramžių Vokietijoje. Kalbėdamas apie 1356 m. imperatoriaus Karolio IV įteisintą imperatoriaus rinkimų sistemą, Bryce'as komentavo: „Jis legalizavo anarchiją ir pavadino ją konstitucija".[8] Sugretinimas labai taiklus. Daugelis mokslininkų, tarp jų ir Bryce'as, tvirtino, kad Lenkijos konstitucija rėmėsi, jei apskritai nebuvo nukopijuota, Vokietijos pavyzdžiu. Žinoma, visiška monarcho priklausomybė nuo rinkėjų vedė prie monarchijos žlugimo tiek Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, tiek Vokietijoje.

Išrinktasis karalius vykdavo į seimą išklausyti bajorų pasiūlymų dėl sąlygų, kuriomis jie sutinka, kad jis būtų karūnuotas. 1573 m., po pirmųjų rinkimų, Henrikui Valua buvo įteiktas devynių tokių punktų sąrašas. Šie vadinamieji Henriko artikulai tapo nusistovėjusia konstitucine sutartimi, kuri niekada – per visų kitų karalių valdymo metus – taip ir nepasikeitė. Be kitų dalykų, juose buvo reikalaujama, kad bajorai ir ateityje turėtų teisę laisvai rinkti karalių, nepaisydami, kokie paties karaliaus planai dėl jo šeimos. Bajorams pripažįstama teisė sankcionuoti karo paskelbimą, mokesčių skyrimą, visuotinį šaukimą į karą, o karalius įpareigojamas reguliariai šaukti seimą pagal Liublino uniją, palaikyti tolerancijos principą, nustatytą Varšuvos konfederacijos akte. Teisė skirti 16 senatorių rezidentų pripažįstama ne karaliui, o seimui. Paskutinis artikulas skelbė bajorijos teisę pasipriešinti, tiksliau, pareigą nepaklusti

karaliui, jei šis sulaužytų savo priesaiką. 1576 m., per antruosius rinkimus, Steponui Batorui buvo pateikta keletas papildomų artikulų, vadinamų *pacta conventa* (sutarties punktai). Priėmęs juos karalius davė bajorijai tam tikrų pažadų dėl užsienio politikos ir karaliaus skolų; šie punktai vėlesniems karaliams nebuvo atnaujinami. Per visą likusią Respublikos istoriją buvo pramaišiui vartojami abu terminai: *pacta conventa* ir Henriko artikulai. Šiais dokumentais Respublikos karalius buvo skiriamas valdovu iki gyvos galvos ir, šių dienų kalba tariant, dirbo pagal sutartį, įpareigojančią jį laikytis „firmos" taisyklių. Nuo karūnavimo dienos iki mirties jis negalėjo tikėtis nieko kito, kaip tik būti bajorijos tarnu.[9]

Vis dėlto seimas nekontroliavo absoliučiai visos karaliaus vykdomosios valdžios. Vyriausybinėje veikloje jis išlaikė savo įtaką ir turėjo pakankamai erdvės politiniams manevrams. Iš 104 savaičių 98 jis buvo neginčytinas Respublikos valdovas. Kaip asmuo, kuriam priklauso karaliaus dvarai, jis tiesiogiai valdė šeštadalį šalies žemių bei gyventojų, taigi disponavo didesniais nei stambieji didikai ekonominiais bei kariniais resursais. Kaip politinis globėjas, jis savo lojaliems šalininkams galėjo pasiūlyti ne tik vykdomosios valdžios postus, bet ir išnuomoti jiems iki gyvos galvos turtingus karaliaus dvarus bei monopolius. Dalijant politinius postus jo balsas buvo lemiamas. Nors jis neturėjo teisės vienašališkai iš jų atleisti, bet 16 valstybės valdytojų skyrė pats – Didžiosios Kunigaikštystės ir Karalystės maršalką (*marszałek*), etmoną (*hetman*), kanclerį (*kanclerz*) ir iždininką (*podskarbi*) bei jų pavaduotojus. Taip pat karalius skyrė vaivadijų pareigūnus – vaivadą (*wojewoda*), kaštelioną (*kasztelan*), seniūną (*starosta*) ir rinko teisėjus iš seimo ir seimelių pasiūlytų sąrašų, tvirtindavo visus dvasininkų paskyrimus į Romos katalikų, unitų ir stačiatikių abatijas ir vyskupijas. Tokiu būdu karalius laikė savo rankose Senatą daug stipriau, nei tai buvo galima įžvelgti oficialiose ceremonijose. Jis veikė visose valstybės srityse: įstatymų leidyboje – leido įsakus dėl tų reikalų, kurie nebuvo seimo kompetencija; karyboje – ėjo vyriausiojo kariuomenės vado pareigas, ir visi kareiviai duodavo jam ištikimybės priesaiką; teisin-

gumo srityje – karaliui buvo palikta teisė kartu su seimu būti aukščiausiąja instancija, į kurią galėjai kreiptis; politikos srityje – gynė smulkiuosius bajorus nuo didikų, o silpnesnius luomus – miestiečių, žydų, valstiečių ir dvasininkų – nuo visos bajorijos. Užsienio politikos reikaluose karalius buvo svarbiausia instancija. Kad ir ką nutardamas, jis turėjo gauti senatorių rezidentų sutikimą, bet nebūtinai turėjo priimti jų pateiktus pasiūlymus. Net ir prieš seimą jo nebuvo galima laikyti visiškai bejėgiu. Ne kas kitas, o karalius šaukdavo seimą, skelbdavo pertraukas ir jį paleisdavo. Tai jis vadovaudavo svarstymams. Jo parašas nutarimus paversdavo įstatymu. Taip, karalius buvo Respublikos bajorų tarnas, bet ne marionetė.

Ordinarinių ir ekstraordinarinių seimų eiga neretai būdavo tokia pat paini ir sudėtinga kaip ir karaliaus rinkimai. Pavyzdžiui, 1585-1586 m. Stepono Batoro Varšuvoje sušauktas seimas turėjo išspręsti Zborowskio reikalą, prieš tai jau aptartą seimeliuose, tačiau tik įstūmė jį į visišką politinę aklavietę. Seimas buvo šaukiamas sausio 15 d. Prieš tris dienas karalius parvyko į Varšuvą iš pietų, lydimas Kijevo vaivados Konstantino Ostrogiškio su 1500 kazokų ir kavalerijos bei kanclerio Zamoyskio su 1500 pėstininkų. Krzysztofas Zborowskis artinosi su savo kariuomene iš vakarų. Pasak metraštininko, kanclerio tikslas buvo stiprumu pranokti net pačius stipriausius (*potentior potentia potentissimi*). Seimo atidarymo dieną Lvovo arkivyskupas aukojo mišias Šv. Jono katedroje, ir naujai išrinktas maršalka Pękosławskis perskaitė karaliaus kreipimąsi. Sausio 16 d. prasidėjo pirmoji seimo darbo dalis, abeji rūmai posėdžiavo atskirai. Atstovų rūmai parengė rekomenduojamų kandidatų sąrašą laisvoms valstybės pareigūnų vietoms užimti ir svarstė atsivežtus iš seimelių bajorų nurodymus. Kai prasidėjo seimo narių tikrinimas (*rugi*), vietoj „dviejų pasiuntinių iš tos apskrities", kuri savo iniciatyva buvo sušaukusi savo seimelį, pasiūlyti Volynės bajorų pasiuntiniai. Senatas svarstė tuometinius vidaus ir išorės reikalus. Gaudamas žodį griežtai pagal vyresniškumą, kiekvienas senatorius pareiškė savo nuomonę (*votum*). Kai atėjo kanclerio eilė, jis išsamiai apibūdino tiek santykių su Maskva sunkumus, tiek vidaus rūpes-

čius. Kancleris paaiškino, kodėl Samuelis Zborowskis buvo persekiojamas ir nubaustas, visaip pabrėždamas, kad jis pats veikė garbingai. „Aš paklūstu įstatymui, – skelbė jis, – ir jį palaikau." Po kelių dienų paaiškėjo, kad jis turėjo kuo remtis. Kancleris buvo sulaikęs Krzyzstofo Zborowskio korespondenciją. Seimui buvo pateikti laiškai, kuriuose karalius apibūdinamas kaip „stabas", „tironas", „Vengrijos šuo", buvo planuojama net nužudyti jį per medžioklę. Seime tuoj pat pareikalauta apkaltinti nusikaltėlį karaliaus garbės įžeidimu ir tardyti. Sausio 26 d. Gniezo kaštelionas Janas Zborowskis apgailestaudamas paaiškino, kad jo brolio per ilgas liežuvis ir kad jis tikrai pasiteisins, jei tik jam bus garantuotas saugumas. Po pertraukos (vasario 2 ir 3 d.) Zamoyskis pasakė senatoriams kalbą apie Romos respublikos dorybes, priešpriešindamas jas šių dienų pavydui ir demagogijai. 7 ir 8 dienomis karalius svarstė kriminalines bylas, o seimas perėjo prie Maskvos reikalų ir apklausė neseniai caro paleistus belaisvius. 18 dieną, kadangi Krzysztofas Zborowskis taip ir nepasirodė, atvyko Kazimierskis ir pranešė Senatui, kad jo šeimininkas apie seimo reikalavimą nieko nežino, be to, jis užsienyje, serga ir negali atvykti. Tai išgirdęs karalius įširdo ir sušuko: „*Tace, nebulo!*" (Tylėk tu, storžievi!). Kazimierskis nesutriko. „Aš ne jūsų vergas, – atšovė jis, – o Lenkijos bajoras." Šiaip ar taip, Zborowskis užsitraukė nemalonę, ir valstybės kaltintojui buvo įsakyta Karalystės tribunole parengti jam kaltinimą. Kitą dieną atvyko Maskvos pasiuntiniai, kurie, „lenkdamiesi į kojas Jo Mieliausiajai Didenybei", pranešė apie Ivano Rūsčiojo mirtį. Po to seimas pradėjo antrąją savo darbo dalį, kai abeji rūmai posėdžiavo kartu. Ir Senatas, ir Atstovų rūmai pristatė savo pasiūlymų sąrašą, arba įstatymų projektus, kad būtų bendrai aptarti ir nubalsuota, ar juos priimti ir užrašyti į registrą kaip įstatymus. Vasario 22-23 d. keletas tokių potvarkių buvo priimti, įskaitant kaltinimą prieš Zborowskį ir keletą kitų – dėl pagalvės mokesčių, dėl armijos atsilikimo, religinės nesantaikos. Tuo pat metu karaliui buvo pateikta krūva skundų dėl neteisybių (*exorbitancja*). Tai buvo protestai, kurie tradiciškai skirstyti į tokias grupes: *incompatibili* (tas ir tas turi per daug

postų ar beneficijų), *impossessionati* (valdytojai be žemių), *absurda* (absurdiški nutarimai), *exclusia* (neteisėti paskyrimai) ir *alia* (įvairūs). Jie buvo neabejotinai aštraus tono. Pavyzdžiui, skųsta, kad Zamoyskis užima iš karto du postus – kanclerio ir etmono, taip pažeisdamas įstatymą, ir kad karaliaus brolio Andriaus Batoro (Báthory) paskyrimas kardinolu gresia Respublikai užsienio įsikišimu. Vasario 28 d. seimas baigė savo darbą. (Tai buvo pirmieji keliamieji metai Respublikos istorijoje nuo Julijaus kalendoriaus įvedimo.) Baigiamajame posėdyje Kazimierskis pratrūko tulžinga tirada prieš Zamoyskį, bet šis ją nutraukė, atėmęs iš Kazimierskio užrašus. Išeidami iš salės visi nariai, išskyrus Kazimierskį, pabučiavo karaliaus ranką. Katedroje sugiedota *Te Deum*, iždininkas iš valstybės iždo sumokėjo seimo narių išlaidas, ir visi išvažinėjo į savo apskritis. Kai pasiuntiniai grįždavo į savo seimelius su seimo nutarimais, įstatymų leidybos procesas, karaliaus įsaku pradėtas prieš šešis mėnesius, būdavo baigtas.[10]

Svarbią politinio gyvenimo dalį sudarė užkulisinė veikla (lobizmas). Seimo suvažiavimas buvo vienintelė proga, kai bajorai iš toliausių visos Respublikos kampelių galėdavo susitikti kartu ir prastumti savo reikalus per įtakingus dvariškius ir senatorius. Seimo susirinkimas buvo ypač svarbus toms šalies sritims, kurioms nebuvo tiesiogiai atstovaujama įstatymų leidžiamojoje valdžioje. Dažnai su išsamiomis peticijomis į seimą kreipdavosi miestai, o jų valdžia padengdavo delegacijų išlaidas, nes tekdavo vežti ne tik nurodymus, bet ir dovanų bei kyšių.[11] Žydų taryba pasamdydavo profesionalų žmogų (*shtadlan*), arba lobistą, priklausantį karaliaus dvarui, kurį įgaliodavo tarpininkauti seime, kai būdavo sprendžiami žydų reikalai. Jo pareigos sutapo su panašiomis kiekvienos žydų bendruomenės atstovų pareigomis vietiniuose apskričių seimeliuose ir miestų tarybose. Gausios dovanos kuluaruose, išlaidūs pasilinksminimai buvo nuolatinis jų amato atributas.[12]

Seimui, seimeliams ir karaliaus rinkimams buvo privalomas vienbalsiškumo principas. Šių dienų žmogui tai atrodo neįtikėtina, bet anuomet į tokį principą žiūrėta rimtai. Jis sudarė visų posėdžių pa-

grindą. Joks pasiūlymas netapdavo įstatymu ir joks nutarimas nebūdavo priimamas, jei jam nepritardavo visi iki vieno tie, kurie turėjo už jį balsuoti. Vienintelis nepritarimo balsas reiškė visų nesutikimą. Balsų vienybė arba niekas – nebuvo jokios kitos tarpinės grandies tarp šios idealios harmonijos ir visiško chaoso. Tam galima pateikti tris pateisinimus. Vienas, grynai praktiškas, argumentas tas, kad valstybėje, kur vykdomoji valdžia priklausė nuo savanoriškos visų jos piliečių pagalbos, įstatymai ir nutarimai, priimti prieštaraujant opozicijai, vis tiek nebūtų visiškai įtvirtinti. Antras argumentas buvo paremtas prielaida, kad gresiantis chaosas turėtų sutelkti žmonių protus harmonijai. Trečiasis argumentas kilo iš naivaus įsitikinimo, kad institucijos, kurios nėra tobulos, nereikalingos. Seimelių triukšme bei karaliaus rinkimų chaose vienbalsiškumo principas negalėjo būti įgyvendintas iki galo. Bet seime jis buvo labai rimtai svarstomas ir jo primygtinai laikomasi. Vienbalsiškumo principas buvo pagrindas atsirasti dviem konstitucinėms praktikoms: konfederacijai ir *liberum veto* (*veto* teisė), išgarsinusioms Respubliką per visą Europą.

Konfederacija (*confederatio, konfederacja*) – ilgą istoriją Lenkijoje turinti sąjunga, gynusi esminę piliečių teisę priešintis. Tai buvo ginkluota vyrų grupė, prisiekusi tol skųstis ir kelti savo reikalavimus, kol bus pasiektas teisingumas. Galėjo tai būti ir pavienis asmuo. Konfederacija veikė ir už karalių, jo paties sudaryta, ir galėjo būti nukreipta prieš jį. 1302 m. Didžiosios Lenkijos miestai sudarė konfederaciją, kad atsikratytų nusikaltėlių, kurie tiesiog buvo ją užtvindę. 1382-1384 m. miestiečiai drauge su bajorais sudarė konfederaciją saugoti karalių Liudviką Anžujietį, prieš kurį buvo rengiamas sąmokslas. 1439 m. konfederaciją paskelbė didikas Spytekas iš Melsztyno. 1560 m. ją sudarė kariuomenė, kad gautų garantuotą finansavimą, o 1573 m. visas seimas sudarė Varšuvos konfederaciją, norėdamas įtvirtinti religinės tolerancijos principą. XVII a. svarbesnės konfederacijos buvo sudarytos 1656 m., po to 1672 m., o XVIII a. – 1704, 1715, 1733, 1767, 1768 ir 1792 m. Tuo metu jos buvo tokios dažnos kaip ir seimo suvažiavimai. Visais šiais atvejais kon-

federatai laikėsi tradicija tapusios procedūros. Jie susirinkdavo tiksliai paskirtu laiku paskirtoje vietoje tarytum į savo seimelį ir išleisdavo konfederacijos aktą, kuriame išvardydavo savo reikalavimus ir skundus. Tada visi drauge prisiekdavo kovoti iki mirties. Nuo tol per visą konfederacijos gyvavimą jie rinkdavosi į bendrus susirinkimus ir, priešingai nei seimas, savo nutarimus politikos ir taktikos klausimais priimdavo balsų dauguma, o ne vienbalsiai. Kai jie arba pasiekdavo savo tikslą, arba pralaimėdavo, grupuotės veikla formaliai baigdavosi, ir jos nariai tapdavo atleisti nuo duotosios priesaikos. Taigi konfederacija buvo legali vidaus karo forma ir niekam ji neatrodė keista.[13]

Konfederacijos negalima tapatinti su maištu. Respublikos ideologams tai buvo du skirtingi dalykai. Konfederacija buvo teisėtos veiklos forma, jos griebdavosi įstatymų galią pripažįstantys ir juos ginantys piliečiai bendram labui. Maištas, skirtingai nuo konfederacijos, siekė neteisėtų tikslų ir neteisėtais būdais. Žinoma, maištininkai irgi paprastai bandydavo dangstyti reikalą kilniais motyvais ir tvirtino, kad jie taip pat veikia bendram labui. Vis dėlto didžiausio sukilimo Respublikos istorijoje esmė buvo ganėtinai aiški. Chmelnickis suprato, kad jo veiksmai nėra įstatymiški ir net nebandė sudaryti konfederacijos, kad pridengtų savo tikslus. Pagal padarytą žalą ir sukeltą suirutę 1648 m. sukilimui prilygo ir 1606-1609, ir 1665-1666 m. šiaip jau legalūs rokošai.

Rokošas (*rokosz*) buvo ypatinga konfederacijos forma. Iš pradžių taip vadinosi raitų bajorų susirinkimai kaip per karaliaus rinkimus, o pats žodis kilęs iš Rákoso lauko netoli Budos pavadinimo, kur vengrų didikai paprastai rinkdavosi tvirtinti savo privilegijų. Bet kadangi vėlesni monarchai uždraudė šiuos susirinkimus laukuose, išskyrus metą, kai vykdavo karaliaus rinkimai, tai jų rengimas nuo tol būdavo laikomas pasipriešinimu karaliui. Zigmanto Vazos valdymo laikais, karaliaus rėmėjų akimis, rokošas prilygo išdavystei, tuo tarpu jų priešininkų manymu, tai sudarė „auksinės laisvės“ esmę.

1606 m. konfliktas tarp karaliaus ir bajorijos pasiekė kulminaciją.

Karalius neturėjo nei noro, nei narsos tapti absoliučiu valdytoju, ko taip baiminosi jo priešai. Tačiau jo ribotas katalikiškas pamaldumas ir atviras abejingumas Respublikos visuomenės reikalams sukėlė didelį nepasitenkinimą. Gimęs ir augęs Švedijoje, karalius vaikėsi vokiškų manierų, mėgdžiojo Vienos dvaro stilių, apsistatė jėzuitais ir didikais. Varšuvos karaliaus dvare dirbo daugiausia vokiečiai, specialiai atsikviesti iš Bavarijos. Karaliaus šalininkų grupuotė, kuriai vadovavo karaliaus nuodėmklausys Petras Skarga, Karalystės maršalka Piotras Myszkowskis, Przemyślio vyskupas ir kanclerio padėjėjas Maciejus Pstrokońskis, Poznanės vaivada Jeronimas Gostomskis, be abejonės, puoselėjo planus įkurti paveldimą monarchiją. Jie taip pat norėjo sustiprinti vykdomąją valdžią papildomais mokesčiais bei nuolatine kariuomene ir išplėsti ryšius su Habsburgų rūmais. Dėl to kilo panašus konfliktas į tą, koks buvo Jokūbo Anglijoje, kai plačiagerkliai bailaus karaliaus padėjėjai, susižavėję madingomis dieviškosios teisės teorijomis, visai be reikalo sutrikdė nusistovėjusią pusiausvyrą tarp karaliaus ir parlamento. Jau 1605 m. seime kancleris Janas Zamoyskis pagrasino ištremti karalių į Švediją, jei jis ir toliau nepaisys žmonių nuotaikų šalyje, o Zamoyskio mirtis kitais metais pašalino paskutines kliūtis opozicijos veiklai. Kanclerio kėdę perėmė keletas veiklių žmonių, tarp jų Krokuvos vaivada Michałas Zebrzydowskis (1553-1620), Jonušas Radvila (1579-1620) ir Krokuvos vyskupas, kardinolas Maciejowskis. 1605 m. gruodį karalius didžiai įžeidė bajorus savo vedybomis Graze su erchercogyte Konstancija. Vedybos pažeidė konstituciją, nes įvyko be seimo sutikimo. Dar didesnį pasipiktinimą sukėlė tai, kad vedybų iškilmių Krokuvoje metu karalius skubiai rekvizavo Zebrzydowskio namą ir konfiskavo iš katedros Maciejowskiui priklausantį popiežiaus baldakimą. Zebrzydowskis sušuko: „Arba aš išeisiu iš namų, arba karalius – iš karalystės!" Veltui protestavęs Krokuvos seimelyje, jis ėmė rengti ginkluotus diduomenės susirinkimus Stęczycoje, Liubline ir galiausiai Sandomierze. Į šį paskutinį susirinkimą sujoję bajorai oficialiai paskelbė rokošą ir savo maršalka išrinko Jonušą Radvilą. Be nepatenkintų didikų, tarp maištauto-

jų buvo daug smulkiųjų bajorų, drebančių dėl savo privilegijų, protestantų, kuriuos vis daugiau spaudė katalikai, ir stačiatikių, nepritariančių neseniai vykusiai Bažnyčios unijai. Konfederacijos aktą, kuriame buvo išdėstytas 67 punktų protestas, pasirašė 50 400 asmenų. Pavienės jų patirtos skriaudos buvo menkniekis, palyginti su tuo jausmu, kurį jie jautė matydami, kad įžeidinėjamos senosios valstybės tradicijos:

Mūsų protėviai [...] žinojo, kad pirmiausia jie yra bajorai, ir tik po to katalikai, žinojo [...], kad Lenkija yra politinė, o ne kokia nors dvasininkų karalystė. Jie žinojo, kad šventoji Bažnyčia yra pasaulio valstybių viešnia, o ne amžina valdovė. Jie taip pat žinojo, kas yra pono Dievo, o kas valstybės. Jie nepainiojo tikėjimo su politika ir nebuvo pavaldūs nei kunigams, nei apsirijėliams.[14]

Po to įvyko ginkluotas susirėmimas. Po Janowieco mūšio konfederatai paskelbė, kad karalius nušalinamas nuo sosto, ir visos tautos vardu atsisakė jam paklusti. Karaliaus šalininkai, sušaukę Wiślicoje seimą, padarė visas įmanomas nuolaidas, bet jau nebegalėjo numaldyti nepatenkintųjų. Nors šių buvo gerokai daugiau, bet aniems vadovavo du labai patyrę etmonai. Tai – Zebrzydowskio svainis Stanisławas Żółkiewskis ir Jonas Karolis Chodkevičius. 1607 m. liepos 6 d. Guzówe, netoli Radomo, konfederatai buvo visiškai sutriuškinti. Karalius triumfavo. Tačiau politinės maišto pasekmės buvo toli gražu neaiškios. Rokošo vadovai nebuvo nubausti. Zebrzydowskiui, kuris nusižeminęs prieš karalių ir Senatą pareiškė atgailaująs, buvo paliktos jo žemės ir pareigos, o Radvila išlaikė nesumažintą kariuomenę Lietuvoje. 1609 m. seimas paskelbė visuotinę amnestiją. Buvo nutarta, kad bajorijos teisė nepaklusti karaliui (*non praestanda obedientia*) ima galioti tik tuo atveju, jei karalius gauna tris seimo perspėjimus. Karalius dar kartą patvirtino, kad laikysis Henriko artikulų. Visas reikalas nuskambėjo tik kaip nevykęs nesusipratimas. Reikalo esmė liko nutylėta. Nepatenkintieji įvėlė visą bajoriją į kruviną nuotykį, kuris sukiršino valstybę ir atitraukė valdovą nuo svarbių užsienio reikalų, susijusių su Maskva ir Livonija. Niekas net neieškojo kaltų. Kaip pažymėjo Korzonas, „tai buvo anar-

chijos pradžios ženklai Lenkijoje. Bajorai, kurie šeimose buvo griežti, dori ir dievobaimingi, valstybės reikaluose nuolat leisdavo sau prieštarauti karaliui ir priešintis kiekvienam įsakymui".[15]

Po 60 metų Jerzio Lubomirskio rokošas atskleidė dar pavojingesnes sroves. Lubomirskis buvo vienas iš populiariausių savo meto veikėjų. Jis pasižymėjo karuose su švedais ir Maskva, o jo vykdoma kampanija, nukreipta prieš karaliaus rinkimą iki gyvos galvos (*vivente rege*), atitiko daugumos bajorų nuotaikas. Tačiau 1664 m. seime jo paties bendrininkai, patyrę, kad jis daro sandėrius su Vienos Habsburgais, apkaltino jį išdavyste ir pasmerkė konfiskacijai bei tremčiai. Atsidūrę nepavydėtinoje padėtyje, Lubomirskio pasekėjai ėmė protestuoti – įrodinėti savo veiksmų teisėtumą ir ginti nuteistąjį. Net ir tokiomis nepalankiomis aplinkybėmis jo pasekėjų gretos gausėjo. 1665 ir 1666 m. seimuose jie nuolat trukdė posėdžius, o po to visiškai pasitraukė į savo konfederaciją. 1667 m. jie keletą kartų susirėmė su karaliaus kariuomene, kol pagaliau liepos 13 d. prie Gopło ežero iškovojo lemtingą pergalę. Pirmas šio įvykio sukeltą sąmyšį aprašė Janas Pasekas:

Armijos susitiko Montwuose, jas skyrė mylios brasta. Kitą dieną karalius mums įsakė perbristi į kitą krantą. Dragūnai ir dalis kavalerijos perėjo upę. Lietuviai taip pat buvo beeiną, kai staiga atšuoliavo Lubomirskio kariuomenės būrys, išsirikiavęs ne glaustomis eilėmis, bet pasklidęs kaip totoriai. Jie pamanė, kad mes lietuviai, tik staiga vieni kitus atpažinome. Tada jie atsitraukė ir visą jėgą nukreipė į dešinį mūsų sparną, kur stovėjo dragūnai ir kazokai, vadovaujami pulkininko Czopo [...] Nepraėjo nė pusantros valandos ir jie išskynė visus mūsų vyrus. Žuvo nemažai aukšto rango karininkų, tarp jų ir Czarnieckio padėjėjai, tie narsūs kariūnai, kurie Danijoje ir Maskvoje [...] darė stebuklus [...] Tai Dievas dėl mūsų nesutarimų mus taip nubaudė. Jis atėmė mūsų drąsiuosius kavaleristus, kurie ne kartą buvo atlaikę priešo antpuolius.

Šiame mūšyje viskas susimaišė. Per sąmyšį nebuvo įmanoma atskirti, kas priešas [...], kuris kurį užpuolė. Tad prieš ką nors puldami, turėjome klausti, iš kieno tas būsiąs kariuomenės [...] Jei draugas puolė draugą, tai išsiaiškinę išsiskirdavo. Buvo ir taip, kad vienas brolis tarnavo karaliui, o kitas – Lubomirskiui; tėvas – ten, sūnus – čia, todėl nežinojome, su kuo kautis. Tiesa, jie

turėjo skiriamuosius ženklus, ant kairės rankos užrištas skareles, bet mes per vėlai jas pastebėjome. Aš taip pat, kai jau mus ėmė spausti, užsirišau kažką virš alkūnės [...] Jie atpažino mane ir šaukia: „Ar tu su mumis, ar ne?!" Pakeliu ranką su raiščiu ir sakau: „Su jumis". Tik staiga vienas iš jų kad suriks: „Ei, tu, šunsnuki, tu ne mūsiškis, dink iš čia arba pasiduok!"

Kai mūšis baigėsi, nuo Lubomirskio pulkų atjojo raitelis, o pulkininkas Czopas, kazokų vadas, sėdi ant arklio ir nekreipia dėmesio, manydamas, kad tai savasis. Tas prisiartinęs šovė kazokų vadui į ausį, ir šis krito negyvas. Štai koks apgaulingas buvo šis karas. Duok Dieve, kad Lenkijoje to daugiau niekada neatsitiktų.

Kai aš grįžau per brastą pas savuosius, radau karalių labai prislėgtą, susikrimtusį [...] Jis pasiuntė pas Lubomirskį pasiuntinį su pasiūlymu susikauti su juo, karaliumi, atvirame lauke, o ne iš pasalų, lyg vilkui. Tačiau Lubomirskis atsakęs, kad jam nerūpi kautis su savo valdovu atvirame lauke, bet kaip įžeistas pilietis jis ginasi taip, kaip sugeba. „Tas nekaltas kraujas, kurį turiu apraudoti, buvo pralietas ne per mane, o per Jo Didenybę karalių ir jo kanclerius, kurie įstūmė mus į tokią šiurpią padėtį, norėdami pražudyti mūsų tėvynę [...].[16]

Tą dieną dėl abejotino tikslo žuvo apie du tūkstančiai kareivių. Lubomirskis pakirto karaliaus valdžią, bet daugiau nieko nepakeitė. Po Łęgonicų sutarties jis pats pasitraukė tremtin į Austrijos Sileziją. Karalius nusprendė atsistatydinti. Svarbiausios valstybės valdymo problemos taip ir liko neišspręstos. Dar blogiau, vidinis susiskaldymas Respublikoje didino išorinio pavojaus grėsmę. Tam, kad karaliaus kariuomenė stotų į mūšį su Lubomirskiu vakaruose, ji buvo atitraukta nuo rytinių Ukrainos sienų, kurioms grasino Maskva. Lubomirskis, stojęs piestu prieš neva pavojingą karaliaus rinkimų tvarką, sužlugdė visą gynybą prieš tikrąjį karinį pavojų – Maskvos puolimą. 1667 m. sausį, suvokęs, kad Maskva vis toliau veržiasi į neginamas valstybės teritorijas, karalius buvo priverstas pasirašyti paliaubas Andrusove. Tuo metu Smolensko, Černigovo, Kijevo ir kairiakrantės Ukrainos atidavimas aiškintas kaip Lenkijos taktinis manevras, laikinas atsitraukimas dėl kariuomenės dalyvavimo pilietiniame kare. Buvo tikimasi, kad netrukus viskas sugrįš į senas vėžes. Iš tikrųjų Lenkija su tomis žemėmis atsisveikino visam lai-

kui. Jos jau niekada nebuvo susigrąžintos, ir tai suteikė rusams jėgų persvarą, kuri nuo tol visą laiką buvo justi vėlesniuose susidūrimuose. Maskvos kunigaikštystei teko didžiausias kąsnis, kokį kada nors ji buvo prisijungusi vienu kartu, leidęs vėliau jai tapti didžiąja Rusijos imperija. Už tai Lenkijos bajorijos tribūnui Jerziui Lubomirskiui tenka ne mažesnė atsakomybė nei Dnepro kazokų sukilimo vadui Bogdanui Chmelnickiui.[17]

Liberum veto plačiai imta naudotis vėliau nei kurti konfederacijas, nors ji turėjo labai senas šaknis. Ši teisė suteikė galimybę bajorui sustabdyti seimo eigą išreiškus savo nesutikimą. Vienybės poreikis buvo toks stiprus, kad nematyta prasmės tęsti svarstymus, jei pasigirsdavo nors vienas balsas *veto* (draudžiu, prieštarauju) arba *nie pozwalam* (neleidžiu). Žinoma, paprastai toks prieštaravimas nereikšdavo nieko daugiau, kaip tik laikiną nagrinėjamo reikalo atidėjimą. Nuomonių pasikeitimas tarp seimo maršalkos ir protestuojančiųjų buvo tradicinis:

Šūksniai iš suolų: Nie ma zgody. (Nesutinkame.)
Maršalka: Z jakiej racji? (Dėl ko?)
Vienas balsas: Nie pozwalam.

Šią akimirką maršalka skelbdavo pertrauką ir smulkiai išklausinėdavo, dėl ko prieštaraujama. Jeigu būdavo iškilęs paprastas neaiškumas ar seimo nariai reikalavo patikslinimo, diskusija tuoj pat vėl prasidėdavo. Jeigu kildavo kas nors rimtesnio, pertrauka galėjo tęstis keletą valandų ar net dienų. Tuo metu seimo kuluaruose maršalka įtemptai dirbdavo, bandydamas sušvelninti konfliktą. Jeigu tai atsitikdavo per antrąją seimo darbo dalį, kai būdavo priimami įstatymai, to įstatymo projektą tekdavo atmesti, nors už jį balsuodavo dauguma narių.

Po keleto tokių seimo trukdymų, pasitaikiusių ankstyvaisiais Respublikos gyvavimo dešimtmečiais, įskaitant vieną 1580 m., kai buvo sustabdyta visa tų metų mokesčių rinkliava, *veto* teise nesinaudota iki 1652 m. seimo. Tai buvo ketvirtieji Chmelnickio sukilimo metai, vieną paskui kitą nešę baisiausias nelaimes. Po šešias savai-

tes trukusių posėdžių dienotvarkė vis dar buvo pilna nebaigtų reikalų, ir maršalka paskelbė pratęsimą. Seimo nariai buvo pavargę, susirūpinę dėl to, kad teko balsuoti už mokesčių didinimą, ir jau norėjo vykti namo. Buvo šeštadienis. Ir štai aiškiai pasigirdo vienas balsas: „Nie pozwalam". Maršalka nutraukė posėdį, ir salė ištuštėjo. Iš pradžių atrodė, kad niekas nežinojo, kas paskelbė *veto* ir dėl ko. Sekmadienį nemažai didikų ir bajorų susirengė namo, manydami, kad seimas baigtas ir beliko uždarymo ceremonija. Pirmadienį maršalka sužinojo, kad sekretoriate *veto* užregistravo toks Jonas Sicinskis, Upytės pasiuntinys iš Lietuvos. Nieko panašaus niekas nebuvo numatęs. Greičiausiai Sicinskis tiesiai iš salės nuėjo į sekretoriatą, o po to sėdo ant arklio ir, niekam netaręs nė žodžio, išjojo į rytus. Ilgos maršalkos konsultacijos su teisininkais ir seimo nariais nedavė rezultatų. Maršalka turėjo pripažinti, kad Sicinskio *veto* yra teisėtas ir galiojantis. Seimo surinkti jau nebuvo galima, nes Varšuvoj likusių narių nepakako kvorumui. Priimtų įstatymų nebuvo galima užrašyti į Karalystės registrą. Šitaip visas seimo darbas nuėjo perniek. Tai buvo pražūtingas atvejis. Nuo tol kiekvienas seimo narys, sumanęs suardyti seimo darbą, puikiausiai galėjo padaryti tą patį. Dabar jau yra žinoma, kad Sicinskis veikė pagal Jonušo Radvilos nurodymus. Taigi ateityje galima buvo tikėtis ir daugiau didikų, kurie dėl savo asmeninės naudos bus pasiryžę sutrikdyti centrinės valdžios darbą.

Ganėtinai keista, kad žmogus, buvęs maršalka lemtingame 1652 m. seime, Andrzejus Maksymilianas Fredro (1620-1679) pasirodė esąs aistringas šlėktų laisvos valios idėjų šalininkas. Jo darbus, tarp kurių buvo *Przysłowia mów potocznych* (*Šnekamosios kalbos patarlės*, 1658) ir *Monita politico-moralia* (*Politinės ir moralinės pastabos*, 1664), daugiausia sudarė surinktos sentencijos ir aforizmai, persunkti liaudiško humoro ir išminties. Šias knygas buvo galima rasti kiekvieno bajoro knygų lentynoje. Savo *Scriptorum fragmenta* (*Literatūriniai fragmentai*, 1660) jis siekė išpopuliarinti, jo žodžiais, „paradoksaliąją anarchijos filosofiją". Fredro manė, kad tuščias iždas neleidžia valdovui būti įžūliam. Dievas laikąs Lenkiją neturte tam, kad išbandy-

tų bajorų išdidumą. *Liberum veto* – tai Dievo palaima, apsauganti protingą mažumą nuo kvailos daugumos diktato. Fredro tvirtai tikėjo unikaliais lenkų visuomeninės sistemos pranašumais. Jo nuomonę palaikė ne viena bajorų karta, bajorų, kurių prietarus ir puikybę jis taikliai pavaizdavo.

Tad nieko nuostabaus, kad tokiomis aplinkybėmis konstitucijos nesiimta pataisyti. 1666 m. *liberum veto* buvo pasinaudota įpusėjus seimo darbus, 1668 m. pirmą kartą *veto* buvo paskelbtas seimo atidarymo dieną, dar prieš prasidedant posėdžiams. Valdant Saksams vyravo visiškas chaosas. Augusto II valdymo metais (1697-1733) buvo sužlugdyti 11 iš 20 seimų. Valdant Augustui III (1733-1763) viso labo tik vienas seimas sugebėjo priimti įstatymus.[18]

Tad tuo metu svarbiausias seimo funkcijas valdymo ir finansų srityje labai paviršutiniškai ėmėsi vykdyti seimeliai.[19] Respublikos priešai džiūgavo. Kiekviena didelė valstybė papirkdavo didikus, kurie už saujelę dukatų buvo pasiryžę nutraukti seimą. Visi siekė, kad joks varžovas neužbėgtų už akių. Tuo ypač buvo patenkinti rusai. Nuo 1717 m. jie turėjo protektoriaus teisių Respublikoje ir, mokėdami keletui didikų pensijas, tokiu būdu saugojo savo valstybės vakarines sienas. Demonstratyviai skelbdamiesi esą „auksinės laisvės" ir *liberum veto* šalininkai, jie galėjo būti tikri, kad Respublika nesugebės susitelkti ir pasipriešinti Rusijos politikai. Visomis svarbiomis progomis rusai sutraukdavo į Varšuvą savo kariuomenę, kad „saugotų seimą nuo kišimosi iš šalies". Grasindami areštais ir turto konfiskavimu savo priešininkams, jei šie išdrįstų protestuoti, visais būdais kliudydami pakeisti konstituciją, rusai visą likusią amžiaus dalį žaidė šį apgaulingą žaidimą. 1768 m. buvo atmestas karaliaus pasiūlymas panaikinti *liberum veto* ir kitus apribojimus, baiminantis dėl to vieno prieštaraujančio balso. 1791 m. gegužės mėnesį ilgai lauktos reformos pagaliau buvo priimtos, bet tai pavyko tik todėl, kad Rusija tuo metu buvo užsiėmusi karu su turkais. 1793 m. seime Gardine karalius buvo įkalbėtas atšaukti įžeidžiančias reformas ir tik tada pasirašyti antrojo padalijimo aktą. Taigi „auksinė laisvė" nuvedė šalį į tuos klystkelius, nuo kurių turėjo ją

apsaugoti. *Liberum veto*, turėjusi kliudyti Lenkijos monarchijos absoliutistų užmačioms, tarnavo Rusijos imperijos tikslams. Teoriškai ji turėjo garantuoti vienybę ir vieningumą, praktiškai, rusų rankose, ji leido įsisiautėti chaosui. Už Lenkijos anarchijos fasado nebaudžiama siautėjo Rusijos autokratija.

* * *

Nuostatos, kuriomis rėmėsi konstitucinis Respublikos gyvenimas, atsispindėjo viešojoje teisėje. Lenkų požiūriu, įstatymas, kaip ir konstitucija, buvo per daug šventas reikalas, kad jį būtų galima atiduoti į vykdomosios valdžios rankas. Tikros laisvės pasaulyje neteisybės, kurios kildavo dėl kvailo organizuotų institucijų vadovavimo, buvo laikomos didesnėmis nei neteisybės dėl piliečių neatsakingų veiksmų. Todėl įstatymus vykdyti vertė ne valstybė. Teisybės galėjo siekti tie, kurių skriaudos būdavo pripažintos teismo, kartais susimokę bajorai, bet tik ne magistratai ar karaliaus valdžios pareigūnai. O tai, kad tam tikrais atvejais būdavo neretai pažeidžiami įstatymai, tebuvo menkas ir laikinas blogis. Tuo tarpu tos šalys, kuriose buvo valstybės pareigūnų, atsakingų už įstatymų vykdymą, neturėjo rūpesčių dėl visuomenės valdymo. Deja, grėsmė tokiais atvejais kildavo piliečių laisvei. Dėl šios priežasties Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nebuvo vienvaldės institucijos ir nieko panašaus į Maskvos „opričniną" čia niekada negalėjo atsirasti.[20]

Kaip visose viduramžių valstybėse, taip ir čia įvairių teismų kompetencija buvo griežtai atribota. Bažnytiniai teismai sprendė civilines ir baudžiamąsias bylas, susijusias su bažnytinėmis žemėmis, tų žemių valstiečiais ir dvasininkija, taip pat jų jurisdikcijai priklausė dvasiniai visų piliečių reikalai. Čia buvo taikoma kanonų teisė. Dvarų teismų jurisdikcijai priklausė tik dvarų vidaus reikalai; jie vadovavosi vietine papročių teise. Miesto teismų jurisdikcijai priklausė miestų teritorijos ir laisvieji jų piliečiai. Čia galiojo miestų teisiniai kodeksai, besiremiantys vokiškąja Magdeburgo teise. Žydų teismai sprendė tik žydų reikalus; juos reguliavo kahalas pagal hebrajų teisę. Karaliaus teismų jurisdikcija apėmė karaliaus žemes, baudžiauninkus, valdininkus, taip pat spręsdavo bajorų ginčus, įvairių luomų

atstovų bylas. Vietose veikė rajoniniai žemės ir pilies (*sąd ziemski* ir *sąd grodzki*) teismai, kuriems vadovavo seniūnas arba kaštelionas. Pagal teisinės autonomijos principą kiekvienas aukštas valstybės pareigūnas rėmė tą teismą, kuris nagrinėjo jo srities bylas. Taigi dar buvo kanclerio, maršalkos, etmono, iždininko, karaliaus dvaro (*sąd dworski*) teismai. Aukštesnis teismas – *Referendaria Koronna*, įsteigtas XVI a., išklausydavo skundus dėl karaliaus žemių nuomininkų ir viršaičių nutarimų. Bent jau teoriškai jis karališkiesiems baudžiauninkams suteikė nors šiek tiek teisingumo, kurio stigo bažnytiniams ir dvarininkų baudžiauninkams. Vaivados teismas (*sąd wojewódzki*) sprendė ginčus, kurių neišsprendė kitų jurisdikcijų teismai. Nuo 1578 m. Karalystės tribunolas Liubline – Mažajai Lenkijai, Piotrkówe – Didžiajai Lenkijai, Kujavijai ir Mazovijai, ir Lietuvos tribunolas Vilniuje – Didžiajai Kunigaikštystei veikė kaip aukštesnė teisinė instancija nei vietiniai teismai. Jų veiklą kontroliavo bajorų atstovai, kuriuos skirdavo kiekvienas seimelis. Aukščiausiojo apeliacinio teismo teises pasiliko seimas. Būdamas svarbiausia Respublikos įstatymų leidybos instancija, jis priimdavo konstitucijas arba statutus, kurie reguliavo visų karaliaus teismų ir tribunolų darbą. Pasitaikydavo, kad Respublikos vardu būtent seimas nagrinėdavo svarbias aukštų valstybės pareigūnų išdavystės ar pareigų nevykdymo bylas, nes šie reikalaudavo būti teisiami lygių jiems valdžios atstovų. Taip smarkiai susiskaldžiusioje teisinėje sistemoje buvo galima tikėtis teisininko profesijos suklestėjimo. Vien tik Varšuvoje ir Liubline teismai išlaikė visą minią advokatų ir patikėtinių.

Nors ir veikė tokia sudėtinga teismų sistema, įstatymus buvo lengva apeiti, ypač bajorams. Jie buvo absoliutūs savo žemių ir baudžiauninkų šeimininkai. Bajorija diktavo savo valią karaliui, o per jį – ir visiems valdžios pareigūnams. Jie nebaudžiami ignoravo Bažnyčios perspėjimus, buvo ypač gerai apsidraudę nuo bažnytinių teismų persekiojimo dėl tikėjimo dalykų. Savotišką bajorų sąjungą su žydų luomu, be kita ko, padiktavo beteisė žydų padėtis palyginti su nežabota bajorų savivale. Miestiečiai bajorai nepriklausė miesto teismų jurisdikcijai; jie gyveno savo jurisdikose, kurių buvo daugybė –

jos apėmė ištisus miesto kvartalus, – ir ten buvo saugūs nuo bet kokio kišimosi. Taigi tuose nepriklausomybę išlaikiusiuose keliuose miestuose bajorai galėjo gyventi, statytis namus, linksmintis ir, nemokėdami miestui mokesčių, parazituoti bendruomenės sąskaita, visiškai nesibijodami bausmės. 1613 m. Poznanės pavyzdys, kai iš miesto jėga buvo išvaryti visi bajorai, veltėdžiai ir parazitai, priklauso prie retų išimčių. O šiaip visoje šalyje neteisėtumo atvejų buvo daugiau negu apstu. Klasikinėje Władysławo Łozińskio studijoje *Prawem i lewem* (*Kaire ir dešine*), kuri rėmėsi Lvovo ir Przemyślio teismų užrašais iš pirmųjų XVII a. dešimtmečių, aprašoma tokia socialinė šalies padėtis, kai įstatymas dažniau pažeidžiamas, nei jo laikomasi. Plėšimai, grobimai, prievartavimai bei tarpusavio karai buvo kasdienybė. Apskrities bajoras savo turtą gynė su kalaviju rankoje, o jei galėjo, tai ir su muškieta ar šautuvu. Neradęs kelio į teismą, jis teisybės ieškodavo kitomis įmanomomis priemonėmis. Neišsprendžiamus ginčus lydėjo nevaldomas smurtas; melagystės ir papirkinėjimai buvo tokie pat įprasti kaip ir žmogžudystės bei apiplėšimai. Padėtis buvo panaši kaip ir Anglijoje per Rožių karus (ji aprašyta Pastono laiškuose): žemesniųjų luomų piliečiai gyveno baimėje, o saugūs buvo tik pramonininkai. Štai keletas pavyzdžių iš daugybės Łozińskio aprašytų bylų. Marianas Zielińskis iš Rotówo 1628 m. pasiskundė, kad jį užpuolė seniūnas su samdytu 70 totorių būriu. Bankininko sūnus Walerianas Montelupis 1610 m. sugrįžo į tą vietą, kur kažkada buvo kėsintasi jį pagrobti, ir pakorė savo tariamąjį pagrobėją ant jo paties dvaro vartų stulpo. Nowy Targo seniūnas Mikołajus Ossolińskis, liūdnai pagarsėjęs tironas ir ištvirkėlis, kariavo vieną karą su Korniaktų šeima, kad atgautų savo pirmąją žmoną, ir kitą karą su Starołęskiais dėl savo antrosios žmonos garbės. O štai stačiatikių vienuolis Harasas Wytoszyńskis 1639 m. buvo pasodintas į kalėjimą už tai, kad veltui stengėsi sutrukdyti vietiniam dvarininkui paversti beraščius savo giminaičius baudžiauninkais.[21]

Bausmių vykdymo procedūra buvo visiškai atsitiktinė. Karaliaus teismai šiam reikalui turėjo tik vieną nuolatinį tarnautoją, tvarkos prižiūrėtoją (*woźny*), kurio pareiga buvo siųsti šaukimus į teismą

ir pranešti teismo nuosprendį. Jam nepriklausė atvesdinti į teismą besispyriojančių kaltinamųjų ar vykdyti teismo nuosprendžių pabėgusiems nuteistiesiems. Nors tvarkos prižiūrėtojo nužudymas buvo vienas iš nedaugelio nusikaltimų Respublikoje, kuris baustas mirtimi, bet ir tai nesuturėjo nepaklusnių bajorų. Dažnas nuteistas už kriminalinį nusikaltimą bajoras visai atvirai gyveno savo dvare, ir teismai žiūrėjo į tai pro pirštus. Łozińskis atpasakoja vieno tokio „dievobaimingo žmogaus" Samuelio Lascho atvejį, kai tas gal du šimtus kartų buvo už akių nuteistas, bet taip ir nesulaukė jokios bausmės. Iš keturių bausmių, kurias skirdavo, – galvos nukirtimas, kalėjimas, tremtis ir titulo atėmimas – mirties bausmė buvo rečiausia, gal dažnesnė miestuose. Bajoras dažniau priešindavosi jėga, nei nuolankiai sutikdavo su mirties nuosprendžiu – verčiau mirdavo kovodamas, o kartais taip ir ištrūkdavo iš ištikusios bėdos. Įkalinimo *in fundo*, tai yra uždarytoje kameroje be langų ir jokių patogumų, bausmė buvo įvesta 1588 m. kaip priedas prie įprastinės piniginės baudos už bajoro nužudymą. Dažniausiai buvo baudžiama tremtimi, ypač kai nuteistasis atsisakydavo atvykti į teismą. Jeigu ištremtasis grįždavo į šalį dar nesibaigus bausmės terminui, jį galėjo sugauti ir užmušti vietoje bet kuris tuo suinteresuotas asmuo. Titulo atėmimas, arba „pilietinė mirtis", buvo dažniausia bausmė. Bajoras prarasdavo gerą vardą ir politines teises. Tačiau besikivirčijantiems provincijos bajorams, kurie to vardo ir neturėjo, ši bausmė nieko nereiškė. Paskelbęs kaltinamajam nuosprendį, teismas bausmės paprastai nevykdydavo, ir tokiu atveju nukentėjusioji pusė turėjo tai padaryti pati. Pavyzdžiui, 1660 m. būsimajam karaliui Jonui Sobieskiui buvo paskirtos karaliaus žemės ties Belzu. Norėdamas pradėti jas valdyti, jis sužino, kad paskutiniojo Belzo seniūno našlė vis dar gyvena tose žemėse ir nė nesiruošia jų palikti. O kai abu – ir Sobieskis, ir našlė – gavo raštus, patvirtinančius jų pretenzijas į tas žemes, Sobieskiui bylinėtis nusibodo ir jis su 300 husarų apsupo namą, išvijo iš jo našlę ir įsikėlė pats. Kraštutiniais atvejais, kai dėl teismo nuosprendžio nevykdymo pavojuje atsidurdavo visuomenės saugumas, seniūnas arba vaivada kreipdavosi į to

rajono ar vaivadijos *motus nobilitate,* tai yra bajorų tvarkdarių būrį. 1655 m. nė vienas Raudonosios Rusios bajorų būrys nebuvo pasiųstas į žygį prieš švedus, nes tuo metu malšino ten siautėjusių samdinių maištą. Tačiau į asmeninius kivirčus bajorija kišosi labai nenoriai. Kartą, kai Sanoko seniūnas pasikvietė savo kaimynus bajorus, kad šie padėtų sugauti išsisukinėjantį nuo mokesčių Olbrachtą Grochowskį iš Dinówo, tik vienas žmogus atėjo į pagalbą, ir tai buvo Karalystės kancleris Jerzis Ossolińskis.

Tarpusavio karai Respublikoje vyko iki pat valstybės gyvavimo pabaigos. Daugeliu atvejų tai buvo grynai kraujo kerštas, kurį sukeldavo, pasak Łozińskio, „meilė ir demonas" (*amor et demon*). Totorių antpuoliai, algų negaunančios kariaunos maištavimas, plėšikavimai ir pykimaisi su kaimynais buvo taip įprasta kaip metų laikų kaita, ir kiekvienas gindavosi, kaip išmanė. Maištinguose pietuose buvo susiorganizavusi profesionalių plėšikų gauja, kuri parsisamdydavo jų paslaugų reikalingiems bajorams. Kartais tokie karai virsdavo visai nemenkomis kampanijomis. XVIII a. pradžioje kilęs konfliktas tarp vadinamųjų „respublikonų" ir Sapiegų pagal svarbumą buvo antras įvykis Lietuvoje po to metu vykstančio Didžiojo šiaurės karo.

Viduramžiais kerštui už skriaudą įvykdyti bajorai sukūrė ritualinę ceremoniją. Nukentėjęs bajoras rašydavo „iššūkį", kuriame smulkiai išdėstydavo, kuo jam prasikalto įžeidėjas, ir nurodydavo, iki kurio laiko ketina už tai atsiteisti. Šis „iššūkis" (lenk. *odpowiedź,* vok. *Absage,* lot. *litterae diffidationis*) prilygo asmeninio karo paskelbimui. Paprastai šiuo raštu bajoras pareikšdavo sieksiąs tuoj pat atsikeršyti savo skriaudėjui, kad ir kas jis toks būtų, – padegti jo namą ar javus ir tol nenurimti, kol kuris iš jų nežus. Šis raštas būdavo pristatomas į teismą ir įteikiamas tvarkos prižiūrėtojui. Po to, jei tik išvardytus rašte kaltinimus teismas pripažindavo esant teisingus, visi veiksmai, kurių tik nukentėjusysis imdavosi, būdavo laikomi visiškai teisėtais. Kaimynai stipriau užverdavo langines, o abu varžovai su savo pagalbininkais stodavo į kovą ir ugnimi bei kalaviju gynė savo garbę tol, kol paaiškėdavo baigtis. Deja, bajoras, ku-

ris laikėsi nustatytos procedūros, viešai perspėdamas apie savo ketinimus, sumažindavo savo sėkmės galimybes. Dėl to nukentėję bajorai retai kada griebdavosi oficialaus iššūkio, o verčiau užpuldavo priešą netikėtai. Praktiškai beveik neapsimokėjo patraukti nusikaltėlį atsakomybėn pagal įstatymą.

Kai kildavo grėsmė viešajai tvarkai, karaliaus teismai būdavo įgaliojami išieškoti užstatus iš piliečių ir taip priversti juos laikytis rimties. Užstato (*vadium regalium*) suma buvo nustatoma atsižvelgiant į galimų tvarkos pažeidėjų statusą ir numatomų jų neteisėtų veiksmų mastą. Menkiausias prasižengimas – ir sumokėti pinigai nebūdavo grąžinami. Tačiau nusistovėjusius papročius ir tradicijas ši valdžios priemonė mažai tepaveikė. Niekas iš įtakingų veikėjų Respublikoje taip ir nesugebėjo pasiūlyti tinkamų teisės reformų. Didikai su savo didžiulėmis armijomis jautėsi saugūs, o smulkioji bajorija arba turėjo lenktis jiems, arba nenoromis susitaikyti su augančia karaliaus teisine galia. Visiems teko gintis kas kaip išmanė.

Stanisławas Stadnickis (apie 1560-1616), vadinamas „Łańcuto velniu", buvo būdinga anarchijos laikams figūra – tuo pat metu ir liūdnai pagarsėjęs banditas, ir vienas iš Respublikos didvyrių. Jo karjera buvo tipiškas tų laikų, kuriais jam kliuvo gyventi, pavyzdys. Tai buvo nepaprastai drąsus, išradingas ir energingas žmogus, nors varomas kažkokios vidinės pagiežos ir nepasitenkinimo. Kilęs jis buvo iš pagarbos nenusipelniusios šeimos. Tėvas arijonas Stanisławas Mateuszas Stadnickis buvo atskirtas nuo Bažnyčios už ereziją, motina Barbara Zborowska priklausė triukšmingai Zborowskių giminei iš Niedzicos. Gimė jis Karpatuose, Dubiecke, ir po tėvų mirties su šešiais broliais paveldėjo penkiolika šeimai priklausiusių dvarų. Stanisławas buvo Śreniawos heraldinės giminės narys ir gyvenime vadovavosi jų šūkiu: *„Aspettate e odiate"* (Láuk ir nekęsk). Jaunystę praleido tarnaudamas kareiviu – iš pradžių Vengrijoje, po to Lenkijos kariuomenėje Maskvos kunigaikštystėje ir ten 1581 m. pasižymėjo išskirtiniu narsumu. Grįžęs iš karų ir jausdamasis žiauriai apgautas dėl neatlygintos tarnybos, jis užgrobė Łańcuto dvarą netoli Rzeszowo ir pradėjo garsėti savo banditiškais išpuoliais. Łańcutas

buvo paverstas tarsi pasakos plėšikų pilimi, o jo šeimininkas prisigalvodavo gudragalviškų provokacijų, teisinių triukų, kūrė nešvankias eiliapalaikes – ir visa tai darė tam, kad išprovokuotų savo aukas griebtis veiksmų, o po to jas sutriuškindavo. Aplinkinėse vietovėse kilo pasipiktinimo banga. Pasiskolinęs pinigų negrąžindavo, be jokios priežasties degino namus, uždarė vienuolyną, o vienuolius išvarė, terorizuodavo žmones mugėse ir turguose, užpuldinėjo keliautojus, o kartais net tyčia juos suluošindavo, ir taip pamažu sutelkė prekybą savo leidimo neturinčioje mugėje Rzeszówe. Kiekvienas išdrįsęs protestuoti tuoj pat susilaukdavo šiurpaus atpildo. Šnipai, prievartautojai ir ginkluoti jo bendrininkai laikė žmones baimėje. Łańcuto dvaro požemyje buvo kankinimų kambarys, kur, pasak gandų, Stadnickis savo priešus sudegindavo gyvus. 1600 m., po daugelio susidūrimų su kilmingaisiais kaimynais, Liubline, Karalystės tribunole, Stadnickiui už neteisėtą Rzeszówo mugės laikymą buvo iškelta byla, ir jis ją pralaimėjo. Keršydamas jis pasiuntė iššūkį bylos ieškovui Michałui Korniaktui ir užpuolė jo dvarą Sośnicoje. 1605-1606 m. jis aktyviai dalyvavo bajorų rokoše. To meto Stadnickio laiškai ir viešos kalbos, kuriose karalius buvo vadinamas melagiu, iškrypėliu, kortuotoju ar alchemiku, buvo išdavikiški ir vargu ar padėjo Zebrzydowskiui skelbti jų reikalą esant teisų. Tačiau Stadnickis liko nenubaustas. Pagaliau jis susidūrė su sau lygiu priešininku Łukaszu Opalińskiu, kuris buvo šmeižikiškos poemos *Słup do gościa* (*Kartuvės svečiui*) auka. Poema ėjo iš rankų į rankas. Mirtinai įsižeidęs Opalińskis niekuomet nedovanojo Stadnickiui. 1608 m. Opalińskio bendrai ir giminės, siaubdami visa, kas jiems pasipainiojo po kojų, puolė Łańcutą. Iš rūsio buvo pagrobta 500 000 zlotų vertės lobis, 10 000 zlotų monetomis, 24 000 auksinių dukatų ir 27 000 talerių. Pats Stadnickis pabėgo, o vėliau sugrįžęs į Łańcutą ir teroru vėl pamėginęs čia įsiviešpatauti, patyrė nesėkmę. Išduotas savo tarno, pasitraukęs į kalnus, Opalińskio kazokų tykojamas, sužeistas, galiausiai baigė gyvenimą, kirtęs sau savo paties kalaviju mirtiną smūgį. Stadnickio niekšybės per daug nesukrėtė jo amžininkų. Priešingai, daugelis į jį žiūrėjo kaip į kovotoją už laisvę.

Epitafija, kurią jam sukūrė jo kaimynas Janas Szczęsny Herburas (1567-1616), trykšta paniekinta dorybe:

VIATOR
SI AMICUS ES DOLE, SI INIMICUS SPECTA, SI NEUTRUS MIRARE
RERUM HUMANARUM CASUM ET OCCASUM.
STANISLAS STADNICKI DE ZMIGROD
HAERES IN LANCUT, CAPITANEUS ZYGWULTENSIS,
HIC QUIESCIT
ANIMO INVICTO, GENTE NOBILISSIMA, COGNATIONE PLURIMA
AFFINITATE INFINITA, FORA OPTIMA, IGENIO
PRAESTANTISSIMO,
OPIBUS MAXIMUS,
HIC TALIS AC TANTUS LIBERTANS STUDIOSISSIMUS AMATOR.
O PATRIA, SI TU BELLATOREM HUNC, VIRUM AD RES
GERENDAS
PRO TE ADMISSES, ILLE TIBI ORNAMENTO ET EMOLUMENTO
SI QUIS UNQUAM, DUBITO PROCUL FUISSET.
O NUMEN DIVINUM, VIOLENTIAE IMPIETATIS VINDES,
O SACROSANCTAE PATRIAE LEGES,
O LIBERTAS VIOLATA ET PROSTRATA,
VOS VOCO ET INVOCO
ANNA DE ZIEMACICE CONIUNX ET AMICI POSUERUNT. *

* Keleivi,
Liūdėk, jei esi draugas, pažvelk, jei esi priešas,
Jei nei tas, nei anas, stebėkis dėl žmogaus sėkmės ir nuopuolių.
Stanislovas Stadnickis iš Žmigrodo
Lancuto ponas,
Ilsisi čia Žigvulto seniūnas,
Nenugalimas dvasia, kilmingas kilme, apdovanotas
Daugeliu giminių
Ir nesuskaičiuojamais ryšiais; nepaprastai gražus, didžiai talentingas
Ir garsus savo poelgiais,
Neprilygstamas ir uolus laisvės mylėtojas.
O, tėvyne! Jei tu priglausi šį karį, šį energingą žmogų,
Jis papuoš tave ir bus naudingas
Labiau nei kas kitas anksčiau.
O, Dievo valia, keršytoja už skriaudą ir išdavystę,
O šventi tėvynės įstatymai,
O laisve, prievartauta ir naikinta,
Aš kreipiuosi į jus ir maldauju.
Žmona Ana iš Zemacicų ir draugai pastatė (šį akmenį).[22]

Skaitytojas tikriausiai taip ir nesupras, ar tai nuoširdaus sielvarto išraiška, ar socialinė satyra.

* * *

Politikos teoretikams Lenkijos ir Lietuvos Respublika buvo neišsenkantis keistenybių šaltinis. Jos tolygus silpnėjimas davė absoliutizmo šalininkams gausybę medžiagos paremti savo argumentams, o jos laisvamaniški idealai kėlė respublikonų ir konstitucionalistų susižavėjimą. Apskritai visas laikotarpis susilaukė tiek pat daug šlovintųjų, kiek ir smerkėjų. Beje, nereikia manyti, kad pačioje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje anarchiją kentė tylėdami. Politiniai ginčai ir pamfletai buvo pagrindinis „auksinės laisvės" palydovas. Dar iki Liublino unijos ilgai vyko intelektiniai ginčai dėl to, kaip Lenkijos sistema galėtų būti pakeista ar patobulinta.[23]

Pirmasis ir žymiausias Lenkijos kritikas buvo Andrzejus Fryczas Modrzewskis (1503-1572), Europoje žinomas Modrevicijaus vardu. Gimęs nuskurdusio bajoro šeimoje, jis prasimušė iki tarnybos pas arkivyskupą Łaskį, o vėliau už nuopelnus buvo paskirtas į karaliaus Žygimanto Augusto sekretoriatą. Jo kūriniuose dominuojanti socialinio teisingumo tema buvo priešinga bendrajai to amžiaus tendencijai, tad skaitytojų jis susilaukė ne tik savo tėvynėje, bet ir užsienyje. Modrzewskis be baimės smerkė valstiečių priespaudą, bajorijos privilegijas, dvasininkų nemokšiškumą ir diduomenės ištaigingumą. Jis nė iš tolo nebuvo demokratas, tik reikalavo, kad kiekvienas luomas prie šalies gerovės prisidėtų pagal sugebėjimus ir galimybes. „Mes visi esame vieno laivo keleiviai, – rašė jis, – kai vienas suserga, ir kiti negali likti sveiki". Pirmas rimtas jo kūrinys *De poena homicidi* (*Apie bausmę žudikui*, 1543) atvirai puolė akivaizdžiai neteisingą pagalvės mokesčių sistemą. Svarbiausias jo veikalas *De Republica emendanda* (*Apie Respublikos tobulinimą)* buvo sukurtas 1550 m., o pilnu, penkių tomų rinkiniu pasirodė Bazelyje 1554 m. Čia autorius išdėstė savo plačių užmojų pasiūlymus: lygybė prieš įstatymą, rašytinio įstatymų kodekso būtinumas, valstiečių atleidimas nuo mokesčių, nacionalinė Bažnyčia ir išsimokslinusi dvasininkija, valstybės remiama švietimo sistema. Jis teigiamai

vertino konstitucinę Lenkijos sistemą, kai išrinkti karaliai valdė tik su seimo pritarimu. „Tai kur kas geresnė sistema, – rašė jis, – nei ta, kur karalius vienvaldiškai skiria mokesčius ar skelbia karus, o tai galų gale veda prie tironijos." Religijos srityje jis gynė sąžinės laisvę, bet pabrėžė mokymo, išsimokslinimo svarbą stiprinant krikščionių tikėjimą. Užsienio politikoje Modrzewskis smerkė besaikį kariavimą ir svetimų teritorijų grobimus. Autoriaus pažiūros kiekvienu klausimu ypač sudomino Bodiną, Bezą ir Grocijų. Modrzewskio valstybės kritika buvo smulkmeniška ir empirinė, bet jokiu būdu ne revoliucinė. Net jo mintys apie švietimą, amžininkams atrodžiusios tokios neįprastos, turėjo tik paremti esamą sistemą. Todėl seimas neteisingai jį apkaltino tuo, kad jis stengėsi „ne tobulinti, o griauti". Bet jis sumojo, kaip atsakyti. 1557 m. Modrzewskis priminė Lenkijos bajorijai, kad jos arogancija ir nelankstumas baigsis katastrofa. „Nė viena valstybė dar nebuvo svetimų užkariauta, kol nebūdavo nusilpusi pati iš vidaus, – perspėjo jis, – tad saugokitės, kad jūsų užsispyrimas nepaskubintų visos Respublikos ir jūsų pačių žūties."[24]

Modrzewskį supo visa karta žmonių, palaikančių jo kritinę mintį. Mikołajus Rejus (1505-1569) pademonstravo aštrią socialinę sąžinę. Lenkų broliai savo politine ir religine veikla paliko pėdsaką visame kontinente. Grzegorzas Pawełas iš Brzezino (1525-1591), karingai nusiteikęs „svieto lygintojas", pasmerkė socialinių luomų ir privatinės nuosavybės egzistavimą bei visokią valstybės valdžią kaip karų ir konfliktų šaltinį. Savo pažiūromis jis užsitarnavo garbingą vietą kairuoliškų pažiūrų istorijoje.

Dar vienas perspėjantis balsas, išgirstas ir neužmirštas per visą Respublikos gyvavimą, buvo Petro Skargos (1536-1612). Buvęs Vilniaus jėzuitų kolegijos ir akademijos rektorius, Skarga tapo Zigmanto rūmų kapelionu ir pamokslininku. 1597 m. seime Varšuvoje jis pasakė aštuonis pamokslus, kurie bendru pavadinimu *Kazania sejmowe* (*Seimo pamokslai*) buvo septynis kartus perleisti, nuolat skaitomi ir cituojami. Skarga laikėsi konservatyvių pažiūrų. Į jį žiūrėta kaip į karaliaus rėmėjų šulą; jis pritarė kontrreformacijai, pripažino karaliui dieviškąją teisę ir išimtines teises Bažnyčiai. Jo tariamas ab-

soliutizmo neigimas pasireiškė tik tuo, kad jis teikė pirmenybę ispaniško tipo „krikščioniškajai monarchijai" prieš Maskvos „barbarišką tironiją". Nieko nuostabaus, kad Zebrzydowskio maištininkai laikė jį svarbiausiu Respublikos ramybės drumstėju (*praecipius turbator Reipublicae*). Skargos kalbų jėga, įtaiga, išsamus kritiškumas ir jo skelbiamos pranašystės apie artėjantį atpildą šiandieninį skaitytoją sukrečia lygiai taip pat, kaip ir Šv. Jono katedroje klauptuose sėdėjusius seimo senatorius ir atstovus. „Mes čia susirinkome Dievo vardu spręsti valstybės reikalų, – pradėdavo jis, – tačiau visur viešpatauja nesantaika, išdavystė ir priešgyniavimas. Drausmė ir santūrumas yra žuvę šioje karalystėje, – skelbė pamokslininkas. – Niekas nesibijo įstatymų ir valdžios, niekas net negalvoja apie atpildą. Bet ten, kur nustojama bijoti Dievo ir prarandamas gėdos jausmas [...], ten žlugs ir valstybė. Visi gina bajorų laisvę, tuo tarpu tikroji laisvė virto nepaklusnumu ir paleistuvyste. Be jungo, be vadelių visi elgiasi kaip Belialo sūnūs." Antrajame pamoksle jis kalbėjo apie patriotizmą, tėvynės meilę. Priešingai vėlesnei tėvynės (*ojczyzna*) sąvokai, Skarga apie ją kalbėjo bibliniais terminais ir metaforomis: pavyzdžiui, „mūsų Jeruzalė", „mūsų mieloji Motina" (*ta miła Matka*). Tačiau jo žodis buvo rūstus. Jis citavo Saliamoną: „Karalystės ateina ir praeina, tauta seka tautą". Respublika taip pat ne amžina; įpuolusi į nuodėmes, ji nueisianti praeitin. Trečiajame, ketvirtajame, penktajame ir septintajame pamoksluose jis kalbėjo apie išsikerojusią ereziją, kuri, anot jo, buvo visų neramumų ir neteisingų įstatymų priežastis. Skarga atvirai palaikė tuos vyskupus, kurie Senate pasmerkė toleranciją kaip Dievo didybės įžeidimą, ir kvietė panaikinti „neteisėtus" Varšuvos konfederacijos įstatymus. Tarp susirinkusiųjų buvo daug kalvinistų ir opozicionierių, tad galime įsivaizduoti, kokį įtūžį jiems sukėlė šios mintys. Šeštajame pamoksle jis ėmėsi konstitucijos teorijos, pradėjęs žodžiais iš pirmosios Samuelio knygos 8:5: „Pastatyk mums karalių, kaip jį turi visos tautos, kad mus teistų". „Žmogaus kūne, – kalbėjo jis, – yra du pagrindiniai organai – galva ir širdis. Linksma širdis ir blaivi galva – tai stiprus ir sveikas kūnas." Tai buvo klasikinė „dviejų kalavijų", tai

yra dviejų jėgų – Bažnyčios ir Valstybės, Dievo ir Cezario – teorijos ekspozicija. Tikroji laisvė esanti trijų rūšių, – tęsė jis, – tai susilaikymas nuo nuodėmės, išsivadavimas iš svetimo šeimininko ir pasipriešinimas tironui. Ketvirtoji laisvė, „velniškoji", „pragaro", „šėtoniškoji" – tai gyvenimas be įstatymų. Didikai savivaliaują, o niekieno nevadovaujamas seimas viską vilkinąs ir esąs neryžtingas. Žvelgdamas į prieš jį, be abejonės, sėdinčius seimo atstovus, Skarga pareiškė: „Žalingiausias dalykas yra tas, kad žmonės pasigviešia didelę valdžią [...] tarsi tai būtų demokratija". Bajorų demokratiją Skarga laikė nuodėme. Pamokslininkas norėjo, kad būtų susiaurintos bajorijos privilegijos ir neliečiamybės teisė, pradedant nuo *neminem captivabimus*, kad sustiprėtų monarchija, o Senatas kad turėtų didesnę sprendžiamąją galią už seimelius ir Atstovų rūmus, kad sumažėtų valstietijos kančios. Paskutiniame, aštuntajame, pamoksle jis sugrįžo prie valstiečių temos. Išvardijęs savo klausytojams gausybę nedovanotinų šalyje tarpstančių nuodėmių, pradedant šventvagyste, žmogžudyste, lupikavimu, neištikimybe, priesaikos laužymu, išdavyste ir baigiant vynu, šilkais bei arkliais, oratorius staiga pakvietė juos pasvarstyti apie pavaldinių padėtį. „Tik paklauskite savęs, – reikalavo jis, – ar yra dar kita krikščioniška valstybė, kur baudžiauninkai ir artojai būtų šitaip prispausti kaip čia, kur bajorai valdo be jokių teisinių apribojimų?" Šlėktoms, tokiems patenkintiems savo „auksine laisve" ir taip jautriai reaguojantiems į kiekvieną karaliaus pretenziją priimti vienvaldišką sprendimą, tai buvo iš tiesų kartus priekaištas. Skarga savo kalbą baigė virtine naujų, kraują stingdančių tekstų iš Pranašų knygos:

Sutvarkyk savo namus, nes tavo dienos jau suskaičiuotos.
Faraono širdis sukietėjo, ir jis neišklausė Izraelio vaikų, taip kaip Dievas skelbė Mozei.
Ir Dievas tarė: „Nusisuksiu nuo tautos ir valstybės, kad ją išnaikintų, sugriautų ir paniekintų [...], nes žmonės užmiršo mane [...] Mesiu juos į priešų glėbį. Atsuksiu jiems nugarą, o ne veidą Paskutinio Teismo dieną".[25]

Išvada buvo šiurpi. Jei bajorai neatgailausią, jų valstybė patirsianti Sodomos, Egipto ar Bizantijos likimą.

XVII a. politinė kritika neretai išvirsdavo satyra. Poznanės vaivada Krzysztofas Opalińskis (1610-1656), vadovavęs didikų opozicijai prieš tariamus Vladislovo absoliutizmo planus ir pelnęs abejotiną garbę dėl pasidavimo švedams 1655 m. ties Ujście, irgi nesižavėjo „auksine laisve":

„Nierządem Polska stoi", – nieźle ktoś powiedział.
Lecz drugi odpowiedział, że nierządem zginie.
Pan Bóg nas ma jak błaznów. I to prawdy blisko,
Że między ludźmi Polak jėst Boże igrzysko.*[26]

Visa tokių pagraudenimų bėda buvo ta, kad jie prasilenkė su praktine patirtimi. Dabartiniam žmogui greičiausiai atrodo, kad centralizuota valstybė anuomet būtų buvusi akivaizdžiai pranašesnė, bet XVI ir XVII a. bajorui taip neatrodė. Sekantiems Respublikos gyvenimą iš Varšuvos, Vilniaus ar Kijevo nebuvo abejonių, kad čionykštė valstybės valdymo forma kur kas pažangesnė nei kaimyninių šalių. Toms lenkų ir lietuvių kartoms, kurios stebėjo iš pradžių Ivano Rūsčiojo „švelnų" elgesį su kitaminčiais, po to matė, kaip Osmanai pavergė Vengriją ar kaip Habsburgai žlugdė Bohemijos bajoriją, „absoliutizmas" niekuo nesiskyrė nuo tironijos. Apie padėtį Vakarų Europoje Lenkijos bajorai praktiškai mažai ką težinojo. Todėl kalbėdami apie *absoliutum dominum* (absoliutų valdovą), kurio taip paniškai bijojo, jie neturėjo omenyje Prancūzijos ar Ispanijos. Vieninteliai tikri pavyzdžiai, kuriais rėmėsi, jiems buvo „klerikalinis" despotizmas Austrijoje, „rytietiškasis" – Turkijoje ir „barbariškasis" – Rusijoje. Juo labiau kad absoliutizmas nepašalino vidinių šalies prieštaravimų. Nesibaigiantys sąmyšiai kaimyninėse Osmanų valdose Transilvanijoje ir Moldavijoje, Didžioji suirutė Maskvos kunigaikštystėje ir galiausiai Trisdešimties metų karas Šv. Romos imperijoje – visa bylojo, kad politinis gyvenimas absoliutizmo sąlygomis nebuvo stabilesnis už „lenkiškąją anarchiją". Skarga ar Opa-

* „Lenkija gyvuoja dėl to, kad neturi valdžios", – kaip kažkas gerai pasakė.
Tačiau, kaip pareiškė kitas, dėl to ji ir žus.
Gerasis Dievas žiūri į mus, kaip į juokdarius. Ir netoli tiesos tai,
Kad Lenkijos žmonės Dievui – tiktai žaislai.

lińskis galėjo sau smerkti „auksinės laisvės" kraštutinumus; jų klausytojams ir pasekėjams visa tai buvo puikiausiai žinoma. Vienintelis dalykas, dėl ko jie abejojo – ar anarchija gali būti pakeista kuo nors geresniu.

Šioms pažiūroms rastis didelę įtaką turėjo pabėgėliai iš užsienio. Respublika garsėjo kaip politinių ir religinių tremtinių globėja, pradedant žydais bei husitais ir baigiant vėlesnėmis absoliutizmo aukomis. Tokių įžymių išeivių kaip Pécso vyskupo Andreas Duditho, savo laiku buvusio Imperijos pasiuntiniu Respublikoje, Mohylos šalininkų iš Moldavijos ir Valakijos arba Ivano Rūsčiojo patarėjo kunigaikščio Kurbskio atvykimas tik dar labiau sutvirtino bajorijos pažiūras, kurias ji atkakliai gynė.

Andrejus Michailovičius Kurbskis (1528-1583) buvo aktyvus publicistas ir politikas. Gimęs vienoje iš seniausių Maskvos kunigaikštystės šeimų, jaunystės metus jis praleido tarnaudamas carui Ivanui Rūsčiajam. Kaip generolas, Kurbskis pasižymėjo Kazanės ir Livonijos žygiuose, be to, buvo svarbi figūra bajorų Dūmoje. Jausti nepasitenkinimą jis pradėjo 1560 m., po Dūmos išvaikymo, ir tai vis stiprėjo kartu su didėjančiomis opričninos baisybėmis. 1564 m., vadovaudamas Tartu tvirtovės gynybai Livonijos fronte, jis nutarė pabėgti. Naktį iš balandžio 29 į 30 d. Kurbskis perkirto fronto liniją ir perėjo į lietuvių užimtą Valmieros pilį. Jo žmona, sūnus ir motina, kuriuos Ivanas paėmė įkaitais, kad bėglys grįžtų, buvo nužudyti. Davęs ištikimybės priesaiką Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Augustui, rusų kariūnas gavo dovanų Smedino pilį bei karaliaus žemių Volynėje, Kovelio seniūnijoje, ir turėjo pristatyti karinę kontribuciją, susidedančią iš 180 riterių ir 50 kareivių. Čia įsikūręs jis su malonumu persiėmė anarchijos dvasia. 1567-1573 m., kaip pasiuntinys, Kurbskis reguliariai dalyvavo seimo susirinkimuose. Čia jis palaikė stačiatikių interesus, o jų idėjinis vadas buvo Kijevo vaivada, kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis. Kurbskis užsitarnavo valstiečių ir žydų persekiotojo reputaciją. Jis buvo dukart vedęs ir vienąkart skandalingai išsiskyręs, o jo sūnus nuo trečios žmonos Michailas Dimitrijus Kurbskis (1582-1645), vienu tarpu bu-

vęs Upytės pasiuntiniu seime, pagarsėjo kaip atsivertėlis į katalikybę. Kunigaikštis Kurbskis nuolat vaidijosi su savo kaimynais Wiśniowieckiais ir Czartoryskiais, o gyvenimo pabaigoje buvo taip paskendęs skolose už teismo procesus, kad turėjo atsisakyti savo dvarų. Visą laiką jis tarnavo Lietuvos kariuomenėje. 1579-1581 m. Batoro karuose prieš Maskvos kunigaikštystę jis vadovavo keletui pergalingų mūšių. Rusijos istorija Kurbskį mini kaip bajorų opozicijos, nukreiptos prieš Ivano autokratiją, ideologą. Garsioji Kurbskio korespondencija su caru, trukusi penkiolika metų, ir jo *Maskvos didžiosios kunigaikštystės istorija* (1573?) yra išsamus ne tik išorinis, bet ir vidinis žinių apie tą laikotarpį šaltinis. Laiškai, kurių autentiškumu dabar imta abejoti, pilni rafinuočiausių įžeidinėjimų ir polemikos dėl teisingumo ir visuomenės paklusnumo principų. Kurbskis niršo dėl savo buvusio valdovo „raupsuotos sąžinės", kai šis, „nesuvaldomo pykčio pagautas, drabstėsi išpūstomis ir moksliškomis frazėmis". Ivanas savo buvusį pavaldinį vadino „nepraustaburniu", „smirdančiu išdaviku", „suvedžiotoju", „fariziejumi" ir „priesaikos laužytoju". Kurbskio *Istoriją*, parašytą panašia dvasia, įkvėpė šiurpulinga mintis, kad po Žygimanto Augusto mirties Ivanas gali būti išrinktas į Lenkijos sostą. Tuo tarpu Lenkijos istorija mena Kurbskį kaip pasižymėjusį Respublikos karį ir gyvą protesto prieš Maskvos barbarizmą pavyzdį. Iš jo laiškų paaiškėja ir tai, kad jis mažai tegerbė bajorų demokratijos principus. „O bedievių tautas, – rašė jis antrajame laiške Ivanui, – kam beminėti? Nė viena iš jų nėra šeimininkė savo namuose. Jie valdo taip, kaip jiems liepiama." Lenkų kronikininkas Bielskis teigė, kad Kurbskis pabėgo Lietuvon, bijodamas karo pralaimėjimo padarinių, nors šiandieniniai tyrinėtojai pripažįsta jo poelgyje buvus stiprų oportunistinį pradą. Respublika šiam bėgliui davė prieglobstį, kur jis galėjo laisvai reikšti savo pažiūras, ir tai jau savaime buvo gera reklama.[27]

Užsienio komentarai apie įvykius Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje ilgai vėluodavo, nes trūko informacijos. Bet jau nuo XVI a. vidurio Vakarų mokslininkai gaudavo smulkius įvykių aprašymus. Italijoje, garsiojoje 1575 m. ataskaitoje, sudarytoje Venecijos pasiunti-

nio Jeronimo Lipomano, pateikti pranešimai, prieš dešimtmetį surinkti iš visų popiežiaus nuncijų. Oficialiojo Vatikano pareigūno, atsakingo už tikėjimo propagavimą, Giovannio Botero knygos *Relazioni universali* (1592) taiklios eilutės buvo padiktuotos asmeninių ir labai įžvalgių pastebėjimų. Prancūzijoje mažai kas žinojo apie Lenkiją iki Kromerio kronikos, išspausdintos Paryžiuje 1566 m., bet ypač prancūzai apie ją išgirdo tada, kai 1573 m. Henrikas Valua buvo išrinktas Lenkijos karaliumi. Vokietijoje Lenkijos reikalus daugiausia nušviesdavo Respublikos piliečiai vokiečiai, kurie protestavo prieš neteisingos informacijos sklidimą jų tėvynėje. Jakubo Gadebuscho iš Gdansko *Encomium Regni Poloniae* (1621) ir Johanno Sachso iš Torunės (Marinius Polonius) *De scopo reipublicae Polonicae* (1665) – tai įžeisto patriotizmo padariniai. Anglijoje ribotos informacijos buvo pateikta Fyneso Morisono veikale *Itinerary* (*Kelionės užrašai,* 1617). Išsami Lenkijos apžvalga turėjo palaukti buvusio Jono Sobieskio dvaro gydytojo Bernardo O'Connoro; 1698 m. jis išspausdino *Lenkijos istorijos* dvitomį. Švedijoje teisininkas ir istoriografas Samuelis Pufendorfas aprašė Švedijos kišimąsi į Lenkijos reikalus, skeptiškai, gal net pesimistiškai visa tai vertindamas. Tačiau visoje Europoje buvo žinomi bei skaitomi ir patys lenkų autoriai. Respublika priklausė tarptautinei „lotyniškų rašmenų respublikai", taigi visiems, kas tik domėjosi, buvo prieinami Modrzewskio, Goślickio, Bielskio, Kromerio, Warszewickio, Opalińskio darbai.

Vakarų tyrinėtojams buvo sunku įvertinti sistemą, kurią ne taip lengvai galėjai įsprausti į tradicines Cicerono monarchijos, aristokratijos ar demokratijos kategorijas. Visi sutiko, kad Respublika nėra „tikroji monarchija" kaip kitos Europos karalystės. Botero teigė, kad ji „daugiau respublika nei monarchija". Bodinas pavadino ją „laisvąja monarchija" (*monarchia libera*). Paryžiaus teisės profesorius Guillaume'as Barclay teigė: „Lenkai neturi nei karaliaus, nei karalystės, tik kažkokią oligarchiją, pridengtą karaliaus titulu". Lenkijos karaliaus statusas buvo įvardijamas įvairiausiais terminais. Bodinas jį vadino „vyriausiuoju kapitonu", kiti – „pirmuoju magistru", „globėju" ar „valdytoju". Šiaip ar taip, jo niekas nevadino valdovu. Bote-

ro įžvalgiai pridūrė, be abejonės, turėdamas omenyje Batorą, kad „karalius turi tiek valdžios, kiek jam jos duoda asmeniniai sugebėjimai ir protas". Kadangi monarchija visų buvo pripažįstama esanti dieviška institucija, įkurta paties Dievo, sklido mitas, kad Lenkijos karaliaus rinkimai išlaikė priešistorinių pagonių papročių, būdingų gotams, keltams, vandalams bei seniesiems sarmatams, bruožus.

Respublikos peikėjų, be abejonės, reikėtų ieškoti tarp tų, kurie labiausiai gyrė monarchijos pranašumus, tačiau jų kritika dažnai būdavo švelni ir konstruktyvi. Pavyzdžiui, Jeanas Bodinas į šį klausimą gilinasi labai atidžiai ir preciziškai. Kaip oficialus pasiuntinys oratorius, palaikantis ryšius su Lenkijos pasiuntinybe Paryžiuje, įkurta 1573 m., jis pirmasis aptardavo ginčytinus klausimus su lenkų senatoriais. Bodino *Six livres de la République* (*Šešios knygos apie Respubliką*, 1576) rodo, kad jis buvo gerai susipažinęs su Kalimacho, Miechowitos, Kromerio ir ypač Modrzewskio darbais, nes šiuos smulkiai apžvelgia. Bodinas skiria lenkus, kartu su britais ir skandinavais, prie šiauriečių, kurie instinktyviai nekenčia tironijos. Kritikuodamas abejotiną Lenkijos karaliaus rinkimų sistemą, autorius teigė, kad ji pavojinga ne tiek karaliui, kiek patiems rinkėjams, ir pasiūlė karaliaus įpėdinį rinkti *vivente rege*. Aštrūs jo komentarai buvo nukreipti ne prieš Lenkijos konstitucinę praktiką, bet prieš teisinės sistemos trūkumus, ypač prieš pagalvės mokestį. Daugiau kaip po šimtmečio Pufendorfas savo *Historie der vornehmsten Staaten und Reiche so jetziger Zeit in Europa sich finden* (*Įvadas į pagrindinių Europos šalių istoriją*, 1686) verkšleno dėl nesibaigiančių ginčų tarp seimo ir karaliaus, dėl įstatymų leidybos sustabarėjimo, bet prisimindamas Sobieskio pergalę Vienoje, neužsiminė, kad Respublikos vidaus politikos trūkumai gali pakenkti valstybės tarptautinei padėčiai. Bernardas O'Connoras apgailestaudamas pažymėjo, kad „niekas Lenkijoje nenori būti pavaldiniu", pabrėžė žalingus *liberum veto* ir valstybinių įstaigų valdymo iki gyvos galvos padarinius. Mediko praktiko žvilgsniu apžvelgęs valstybę, jis stebėjosi, kaip toks sergantis politinis kūnas dar gali taip ilgai gyventi. Res-

publikos egzistavimą O'Connoras aiškino iš dalies laisvų žmonių solidarumu, kai šie didžiausių išbandymų akimirką meta šalin visus nesutarimus, iš dalies kaimyninių valstybių susiskaldymu, iš dalies karinėmis priežastimis. Jo nuomone, kraštas, neturįs šiuolaikinių tvirtovių, negali būti nei apgintas savo piliečių, nei pavergtas okupantų. Visų šių autorių kritika neturėjo pykčio, todėl labai skyrėsi nuo tokių begėdžių polemistų kaip Guillaume'as Barclay, kurio *Satyricon* (1614) buvo sukurtas Prancūzijos dvarui palinksminti, arba Hermanas Conringas, kurio traktatas *De iustitia armorum Suecorum in Polonos* (*Apie Švedijos kovos prieš Lenkiją teisėtumą*, 1655) buvo parašytas Karolio X užsakymu. Jeanas Barclay, Guillaume'o sūnus, išvadino lenkus barbarais, „tauta, užgimusia smurte ir palaidume, čia vadinamuose laisve. Grasindami kalaviju jie verčia savo karalių laikytis protėvių įstatymų ir, patys apsidovanoję privilegijomis, yra nebaudžiami, kai sužeidžia vienas kitą". Conringas, politinių sumetimų vedamas, nuėjo dar toliau: rašė, kad gyventojai nemyli savo Respublikos, o bajorų ekscesai ją žlugdo, tad neverta jos nė gelbėti.

Respublikos garbintojai pirmiausia buvo pasipriešinimo teisės teoretikai. Prancūzijoje ir katalikai, ir hugenotai linko smerkti Respubliką už religinę toleranciją, tačiau ir vieni, ir kiti vertino Respublikos bandymus priešintis tironijai. Jeanas Boucher iš Paryžiaus, kurio traktatas *De justa abdicatione* (*Apie teisėtą išsižadėjimą*, 1589) išreiškė katalikų opozicijos prieš Henriką III pažiūras, vaizdingai aprašė, kaip iš Lenkijos buvo išvarytas tironas. Theodore'as Beza, Calvino pasekėjas Ženevoje, liaupsino *pacta conventa* instituciją. Labiausiai savo pažiūromis apstulbino anoniminis hugenotas, kurio garsusis *Vindiciae contra tyrannos* (1579), pasirašytas Junijaus Bruto (Junius Brutus) slapyvardžiu, neretai laikomas pirmąja, naujaisiais laikais aiškiausiai suformuluota politine susitarimo tarp valdovų ir valdomųjų koncepcija. Jo manymu, lenkų Respublika ir Šventoji Romos imperija buvo dvi vienintelės Europos valstybės, kur senosios dorybės atsilaikė prieš tironiškų monarchų puolimą. Aprašydamas savo konstitucinės monarchijos su teisėta kunigaikščio valdžia, idea-

lą jis Respubliką palygino su Venecija. Anonimo pareikštos nuomonės atgarsiai skambėjo per visą XVII a. Seras Jamesas Harringtonas veikale *Oceana* (1659) Lenkijos pavyzdžiu kuria savo svajonę apie utopinę valstybę, kuri išreiškė pasiturinčių bajorų interesus. Olandas Ulrykas Huberas pasinaudojo Lenkijos patirtimi savo veikale *De iure Civitatis* (1673), kad parodytų Hobbes'o pažiūrų klaidingumą. Vokietijoje traktatą apie Lenkijos politiką sukūrė matematikas ir filosofas Gottfriedas Leibnizas, kai padirbėjo Neubergo kunigaikščio pasiuntinio sekretoriumi 1669 m. karaliaus rinkimuose. Dėdamasis esąs „Georgius Ulicovius Lithuanus", jis stengėsi pirmiausia prastumti savo šeimininko kandidatūrą ir rūpinosi, kad jo *Specimen demonstrationum politicarum pro elegendo rege Polonorum* (1669) neužgautų Lenkijos rinkėjų. Leibnizo argumentai dėl būtinumo laisvę suvaržyti išorinio saugumo sumetimais ir jo įdomus vienybės principo palyginimas Lenkijoje bei Jungtinėse Provincijose įrodo jo rimčiausius ketinimus. Italijoje palankumas Lenkijai radosi Neapolio kalėjimuose. Dominikonų vienuolis Tomas Campanella, 27 metams įkalintas už ereziją, *Saulės miesto* autorius, ilgą skyrių apie Respubliką įtraukė į savo darbą *De Monarchia Hispanica*. Keisčiausia, kad jis sukūrė sonetą Lenkijos rinkėjų garbei, kviesdamas juos laikytis savųjų valdovų ir priešintis svetimšaliams pretendentams:

LENKIJAI

Iš tų karalysčių, kurias gauna atsitiktiniai paveldėtojai,
Lenkija, tu turi kelti savo galvą aukščiausiai,
Nes, gedėdama mirusio monarcho,
Iš jo sūnų atimi tu skeptrą ir atiduodi svetimiems
Iš baimės, kad paveldėtojas nebus nei protingas, nei stiprus.
Tačiau taip vis labiau tampi likimo žaisliuku,
Besirinkdama monarchą, kilmingą ir turtingą,
Nes nežinai, ar jis taupus, ar didelis švaistūnas.
Baik pūstis! Ieškok gimtoj pastogėj
Katono, Mino, Hermio ir Pompėjaus. Nes
Į juos panašūs Dievo valia karaliais tampa.

Į juos panašūs mažai praranda, o daug pasiekia.
Atmink, kad nemirtingi bus jie
Dėl savo žygdarbių, dorybių, o ne dėl aukštos kilmės.[28]

Saksų laikais politinių diskusijų lygis smuko, kaip ir pati politinė situacija. Protingi žmonės Lenkijoje tylėjo. Politinėje teorijoje dominavo strutiški „auksinės laisvės" skelbėjai. Pasaulyje, kur potencialūs valstybės reformuotojai turėjo pasitraukti iš arenos dėl vidinių ir išorinių srovių spaudimo, niekas nedavė atkirčio „sarmatams", apsimetinėjantiems, kad Lenkijos sąlygos yra pranašesnės už bet kurios kitos pasaulio valstybės. Puikiausių sarmatizmo šalininkų idėjų atgarsių esama kunigo Benedykto Chmieliowskio (1700-1763) nuostabioje enciklopedijoje *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencji pełna* (*Naujieji Atėnai arba mokslų pilna Akademija*, 1746), kuri tapo labai populiari. Chmieliowskio religinis fanatizmas ir politinis naivumas atspindėjo bukoko, pusiau išsimokslinusio tų laikų bajoro pažiūras. „Pirmasis neprilygstamas Lenkijos Karūnos deimantas, – rašė jis, – yra auksinė laisvė. Antrasis mūsų laisvės deimantinis akmenėlis – tai *liberum regum electio* ir trečiasis – *liberum veto*. Žodžio laisvė seime ir seimeliuose yra laisvės dvasia bei motina, ir kol dar žmonės gali reikšti savo nuomonę, negali būti nė kalbos apie tėvynės pražūtį."[29] Praradusi išsigelbėjimo viltį, Lenkijos visuomenė mėgavosi savimi, o užliūliuota tariamos „Senosios Sarmatijos" idilės, pradėjo prarasti ir realybės jausmą.

Užsienyje gausybė politinių rašytojų nagrinėjo aiškius Lenkijos sistemos trūkumus, nesigilindami į jų priežastis. 1721 m. Montesguieu savo *Lettres persanes* (*Persų laiškai*) teigė, kad „Lenkija taip mažai naudojasi savo laisve ir karaliaus rinkimo teise, jog nesuteikia malonumo niekam, išskyrus kaimynus, kurie neturi nei vieno, nei kito". 1740 m. savo *Anti-Makiavelyje* Frydrichas II pažymėjo, kad Lenkijoje „sostas yra prekybos objektas, kaip ir kiekvienas kitas daiktas turguje". Markizas d'Argensonas veikale *Considérations sur le gouvernement* perspėjo, kad „Lenkija nuolankiai sutiks bet kokį žingsnį, kurį tik kas nors teiksis žengti. Netrukus jos stiprybė virs valstybės silpnybe". Straipsnyje apie Lenkiją, parašytame prancūziš-

kajai *Enciklopedijai*, ševalje de Jaucourt'as nuplagijavo neseniai prieš tai išleistą abato Gabrieliaus Coyero darbą apie Joną Sobieskį. Čia jis užkliudė klausimą, kurį svarstė jau Montesquieu, kad valstybės žlugimą sąlygoja paprastų žmonių pavergimas. Panašios nuomonės laikėsi dauguma to meto išminčių: Davidas Hume'as, Adamas Smithas, Williamas Paley, o užvis labiausiai Voltaire'as.

Voltaire'o gausūs, puikūs ir absoliučiai priešiški komentarai nusipelno ypatingo dėmesio jau vien todėl, kad jie buvo masiškai leidžiami. Pirmiausia savo *Karolio XII istorijoje*, po to dramoje *Les lois de Minos* (*Minojo įstatymai*) ir vėlesniuose kūriniuose apie Toleranciją, išminčius iš Ferney nepraleisdavo progos pasijuokti iš Lenkijos – chaoso, barbarizmo ir fanatizmo būstinės. Per daug net neapsimesdamas nusimanąs apie Lenkijos reikalus, jis pasinaudojo Respublikos pavyzdžiu, kad perspėtų visus, puolusius į Romos nemokšiškumo gniaužtus: „Šaunuoliai lenkai! [...] Nuo seno jūs turėjote tik du tikrus priešus – turkus ir Romos dvarą". Be abejonės, jis pasinaudojo Lenkijos leitmotyvu ne tam, kad rimtai prisidėtų prie Lenkijos istorijos studijų, bet kaip poleminiu ginklu, kuriuo prajuokintų savo skaitytojus. Stengdamasis įsiteikti savo apsišvietusiems korespondentams Berlyne ir Sankt Peterburge, Voltaire'as dažnai griebdavosi hiperbolės, kad paryškintų trokštamą minties atspalvį. Pavyzdžiui, 1768 m. Lenkijos „laisvių" autoriams jis „išmetė" būdingą aštrų komplimentą, sveikindamas ir Stanislovą Augustą, ir arkivyskupą Podoskį už sėkmę užmezgant ryšius su „Šiaurės žvaigžde":

> [...] Rusijos carienė įteisino toleranciją ne tik savo plačiose valdose, bet dar pasiuntė kariuomenę į Lenkiją, kad ir ten apgintų piliečių teises ir priverstų virpėti iš baimės persekiotojus. Tai pirmoji tokios rūšies kariuomenė nuo pasaulio sukūrimo – taikos kariuomenė! O protingasai ir teisingasai karaliau, kuris sutikai su tokiu taikiu laimingu sprendimu! O šviesusis prime, kunigaikšti be pasididžiavimo, kunige be prietarų, būk palaimintas ir rodyki pavyzdį per amžius![30]

Tokioje atmosferoje tik iš tiesų bebaimė siela galėjo išdrįsti pasakyti ką nors palankaus apie Lenkijos sistemą. Net Leszczyńskio stovyklos apologetai ir reformų šalininkai, pradedant Baudeau ir bai-

giant Mably, juodino Lenkiją, manydami, kad taip paskatins pasikeitimus. Jeanas Jacques'as Rousseau pasielgė kitaip. Kai Baro konfederatų Paryžiuje atstovas Wielhorskis pasiūlė Rousseau parašyti apie Lenkijos situaciją, šis savo veikale *Considérations sur la gouvernement de la Pologne*, išspausdintame 1772 m., pirmojo Respublikos padalijimo metais, išreiškė nebūdingą tais laikais požiūrį. Čia gražiai dera laisva mintis ir tikslus dalyko išmanymas. Rousseau atidžiai išstudijavo lenkų institucijas ir nebuvo prieš jas nusistatęs, bet manė, kad jas reikėtų tobulinti. Esamomis sąlygomis, jo nuomone, iškraipomi garbingi idealai. Apskritai visas veikalas buvo tarsi perspėjimas. „Atidžiai pagalvokite, – sudraudė jis, – prieš griaudami tai, kas jus tokius padarė." Pagaliau, kiaurai matydamas Respublikos kaimynų intrigas, jis suformulavo patį protingiausią patarimą tuometinės Lenkijos sąlygomis, kokį tik kas nors naujaisiais amžiais yra davęs. „Jei negalite sustabdyti savo priešų, kad jūsų visai neprarytų, – teigė jis, – bent jau padarykite viską, kad jie jūsų nesuvirškintų." Šis teiginys dar ilgai Lenkijoje buvo dėmesio centre net ir tada, kai visų kitų filosofų išmintis buvo seniai užmiršta.[31]

* * *

Politikos teoretikas Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje įžvelgs ne vieną ypatybę, kuri išskiria ją iš daugelio to meto Vakarų Europos valstybių. Teoriškai ją galima apibūdinti kaip monarchinę respubliką, o ne respublikinę monarchiją. Savo sandara ir dvasia ji buvo respublikiškesnė už Anglijos ar Švedijos konstitucines monarchijas ir visiškai priešinga absoliutinėms sistemoms Prancūzijoje, Ispanijoje ar Rusijoje. Kai kuriais atžvilgiais Respublika priminė Šventosios Romos imperijos renkamąją santvarką be dinastinių elementų, kuriuos vėliau įvedė Habsburgai. Daug panašumų siejo Lenkijos ir Lietuvos valstybę su sudėtinga Jungtinių Provincijų konstitucija. Jos kūrėjus ypač įkvėpė senoji Romos respublika, iš kurios buvo perimtas pavadinimas, bei Venecijos respublika, kurios Paduvos universitetą daugelis iš jų buvo baigę. Visa tai turint omenyje, teisingiau būtų *Rzeczpospolitos* pavadinimą į kitas kalbas versti terminu *Respublika*, o ne *Sandrauga*.

Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo žaidžiamas ypatingas politinis žaidimas. Dėl centro vadovavimo nebuvimo ir socialinės hierarchijos, nukreiptos valstybės labui, čia susidarė sąlygos vykdyti privačią, vietinę ar provincialią politiką nesibijant sankcijų iš viršaus. Viskas priklausė nuo protekcijų, socialinės klasės, turto, nuopelnų ir laimės, ir beveik niekas – nuo *raison d'état* (valstybės interesų). Valstybės interesai niekuomet neiškildavo aukščiau nei jos piliečių. Dėl to Respublikos užsienio politika buvo neįtikėtinai pasyvi, o vidaus politika – amžinai nenusistovėjusi. Pagal vieną įdomią hipotezę, politinį gyvenimą sudarė kaleidoskopiška smulkių vietinių ir didesnių, ne tokių pastovių, regioninių interesų, arba, autoriaus žodžiais, mažų apylinkių ir didelių apylinkių sąveika.[32]

Artimiausią Lenkijos bajorų demokratijos paralelę galima rasti ne Europoje, o Amerikoje. Iš pirmo žvilgsnio Lenkijos bajorija panėšėjo į Anglijos bajorus kolonijose – Amerikos pietuose, kur neaprėpiamos plantacijos ir socialiniai santykiai išsilaikė, kaip ir Lenkijos bei Lietuvos valstybėje, dėl atsiribojimo nuo centrinės valdžios ir dėl pavergtų kaimiečių darbo. Vergvaldžiai demokratai, tokie kaip Thomas Jeffersonas ar George'as Washingtonas bei kiti JAV įkūrėjai, turi daug bendrų bruožų su reformaciniu didikų politikų sparnu to meto Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Labiau į šiaurę, Naujojoje Anglijoje, visai kitokią individualizmo kryptį skatino religiniai įsitikinimai ir tai, kad kolonistai atsisakė dvasinės prievartos, kurią plačiai praktikavo dvasininkija daugelyje Europos šalių. Henrio Thoreau mintys, pareikštos *Essay on the Duty of Civil Disobedience* (*Apie pilietinio nepaklusnumo pareigą*), būtų buvusios labiau suprastos Lenkijos seime nei kuriame nors kitame Europos dvare ar parlamente. Jo garsusis posakis, kad „geriausia valdžia yra ta, kuri mažiausiai valdo", būtų susilaukęs visuotinio pripažinimo kiekviename apskrities seimelyje; juk per visą Respublikos gyvavimo laikotarpį bajorija visaip priešinosi karaliaus valdžios stiprinimui. Primityvus amerikietiškasis anarchizmas, radęsis naujajame žemyne, turėjo jei ne tiesioginį pirmtaką, tai bent giminišką dvasią – išnykusios Respublikos, kadaise egzistavusios Rytų Europos lygumose, puoselėtus idealus.

Kad ir kaip keista, bet lenkų bajorijos idealai yra neįtikėtinai šiuolaikiški. Kai dauguma europiečių šlovino monarchizmo, absoliutizmo ar valstybės valdžios pranašumus, kilmingi Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečiai kėlė į padanges savo „auksinę laisvę", pasipriešinimo teisę, socialinę sutartį, asmens laisvę, valdžios, renkamos visuotiniu pritarimu, principą ir pasitikėjimą savimi. Tai šiandieninės liberaliosios demokratijos ideologijos principai. Žinoma, neįtikėtina, kad bajorai juos puoselėjo dėl to, jog už visus anksčiausiai ėmė domėtis pažangia politine teorija. Jie tai darė norėdami išlaikyti savo senąsias privilegijas. Bet, šiaip ar taip, tarp jų demokratijos ir šiandieninės demokratijos yra ryšys. Palyginti su kitomis Europos valstybėmis, Respublika vystėsi labai lėtai. Šviečiamojo amžiaus politikams lenkų pažiūros priminė laukinių viduramžių bajorų pažiūras. Nereikėtų užmiršti, kad šiandieninė anglosaksų demokratija išaugo iš absoliučiai konservatyvios pasaulėžiūros, kuri vis dar pripažįsta, kad viduramžių *Magna Carta* tradicijos tinka ir šiandienos poreikiams. Nuomonių sutapimas tarp XVII ir XVIII a. Lenkijos bajorų bei XIX ir XX a. liberaliųjų demokratų nėra visai atsitiktinis. Ir vienus, ir kitus skatino noras kovoti su valstybės valdžia. Vieni priešinosi ankstyvosioms šio reiškinio užuomazgoms, antrieji grumiasi su šiuolaikiniais jo kraštutinumais, bet priešas vis tiek lieka tas pats. Jau vien dėl šios priežasties dabarties istorikas, tyrinėjantis Lenkijos ir Lietuvos Respublikos istoriją, turėtų vengti išimtinai neigiamų vertinimų, kurių sėklą pasėjo Šviečiamojo amžiaus atstovai ir jų apologetai Respubliką pasidalijusiose valstybėse.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

SERENISSIMA Diplomatija Lenkijos ir Lietuvos valstybėje

Galima ginčytis, ar Janas Dantyszekas (Dantiscus, 1485-1548) buvo pirmasis lenkų diplomatas, tačiau, be abejonės, jis buvo vienas įstabiausių šios srities atstovų. Aštuonerius metus ir keturis mėnesius nuo 1524 iki 1532 m. Dantyszekas buvo pasiuntinys prie imperatoriaus Karolio V dvaro, ir šitai dažnai minima kaip pirmoji nuolatinė Lenkijos pasiuntinybė užsienyje. Tam tikra prasme jis tęsė viduramžių tradiciją, kai dvasininkai kosmopolitai, be tiesioginių dvasininko pareigų, dar veikė ir kaip diplomatai. Kartu jis priklausė naujajai humanistų kartai, kurių talentams menininkų globa, filosofiniai tyrinėjimai ir pasaulietiškas smalsumas atvėrė visiškai naujas galimybes. Gimęs Gdanske turtingo aludario šeimoje, Johannas von Hoefenas, būsimasis diplomatas, pasivadino lotynišku vardu tada, kai pradėjo spausdinti neolotynišką poeziją, o tikrąja lenkiška pavarde tarnavo karaliaus dvare Krokuvoje. Bažnytinę beneficiją – Chełmno vyskupiją – gavo kaip priedą prie savo diplomatinės karjeros, o nuo 1537 m. perėjo į Varmijos vyskupiją. Krokuvoje jis studijavo pas helenistą Paulių iš Krosno; tuo pat metu dirbo pažu dvaro palydoje ir dalyvavo nesėkmingajame 1502 m. žygyje į Moldaviją. 1503 m. gauna vietą arkivyskupo Jano Łaskio sekretoriate, o kitais metais tampa Prūsijos reikalų specialistu karaliaus kanceliarijoje. 1505-1506 m. jis vyko į Veneciją, iš čia į Kiprą, Palestiną ir Arabiją. 1512 m. šio piliečio veiksmai karaliaus teismuose bylinėjantis dėl šeimos palikimo Gdanske buvo tiesioginė Lenkijos

ir Kryžiuočių ordino santykių krizės priežastis. Pirmą kartą jis pamatė imperatorių Maksimilianą Vienos kongrese 1515 m., o kai kitais metais grįžo į jo dvarą kaip Žygimanto Senojo pasiuntinys, buvo pakeltas į *comes palatinus* (dvaro auklėtojus) ir tituluotas „poetu laureatu". Vėliau Dantyszekas be perstojo keliavo, tvarkydamas Lenkijos valdovo reikalus ir, progai pasitaikius, veikė imperatoriaus arba Prūsijos miestų labui. 1522-1523 m. Anglijoje jis ieškojo paramos kovai su Kryžiuočių ordinu. Pranešime Žygimantui Dantyszekas rašo, kad jis kardinolo Wolsey buvo priimtas užtemdytame Hamptono dvaro kambaryje:

Kai mane įleidę, radau jį gulintį lovoje ir kenčiantį, kaip pats sakė, nuo dieglio. Bet aš pamačiau, kad jis serga prancūziška liga [...] Pasveikinau kardinolą Jūsų Šviesybės vardu ir pasakiau trumpą kalbą apie turkų ir totorių problemas [...] Į visą tai išgirdau ilgą atsakymą, mat jis yra gana išsimokslinęs ir iškalbus žmogus. Jis pasakė daug įžeidžių žodžių apie prancūzus ir skundėsi jų klastingumu [...] Tuomet aš paprašiau ir paraginau jį padėti mums nesutarimuose su didžiuoju magistru [...] Jis juokdamasis atsakė, kad aš atėjau pačiu laiku [...], ir pridūrė: „Lenkijos karalius man ir mano valdovui yra svarbesnis nei ordino riteriai, kurie neverti nė skatiko.[1]

Vėliau Dantyszekas susitiko su Henriku VIII, kur vertėjavo Tomas More'as, ir aplankė Tomo Becketo kapą Canterburyje. Apimtas piligrimo nuotaikos, išsiruošė į Kompostelos Santjagą (Santiago di Compostella). Portugalų laivą, kuriuo jis plaukė iš Plymoutho į La Koruniją (Coruñą), audra nunešė į Penzance'ą. Tuo metu Baryje mirė Žygimanto Augusto motina, karalienė Bona Sforza ir paliko savo lenkiškajai šeimai didelių juridinių rūpesčių dėl palikimo. 1524 m. kovo 15 d. Dantyszekas išvyko iš Krokuvos ieškoti Karolio V. Tai buvo jo trečiasis paskyrimas, susijęs tik su neatidėliotinu tuomet neapolietiškos įpėdinystės klausimu. Prisistatęs dožui Venecijoje, kunigaikščiui d'Este Ferraroje, Bario kunigaikštystės kancleriui Baryje ir Pranciškui I Lyone, gruodžio 3 d. atvyko į Madridą nusilenkti imperatoriui. Nuo tada imperatorius nuolat jį laikė šalia savęs; penkerius metus Ispanijoje, metus (1529-uosius) – Italijoje ir dar trejus metus Vokietijoje. 1526 m. Dantyszeko meilužė Izabela del Ga-

da pagimdė gražiąją Juanitą, kuriai buvo lemta ištekėti už imperatoriaus sekretoriaus Gratiano von Alberto. Pagaliau 1532 m. liepą diplomatas, apipiltas apdovanojimais, sugrįžo į Krokuvą ir, atsisakęs diplomatinės karjeros, užėmė Lidzbarko vyskupo vietą. Dantyszekas bičiuliavosi su daugeliu žymių to meto žmonių, pradedant Cortesu, baigiant Erazmu ir Lutheriu, jau nekalbant apie Koperniką, kuris buvo jo globotinis ir pavaldinys. Atsisakęs diplomatinės veiklos, daug susirašinėjo, kolekcionavo, buvo tikras atradimų amžiaus sūnus. Kaip poetas, jis lotyniškai rašė visam plačiajam pasauliui, kuris dar nebuvo susiskaldęs į smulkias, tautines kultūras. Kaip diplomatas, mėgo įamžinti pavykusią misiją ne protokolu, o epigrama:

Hanc nigram niveamque mihi Iovis alitis alam
   Pro meritis caesar nobile stemma dedit.
Quod datur ex atavis clarum est, sed clarius omne
   Quod per se virtus propria ferre solet.*

Arba geidulinga elegija:

Quam duare miseri sunt condicionis amantes
   Qui nullas sedes nec loca certa tenent!
Nil datur aeternum, sed quo rapit impetus, illuc
   Ambigui in dubiis pectora rebus agunt.
Errant et raro placida statione fruuntur
   Atque alia ex aliis sub iuga amoris eunt...**[2]

Dantyszeko laikų Lenkija artėjo prie savo politinės įtakos zenito. Jo valdovas Žygimantas Senasis (1506-1548), pasiuntęs į užsienį ne mažiau kaip 148 diplomatines misijas, šioje srityje buvo pats aktyviausias iš visų Lenkijos karalių. 1569 m. susisaisčiusi Liublino uni-

* Šį juodą ir baltą išskėstasparnį Jupiterio paukštį / Padovanojo man imperatorius, kaip dėkingumo ženklą už mano tarnybą. / Tai, ką mes paveldime iš protėvių, yra svarbu, bet dar svarbiau, / Ką pats žmogus pasiekia savo jėgomis.

**Koks sunkus nelaimingų mylimųjų likimas, / Kai šie neturi vietos, nei nuolatinės pastogės! / Niekuo, kas pastovu, negalime džiaugtis, bet ten, kur viešpatauja aistros, / Širdys perdega nuodėminguose poelgiuose. / Tuomet jie klajoja retai besidžiaugdami ramia užuovėja, / Tik tempia be perstojo meilės jungą...

ja, Lenkijos ir Lietuvos valstybė trumpam iškilo kaip didžiausia Europoje savo teritorija ir tapo dominuojanti jėga rytuose. Tolesnių dviejų amžių diplomatų ši valstybė, kaip ir Venecija, buvo vadinama *Serenissima Respublica* – Šviesiausioji Respublika. Naujųjų amžių laikotarpyje ji buvo Europos diplomatijos širdis.[3]

* * *

Po 1569 m. unijos demokratinė Respublikos santvarka išlaisvino diplomatiją iš tiesioginės karaliaus kontrolės. Pagal *pacta conventa*, priimamą kiekvieno naujo karaliaus valdymo pradžioje tarp jo ir bajorų, joks pasiuntinys negalėjo būti paskirtas be Senato sutikimo. Jokios sutartys negaliojo, kol jų nepatvirtindavo seimas. Svarbių derybų atveju iš abejų rūmų atstovų būdavo sudaroma parlamentinė komisija, kuri turėjo aukščiausią diplomatijos statusą.

Praktiškai, žinoma, karalius išlaikė stiprią vykdomąją valdžią. Nors užsienio politika buvo vykdoma ne jo, o „Senato ir Respublikos" vardu, tačiau karaliaus įtaka buvo kur kas svaresnė nei bet kurio kito asmens. Jo balsas daugiausia lėmė tiek per Senato posėdžius, kur buvo sprendžiami pagrindiniai politikos klausimai, tiek tarp šešiolikos senatorių rezidentų (*senatus consilium*), kurie tvarkė kasdieninius reikalus seimui išsivažinėjus. Paprastai karalius kontroliavo keturias kanceliarijas: dvi Karalystės ir dvi Didžiosios Kunigaikštystės, o ypač – mažesniąją Karalystės kanceliariją, kuri jį lydėjo kelionėse ir tvarkė diplomatinius reikalus. Pasitaikė atvejų, kaip kad 1609 m., valdant Zigmantui Vazai, kai seimas buvo linkęs suteikti karaliui teisę savo nuožiūra priimti sprendimus dėl taikos ir karo, arba 1656 m., valdant Jonui Kazimierui, kai nebuvo seimo ir karalius liko vienvaldis. Tikra tiesa, kai kurie lenkų karaliai galėjo tik pavydėti savo likimo broliams kitose Europos valstybėse: šie tvirtai laikė, net konstitucinėse monarchijose, užsienio politikos vairą. Bet ir Lenkijos valdovai, jei savo sumanumu sugebėdavo gerai užsirekomenduoti aukštųjų valstybės pareigūnų akyse, toli gražu nebuvo visiškai bejėgiai.

Dėl didžiulės Respublikos valdžios decentralizacijos valstybė nepretendavo į diplomatijos reikalų monopolį. Seimas ar Senatas galėjo

sutrukdyti karaliui priimti sprendimus, kuriems jie nepritarė, bet lygiai taip pat galėjo ir leisti jam pačiam vykdyti politiką tol, kol tai nekenkė valstybės interesams ir iždui. Vazų valdymo laikotarpiu dvariškiai, ėmęsi diplomatijos, skirtingai nei valstybės pareigūnai, nevalstybiniais kanalais bandė daryti spaudimą karaliui, kad pretenduotų į Švedijos sostą. Saksų laikais karaliaus ir Respublikos veikla labai ryškiai pasidalijo. Vetinas (Wettin), pavyzdžiui, kaip Saksonijos kurfiurstas, galėjo kariauti su Švedija, o kaip Lenkijos-Lietuvos karalius, gyveno su ja taikiai. Etmonai, arba kariuomenės vadai, jau nuo XVI a., be savo karinių pareigų atlikimo, galėjo sudarinėti ir diplomatinius sandėrius. Ypač šalies pietuose ir rytuose, kur ryšys su Varšuva buvo labai silpnas, etmonas galėjo savo iniciatyva visiškai teisėtai kariauti ar pasirašyti paliaubas su Maskva bei totoriais. Tad karo vadas nuolat siuntinėjo pasiuntinius į Maskvą ar Krymą ir priiminėjo pasiuntinius iš ten. Tokią pat teisę turėjo ir įtakingiausi didikai, nors šiuo atveju buvo sunkiau nustatyti, kada jų veiksmai buvo teisėti, o kada reiškė išdavystę. Žinoma, Radvila, 1655 m. pasirašęs asmeninę sutartį su įsiveržusiais švedais, pasielgė kaip išdavikas ir visų už tai buvo pasmerktas. Tuo tarpu šiek tiek anksčiau kancleris Zamoyskis, pasitelkęs savo asmeninę kariuomenę ir privačią diplomatiją, savo nuožiūra skirdavo ir atšaukdavo Moldavijos hospodarius, bet liko nenubaustas. Rusijos Didžiosios suirutės laikais dėl asmeninių Jerzio Mniszeko ir jo bendražygių nuotykių Lenkija prieš seimo valią buvo įtraukta į Rusijos tarpusavio kovas. Palaipsniui Lenkijos didikai ėmė veikti kaip Vokietijos kunigaikščiai, tai yra kaip nepriklausomi valdovai, kurių karalius buvo per toli ir per daug užsiėmęs kištis į jų reikalus. Konfederacijų laikais, kai bajorija organizuodavosi į ginkluotus būrius, kad įteisintų savo politinius tikslus, konfederatų vadai buvo priversti imtis visų diplomatijos priemonių. Didžiojo šiaurės karo metu konfederacijos tęsėsi dešimtmečius, o diplomatija taip susmulkėjo, kad centrinė valdžia jau nepajėgė jos kontroliuoti. Įvairiais laikotarpiais, pritariant valstybės valdžiai, diplomatines tarnybas išlaikė Gdansko miestas ir

Dnepro kazokai. Dažnais tarpuvaldžio periodais užsienio reikalų tvarkymu užsiimdavo primas, Gniezno arkivyskupas, kuris, kaip *interrex*, galėjo vykdyti dar ir „primo diplomatiją".

Valdymo aparato pareigybių sistema buvo ne mažiau sudėtinga nei vykdomosios valdžios. Atskirose tiek Karalystės, tiek Didžiosios Kunigaikštystės valdžios institucijose užsienio diplomatų reikalais rūpinosi ir ryšius tarp atskirų Respublikos diplomatinių tarnybų reguliavo maršalka. Diplomatinis sekretoriatas buvo kanclerio kompetencija, bet paprastai jam vadovavo vicekancleris, arba pakancleris (*podkanclerz*). Ilgainiui Karalystės administracija tapo svarbesnė už Kunigaikštystės, nors lietuviai dar ilgai pabrėždavo savo teisę reguliuoti ryšius su Maskva. Lenkijoje sekretoriato darbą koordinavo vyriausiasis sekretorius (*secretarius supremus*), o keturi pagrindiniai notarai (*pronotarii*) vadovavo skyriams. Jie turėjo palaikyti ryšius su kai kuriomis šalimis ar atskirais jų regionais, stebėti Senato darbą. Be to, dar buvo antspaudo saugotojų, perrašinėtojų, vertėjų ir archyvarų, iš viso apie dvidešimt žmonių. Pirmaisiais unijos metais Lenkijos sekretoriate darbavosi įžymūs savo laiko žmonės. Čia buvo galima sutikti garsius to meto protus ir menininkus: Janą Kochanowskį, Łukaszą Górnickį, Andrzejų Fryczą Modrzewskį, Janą Zamoyskį, Marciną Kromerį, Stanisławą Hozjuszą. Be pagrindinės užduoties – susirašinėjimo su užsieniu, sekretoriatas turėjo rašyti pranešimus, parengti nurodymus pasiuntiniams, parašyti po du skiriamuosius raštus – vieną nuo karaliaus, kitą nuo Senato – bei tvarkyti knygas. Žygimantas Augustas ypač domėjosi šiuo darbu ir asmeniškai jį tikrindavo. Nuo 1503 m. pasiuntinių pranešimai buvo saugomi pasiuntinybių knygose (*libri legationum*), o visa bendroji diplomatijos korespondencija – Karalystės metrikoje (*Metryka Koronna*).

Lenkijos diplomatijos kalba daug kartų keitėsi. XVI-XVII a. pagrindinė kalba buvo lotynų, vartojama ir oficialiuose pačios Lenkijos dokumentuose, ir bendraujant su dauguma užsienio šalių. Ji buvo vartojama visoje Vakarų Europoje ir Skandinavijoje, Prūsijoje ir Kurše. Prancūzų kalbą Varšuva pirmą kartą pabandė įvesti 1636 m., kai

Richelieu pasiuntinys de Rorte'as išdrįso savo kalbos pradžioje keliais sakiniais prabilti į Senatą savo gimtąja kalba. Po to prancūziškai imta kalbėti neoficialiuose pokalbiuose, ypač suprancūzėjusiame Jono Sobieskio dvare, tačiau tai nebuvo oficialioji kalba. Sobieskis rašė Karoliui II į Angliją arba prancūziškai, arba lotyniškai, kreipdamasis į jį *Très Affectionné Frère*, o pasirašydamas *Bonus Frater*. Lenkų kalba buvo rašomi pasiuntinių nurodymai bei visokie pranešimai adresatams šalies viduje; didžiojo kurfiursto laikais lenkiškai suprato ir Prūsijos diplomatai. Italų kalba taip pat plačiai vartota, nes ją dvare skatino karalienė Bona Sforza bei daugybė Paduvos universiteto absolventų. XVI a. Žygimantas Augustas, o XVII a. Jonas Kazimieras Vaza nuolat vartojo italų kalbą kasdienėje aplinkoje, ja rašė laiškus. Zigmantui Vazai priimtinesnė buvo vokiečių kalba.

Sunkiau sekėsi bendrauti su Rytais. Derėdamiesi su Maskva Respublikos atstovai paprastai kalbėjo lenkiškai, jei atstovavo Karalystei arba jungtiniam seimui, ir rusinų (senąja baltarusių) kalba – jei atstovavo Didžiajai Kunigaikštystei. Caras ir jo atstovai atsakydavo rusiškai. Su totoriais galiojo panašus susitarimas: kiekviena pusė kalbėjo savo gimtąja kalba. Oficialiuose dokumentuose, pavyzdžiui, 1595 m. Cecoros sutartyje, vienas egzempliorius buvo rašomas lenkiškai, kitas – totoriškai (serbų arba kirilicos raidynu). Su turkais, nelygu vertėjų bei sekretorių galimybės, buvo deramasi lotyniškai, lenkiškai, itališkai ar turkiškai. 1568 m. Porta Lenkijon savo pasiuntiniu paskyrė į islamo tikėjimą perėjusį lenką bėjų Ibrahimą, kurio vardas, iki jis pateko totorių nelaisvėn, buvo Joachimas Straszas. Lenkai dažnai samdydavo armėnus. 1602 m. lenkų pasiuntinys Persijoje Seferas Muratowiczius nustebino šachą, prabilęs persiškai. Žygimantas Augustas savo sekretorių Krzysztofą Dzierżeką karaliaus lėšomis buvo pasiuntęs studijuoti į Stambulą, ir jo laikais radosi tradicija turėti šalyje Rytų ekspertą. Zigmanto valdymo laikotarpiu jo pareigas ėjo žymus šios srities mokslininkas Tomaszas Zamoyskis.[4] Stanislovo Augusto laikais karaliaus vertėjas, bendraujant su Rytais, buvo albanas, kadaise tarnavęs Venecijoje, Antonis Crutta.

Diplomatinės veiklos pagyvėjimas skatino kurti nuolatinę pašto tarnybą. Pirmąjį žingsnį šioje srityje bus žengęs 1515 m. Vienos kongresas, per kurį imperatorius Maksimilianas susitiko su dviem savo giminaičiais Jogailaičiais – Žygimantu iš Lenkijos ir Vladislovu iš Čekijos bei Vengrijos. Buvo įsteigta *Postae celerrimae*, turėjusi sujungti karališkąją sostinę Krokuvą su imperatoriškuoju miestu Breslau (Vroclavu) Silezijoje. 1558 m. dėl Bonos Sforzos mirties padaugėjo laiškų srautas į Imperiją ir Italiją, todėl buvo įsteigta nuolatinė savaitinė kurjerių tarnyba, jungianti Krokuvą, Vieną ir Veneciją. Jai vadovavo Prosperas Provana. 1568 m. ši tarnyba kontrakto pagrindu buvo patikėta florentiečių Montelupių šeimai, kuri nuo tol apsigyveno Krokuvoje, pasikeitė pavardę į Wilczogórskių ir vadovavo Lenkijos paštui ilgiau kaip šimtmetį. Pašto tarnyba išsiplėtė iki Varšuvos, nuo jos – iki Gdansko, Vilniaus, o 1667 m. apėmė ir Maskvą. Kitais maršrutais veikė senasis korespondencijos perdavimo būdas, kai diplomatinį paštą patikėdavo bankininkams, pirkliams ar net atsitiktiniams pakeleiviams. Įdomu tai, kad laikui bėgant pašto paslaugų efektyvumas nepadidėjo. Provanos vadovavimo laikais 1558 m. raitelis išvykdavo iš Krokuvos prieš saulėtekį sekmadienį, Vieną pasiekdavo trečiadienį vakare, o į Veneciją paštą pristatydavo tik kitą antradienį, sugaišęs kelyje dešimt dienų. Jis nujodavo 1125 kilometrus kelio, taigi po 110 kilometrų kasdien. Tai panašu į tą stulbinamą greitį, kai 1526 m. kurjeris žinią apie lemtingą mūšį iš Mohácso į Krokuvą atnešė per aštuonias dienas. Vėliau kelias į Veneciją prailgo iki 15 dienų. 1583 m., kai Montelupiai nukreipė savo kurjerius per Slovėniją, kelionė vėl sutrumpėjo iki 11 dienų. Nukakti iš Vilniaus į Romą truko aštuonias savaites. Amsterdamą ir Londoną iš Gdansko pasiekdavo per dvi tris savaites. Į Ispaniją, kur buvo galima vykti ir per Gdanską, ir per Neapolį, tekdavo keliauti tris mėnesius. Vėliau, per Didįjį šiaurės karą, pašto tarnyba beveik visai išnyko. Diplomatinis paštas būdavo nešamas pėsčiom, o ne raitomis, ir gauti atsakymą niekas greitai nesitikėjo.

Diplomatinio pašto apsaugai buvo griebiamasi keleto gudrybių. Paprastai siųsdavo kelias laiškų kopijas skirtingais maršrutais, kad

bent vienas pasiektų adresatą. XV a. Lenkijoje Kalimacho įvestas šifras ne visuomet buvo vartojamas. Popiežius Grigalius XIII 1585 m. per Respubliką siuntęs pranešimus Maskvai, greičiausiai bijojo, kad paslaptys išaiškės, jei nebus užšifruotos. Jo neprajuokino Lenkijos pasiuntinio pastaba, kad šifras nereikalingas, nes „mes neturime ko slėpti". Šimtmečiu vėliau, 1683 m., prancūzų pasiuntinio korespondencijos sulaikymas ir sėkmingas iššifravimas atskleidė jo ryšius su karaliaus politiniais priešininkais. Dėl to pasiuntinys, markizas de Vitry buvo atšauktas, o Sobieskis savo politines simpatijas nieko nelaukdamas nukreipė iš Prancūzijos į Austriją. 1758 m. kitam prancūzui, grafui de Broglie, nepasisekė dar labiau. Jam išvykus į Paryžių pasikonsultuoti dėl „diplomatinės revoliucijos", jo pasiuntinybę Varšuvoje apvogė pats Prūsijos pasiuntinys ir perskaitė visus ten buvusius laiškus.

Dabartinė nuolatinių ambasadų sistema įsigalėjo tik XVI a. pabaigoje ir net vėliau, bet ir ankstesnė praktika trumpam siųsti pasiuntinius į užsienį su konkrečia misija nebuvo užmiršta. 1569 m., unijos laikais, nuolatinės Lenkijos misijos buvo Madride, Vienoje, Neapolyje, Romoje. XVII a. Lenkijos atstovų buvo beveik visose Europos sostinėse; jie palaikė diplomatinius ryšius su tomis šalimis laikotarpiais tarp Lenkijos aukštųjų diplomatų vizitų. 1630 m. Kopenhagoje, Vienoje ir Neapolyje pasirodė pirmosios lenkų konsulatų užuomazgos.

Pasiuntinybių statusas nebuvo tvirtas; tai priklausė ne tik nuo pasiuntinio rango, bet ne mažiau ir nuo jo tikslo bei misijos pobūdžio. Aukščiausias rangas buvo oratorius (*orator*), atitinkantis Maskvos misijoms skiriamo didžiojo pasiuntinio (*wielki poseł*) titulą. Po to ėjo pasiuntinys (*nuntius*), antrasis pasiuntinys (*internuntius*), atstovas (*agens*), pačioje hierarchijos apačioje buvo kurjeris (*missilis*). Visi jie turėjo paklusti parlamentinės komisijos nariams, kurie vadovavo Lenkijos delegacijoms svarbiausiose diplomatinėse konferencijose. Beveik pusė pasiuntinybių buvo patikėtos senatoriams – ir dvasininkams, ir pasauliečiams. XVI a. šias pareigas taip pat neretai ėjo karaliaus sekretoriai, nors ne visada būdavo apsieinama

be nesutarimų. 1554 m. Vienoje pagrindinis Lenkijos delegatas, Radomo kaštelionas Mikołajus Myszkowskis taip priešinosi Marcino Kromerio, viso labo tik istoriko, priėmimui į pasiuntinybę, kad per audienciją stengėsi atsisėsti ant abiejų kėdžių, skirtų jiems abiem. Net ir paprasčiausi žmonės būdavo įpareigojami atstovauti šaliai, jei tik reikėdavo. Santykiuose su Krymu svarbų vaidmenį suvaidino armėnų pirkliai, o 1520 m. atstovauti karaliui Italijoje buvo pasirinktas karalienės Bonos virėjas iš Neapolio Cola Maria de Charis. Maskvai ir Portai papildomą reikšmę turėjo pasiuntinio statusas, nes šeimininkai pagal jo rangą ir palydos puošnumą buvo linkę spręsti apie Respublikos ketinimų nuoširdumą. Žemesnės padėties ir kuklesnių pajamų pasiuntinio paskyrimas reiškė įžeidimą, misija iš anksto būdavo pasmerkta nesėkmei.

Ir Respublikoje užsienio misijos turėjo laikytis griežtos, nustatytos tvarkos. Perėję valstybės sieną, jie turėdavo apie tai pranešti artimiausio miesto seniūnui. Šis būdavo atsakingas už jų palydėjimą į sostinę ir taip pat prižiūrėdavo, kad nebūtų jokio bendravimo su vietiniais žmonėmis. Didžiojoje Kunigaikštystėje, lygiai kaip ir Maskvos valstybėje, šias pareigas atlikdavo specialus žmogus – palydovas (*przystawa*). Atvykusią į Varšuvą misiją sutikdavo maršalka; taip būdavo pabrėžiama valstybės viršenybė prieš karaliaus dvarą. Iš popiežiaus nuncijų ir monarchų pasiuntinių buvo laukiama, kad atvyktų ceremoningai – asmenine karaliaus karieta. Pilyje per audienciją karalius ir senatoriai pasiuntinius sutikdavo stačiomis ir su galvos apdangalais. Skiriamieji raštai buvo skaitomi prieš visą Senatą; į pasiuntinio kalbą kancleris atsakydavo lotyniškai. Po to pasiuntinys padarydavo mandagumo vizitus kiekvienam valstybės pareigūnui, pradedant maršalka, etmonu, kancleriu ir iždininku. Per karaliaus rinkimus visas diplomatų korpusas būdavo iš sostinės išsiunčiamas, ir kiekviena misija gaudavo užmiesčio rūmus apsistoti, kol tęsis rinkimai. Tokią taisyklę seimas įvedė 1683 m., kad apribotų užsienio kišimąsi. Už Varšuvos ribų pasiuntiniai praktiškai galėjo bendrauti su savo šalininkais taip pat laisvai kaip ir mieste, o jei dar turėjo aukso, tai jų nedoros veiklos nebuvo įmano-

ma kontroliuoti. Rinkimų dieną pasiuntiniams leisdavo vykti į Wolios lauką ir agituoti už savo remiamus kandidatus. Po to jie eidavo į Šv. Jono katedrą ir dalyvaudavo oficialiojoje *Te Deum* ceremonijoje, iš čia vykdavo į Krokuvą, į karūnavimo iškilmes. Savo misijos pabaigoje atsisveikinę diplomatai turėdavo apleisti Respublikos teritoriją per tris savaites nuo atšaukiamojo rašto įteikimo dienos.

Ankstyvuoju naujųjų amžių laikotarpiu diplomato neliečiamybė buvo menka privilegija. Maskvos valstybėje ar Turkijoje, kur fizinis smurtas ir sąmoningas žeminimas buvo priimti derybų metodai, apie tai niekas nebuvo girdėjęs. Respublikoje ji buvo pripažinta, bet ir čia pasitaikydavo išimčių. Ypač dažnai aukomis tapdavo prancūzų pasiuntiniai, galbūt todėl, kad valdant Liudvikui XIV jų veikla buvo ypač triukšminga ir daugelį piktinanti. 1683 m. markizas de Vitry buvo išsiųstas iš Respublikos ne tik dėl asmeninių intrigų, bet ir todėl, kad nenukentėtų nuo seimo, kuris reikalavo jį viešai išplakti ir iškastruoti. 1702 m. Torunėje buvo suimtas M. du Heronas, nes įtartas sąmokslu su švedais. Atsakydamas į tai, Liudvikas XIV savo pasiuntinio saugumui garantuoti įsakė paimti įkaitais visus Lenkijos piliečius, esančius Prancūzijoje. Markizas de Monti – taip atsidavęs Stanislovui Leščinskiui, kad net degino saksų knygas Varšuvos turgaus aikštėje ir supirko visas miesto spaustuves, kad priešininkai negalėtų jomis pasinaudoti, – prasėdėjo trejus metus (1733-1736) kalėjime, kai rinkimus laimėjusių priešininkų buvo sučiuptas Gdanske. Liūdniausias likimas ištiko rusų pasiuntinį Janą Rheinholdą Patkulą, atvykusį pas Augustą II per Didįjį šiaurės karą. Būdamas kilęs iš Švedijos Livonijos, Patkulas švedams atrodė dezertyras ir išdavikas, ir jo perdavimo Karoliui XII klausimas buvo įrašytas į Altranstadto taikos sutartį. 1706 m. nelaimingasis pasiuntinys buvo pasmerktas kankinimo ratui ir ketvirčiuotas.

Visais oficialiais atvejais protokolas reikalavo smulkmeniško dėmesio hierarchijai. Lenkija, kaip katalikiška šalis, pirmenybę teikė popiežiaus nuncijui ir laikėsi tradicinės eilės pagal vyresniškumą, apibrėžtos 1516 m. popiežiaus bulėje. Imperatoriaus pasiuntinys buvo viršesnis už kitų karalių atstovus, o šie savo ruožtu buvo auk-

štesni už kurfiurstų, kunigaikščių ir respublikų atstovus. Respublika, Lenkijos karalystės įpėdinė, išlaikė savo, kaip monarchijos, statusą, bet turėjo tenkintis tryliktąja, priešpaskutine, vieta eilėje, tarp Bohemijos ir Danijos. 1574 m. per Henriko Valua karūnavimo progą surengtą priėmimą nuncijus sėdėjo karaliaus dešinėje, apsuptas monarchų pasiuntinių, tuo tarpu prie žemesnio stalo įsitaisė Venecijos respublikos, Brandenburgo kurfiursto, Ferraros ir Brunswicko, Transilvanijos, Prūsijos ir Pamario kunigaikščių pasiuntiniai.

Ginčai dėl pirmumo teisės niekad nesiliovė. XVII a. prancūzų pasiuntiniai Varšuvoje verčiau pasitraukdavo, nei nusileisdavo savo kolegoms iš Imperijos. 1648 m. lapkričio 21 d. žinia apie Vestfalijos sutartį privertė vikontą d'Arpagoną viešai nukelti kepurę prieš markizą de Graną. Tai buvo pirmas toks amžininkų atmintyje mandagumo gestas tarp Prancūzijos ir Imperijos.

Dėl protokolo didžiausius barnius kėlė Prūsija ir Maskvos valstybė. Abi jos buvo artimiausios Respublikos kaimynės. Abi, kiekviena savo keliu, iškilo padarydamos Lenkijai žalos: viena – išsivadavusi iš Lenkijos priklausomybės, kita – užgrobusi dideles Respublikos teritorijas. Iš pradžių joms buvo atsakytos diplomatinės teisės: prūsams – kaip vasalams, rusams – kaip „atskalūnams ir barbarams". Abi valstybės buvo didžiai pasipiktinusios ir abi ilgainiui rado lenkų dvare palankią dirvą savo vis didėjančioms pretenzijoms. Atkaklumas, su kuriuo jos, Prūsija ir Maskva, ropštėsi diplomatijos laiptais, puikiai atspindi šių valstybių iškilimą savo galia ir įtaka visoje Europoje. Abi XVI a. pradėjo nuo nepaprasto nuolankumo, abi baigė po dviejų šimtmečių neprilygstamu įžūlumu.

Hohencolernų iškilimas turbūt buvo dar labiau stulbinamas. Būdami Brandenburgo kurfiurstai ir Prūsijos kunigaikščiai, jie tuo pat metu buvo Imperijos pavaldiniai ir Respublikos vasalai. Norėdami išnaudoti tokią unikaliai keblią padėtį, jie ištobulino laviravimo meną, įsigudrino įsiteikinėti tai vieniems, tai kitiems: išdavus vieną pusę, pareikšti lojalumą kitai. Lenkijoje, jeigu tik tai atitiko jų tikslus, jie buvo pavyzdingi piliečiai, reikalaujantys, kaip ir čionykščiai kunigaikščiai bei bajorai, teisių dalyvauti Lenkijos reikaluose. Ki-

tuomet jie nešdavosi svetimos valstybės kunigaikštėliais ir reikalaudavo, kad juos laikytų nepriklausomais, lygiateisiais valdovais. Visiškai priešingą žaidimą jie žaidė su imperatoriumi. 1525 m. paskutinis Kryžiuočių ordino didysis magistras Albrechtas Hohencolernas įjojo į Krokuvos miesto aikštę atsiklaupti prieš Lenkijos karalių, kad vasalo teisėmis gautų Prūsijos kunigaikštystę. 1641 m. spalio 5 d. tokią pačią investitūros ceremoniją Varšuvoje atliko didysis kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas. Abu kartus, kai tik karalius atidavė Prūsijos vėliavą naujam kunigaikščiui, tuoj antrasis Hohencolernų rūmų princas prieidavo jos paliesti, taip tarsi pabrėždamas šeimos įpėdinystės teises. Tuo pat metu žengdavo priekin du Lenkijos senatoriai ir paskelbdavo ritualinį protestą, kaip priemonę padaryti investitūrą negaliojančią, jei nesilaikoma leno perėmimo apeigų. 1641 m. didysis kurfiurstas varžėsi dėl „pirmojo Lenkijos kunigaikščio" titulo, kuris paprastai būdavo skiriamas primui, ir jo negavo, nes investitūros pokylyje pasirodė su purvinais jojimo batais. Tačiau 1648 m. jam pavyko pasiekti tai, dėl ko nepasisekė jo pirmtakams, – gauti balsą karaliaus rinkimuose. Atidavęs savo balsą už Joną Kazimierą ir prisiekęs ištikimybę naujam karaliui, jis įsitraukė į sąmokslą su švedais dėl įsiveržimo į Respubliką ir Varšuvos užgrobimo. 1657 m. Frydrichas Vilhelmas pareikalavo suteikti Prūsijos kunigaikštystei suverenitetą kaip atsidėkojimą už tai, kad jis atsimetė nuo švedų. Nepraėjus nė trejiems metams, jis jau spaudė Joną Kazimierą, kad šis kreiptųsi į jį „broli", prieš tai išgavęs lygiai tokią pat abejotiną malonę iš Liudviko XIV. Jonas Kazimieras, kurio vasalas, jei ne visoje Prūsijoje, tai bent Bytau (Bytów) ir Lauenberge (Lębork) jis taip ir liko, kategoriškai atsisakė, ir per artimiausią šimtmetį nė vienas iš Respublikos valdžios pareigūnų čia neturėjo nusileisti. 1698 m. didžiojo kurfiursto anūkas Frydrichas Vilhelmas II pareikalavo karaliaus titulo. Augustas II, neįvertindamas skirtumo tarp savo, kaip Saksonijos kurfiursto ir kaip Lenkijos karaliaus, valdžios, lengvai sutiko su titulu „Prūsijos karalius" (*Kœnig in Preussen*). Net neprieštaravo, kai tame pačiame Johanisburgo susirinkime Hohencolernas atsisėdo šalia jo ant tokios pat kė-

dės. Tai reiškė, kad abu valdovai pripažino vienodą savo valdų statusą. Kaip pažymėjo britų pasiuntinys Stepney, „tikras dalykas, kurfiurstas pagaliau pasiekė savo ir Lenkijoje išsikovojo krėslą, kuris greičiausiai bus laikomas tarp kitų šeimos trofėjų".[5] Iki 1764 m. seimas nepatvirtino Prūsijos titulo ir padarė tai tik priverstas. Formuluotė „Prūsijos karalius" (*Koenig von Preussen*) nebuvo patvirtinta iki pirmojo Respublikos padalijimo 1773 m. Per tą daugiau kaip šimto metų laikotarpį Lenkijos oficialieji pareigūnai kreipdavosi į Hohencolernus „Berlyno valdove" (*le Règnant de Berlin*) arba „Šviesiausiasis suverene" (*Sérénissime Souverain*).

Vaikydamiesi formos maskvėnai buvo lygiai taip pat užsispyrę. Iki Petro I laikų, kai jo pasiuntiniai staiga pasirodė su europietiško stiliaus perukais ir getrais, į rusus buvo žiūrima kaip į egzotiškus laukinius, gyvenančius už krikščionybės ribų. Varšuvoje jų misijos būdavo sutinkamos su pagarbia baime ir nuostaba. Viena vertus, jų palydų ištaigingumas – šimtai raitelių ir pirklių su perlais siuvinėtais kailiais, aprengti už caro pinigus, prašmatnios dovanos – brangakmeniai ir laukiniai gyvūnai, – jų ilgos barzdos, smailios kepurės ir liemenės, kalbėjimas progiesmiu – visa tai darė stiprų įspūdį. Antra vertus, daugelis jų papročių ir reikalavimų buvo tokie neįprasti, kad Vakarų pasiuntiniai būdavo kviečiami pasižiūrėti į jų pasirodymą dvare iš užkulisių. Pirmiausia jie garsėjo žiaurumu. Pasakojama, kad 1570 m. Ivanas Rūstusis liepė iš Žygimanto Augusto dovanotos kaimenės eržilų iškepti kepsnius, mat jam pasirodė, kad jo paties dovana nebuvo tinkamai priimta. Net ir po šimto metų iš lūpų į lūpas dar vis ėjo anglų pasiuntinio Maskvoje sero Jeremy'o Bowes'o patirti įspūdžiai, kai per audienciją pas carą pirmiausia buvo užmuštas bajoras, išdrįsęs pirma pasiuntinio užlipti rūmų laiptais, o po to reikėjo stebėti kito bajoro savižudybę. Šis, caro paprašytas įrodyti savo ištikimybę ir iššokti pro langą, bematant tai ir padarė.[6] Zigmanto prašymas Anglijos karalienei Elžbietai I liautis siųsti ginklus „šitiems barbarams", „nes mes juos pažįstame", rėmėsi išties karčia patirtimi.[7] Visų pirma, rusai buvo nepaprastai įtarūs, ypač saviškių atžvilgiu. 1635 m. Suzdalės vietinin-

kas Aleksis Jaroslavskis sukėlė Varšuvoje triukšmą, reikalaudamas išduoti iš jo pasiuntinybės dezertyravusius narius. 1646 m. kilo skandalas, kai karalienės nuodėmklausys monsinjoras de Fleury buvo be jokių ceremonijų apieškotas per kailių pirkimo proga Maskvos pasiuntinybėje surengtas išgertuves. Be to, rusai labai liguistai reaguodavo į kritiką. 1650 m. Nižnij Novgorodo vietininkas Grigorijus Gavrilovičius Puškinas, atvykęs pasveikinti Jono Kazimiero išrinkimo į sostą proga, pareikalavo nubausti mirtimi visus Lenkijos autorius, kurių knygose nepalankiai atsiliepiama apie carą. Po ilgų atkalbinėjimų jis pagaliau sutiko nusileisti iki to, kad Karalystės maršalka savo rezidencijos kieme sudegintų įžeidžiančių knygų rinkinius. Trečia, rusai garsėjo kaip dideli girtuokliai. Per visus oficialius pokylius jie, kaip pagarbos ženklo šeimininkams, tiesiog reikalaudavo, kad visi gertų iki sąmonės netekimo. Diplomatiniam korpusui buvo net išsiuntinėti prašymai nepiktnaudžiauti savo kolegų rusų padėtimi, kai tie girti guli nukritę po stalu.

Titulų suteikinėjimais sau maskvėnai pranoko visus. Būdami tik Maskvos didieji kunigaikščiai, Ivanas Rūstusis ir jo įpėdiniai iš tikrųjų neturėjo pripažintos teisės vadintis titulais, kuriuos jie lipdėsi prie savo vardų. Pagal Europoje nustatytą hierarchiją jie buvo prilyginti Italijos kunigaikščiams, stovėjo žemiau už Šventosios Romos imperijos kurfiurstus, bet aukščiau už priklausomų žemių kunigaikščius ir respublikas. „Caras", „patvaldystė" (*samoderžava*) ir net „Rusija" – tai terminai, kuriuos jie susikūrė patys, ir niekas Europoje į tai rimtai nežiūrėjo. Lenkus rusų pretenzijos ypač erzino, nes didžioji dalis caro teritorinių titulų iš tiesų priklausė Respublikai ir niekados nebuvo priklausiusi Maskvos kunigaikštystei. Tvirtinimas, kad caras yra visų Rusių valdovas, buvo stačiai keistas, turint omeny, kad Baltoji Rusia ir Juodoji Rusia buvo Lietuvos teritorijoje, Raudonoji Rusia – Lenkijoje, ir tik Didžioji Rusia priklausė Maskvos kunigaikštystei. Tokia buvo imperijos užuomazga. Maskvos pasiuntiniai, vengdami savo valdovo rūstybės, paprastai tarytum preliudiją kiekviena proga išvardydavo visus caro titulus balsiai bei nuo pradžios iki galo ir visuomet protestavo, jei išgirsdavo jų valdovą

pavadinant vienu iš senųjų lenkiškų titulų, pavyzdžiui, „Rusios kunigaikštis", su kuriais jie nesutiko. 1635 m. plačiai nuskambėjo garsusis Jaroslavskio poelgis, kai jis atėjo į audienciją pas Vladislovą su dviem kepurėmis – vieną turėjo nukelti sveikindamasis, kaip reikalavo protokolas, kitą turėjo palikti ant galvos, kaip liepė caras. XVIII a. Petras I nurodė savo pasiuntiniams, kad jo naujasis titulas „Vienvaldis visų Rusių imperatorius" duoda teisę jiems, kaip „Naujosios Romos" tarnams, užimti viršesnę padėtį nei Šventosios Romos imperijos atstovai. Daugelį metų Respublika priešinosi šiems pretenzingiems titulams, neįsileisdama jų į dokumentus ir sutartis. Nauji vėjai papūtė 1671 m., kai Maskvos kunigaikštystės pasiuntinys įvažiavo į Varšuvą karaliaus karieta. 1667 m. popiežiaus nuncijus, ieškodamas Maskvoje pagalbos prieš turkus, paprašė Joną Sobieskį pripažinti caro titulą. Anot jo, tai esąs „barbarų vardas", taip kaip šeichas arabams ir šachas persams. Vis dėlto ir XVIII a. viduryje aukštieji Respublikos pareigūnai dar titulavo Rusijos valdovę „Jos Didenybė valdovė, carienė, didžioji Maskvos kunigaikštienė" (*Très Puissante Souveraine Tsarine, Grande Duchesse de Moscou*). 1764 m. lenkai pagaliau pasidavė, bendrai spaudžiami Jekaterinos ir Prūsijos Frydricho, kurie primetė bejėgiui seimui vartoti savo titulus kaip politinio pralaimėjimo simbolį.

Brangiai atsieinanti diplomatija Respublikoje buvo finansuojama iš valstybės mokesčių. Išlaidos buvo dalijamos apytikriai tokiu santykiu: Karalystei – du trečdaliai, Didžiajai Kunigaikštystei – trečdalis. Kai centrinis iždas ėmė sekti, akivaizdžiai sumenko ir diplomatinė veikla. Ir vis dėlto, priešingai kai kuriems tvirtinimams, Lenkijos diplomatai nebuvo palikti visai be pinigų, tad ne vien tik finansinės priežastys lėmė, kad diplomatija pateko į didikų rankas. Žinoma, nepaslankaus seimo sprendimai dažnai vėluodavo, bet naujausi istorijos tyrinėjimai leidžia teigti, kad net per švedų karus visos išlaidos būdavo visiškai padengiamos. Išlaikyti pasiuntinį paprastai valstybei labai daug kainavo, o jo finansavimo būdai neretai buvo labai painūs. Dantyszeko išlaidos Madride nuo 1524 iki 1530 m. buvo mokamos iš karalienės Bario kunigaikštystės iždo ir

iš Venecijos Fuggerių skolos. Diplomato išlaikymas Bario iždui kainavo po 100 dukatų per mėnesį ir dar 500 florinų kelionei. Nors kelionei iš Krokuvos į Madridą jis išleido 318 dukatų, vis tiek netrukus labai įsiskolino, nes sumokėjo dar 1000 dukatų Imperijos kancleriui Gatinarai, kad sutvarkytų Neapolio įpėdinystės reikalą Lenkijos naudai. XVII a. tokios sumos jau atrodė labai menkos. Pavyzdžiui, 1672 m. seimas atlygino 53 000 zlotų Gnińskiui už jo paskutinę misiją Maskvoje ir 134 000 zlotų Radziejowskiui už darbą pasiuntiniu Portoje (tame pat seime 13 800 zlotų paskirta Sobieskiui už jo, kaip didžiojo karalystės etmono, išlaidas kare su Turkija). Asmeninės diplomato išlaidos sudarė tik nedidelę diplomatijos biudžeto dalį. Derybose su Rytais pagrindinė išlaidų dalis eidavo dovanoms ir subsidijoms. Jei Respublika nenorėdavo veltis į karus su priešais, ji turėjo atsipirkti, t. y. kompensuoti tai, ką priešai būtų įgiję grobdami ir plėšdami. Apskaičiuota, kad „deryboms" su totoriais per aštuoniolika (1654-1672) metų išleista 2,5 milijono zlotų, iš kurių 2 milijonai skirti dovanoms.[8]

Dovanos ir įsiteikiamosios išlaidos	2 122 930 *zl.*	18 *gr.*	2 *d.*
Pasiuntinybės Kryme	87 402 *zl.*		
Totorių pasiuntinių išlaikymas	199 074 *zl.*	44 *gr.*	
Kitos išlaidos, įskaitant išpirkas	83 506 *zl.*		
Iš viso	2 492 912 *zl.*	62 *gr.*	2 *d.*

Turint omenyje, kad sąjunga su totoriais buvo Respublikos gynybos prieš Maskvą dalis ir kad vien 1654 m. ne mažiau kaip 13 milijonų zlotų buvo išleista karo tikslams, tarp jų ir atremti rusų įsiveržimui, tie 2,5 milijono, išdalyti Kryme, tikrai apsimokėjo. Pasiuntinybių turėjimas užsienyje kainavo maždaug tiek pat kiek ir užsienio pasiuntinybių išlaikymas Varšuvoje. Kartu tai sudarė apie penktadalį valstybės išlaidų.

* * *

Lenkijos diplomatijos mokykla pirmaisiais Respublikos gyvavimo metais išugdė daug nusipelniusių diplomatų; jos tradicijos pradėtos analizuoti tik XVI a. pabaigoje. Kristupo Warszewickio

(1545-1603), arba Varsevicijaus, nuopelnu jos buvo išplatintos po visą Europą.

Warszewickis buvo tos nuostabios Lenkijos kartos atstovas, kuri subrendo kosmopolitiniuose „aukso amžiaus" būreliuose, kur Renesanso idealai buvo derinami su aukščiausiais valstybės reikalais. Jis buvo beveik vienmetis su kancleriu Janu Zamoyskiu. Vyresnysis jo brolis Stanisławas, atsivertėlis į katalikybę, buvo įžymus jėzuitas, jėzuitų kolegijų Vilniuje ir Liubline įkūrėjas. Abu broliai studijavo Wittenberge. Po to Stanisławas grįžo į Lenkiją ir tapo karaliaus sekretoriumi, tuo tarpu Kristupas tarnavo pažu Vienoje, karaliaus Ferdinando dvare. 1554 m. buvo Marijos Tiudor ir Ispanijos Pilypo II sutuoktuvių Winchesteryje liudininkas. 1560 m. jis sekretoriavo pas Poznanės vyskupą, o Stepono Batoro valdymo (1576-1586) metais buvo nuolatiniu karaliaus pasiuntiniu Maskvos kunigaikštystėje ir Skandinavijoje. Be to, šis žymus žmogus dar tarnavo popiežiaus nuncijui Lenkijoje, Henrikui III Prancūzijoje ir imperatoriui Prahoje. Per rinkimus veikdavęs Habsburgų naudai, Warszewickis nuolat patekdavo nemalonėn ir 1603 m., po daugybės tremčių, Krokuvoje mirė. Per savo įdomų gyvenimą jis parašė daug įvairių ir rimtų darbų, pradedant vadovu po Veneciją (1572) ir baigiant *Turcicae quatuordecim* (*Keturiolika straipsnių apie Turkiją*, 1595), *De optimo statu libertatis* (*Apie geriausią laisvės formą*, 1598) ir *De cognitione* (*Apie žinojimą*, 1600). Jo apmąstymai apie diplomatiją pasirodė veikale *De legato et legatione* (*Apie pasiuntinius ir pasiuntinybes*). Jis buvo išspausdintas Krokuvoje 1595 m. ir susilaukė ne vieno pakartotinio leidimo: Rostocke 1597 m., Lübecke 1604 m. ir George'o Forsterio kišeninio leidimo Gdanske 1646 m.

Diplomatijos praktikos srityje Warszewickis propagavo tiesią, garbingą, protingą politiką, pamaldumą ir didžiadvasiškumą. Jo nuomone, pasiuntinys yra ir krikščionių misionierius, ir savo valdovo tarnas. Dorybė ir garbė per ilga atsipirks. „Dievas netrokšta ilgalaikės sėkmės bedieviams ir sukčiams", – rašė jis. Arba kitur: „Elgtis kaip karaliui – tai pritraukti daugybę žmonių savo dosnumu, net jei žinai, kad tik keli iš jų yra tau ištikimi [...], nukreipti

pyktį prieš daiktus, o ne žmones ir nesijaudinti dėl kitų parodyto nedėkingumo." Įžvelgdamas skirtumą tarp protingo slapumo (*dissimulatio*) ir tyčinės apgavystės bei pateisindamas nedidelį išsisukinėjimą (*mendacia quae dicuntur officiosa*), jis vis tiek reikalauja, kad diplomato duotas žodis būtų įsipareigojimas, o sudarytos sutartys – gerbiamos. Ištikimybę, grožį, sąžiningumą ir išsimokslinimą, kaip pasiuntiniui privalomas savybes, Warszewickis kelia aukščiau už kilmingą prigimtį, cituodamas Vergilijų, Tacitą, Aristotelį, taip pat daugelį savo amžininkų. Gyrė Dantyszeką, taip pat istoriką Marciną Kromerį. Andreas Dudithą, vienu tarpu buvusį Imperijos atstovą Lenkijoje, smerkia už lengvabūdiškumą, o Prancūzijos Karolio IX pasiuntinį Jeaną Monlucą – už tuštybę. Maskvėnų dėl jų juokingos arogancijos bei klastingumo jis net nelaikė civilizuotais derybininkais. Apibendrindamas savybes, privalomas pasiuntiniams atskirose šalyse, Warszewickis pateikia tokias savo išvadas:

Į Turkiją reikia siųsti tvirtus ir dosnius (*fortes et liberales*) pasiuntinius, kurie kartu yra ir sąžiningi. Nėra prasmės siųsti bailių ar šykštuolių, kad nepasiduotų turkų gąsdinimams, kurių šie paprastai griebiasi, ir mokėtų, reikalui esant, dalyti dovanas. Misija Maskvoje tinkama atsargiems (*cautos in Moscoviam*) dėl to, kad ten praktikuojamas „graikų tikėjimas" ir nieko negalima pasiekti be ilgų ginčų. Į Romą reikia skirti dievobaimingus, atsidavusius religijai žmones (*pii et religionis observantia noti*), bet geriau pasauliečius nei dvasininkus, nes pastarieji yra linkę paklusti Šventojo Tėvo valdžiai. Į Ispaniją vertėtų siųsti ramaus būdo, netrokštančius nuotykių žmones, nes šioje šalyje, nori to ar ne, tenka gyventi asketiškai. Italijoje, priešingai, savo šaliai turėtų atstovauti civilizuoti ir mandagūs žmonės (*humanes et officiosi*), nes gerų manierų ir etiketo neturėjimas ten sukelia nuolatinių problemų. Prancūzijoje tinkamiausia vieta lankstiems, guvaus proto žmonėms (*ingenuo celeri aut potius versatili*), kurie sugeba greitai prisitaikyti ir perprasti esmę. Į Angliją tinka siųsti išvaizdžius ir kilmingus pasiuntinius, nes kaip tik tokius anglai gerbia, ir duoda suprasti: esą kaip gaila, kad jie ne anglai. Vokietijoje dirbantiems diplomatams reikia visados tesėti savo pažadus (*promessorum tenaces*), nes vokiečiai nuo senų laikų garsėja pastovumu visuose reikaluose. Visur diplomatai turi būti nuosaikūs ir santūrūs (*continentes et abstinenetes*).[9]

Šios pastabos, užrašytos prieš 400 metų, ir šiandien nėra pasenusios.

Apskritai Warszewickio politinės pažiūros yra nuovokios ir protingos, bet šiek tiek naivokos. Jos labai skiriasi tiek nuo jėzuitiškų Machiavellio teorijos pataisų, kurių radosi kitose katalikiškose Europos šalyse, tiek nuo rytietiško misticizmo, egzistavusio Rytuose. Sprendžiant iš dažnų pakartotinių leidimų, tokios pažiūros užsienyje buvo labai gerbiamos, nes pasuko nauja kryptimi nuo to amžiaus cinizmo ir fanatizmo.

Sunku pasakyti, kiek lenkų diplomatai vadovavosi Warszewickio nurodytomis normomis, bet vienas pavyzdys aiškiai parodė, kaip diplomatui nedera elgtis. Dobrynės kaštelionas ir Zigmanto sekretorius Pawełas Działyńskis, 1597 m. gegužę su misija išvykęs į Angliją, tikrai turėjo būti susipažinęs su neseniai išspausdintu Warszewickio vadovėliu. Tačiau pirmiausia Hagoje, o po to Greenwiche jis išprovokavo keletą incidentų, kurie nuaidėjo per visos Europos dvarus, ir užtraukė jam blogą šlovę. Tuo metu Anglija ir Olandija kariavo su Ispanija ir puldavo visus ispanų laivus, kurie bandė prekiauti su Gdansku. Działyńskio užduotis buvo įkalbėti šių valstybių valdžią liautis, tačiau jo metodai buvo pernelyg tiesmuki. Hagoje jis pagrasino, kad lenkai visiškai uždarysią Gdanską ir „badu" priversią olandus pasiduoti. Olandai klausėsi netardami nė žodžio. 1597 m. liepos 25 d. Greenwiche jis pakartojo savo grasinimus ir karalienei Elžbietai perskaitė pompastišką prakalbą, kuri buvo „nuobodi, lėkšta ir padrika". Be abejo, prieš išvykdamas iš Lenkijos jis Gdansko miesto tarybos buvo paskatintas užimti tvirtą poziciją, bet tuo paskatinimu pasinaudojo kaip pretekstu peržengti kompetencijos ribas. Kai karalienė suprato, kas atsitiko, ji kreipėsi į Działyńskį su visa savo pagarsėjusio temperamento jėga. Kaip rašė vienas to įvykio liudininkas, „pakilusi kaip liūtė ji nutvilkė akiplėšą oratorių [...] savo karališkai niekinamu žvilgsniu":

Expectavi legationem. In vero querelam mihi adduxisti. Per litteras accepi te esse Legatum, inveni vero Heraldum. Nunquam in vita mea audivi talem Orationem. Miror sane, miror tantam et tam insolitam in publico audaciam.

Neque possum credere, si Rex tuus adesset, quod ipse talia verba protulisset, sin vero tale aliquid tibi fortasse in mandatis commisit, quod quidem valde dubito, eo tribuendum est, quod cum Rex sit Iuvenis, et non tam iure sanguinis quam iure electionis ac noviter electus, non tam perfecte intelligat rationem tractandi istiusmodi negotia cum aliis Principibus, quam vel majores illius nobliscum observarunt, vel fortasse observarunt alii, qui Locum eius posthac tenebunt.

Quod ad te attinet tu mihi virderis libros multos perlegisse, libros tamen Principum ne attigisse, sed prorsus ignorare quid inter Reges conveniat. Nam quod Juris Naturae et Gentium tantopere mentionem facis, hoc scito esse Juris Naturae Gentiumque, ut cum bellum inter Reges intercedit, liceat alteri alterius bellica subsida, undicunque allata, intercipere, et ne in damnum suum convertantur precavere [...]

Intera vero valeas, et quiescas.*[10]

Ant šio karalienės pasipiktinimo protrūkio originalo paraštėje aiškiai moteriška rašysena pridėti žodžiai: „O quam decepta fui" (O, kaip mane apgavo). Działyńskio misija patyrė visišką nesėkmę. Bet ir tuo jo nelaimės nesibaigė. Grįžęs į Lenkiją, jis rado Zigmantą pasiruošusį Baltija plaukti į Švediją Elbląge rekvizuotais Anglijos pirklių laivais. Działyńskis nutarė prisidėti prie ekspedicijos, ir laive, vos tik jis ten įžengė, nuaidėjo pasveikinimo salvė. Deja, „artileristas tai darė labai paskubomis, ir viena žiežirba uždegė dvi parako statines. Sprogo ta laivo dalis, kur buvo Działyńskio sidabras ir daiktai, viskas išlėkė į jūrą [...]". Anglų pasiuntinys George'as Carew

* Aš laukiau pasiuntinybės, o iš tikrųjų sulaukiau kaltinimų. Iš skiriamųjų raštų supratau, kad tu pasiuntinys, o, pasirodo, matau prieš save kurjerį. Niekada savo gyvenime nebuvau girdėjusi tokios kalbos. Aš esu nepaprastai nustebinta ir apstulbinta, viešai girdėdama tokį neregėtą įžūlumą. Tuo labiau negaliu patikėti, kad tavo karalius, jei jis pats čia būtų atvykęs, galėtų šitaip prabilti. Jei vis dėlto jis ką nors panašaus pasakė, duodamas tau nurodymus, kuo aš labai abejoju, tai galima pateisinti nebent tuo, kad jūsų karalius yra jaunas ir neseniai išrinktas ne paveldėjimo, o rinkimų teise ir neteisingai supranta principus, pagal kuriuos tokie reikalai sprendžiami su kitais valdovais, principus, kurių, derėdamiesi su mumis, laikosi ir galingesni už jį ir kurių, be abejonės, laikysis tie, kurie pakeis jį soste.
O tu, man atrodo, esi prisiskaitęs daugybę knygų, kurios neturi nieko bendra su kalbamu reikalu, ir visiškai nenusimanai apie egzistuojančias tarp monarchų elgesio normas. Tu keliskart paminėjai *ius naturale et gentium*. Aš šią gamtos ir tautų teisę suprantu taip, kad kai tarp monarchų kyla karas, kiekviena pusė turi teisę sulaikyti karinę pagalbą, siunčiamą kitai pusei, nesvarbu, kas ją teikia, ir neleisti, kad ji būtų panaudota priešiškiems tikslams [...] Dabar linkiu tau sėkmės ir prašau nutilti.

pažymėjo, kad po šio įvykio Działyńskis „liko nepatenkintas mūsų tauta".[11]

Działyńskio padaryta klaida niekad daugiau nepasikartojo, o jo įgimtas gebėjimas įsiteikti buvo būdingas daugeliui to meto Lenkijos diplomatų. Be abejonės, jo tėvynainiai aukštą stilių laikė savo šalies garbės ir vienybės išraiška. Užsienyje į tai dažniausiai buvo žiūrima kaip į tuščią pompą arba rytietišką turtingumą. Žinoma, tai paprastai neduodavo kokių nors papildomų rezultatų. 1633 m., kai Jerzis Ossolińskis įžengė Romon su stulbinamai prabangia 300 bajorų palyda, vargiai ar tai galėjo turėti kokios nors reikšmės abiejų šalių santykiams. Be paties Ossolińskio savanoriškai tam paaukotų lėšų, Respublika buvo priversta skolintis dideles pinigų sumas iš Lvovo žydų palūkininkų ir net užstatyti karaliaus dvarus Lietuvoje tam, kad išlaikytų šitą misiją. Deja, tai nedavė jokios apčiuopiamos politinės naudos. Ossolińskis, pelnęs Vladislovo pasitikėjimą ir pakilęs į kanclerius 1643-1650 m., nerado Respublikoje šalininkų, kurie būtų palaikę jo svajonę apie ultrakatalikišką monarchiją; nei Romoje, nei Regensburge, demonstruodamas savo plunksnas ir kilmingą titulą, jis nė per plauką nepriartėjo prie savo tikslo. Panašios scenos 1645 m. spalį pasikartojo Paryžiuje, kai Lenkijos pasiuntiniai Poznanės vaivada Krzysztofas Opalińskis ir Varmijos vyskupas Wacławas Leszczyńskis atvyko su puikiausia palyda parsivežti Marijos Liudvikos Gonzagos prieš jos vedybas su Vladislovu.[12]

Tačiau tuštybė nebuvo vyraujantis diplomatijos bruožas. Antroje amžiaus pusėje Lenkijos diplomatija buvo neryžtinga ir nuolanki. Galbūt norėdami atsverti ankstesnį savo atkaklumą, dabar Respublikos diplomatai metėsi į kitą kraštutinumą. Nors ir turėdami nemenką karinį užnugarį, Sobieskio pasiuntiniai buvo bereikalingai nuolaidūs. Tokios pasirodė besančios dvi lemiamos misijos: Jano Gnińskio – į Portą 1677 m. ir Krzysztofo Grzymułtowskio – į Maskvą 1686 m.

Chełmno vaivada Gnińskis visą gyvenimą atidavė valstybės reikalams. Jaunystėje lydėjo Opalińskį į Paryžių, po to trisdešimt me-

tų buvo renkamas atstovu į kiekvieną seimą. Gnińskis ne kartą ėjo seimo maršalkos ir Karalystės tribunolo maršalkos pareigas, buvo parlamentinės komisijos narys. Jis pasirašė Oliwos ir Andrusovo sutartis ir kaip pasiuntinys lankėsi beveik visose Šiaurės Europos šalyse. Gnińskis buvo ištikimas savo ankstesniems prancūziškiems ryšiams ir iš karto tapo Sobieskio šalininku. 1677 m. seimas jį išrinko vykti į Turkiją ir po penkių nesenų karo žygių į Podolę dėl Kameneco sudaryti su turkais galutinę taiką. Ši misija buvo brangiai kainavusi nesėkmė. Didžiulė 450 vyrų ir 650 žirgų palyda buvo būtina įjojant į Stambulą. Tačiau Gnińskis 18 mėnesių praleido Turkijoje veltui, laukdamas audiencijos pas didįjį vizirį Kara Mustafą ir pas patį sultoną. Jis suprato, kad turkai nė neketina sumažinti savo reikalavimų perleisti jiems Podolę ir visą Ukrainą. Išskyrus paliaubų, pasirašytų 1676 m. lapkričio mėnesį Žuravne, patvirtinimą, namo Gnińskis 1678 m. pabaigoje grįžo tuščiomis. Daug pinigų jis išleido karo belaisviams išpirkti ir didžiojo vizirio godumui patenkinti. Gnińskiui nepavyko apginti Respublikos interesų, nepasisekė net išdėstyti turkams savo rimtų tikslų. Bet jis nebuvo palaikytas esąs dėl to kaltas. 1683 m. jis lydėjo Sobieskį į Vieną ir su savo asmeniniu husarų būriu dalyvavo bendrame puolime, kuris pralaužė turkų apsuptį. Tokiu būdu Gnińskis tarsi atkeršijo turkams. Mirė jis 1685 m.[13]

Poznanės vaivada Grzymułtowskis (1620-1687) buvo visiškai priešingo charakterio, bet jam taip pat ne ką geriau sekėsi. Iš motinos, taip pat ir žmonos pusių jis giminiavosi su Leszczyńskių šeima, išsimokslinimą įgijo Prancūzijoje, pas Dôle'io jėzuitus. Garsėjo kaip karštas bajorų privilegijų gynėjas, buvo nusistatęs prieš karaliaus valdžią. 1657 m. jį pakėlė į senatorius už tai, kad po Opalińskio kapituliacijos Didžiojoje Lenkijoje organizavo visuotinį šaukimą. Dažnai įsiveldavo į prancūzų ir prūsų intrigas. 1644-1645 m. Grzymułtowskis atsisakė malšinti Lubomirskio maištą, o 1670 m. buvo seimo apkaltintas išdavyste dėl slapto susirašinėjimo su Versailles'u. 1676 m. jis tapo karalienės dvaro valdytoju. 1681 m. būtent jis prieš Sobieskio valią nutraukė seimą, taip pat pasipriešino sąjungai su Austrija. 1683-

1686 m. Grzymułtowskis buvo paskirtas pagrindiniu parlamentinės komisijos nariu taikos derybose su Maskva, be abejo, dėl to, kad buvo žinomas kaip bebaimis ir kietas žmogus. Tačiau kartą Maskvoje, jo kolegų derybininkų nuomone, Grzymułtowskis per toli nuėjo demonstruodamas savo nepriklausomą mąstymą. 1686 m. gegužės 3 d. sutartis, pagal kurią atsisakyta Kijevo ir visų Respublikos žemių aplink Dneprą, buvo nepriimtina Varšuvai. Nuspręsta, kad Grzymułtowskis peržengė savo įgaliojimus ir net įtarta, kad Maskva jį papirko. 1687 m. gegužę mirtis išlaisvino jį nuo gresiančių rimtų nemalonumų. Sunku pasakyti, kiek tiesos buvo jam pateiktuose kaltinimuose. Seimas akivaizdžiai nesilaikė Warszewickio patarimo būti Maskvoje atsargiems (*cautos in Moscoviam*).[14]

* * *

Iš daugybės užsienio diplomatų, tarnavusių Respublikoje, nė vienas nebuvo tokia asmenybė kaip Pécso vyskupas Andreas Dudithas (1533-1589), kartais ir dažniausiai nepagrįstai vadinamas „vengrų Erazmu". Jis gimė Budoje, jo motina buvo italė. Dudithas palaikė ryšius su daugybe dvasininkų, mokėsi Vroclave ir Italijoje. Paduvoje, kur pasižymėjo kaip gabus studentas, jis vertė Dionisiją iš Halikarnaso. Atkreipęs į save kardinolo Reginaldo Pole'io dėmesį, kartu su juo išvyko į Angliją gaivinti ten katalikybės. Tačiau patirtis Anglijoje, o dar labiau ryšiai šiapus Lamanšo su prancūzų protestantais privertė jį radikaliau žvelgti į to meto religinius nesutarimus. 1560 m. sugrįžęs į Vengriją, Dudithas gavo primo sekretoriaus vietą ir greitai kopė vyskupystės laipteliais – vyskupavo Tinoje (Dalmatija), Csanade (Banatas) ir Pécse. 1563 m. jis, būdamas Vengrijos delegacijoje, sublizgėjo Tridento susirinkime. Čia Duditho pasakytos kalbos apie Trejybę ir Ostijos iškėlimą buvo Venecijoje išspausdintos atskira knyga ir tapo akstinu teologiniams ginčams. Vyskupo draugystė su tokiais įžymiais kardinolais kaip Hozjuszas ir Moronis netrukus pelnė jam imperatoriaus patarėjo padėtį.

Duditho, kaip Imperijos pasiuntinio, atvykimas į Krokuvą 1565 m. baigėsi didžiule sensacija. Jo užduotis buvo apsaugoti Austrijos karalienę Kotryną nuo skyrybų su Žygimantu Augustu nešlovės, o jei

nepavyktų jų sutaikyti, organizuoti sosto paveldėjimą Habsburgų naudai. Jogailaičių dinastija neturėjo įpėdinio, seime triumfavo arijonai ir kalvinistai, unija su Lietuva, kurioje vyravo stačiatikybė, buvo neišvengiama. Iškilo pavojus, kad Lenkija gali išslysti iš Katalikų bažnyčios įtakos. Tačiau karalius Žygimantas Augustas buvo nesukalbamas. Jo atsakymas į Duditho pasiūlymą atnaujinti santuokinius ryšius su karaliene buvo: „Piú tosto la morte" (Jau verčiau mirtis), be to, jis visiškai nesiruošė paminti karaliaus rinkimų principo dėl monarchistų intrigų. Ir čia 1567 m. Dudithas staiga atsisako savo dvasininko įžadų ir veda Reginą Straszówną, kurią buvo nusižiūrėjęs karalienės svitoje. Jau vien tai, kad garbingas kataliko imperatoriaus pasiuntinys susidėjo su eretikais ir astronomais, buvo skandalas. Negana to, kaip atskalūnas ir suvedžiotojas, jis buvo atskirtas nuo Bažnyčios, neteko savo beneficijų ir buvo ištremtas iš Imperijos. Tačiau Dudithas neprarado asmeninės imperatoriaus malonės. Maksimilianas, parašęs jo naudai *Excusatio* (pateisinimą), vis dėlto negalėjo išgelbėti jo nuo Vatikano rūstybės, bet pasiliko jį kaip slaptą savo agentą. Netrukus Dudithas vedė antrąkart, moterį iš protestantiškos Zborowskių šeimos ir įsitraukė su jais į sukilimą Vengrijoje, nukreiptą prieš Habsburgus. Jis pasiliko Lenkijoje, gavo pilietybę (*indygenat*) ir pradėjo dirbti imperatorių palaikančios grupuotės vadovu per 1572-1573 m. tarpuvaldį. 1574 m. Dudithas pirmasis sužinojo apie Prancūzijos karaliaus Karolio IX mirtį ir pašnibždėjo šią žinią Henrikui Valua. Tai jis, stebėdamas 1576 m. karaliaus rinkimus, patarė imperatoriui paskelbti karą laimėjusiam kandidatui Steponui Batorui ir, savo nelaimei, buvo vėl ištremtas – šį kartą savo draugo ir bendramokslio vengro. Mirė Dudithas 1589 m. Vroclave, parašęs traktatą apie kometas. Jo sūnus, atsimetimo nuo kunigystės vaisius, Andrzejus Dudyczius mirė Maskvoje 1606 m., būdamas Dimitrijaus Apsišaukėlio I kancleriu.[15]

Duditho nuotykiai Lenkijoje buvo būdingi Habsburgus ištikusioms bėdoms, kurios truko jau ilgą laiką. Nepaisant akivaizdžių pranašumų, Habsburgams vis niekaip nepavykdavo įgyvendinti savo didžiulių ambicijų. Būdami katalikiškojo pasaulio valdovai, jie

lygiai tiek pat dėmesio skyrė religijai, kiek ir ideologijai, ypač, kai Lenkijos katalikybė per XVII a. tapo dar pamaldesnė ir labiau politizuota. Turėdami saugią ir neginčijamą sieną Silezijoje ir Karpatuose, jie nesusidūrė su teritorijos problemomis. Rytuose besikaimynaujančių su turkais, šiaurėje ir vakaruose su švedais ir prūsais, Habsburgų strateginiai interesai visai sutapo su Respublikos. Be to, Habsburgai buvo pagrindiniai nuotakų „tiekėjai" ir tai juos glaudžiai siejo su Lenkijos monarchija. 1548-1795 m. Lenkijos karaliaus dvare gyveno ne mažiau kaip devynios Habsburgų nuotakos, teikusios santuokinio gyvenimo malonumus septyniems iš vienuolikos Respublikos karalių. Tačiau nė vienas Habsburgų kandidatas į Lenkijos sostą pats neturėjo laimės būti išrinktas. Tik kartą Habsburgams pavyko priversti lenkus suteikti karinę pagalbą Imperijai. Dėl šios ir daugelio kitų priežasčių Sobieskio žygis į Vieną 1683 m. buvo išimtinis ir, Lenkijos požiūriu, pražūtingas. Akivaizdu, kad Habsburgai buvo per daug suartėję su karaliaus dvaru ir aukštąja dvasininkija ir galėjo pelnyti rinkėjų bajorų pasitikėjimą.[16]

Habsburgų padėtį Respublikoje sutvirtino ir jų giminaičiai ispanai. Ispanijos prekyba su Gdansku buvo labai svarbi Lenkijai, ir dėl nuolatinio pasiuntinių srauto iš Ispanijos Nyderlandų su ta šalim buvo palaikomi glaudūs ryšiai. 1596 m. į Varšuvą pralaužti anglų ir olandų blokados Ispanijos laivams Gdanske atvyko Don Franciscas de Mendoza (dėl to paties Działyńskis kitais metais padarė vizitą į Londoną). 1633 m. baronas d'Auchy vėl pabandė įtraukti Respubliką į Trisdešimties metų karą Imperijos pusėje. 1670 m. ryšiai su ispanais dar sustiprėjo, kai Mykolas Kaributas Višnioveckis vedė Ispanijos karalienės seserį Eleonorą, ir po aštuoniasdešimties metų, kai Ispanijos karalius Karolis III vedė vieną iš Augusto III dukterų. 1760 m. Karolio III pasiuntinys, Arandos grafas Don Pedras Pablas Abarca de Bolea buvo Saksų epochoje gyvenusios varšuviečių kartos nuolatinių operų, maskaradų ir karnavalų siela.[17]

Kitaip nei su Habsburgais, Lenkijos santykiai su Prancūzija buvo labai nepastovūs. Prancūzija neturėjo daug karinių ir teritorinių interesų Lenkijoje. Tačiau dėl glaudžių ryšių įvairiais laikotarpiais

su Švedija, Brandenburgu ir Turkija ji neišvengiamai buvo įtraukta į politines Rytų Europos sąjungas. Pavienes Prancūzijos sėkmes Lenkijoje tuoj pat keitė ilgi nesėkmių metai. 1573 m. Henriko Valua pergalė pirmuosiuose jungtinės Respublikos karaliaus rinkimuose pranašavo Prancūzijos ir Lenkijos bendradarbiavimo eros pradžią, bet jo pabėgimas 1574 m. ir nušalinimas nuo sosto seimo sprendimu užtraukė prancūzams tokią nešlovę, kad ryšiai su jais nutrūko beveik trisdešimčiai metų. XVII a. prancūzai puoselėjo viltis, kad jų varžovai Habsburgai bus pagaliau nustumti, susitelkus Švedijai, Respublikai ir Turkijai. Tačiau vis atsirasdavo kliūčių, ir Prancūzijai taip ir nepavyko įgyvendinti savo planų. 1648 ir 1674 m. Lenkijos karalienės prancūzės panaikino habsburgiškas tendencijas, vyravusias ankstesnių karalių valdymo metu. Sobieskio žmonai, karalienei Marysenkai neišėjo į gera, kai siekdama, kad jos sūnus būtų išrinktas į sostą, ji darėsi vis priešiškesnė savo tėvynainiams. Didžiausia kliūtis Prancūzijai buvo Lenkijos ir Švedijos nesutarimai. 1625-1629 m. Richelieu pasiuntinio M. de Charnace'o misiją į Respubliką sutrukdė Gustavas Adolfas, įsiveržęs į Lenkijos Pamarį. 1635 m. grafas d'Avaux visą savo laiką turėjo skirti paliaubų sutarčiai Stumsdorfe, lygiai kaip dvidešimčia metų vėliau Antoine'as de Lumbres'as visą energiją atidavė tam, kad būtų sureguliuoti Karolio X įsiveržimo padariniai. Tačiau 1675 m. viskas rodė būsiant rimtą lūžį šioje srityje. Sobieskis atlaikė pirmąją turkų žygių laviną ir birželio 11 d. Javorove pasirašė sutartį su Prancūzijos pasiuntiniu markizu de Béthune'u, savo paties svainiu. Tačiau 1683 m. demaskavus de Vitry'o intrigas, santykiai su Prancūzija buvo visiškai nutraukti, ir Sobieskis išžygiavo padėti Vienai. XVII a. paskutiniame dešimtmetyje geraširdis abatas Melchioras de Polignacas, vienas iš Sobieskio mėgstamų svečių, daug nuveikė, kad Prancūzija atgautų turėtąsias pozicijas Lenkijoje. 1697 m. karaliaus rinkimuose jau buvo belaimis prancūzų kandidatas Contis, bet jį pergalėjo ir iš šalies išvijo saksai ir rusai. XVIII a. panašios nesėkmės buvo susijusios su Stanislovu Leščinskiu. Prancūzų auksas labai viliojo, ir Leščinskis turėjo gausybę rėmėjų, bet tai negalėjo prilygti rusų kariuomenės galiai.[18]

Tokių įvykių kontekste Antoine'o de Liumbres'o, Herbinghemo valdytojo, diplomatinė veikla buvo vienas iš nedaugelio atvejų, kai prancūzų įtaką galėtume sakyti buvus iš tiesų lemiamą. 1656 m. liepą Liudviko XIV nurodymu pasiuntinys iš Karaliaučiaus turėjo vykti į Varšuvą ir tarpininkauti švedų ir Respublikos kare, nes per jį žlugo Prancūzijos planai Šiaurės Europoje. Iš pradžių lenkų senatoriams ir pats prancūzas, atvykęs iš Prūsijos, ir jo susitikimas su karaliene Marija Liudvika kėlė įtarimą. Jo skiriamieji raštai buvo priimti tik tuomet, kai jis atsisakė prisidėti prie Karolio X palydos, jei šis užimtų Varšuvą. Pagaliau Gdanske de Liumbres'ą priėmė Jonas Kazimieras, bet jam nepavyko gauti karaliaus sutikimo tarpininkauti derybose. Karalius taip paaiškino: „Ils ne doutaient point de la grandeur de la France, mais, comme elle était fort éloignée" (Mes nedvejojame Prancūzijos galybe, bet ji taip toli nuo mūsų). Po 1656 m. de Liumbres'o šansai ėmė tuo didėti, kuo švedai vis labiau silpo. Puikus Respublikos karinių pajėgų atgijimas, Lenkijos sutartis su Danija ir Prūsijos, kaip sąjungininkės, nepatikimumas – visa tai atšaldė švedų įkarštį. 1659 m. de Liumbres'as, dalyvaujant Colbert'ui Jaunesniajam, susitiko su Ericu Oxenstierna ir pagaliau buvo susitarta dėl taikos konferencijos. 1660 m. sausio 4 d. Pamaryje, Oliwos abatijoje susirinkę delegatai pradėjo penkis mėnesius trukusias įtemptas derybas. Lenkai apsistojo Gdanske už šešių mylių į rytus, švedai – Sopote, už trijų mylių į vakarus, o de Liumbres'as lakstė tarp vienų ir kitų, kaip kadaise Henris Kissingeris. Pačią paskutinę akimirką, balandžio 30 d., kai Jonas Kazimieras išsigando netekti savo teisių į Švedijos sostą ir staigiai išvyko, de Liumbres'as turėjo visu greičiu joti paskui jį ir sugrąžinti, kad šis pasirašytų sutartį. Gegužės 2 d., vidurnaktį, didieji abatijos vargonai paskelbė taiką, o abatas Kęsowskis sugiedojo *Te Deum*. Po Oliwos de Liumbres'as pasiliko Lenkijoje dar penkeriems metams ir su bevaike karališkąja pora rezgė planus, kad ateityje sostas atitektų Prancūzijos remiamam kandidatui. 1663 m. liepą su Jonu Kazimieru jis pasirašė nevykusį, o pagal Respublikos įstatymus ir nekonstitucinį projektą, kuriuo Lenkijos sostą turėjo užimti Condé sūnus, grafas d'Eng-

hienas. 1665 m. de Liumbres'as buvo labai suerzintas Lubomirskio maišto, be to, jį ėmė kritikuoti seimas, tad prancūzas, apipiltas apdovanojimais, išvyko namo ir pasitraukė į užtarnautą poilsį. Per devynerius misijos metus pasiuntinys kas savaitę rašė laiškus Liudvikui XIV ir de Lionne'ui. Jo pranešimai (*Relations*) yra neįtikėtino pastabumo ir įžvalgos pavyzdys.[19]

Esant tokiai padėčiai, kai Lenkijos politikoje vyravo konkurencija tarp Prancūzijos ir Austrijos, Vatikano valdžia buvo viena iš nedaugelio, kuri sugebėjo laikytis neutraliteto. Pagrįstai ar ne, tačiau Respublika buvo priskiriama prie didžiausių kontrreformacijos laimėjimų ir XVI a. pabaigoje ji užėmė ypač svarbią vietą Vatikano įsitvirtinimo Rytų Europoje planuose. Tačiau XVII a. čia vykę politiniai įvykiai be perstojo kirtosi su šiais planais, ir ne vienas popiežiaus nuncijus turėjo tvarkyti reikalus, kurie vis labiau slydo jam iš rankų. Per XVII a. 6-ojo dešimtmečio karus monsinjoras Vedonis daug nuveikė, kad lenkų pasipriešinimui įkvėptų katalikišką dvasią. 1657 m. stebuklingas Częstochowos vienuolyno, globojamo Dievo Motinos, išlikimas po švedų patrankų sviedinių krušos Marijos kultą pavertė tautine religija. Kai Vedonis pirmą kartą Lvovo katedroje užtraukė *Regina Poloniae ora pro nobis*, tai buvo pradžia tos katalikiškos tradicijos, kuri iki šiol „Dangaus karalienę" tapatina su „Lenkijos karaliene". Bet XVII a. 7-ajame dešimtmetyje monsinjoras Pignatellis, būsimasis Inocentas XII, bejėgiškai stebėjo, kaip Lubomirskio maištas peraugo į vidaus karą, o po to privedė prie Romos šalininkų susiskaldymo. Pignatellį pakeitęs Galeazzo Marescottis atvyko į Varšuvą 1668 m. viduryje, tuomet, kai Jonas Kazimieras jau galvojo apie abdikaciją. Sutiktas Kijevo vyskupo, jis oficialiai įvažiavo į sostinę ir ėmė reguliariai lankytis karaliaus audiencijose sekmadienio popietėmis. Tačiau karaliaus pasiryžimo nusimesti oficialių pareigų naštą pakeisti nebuvo įmanoma. Per 1669 m. liepos mėnesio rinkimus Marescottis, nepaisydamas įstatymo, pasiliko Varšuvoje ir agitavo už imperatoriaus remiamo Lotaringijos kunigaikščio kandidatūrą. Vis dėlto lemiamą dieną Wolios lauke savo kreipimesi į rinkėjus jis pasitenkino pastabomis, kad

Respublikai reikalingas dievobaimingas karalius katalikas. Marescottis dalyvavo *pacta conventa* ceremonijoje Šv. Jono katedroje ir rugsėjį išvyko į Krokuvą, į karaliaus Mykolo karūnavimo iškilmes. 1670 m. vasario 16 d. Częstochowoje jis palaimino karaliaus santuoką su Austrijos erchercogyte Eleonora. Tuoj po to Marescottis buvo perkeltas į nunciatūrą Madride.

Pirmaisiais Sobieskio valdymo metais popiežiaus planus ardė Lenkijos ryšiai su Prancūzija, tačiau 1679-1688 m. monsinjorui Pallaviciniui pavyko trumpam įveikti ankstesnius sunkumus ir suartinti Respubliką su Šventąja lyga. 1697 m. rinkimuose popiežiaus planai vėl buvo pasmerkti nesėkmei, ir Respublika amžiams išslydo iš katalikiškos imperinės stovyklos orbitos. Apskritai nuncijų viltys Varšuvoje buvo labai didelės, jų įtaka silpna, o užduotis nedėkinga.[20]

Diplomatijos ribotumą dar geriau rodo anglo Lawrence'o Hyde'o, 1676 m. atvykusio į Lenkiją, patirtis. Siekdamas suartėti su Prancūzija ir užgožti Prūsijos įtaką, Sobieskis ketino pasinaudoti tuo, kad Liudvikas XIV globojo Karolį II, ir nukreipti Angliją nuo jos protestantiškos, prūsofiliškos tradicijos. 1675 m. spalio 29 d. jis parašė Karoliui II ir pakvietė jį būti dukters krikštatėviu. Kaip savo pasiuntinį ir įgaliotinį, Karolis II pasiuntė į Lenkiją Lawrence'ą Hyde'ą. Velionio Clarendono grafo sūnus, Restauracijos laikų architektas ir istorikas, Hyde'as kuo puikiausiai tiko užsiimti Prancūzijos rezgamomis intrigomis. Jis turėjo 35 metus, buvo Oxfordo universiteto parlamento narys, teisės magistras. 1676 m. liepos 11 d. laivu *The Tyger* Hyde'as išplaukė iš Portsmoutho ir rugpjūčio 8 d. išlipo Gdanske. Įteikęs miesto seniūnams savo skiriamuosius raštus – „Mūsų patikimas ir mylimas Lawrence'as Hyde'as, eskvairas, teisės magistras, atvyksta į Lenkiją kaip mūsų pasiuntinys [...]" – ir ėmęs rūpintis Anglijos bei Škotijos piliečių, gyvenančių Gdanske, paveldėjimo teisėmis, susitiko su Prancūzijos pasiuntiniu markizu de Béthune'u. Šis, karalienės Marysenkos brolis, tapo pagrindiniu Hyde'o misijos palaikytoju. Juodu nutarė vykti ieškoti Sobiesko, kuris kažkur toli pietryčiuose kariavo su turkais ir totoriais. Kaip Hy-

de'as pranešė valstybės sekretoriui serui Josephui Williamsonui, tai buvo „geras žingsnis", ir „aš nesiruošiu ilgai klajoti po Rusiją". Be to, totoriai buvo giliai įsiveržę į Lenkiją ir tam, kad išvengtų jų antpuolių, dviem pasiuntiniams su palyda teko keliauti labai nediplomatinėmis sąlygomis: „Aš ir markizas de Béthune'as vykome viena karieta ir miegojome vienoje daržinėje. Tikiuosi, jūs neimsite būgštauti, kad aš galėjau prarasti orumą. Esu tikras, kad tai nepakenks anglų pasiuntiniui gauti aukštesnę vietą".[21] Lvove Hyde'as sužinojo, kad Sobieskis apsuptas savo stovykloje Žuravne prie Dnestro ir su juo neįmanoma susitikti. Sukoręs tokį ilgą kelią, Hyde'as primygtinai norėjo pamatyti Sobieskį ir padarė lemtingą klaidą. Jis ėmėsi tarpininkauti ir parašė tris laiškus: vieną – Lenkijos karaliui, antrą – turkų vadui ir trečią – „totorių kunigaikščiui":

Jūsų Didenybė žinote, kokia artima ir sena draugystė siejo Šviesiausiąją ir Didingiausiąją osmanų Portą su Jo Šventenybe Britanijos, Prancūzijos ir Airijos karaliumi, mano maloninguoju valdovu. Jis skyrė mane pasiuntiniu pas Šviesiausiąjį Lenkijos ir Lietuvos karalių, ir čia aš sužinojau, kad pradėtos taikos derybos [...] laikau savo pareiga ir rūpesčiu [...] užkirsti kelią, kiek leidžia mano jėgos, [...] tolesniam kraujo praliejimui. Aš nusprendžiau pasielgsiąs tinkamiausiai, jei pranešiu Jūsų Didenybei apie savo atvykimą čia ir kartu pažymėsiu, kad jei anksčiau minėto Šviesiausiojo Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Airijos karaliaus užtarimas ir tarpininkavimas [...] galėtų pagreitinti tokį deramą, tokį kilnų, tokį didų meilės ir pagarbos veiksmą, aš dėsiu visas savo pastangas, kad Jo Švenčiausioji Karališkoji Didenybė įsitrauktų į šį tarpininkavimą. Ir kadangi, laimingai susidėjus aplinkybėms, atvykęs sutikau čia galingiausiąjį Prancūzijos ir Navaros valdovą [...], mes abu kartu nutarėme, jog verta siųsti pasiuntinį, mūsų Šviesiausiojo karaliaus tarną, kad pasiūlytų mūsų paslaugas ir pareikštų maldavimus [...] Tuo tarpu tikiuosi, kad Jūsų Didenybė neįsižeisite ir pasitikėdamas atiduodu save Jūsų Didenybės malonei. Leopolis, spalio 15 diena pagal Grigaliaus kalendorių, 1676 metai.[22]

Apgailėtinai pasibaigusį pasiūlytąjį tarpininkavimą jis aprašė kitame pranešime, praėjus penkioms dienoms:

Prieš išvykdamas iš čia turiu galimybę perduoti jums šį liūdną pasakojimą apie trimitininką, mano pasiųstą su laiškais valdovams, apie kuriuos minė-

jau jums praeitą kartą. Tą pačią dieną, kai tik išvyko, maždaug už devynių mylių jis susitiko 40 ar 50 totorių, ir šie jį, jo palydovą ir vertėją sukapojo į gabalus. Vien tik palydovo sūnus, kurį jie palaikė irgi negyvu, naktį pabėgo ir atnešė man šią liūdną žinią. Tai mane, savaime suprantama, neapsakomai sukrėtė, ir apniko mane mintys, kad, pasinaudojęs didesne valdžia, nei man buvo leista, pasiunčiau žmones į per ankstyvos mirties glėbį. To žmogaus vardas Christmasas, jis buvo didžiai doras vaikinas ir noriai išvyko šiuo mano pavedimu, kaip ir į visas kitas keliones. Žinau, kad liko žmona ir vaikai; dėl to man dar labiau spaudžia širdį ir sąžinė kužda, kad daryčiau tik tai, ką man liepia Dievas. O tuo tarpu, jeigu Jūs galėtumėt paveikti Monmoutho kunigaikštį [...], kad [...] iki mano sugrįžimo [...] nenutrauktų man algos. Tikiuosi, kad šis pasiūlymas nėra nepagrįstas [...].[23]

Taip Žuravno paliaubas tarp Lenkijos ir Turkijos organizavo Prancūzijos ir Anglijos diplomatai. Tuoj po to Hyde'as nuvyko į karaliaus stovyklą, aplankė mūšio lauką, stebėdamasis lenkų armijos „stebuklais", nes ši atsilaikė prieš daug galingesnį priešą. Lapkričio 2 d. karališkoji pora jį priėmė Žulkeve, kukliame namelyje netoli Lvovo, kuriame Sobieskis buvo gimęs. Hyde'as neturėjo ką pasakyti, nes vienintelė likusi karaliaus duktė jau seniai buvo pakrikštyta. Jis tik atliko įprastinius formalumus monarcho kataliko piliečių protestantų vardu ir pasitenkino Sobieskio pažadu pareikalauti iš totorių chano atpildo Christmaso žudikams. Sobieskio prašymu jis parašė į Stambulą susiruošusiam vykti Gnińskiui rekomendacinį laišką, kurį šis turėjo perduoti Anglijos pasiuntiniui Konstantinopolyje. Ir išvyko. Namo jis keliavo pro Krokuvą bei Vieną ir kaip tik suspėjo į Nyjmegeno kongresą. Vėlesnė jo, kaip Rochesterio grafo ir vieno iš konservatorių partijos vadovų, karjera tęsėsi net keturių karalių valdymo laikotarpiu. 1711 m., kai jis mirė, Lenkijos ir Lietuvos Respublika buvo bežlunganti, Sobieskio šlovės saulė seniai nusileidusi, ir Anglija atsisakė minties apie artimus santykius su šia valstybe. Anglija, tiesą sakant, buvo per toli nuo Respublikos ir geografiniu, ir emociniu atžvilgiu. Anglų ir lenkų diplomatija nepakilo aukščiau atsitiktinių pasikeitimų mandagumais.[24]

Vėlesnis britų pasiuntinys, Cambridge'o universiteto parlamento narys, seras Edwardas Finchas, 1725-1726 m. pasiųstas ginti To-

runės protestantų interesų, turėjo kitokių sunkumų. Jo atvykimu Varšuva nelabai apsidžiaugė, o jis ir pats žinojo, kad jo ryšiai su kitatikiais ir draugystė su savo Prūsijos kolega lenkams kėlė įtarimą. Suvokdamas, kad jo laiškų tikrinimas gali turėti tragiškų padarinių jo ginamiesiems, Finchas kai kurias, keblesnes, laiško eilutes užkoduodavo. 1725 m. rugpjūčio 12 d. (pagal senąjį Julijaus kalendorių) diplomatas pranešė Londonui, kaip vienam Torunės atstovui grasino lenkų pasiuntinys:

> [...] The same Minister added that he
> 167 416 339 790 997 488 884 & 25 652 289
> 232 439 548 955 612 17 1047, for if 548 569
> 23 562 195 351 241 & 548 807 294 870 172 32 18
> 184 52 724 59 should follow 548 704 985 814 548 219
> After this compliment, Your Lordship may be sure
> 241 497 9 25 40 26 407 508 814 862
> 552 813 hearing that 548 865 911 98 997 488
> 295 699 782 323 724 and at the Prussian Minister's [...]
> But I managed 54 707 138 7 330 118 195 &
> 782 179 419 8 349 488 8 488 844
> I sent Your Lordship an abstract last Post, but
> 984 25 548 6 298 15 525 375 for fear they should
> 914 47 782 326 [...][25]

Šis pranešimas, Londone iššifruotas, skambėjo taip:

> [...] Tas pats pasiuntinys pridūrė, kad jis turės saugotis / ir vengti kontaktų su protestantais, / nes jei / bus sučiuptas, / tai jį ir dabartinį Torunės valdytoją / ištiks ankstesniojo likimas. / Po tokios pastabos Jūsų Šviesybė supranta, kad jis nelabai norėtų vykti būtent dabar, / žinodamas, jog / jie nuolat seka mano duris, lygiai kaip ir Prūsijos pasiuntinio [...] Bet man pavyko / suorganizuoti pokalbį tarp jo ir mano sekretoriaus neutralioje vietoje [...] / Pasiunčiau Jūsų Šviesybei pokalbio santrauką paskutiniuoju paštu, bet / nedrįsau siųsti viso teksto, / nes bijojau, kad / mano laišką atplėš [...].[26]

Net ir Hyde'o laikais vienintelės Respublikai nuolatinės įtakos turėjusios kaimynės buvo Maskvos valstybė ir Prūsija. Staigus Švedijos ir Austrijos susilpnėjimas, lygiai kaip ir Respublikos, suteikė

joms puikią galimybę įgyvendinti savo ambicijas. Diplomatų nenoras susitaikyti su pasikeitusia padėtimi negalėjo sustabdyti politinių jėgų persigrupavimo.

Pavyzdžiui, 1686 m. Boriso Petrovičiaus Šeremetevo misija Lenkijoje, formaliai žiūrint, be abejonės, patyrė nesėkmę. Petras I jį pasiuntė patvirtinti Amžinąją taiką, dėl kurios neseniai buvo susitarta su Grzymułtowskiu Maskvoje. Jaunas, savimi pasitikintis 35 metų vyras, kuriam buvo lemta padaryti puikią karjerą kaip Petro I reformų vykdytojui, atvyko į Lvovą su šešiasdešimčia bajorų ir tūkstantine palyda. Lenkams tai nepadarė įspūdžio, ir Šeremetevas buvo mandagiai, bet nedviprasmiškai paniekintas. Nors Sobieskis jau buvo nusileidęs dėl rusų „caro" titulo, bent jau pokalbiuose, tačiau valgyti prie karaliaus stalo Šeremetevo neprileido. Tai buvo akivaizdus ženklas, kad rusai, nepaisant jų karinės jėgos, lenkų nebuvo laikomi civilizuota tauta. Negana to, seimas atsisakė patvirtinti sutartį. Lenkams dar buvo sunku patikėti, kad Dnepro žemių praradimas nebuvo laikinas ir kad imperinės Maskvos pretenzijos – pačios rimčiausios. Rusų požiūriu, tai buvo panašu į išdavystę – pirmosios apraiškos tos *folie de grandeur* (didybės manijos), kuri tvirtai įėjo į rusų susidarytą lenkų charakterio stereotipą. 1710 m., kai Grzymułtowskio sutartis buvo galiausiai patvirtinta seime, rusai jau buvo išmokę pasiekti savo reikalavimų ne mandagiais prašymais, o brutaliais įsakymais.[27]

Prūsijos diplomatai Lenkijoje irgi turėjo panašių sunkumų. Kai 1632 m. Janas von Hoverbeckas pirmą kartą atvyko į Varšuvą su Prūsijos delegacija į Vladislovo karūnavimą, jų pageidavimas prisistatyti Senatui buvo atmestas todėl, kad jie buvo pasiuntiniai nuo Lenkijos karaliaus vasalo. Tačiau po 50 metų, 1682 m., jis mirė Varšuvoje, būdamas ne tik suverenios valstybės pasiuntinys, bet ir vienas iš įtakingiausių Lenkijos žmonių. Šis flamandų pabėgėlis, kurio tėvai religiniais sumetimais atvyko į Respubliką iš Ispanijos Nyderlandų, ištarnavo Hohencolernams pusę amžiaus, išmoko lenkiškai ir diplomatiniuose sluoksniuose neturėjo lygių savo ryšiais. Hoverbeckas patyrė daug likimo išbandymų. 1641 m. jis dalyvavo

paskutinėje prūsų investitūroje. 1648 m. didžiojo kurfiursto balsą atidavė už Joną Kazimierą, o 1669 m. – už Neuburgo kunigaikštį. 1649 m., kaip didžiojo kurfiursto įgaliotinis, davė ištikimybės priesaiką Jonui Kazimierui, o 1670 m. prisiekė Bytau (Bytów) ir Lauenbergo (Lębork) sričių valdytojų vardu. Per karą su švedais jis prieštaravo, kad didysis kurfiurstas pasiduotų Karoliui X, ir Berlyne už tai buvo pramintas Lenkijos šunimi (*polnischer Hund*). 1657 m. Hoverbeckas prisidėjo prie Prūsijos susitaikymo su Respublika ir Vėluvos (Wehlau) sutarties pasirašymo. 1660 m. jo indėlis į Oliwos taikos sutartį buvo vainikuotas Imperijos barono titulu. Jis nebuvo asmeniškai įpainiotas į 1670 m. Kalksteino reikalą, tačiau atkurti santykius su Sobieskiu, žinoma, teko jam. Tuo pat metu jis dėjo pastangas išgelbėti Prūsiją nuo Lenkijos represalijų, žadėdamas atiduoti Respublikai Rygą mainais už neutralitetą. Po pergalės ties Fehrbellinu grėsmė atitolo. 1681 m. Hoverbecko tarpininkavimas Liudvikos Karolinos Radvilaitės vedybose su Liudviku Hohencolernu, kurios įvyko nepaisant, kad nuotaka jau buvo susižadėjusi su karaliaus sūnumi ir įpėdiniu Jokūbu Sobieskiu, rodė visišką prūsų nesiskaitymą – dabar jie galėjo tai sau leisti – su lenkais. Kaip ir Šeremetevas, Hoverbeckas užėmė kuklią vietą oficialiame diplomatijos pasaulyje ir protokole. Bet tikrame galingų valdžių ir įtakų pasaulyje grėsmingai keliančių galvą prūsų nebebuvo galima ilgiau nepaisyti. Hoverbecko sūnus Johannas Dietrichas, gyvenęs Varšuvoje nuo 1690 iki 1697 m., gal dar ir buvo nepatenkintas ta paskutine vieta, kuria jis turėjo tenkintis pasiuntinių procesijose. Bet kaip tik nuo tada prūsai ėmė kurti naują valstybę, nėmaž nepaisydami Respublikos, kurią užgriuvę sunkumai iš dalies prisidėjo prie jų pačių klestėjimo.[28]

Jėgų pusiausvyra Rytų Europoje per paskutinį XVII a. ketvirtį pasikeitė nepastebimai, bet negrįžtamai. Jonas Sobieskis į sostą įžengė 1674 m., dar vildamasis ir ketindamas panaikinti neseniai rusų ir prūsų įgytus pranašumus. Į 1657 m. pasirašytą Vėluvos (Wehlau) sutartį, kuri išlaisvino Hohencolernus nuo vasalinės priklausomybės Lenkijai, buvo žiūrima kaip į abejotinos vertės nuolaidą,

pasiektą prievarta. Andrusovo paliaubos, po kurių Smolenskas, Kijevas ir kairiakrantė Ukraina liko Maskvos rankose, vis dar buvo laikomos laikinu žingsniu. Taip dėl šių dviejų praradimų guodėsi Sobieskis ir todėl jautėsi pirma turįs užbaigti reikalus su turkais. Tuo metu osmanai atrodė kelią didesnį pavojų nei rusai, lygiai kaip nenugalimieji švedai atrodė kur kas pavojingesni už prūsus. Vargu ar galima kaltinti Sobieskį už tai, kad jis nesugebėjo numatyti ateities. Tuo, kad Lenkija buvo užsiėmusi Dunojaus upės baseinu, pasinaudojo Hohencolernai, tai leido jiems įtvirtinti savo laimėjimus ir gerokai pranokti konkurentus. Kai Sobieskis mirė, Frydrichas III jau planavo įkurti karalystę, o Petras I – imperiją. Lietuvos ir Lenkijos valstybė tam nebegalėjo sukliudyti. Osmanai buvo aptramdyti, švedai, Karoliui XII valdant, atsidūrė ant katastrofos slenksčio. Kelias dviejų galingų valstybių – Rusijos ir Prūsijos – iškilimui buvo atviras, ir jų abiejų stiprėjimas bei lenktyniavimas paženklino Rytų Europos istoriją visus tolesnius 250 metų. Respublika iš tarptautinės arenos buvo beveik išstumta.

XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos valstybės autoritetas staigiai smuko. Šventosios lygos karuose (1683-1699) Jonas Sobieskis suvaidino svarbų, jei ne lemiamą vaidmenį. Tačiau tai buvo pasiekta per daug aukšta kaina, – kad dalyvautų kare, Respublika turėjo nusigręžti nuo Prancūzijos, atsisakyti Prūsijos susigrąžinimo planų ir palikti Rusijai Ukrainą. 1686 m. „Grzymułtowskio taika" patvirtino Kijevo, kairiakrančių Dnepro žemių, Černigovo, Seversko, Smolensko bei Krasnyj Gorodoko priklausomybę Maskvai, ir taip suteikė naują teritorinį pagrindą šiai valstybei išaugti į Petro I naująją Rusiją. Sobieskio žygiai ypač pravertė trims kaimyninėms valstybėms, kurioms po aštuoniasdešimties metų buvo lemta pasidalyti Respubliką tarpusavyje. 1697 m. Sobieskį pakeitęs Augustas II iš Saksonijos (1697-1733) buvo išrinktas, Rusijai nusileidus, abejotinuose rinkimuose, kurie padalijo valstybę į priešiškas stovyklas toli gražu netrumpam jo valdymo laikui, ir tai sumenkino jos pasipriešinimą užsienio armijų plėšikavimams per Didįjį šiaurės karą. 1709 m., po Poltavos mūšio, kuriame Rusija akivaizdžiai parodė savo karinį pra-

našumą, rusai nebaudžiami darė Respublikoje ką panorėję, terorizavo jos teisėtas institucijas ir jas žlugdė. Kaip 1717 m. pažymėjo Prancūzijos konsulas Gdanske, „rusai pretenduoja komanduoti visur, kur tik atsiduria, tardamiesi, kad viskas, ką jie užėjo, priklauso jiems ir kad jie gali elgtis kaip tinkami".[29] Augusto III (1733-1763) valdymo laikotarpiu, trukusiu tiek pat ilgai kaip ir jo tėvo, moralinė bala Lenkijoje dar pagilėjo. Karai, niokojimai, didikų nesantaikos, nešvari rinkimų konkurencija, centrinės įstatymų leidybos ir centrinio iždo žlugimas – visa tai darė negalimą jokią reformą.

Esant tokiai padėčiai, neišvengiamai sumenko ir Lenkijos diplomatinės tarnybos. Lenkijos karalius Augustas II per 36 metus pasiuntė į užsienį tik 38 misijas. Augusto III valdymo laikotarpiu į Vakarus išvyko tik viena iš 13 misijų. Užsienio reikalus karalius pavedė savo patikėtiniams saksams, nekreipdamas dėmesio į Respublikos valdininkų protestus. Dresdene gyvenantys užsienio pasiuntiniai kasmet vis rečiau lankėsi Varšuvoje. Vienintelė diplomatinė veikla, išlikusi iki tol, buvo etmonų, kuriems per Didįjį šiaurės karą dažnai tekdavo veikti savo nuožiūra ir kurie vėliau tvarkė santykius su turkais bei totoriais. Respublika neturėjo vieningos politikos, todėl kiekvienas visuomenės sluoksnis vykdė savo atskirą diplomatiją. Pavyzdžiui, protestantų bažnyčios pačios palaikė ryšius su protestantiškomis valstybėmis. Respublikos žydai patys siuntė savo atstovus į užsienį. Bet visus pranoko stambieji didikai, kurie kiekvienas varė savo politiką. Kai 1758 m. Stanislovas Augustas Poniatovskis atvyko į Sankt Peterburgą kaip Lenkijos ir Lietuvos valstybės pasiuntinys, niekam nebuvo paslaptis, kad jis pasiųstas įgyvendinti jo giminaičių Czartoryskių sumanymo užmegzti sąjungą su jų globėjais Rusijoje. Iki 1763 m., kai mirė Augustas III, mažai bebuvo likę dirvos užsienio intrigoms. Nepasikartojo ir ankstesnių rinkimų farsas. Prancūzų pasiuntinys markizas de Paulmy, susirūpinęs dėl Septynerių metų karo nelaimių, negalėjo nė iš tolo lygintis su markizu de Monti, kuris 1733 m. karaliaus rinkimus buvo pavertęs varžytinėmis.[30] 1764 m. rusai su durtuvais apsupo Wolios rinkimų lauką, opozicijos kandidatai pasitraukė, ir nemalonių kliūčių buvo išvengta.

Stanislovas Augustas iš savo misijos Rusijoje į Lenkiją grįžo kaip carienės numatytas būsimasis karalius. Jo valdymą (1764-1795) galima apibūdinti kaip ilgą, tačiau taip jokių rezultatų ir nedavusį bandymą išsivaduoti iš rusų globos. 1766 m. seimas patvirtino diplomatijos išlaidų biudžetą, kuris 1768 m. padidėjo iki vieno milijono zlotų. Lenkų pasiuntiniai vėl pasirodė Europos sostinėse. Per Baro konfederacijos karus jie stengėsi padėti abiem kovojančioms pusėms. Londone Lietuvos tribunolo maršalka Tadeuszas Burzyńskis, veikdamas karaliaus vardu, bandė įtikinti britų vyriausybę, kad ši imtųsi tarpininkauti. Paryžiuje Michałas Wielhorskis ieškojo paramos konfederatams tarp prancūzų intelektualų, tokių kaip Mably ir Rousseau, kad jie įvertintų visą Šviečiamojo amžiaus informaciją apie Lenkiją ir pareikštų savo nuomonę. Tokios pavienės iniciatyvos sutrukdė organizuoti sutelktą pasipriešinimą rusų intervencijai ar pirmajam 1772 m. padalijimui. 1775 m. buvo įsteigta kažkas panašaus į Užsienio reikalų ministeriją, besivadinančią *Departament interesów cudzoziemskich* (Užsienio reikalų skyrius) prie Nuolatinės tarybos. Kaip ir visos tuo metu įsteigtos institucijos, jis turėjo taikstytis su rusų kišimusi ir vis dėlto tai buvo nemažas žingsnis savarankiškos užsienio politikos link. 1789 m., po Frydricho Didžiojo mirties, pavyko sudaryti sąjungą su Prūsija, kuri, užsimojusi papildyti Respublikos 1791 m. gegužės 3–iosios konstitucines reformas, buvo besidedanti išvadavimo įrankiu. Deja, prūsų ištikimybė šiai sąjungai pasirodė esanti silpnesnė už baimę užsitraukti rusų nemalonę. 1793 ir 1795 m. įvykę antrasis ir trečiasis padalijimai nė nesulaukė kiek didesnio diplomatų pasipriešinimo.

Per visą XVIII a. rusų pasiuntiniai Varšuvoje neslėpė savo požiūrio į diplomatiją kaip prievartos tarnaitę. Beveik nuolat Respublikoje ir jos sąskaita rusai laikė savo armiją, kuri buvo reikalinga opozicijai malšinti. Ilgalaikis Petro I atstovas Varšuvoje kunigaikštis Grigorijus Dolgorukis protestuojančiam prieš Lenkijos piliečių grobimą Lietuvos etmonui pareiškė: „Jei mano valdovas įsakys man pagrobti jus, aš taip ir padarysiu". 1763–1769 m. pirmasis Jekaterinos pasiuntinys kunigaikštis Repninas elgėsi lygiai

taip pat. Pareikalavęs būti apgyvendintas rūmuose ir saugomas būrio sargybinių (tuo tarpu Sankt Peterburge Lenkijos pasiuntiniui apsistoti buvo skiriama pinigų tik vienam kambariui), jis visą dešimtmetį brutaliai diktavo politiką. Krokuvos vyskupo ir kitų nepaklusnių aukštų dvasininkų ištrėmimas buvo bene žymiausias iš daugybės despotiškų jo poelgių.[31] 1773–1790 m. Rusijai Varšuvoje atstovavęs baronas Staekelbergas buvo tik truputėlį gailestingesnis. Jis pakeitė Gasparą de Salderną, kuris pirmasis išdrįso kritikuoti imperatorės politiką. Gavusi Salderno prašymą atšaukti jį iš Lenkijos kaip protestą prieš pirmąjį padalijimą, Jekaterina pasakė, kad jis „išprotėjo". 1794 m. sausį baronas Sieviersas, kuriam teko sunki užduotis tvarkytis Varšuvoje po antrojo padalijimo karų, buvo atleistas iš pareigų, nes Lenkijos karininkams leido viešai nešioti savo kariuomenės skiriamuosius ženklus. Panašius incidentus, stebinančius savo smulkmeniškumu ir smurtu, metraščiai registravo per visą amžių. Tai iškalbingai įrodo, kad sąlygos, kuriomis Rusija ketino taikstytis su Respublikos nepriklausomybe, iš pat pradžių buvo šaradiškos.

Per du Respublikos gyvavimo šimtmečius vis labiau ryškėjo pasyvus jos užsienio politikos pobūdis. Skirtingai nuo savo kaimynių, ji neturėjo teritorinių pretenzijų, netarnavo jokiai dinastijai, nepripažino jokios religinės ar politinės ideologijos. Anuomet, kai Rusija įnirtingai siekė išplėsti savo žemes, Prūsija triūsė didesnei Hohencolernų šlovei, o Austrija ant savo pečių užsikrovė krikščioniškojo pasaulio rūpesčius, Respublika tegalėjo didžiuotis tik savo piliečių gerove. Karingų to meto valstybių pasaulyje tai buvo anachronizmas. Lenkijos ir Lietuvos valstybė, susikūrusi 1569 m., valdė didžiules teritorijas, kurios jau tada viršijo jos poreikius, ir leido gynybinius įstatymus, skirtus išsaugoti esamą santvarką. Nė vienas Lenkijos karalius negalėjo tikėtis puoselėti ambicijų užsienio politikoje, nes būtų tekę pasiaiškinti 100 000 bajorų. Dėl to iš pat pradžių pagrindinis valstybės dėmesys buvo sutelktas į savęs išsaugojimą. Bet XVIII a. pabaigoje net ir šis dalykas virto beviltišku bandymu.

* * *

Lenkijos ir Lietuvos „Šviesiausioji Respublika" galutinai išnyko iš žemėlapių 1795 m., o po dvejų metų Napoleonas panaikino ir jos bendravardę Venecijos respubliką. Kadangi Lenkiją ir Veneciją siejo ne tik bendras pavadinimas, bet ir demokratinės valdžios tradicija bei tuometinių militaristinių imperijų baimė, todėl vienai iš jų skirtas nekrologas gali būti perskaitytas ir kitos atminimui:

And what if she had seen those glories fade,
Those titles vanish and that strength decay.
Yet shall some tribute of regret be paid
When her long life hath reached its final day.
Men are we, and must grieve when even the shade
Of that which once was great is pass'd away.[*32]

[*] Ji matė, kaip gęsta šlovė, / Nyksta titulai, menksta didybė./ Ir reikėtų ją su liūdesiu pagerbti / Paskutinę jos ilgo gyvavimo dieną. / Mes esame žmonės, tad sielvartaukime net ir tuomet, / Kai visiškai išnyks buvusios garbės šešėlis.

DVYLIKTAS SKYRIUS

VALUA
Prancūziškas eksperimentas
(1572-1575)

Praėjus septynioms savaitėms po Žygimanto Augusto mirties, Prancūzijoje įvyko pats kruviniausias XVI a. smurto aktas. 1572 m. rugpjūčio 24-osios naktį, šv. Baltramiejaus dienos išvakarėse, katalikai rojalistai šaltakraujiškai išžudė 20 000 savo priešų hugenotų. Tuomet šiuodu įvykiai Lenkijoje ir Prancūzijoje, atrodė, neturi nieko bendra. Tačiau po metų vienas iš tos nakties žudynių kaltininkų buvo išrinktas į Lenkijos sostą ir pakeitė jame paskutinįjį iš Jogailaičių giminės. Henrikas Valua (Henry de Valois), Anžu kunigaikštis, trečiasis Henriko II ir Kotrynos Mediči sūnus, Karolio IX brolis ir įpėdinis, vienu metu škotų karalienės Marijos Siuart dieveris, Prancūzijos armijos generolas leitenantas, tada buvo tik 22 metų.[1]

1573 m. gruodžio 3 d. Henrikas išvyko iš Prancūzijos. Su 1200 didikų palyda ties Metzu peržengė Imperijos sieną ir vyko toliau per Saarburgą, Mainzą ir Frankfurtą prie Maino. Kalėdas praleido Fuldos abatijoje, o Naujuosius metus sutiko Torgau mieste Saksonijoje. Sausio 17 d. perkirto Oderį ties Frankfurtu, o po dešimties dienų peržengė Lenkijos sieną ties Międzyrzeczu (Meseritz) netoli Poznanės. Ilgais žiemos vakarais kelionėje savo eilėmis jį linksmino dvaro poetas Philippe'as Desportes'as, o Aristotelio *Politiką* jam skaitė sekretorius Guy du Fauras de Pibracas. 1574 m. vasario 18 d. Valua, tris su puse mėnesio praleidęs kelyje, sustojo priešais Krokuvos vartus.

Paryžiuje Henriko išvykimas buvo sutiktas su dideliu džiaugs-

mu. Hugenotai, be abejonės, buvo laimingi, matydami Jarnaco mūšio laimėtojo nugarą. Rojalistai ir katalikai džiūgavo, kad jų įtaka skverbiasi į tolimas šalis. 1573 m. rugsėjo 13 d. vienuolikos Lenkijos ir Lietuvos Respublikos pasiuntinių delegacija, vadovaujama Kujavijos vyskupo Adamo Konarskio, buvo priimta karaliaus ir karalienės Justicijos rūmuose, dalyvaujant Kotrynai Mediči ir karališkajai šeimai iš Navaros. Rinkimų įsakymas, pasirašytas 107 senatorių ir patvirtintas 121 antspaudu, buvo balsiai perskaitytas ir padėtas ant šventosios koplyčios altoriaus, o Henrikas iškilmingai prisiekė saugoti Respublikos konstituciją. Pokylis buvo iškeltas Luvre. Asmeniniu Henriko triumfu džiaugėsi visa Prancūzija. Rodės, tautos priešai Habsburgai pagaliau buvo pergudrauti. Prancūzija, sudariusi sąjungą su Lenkija, galės pažaboti Imperijos ambicijas. Kaip kad išsitarė Karolis IX prieš brolio išvykimą, „Nous tenons les deux bouts de la courroie" (Dabar mūsų rankose abi vadelės).

Krokuvoje Henriko laukė su nekantrumu ir viltimi. Per 18 tarpuvaldžio mėnesių buvo nemažai kas pasiekta. Jano Zamoyiskio vadovaujamas konvokacinis seimas sėkmingai užbaigė konstitucinius ginčus, kurie tęsėsi nuo Liublino unijos pasirašymo. Be prieštaravimų buvo patvirtinta rinkimų procedūra ir *pacta conventa*. 1573 m. sausio 28 d. Varšuvos konfederacijoje visas seimas nusprendė sąžinės laisvę ir religinę toleranciją iškelti kaip pagrindinius viešojo gyvenimo principus. Patys rinkimai įvyko gegužės mėnesį stebėtinai greitai ir ramiai. Pirmą kartą surengti Wolios lauke, netoli Varšuvos, dalyvaujant 40 000 kilmingų rinkėjų, jie nesukėlė jokių rimtesnių bruzdėjimų. Iškalbingi Prancūzijos pasiuntinio, Valensijos vyskupo Jeano de Monluco pažadai iš karto užtikrino Valua pranašumą rinkimuose. Konkuruojančių kandidatų – Austrijos erchercogo Ernesto ir Švedijos karaliaus Jono III Vazos – rėmėjus jis įtikino nusileisti. Tvyrant susitaikymo nuotaikai 1573 m. gegužės 12 d. Henrikas Valua buvo paskelbtas karaliumi. Tai padarė pagrindinis jo kandidatūros priešininkas, Karalystės maršalka, protestantas, Krokuvos vaivada Janas Firlejus.

Vis dėlto toji harmonija buvo apgaulinga. Rūpesčiai prasidėjo per

karūnavimą, vasario 21 d. Karalius priėmė Švenčiausiąjį Sakramentą ir davė priesaiką, tada Firlejus, nenusiėmęs kepurės, priėjo prie altoriaus. Jis buvo nepatenkintas tradicine priesaikos formuluote ir reikalavo, kad Henrikas atskirai prisiektų ištikimybę Varšuvos konfederacijos principams. Maršalka tarė: „Jurabis aut non regnabis" (Prisieksi, arba nevaldysi). Jis nenorėjo, kad Lenkijoje pasikartotų antroji šv. Baltramiejaus naktis. Henrikas apdairiai atsiliepė: „Conservare curabo" (Stengsiuosi jos laikytis). Kujavijos vyskupas sušuko: „Salvis iuribus nostris" (Mūsų teisės išgelbėtos), o Henrikas jam atitarė: „Salvis iuribus vestris" (Jūsų teisės išgelbėtos). Tai buvo didžiausios įtampos momentas.

Po dviejų dienų buvo įvykdyta žmogžudystė. Zborowskių giminė aktyviausiai palaikė prancūzų pusę. Iš penkių brolių du – Andrzejus ir Janas, Gniezo kaštelionas, – buvo katalikai, o trys – Piotras, Krzysztofas ir Samuelis – kalvinistai. Jie buvo įtakingi, lydimi sėkmės ir, ką sumanę, siekdavo be jokių išlygų. Henriko karūnavimo garbei surengtame turnyre jauniausias brolis Samuelis Zborowskis įjojo į areną ir metė pirštinę, bet nė vienas jam lygus priešininkas jos nepakėlė. Prieš jį stojo eilinis Tęczyńskių šeimai tarnaujantis kareivis; tai Zborowskis palaikė mirtinu įžeidimu ir išprovokavo riaušes. Priešais Wawelio pilies vartus, karaliaus akivaizdoje, jis mėgino pulti patį Tęczyńskį ir smogė lazda rūmininkui, bandžiusiam juos išskirti. Tas žmogus, kurio pavardė buvo Wapowskis, mirė. Už žmogžudystę, įvykdytą vykstant seimui, buvo baudžiama mirtimi. Wapowskio našlė atnešė ir paguldė numirėlį po karaliaus langu. Jos giminaičiai reikalavo keršto, o Zborowskiai meldė pasigailėti. Henrikas nusprendė ieškoti kompromiso. Pirmasis jo Lenkijoje priimtas teisėsaugos sprendimas pasmerkė Samuelį Zborowskį amžinai tremčiai. Visi liko nepatenkinti, nes tai buvo per griežta Zborowskių atžvilgiu ir per daug atlaidu visos bajorijos atžvilgiu. Nuo šio įvykio prasidėjo nesantaikos ir kraujo kerštai, kurie tęsėsi ištisus dešimtmečius.

Seimas nesileido būti valdomas. Per pirmąjį susitikimą su monarchu senatoriai dovanojo jam brangių dovanų: kupranugarių ir

vergų totorių. Tačiau vėliau prasidėjo nesutarimai. Per vieną posėdį kažkuris iš senatorių šūktelėjo primui per balsų klegesį, kad dega rūmai. Tokiu būdu pasiekęs tylos paaiškino, kad turėjęs omenyje ne Senatorių rūmus, o visą Respubliką, „kuri per ilgai buvo be karaliaus ir įstatymų". Henrikas pagrasino bado protestu, jei nebus pasiektas susitarimas, bet opozicija ir toliau reikalavo konkretesnių garantijų, kurias deklaravo Varšuvos konfederacija.

Užsienio politika taip pat nežadėjo būti sėkminga. Prancūzija tikėjosi sudaryti didelę koaliciją prieš Habsburgus, kurioje lenkai ir turkai būtų buvę ramstis iš rytų pusės. Prieš išvykdamas iš Prancūzijos Henrikas dalyvavo Bramonto konferencijoje Lotaringijoje, kur rimtai buvo svarstomi šie planai. Tačiau nepaliaujami Respublikos nesutarimai dėl jos rytinių sienų – su rusais Livonijoje, su totoriais, o dar ir su turkais dėl ginčytino Moldavijos protektorato – kol kas neleido imtis jokių bendrų veiksmų.

Neaiškumų buvo ir dėl Onos Jogailaitės. Tarp daugelio pažadų, duotų Paryžiuje ir per rinkimus, Henrikas įsipareigojo vesti mirusio karaliaus seserį, paskutinę Jogailaičių dinastijos atstovę. Per jų pirmąjį susitikimą Henriko atvykimo į Krokuvą dieną jis elgėsi maloniai ir pagarbiai. Vidutinio amžiaus netekėjusi moteris, apsivilkusi vienspalve pilka sarža, negalėdavo sutūrėti širdies plakimo, vos tik pagalvodavo apie vyrą, aistringą prancūzą, jaunesnį už ją 26 metais. Ji net prisakė savo kambarinėms visas jos sukneles išsiuvinėti lelijomis. Bet iš tikrųjų Henriko ketinimai nebuvo garbingi. Iš šių vedybų nesitikėdamas sulaukti Valua įpėdinio, naujasis karalius mintimis skriejo visai kitur.

Karaliui susirūpinimą kėlė daugelis dalykų. Kaip teigia Zamoyskis, jis buvo nusivylęs Lenkijos kaimo skurdu: mediniais namais ir pilkais laukais, kurie drėgną pavasarį atrodydavo tikrai šiurpiai. Jam nepatiko itališkas karaliaus pilies apstatymas, todėl jis pareikalavo jį visiškai atnaujinti. Karalių vargino nuolatiniai debatai lenkų ir lotynų kalbomis, kuriuos jam buvo sunku sekti, be to, jis jausdavosi įžeistas dėl senatorių ir seimelių atstovų pasipūtusio priešiško elgesio. Valdovui nepatiko lenkų dvaro išgertuvių papročiai ir, jei

tikėsime Desportes'u, jį slėgė priverstinis išsiskyrimas su gražiąja Marie de Clèves:

De pleurs en pleurs, de complaints en complaints,
Je passe, helas, mes languissantes nuits
Sans m'alleger d'un seul de ces ennuis
Dont loing de vous ma vie est si contrainte.
Belle princesse, ardeur de mon courage,
Mon cher desir, ma peine et mon tourment
Que mon destin, las! trop soudainement
Par votre absence a change de visage.*[2]

Karalius ėmė nuolat vartoti vaistus, vis dažniau išvykdavo iš dvaro, savaitgaliais laiką leisdavo karaliaus medžioklės namelyje Niepoflomicuose. Be to, jis labai susirūpino, gavęs žinią apie brolio ligą.

Visose derybose dėl Henriko išrinkimo Lenkijos karaliumi niekas rimtai neatsižvelgė į tai, kad jis yra Prancūzijos sosto įpėdinis. Tuo metu jo brolis Karolis IX buvo tik 24 metų, fiziškai stiprus, jaunas vyras ir dar galėjo susilaukti įpėdinio. Tačiau praėjus mėnesiui po Henriko karūnavimo paaiškėjo, kad Karolis rimtai serga. Kovo pabaigoje du įžymūs asmenys iš Henriką į Krokuvą atlydėjusios palydos – maršalas de Retzas ir Nevers'o kunigaikštis dėl skirtingų priežasčių išvyko atgal į Prancūziją. Katalikų grupuotės vadovas Paryžiuje Czeverny parašė, jog Karolio mirties atveju Henriko pareiga yra tuoj pat grįžti į Prancūziją, kad išsaugotų katalikišką karalių liniją ir užbėgtų už akių savo jaunesnio brolio reformisto François d'Alençsono, šalininkams.

Karolis mirė 1574 m. gegužės 30 d. Ši žinia pasiekė jo įpėdinį Wawelio pilyje lygiai po dviejų savaičių, 11 valandą, iš Imperijos pasiuntinio lūpų. Apie vidurdienį ją patvirtino ir Kotrynos Mediči pasiuntinys. Iš pažiūros Henrikas buvo tarytum neapsisprendęs,

* Nepaliaujamai ašarodamas ir skųsdamasis / Aš leidžiu ilgesingas naktis / Be jokios paguodos ir išsivadavimo iš rūpesčių, / Kurie, atskirtam nuo jūsų, kartina man gyvenimą. / O šviesiausioji princese, mano drąsos įkvėpėja, / Mano brangusis troškime, mano liūdesy, mano kankintoja! / Kaip greitai, deja, jūsų netekus / mano likimas pakeitė savo veidą.

kaip jam pasielgti. Birželio 15 d. jis susitiko su Senatu ir, kreipdamasis lotyniškai, paklausė jo patarimo. Į Paryžių motinai išsiuntė regentystės įgaliojimus. Birželio 18 d. jis dar juokavo ir šoko su lenkų aristokratais. Atsisakęs pakvietimo užeiti pas Oną Jogailaitę, anksti nuėjo gulti. Tai nebuvo neįprasta. Prie karaliaus apartamentų durų budėjo sargybinis. Netoliese Senato pavedimu sukiojosi Tęczyńskis, stebėdamas įvykių raidą. Niekam nieko nesakęs, išskyrus saujelę prancūzų patarėjų, karalius ruošėsi išvykti. Neabejodamas, kad viešas išvykimas gali būti vilkinamas tiek lenkų valdžios, tiek Imperijos, per kurios teritoriją jam teks vykti, rengėsi tai padaryti slapta.

Šeštadienio naktį Wawelio pilis buvo užrakinta ir užsklęsta. Karalius persirengė į akis nekrintančiais jojimo drabužiais ir išsmuko iš savo kambario per kitas duris, paslėptas po vienos sienos apmušalais. Du tarnai, stovintys prie jo lovos užuolaidų, nieko nepastebėjo. Karaliaus bendrininkas gavo vartų raktus, paaiškinęs, kad išsiruošė į romantišką nakties nuotykį, o savo apsimūturiavusį pakeleivį pristatė kaip „kapitoną Lamotte'ą". Juodu perėjo žydiškąjį miesto kvartalą Kazimierzą, po to tiltu į kitą Vyslos krantą ir pasiekė nuošalią koplyčią, kur laukė pabalnoti arkliai. Iki aušros raiteliai jau buvo sukorę 30 kilometrų iki Zatoro miestelio ir skubiai jojo sienos link.

Bėgliai žinojo, kad yra sekami. Išeidamas iš Wawelio, „kapitonas Lamotte'as", savo nelaimei, susidūrė su grįžtančiu iš miesto rūmų virtuvės virėju, ir nors nė vienas neištarė nė žodžio, bet virėjui pasirodė įtartina. Buvo pranešta Tęczyńskiui. Pasigirdo šūksniai, kilo didžiulis sąmyšis, buvo apieškoti karaliaus kambariai ir paaiškėjo, kad jis dingęs. Kai Tęczyńskis su 200 raitelių ir totorių šaulių būriu išsiruošė vytis, karalius turėjo trijų valandų persvarą. Tačiau Tęczyńskis jojo per pažįstamas vietas, todėl jo tempai buvo greitesni. Pasirinkęs trumpesnį šiauriau einantį kelią per Liszkus ir Babicus, jis pasiekė Oświęcimą ir suspėjo perspėti jo seniūną. Kaip tik tuo metu karalius ginė žirgą per pievas link pasienio tilto ties Harmężais. Kai jojo per seną, aplūžusį tiltą, paskutinis žmogus, kurį jis

matė savo Lenkijos karalystėje, buvo ištikimasis Oświęcimo seniūnas. Iš visų jėgų plaukdamas Vyslos viduriu link jo, jis šaukė: „Serenissima Maiestas, cur fugis?" (Jūsų Šviesybe, kodėl jūs bėgate?).

Henrikas Valua išvyko iš Lenkijos liepos 19 d., iškaraliavęs čia 118 dienų. Jis neabejotinai norėjo išlaikyti abu sostus. Pszczynos (Pless) miestelyje, kur jį pasivijo ir apsupo persekiotojai, Henrikas ėmė įtikinėti Tęczyńskį savo gerais ketinimais: „Comte, mon ami, en prenant ce que Dieu me donne par succession je ne quitte pas ce qu'il m'a acquis par élection. Quand j'aurai fait ce que j'espère, je vous reverrai, car, Dieu Merci, j'ai les épaules assez fortes pour soutenir l'une et l'autre couronne" (Grafe, mano drauge, imdamas tai, ką Dievas man skiria paveldėjimu, neatsisakau ir to, kas man teko rinkimais. Kai padarysiu tai, ką viliuosi padaryti, vėl pasimatysime, nes, dėkui Dievui, turiu ganėtinai stiprius pečius, kad išlaikyčiau ir vieną, ir kitą karūną). Čia ir išsiskyrė jų keliai. Tęczyńskis grįžo į Krokuvą. Henrikas leidosi toliau į kelią, į Moraviją. Pirmą dieną jis sukorė daugiau kaip 100 kilometrų be poilsio, bet tuo jo skubėjimas ir baigėsi. Vienoje jis praleido tris dienas, svečiuodamasis pas imperatorių Maksimilianą II. Venecijoje jis pasiliko ilgiau, kol Tintorettas nutapys jo portretą, ir buvo čia pagerbtas Arsenale, kur tą rytą jo garbei nuleista į vandenį galera tviskėjo patekėjusios saulės spinduliuose. Henrikas aplankė kunigaikštį d'Este Ferraroje, šventąjį Milano kardinolą arkivyskupą Carlą Borromeo, o Turine savo tetą Margaritą, Savojos kunigaikštytę. Tik rugpjūčio pabaigoje jis kirto Mont Cenis perėją, sėdėdamas stiklu dengtuose neštuvuose. Su motina Henrikas susitiko Bourgoine, netoli Lyono, rugsėjo 5 d. Kaip tik per šią kelionę atgalios poetas Desportes'as sukūrė tas karčias eiles, taikliai piešiančias prancūzo nusivylimą visa šia užmačia:

Adieux Pologne, adieux plaines desertes,
Toujours de neige et de glaces couvertes [...]
Barbare peuple, arrogant et volage,
Vanteur, causeur, n'ayant rien que language,
Qui jour et nuit dans un poisle enfermé
Pour tout plaisir se joue avec un verre,

Ronfle a la table et s'endort sur la terre,
Puis comme un Mars veut estre renommé.
Ce ne sont pas vos grand lances creusées,
Vos peaux de loups, vos armes deguisées
Ou maint plumage et maint aile s'estend,
Vos bras charnus, ny vos traints redoubtables,
Lourds Polonais, qui vous font indomptagles:
La pauvreté seulement vous défend.*[3]

Nuo pradžios iki galo šis prancūziškas eksperimentas Lenkijoje truko arti dvejų metų.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, nesunku nustatyti priežastis, dėl kurių Valua išrinkimas karaliumi nedavė jokių rezultatų. Ar galėjo jaunas princas, kurio menka patirtis ribojosi tik dvaro gyvenimu ir dalyvavimu sektantų muštynėse, sėkmingai valdyti tuomet dar neišbandytą respublikos santvarką pasirinkusią Lenkijos ir Lietuvos valstybę? Sunkoka patikėti, kad klastingoji Kotryna Mediči būtų tikėjusis, jog jos sūnui pavyks primesti Prancūzijos interesus ir planus tolimam, pasipūtusiam ir besivaidijančiam kraštui. Aišku, abi pusės norėjo palankaus susitarimo. Puoselėjamos iliuzijos ir gražūs žodžiai iš pradžių atrodė žadantys sėkmę, bet netrukus atėjo nusivylimas. Reikėtų prisiminti, kad 1573 m. derybos prasidėjo su viltimi, jog Henrikas valdys keturis ar penkis dešimtmečius, ir tai būsianti naujos Valua dinastijos šakos pradžia. Ankstyva Karolio IX mirtis sudavė smūgį Lenkijos eksperimentui, smūgį, kurio niekas nesitikėjo.

Henrikas niekuomet nesusigrąžino prarasto Lenkijos sosto, nors iki pat gyvenimo pabaigos titulavosi lenkų karaliumi. Niekuomet daugiau jis nebandė atnaujinti sąjungos su Lenkija ir niekuomet į ją

* Sudie, Lenkija, sudie, išsibarsčiusios lygumos, / Amžinai padengtos sniegu ir ledu [...] / Sudie, ir žiaurūs žmonės, išdidūs bei apgavikai, / Pagyrūnai, plepiai ir tik žadantys, / Jūs, kurie į gauruotus kailinius įsisupę naktį ir dieną / Ir vienintelį malonumą jaučiantys žaisdami su vyno taure, / Kurie prie stalo užknarkiate ir užmiegate ant žemės, / O paskui norite būti šlovinami kaip karo dievai. / Ne jūsų ilgosios ietys, / Ne vilko kailių apranga ir klaidinantys herbai / Su išskėstais sparnais ir plunksnomis, / Ne jūsų raumeningos kojos / Ir rankos ar abejotini nuopelnai, / Kvailieji lenkai, gelbsti jus nuo sutriuškinimo: / Tik jūsų skurdas saugo jus.

nebegrįžo. Prancūzijai jis taip pat neatnešė naudos. Tęsėsi nesibaigiantys religiniai karai, liejosi kraujas, daugėjo intrigų. Henriką supo gražūs jauni vyrai (*mignons*), todėl paprasti žmonės praminė jį „naujuoju Erodu", o motina – „Niekieno karaliumi" (*le Roi de rien*). Nužudęs savo varžovus katalikus – kunigaikštį Henriką ir kardinolą Henry de Guise'ą, jis pats žuvo 1589 m. rugpjūčio 2 d. St. Cloude nuo dominikonų vienuolio Jacques'o Clémento rankos. Tuo metu Lenkijos ir Lietuvos valstybėje jau buvo pasibaigęs vienas iš nuostabiausių jos istorijos dešimtmečių, ir ji skynė naujų rinkimų vaisius, kurie nebuvo sėkmingesni už 1573-iųjų.

TRYLIKTAS SKYRIUS

BATORAS Nugalėtojas iš Transilvanijos *(1576-1586)*

Įdomu tai, kad Henriko Valua nevykęs valdymas prasidėjo pavyzdiniais rinkimais, o sėkmingiausiai valdžiusio Lenkijos karaliaus – nenusakomu prieš tai buvusio tarpuvaldžio chaosu.

Sąmyšis, kurį sukėlė Henriko pabėgimas, sudarė palankias sąlygas vidaus ir užsienio politinėms avantiūroms. Tai truko dvejus metus. Iš pradžių be valdovo likusi Respublika niekaip negalėjo apsispręsti, kaip į tai reaguoti. 1574 m. rugpjūčio mėnesį susirinkęs seimas maloningai suteikė Henrikui devynių mėnesių terminą sugrįžti. Terminui pasibaigus, 1575 m. gegužę, didžiulėje medinėje rotondoje Stęczycoje, ant Vyslos kranto, susirinkę bajorai oficialiai paskelbė, kad sostas iš Henriko atimamas. Abu kartus tarp senatorių ir bajorų pasiuntinių iškilo rimtų nesutarimų. Stęczycoje lietuviai, apsišarvavę iki dantų, suabejojo seimo procedūrų teisėtumu, o karališkoji artilerija nenuleido akių nuo asmeninės Sieradzo vaivados Adalberto Łaskio armijos. Kandidatai vienas per kitą ėmė siūlytis į sostą, nepaisydami to, kad oficialiai jis nebuvo laisvas. Elekcinis seimas, 1575 m. lapkričio mėnesį susirinkęs Varšuvoje, greičiau priminė mūšio lauką. Kazokų ten maišėsi daugiau nei rinkėjų, o ir šie buvo apsiginklavę arkebuzomis, vėzdais, ietimis. Pretendentų į karaliaus sostą buvo arti pusės tuzino, o jų rėmėjų, pasiruošusių savo kandidatą remti ir žodžiais, ir dukatais – antra tiek. Tarp kandidatų buvo Ferraros kunigaikš-

tis Alfonsas II d'Este, kurį prieš jo paties valią rėmė pats Saliamonas Askenazis, gydytojas žydas iš Konstantinopolio.[1] Jį pristatė poetas Guarinis, liaupsindamas savo valdovo „nepaprastą meilę lenkų tautai". Į Lenkijos karaliaus sostą taikėsi Ivanas Rūstusis, kurio kariuomenė tuo metu siaubė rytines Respublikos teritorijas. Per ankstesniuosius rinkimus jis buvo pareiškęs norą valdyti Lietuvą, o jei būtų prašomas, tai ir Lenkiją, ir žadėjo išplėsti jų abiejų laisves, jeigu tik Livonija ir Ukraina grįžtų Maskvai. „Gera išplėsti savo valstybę, – sakė jis, – o ne sumažinti ją." Be jų, valdyti Lenkiją pretendavo erchercogas Ernestas (antrą kartą), Švedijos karalius Jonas bei dar vienas iš Habsburgų – erchercogas Ferdinandas. Ir pagaliau Steponas Batoras, Transilvanijos kunigaikštis. Po įvairiausių įkalbinėjimų ir papirkinėjimų, kai popiežiaus nuncijus pažadėjo Ivanui „Konstantinopolio imperatoriaus" titulą už tai, kad šis atsiimtų kandidatūrą Ernesto naudai, o kvaištelėjęs nusenęs primas Jakubas Uchańskis siūlė, kad Ivanas, Jonas Vaza ir imperatorius valdytų kartu, rimčiausia konkurencija įsiliepsnojo tarp Habsburgų ir Transilvanijos atstovo.

Priešingai nei jo konkurentai, Steponas Batoras puikiausiai tiko karaliaus pareigoms.[2] Iš pradžių jis nesistengė dėl savęs, bet jį ėmė palaikyti tie, kurie veikė prieš Habsburgus. Per elekcinį seimą jo pasiuntinys, vyskupas Jurgis Blandrata apsiribojo pažadu, kad Batoras valdys pats ir garantavo, kad bus ginamas krikščioniškasis pasaulis. 42 metų Steponas Batoras buvo užsigrūdinęs karys. Gimęs Somlyó, buvo jauniausias Transilvanijos vaivados, Jono Szapolyai šalininko, sūnus. Gavo gerą išsimokslinimą, keliavo po Vakarų Europą, studijavo Paduvoje, tarnavo imperatoriaus dvare Vienoje. Kaip vyriausiasis vadas, penkiolika metų kovojo už gimtojo krašto nepriklausomybę. 1562 m. per Hadado apsiaustį buvo sužeistas, beveik trejus metus, nuo 1565 iki 1567, kalėjo Prahoje. 1571 m. pagal Speierio sutartį su Austrija jis buvo išrinktas Transilvanijos kunigaikščiu. Steponas Batoras garsėjo kaip uolus katalikas, nors kario šlovę pelnė kariaudamas su katalikiškiausiu Europos imperatoriumi. Jis vadovavo kraštui, kur buvo toleruojamos vi-

sos keturios religijos. Jam buvo priimtina savo tikslų siekti tiek jėga, tiek susitarimais.*

Tolesnei Batoro karjerai Lenkijoje vadovauti ėmėsi Zamoyskis. Pasitelkęs ankstesnius Valua rėmėjus, tokius kaip Tęczyńskiai, ir arijoną Michałą Sienickį, smulkiųjų šlėktų tribūną, jis nusprendė pagreitinti įvykius. Respublikoje padėtis buvo kritiška. Elekcinis seimas atidėliojo balsavimą, tarp bajorų vyko vaidai, kraštas buvo puolamas iš išorės. Sukilo Gdanskas. Rusai šeimininkavo Livonijoje. Totoriai pradėjo didžiausią Respublikos istorijoje antpuolį. 1575 m. rudenį Krymo chanas Davletas Girėjus su 100 000 karių orda įžengė į Rusią. Namo jie patraukė vesdamiesi antra tiek belaisvių. Vien tik bajorų į nelaisvę pateko apie 35 340. Nebuvo kada galvoti apie veiksmų teisėtumą. Nors primas vienašališkai paskelbė, kad karaliumi išrinktas imperatorius Ferdinandas II, bet grupė didikų, gruodžio 14 d. susirinkusių į Varšuvos Senamiesčio aikštę, nutarė sostą pasiūlyti Batorui su sąlyga vesti Oną Jogailaitę. Batoras nedvejojo. Jis pareiškė, kad nešios lenkišką diademą net ir tuo atveju, „jei tai truks tik tris dienas". Jam padėjo Osmanų sultonas, davęs savo kariuomenei įsakymą žygiuoti prieš Imperiją, kad sužlugdytų Habsburgų šansus. Batoras atskubėjo per Karpatus ir į Krokuvą įžengė 1576 m. kovo 23-iąją, kaip tik tą pačią dieną, kai imperatorius ruošėsi pasielgti lygiai taip pat. Jis jojo ant turkiško kovos žirgo, užsidėjęs aukštą kailinę kepurę (*kołpak*), papuoštą gandro plunksna, lydimas 500 Transilvanijos riterių su leopardų kailiais, permestais per auksinių šarvų pridengtas krūtines, ir 1000 atitarnavusių haidukų. Pasitiko Batorą 8000 Lenkijos bajorų, kuriuos sukvietė Tęczyńskis. Gegužės 1 d. jis vedė Jogailaitę ir, priešingai visoms taisyklėms, buvo vyskupo Karnkowskio pateptas. Nuo šiol liovėsi visi pasipriešinimai. Zamoyskis tapo Karalystės kanclerio pavaduotoju. Prasidėjo didžioji karaliaus ir jo rėmėjo draugystė. Respubliką reikėjo kuo

* Transilvanijos sindromas, šiaip jau siejamas su anksčiau čia gyvenusiu grafu Drakula, buvo būdingas ir Stepono Batoro dukterėčiai Elžbietai iš Nàdasdy, kuri 1610 m. nužudė 650 jaunų mergaičių, kad galėtų maudytis jų šiltame kraujyje ir taip išsaugoti savo jaunystę. Žr. S. Baring-Goud, *Book of Werewolves* (Knyga apie vilkolakius), London, 1865.

švariausiai iššluoti, o tam buvo būtina nauja – ryžtinga, energinga ir didžiai ambicinga – „šluota".

Batoro asmenybę pareigingai pavaizdavo Reinholdas Heidensteinas (1556-1620), vokietis nuo Reino, dirbęs karaliaus kanceliarijoje ir turėjęs progą iš arti stebėti karalių. Heidensteino veikalai *Rerum polonicarum libri duodecim* ir *De bello moscovico* (*Apie Maskvos karą*, 1584) yra pirminiai Batoro politikos šaltiniai. Autorius atvirai žavisi karaliumi:

Gamta apdovanojo karalių Steponą visomis geriausiomis kūno ir proto savybėmis. Galima teigti, kad ji sukūrė reto tobulumo pavyzdį. Visa savo laikysena, veido išraiška, kalba jis buvo didybės įsikūnijimas, bet kartu ir keistai jautrus, paprastas ir labai žmogiškas. Karališka didybė ir rimtis – toks jis būdavo su visais – netrukdė Batorui aistringai diskutuoti netgi apie slapčiausius reikalus, ir jis be perstojo skatino santūresnius savo aplinkos žmones atvirai reikšti nuomonę. Sunku pasakyti, ar žmonės jį labiau mylėjo, ar bijojo. Karalius buvo labai atsidavęs katalikas. Savo testamente sūnėnui, Transilvanijos kunigaikščiui Zigmantui, liepsningais žodžiais nurodė ginti katalikų tikėjimą ir jėzuitų kolegiją, kurią jis įkūrė arijonams atversti į katalikus. Tačiau čia pat pabrėžė, kad reikia toleruoti visas sektas ir palikti jas Dievo ir Laiko, o ne žmogaus teismui. Batoras buvo milžiniško akiračio žmogus. Iš dalies todėl, kad praktiškai nusimanė apie vengrų, turkų, vokiečių ir italų reikalus, bet ypač todėl, kad labai domėjosi istorija. Mėgstamiausias jo autorius buvo Cezaris, nuolat skaitė ir perskaitinėjo. Valdovas buvo nepaprastai iškalbingas, dažniausiai su visais kalbėdavo lotyniškai. Jis taip pasverdavo kiekvieną žodį, tarsi skelbtų pranašystę. Žinodamas, kad tiesa jo pusėje, nepripažindavo jokio kompromiso. Batoras buvo tiesus žmogus, niekuomet nemelavo ir matė, kada kiti kalba tiesą. Daugelio akimis, jis kartais pernelyg užsidegdavo pykčiu, būdavo žiaurus [...], bet aš galiu patvirtinti, kad nebuvo kito žmogaus, visuomet taip noriai pasiruošusio atleisti ir užmiršti. Negana to, karalius ilgai prisimindavo jam padarytas paslaugas. Ne kartą pasitaikė, kad žmonės, jau ir pamiršę, jog kažkada jam pasitarnavo, ir nė nesitikėję atpildo, būdavo gausiai apdovanojami. Vis dėlto, kai reikėdavo išplėsti galingų pavaldinių žemes, karalius, daug kas manė, būdavo pernelyg taupus. Toks jis ir buvo, nors reikalui esant puikiai mokėjo būti dosnus ir kilniaširdis [...]

1576 metų seime Torunėje, kai kurių narių įkyriai prašomas paaiškinti savo ketinimus [...], karalius įtūžo [...] „Aš gimiau ne kiaulidėje, – tarė jis, –

aš gimiau laisvu žmogumi [...] Aš myliu laisvę ir saugosiu ją. Dievo valia jūs patys mane išrinkote karaliumi. Patys prašėte, kad aš čia ateičiau, patys uždėjote karūną ant mano galvos. Tad dabar aš jūsų karalius. Ir nebūsiu nei molinis, nei popierinis (*non fictus neque pictus*). Aš noriu valdyti ir nė vienam neleisiu vedžioti manęs už nosies. Taip, jūs ginate savo laisves, tačiau aš neleisiu elgtis su manimi ir senatoriais kaip su mokiniais. Saugokite savo laisvę ir šalin nuo savivalės."[3]

Pirmiausia reikėjo priversti paklusti Gdanską. Prieštaraudamas 1570 m. Komisijos nutarimams, reguliuojantiems Respublikos ryšius su jos svarbiausiuoju miestu, Gdanskas stojo už Habsburgų kandidatą. 1576 m. rugsėjį Batoras paskelbė Gdanskui blokadą ir visą Lenkijos prekybą perkėlė į Elblągą. Bet maištininkai tebesipriešino, sudegino Oliwos vienuolyną, todėl miestą ryžtasi imti jėga. 1577 m. balandžio 17 d. Lubieszówe (Liebischau) karaliaus kariuomenė, kuriai vadovavo Janas Zborowskis, sumušė dvigubai didesnę gdanskiečių grupuotę, kuriai vadovavo Johannas Winkelbruchas iš Kölno. Vis dėlto miesto ir Lanterno tvirtovės, saugančios uostą, užimti nepavyko. Malborko sutartimi Batoras panaikino Komisijos sąlygas mainais į didžiulę kontribuciją ir susitarė dėl tolimesnių derybų. Naujas susitarimas pagaliau buvo pasirašytas 1585 m.[4]

Antrasis Batoro žingsnis – teisės reforma. Matydamas, kad aukštesnieji karaliaus teismai per pastaruosius penkerius metus beveik neveikė, jis visiškai atsisakė išimtinės monarcho teisės spręsti apeliacines civilines ir kriminalines bylas. Valdovas nurodė Zamoyskiui, dabar jau Karalystės kancleriui, sukurti tokią sistemą, kur sprendžiamoji teisė tektų bajorams. 1578 m. įsteigtas Lenkijos tribunolas ir 1581 m. Lietuvos tribunolas panaikino nuogąstavimus dėl gresiančios karaliaus tironijos ir sutvirtino seimo bei bajorijos bendradarbiavimą palaikant karaliaus interesus.[5]

Permainų įvyko ir karaliaus kariuomenėje. 1578 m. jam pavyko įtikinti seimą patvirtinti naują formuotę – rinktinius pėstininkus (*piechota wybraniecka*). Juos rinko iš karaliaus dvarų valstiečių, po vieną žmogų nuo 20 sklypų. Kiekvieną kareivį turėjo aprengti ir išlaikyti likusios 19 tarnybos išvengusių šeimų. Apginklavo juos muškieto-

mis. Senąsias raitųjų ietininkų (*jazda kopijnicza*) grupuotes pakeitė sparnuotieji husarai, viena iš legendinių XVII a. Europos mūšių laukuose pasižymėjusių karinių formuočių.[6]

Po kariuomenės eilė atėjo Dnepro kazokams. Laikydamiesi toliau nuo valdžios, jie priešinosi menkiausiems bandymams juos kontroliuoti. Pasirinkę totorišką gyvenimo būdą, kazokai vertėsi plėšikavimu. Kai jie palikdavo ramybėje Lietuvą ir Lenkiją, kliūdavo Respublikos kaimynėms. Vis dėlto 1578 m. jie kreipėsi į Batorą, siūlydami jam savo paslaugas bei žadėdami paklusnumą, ir karalius noriai tai priėmė. Imta sudarinėti vardinius kazokų savanorių sąrašus, o už ištikimybės priesaiką jie gaudavo kasmetinį užmokestį, prilygstantį husarų užmokesčiui. Kazokams vadovavo jų pačių atamanas, kuris turėjo laikytis Čerkasų seniūno nurodymų. Ne paslaptis, jog iš jų buvo tikimasi, kad jie savo narsą nukreips prieš Maskvos kunigaikštystę. Tie kazokai, kurie patys savo iniciatyva leisdavosi į avantiūras, būdavo baudžiami be pasigailėjimo. Batoras, nelaukdamas senatorių pritarimo, sultono pasiuntinio akyse nubaudė 30 zaporožiečių, be leidimo įsiveržusių į turkų žemes.[7]

Didikus taip pat reikėjo aptramdyti. Jų tarpusavio vaidai periferijoje buvo virtę tiesiog liga, ir karalius nutarė padaryti galą tolesniam skaldymuisi. Kad pamokytų kitus, jis leido kancleriui nubausti Samuelį Zborowskį. 1574 m. dar Henriko Valua ištremtas, Zborowskis prisiglaudė Transilvanijoje ir rėmė Batorą. Tačiau tai jam nepadėjo, kai jis ėmė vaidytis su savo kaimynais, nors prieš tai karalius pažiūrėjo pro pirštus į jo nelegalų grįžimą Lenkijon. 1584 m. Zamoyskis jį suėmė ir įvykdė mirties bausmę. To paties nusipelnė ir Ivanas Podkova iš Lvovo, kuris tarėsi galįs pats vienas organizuoti žygį į Valakiją; lietuvis Astikas (Ośćik), kuris išdrįso palaikyti išdavikiškus ryšius su Maskvos kunigaikštyste; dar vienas kitas. O ištikimus šalininkus, atvirkščiai, Steponas Batoras dosniai apdovanodavo. Zamoyskis užėmė dvi pagrindines valstybės pareigybes ir vadovavo penkioms ar šešioms seniūnijoms. Lietuvoje karaliaus malone naudojosi Radvilų šeima, kuriai teko visos svarbiausios pa-

saulietinės ir religinės valstybės pareigybės. Karaliaus draugai klestėjo, o priešai drebėjo.

Steponas Batoras parodė didelius sugebėjimus ir finansų srityje. Kai jis įžengė į sostą, ir karaliaus, ir valstybės iždai buvo išeikvoti. Pinigų kalyklos nebedirbo. Per dešimtį metų Batoras beveik padvigubino karaliaus pajamas:

KARALIAUS PAJAMOS (zlotais)		*1576-1577*	*1585-1586*
1. Karaliaus dvarai: nuoma		70 000	74 000
2. Mokestis už arklius ir vežimus (*podwodny*)	karaliaus žemėse	2 500	2 500
3. Mokestis už kariuomenės stovėjimą (*stacyjny*)	karaliaus žemėse	3 000	3 000
4. Karūnavimo mokestis	karaliaus žemėse	9 000	-
5. Muitai ir akcizai:	sausumoje	50 500	65 000
	jūroje	-	44 000
6. Druskos kasyklos Wieliczkoje		28 000	66 000
7. Rusios druskos klodai		14 000	20 000
8. Grafito kasyklos Olkusze		1 400	4 000
9. Karaliaus pinigų kalykla		-	4 000
10. Didžiojo kunigaikščio pajamos (Lietuvoje)		53 000	130 000
Iš viso		231 400	412 500

Turint omenyje, kad kai kurie Respublikos didikai per metus iš savo dvarų gaudavo daugiau kaip milijoną zlotų pajamų ir vien savo dukters kraičiui skirdavo po 100 000 zlotų, karaliaus pajamos buvo iš tiesų menkos. Jų pavyko sukaupti griežtai ir taupiai gyvenant pačiame karaliaus dvare ir sumaniai valdant. Be „kvortos" (*kwarta*) mokesčio, kurį imdavo reguliariajai kariuomenei išlaikyti, Batoro valdymo laikais valstybės gynybai iš viso buvo išeikvota 577 679 zlotai.[8]

Ne mažiau dėmesio buvo skiriama ir valstybės finansams. Seimo nustatytus žemės mokesčius – visi tai žinojo – valstybė sunkiai surinkdavo. Bajorija nuolat reikalavo, kad didikai atsisakytų iš karaliaus nuomojamų žemės plotų, o seimeliai buvo linkę ignoruoti seimo reikalavimus. Net ir esant tokiai padėčiai, Batorui pavyko

išspausti iš didikų valdų kiek galima daugiau. 1577 m. jis užsitikrino iš jų žemės mokesčių dvejiem metams į priekį už tai, kad sutiko mokestį sumažinti nuo 20 iki 15 grašių nuo lano. Tais metais valstybės pajamos tris kartus viršijo karaliaus pajamas:

VALSTYBĖS PAJAMOS (1577; zlotais)

Žemės mokestis (*pobór*) Miestų nuosavybės mokestis (*szoz*) Pagalvės mokestis (*pogłówka*)	tiesioginiai mokesčiai	318 000
Pajamos iš alkoholio		180 000
Prūsijos akcizai		40 000
Akcizai		38 000
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė		103 000
Iš viso		679 000

Didžiausia problema buvo subalansuoti išlaidas su pajamomis. Kai 20 000 samdinių išlaikymas kainavo 1,3 mln. zlotų per metus, – vadinasi, dvigubai daugiau nei valstybės pajamos, – tai apie kokius nors ilgai trunkančius karo veiksmus negalėjo būti nė kalbos. Batoras įsigudrino ir čia rasti išeitį. Pajamų jis gavo iš specialių fondų ir už didelius pinigus teikdamas politines nuolaidas. Vien tik pirmaisiais savo valdymo metais karalius surinko 200 000 dukatų iš Gdansko miesto ir dar 20 000 iš Brandenburgo Hohencolernų už teisę grįžti į Prūsijos kunigaikštystę. Jis palenkė dvasininkiją sumokėti „savanorišką" 33 000 zlotų mokestį, o iš Vokietijos kunigaikščių konsorciumo išplėšė penkis procentus, tai yra apvalią 150 000 zlotų sumą.[9] Kaip paprastai, viską lėmė pasitikėjimas. Valdovui, kuriuo pavaldiniai pasitikėjo, pavyko sutelkti neregėtas pajėgas. Kai karaliaus ir valstybės pajamas dar papildė asmeninės bajorų ir didikų įplaukos, Batoras trumpam pasiekė tai, kas neįmanoma. Respubliką su tuščiu iždu, vos pajėgiančią gintis nuo priešų, jis pavertė stipria jėga.

Svarbiausias Batoro rūpestis buvo rytinė Respublikos kaimynė – Maskvos didžioji kunigaikštystė ir jos didysis kunigaikštis Ivanas IV, vadinamas Rūsčiuoju. Tai nebuvo paprasta valstybė, ir Ivanas nebuvo normalus kaimynas. Ne dėl to, kad Maskva visą amžių ginči-

josi ir konfliktavo su Lietuva dėl Smolensko ar kad Ivanas atnaujino karą Livonijoje per paskutinį tarpuvaldį Respublikoje. Tai buvo įprastinė politika. Ne svarbiausia atrodė ir tai, kad Maskva savo siekiais ir žiaurumu anuomet – ir šiaip žiauriame amžiuje – neturėjo sau lygių. Steponas Batoras nerimavo dėl Maskvos demoniškumo, nes ji ne tik savinosi gretimas kaimynų žemes, bet ir naikino geriausius savo piliečius bei mynė po kojomis pačios Rusijos tradicijas. Ivanas pretendavo į žemes ir titulus, kurie vargu ar katram iš jo pirmtakų bei pačiai kunigaikštystei kada nors priklausė. Toks rusų žemių telkimas apie šią „Trečiąją Romą" Rytų Europoje atrodė lygiai taip pat, kaip, tarkime, jei Vakarų Europoje koks nors airių kunigaikštis būtų mėginęs suvienyti visas keltų žemes: Prancūziją, Ispaniją ir Britaniją, ir valdyti jas iš Dublino, arba koks Frankonijos kunigaikštukas būtų panorėjęs atkurti Karolio Didžiojo Frankų imperiją. Nepasiekiama Renesanso ar Reformacijos įtakos, Ivano Maskva gyveno vadovaudamasi patologiškomis vertybėmis savo uždarame pasaulyje. Deja, 40 metų trukęs nevaldomas barbariškumas nesulaukė atpildo, kaip tai, be abejonės, būtų atsitikę kur nors kitur. Dar baisiau, Ivaną vos ne palankiai vertino tie, kurie su juo nebuvo susidūrę. Bepigu buvo Anglijos karalienei Elžbietai skatinti prekybinius ryšius aplink Šiaurės kyšulį ar Vienoje sau saugiai gyvenančiam imperatoriui siūlyti Maskvai diplomatines sąjungas. Kas kita Lenkijos ir Lietuvos Respublikai. Pasipriešinimas Maskvai tuo metu buvo ir principo, ir išlikimo klausimas. Kai per rinkimus Steponas Batoras žadėjo „ginti krikščioniškąjį pasaulį", tai nereiškė kvietimo kilti į kryžiaus žygį prieš turkus, kurių kultūra jis žavėjosi ir kurių vasalė buvo Transilvanija. Jis kvietė į karą prieš Maskvą.[10]

Karas truko septynerius metus – nuo 1576 iki 1582-ųjų. Iš pradžių Respublika nesugebėjo pasipriešinti pirmajai Ivano agresijai. Tačiau 1577 m. Lietuvos etmonas Mikalojus Radvila Rudasis užėmė Dyneburgą (Daugpilį); 1578 m. Lenkijos kavalerija, pasinaudojusi nakties tamsa, šturmu paėmė Wendeną (Cėsis). 1579 m. Batoras nusprendė kariauti priešo teritorijoje. 22 000 karių – lenkų, lietuvių, prūsų ir vengrų – kariuomenė apgultimi privertė pasiduoti

Polocką. Pietuose kunigaikštis Ostrogiškis įsibrovė į Polesės gilumą. Kitais metais karalius patraukė į šiaurę, link Velikije Lukų, ir atkirto Livoniją nuo Maskvos. Zamoyskis tris savaites brovėsi per neįžengiamus miškus, kol pasiekė ir, apšaudęs sviediniais, paėmė tvirtovę. Vengrai nutiesė tvirtą kelią atgal į Polocką. 1581 m. karo veiksmas vėl pasislinko į šiaurę, sugriauto Novgorodo link. Seimas nubalsavo kariuomenei dvejiem metams skirti du milijonus zlotų su sąlyga, kad tuoj būtų baigtas karas. Tad kol kariuomenė buvo finansuojama, reikėjo pasiekti ženklių rezultatų. Šiam reikalui Batoras prisisamdė prityrusių karių iš užsienio. Jo armijoje buvo keli vokiečių ir škotų būriai, nemažai italų, prancūzų ir ispanų karvedžių. Ivanas skundėsi, kad jį puola „visa Italija". Pagrindinė kliūtis buvo gerai įtvirtintas Pskovas. Miestą juosė dešimties kilometrų siena, o jį gynė apie 7000 kavaleristų, 50 000 pėstininkų; gynybai vadovavo kunigaikštis Ivanas Petrovičius Šuiskis. Miestą Batoro kariuomenė apgulė rugpjūtį. Tuo metu Radvila prisiartino prie caro rezidencijos Staricos ties Volga; lenkų daliniai buvo nuklydę net iki Ladogos ežero. Iki to laiko Maskva buvo netekusi 300 000 žmonių, apie 40 000 buvo atsidūrę lenkų nelaisvėje. Livonija buvo atkirsta iš rytų, švedai, užėmę Narvą, veržėsi iš šiaurės. Gruodžio 1 d. Ivanas paprašė taikos.

Netikėtai kare išryškėjo religinis motyvas, kai Ivano pasiuntinys nuvyko pas popiežių. Jis skundėsi, kad tas „turkų samdinys" ardo krikščioniškojo pasaulio vienybę. Tuoj buvo sureaguota. Prisiminęs savo amžinus planus dėl katalikų ir stačiatikių unijos bei 1439 m. sutartį, kuri taip ir nebuvo įgyvendinta, Vatikanas pasiuntė jėzuitų diplomatą Antonį Possevinį, kad šis ištirtų padėtį. 1581 m. Possevinis susitiko su Batoru Vilniuje, po to išvyko į Maskvą. Ivanas atkreipė dėmesį į jo švariai nuskustą veidą ir pridūrė, kad popiežiui yra labai gerai, nes jį nešioja ant neštuvų. Apie religiją kalbėti jis atsisakė. Krikščionių vienybės sustiprinti nepavyko.[11]

Pskovo apgultį ėmė gaubti legendos. Miestą apsupusioj kariuomenėj buvo 170 000 karių su tarnais. Artėjant šaltai rusų žiemai, jie pasistatė ištisą medinių namelių miestelį su gatvėmis ir net turgu-

mi. Ankstyva sėkmė nebuvo toliau išnaudota. Apgultajame mieste vietinis ginklakalys, vardu Dorofėjus, apsiskelbė buvęs aplankytas Nekaltosios Mergelės Marijos. Ji nurodžiusi vietą, kur pastatyti pabūklą ir patikinusi, kad miestas nežlugs. Nežinomas kronikininkas būsimosioms kartoms taip aprašė įvykių eigą:

Pskovo apgultis prasidėjo 7089 metais, rugpjūčio mėnesio 18 dieną, per šventuosius kankinius Frolą ir Laurentiją. Tądien lietuviai pradėjo keltis per upę ir pasirodė prie miesto su savo būriais [...] Pats karalius atvyko prie Pskovo. To paties rugpjūčio mėnesio 26 dieną, per šventuosius kankinius Adrianą ir Nataliją, šis vyras, Lietuvos karalius, prislinko visai arti su savo gausiomis jėgomis, kaip šernas, išpuolęs iš tankumyno [...].[12]

Po to „išdidusis Lietuvos karalius Steponas" perleido vadovavimą „piktaširdžiui ir dar išdidesniam lenkų kancleriui" Zamoyskiui.

1582 m. sausio 15 d., Jam Zapolske, dalyvaujant Posseviniui, buvo pasirašyta taika, nors apgultis dar tęsėsi. Maskva atsisakė Livonijos, taip pat Polocko, Veližo ir Usviato. Pskove atšiauri žiema tiesiog mirtinai sušaldė kavaleristus balnuose, bet Zamoyskis tol nesitraukė, kol caro pasiuntiniai neatvyko atiduoti Livonijos pilių raktų. Vasario 4 d. jis išvyko į Dorpatą (Tartu), ir iš ten po 24 okupacijos metų paleido Maskvos įgulą. Lenkams tai atrodė didelė pergalė. O Pskovo kronikininkui miesto apgulties pabaiga atrodė kaip Dievo įsikišimas:

Taip per didžią ir neapsakomą Šventosios Trejybės malonę, mūsų pagalbininkų ir rėmėjų iš visos Kristaus šeimos dėka, per šventąsias dangiškąsias jėgas; per maldas ir didžiųjų stebukladarių užtarimą, tarp jų ir garsėjančio stebuklais Nikolajaus, per aušrą regėjusio Šventosios Trejybės viziją; Dievo globojamo Pskovo miesto įkūrėjų ir gynėjų dėka, visos Rusijos tikėjimo vadovų, stačiatikių caro, kilmingojo didžiojo kunigaikščio dėka; per tikrai tikinčios, Dievą mylinčios didžiosios kunigaikštienės Olgos, pakrikštytos Elena, ir jos šventojo anūko, ištikimai tikinčio didžiojo kunigaikščio Gavrilo Vsevolodo maldas, mūsų kunigo tėvo Efrosino ir Pskovo stebukladarių maldas; mūsų Dievo caro, pamaldžiojo didžiojo kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus, Kristaus mylimojo, globojančio visos Rusijos žemes dėka; iš tiesų per visus Dievo padarytus stebuklus, Dievo miestas kartu su visais savo gyventojais buvo išgelbėtas nuo Lietuvos karaliaus ir visos jo kariaunos.

Po to vasario ketvirtą dieną lenkų etmonas ir kancleris išvyko su visa savo svita į Lietuvos žemes. Pskovo miesto vartai atsidarė. O aš, išdėstęs pasakojimą su visomis smulkmenomis, jį baigiu.[13]

Taip maskvėnai džiaugėsi sunkia Respublikos kariuomenės nesėkme ties Pskovu.

Batoro triumfas greitai išblėso. Aptramdęs Maskvą, jis ėmė svajoti apie didžiules sąjungas, apimančias visą žemyną. 1583 m. jis pasiūlė carui prisidėti prie kryžiaus žygio prieš Krymą. 1584 m. kūrė planus apie žygį į Konstantinopolį, o po Ivano mirties – apie Lenkijos, Lietuvos, Vengrijos ir Maskvos kunigaikštystės sąjungą. Seimui tai nepadarė įspūdžio. Paskutinis 1585 m. seimas buvo nutrauktas dėl nesibaigiančių ginčų Zborowskio reikalu, taip nieko ir nenubalsavęs dėl mokesčių. Karalius jautėsi nusivylęs. 1585 m. gegužės 15 d. Niepołomicuose, kur jis glaudėsi, kad būtų toliau nuo žmonos ir dvariškių, Batoras parašė testamentą, kuriame plūdo lenkus už jų nedėkingumą ir palankiai atsiliepė apie savo gimtąją Transilvaniją. Beveik metus jį kankino tokia prislėgta nuotaika, o 1586 m. gruodžio 12 d. jis staiga mirė Gardine, net neatlikęs išpažinties. Buvo įtariama, kad jį nunuodijo.

Batoro reputacija nebuvo tokia jau nepriekaištinga. Jis pasižymėjo kaip Ivano Rūsčiojo tramdytojas, bet vėliau daugelis ėmė jį patį vadinti tironu. Batoro laimėjimai buvo daugiausia asmeniniai. Tik dėl stipraus charakterio jis sugebėjo primesti Respublikai savo valią ir šiaip taip stūmė girgždančią valstybės mašiną į priekį. Vis dėlto dauguma jo nuopelnų buvo trumpalaikiai. Sulig Stepono Batoro valdymo pabaiga, vos tik karaliaus kūnas buvo nuleistas į puikų kapą Krokuvoje, Respublika vėl niurktelėjo į tą patį chaoso liūną, koks buvo tuomet, kai jis pradėjo valdyti.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

VAZOS
Ryšiai su Švedija
(1587-1668)

Švedija, žvelgianti į Lenkijos ir Lietuvos valstybę per Baltijos jūrą, keletu aspektų buvo panaši į savo pietinę kaimynę. Ji taip pat buvo dviguba valstybė, kurią sudarė Švedija ir Suomija – iš pradžių jos buvo susijungusios asmenine, vėliau konstitucine unija. Šalies visuomenėje dominavo galinga kilmingų šeimų klasė, kurios stiprus ekonominis ir politinis pagrindas buvo platūs dvarai. Monarchija ten buvo gana silpna ir viduramžiais su kitomis šalimis nuolat sudarydavo įvairias dinastines sąjungas. Kalmaro unija su Danija ir Norvegija pasibaigė 1523 m., kai Gustavas Eriksonas I iš Vazų dinastijos įkūrė vien tik Švedijos monarchiją. Nuo tada valdžios pasiskirstymas buvo labai nepastovus, bajorų parlamentas siekė kontroliuoti rinkimus bei karaliaus veiksmus ir neleido stiprėti karaliaus valdžiai. Greitai plito protestantizmas, ypač tarp kilmingųjų, ir, kaip ir Anglijoje, karaliaus iniciatyva buvo įkurta nacionalinė Bažnyčia. XVI a. 8-ajame dešimtmetyje Romos bažnyčia dėjo visas pastangas atsinaujinti. Jėzuitai vylėsi, kad, kaip ir Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, jiems pavyks sustabdyti protestantizmo plitimą šiaurėje. 1580 m., kai Possevinis buvo paskirtas atstovauti popiežiui Lenkijoje ir Maskvoje, jis ką tik buvo grįžęs iš Stokholmo, kur trejus metus vadovavo *Missio Suetica*.

Tuo pat metu brendo sąlygos ir rimtam konfliktui. Lenkijos ir Švedijos santykiai buvo pakankamai artimi, kad tarp jų prasidėtų lenktyniavimas. Jėgų išsidėstymas apie Baltijos jūrą greitai keitėsi.

Švedijoje vis labiau įsigalėjo dinamiškos ekspansijos politika. Jai buvo lemta ateity sukurti vieną iš didžiausių armijų istorijoje, o tuo metu ji jau turėjo 100 karo laivų. Tad natūralu, kad ji siekė *Dominium Maris Balticae* – vykdė tokią politiką, kad Baltijos jūra taptų Švedijos ežeru. Lenkijos ir Lietuvos valstybė, priešingai, laikėsi visiškai pasyviai, nes turėjo galybę rūpesčių savo žemėse. Respublikai priklausė turtingiausias Baltijos uostas Gdanskas ir ilga pietinė jūros pakrantė, kuri švedams būtų pravertusi kaip pagrindas kištis į žemyno teritorinius reikalus. Strateginė jos reikšmė buvo akivaizdi. Prūsijos kunigaikštystėje protestantai Hohencolernai galėjo pasinaudoti savo pleišto padėtimi, kad nusikratytų Lenkijos siuzereniteto. Livonijoje vykstantis daugiašalis karas, kuris davė impulsą daugybei vietinių grupuočių sukilti prieš Danijos, Lenkijos, Maskvos ir Švedijos globą, neišvengiamai vedė prie ginkluotų švedų ir lenkų susidūrimų. Neliko nuošaly ir religija. 1585 m. Rygos piliečiai, nepatenkinti lenkų valdžia ir ypač katalikiškojo Grigaliaus kalendoriaus įvedimu, sukilo ir paprašė Švedijos karaliaus globos. Kadangi Švedijoje katalikybės padėtis smuko, o Lenkijoje ir Lietuvoje ji klestėjo, augo įtampa. Bet svarbiausia priežastis buvo pačiuose Švedijos Vazų, kurie nuo 1562 m. buvo glaudžiai susiję su Jogailaičiais, rūmuose kilusios problemos.

Vazų rūmus draskė nesutarimai. Keturi Gustavo I sūnūs buvo visiškai skirtingų charakterių, o jų šalininkai pešėsi tarpusavyje. Erikas XIV, žmogžudys maniakas, 1568 m. buvo nušalintas nuo sosto, o vėliau nunuodytas. Jonas, Suomijos kunigaikštis, buvo mokslininkas ir teologas. Karolis, Södermanlando kunigaikštis ir Stokholmo valdovas, buvo protestantų bajorų šalininkas. Magnus, Rytų Gotlando kunigaikštis, buvo nužudytas kartu su Eriku. Eriko vieton 1569 m. išrinktas Suomijos kunigaikštis (tapęs karaliumi, gavo Jono III vardą) greitai perėjo katalikų pusėn. Jono žmona karalienė Kotryna Jogailaitė, Lenkijos Žygimanto Augusto sesuo, buvo uoli katalikė. Jos kraitis – motinos Sforzos palikimas – buvo įšaldytas Neapolyje, bet tikėtasi jį atgauti per katalikų įtaką su popiežiumi ir Ispanijos karaliumi priešakyje. Eriko įsakymu pirmuosius ketve-

rius savo vedybinio gyvenimo metus ji kartu su vyru praleido Gripsholmo kalėjime, kur 1566 m. gimė jų sūnus Zigmantas. Kotryna turėjo didelę įtaką religijos reikalams. 1576 m. jos raginamas Jonas įvedė naują ekumeninę liturgiją, kuri jungė Tridento susirinkimo patvirtinto katalikybės modelio ir švediškojo liuteronizmo elementus, o 1578 m. Possevinio buvo slapta priimtas į Romos tikėjimą. Patekęs į keblią padėtį gimtojoje šalyje, suktis iš jos tegalėjo tik pasinaudodamas ryšiais su Lenkija. Per dvejus rinkimus Lenkijoje (1573 ir 1575 m.) jam nesisekė, tačiau trečiąjį kartą, 1587 m., Jonas suorganizavo pergalę savo sūnaus ir įpėdinio Zigmanto labui. Nors Jono III palikuonys prarado Švedijos sostą, užtat Lenkijos ir Lietuvos Respublikos soste jie išbuvo 81 metus. Zigmantą jame paeiliui pakeitė du jo sūnūs – Vladislovas (1632-1648) ir Jonas Kazimieras (1648-1668).[1]

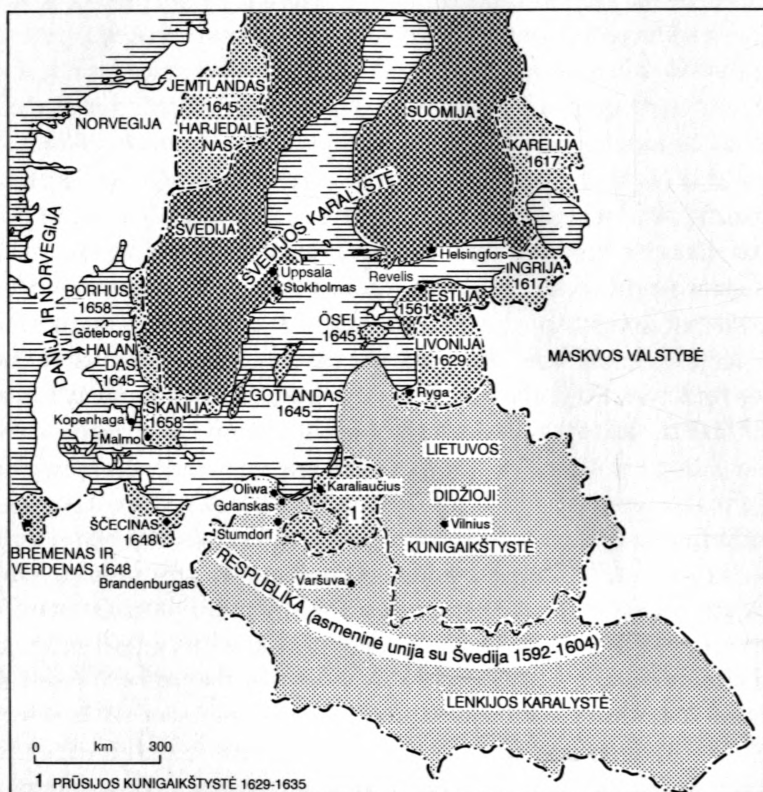
1587 m. Lenkijos karaliaus rinkimai pasižymėjo tomis pačiomis blogosiomis savybėmis kaip ir dveji ankstesni rinkimai: jie buvo dvigubi, be to vėl išrinktas kandidatas, kuriam labiau rūpėjo jo tėvynės, o ne Respublikos reikalai. Prasidėjo nesibaigiančios rietenos ir vidaus karai iš pradžių Lenkijoje, vėliau Švedijoje bei nepaliaujami ilgiausi abiejų valstybių tarpusavio karai.[2] Lenkijoje Zigmantą rėmė „Juodųjų" frakcija, taip pavadinta todėl, kad po Batoro mirties dėvėjo juodus gedulo drabužius. Vadovaujami Zamoyskio ir vyskupo Karnkowskio, kuris dabar buvo primas, jie iš paskutiniųjų siekė užkirsti kelią Habsburgų kandidatui. Vis dėlto Habsburgai labai savimi pasitikėjo. Palaiminti popiežiaus ir žarstydami Ispanijos pasiuntinio Guilleno de San Clemente'o tam reikalui duotą auksą, jie tikėjosi erchercogo Maksimiliano, imperatoriaus Rudolfo II brolio, pergalės. Kai dėl sąmyšio elekcinis seimas buvo nutrauktas, Habsburgai griebėsi ginklų. Zamoyskis to ir laukė. Atrėmęs ir nustūmęs austrus nuo Krokuvos vartų, jis puolė strimgalviais į Gdanską atlydėti apstulbusio Zigmanto Vazos į jo karūnavimą karaliumi. Tai įvyko gruodžio 27 d. Ateinančiais metais Byczynoje (Pitschen), Silezijoje, jis įkalino Maksimilianą ir nepaleido tol, kol Viena neatsisakė visų pretenzijų į Lenkijos sostą. Praktiškai Zamoyskio kampanija buvo sėkminga, tačiau netrukus jis dėl to pasigailėjo.

Zigmantas tapo susipynusių aplinkybių, nepriklausančių nuo jo valios, auka. Būdamas švedas, didžiojo Gustavo Eriksono anūkas, jis daug tikėjosi iš savo švediškos įpėdinystės. Būdamas lenkų jėzuitų mokinys, aistringas katalikas, jis suprato, kad Lenkija gali suvaidinti svarbų vaidmenį atverčiant Šiaurės Europą į katalikybę. O būdamas pareigingas savo motinos Jogailaitės sūnus, jis išklausė savo tetos Onos, Batoro našlės, maldavimų siekti Lenkijos sosto jos labui. Vėliau paaiškėjo, kad visi tie interesai buvo sunkiai suderinami. Švedijoje, dar prieš išplaukdamas į Gdanską, Zigmantas pasirašė Kalmaro statutą, kuris gynė protestantų Bažnyčią ir parlamentą nuo bet kokių pokyčių, galimų dėl būsimos karalysčių sąjungos. Atvykęs į Lenkiją Zigmantas, nors ir bandė protestuoti per ceremoniją Oliwos vienuolyne, buvo priverstas prisiekti, kad laikysis *pacta conventa* ir Varšuvos konfederacijos sąlygų. Per karūnacinį seimą karalius piktai stebėjo, kaip bajorai pradėjo vartoti naują terminą *lèse-majesté*, kuris aiškiai reiškė žodinį įžeidimą. Nuo tol jis galėjo būti ir buvo nebaudžiamai šmeižiamas. Zigmantas ypač piktinosi Zamoyskiu, vadinusiu jį „mūsų nebyliuoju vaiduokliu iš Švedijos". Zamoyskio laikysena Habsburgų atžvilgiu ir jo planai kaip galima labiau apriboti karaliaus valdžią buvo skatinami asmeninių interesų. 1588 m. Lietuvoje Zigmantui teko pasirašyti trečiąjį Lietuvos Statutą, kuris prieštaravo Liublino unijai, tačiau tai buvo neišvengiama kaina už tai, kad Didžiosios Kunigaikštystės didikai jį priimtų. Tad nieko nuostabaus, kad jis galvojo apie atsistatydinimą. 1589 m. Zigmantas derėjosi su Viena, norėdamas parduoti Lenkijos sostą erchercogui Ernestui už 400 000 auksinų. Revelyje (Taline) jis susitiko su tėvu ir pranešė apie savo artėjantį sugrįžimą į Švediją. Tačiau to padaryti jam nebuvo lemta. Švedijos diduomenė davė suprasti, kad puikiausiai apsieis ir be jo, ypač po to, kai jis vedė Habsburgų erchercogytę Oną. Po Jono III mirties 1593 m. Zigmanto Švedijoje laukė toks pats pažeminimas kaip ir Lenkijoje.

Švedijos įpėdinystės ginčai užsitęsė dešimtį metų. Atvykęs į Stokholmą su jėzuitų ir nuodėmklausių palyda bei popiežiaus nuncijumi Germanicu Malaspina, Zigmantas pamatė, kad opozicija užbė-

go jam už akių. Švedijos Bažnyčios Susirinkimas iš anksto buvo nusprendęs priimti „Augsburgo konfesiją" ir Liutherio katekizmą, o kalvinizmą ir cvinglizmą laikyti erezija. Perkrikštui katalikui čia nebuvo vietos. Per karūnavimo iškilmes – Zigmantą Uppsalos katedroje karūnavo Stregnaso protestantų vyskupas – jo padėtis priminė Henriko Valua išbandymus Krokuvoje prieš dvidešimtį metų. Zigmanto dėdė kunigaikštis Karolis įsikišo į ceremoniją ir pareikalavo, kad duodamas priesaiką karalius laikytų visus tris pirštus tiesiai. Jis atsisakė atsiklaupti prieš naująjį monarchą ir metė savo kunigaikščio karūną prie karaliaus kojų kaip atviro paniekinimo ženklą. Po penkis mėnesius trukusių bevaisių ginčų bei keleto incidentų tarp lenkų bei transilvanų sargybinių ir Stokholmo piliečių, Zigmantas pabėgo, palikęs du regentus – kunigaikštį Karolį ir aristokratų Tarybą.[3] Parvykęs į Krokuvą, karalius sužlugdė rezgamus planus organizuoti naujus rinkimus. Ko tik jis ėmėsi, atrodė, visur jam buvo lemta pralaimėti. 1598 m. valdovas į Švediją grįžo jau su kariuomene, bet nieko nepešė. Per pirmąjį susidūrimą prie Stangebro jis įsakė savo pergalingiems būriams susiturėti nuo brolžudiškų skerdynių. Per antrąjį susidūrimą su švedais prie Linköpingo karaliaus kavalerija atsisakė pulti. Dabar Zigmantas visam laikui paliko Švediją. 1599 m. jis buvo oficialiai nušalintas nuo Švedijos sosto. Kunigaikštis Karolis pamažu atsikratė visais, kurie liko ištikimi teisėtam karaliui, o 1604 m., padedamas parlamento, suorganizavo savo paties rinkimus. Tapęs karaliumi Karoliu IX, jis oficialiai pradėjo protestantiškąją Vazų liniją, XVII a. išgarsėjusią visoje Europoje. (Žr. diagr. F., p. 174-175.) Ilga kova dėl Švedijos sosto neišvengiamai atstūmė nuo Zigmanto daugelį jo šalininkų Lenkijoje. Kad ir kokios politikos jis ėmėsi ateityje, lenkai į jį žiūrėjo kaip į valdovą, kuriam labiau rūpi Švedijos, o ne Lenkijos reikalai. Jau vien dėl šios priežasties Zigmanto reputacija Lenkijoje niekuomet nebuvo gera. (Žr. žem. 17.)

Šiaip jau ir Zigmantas, ir abu jo sūnūs pasirodė esą sumanūs valdovai. Jie nebuvo novatoriai, tačiau nebuvo ir fanatikai ar despotai. Be abejonės, jie klydo, bet daugelis anuometinių Respublikos bėdų kilo ne tiek dėl blogo valdymo, kiek dėl politinės sistemos nelank-

17 žemėlapis. Vazų valdos (apie 1600)

stumo. O kokie trys dešimtmečiai iki Lenkiją sukrėtusio Bogdano Chmelnickio sukilimo 1648 m., kai visa kita Vidurio Europos dalis buvo siaubiama nelaimių, Lenkijos ir Lietuvos Respublika buvo įsitvirtinusi didžiausiame plote per visą savo istoriją ir kaip niekada jautėsi turtinga bei saugi.

Religijos reikaluose vengta kraštutinumų. Kaip ir Batoras, Zigmantas buvo uolus katalikas ir kontrreformacijos šalininkas. Jo sūnus Jonas Kazimieras kurį laiką priklausė Jėzaus draugijai ir tapo kardinolu. Katalikams buvo teikiama pirmenybė tiek karaliaus dvare, tiek dalijant valstybės pareigybes. Nemažai didikų sugrįžo prie Romos tikėjimo. Pažiūros, kurioms toną davė Skarga, buvo entuziazmo, o ne prievartos padarinys. Klestėjo įvairių pakraipų sektos, nors 1630 m. seimo potvarkiuose buvo galima įžvelgti ir šiokių tokių netolerancijos atgarsių. Kalvinistai, liuteronai ir žydai išlaikė savo privilegijas. Po 1596 m. Bresto unijos stačiatikių bendruomenėje prasidėję kivirčai buvo numalšinti 1632 m. kompromisu.

Svarbiausias socialinis šio laikotarpio bruožas tas, kad ypač klestėjo didikai. Zamoyskis, pradėjęs savo karjerą kaip bajorų demokratijos šauklys, ilgainiui pasidarė galingas, bet nepaklusnus karaliui asmuo. Tokie pat stiprūs Lietuvoje buvo Radvilos. Didikų įtaką sustiprino 1589 m. prasidėjusi ordinacijų banga. Ji apėmė beveik visas Respublikos sritis. Po Zamoyskio mirties 1605 m. ir 1606-1609 m. Zebrzydowskio rokošo, kurį paskatino didžiojo kanclerio intrigos, valstybės vidaus politika aprimo. Tik seimą, seimelius ir teismus vis labiau kontroliavo didikai. Nepriklausomų bajorų ir miestiečių balsas buvo užgožtas, o valstiečių dejonės užgniaužtos. Įstatymų socialiniais klausimais leidyba, buvusi tokia aktyvi XVI a., beveik sustojo.

Ūkio raidą stabdė keletas neišsprendžiamų blogybių. Pirmoje XVII a. pusėje tiek Baltijos prekyba, tiek apskritai prekyba ir miestų gyvenimas buvo pasiekę zenitą, bet gaunami pelnai skirstyti labai nevienodai. Bajorų prabanga kirtosi su vis didesniu valstiečių skurdu. Atskirų miestų, ypač Gdansko, turtingumas tik paryškino didėjantį chaosą karaliaus ir valstybės finansuose. Kasmet krito pini-

gų vertė, augo kainos. 1576 m. vidutinė jaučio kaina buvo 4 zlotai, o 1660 m. – 30 zlotų. Mažėjo pajamos, surenkamos iš mokesčių, – tiek pačia pinigų suma, tiek jų verte. Paskutiniaisiais Zigmanto valdymo metais beveik pusės valstybės mokesčių nepavyko surinkti laiku, taigi jie ir negalėjo būti panaudoti tam, dėl ko buvo pakelti. 1629 m. senosios mokesčių – nuo kiekvieno lano – sistemos panaikinimas sukėlė rimtų sunkumų. Naujas sodybos (*podymny*) mokestis, lygus 15 grašių „nuo kamino" kaime ir 1-3 zlotams – mieste, prislėgė kiekvieną namų ūkį, nepriklausomai nuo jo nuosavybės dydžio ar pajėgumo išsimokėti. Stambiųjų žemvaldžių įnašas į iždą sumažėjo, o vargingųjų – smarkiai padidėjo. Pajamos trumpam pakilo 60 procentų, bet vėliau nebegalėjo susilyginti su augančiomis išlaidomis. Per tolesnius trisdešimtį metų seimas buvo priverstas pakelti mokesčius beveik penkiolika kartų. Iki 1661 m. nuo buvusių 185 grašių jie išaugo iki 25 zlotų per metus.

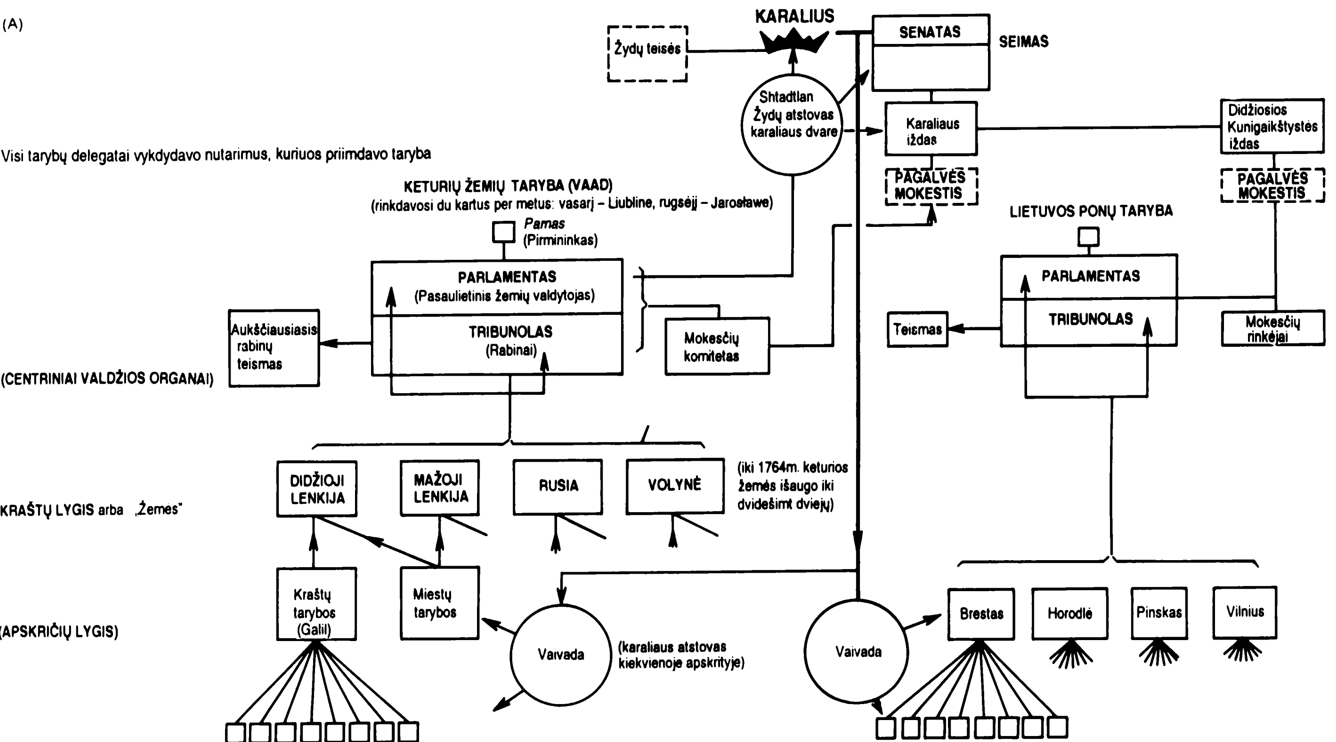
Respublikoje labai sustiprėjo žydų bendruomenė – tuometinė jų gerovė ir padėties visuomenėje saugumas niekada vėliau nebuvo pranokti. Buvo įtvirtinti žydų autonomijos principai, jie turėjo savo atskiras institucijas. (Žr. diagr. L.) 1580 m. žydų tribunolą Liubline pakeitė Keturių žemių taryba – aukščiausiasis įstatymų leidybos ir teisingumo organas, gyvavęs beveik du šimtus metų. Šiek tiek vėliau įkurta pavietų (apskričių) taryba atstovavo Didžiosios Kunigaikštystės bendruomenėms. 1592 m. Zigmantas iš naujo patvirtino visas žydų privilegijas. Imigracija ir natūralus gyventojų prieaugis pagausino žydų bendruomenę – 1648 m. joje buvo apie 450 000 žmonių; tai sudarė 4,5 procento visų gyventojų. Žydai išplėtė savo tradicinę veiklą, pradedant bankininkyste bei pinigų skolinimu ir baigiant įvairiausia prekyba bei gamybos organizavimu. Jie gavo teisę steigti savo amatininkų gildijas, nes iki tol tai galėjo daryti tik nežydai. Svarbiausia, jie pamažu kėlėsi iš miestų, kur gyveno tradiciniuose savo kvartaluose, į kaimus – jų ėmė rastis tolimiausiuose užkampiuose. Tarnaudami bajorijai, žydai pirmieji apgyveno pietrytines žemes, ypač Ukrainą, ir prisidėjo prie jų ekonominės plėtros. Deja, ši sėkmė nebuvo be trūkumų. Dėl smarkiai padidėjusio

gyventojų skaičiaus kai kurių vietovių bendruomenės pasijuto perpildytos. Nuolatinė imigracija kėlė jų nepasitenkinimą, nes jos jautė pavojų savo tapatybei. Ne mažiau nepatenkinti buvo ir patys tų bendruomenių žydai. Kaip matyti iš 1595 m. Krokuvos žydų bendruomenės dekreto, vyresnieji darė viską, kad suvaržytų imigraciją ir atbaidytų atvykėlius:

Tas, kuris, neturėdamas laikino apsigyvenimo teisės (*hazaqah*), bandys įsikurti čia be vyresniųjų ar kahalo sutikimo ir apsigyvens žydų kvartale ar kur nors kitur Kazimierze, Krokuvoje, Kleparze ar Stradome arba rajonuose, priklausančiuose šioms vietovėms, nesvarbu, ar tai vyras, ar moteris, našlys ar našlė (nepriklausomai nuo jų mirusio sutuoktinio teisių), bus atskirti nuo visų Izraelio šventenybių ir nuo šio bei ano pasaulio, jų vaikai nebus apipjaustomi, o patys nebus laidojami žydų kapinėse. Jei, nieko nepaisydamas, toks žmogus vis tiek bandys apsigyventi čia, žydų kvartale, nė vienas savininkas nepriims jo į savo namus, nes ir jam grės ta pati bausmė ir dar reiks sumokėti 30 guldenų valdžiai, 15 – labdarai, o namą konfiskuos bendruomenė.[*4]

Pietinėse ir rytinėse apskrityse žydų verslininkai leidosi įtraukiami, savo pačių bėdai, į nuomos sistemą, kuri leido žemvaldžiams išnuomoti savo dvarus valdytojams tarpininkams. Ši sistema atitiko stambiųjų didikų, negyvenančių savose žemėse žemvaldžių ir nusigyvenusių bajorų, kurie neturėjo noro patys valdyti savo dvarų, interesus. Atidavę savo žemes į nuomininkų rankas, dvarų savininkai galėjo, kada įsigeidę, pakelti nuomą, kad turėtų nuolatinių pajamų savo išlaidoms bei nukreiptų nuo savęs valstiečių nepasitenkinimą. Tuo tarpu nuomininkui tekdavo ne tik ekonomiškai tvarkyti dvarą, bet ir prisiimti visas su tuo susijusias feodalo teises, pareigas ir jurisdikciją. Būdingame tokio pobūdžio 1594 m. susitarime smulkmeniškai išvardijamos visos sąlygos:

Kunigaikštis Piotras Zabrzeskis išnuomoja visas savo valdas [...] Krzemienieco rajone, įskaitant Krzemienieco senamiestį ir naujamiestį, Naująjį Zbaražą ir Kolsecą su visomis sodybomis, priklausančiomis šioms žemėms, kartu su visais kilmingais bajorais, miestiečiais ir šių miestų bei kaimų baudžiauninkais [...] visomis jų skolomis, įsipareigojimais ir privilegijomis, kartu su nuomomis, smuklėmis, duoklėmis, kūdromis, malūnais ir iš jų gaunamo-

(A)
Visi tarybų delegatai vykdydavo nutarimus, kuriuos priimdavo taryba
(CENTRINIAI VALDŽIOS ORGANAI)
KRAŠTŲ LYGIS arba „Žemės"
(APSKRIČIŲ LYGIS)
Žydų teisės
KARALIUS
Shtadtlan Žydų atstovas karaliaus dvare
SENATAS
SEIMAS
Karaliaus iždas
PAGALVĖS MOKESTIS
Didžiosios Kunigaikštystės iždas
PAGALVĖS MOKESTIS
LIETUVOS PONŲ TARYBA
PARLAMENTAS
TRIBUNOLAS
Teismas
Mokesčių rinkėjai
KETURIŲ ŽEMIŲ TARYBA (VAAD)
(rinkdavosi du kartus per metus: vasarį – Liubline, rugsėjį – Jarosławe)
Pamas (Pirmininkas)
PARLAMENTAS (Pasaulietinis žemių valdytojas)
TRIBUNOLAS (Rabinai)
Aukščiausiasis rabinų teismas
Mokesčių komitetas
DIDŽIOJI LENKIJA
MAŽOJI LENKIJA
RUSIA
VOLYNĖ
(iki 1764m. keturios žemės išaugo iki dvidešimt dviejų)
Kraštų tarybos (Galil)
Miestų tarybos
Vaivada
(karaliaus atstovas kiekvienoje apskrityje)
Vaivada
Brestas
Horodlė
Pinskas
Vilnius

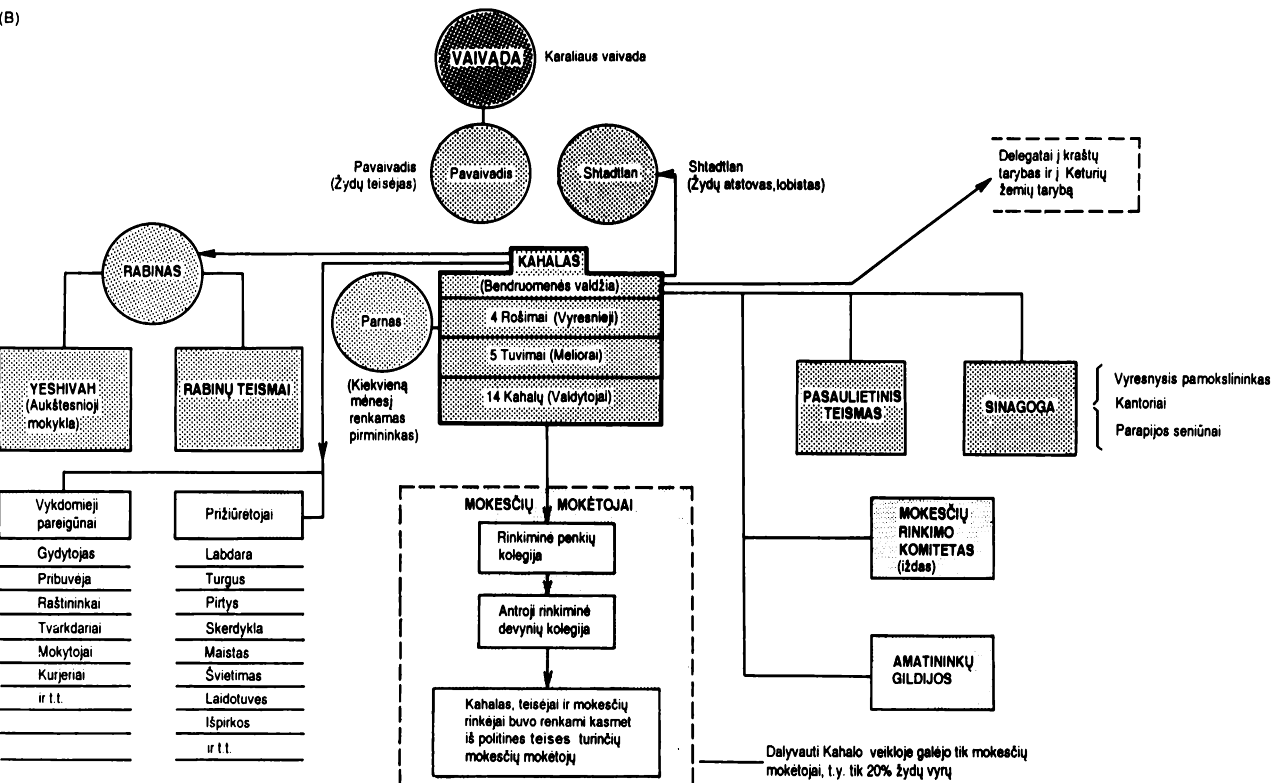

Diagrama L. Žydų autonomijos organai (apie 1550 –1764)

mis pajamomis, dvarais, įvairiomis tų vietovių bajorų, miestiečių ir baudžiauninkų mokamomis dešimtinėmis, kartu su visomis kitomis pajamomis ponui Mikołajui Wransowicziui ir Mendzibožo žydui Efraimui už 9000 lenkiškų zlotų trejiems metams.[5]

Tokiu būdu žydas nuomininkas tapdavo ištisų rajonų vietos žmonių gyvenimo ir mirties savininku ir, neturėdamas nieko, tik trumpą valdymo laiką, bei žiūrėdamas savo naudos, neatsispirdavo pagundai nulupti nuo laikinų pavaldinių paskutinį kailį. Bajorų dvaruose naujasis savininkas stengdavosi skirti savo giminaičius bei savo tikėjimo žmones vadovauti malūnams, alaus darykloms, o ypač smuklėms, kur pagal tradiciją buvo leidžiama gerti valstiečiams. Bažnytiniuose dvaruose nuomininkas rinkdavo visus bažnyčios mokesčius; stovėdamas prie bažnyčios durų, jis imdavo dešimtinę ir mokestį už vaikų krikštijimą, santuokas ir laidotuves. Seniūnijų dvaruose jis būdavo nelyginant karaliaus atstovas – rinkdavo duoklę, mokesčius, teismo išlaidas ir vykdė savo pareigas su karaliaus pareigūno orumu. 1616 m. daugiau kaip pusė Karalystės dvarų Ukrainoje buvo žydų nuomininkų rankose. Kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis pagarsėjo tuo, kad jo dvarus valdė 4000 žydų nuomininkų. Padarinių laukti ilgai nereikėjo. Visa žydų bendruomenė užsitraukė nepelnytą pyktį, kurio kaltininkai buvo veikliausi jos atstovai. Žydai tapo socialinio ir ekonominio išnaudojimo simboliu. Tai, kad jie dėjosi su didikais į šitą „išnaudotojišką sąjungą", ir buvo svarbiausia priežastis tos bausmės, kuri ne kartą ištiko juos vėliau, ypač 1648-1655 m. ir 1768 m. Kol kas tvyrojo ramybė. Klestėjo žydų mokslas. Tokių milžinų kaip Saliamonas Luria (1510-1573), Mozė Iserlesas (1510-1572) ar Mordecai Japkė darbai įkvėpė turtingą talmudinės, kabalistinės ir populiariosios jidiš literatūros tradiciją. Žydų švietimas ir raštingumas buvo kur kas aukštesnio lygio nei to meto bajorų ir miestiečių luomų apskritai.

Valstybės raida Zigmanto laikais visai sustojo. Taip ir nepavyko pažaboti kraštutinio bajorijos nusiteikimo reikalauti dar didesnių laisvių. Didysis 1606-1609 m. rokošas parodė, kad valstybėje padėtis be išeities. Karalius nieko nesugebėjo padaryti, kad sustiprintų

savo valdžią, nebuvo išspręstas ir įpėdinystės klausimas. Nors Zamoyskiui nepavyko apriboti paveldėjimo teisių iki kelių atskirų kandidatų, bet ir *vivente rege* įvedimo pastangos nuėjo veltui. 1632 ir 1648 m. rinkimai buvo niekuo neįsimintini. Aukštieji valstybės pareigūnai ėjo savo pareigas iki gyvos galvos. Finansai išliko bajorų rankose.

Šiokių tokių pakeitimų buvo padaryta kariuomenėje. Nors tradiciškai suformuota kavalerija sugebėjo laimėti keletą mūšių, ypač ties Kirchholmu 1605 m. ir ties Klušinu 1610 m., bet pranašesnės švedų formuotės privertė ir lenkus perorganizuoti savo kariuomenę, kad padidėtų jos puolamoji galia. 1618 m. *kwarta* mokestis buvo padidintas dvigubai, nes reikėjo išlaikyti patobulintą artileriją, kuri 1637 m. buvo suformuota kaip atskira kariuomenės rūšis, turinti savo vadą. Kariuomenė buvo padalyta į dvi formuotes. Į vieną, vadinamąją „nacionalinę", formuotę įėjo husarų, kazokų ir totorių būriai. Jie buvo renkami iš asmeninės didikų palydos bei pačių bajorų – „ginklo brolių". Kitą, „svetimšalių", formuotę sudarė pėstininkų, dragūnų ir sunkiosios kavalerijos būriai. Į šiuos buvo imami savanoriai „būgno kvietimu"– vadai, kurie juos surinkdavo, patys išlaikydavo ir apginkluodavo karius. Gerokai padaugėjo pėstininkijos – tradicinius jos „vengriškojo stiliaus" pulkus, ginkluotus muškietomis ir alebardomis, papildė nauji, didesni, „vokiškieji" muškietininkų ir ietininkų pulkai. Taikos metu reguliariąją armiją sudarė karališkoji sargyba, rejestriniai, t. y. užsiregistravusieji, kazokai ir *kwarciane* – maždaug apie 12 000 karių. Karo atveju šį skaičių nesunkiai buvo galima padidinti keturis kartus. Daug padirbėta stiprinant tvirtoves: Zamośćėje įrengtos itališko tipo fortifikacijos, Gdanske, Broduose ir Wiśnicze – olandiškos; Kudake prie Dnepro darbavosi prancūzų inžinierius Beauplanas. Klestėjo karo teorijos mokslas, susijęs su tokiais vardais kaip dell'Aqua, Freytagas ir Siemienowiczius. Tuometinė karo vadų karta buvo pati geriausia Respublikos istorijoje – Karalystės etmonas nuo 1613 m. Stanisławas Żółkiewskis (1547-1620), Lietuvos etmonas nuo 1605 m. Jonas Karolis Chodkevičius (1560-1621), Karalystės karo lauko et-

monas nuo 1618 m. ir didysis etmonas nuo 1632 m. Stanisławas Koniecpolskis (1593-1646), Stefanas Czarnieckis (1599-1665).[6] Karališkasis laivynas, niekada neturėjęs didelės reikšmės, 1641 m. buvo panaikintas.[7]

Nepavyko visiškai prijaukinti Dnepro kazokų. Nors Batoras įsteigė valstybei tarnaujančių kazokų būrius, šie ir toliau leisdavosi į plėšikiškus žygius ne tik po Ukrainą, bet ir į Balkanus bei Dunojaus slėnio gilumą. 1589 m. jie laivais perplaukė Juodąją jūrą ir nusiaubė keletą turkų miestų. 1590 m. seimas nutarė kazokų būrių vadais skirti bajorus iš reguliariosios lenkų kariuomenės ir uždraudė į juos priimti pabėgusius baudžiauninkus, vadinamus savavaliais (*swawolniki*). Tačiau neilgai trukus kazokai patraukė lenkų karininkus į savo pusę, ir nuo šiol dažni kazokų maištai būdavo gerai organizuoti. 1591-1593 m. atamanas Kosińskis, lenkų bajoras iš Palenkės, vadovavo penkiatūkstantiniam žmonių būriui, kuris maištavo prieš Ostrogiškio ir Wiśniowieckio dvarus Podolėje ir tai paskatino Ukrainoje daugiau valstiečių bruzdėjimų. 1595-1596 m. panašios užmačios ėmėsi Severinas Nalivaika, tačiau buvo sučiuptas ir žiauriai Varšuvoje nubaustas mirtimi. Šie įvykiai rodo, kad stambiųjų didikų šeimų kolonizaciniai veiksmai buvo sutinkami stepėse su nepasitenkinimu, o Ukrainos valstiečiai, iš pradžių susigundę laisvės (*sloboda*) ir žemės pažadais, nesidavė lengvai paverčiami baudžiauninkais. Nerasta jokio kompromiso. Taip ir nepavyko susitarti dėl rejestrinių kazokų skaičiaus. Valdžia norėjo susaistyti tarnyba kuo daugiau kazokų, kad šie nekeltų rūpesčių ir būtų po ranka prireikus, o patys kazokai reikalavo, kad į rejestrą jų būtų įtraukta kiek galint mažiau. Plėšikavimai tęsėsi. 1614 m. Mažojoje Azijoje atamano Sahajdačno gaujos užpuolė Trebizondą ir Sinopą ir privertė sudrebėti net Stambulą. 1629 m. plačiai apdainuotas Stepanas Chmeleckis apsupo 80 000 totorių ties Monasteriščiais ir paėmė nelaisvėn chano brolį. 1635 m. kazokai sugriovė karaliaus tvirtovę Kudake. 1637 m., kai seimas pagrasino „įkinkyti veltėdžius kazokus į plūgą", valstietis Pavliukas ir atamanas Hunia nutarė sekti Kosińskio ir Nalivaikos pėdomis. Su

jais buvo susidorota lygiai taip pat kruvinai kaip ir su jų pirmtakais. Žiaurios represijos prieš kazokus leisdavo valstybei trumpam atsikvėpti, bet tai nebuvo išeitis. Seimas visąlaik priešinosi pasiūlymams suteikti jiems bajorų statusą ir tokiu būdu įsileisti kazokus į Respublikos politinį gyvenimą. Kaip vienas kalbėtojas pareiškė, „kazokai yra mūsų politinio kūno pirštų nagai. Jie turi savybę užaugti per ilgi, todėl juos reikia dažnai apkarpyti".[8]

Kazokų neramumai buvo tik kur kas gilesnės pietrytinių valstybės žemių krizės simptomas. Kol Ukraina priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, jos vaivadijas centrinei valdžiai buvo sunkoka kontroliuoti; po 1569 m., kai jau priklausė Lenkijos karalystei, didžia dalimi jos ir toliau buvo paliktos asmeniškai valdyti keletui įtakingų šeimų – Koniecpolskiams, Wiśniowieckiams, Potockiams, Kalinowskiams, Ostrogiškiams. Tačiau gyventojai vis tiek nesijautė saugūs. Atskirų mažų gyvenviečių, išsimėčiusių po Ukrainos platybes, izoliacija, vieniši miestai ir vienuolynai, nuolatiniai kazokų ir totorių antpuoliai, ponų tarpusavio vaidai, didelis socialinis ir ekonominis atotrūkis tarp ūkių savininkų ir pabėgusių baudžiauninkų bei laisvųjų valstiečių kolonistų, etninis margumynas iš lenkų, rusinų ir valakų, ne paskutinėje vietoje ir vis labiau ryškėjantys religiniai skirtumai tarp stačiatikių, unitų, katalikų ir žydų – visa tai skatino smurtą ir neramumus. Tai buvo tolimiausias Europos pakraštys, kur gyveno ne mažiau šiurkštūs ir guvūs žmonės nei panašaus likimo, tik ištikusio vėliau, žmonės Šiaurės Amerikoje. Beje, skirtingai nuo Amerikos vakarų, Lenkijos rytai buvo visiškai atviri priešų puldinėjimams. Ukrainos gyventojai karštai troško būti nepriklausomi, piktinosi valdžios kišimusi į jų reikalus. Tačiau jie, taip atkakliai veržendamiesi į nepriklausomybę, visai apleido paprasčiausią savo žemių gynybą, todėl netruko atsirasti jėga, kuri į jų gyvenimą įsibrovė kur kas skaudžiau. Šiuo atžvilgiu tragiškas Ukrainos likimas XVII a. tarsi iš anksto leido pajusti visos Respublikos likimą XVIII a.[9]

* * *

Ryšiai su Švedija, be abejonės, daugiausia įtakos turėjo užsienio politikai. Respublika pasuko tokia kryptimi, kurios galbūt kitu atveju būtų išvengusi. Nepaisant to, kad buvo nušalintas nuo sosto, Zigmantas gynė savo teisę būti Švedijos karaliumi. Jo palikuonys pretendavo į jį net iki 1660 m. Monarchijų amžiuje tai reiškė teisėtą pretekstą karams su Švedija, o šie iš karto atgaivino senuosius nesutarimus su Maskva. Karai su Maskva, savo ruožtu, glaudžiai susiję su tolesnėmis kampanijomis prieš turkus ir totorius.

Dėl Livonijos iki Batoro laikų pagrindiniai varžovai buvo lenkai ir rusai. 1582 m. išstūmus rusus iš Livonijos, čia susigrūmė lenkai su švedais. Tvirtai įkėlę koją į šiaurinę jos dalį, Estiją, miestiečių protestantų ir vokiečių bajorų svetingai sutikti, švedai greitai pajuto nieždinčius kumščius. Kai galų gale buvo išspręsta Švedijos politinė krizė, Karolis IX nutarė užvaldyti lenkų valdomą Livoniją, kad turėtų kur dalyti žemes ir pareigybes, kaip atlyginimą, savo šalininkams. Atviri karo veiksmai prasidėjo 1601 m. ir su pertraukomis tęsėsi beveik trisdešimtį metų. 1605 m. Kirchholme (Salaspilyje), netoli Rygos, Chodkevičiaus vadovaujami Lietuvos husarai sutriuškino švedus ir nustūmė į jūrą. Tačiau netrukus šie vėl sugrįžo, tik jau stipresni. Respublika negalėjo sau leisti laikyti įgulos šioje tolimoje teritorijoje, ir vos tik jos apdairumas sumažėdavo, švedai ir vėl laimėdavo. Lemiami mūšiai, vadovaujami Gustavo Adolfo, vyko 1617-1622 m., iš kurių svarbiausias buvo Rygos žlugimas 1621 m. rugsėjo 26 d. ir 1625-1626 m., kai Livonija buvo galutinai užkariauta.[10] (Žr. 18 žem.)

Gustavas Adolfas (1611-1632) – tasai Šiaurės liūtas – gerokai padidino švedų ambicijas.[11] Švedijos karo įstatymai leido jam suburti dvigubai didesnę kariuomenę nei Respublikos (nors gyventojų skaičiumi Švedija prilygo tik penktadaliui Lenkijos ir Lietuvos valstybės), ir jis turėjo kariauti, kad pramaitintų ir prablaškytų ją. Nusprendęs dalyvauti Trisdešimties metų kare Vokietijoje, pirmiausiai jis turėjo užsitikrinti saugią bazę žemyne. 1626 m. Adolfas pasiuntė savo armiją laivais iš Livonijos į Prūsiją, užėmė vieną po kito

18 žemėlapis. Didžiausia buvusi Lenkijos-Lietuvos teritorija

Baltijos uostus ir ėmė rinkti muito mokesčius iš Vyslos prekybos. Pilau (Piława), Braunsbergas (Braniewo), Frauenbergas (Fromborkas), Elbingas (Elbląg) ir Oliwa greitai nuskurdo, o visi jų iždų pinigai nukeliavo į Švediją. Tik Gdanskas sugebėjo kurį laiką priešintis. Trejus metus lenkai vis ėmėsi atsakomųjų žygių, tačiau jų atakos mažai teturėjo poveikio puikiai įtvirtintoms švedų bazėms. Laivyno susirėmimai su priešu buvo neryžtingi, nors 1627 m. lapkričio 28 d. iš Olivos išplaukusi lenkų flotilė sugebėjo išvyti švedų eskadrą ir paskandinti du laivus. Lenkų laimei, švedų flagmanas *Vaza* apvirto nuo viesulo Stokholmo uoste per savo pirmąjį reisą 1628 m. rugpjūčio 10 d., taigi taip ir nepasiekė savo tikslo Baltijos pietinėje pakrantėje. Olandų statytojo Henryko Hybertssono sukurtas laivas turėjo būti vienas greičiausių anuomet ir tikrai buvo pranašesnis už britų laivus, jau nekalbant apie lenkų. Jo talpa buvo 1300 tonų ir plukdė jis 64 patrankas po 24 svarus, išdėliotas ant dviejų denių. (Sudužusio laivo liekanos buvo iškeltos 1961 m. ir dabar eksponuojamos Stokholme.)[12] Kitas atsitiktinumas vos nesibaigė mirtimi pačiam Gustavui. Išvykusį iš Marienwerderio (Kwidzyn) miesto 1629 m. birželio 27 d. karalių užklupo ir apsupo lenkų kavalerija. Jo kardasaitis ir kardo makštis, kuriuos jis prarado per susidūrimą, norėdamas išsivaduoti iš įsikibusio lenkų kavaleristo, vėliau atiteko Koniecpolskiui ir suteikė etmonui vieną iš nedaugelio karo malonumų. Galiausiai švedai buvo papirkti, 1629 m. rugsėjo 26 d. pasirašant Altmarko paliaubas. Jiems buvo palikti visi tiek Karališkosios Prūsijos, tiek Prūsijos kunigaikštystės uostai, išskyrus Gdanską, Pucką ir Karaliaučių, bei leista pasiimti 3,5 procento muitų mokesčio iš Vyslos prekybos. Už šiuos pinigus jie galėjo padengti dalį savo išlaidų Trisdešimties metų kare, į kurį dabar kibo visu uolumu. Paliaubos buvo pasirašytos 1635 m. rugsėjo 12 d. Stumdorfe (Sztumska Wieś). Švedija grąžino Prūsijos uostus mainais už jos valdžios Livonijoje pripažinimą. Vladislovas nutarė susilaikyti nuo savo pretenzijų į Švedijos sostą taikos laikotarpiu, nustatytu dvidešimt šešeriems metams.

Paskutinis didelis karas su švedais buvo nuostolingas abiem pusėms.[13] 1655 m. Gustavo Adolfo sūnėnas Karolis X be jokio perspėji-

mo iškart iš dviejų pusių įsiveržė į Respubliką. Sunerimęs dėl įvykių praėjusiais metais, kai Maskva savo globon perėmė Dnepro kazokus, Lenkijos ir Lietuvos karalius buvo pasiryžęs nė per žingsnį toliau nenusileisti. Tokia savo politika jis sukėlė vadinamąjį „tvaną" (*potop*) – šešerius metus trukusią baisiausią sumaištį ir krašto niokojimą, koks tik kada yra buvęs lenkų istorijoje. Be aiškios naudos sau lenkų valdovas palaužė paskutinį Respublikos pasipriešinimą rytinėse žemėse ir pavertė ją grobiu svetimiems užkariautojams, kuriems ir taip tebuvo likę tik kaulai. Švedai šventė vieną pergalę po kitos. Liepos 25 d. ties Ujście Poznanės vaivada Krzysztofas Opaliński pasidavė kartu su visais Didžiosios Lenkijos pašauktiniais. Po mėnesio Kėdainiuose Lietuvos didysis etmonas Jonušas Radvila priėmė švedų siūlymą Didžiajai Kunigaikštystei tapti Švedijos protektoratu. Lenkų karalius Jonas Kazimieras Vaza pasislėpė Imperijos Silezijoje. Didesnė karaliaus armijos dalis perėjo į Švedijos pusę. Švedai užėmė Varšuvą, po apsiausties paėmė Krokuvą, daugybę mažesnių miestelių bei dvarų nusiaubė ir padegė. Jiems tesipriešino tik pavieniai valstiečių būriai. Stebuklingai apsigynė Jasna Góros paulinų vienuolynas, įsikūręs ant „šviesiausiojo kalno" Częstochowoje. Šio vienuolyno gynybą labai vaizdžiai aprašė lenkų kronikos:

Vyriausiajam vadui Mülleriui, kuris nukreipė savo jėgas prieš Częstochowos vienuolyną, teko kur kas sunkesnė užduotis, nes jis metė iššūkį Aukščiausiajam [...] Jasna Góros vienuolynas yra pašventintas Nekaltajai Mergelei Marijai, todėl čia yra ir jos stebuklingas paveikslas, nutapytas ant kiparisо medžio lentos paties evangelisto švento Luko. Būtent dėl šio paveikslo, kuris yra didžiai garbinamas ir nepaprastai didelės vertės, įsigytas už aukas, surinktas per tris amžius, priešas ir apsupo vienuolyną, kad pasigrobęs padengtų juo savo karo nuostolius. Tai sugalvojo kažkoks čekas, Janas Weihardas, grafas Vresovičius, ir Mülleris jį patį pasiuntė į priekį su keturiais tūkstančiais karių, kad išvydę vienuoliai išsigąstų tokios jėgos. Aidint trimitams grafas prisiartino prie vienuolyno ir šiurkščiai įsakė atverti vartus [...] Išgirdę neigiamą atsakymą, kuris buvo paaiškintas religiniais sumetimais, švedai nutarė pulti.

Paskui grafą [...] iš Wieluńės atvyko pats Mülleris su devyniais tūkstančiais pėstininkų ir artilerijos gurguole. Tai buvo grėsminga jėga, šiaip jau

buvusi skirta žygiuoti į Prūsiją [...] Tačiau Jasna Góros tėvai, pakartotinai paprašyti įsileisti švedų pulką, drąsiai atsakė, kad yra prisiekę tarnauti Dievui ir kad atiduoti priešui nuo seno piligrimų lankomą vietą būtų šventvagystė.

Kai derybos nedavė rezultatų, švedai pradėjo įnirtingai bombarduoti vienuolyno sienas. Po to, norėdami įbauginti gynėjus, pradėjo svaidyti liepsnojančius pagalius ir padegė vienuolyno klėtį su daugybe grūdų. Netrukus apie vienuolyną išdygo mediniais statiniais ir pylimais apjuosta stovykla. Pats Mulleris įsitaisė šiaurinėje jos pusėje, iš kur bandė pralaužti gynybą, o iš pietų vienuolyno sienas šturmavo Hessės grafas ir pulko vadas Sądowskis. Jų antpuoliai nedavė jokių rezultatų. Iš vidaus sienos buvo užpiltos žeme, ir patrankos teišmušė vos kelias plytas. Ilgai nelaukę vienuoliai atsakė į tai ugnimi. Jų šauliai buvo tokie taiklūs, kad po trijų valandų švedams neliko nieko kito kaip trauktis patyrus didelius nuostolius. O aplink vienuolyną išsimėčiusių sodybų gyventojai, pas kuriuos prisiglaudė atsitraukę švedai, nepaisydami, kad liks be namų, padegė savo trobesius ir paleido priešus pelenais [...]

Švedai atnaujino puolimą lapkričio 19, šv. Mergelės Marijos aukojimo dieną. Iš Krokuvos jie buvo gavę 6 sprogdinamuosius įrenginius ir daug šaudmenų. Kareiviai, sutraukti iš aplinkinių kareivinių, energingai puolė į mūšį [...] *Gigantomachie*, oficialiame šios apgulties aprašyme, sakoma, kad kulkos ir sviediniai taip pylėsi ant bažnyčios ir bokšto, jog šie atrodė liepsnoją. Tačiau tai nieko nepadėjo. Patrankų sviediniai atsimušdavo nuo sienų ir čerpių arba praskriedavo virš bažnyčios stogo, jo nekliudydami. Artileristai ir pirotechnikai negalėjo nieko padaryti [...] Kadangi daugelis iš jų mirė siaubinga mirtimi, švedai ėmė aiškinti savo nesėkmę piktųjų jėgų įsikišimu [...] Tačiau Müllerį labiausiai siutino vienuoliai, kurie lipo į bokštą ir choru giedojo šventas giesmes kareiviams. Jie tiesiog tyčiojosi iš jo [...]

Tarp gynėjų buvo Sieradzo ginklanešys Stefanas Zamoyskis iš Różos giminės ir Piotras Czarnieckis [Stefano Czarnieckio] pusbrolis [...] Visiems vadovavo vienuolyno vyresnysis Augustynas Kordeckis, kuris taip pat rūpinosi artilerija. Zamoyskis vadovavo pėstininkams [...]

Kartą, kai švedai atidėjo puolimą dėl blogo matomumo, Czarnieckis nutarė ištaisyti jiems naktinę staigmeną. Išsmukęs iš vienuolyno su šešiasdešimčia žmonių brėkštant prisėlino prie vado stovyklavietės ir užklupo pavargusius ir užsimiegojusius švedus netikėtais šūksmais ir kulkų kruša [...] Žuvo daug priešų, tarp jų ir grafas Hornas, įžymus karo inžinierius. Jis krito nuo paties Czarnieckio rankos [...]

Tačiau Jasna Górą išgelbėjo ne žmonės. Šventą vietą apgynė Dievas, ir ne tiek kalaviju, kiek stebuklu. Per antpuolį vienuolyną gaubė tiršta migla [...] Mülleris pats išvydo ant sienų Švenčiausiąją Mergelę su šviečiančia mantija, užtaisinėjančią patranką ir pyškinančią sviedinius atgal į tą pačią pusę, iš kurios jie atlėkė [...] Kai kurie švedai taip ir sustingo pridėję akį prie savo muškietos taikiklio, kitiems skruostas taip prilipo prie šautuvo vamzdžio, kad tik chirurgas galėjo atpjauti [...] Vienuolyne granata, pataikiusi į kūdikio lovelę, sprogo, bet nesužeidė vaiko, o švedų stovykloje šeši artileristai apako nuo vieno sprogimo [...]

Prieš apgultį vienuoliai savo sidabrą paslėpė netoliese esančiame ežere, manydami, kad po ledu bus saugiau. Bet vienas vaikinas iš švedams parsidavusio lenkų pulko meškeriodamas iš eketės ištraukė sidabro taures. Kai Mülleris pareikalavo viską atiduoti, lenkai nepakluso [...] Taip buvo pasėta nesantaika tarp vado ir jo pavaldinių [...]

Tuo tarpu atėjo žiema ir toliau laikyti vienuolyną apgultą pasidarė daug sunkiau. Mülleris niršte niršo supratęs, kad nesėkminga apgultis pakenks jo reputacijai [...] Jo puikioji karjera, prasidėjusi ilguose karuose su Vokietija, dabar gėdingai byrėjo į šipulius [...] Paskutinį kartą vienuolyną jis puolė per Kalėdas – įsakė šaudyti iš visų ginklų, o sienų šturmuoti pasiuntė visut visą kariuomenę [...] Kaip tik tuo metu įvyko lemtingas atsitikimas. Mülleris pusryčiavo name, esančiame gerokai toliau nuo vienuolyno, ir šventvagiškai keikė Jasna Górą. Tik staiga kiaurai per sieną įlėkė geležinis sviedinys, ištaškė lėkštes, butelius, stiklines, išvaikė svečius, o jį patį sužeidė į ranką [...] Miuleris pasiuntė gynėjams tokį laišką:

„Didžiai gerbiami galingieji ir kilmingieji ponai! [...] Ką mes begalime padaryti, jei jūs ir toliau į mano maloningąjį karalių žvelgiate veidais, kietesniais už akmenį? Mes kilniaširdiškai siūlome jums vieną iš dviejų būdų išsigelbėti: arba jūs pasiduodate patys ir atiduodate šią tvirtovę Jo Didenybei Švedijos karaliui [...] arba, prisiekę jam ištikimybę, kiekvienas, tiek vienuolis, tiek bajoras, sumokate po 40 000 talerių padengti mūsų išlaidoms ir atlyginti padarytai žalai, kurią dėl šios ilgos apgulties patyrė mūsų karalystė. Jei nepriimsite nė vieno iš šių pasiūlymų, jus ištiks bausmė, savo mastu prilygstanti jūsų užsispyrimui.

Įteikta stovykloje, gruodžio 25 dieną 1655 mūsų Viešpaties metais [...]"

Pagaliau naktį, kankinio šv. Stepono dienos išvakarėse, švedai pradėjo tempti ginklus iš savo apkasų, susikrovė mantą ir pasuko su savo vežimais Kłobucko linkui. Pėstininkai ir kavaleristai išvyko paskutiniai, devintą valandą ryto. Müleris vyko į Piotrkówą [...], Sądowskis – į Kaliszą, Vresovičius – į Wieluńę,

o Hessės kunigaikštis – į Krokuvą. Taip ir negavę siekto „kąsnelio", jie iš pykčio griežė dantimis ir graužėsi dėl to, kad apsigėdino.

Žinoma, nė vienas eretikas nepatikės, kad patrankų sviediniai atšokdavo nuo Jasna Góros sienų, padedami antgamtiškų jėgų [...] Bet visa, ką aš aprašiau, yra tiesa, nors švedų kronikininkai nutyli šiuos įvykius, slėpdami savo gėdą [...] Reikia dėkoti Dievui už sėkmingą gynybą.[14]

Po kurio laiko Respublika atsigavo. Kariuomenė vėl ėmėsi savo pareigų. Nepavargstantis Stefanas Czarnieckis pradėjo kreipti įvykius Lenkijos naudai. Švedai buvo išvaryti iš Varšuvos, jų sąjungininkai prūsai išvyti, o jų pakalikai transilvanai sutriuškinti. 1658-1659 m. Czarnieckis jau galėjo pulti švedus iš danų bazių Jutlandijoje. Tais pačiais metais mirė Karolis X. 1660 m. Oliwos sutartimi buvo pasirašyta taika. Lenkijai švedai atidavė Elbingą (Elbląg) Vakarų Prūsijoje ir Dyneburgą (Daugpilį) Žiemgaloje, užtat sau pasiliko visą Livoniją. Švedija atsisakė visų pretenzijų į Respubliką, o Jonas Kazimieras savo ruožtu išsižadėjo tradicinių pretenzijų į Vazų sostą. Nuo tada Respublikos ryšiai su Švedija oficialiai buvo nutraukti.

Taigi beveik po šimto metų karų Žiemgala ir Kuršo kunigaikštystė vienintelės iš buvusios kryžiuočių valstybės Livonijos liko pavaldžios Lenkijai. Pirmoji, nuo šiol pradėta vadinti Lenkijos Livonija, buvo prijungta prie trijų pakrantės anklavų, sudarančių Piltenės žemę, ir valdoma kaip sudėtinė Respublikos dalis. Antroji buvo palikta tvirtose jos kunigaikščių Kettlerių rankose; ji priklausė Lenkijos ir Lietuvos valstybei leno teisėmis. Kunigaikštystės sostinė Mitau (Jelgava) ir Windau (Ventspilio) uostas tapo svarbiais prekybos ir kultūros centrais. Iškiliausias iš jos kunigaikščių Jokūbas Kettleris (1638-1682) buvo žymus Baltijos politikos veikėjas, palaikė svarbius ryšius su Olandija ir, kaip Jokūbo I anūkas, – su Anglija. Jis net buvo ėmęsis kolonijinės veiklos. 1645 m. nusipirko iš olandų Tobago salą, o 1651 m. įsteigė prekybos bendrovę Port Džeimso saloje Gambijoje, Afrikos vakaruose. Šią veiklą jam teko nutraukti 1655-1660 m., kai Švedija okupavo Kuršą, o jis pats tapo belaisviu. Jo palikuonys išlaikė kunigaikštystę iki 1737 m., kai valdoma Bironų dinastijos, ji pateko į rusų orbitą.[15]

Ilgų karų su Švedija laikotarpiu ne mažiau svarbūs buvo ir Maskvos veiksmai. Iš kovų dėl Livonijos ir Karolio X politikos matyti, kad Maskva neliko nuošaly nuo Lenkijos ir Švedijos konflikto. Ši Baltijos politinių jėgų kova nebuvo „vienas prieš vieną"; tai buvo trijų varžovų – Rusijos, Švedijos ir Respublikos – interesų susikirtimas. Kiekviena valstybė turėjo nuolat keisti savo poziciją, derindamasi prie kitų dviejų pasikeitusių veiksmų. Kai viena iš varžovių buvo stipri, kitos dvi svarstė, kaip bendrai pasipriešinti. Kai viena nusilpdavo, dvi kitos varžėsi tarpusavyje, kaip tuo pasinaudoti. Tokie dalykai dėjosi nuo Livonijos karo pradžios 1558 m. iki Oliwos taikos 1660 m. O kai lenkiškoji trikampio pusė iš kovos pasitraukė, Švedija liko viena akis į akį su Maskva, kol Petras I sumušė Karolį XII ties Poltava 1709 m. Tai, kad Respublika įsitraukė į šią maišalynę, buvo vienas pagrindinių Vazų ryšių su švedais padarinių, o vienintele laimėtoja iš jos galų gale išėjo tik Maskva.

Pagal trikampio taisykles Respublikos karai su Švedija vyko tuo pat metu, kaip ir kiti, kuriuos kiekviena pusė atskirai kariavo su Maskva. Respublika po sėkmingų Batoro žygių 1579-1581 m. su rytine kaimyne kariavo 1609-1612 ir 1617-1619 m., Maskvos Didžiosios suirutės laikotarpiu; taip pat 1632-1634 m. dėl Smolensko, o 1654-1667 m. – dėl Ukrainos. Paskutinis šių „varžybų kėlinys" įvyko 1700-1721 m. Didžiajame šiaurės kare.

Deja, apie Didžiąją suirutę aplinkinis pasaulis žino tik iš juokingų rusų liaudies istorijos pasakojimų ar iš XIX a. operos scenų:

Antras veiksmas. Karaliaus Zigmanto menė. Karalius švenčia pergalę. Lenkijos ponai svajoja apie turtingų Rusijos žemių užkariavimą [...] Išgertuvės ir sujudimas. Zigmantas siunčia būrį riterių užkirsti Mininui kelią į Maskvą ir paimti jį į nelaisvę, sunaikinti kaimus ir sudeginti miestus, trumpai tariant, pavergti Rusiją.[16]

Iš tiesų viskas atrodė šiek tiek kitaip. Tai, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybė su savo menka karine jėga ir menkais finansais galėjo kada nors svajoti apie Rusijos platybių „užkariavimą" ar „pavergimą", skamba tiesiog absurdiškai. Lenkų vadai, ypač Żółkiewskis,

visaip priešinosi intervencijai. Seimas jai irgi nepritarė, ir tik vienintelis karalius porą kartų trumpai užsiminė, kad ji galima.[17] Lenkai tik todėl išdrįso pulti Maskvą, kad juos spaudė tai padaryti galingos Maskvos bajorų grupuotės. Ir jie neturėjo nė menkiausių planų dėl ateities. Galbūt šiandieniniai lenkai būtų linkę tikėti tuo, norėdami palaikyti savo savigarbą, bet iš tikrųjų jų istorijoje nebuvo užkariavimų, prilygstančių Napoleono 1812 m. žygiui. Lenkų veiksmai anuomet buvo ne daugiau kaip keletas menkų avantiūrų dideliame Rusijos vidaus kare.

Pradiniu Maskvos Didžiosios suirutės metu Respublika nevaidino jokio vaidmens. Pirmąjį Dmitrijų Apsišaukėlį asmeniškai kurstė Jerzis Mniszekas iš Samboro, Sandomierzo vaivada. Išmokslino jį lenkų jėzuitai. Jie įtikino valdovą priimti jį į rūmus ir tikėjimo labui šypsotis, klausantis negrabių išvedžiojimų. Kai 1605 m., kaip koks šiuolaikinis Lambertas Simnelas, Dmitrijus iš tikrųjų buvo vainikuotas Maskvoje kaip Ivano Rūsčiojo pražūvėlis sūnus, Krokuvoje, kaip ir buvo sulygta, įvyko jo vedybos su Mniszeko dukra Marina (1588-1614). Zamoyskio nuomone, tai buvo „komedija, verta Plauto ar Terencijaus plunksnos". Ji baigėsi, kai Apsišaukėlio palaikai, įtūžusios minios sutrypti, buvo paleisti į visas keturias puses iš patrankos Raudonojoje aikštėje.

Po to atsirado antrasis Dmitrijus Apsišaukėlis, „Tušino vagis". Šį Perkiną Warbecką* iškėlė Lenkijos ir Lietuvos avantiūristai, tarp kurių buvo Aleksandras Lisowskis, kunigaikštis Romanas Rożyńskis ir Usviato vaivada Jonas Petras Sapiega. Tai jie našlę Mariną dar kartą nutempė prie altoriaus, o jų maištingi šalininkai organizavo Maskvos apgultį iš Tušino stovyklos. Būtent jų darbeliai paskatino rusus ant Šv. Trejybės ir šv. Sergijaus vienuolyno Zagorske sienos prikalti tą nepamirštamą memorialinę lentą su užrašu: „Trys nelaimės – šiltinė, totoriai ir lenkai". Tuo tarpu sostą užėmė kunigaikštis Vasilijus Šuiskis. Tik dabar lenkų dvaras ėmė oficialiai domėtis įvy-

* Perkinas Warbeckas (apie 1474-1499) – pretendentas į Anglijos sostą, jūreivio sūnus. Airijoje apsimetinėjo nužudytuoju Edvardo IV sūnumi. Jį rėmė Margarita iš Burgundijos. Škotijoje Warbeckas vedė karališkąją kunigaikštytę. Kaip Ričardas IV įžengė į Angliją, kur buvo sutriuškintas, sučiuptas ir pakartas (1498) – *Vert.*

kiais Maskvoje. Per 1606 m. perversmą Šuiskiui kurstant Maskvoje buvo nužudyta apie 500 lenkų iš Mniszeko palydos. Dar blogiau, Šuiskis siekė sąjungos su Švedijos Karoliu IX. Tad Zigmantas, atmetęs visas konstitucines subtilybes ir seimo patarimus, nutarė žygiuoti „už Respublikos garbę". Ekspedicija pajudėjo 1609 m. rudenį, labai nenoriai vadovaujama Żółkiewskio. Vienintelis konkretus žygio tikslas buvo atgauti Smolenską. Jį pasiekusi lenkų kariuomenė pradėjo apsuptį. Bet kitų metų liepą, po stulbinamos Żółkiewskio pajėgų pergalės prie Klušino, kur jis sutriuškino jungtinę caro ir švedų kariuomenę, įvykiai pradėjo rutuliotis netikėta vaga. Prieš Šuiskį įvyko sukilimas. Lenkai be jokio pasipriešinimo žygiavo link Maskvos, o susirinkę bajorai kvietėsi Żółkiewskį apginti juos nuo nežabotos nesutaikomų grupuočių anarchijos. Pagal rugpjūčio 27 d. pasirašytą sutartį rusų bajorams turėjo būti suteiktos lenkų šlėktų teisės ir privilegijos, o karaliaus sūnus Vladislovas turėjo būti paskelbtas caru. Kremliuje įsitvirtino Veližo vaivados Aleksandro Gosiewskio vadovaujama lenkų įgula. Viskas vyko savaime. Neturėdamas jokių tikslių nurodymų, Żółkiewskis negalėjo žinoti, kad karalius nepritaria jo veiksmams. Šuiskis buvo išsiųstas į Varšuvą, kad su savo broliais stotų prieš seimą; netrukus jis mirė įkalintas Gostyńės pilyje. Żółkiewskis su karaliumi sugrįžo į Lenkiją. Tuo metu ir taip kebli lenkų įgulos padėtis Kremliuje dar labiau pablogėjo. Dėl buvusių rusų rėmėjų išdavystės jie jautėsi izoliuoti, o jų pastangos apsiginti nuo tokio Lepunovo pinklių sukėlė didįjį 1611 m. gaisrą. Tą padėtį Żółkiewskis aprašė atsiminimuose *Maskvos karo pradžia ir eiga*, kur mėgino pateisinti savo poelgį:

Trokšdamas įvykdyti savo planą atsikratyti mūsų žmonių [...] Maskvos liaudies palaikomas, Lepunovas naktį, paslapčia, iškvietė šaulius ir suslapstė juos sumanymo bendrininkų namuose. Daug buvo ir mums palankiai nusiteikusių maskvėnų, kurie mus perspėjo [...] Lepunovas pats artėjo prie miesto [...] su rinktinėmis stipriomis bajorų pajėgomis. Jie buvo per mylią ar dvi nuo sostinės, kai mūsiškiai juos pastebėjo. Tada, pasitarę tarpusavy, nusprendėme padegti medinį miestą ir apylinkes, esančias šiapus baltosios sienos, o patys užsidaryti Kremliuje ir Kitajgorode, ir pulti šaulius bei visus, kas tik

pasipainios. Trečiadienį, prieš Velykas, taip ir padarėme. Išsirikiavę pulkais, mūsiškiai įžygiavo į miestą, padegė medinius namus. Veližo seniūnas išžygiavo pro vartus į dešinę – ant upės ledo, ponas Aleksandras Zborowskis su savo pulku laikėsi centrinės padėties, pulkininkas Marianas Kazanowskis – į kairę, link baltosios sienos; ponas Samuelis Dunikowskis greta jo. Pirmiausia reikėjo nužudyti kunigaikštį Andrejų Galiciną, kuris iki tol buvo saugomas sargybinių [...]

Nors maskvėnai buvo sukrėsti dėl tokio greito mūsiškių sprendimo ir dėl gaisro, daugelis iš jų puolė prie ginklų, užėmė vartus ir didžiąją baltosios sienos dalį. Bet Kazanowskis atakavo juos ir atmušė [...] Per spūstį žuvo daug žmonių, girdėjosi verksmas, moterų ir vaikų riksmai lyg per Paskutiniojo teismo dieną. Negana to, daugelis vyrų metėsi į ugnį paskui savo šeimas ir sudegė. Kiti nusprendė bėgti prie kariuomenės, kurią žinojo stovint netoliese [...]

Didįjį ketvirtadienį buvo gauta žinia, kad artinasi kunigaikščiai Dimitrijus Trubeckojus ir Vasilijus Masalskis su kitais bajorais [...] Chmelniko seniūnas ir Zborowskis, atrinkę dalį žmonių iš savo pulkų, išėjo jiems priešais. Mūsų vyrai stojo į mūšį su maskvėnais tik už mylios nuo Maskvos ir sutriuškino visą kariuomenę.

Taigi Maskva buvo sudeginta, pralietas kraujas, pridaryta nesuskaičiuojamų nuostolių, nes tai buvo didelis ir turtingas miestas su didelėmis apylinkėmis. Tie, kas yra lankęsi svečiose šalyse, pasakys, kad nei Roma, nei Paryžius, nei Lisabona nėra tokie dideli. Kremlius liko nepaliestas, bet Kitajgorodą nusiaubė ir apiplėšė minia [...] Nepasigailėta ir cerkvių. Šventosios Trejybės cerkvė, kurią maskvėnai laiko *in summa veneratione* ir kuri nuostabiai atrodo stovėdama aikštėje beveik prieš Kremliaus vartus, buvo išdraskyta ir nusiaubta [...].[18]

Burtai buvo mesti. Rusų bajorai atsižadėjo savo ketinimų prašyti lenkų pagalbos, ir prasidėjo plačiai išplitęs pasipriešinimo judėjimas. Smolenskas po dvejų metų apsiausties pasidavė lenkams 1611 m. birželį. Bet Maskvoje buvusi įgula neišsigelbėjo net priartėjus Chodkevičiui. Taip išbadėjusi, kad net pardavinėjo caro brangenybes už duoną, įgula kapituliavo 1612 m. spalio 22 d. Pusė jos žmonių tuoj pat buvo išžudyti. Po keturių mėnesių caru buvo paskelbtas penkiolikmetis Michailas Fiodorovičius Romanovas, didžiosios rusų dinastijos įkūrėjas. Lenkijoje, pasiskelbusi konfederacija, kariuomenė reikalavo jai priklausančio užmokesčio ir nesiskirstė tol, kol 1614 m.

pasiekė savo – gavo šešiagubai daugiau nei žemės mokestis. 1617-1618 m. asmenine karalaičio Vladislovo iniciatyva organizuotas menkesnio masto žygis nieko konkretaus nedavė. 1619 m. sausio 3 d. pasirašytos Dyvilino paliaubos keturiolikai su puse metų, pagal kurias Smolenskas, Severskas, Černigovas liko Respublikai, o Vladislovas atsisakė savo pretenzijų į caro sostą. Sprendžiant iš užmuštų žmonių skaičiaus, taip pat turint omeny, kiek buvo iššvaistyta pinigų, šis metas Respublikai buvo tokia pat „didžioji suirutė" kaip ir Rusijai.

Karas su Maskva buvo atnaujintas 1632 m., kai gausios rusų pajėgos puolė Smolenską. Karą inspiravo zemskinio susirinkimo kvietimas imtis keršto, o jam vadovavo Michailas Borisovičius Šeinas, drąsiai gynęs miestą prieš dvidešimtį metų. Šįkart nepasiekęs pergalės, jis buvo pakartas kaip išdavikas. 1634 m. birželio 14 d. ant Polianovkos upės kranto ties Smolensku pasirašyta Amžinoji taika patvirtino tas pačias Dyviline sutartas teritorines sąlygas. Vladislovas, dabar jau išrinktas Lenkijos karaliumi, džiaugėsi gavęs 200 000 rublių už atsisakymą nuo caro sosto.

Taikos „amžinumas", beje, tetruko dvidešimtį metų. 1654 m. Maskva pasiryžo lemiamam kerštui. Pamasintas nuolatinių sukilimų Ukrainoje, caras Aleksejus Michailovičius pradėjo nuo to, kad ėmėsi globoti Dnepro kazokus. Po to pradėjo puldinėti ir nesiliovė trejus metus. Šiame kare rusai parodė savo stebuklingą ištvermę, kuri yra vienas būdingesnių jų istorijos bruožų. Išskyrus trumpą atokvėpį 1657-1658 m., nes tada turėjo reikalų su švedais, jie ir toliau smaugė Respubliką tiek Lietuvoje, tiek Ukrainoje. Andrusovo sutartimi 1667 m. sausio 3 d. Maskva pakeitė 1634 m. sutarties sąlygas ir pasiėmė sau Kijevą bei visą kairiakrantę Ukrainą. Šios naujos sąlygos nebuvo patvirtintos iki kitos, 1686 m. Amžinosios taikos, o Respublika jas patvirtino tik 1710 m. Bet praktiškai kairiakrantė Ukraina buvo priklausoma nuo Maskvos. Sparčiai pildėsi senosios rusų svajonės Maskvos didžiąją kunigaikštystę paversti Rusijos imperija.

Tarsi konkuruodamas su „šiaurės trikampiu" susikūrė „pietų trikampis", nes Juodosios jūros pakrantėje nemenka jėga buvo tur-

kai. Čia susikirto Respublikos, Maskvos ir Osmanų imperijos interesai. Šiaip jau pavojus iš šios pusės retai kada virsdavo veiksmais. Užsiėmę reikalais Dunojaus upės slėnyje ir Azijoje, Karpatų šiaurinę dalį turkai paprastai palikdavo savo Krymo vasalams. Metai iš metų per visą Vazų valdymo laikotarpį ir vėliau Krymo totoriai išbandė visus įmanomus persiorientavimus. Jie puolė Respubliką, susidėję su Maskva; ėjo prieš Maskvą, padėdami Respublikai; kovojo išvien su kazokais ir prieš kazokus; darė žygius savo pačių interesais.[19]

Trumpas Turkijos karas 1620-1621 m. buvo vienintelė pasitaikiusi proga nuo 1498 iki 1672 m. lenkams tiesiogiai susiremti su pagrindine osmanų kariuomene, tik ne dėl Maskvos intrigų, o dėl Transilvanijos. 1618 m. Zigmantas pasiuntė kelis kavalerijos dalinius Vienon į pagalbą savo seserėnui imperatoriui atremti Transilvanijos kunigaikščio Bethleno Gaboro atakos. Kunigaikštis pats ėmėsi intrigų ir paakino Portą duoti lenkams atkirtį. 1620 m. rugsėjį prieš Respubliką išžygiavo paša Iskenderas ir ties Cecora prie Pruto upės triuškinamai sumušė lenkus: etmoną Koniecpolskį paėmė į nelaisvę, o Żółkiewskio galvą pamovė ant ieties. Po metų karo sėkmė dramatiškai pakrypo į kitą pusę. 65 000 lenkų ir kazokų, kuriems vadovavo etmonas Chodkevičius ir atamanas Sahajdačnas, savo stovykloje Chocime (Chotine) ant Dnestro kranto buvo apsupti tris kartus gausesnės osmanų armijos, kuriai asmeniškai vadovavo sultonas Osmanas II. Jų likimas buvo aiškus. Šią sceną ir po to susiklosčiusius įvykius lotyniškuose memuaruose aprašė Rusios vaivada Jakubas Sobieskis (1588-1646), kuris savo laiku įkvėpė Wacławą Potockį parašyti *Wojna chocimska* (*Chotino karas*), turbūt žymiausią epinę poemą lenkų literatūroje:

> Baltai nuklotos spindi Dnestro krantų kalvos
> (Tarytum žemė, padengta tik ką iškritusiu sniegu),
> Kai turkas priartėjo ir tučtuojau
> Pristatė pastogių ilgiausias eiles...
> Pažvelgęs žemyn ir išvydęs mūsų gretas,
> Osmanas lyg liūtas įtūžęs gniaužė savo nagus,

Purtė karčius ir uodega mosavo,
Išalkęs kraujo, jis stebeilijo į auką savo,
Gulinčią lyg sužeistas tauras tenai, lygumoj [...]
Tarp savo karių Janyčaras-aga, visas plunksnom kaišytas,
Pasiuntė savo pulkus aršius priekin,
Pats raitas ant balto arabiško žirgo,
Iš po plunksnų žibėjo aukso apsiaustas,
Iškėlęs bunčuką, papuoštą mėnulio pilnatim,
Jis švietė tarsi kometa tarp žvaigždžių...
Pro janyčarų eiles, kairėn ir dešinėn,
Mes dairėmės į neregėtus stebuklus,
Į baisingus dramblius su straubliais ir atsikišusiom iltim:
Ant kiekvieno sėdėjo po trisdešimt ietininkų aukštuose bokšteliuose [...]
Stovėjo ten klajokliai maurai, supami tamsių debesų.
Pro storas prašieptas jų lūpas juoduos kaip degutas veiduos
Švietė perlinės iltys ledo baltumo
Lyg kibirkštys, blyksinčios nuo degančio rąsto.
Stovėjo ten ir mameliukai plačiais baltais apsiaustais,
Išsibarstę po lauką kaip gulbių pulkas
Tarp kranklių [...]
Pasiruošę šaudyti, jie buvo apstatę savo stovyklą
Pabūklais, kurių prigriozdino griovius ir pylimus,
Ir šie tratėjo neįtikėtinai. Pats Chodkevičius,
Senas karvedys, nuo tada, kai stojo tarnauti Marsui,
Nebuvo regėjęs tokių mortyrų, kurios drebino visą žemę,
Kai išspjaudavo sviedinį bemaž šešiasdešimties svarų didumo.[20]

Turkų pasididžiavimas baigėsi ganėtinai niekingai. Nesiliaujantys antpuoliai ir apšaudymai visą rugsėjo mėnesį neišmušė iš vėžių ištvermingų gynėjų, kurie jau buvo praplėšę paskutinę statinę parako. Spalį, kaip ir Tarnowskio vyrai Obertine, lenkų kavalerija pradėjo kontrataką ir pralaužė apsiaustį. Sultonas maldavo taikos. Abi pusės nutarė, kad nėra pagrindo priešiškumui. Seimas, buvęs priverstas kritišku atveju išmokėti aštuonis kartus didesnę nei žemės mokestis sumą, pasimokė, kad su turkais derėtų elgtis apdairiau. Karalius ir jo nuotykius mėgstantis sūnus buvo perspėti vengti bereikalingų karinių susidūrimų. Todėl, pasirašę sutartį su turkais,

jie laikėsi atokiau ir nuo Trisdešimties metų karo, palikę savo giminaičius Habsburgus likimo valiai.

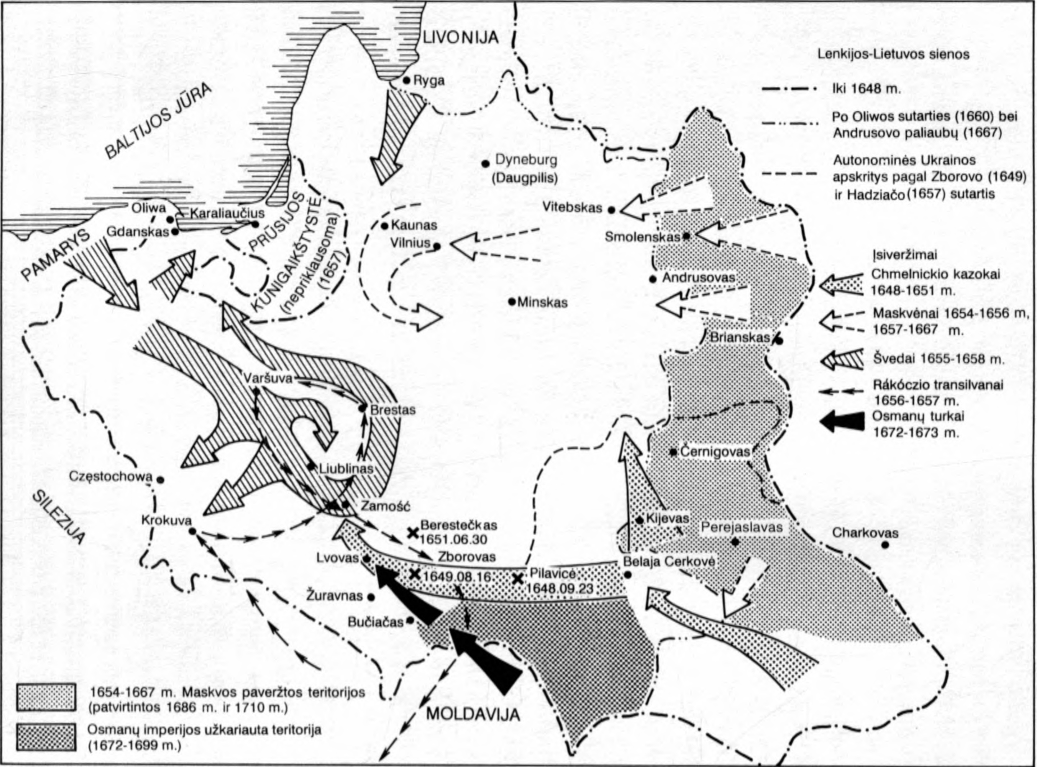
Kad ir kaip būtų keista, rimčiausią netektį Vazų valdoma Respublika patyrė ne nuo priešų, bet nuo diplomatinių sukto vasalo manevrų. Nuo 1525 m. Albrechto Hohencolerno įpėdiniai prisiekdavo Lenkijos karaliui vasalo ištikimybę už savo Prūsijos (Rytų) kunigaikštystę ir kasmet Lenkijos iždui bei kariuomenei mokėjo kontribuciją. Tačiau tuo pat metu nenuilstamai siekė vieno tikslo, kuris iškeltų jų dinastiją. 1563 m., likus penkeriems metams iki mirties, kunigaikštis Albrechtas pasiekė, kad lenas būtų pripažintas jam kartu su Joachimu II Hohencolernu iš Brandenburgo-Anspacho, ir tokiu būdu garantavo savo šeimos teises į jį. 1577 m. brandenburgiečiai nusipirko iš karaliaus Stepono Batoro teisę globoti kunigaikščio Albrechto anūką ir taip įtvirtino savo valdžią Rytų Prūsijoje, kuri gyvavo per visą jų globotinio ligą ir protinę negalią. Tokią padėtį rado Vazos. Pagaliau 1614 m. Johanui Sigizmundui iš Brandenburgo, kuris buvo vedęs nuotaką iš prūsiškosios giminės linijos, pavyko savo asmenyje suvienyti abi šeimos paveldimas valdas. Tačiau tik po dviejų kartų Frydrichas Vilhelmas (1620-1688), didysis kurfiurstas, sugebėjo iškilti aukščiau savo provincinio statuso. Dvidešimtmetis jaunuolis, kuriam teko didžiulė atsakomybė būti valdovu, matydamas, kad įsisiūbavo Trisdešimties metų karas, sėdėdamas Berlyne ėmė puoselėti ryšius su Lenkija ir prisiekė ištikimybę tiek Vladislovui, tiek Jonui Kazimierui. Bet 1648 m. po Vestfalijos taikos gavęs daug mažų teritorijų, tarp jų ir Rytų Pamario juostą, jis pasijuto drąsiau ir galėjo įsitraukti į vėliau prasidėjusį Šiaurės karą. 1656 m. pasirašant Labguvos (Labiau) sutartį jis įtikino švedus pripažinti jo pretenzijas į nepriklausomybę, už tai pažadėjęs atsikratyti lenkų siuzereniteto. Po kelių mėnesių jis įkalbėjo lenkus patvirtinti jo nepriklausomybę už tai, kad atsimes nuo švedų. 1657 m. spalio 19 d. Vėluvos (Wehlau) sutartimi oficialiai atleistas nuo feodalinių įsipareigojimų Lenkijai, Frydrichas Vilhelmas susilaikė balsuoti per imperatoriaus rinkimus tol, kol perspektyviausias kandidatas Leopoldas iš Austrijos atleido Brandenburgą

nuo jurisdikcinės priklausomybės Imperijai. Kiekvienas žingsnis buvo kruopščiai nukreiptas į tai, kad naujoji Brandenburgo-Prūsijos kunigaikštystė būtų pripažinta per Oliwos taikos derybos. Praėjus dviem šimtmečiams po Kryžiuočių valstybės padalijimo, Frydrichas Vilhelmas atkūrė Prūsijos suverenitetą Vazų valdomos Lenkijos karalystės sąskaita.

* * *

Per du paskutinius Vazų valdymo dešimtmečius, per nelaimingą Jono Kazimiero karaliavimą, visi vidinių ir išorinių konfliktų saitai staiga susipynė į vieną painų voratinklį. Kazokai, totoriai, rusai, švedai, prūsai ir transilvanai vienas po kito pateko į tankią raizgalynę, įtraukdami ir išdavikus didikus, maištauti pasirengusius kareivius, religinius atskalūnus, ir tarptautinio masto sąmokslininkus. Patį Joną Kazimierą kažin ar reikia dėl to kaltinti. Jis buvo rimtas ir pareigingas monarchas, perėmęs sostą iš savo vyresniojo brolio būdamas trisdešimt vienerių metų. Kadangi savanoriu kurį laiką tarnavo Habsburgų armijoje, buvo įgijęs karinės patirties. Kaip jėzuitų vienuoliui bei kandidatui į kardinolus, jam nebuvo svetimi ir religiniai to meto reikalai. Buvęs kalinamas Prancūzijoje kaip įkaitas, Jonas Kazimieras puikiausiai nusimanė apie tarptautinių santykių vingrybes ir pavojus. Vis dėlto jis asmeniškai prisidėjo prie savo brolio draugiškų santykių su prancūzais atnaujinimo, o ir į žmonas Jonui Kazimierui buvo lemta gauti brolio našlę prancūzę Mariją Liudviką Gonzagą.[21] Iš pirmo žvilgsnio sąlygos atrodė esančios idealios sėkmingam valdymui. Tuo tarpu iš tikrųjų valstybėje brendo vulkaninės jėgos proveržis. Jis prasidėjo paskutiniu ir didžiausiu kazokų sukilimu, kuriam žariją Bogdanas Chmelnickis (1595-1657) įpūtė 1647-1648 m. žiemą.[22] (Žr. 19 žem.)

Tų dviejų dešimtmečių siaubas ir beprasmybė ypač buvo ryškūs todėl, kad jie ėjo po vieno iš nuosaikesnių Respublikos istorijos dešimtmečių. Tad sukrėtimą didino prieš tai viešpatavusi ramybė. Vladislovas, valdęs nuo 1632 m., sugebėjo likti nuošaly nuo daugelio Europą ištikusių bėdų. Polianovkos taika (1634 m.) su Maskva, Stumsdorfo paliaubos (1635 m.) su Švedija panaikino svarbiausius

19 žemėlapis. Tvanas. Priešų puldinėjimai į Lenkiją-Lietuvą (1648-1667)

ryškius nesutarimus. Klestėjo Vyslos prekyba. Aprimo religiniai konfliktai, o 1635 m. karalius pakvietė įvairių tikybų žmones susitaikyti viešame „pokalbyje apie meilę". Ukrainoje po 1638 m. susitaikymo prasidėjo auksinis ramybės dešimtmetis. Vyravo tokia gerovės iliuzija, kad savo kreipimesi į seimą 1646 m. kancleris Jerzis Ossolińskis gyrėsi, esą „atvirose lygumose lenkai įkūrė laisvą karalystę, kurios sienos yra meilė ir abipusis pasitikėjimas".

Tuo metu iš Koniecpolskio šnipų sužinota, kad kazokai tariasi su Krymo chanu. Tai neatrodė ypač didelis pavojus. Karalius netgi įžiūrėjo čia puikią galimybę galutinai atsiskaityti su totoriais ir turkais. Jis pasikvietė kazokų vadus į Varšuvą (tarp jų buvo ir Bogdanas Chmelnickis), pareiškė jiems pasitikėjimą, patvirtino jų ankstesnes privilegijas ir nuteikė bendram žygiui prieš kitatikius. Kas bloga nutiko po to, nėra visiškai aišku. Karaliaus žygiui į Turkiją pasipriešino seimas. Mirė Koniecpolskis, vienintelis žmogus, galėjęs jam sėkmingai vadovauti. Tą pasišovė padaryti Rusios vaivada Jarema Wiśniowieckis. Nepaisydamas karaliaus bei seimo nepritarimo, 1647 m. jis patraukė Krymo link su 26 000 iš jo valdomų žemių kilusių vyrų. Chmelnickis jautėsi įžeistas ir išduotas, todėl užuot prisidėjęs prie Krymo žygio, atvirkščiai, puolė lenkus; užuot kovojęs su totoriais – pasikvietė juos į pagalbą ir pasiryžo ieškoti teisybės.

Bogdano Chmelnickio sukilimas savo padariniais toli pranoko pirminius tikslus. Keliaudamas Dnepru į vakarus iš kazokų sečės (svarbiausios jų stovyklavietės ar telkimosi vietos), jis laimėjo du susidūrimus su Respublikos kariuomene ties Geltonaisiais Vandenimis (Zoltyje Vody) bei Korsūne ir priartėjo prie Vyslos. Atrodo, kad jis neturėjo jokių aiškių ketinimų, išskyrus asmeniškai atsiteisti su karaliumi už jam ir kazokams padarytą skriaudą. Iš pradžių kazokų vadas pasirašinėjo „Jo Didenybė Zaporožės kariuomenės etmonas". 1648 m. gegužę karalius mirė ir Chmelnickis atsidūrė keblioje padėtyje. Jam nepavyko susitarti su Jonu Kazimieru, kurį rėmė rinkimuose, tad beliko kovoti toliau. Niekieno nevaldomą Ukrainą ėmė niokoti siautėjančių valstiečių būriai; didikai, kuriems vadovavo Wiśniowieckis, atsakė žiauriais baudžiamaisiais veiks-

mais. Žudynės užkirto visus kelius į kompromisą. 1651 m. birželio 29-30 d. Berestečke Chmelnickis buvo sutriuškintas. Nublokštas atgal prie Dnepro, jis dairėsi pagalbos. Jo padėtis neišvengiamai parūpo Maskvai, ir 1654 m. sausį Perejaslave Chmelnickis davė ištikimybės priesaiką carui Aleksejui Michailovičiui. Tų pačių metų pavasarį caro armija dviem frontais įsiveržė į Respubliką. Dėl Maskvos veiksmų savo ruožtu sunerimo švedai. 1655 m. švedų karalius Karolis X užpuolė Respubliką iš Pamario ir Livonijos. Jo veiksmai išprovokavo Brandenburgo-Prūsijos didžiojo kurfiursto intervenciją 1656 m. ir Transilvanijos kunigaikščio Jurgio Rákóczio – 1657 m. Tai buvo „tvano" metai. Į dešimtmečio pabaigą Lenkijos karo reikalai pagerėjo. 1660 m. gegužę visas kovas vakaruose sustabdė Olivos taika, nors rytuose caras ir toliau puldinėjo.

Nesibaigiančių karų įtampa sukėlė ir vidaus nesutarimus. Karaliaus pastangos sutvarkyti valstybės valdymą ir finansus privedė prie konflikto su seimu, o vėliau kilo ir vidaus karas. Bajorai atmetė pasiūlymus priimti seimo nutarimus balsų dauguma, taip pat dėl rinkimų *vivente rege* ir centrinio iždo. Jų vadas Karalystės maršalka Jerzis Lubomirskis įsivėlė į išdavikiškus ryšius su Austrija, o galiausiai sukėlė atvirą maištą. 1661-1667 m. karalius bergždžiai priešinosi iš pradžių karinėms grupuotėms, o po to rokošo armijoms. Prie Silezijos sienos ties Mątwais 1666 m. liepos 13 d. Jonas Kazimieras patyrė pralaimėjimą. Karalystės karinės pajėgos buvo palaužtos. Karalius atsisakė savo politinių planų ir priėmė Lubomirskio nusižeminimą. 1667 m. Lubomirskis savanoriškai išvyko tremtin į Vroclavą. Rytuose, per Andrusovo paliaubas, sąlygas diktavo rusai, ir jos buvo nepalankios Respublikai. 1668 m. Jonas Kazimieras atsižadėjo sosto ir išvyko į Prancūziją. Ką pradėjo Chmelnickis, užbaigė Lubomirskis ir caras.

Taigi atrodytų keista, kad istorikai bandė sieti Chmelnickio sukilimą su to meto įvykiais Anglijoje, Prancūzijoje ir Ispanijoje.[23] Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad Chmelnickio veikla buvo plataus tarptautinio sąmokslo dalis. Tam trūksta įrodymų, išskyrus tai, kad Chmelnickis lankėsi Paryžiuje ir susirašinėjo su Cromwelliu. Kiti jį

sieja su tam tikra bendra „Europos krize". Tačiau nė viena iš keltųjų hipotezių neatitinka visų kalbamų įvykių. „Nacionalinio išsivadavimo" koncepcija tinka Portugalijai ir Katalonijai, bet nieko bendra neturi su vidaus karu Anglijoje ir Prancūzijos Fronda. O Respublikoje ši versija labiau tiktų paaiškinti ne tiek Chmelnickio sukilimą, kiek platų pasipriešinimo judėjimą prieš švedus centrinėse ir vakarinėse valstybės dalyse. „Socialinės revoliucijos" koncepcija taip pat problemiška. Tiesa, kalbant apie įvykius Respublikoje, visiškai jos ignoruoti negalima. Ukrainos valstietija, be abejonės, irgi dalyvavo sukilime, tuo tarpu kitur valstiečiai savo noru vijo iš šalies priešus. Aišku, įkvėpė juos būtent Chmelnickis *malgré lui* (prieš savo valią). Nei kazokai, nei totoriai, nei karalius, o užvis mažiausiai Rusijos caras, negalvojo apie valstiečių išlaisvinimą. Žinoma, galima manyti, kad valstiečiai sukilo dėl nepakenčiamų baudžiavos sąlygų. Bet jei taip, tai reikia pripažinti, kad jų „revoliucija" visiškai nepavyko. Nors Ukraina atskilo nuo Respublikos, baudžiava joje ir toliau reiškėsi visu smarkumu. Galbūt įvykiams paaiškinti tiktų apibendrinta „naujųjų laikų valstybės valdymo krizės" koncepcija. Kaip ir kitur, Respublikoje santykiai tarp centrinės valdžios ir periferijos buvo gerokai įtempti. Senosios institucijos nebepajėgė susidoroti su naujai užgriuvusiomis socialinėmis bei politinėmis problemomis. Respublikoje didelės įtampos priežastis buvo ta, kad kazokams nenorėta suteikti bajorų statuso, o stačiatikių ir unitų vyskupai nebuvo įsileidžiami į Senatą. Bet jei laikysimės šios teorijos, tai Chmelnickį reikėtų traktuoti tik kaip vieną įpykusį prašalaitį, kuris atsitiktinai atsitrenkė į ir taip jau paliegusį valstybės kūną.

Griaunamieji sukilimo padariniai buvo akivaizdūs. Jis pagreitino Respublikos nuosmukį, po kurio jai jau nebuvo lemta visiškai atsigauti. Respublikos gyventojams jis savo griaunamąja jėga prilygo Vokietijos Trisdešimties metų karui. Žydams ir protestantams sukilimas atsirūgo kraujo praliejimu ir neregėto masto persekiojimais. Išsibarsčiusios, nepajėgiančios apsiginti žydų gyvenvietės užsitraukė ne tik Chmelnickio kazokų, bet ir valstiečių gaujų bei caro armijos rūstybę. Maskvos kariuomenės įžengimas į Vilnių 1655 m.

liepos 28 d. baigėsi beatodairiškomis miesto gyventojų skerdynėmis. Laidotuvių varpai skambėjo dvidešimčiai tūkstančių žmonių, jų tarpe buvo ir daug žydų. Iš viso per 1648-1656 m. jų išžudyta apie 56 000, o bendras žydų bendruomenės skaičius dėl mirčių, išvykimų ir skurdo sumažėjo 100 000 žmonių.

Tad garsų vardą Chmelnickis užsitarnavo ne dėl kokių nors pasiekimų, o dėl šitų žmonėms atneštų nelaimių. Jis vertinamas labai prieštaringai. Ukrainos istorijoje Chmelnickis laikomas nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo pradininku. Rusijoje į jį žiūrima kaip į Mozę, kuris išvedė savo tautą iš Lenkijos vergovės į didžiąją tėvynę Rusiją. Marksistai jį vaizdavo kovotoju už socialinį teisingumą. Iš tikrųjų jis nebuvo nė vienas iš šitų herojų. Chmelnickis dezertyravo iš Respublikos kariuomenės, kurioje buvo gavęs raštininko (*pisarz*) rangą, o jo tėvas buvo karininkas ir dalyvavo 1621 m. Chotino kautynėse. Jis tiesiog jautėsi asmeniškai labai įskaudintas ir virė pagieža Jaremai Wiśniowieckiui, užpuolusiam jo valdas, todėl pasitraukė į sečę. Ten prieglobstį rasdavo daugelis panašių į jį bėglių ir nepatenkintųjų. Jis griebėsi jėgos, bet kadangi jam nepavyko atsiteisti iš karto, neliko nieko kito, kaip tik kovoti iki galo, antraip jį būtų pakorę kaip išdaviką. Chmelnickio pasipriešinimo kibirkštys sukėlė tokį gaisrą, kokį vargu ar kas galėjo nuspėti. Neilgai trukus Ukrainoje kazokai turėjo kovoti už savo išlikimą, norėdami nusikratyti Maskvos globos. 1657 m. pagal Hadziačo sutartį jų vadai mėgino vėl sugrąžinti Ukrainą į Respubliką autonominės kunigaikštystės teisėmis. Tačiau buvo per vėlu. Sukilimas taip išvargino Respubliką, kad ji jau negalėjo niekuo padėti. Kazokų arklį, numetusį raitelį lenką, dabar pažabojo daug reiklesnis šeimininkas. Tuo metu pats Chmelnickis jau buvo miręs. Kaip ir XIX a. Lenkijos sukilėlių, Chmelnickio nuopelnas tas, kad jis iškėlė savo tėvynės problemas ir atkreipė į jas viso to meto pasaulio dėmesį, nes pačioje Respublikoje į jas niekas nekreipė dėmesio.

Po dešimties metų, 1667-aisiais, dar vienas smarkus maištininkas, Jerzis Lubomirskis, gulėjo mirties patale. Jis skundėsi galvos skausmais. „Tie, kurie gyvena savo galva, – atsiduso jis, – ir miršta

nuo galvos". Šis posakis tiktų ir Respublikai, prie kurios sužlugdymo jis nemenkai prisidėjo. Valstybė, puoselėjusi puikius vienybės ir asmeninės laisvės idealus, laikėsi abipusiu karaliaus ir piliečių susiklausymu. Jei tokia ji apskritai galėjo gyvuoti, tai tik valdoma protingų žmonių. Ji neturėjo nei galios, nei priemonių užkirsti kelią neprotingam maištui. Kai protą pakeitė brutali jėga, grėsė žlugimas. Kaip ir Lubomirskio, Respublikos „galvos skausmas" buvo lemtingas.

1672 m. Jonas Kazimieras mirė tremtyje, atsiskyrėlio celėje, Nevers'o prie Luaros vienuolyne, centrinėje Prancūzijoje. Jo palaikai laidoti buvo parvežti į Krokuvą, o širdis liko San Žermen de Pre (St.Germain-des-Prés) kapinėse Paryžiuje. Vienas iš nedaugelio jo nelaimingo valdymo prisiminimų – monetos, kurias XVII a. 6-ajame dešimtmetyje nukaldino Boratinis ir Tymffas. Abu šie pinigų kalybos meistrai kūrė nuostabius planus, kaip vienu mostu išgelbėti Respubliką. Tačiau jiems trūko nusimanymo, o gal jie buvo tik sukčiai. Jų pigi produkcija užtvindė ir kito šimtmečio kasdieninį gyvenimą. Boratinis buvo gavęs karaliaus leidimą kaldinti varines monetas, kurių vertė buvo lygi trečdaliui grašio. 1660-1666 m. jis paleido jų į rinką per 900 milijonų ir sukėlė nematytą chaosą. Kitais metais šių pinigų („*boratynki*") vertė, palyginus su zlotu, krito nuo 1/70 iki 1/800 dalies. Tymffas buvo pasišovęs kaldinti sidabrinius zlotus, kurių vertė būtų buvusi dirbtinai prilyginta auksiniam dukatui. Tačiau jo monetos teturėjo tik 13 vietoj tariamų 30 procentų gryno sidabro. Kitoje monetų pusėje puikavosi buvusio karaliaus monograma – I. C. R., Iohannes Casimirus Rex. Kai žmonės sužinojo, kiek šie pinigai iš tiesų verti, paskutiniojo Vazos vardas tapo korupcijos ir klastotės simboliu. Nuo tol jo inicialai buvo pradėti šifruoti naujai – I. C. R. tapo INITIUM CALAMITATIS REGNI, tai yra „karalystės žlugimo pradžia".[24]

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

MYKOLAS
Austrijos kandidatas
(1669-1673)

Wiśniowieckiai, kurių pavardė reiškia „Vyšnių kaimo ponai", pelnė vieną iš baisiausių vardų Ukrainoje. Jų giminės pirmtakas Dymitras Wiśniowieckis (?-1563), pusiau rusinas, pusiau rumunas, įkūrė pirmąją kazokų sečę Chorticoje prie Dnepro. Mirė jis kilpoje Stambule, kur turkų buvo sučiuptas kaip piratas. Jo sūnus pasirašė Liublino uniją, o anūkas vadovavo liūdnai pagarsėjusiam žygiui į Moldaviją 1616 m. Proanūkis kunigaikštis Jarema Wiśniowieckis (1612-1651), Rusios vaivada, aršiausias Bohdano Chmielnickio priešas, yra viena prieštaringiausių bei spalvingiausių Lenkijos istorijos asmenybių. Populiariausiame lenkų istoriniame romane – Henryko Sienkiewicziaus *Ogniem i mieczem* (*Ugnimi ir kalaviju*) Jarema vaizduojamas kaip skandalingas bajoras, kovojantis už Respubliką ir griežtai baudžiantis kazokus bei turkus. Kitų apie jį rašiusiųjų akimis, Jarema buvo paprastas banditas, našlių dvarų plėšikas, persimetėlis ir išdavikas. Ar šiaip, ar taip, vis dėlto niekas negali paneigti, kad jis buvo įsipainiojęs į keletą neregėto žiaurumo įvykių ir kad buvo ganėtinai populiarus tarp tokių pat kaip jis pats.[1] Šimtmečiu anksčiau Wiśniowieckių giminė susikrovė didžiausius turtus iš buvusių nedirbamų derlingų Dnepro žemių, kuriose plūkėsi apie 230 000 baudžiauninkų, o gynė jas viena nuožmiausių asmeninių armijų. Tad visai tikėtina, kad užimdami tokią padėtį, jie galėjo mesti iššūkį karaliui. Tačiau niekas nesitikėjo, kad iš jų giminės išeis toks menkysta kaip Mykolas Kaributas Višnioveckis (1640-1673), kunigaikščio

Jaremos sūnus. Jis per rinkimus tapo atsarginiu Austrijos intrigų iškeltu kandidatu ir tebuvo atsitiktinė marionetė įtakingų veikėjų rankose. Didinga didikų giminė pagimdė karališkąją pelytę.

Mykolas Kaributas valdė vos ketverius metus. Per tą laiką Respublikos gyvenime įvyko keletas ryškių įvykių. Pirmasis ir buvo, tiesą sakant, atsitiktinio karaliaus išrinkimas 1669 m. liepos mėnesį. Antrasis – 1670 m. liepą, švęsdamas Prancūzijos šalininkų karaliaus dvare pralaimėjimą, karalius vedė erchercogytę Eleonorą iš Habsburgų giminės. Pasveikinęs savo nuotaką ties Silezijos siena, jis su visa jos palyda atvyko prie senovinio Jasna Góros vienuolyno, kur ir įvyko jungtuvių ceremonija. Joje dalyvavo popiežiaus nuncijus, imperatorius ir Senatas. Vestuvių pusryčius nuncijus būsimoms kartoms aprašė su neslepiamu apetitu:

Sugiedojus orkestrui pritariant *Te Deum* priešais stebuklingą Švenčiausios Mergelės paveikslą, jaunoji pora su savo palyda patraukė į nuostabiai išpuoštus vienuolyno apartamentus [...] Kitą dieną per pokylį buvo tiek daug valgių, kad nelengva pasakyti, ar sunkiau buvo tarnams juos nešioti į stalą, ar svečiams, kurie visa tai turėjo suvalgyti. Buvo patiekta trys šimtai fazanų, penki tūkstančiai porų kurapkų, šeši tūkstančiai porų kalakutų, šeši tūkstančiai veršiukų, keturi šimtai jaučių, keturi tūkstančiai avių ir tiek pat ėriukų, šimtas elnių, penkios lašišos, du tūkstančiai kiškių ir keletas tuzinų šernų. Po to stalus nuklojo gausybe vaisių, uogienių ir galiausiai piramidėmis bei kalnais saldumynų. Kai pokylis baigėsi, karalius su šešiais senatoriais ir karalienė su savo damomis pakilo šokti polonezo ir du kartus apėjo visą salę [...].[2]

Trečias įvykis – vėliau tais pačiais metais Prūsijos pasiuntinys surengė Varšuvoje pabėgusio Karaliaučiaus gyventojo Kalksteino gaudynes. Ketvirtasis – 1672 m. prasidėjęs antrasis karas su turkais. Sultonas Mechmedas IV įsiveržė į Podolę, užėmė Podolės Kameneco tvirtovę, o katedrą pavertė mečete. Penktasis – 1672 m. spalio 16 d. Bučače netoli Tarnopolio karaliaus pasiuntiniai pasirašė kapituliacijos aktą. Visos Ukrainos žemės, kurios dar buvo likusios Lenkijai po Andrusovo paliaubų, dabar atiteko turkams. Be to, kasmet reikėjo mokėti 22 000 auksinių dukatų duoklę. Šeštas įvykis – nutraukti abu tų gėdingų metų seimo susirinkimai – vienas dėl *libe-*

rum veto, kitas dėl ryžtingai nusiteikusios ponios balso. Kažkokia Kunicka, kuri pareiškė esanti įžeista senatoriaus, atėjo į Karaliaus rūmų Varšuvoje senatorių posėdžių salę, norėdama asmeniškai atsiteisti ir pareikalauti įvykdyti teismo įsakymą, kuriuo liepiama pasiduoti jos pabėgusiems baudžiauninkams. Pasipiktinusi ilgais ginčais dėl to, ar karaliui leisti viešai mūvėti prancūzišką peruką, ji pratrūko iš savo vietos:

Seimo maršalka. Nepertraukite, brangioji ponia, mes tariamės dėl mūsų sienos gynybos [...]
Ponia Kunicka. Kas man svarbu ta sienų gynyba, kai jūsų vaivada elgiasi baisiau nei totorių orda [...]?[3]

Įžeidėjas vaivada buvo nubaustas. Jis turėjo sumokėti 2000 zlotų *ex nunc* ir atiduoti vieną baudžiauninką. Septintasis įvykis – austrų ir prancūzų šalininkai bajorai prieš neryžtingą karalių susivienijo į ginkluotas konfederacijas.[4]

Visais šiais atvejais istorikai nurodo, ko karalius nepadarė. Jis nekontroliavo didikų, armijos, turkų, savo žmonos, popiežiaus nuncijaus. Apskritai sunku suprasti, kuo buvo užimta jo galva. Mirė jis 1673 m. lapkričio 10 d., persivalgęs raugintų agurkų, greičiausiai pačiame savo jėgų žydėjime.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

SOBIESKIS
Turkų tramdytojas
(1674-1696)

Sobieskis – vienas iš nedaugelio vardų Lenkijos istorijoje, plačiai žinomų visam pasauliui. Jį garsino ne tik amžininkai, bet ir istorikai. Pasak Johno Miltono, „Sobieskis buvo pirmasis iš lenkų, įrodęs, kad baisias turkų jėgas galima sutriuškinti vienu smūgiu". Jo karinius sugebėjimus ypač vertino Clausewitzas. Lenkijoje Sobieskio vardas skambėjo kiekvieno lūpose. Visa Europa jį minėjo kaip Imperijos ir krikščioniškojo pasaulio gelbėtoją nuo kitatikių. Dėl šios priežasties nelengva po šlovės kauke įžvelgti tikrąjį veidą ir, svarbiausia, apibūdinti šalies problemas, pritemdytas jo žygdarbių.[1]

* * *

Jonas Sobieskis (1629-1696) gimė Oleske, netoli Lvovo, ir buvo antrasis sūnus Rusios vaivados Jakubo Sobieskio ir Marijos Daniłłowicz šeimoje. Lotynišką išsimokslinimą jis gavo Krokuvos Nowodworskio gimnazijoje ir Jogailos universitete, o 1646-1648 m. buvo išvykęs į didžiąją kelionę – Paryžių, Londoną ir Amsterdamą. 1652 m., po vyresniojo brolio mirties, Sobieskis paveldėjo trijų įtakingų šeimų – Sobieskių, Żółkiewskių ir Daniłłowiczių bendrą turtą. Jaunystėje jis pasirinko karinę karjerą, bet turtai ir ryšiai lėmė, kad Sobieskiui tapo lengvai prieinamas karaliaus dvaras, diplomatija ir politika. Pirmą kartą stojo į armiją 1648 m., ir per Chmelnickio sukilimą bei švedų „tvaną" kovojo Jerzio Lubomirskio ir Stefano Czarnieckio vadovaujamuose pulkuose. Septynis mėnesius – nuo 1655-ųjų rugpjūčio iki 1656-ųjų kovo – kartu su daugybe dezertyra-

vusių karaliaus kareivių buvo perėjęs Karolio X pusėn. Pirmojoje diplomatinėje misijoje į Konstantinopolį Sobieskis dalyvavo 1654 m., karaliaus dvare pirmą kartą buvo pristatytas 1655 m., o išrinktas pasiuntiniu į seimą – 1659 m. Po to vienas po kito ėjo paaukštinimai. 1665 m. jis gavo didžiojo maršalkos skeptrą, 1666-aisiais – lauko etmono titulą, o 1668-aisiais įgijo aukščiausią karinį laipsnį – didžiojo Karalystės etmono vardą. Mykolo Kaributo valdymo metais Sobieskis kariavo su turkais. Kitą dieną po karaliaus mirties jis visiškai sumušė pašos Huseino vadovaujamą osmanų armiją netoli tos vietos, kur kadaise, Chotine prie Dnestro, pergalę buvo pasiekęs Chodkevičius. Po trijų mėnesių, įpusėjus elekciniam seimui, Sobieskis triumfuodamas įžengė į Varšuvą ir beveik be prieštaravimų buvo paskelbtas karaliumi. Išskyrus 1652 m. mūšį ties Batohu, kur žuvo jo brolis Marekas, ir 1666 m. ties Mątwais, kur vėl susidūrė su savo senu globėju ir vadu Lubomirskiu, daugiau jam neteko patirti pralaimėjimų. Nedaugelis monarchų, tuo labiau nė vienas monarchas paveldėtojas, nežengė į sostą turėdamas tiek daug nuopelnų ir tokį didelį patyrimą.

Kaip ir Batoras prieš šimtą metų, Sobieskis akivaizdžiai dominavo politiniame gyvenime. Jį stebėjo, juo žavėjosi ir aprašė Lenkijoje lankęsis anglų teologas, kunigas Robertas Southas:

> Karalius yra labai iškalbingas, lengvai bendraujantis ir be galo malonus žmogus, turintis džentelmenui būdingų savybių. Jis ne tik gerai nusimano apie karo meną, bet dėl savo prancūziško išsimokslinimo – kuo puikiausiai ir apie geras manieras bei mokslus. Be savo gimtosios slavų kalbos, karalius moka lotyniškai, prancūziškai, itališkai, vokiškai ir turkiškai; žavisi gamtos mokslais ir fizika. Jis dažnai peikia dvasininkiją, kad ši į universitetus ir mokyklas neįsileidžia šiuolaikinės filosofijos, tarkim, tokių autorių kaip Le Grandas ir Cartesius.*
>
> Jo Didenybė yra aukštas, stambus, plataus veido ir gyvų akių; rengiasi vienodai su pavaldiniais, jo šukuosena apvali, palei ausis kaip vienuolio, ant galvos kailinė kepurė, bet su gausybe nuostabių briliantų ir kitų brangakmenių; ilgi ūsai ir jokios kaklaskarės. Ilga mantija krenta jam ligi kulnų

* Cartesius – Descartes'o pavardės lotyniška forma. – *Red.*

tarytum apsiaustas, o po ja – tokio paties ilgio liemenė, stipriai aplink juosmenį suveržta diržu. Jis niekada nemūvi pirštinių, o tas ilgas jo apsiaustas yra iš tvirto purpurinio audeklo, apvedžiotas žiemą kailiais, o vasarą tik šilku. Vietoj batų karalius visada, ir išvykose, ir namuose, avi turkiškus odinius aulinius su labai plonais puspadžiais ir tuščiaviduriais giliais kulnais, padarytais iš lanku į pusmėnulį sulenktos sidabro plokštės. Prie šono jis visada nešiojasi platų rytietišką kardą ir dėklą, lygiai tokį pat plokščią ir platų nuo rankenos iki galo ir kruopščiai inkrustuotą brangakmeniais.[2]

Sobieskio pasitikėjimą savo jėgomis, be abejonės, stiprino nepaprastai sėkminga, kartais net audringa santuoka. 1665 m. jis vedė patraukliausią karaliaus dvaro moterį Marie Casimire de la Grange d'Arquien, Lenkijoj vadinamą Marysenka (Marysieńka). Jų nepaprasta partnerystė gali būti palyginta tik su jaunesniais jų amžininkais, pora, prilygstančia jiems meilėje, kare ir politikoje, – Johnu Churchilliu, Marlborougho kunigaikščiu, bei Sarah Jennings.

Marysenkos (1641-1716) asmenybė buvo ne mažiau įstabi už jos vyro. Ji lygiai taip pat buvo aktyvi politikė. Į Lenkiją atvyko būdama ketverių metų su karalienės prancūzės Marijos Liudvikos palyda. Marysenka buvo prancūzų sargybos kapitono ir buvusios karalienės guvernantės dukra (nors sklandė gandai, kad iš tikrųjų ji buvo karalienės nesantuokinė dukra nuo kurio nors vieno iš jos ankstesnių meilužių – Gastono d'Orleans'o arba nelaimingojo Cinq-Marso). Per visą jųdviejų vedybinį gyvenimą žmona buvo Sobieskio artima draugė, slapčiausių minčių patikėtinė, jo narsumo įkvėpėja. Vis dėlto ji visą gyvenimą buvo kaprizinga, mėgo intrigas. Sobieskį Marysenka pažinojo nuo vaikystės, tačiau nerodė jokio susidomėjimo jo asmeniu tol, kol būdama dvidešimties neištekėjo už pagyvenusio Jano Zamoyskio, buvusio kanclerio anūko. Iškart po to Marysenkos santykiai su Sobieskiu prancūziškame Jono Kazimiero dvare virto *grand affaire*. 1665 m. gegužę juodu paslapčia susituokė, dar nė nepalaidojus jos velionio vyro, su skausminga sąlyga, kad Sobieskis užims maršalkos vietą, iš kurios buvo atleistas Lubomirskis. Jie susilaukė keleto vaikų, sūnų ir dukterų, kurių interesus vienaip vertino karalienė ir kitaip karalius. Istoriko požiū-

riu įdomiausia bene tai, kad kai visuomenės reikalai priversdavo juos išsiskirti, juodu rašydavo vienas kitam ilgus laiškus. Garsieji Sobieskio *Laiškai Marysenkai* (*Listy do Marysieńki*) yra pagrindinis jo veiklos tyrinėjimo šaltinis. Benarpliojant visas prancūzybes ir konspiracinius pseudonimus, kur „Celadon" reiškė Sobieskį, o „Astrée" – Marysenką, galima sužinoti slapčiausius karaliaus jausmus:

14 VII 1665

Mon cœur, mon âme et mon tout!

Jojęper visą naktį, prieš aušrą sustojome, likus trims mylioms iki Jo Didenybės Karaliaus ir armijos buvimo vietos. *M. Palatin de Cracovie* greičiausiai prisijungs prie mūsų rytoj, nes jis dar už keturių mylių nuo Jo Didenybės. Karalius turi labai mažai raitelių pulkų ir nematyti jokių naujai pasamdytųjų. Visi mano kariai, dėkui Dievui, buvo čia ir jau prisiekė ištikimybę Karaliui. Gavome žinią, kad Lubomirskis jau išvyko iš Szczebrzeszyno. Manau, kad visa tai dabar ilgai nebetruks. Tuoj išvysime Dievo lemtį.

Visą kelią kentėme neįtikėtiną *incommodité* be maisto. Tokį skurdą sunku ir įsivaizduoti. Nežinau, ką mes čia, stovykloje, valgysime. Po trijų valandų tikiuosi pasimatyti su Jo Didenybe Karaliumi ir sužinoti naujienas.

Tarnai pamiršo įdėti mano juodą kelionių skrynią, be kurios aš kaip be rankų. Surask progą ir išsiųsk man ją kaip galima greičiau per Leipzigo kunigaikštį, jei jis dar neišvyko. Raktus aš turiu.

Kaip ir per visą kelionę, aš ir toliau esu apimtas didžiulės melancholijos ir guodžiuosi tik per mūsų išsiskyrimą ištartais Astrée žodžiais, kai ji pažadėjo už tą bemiegę naktį atsilyginti meile, ir tikiuosi, tai dar prisimena. Celadonas tikrai nusipelno meilės ir retkarčiais *complaisance*. Jis, jei duos Dievas ir pasitaisys sveikata, dės visas pastangas neieškoti didesnės ar labiau mylimos grožybės už savąją Aurorą, kurią bučiuoja milijoną kartų ir atsisveikina prisiekdamas, kad, kol gyvas, bus ištikimiausias jos tarnas ir toks, kokį Dievas nori jį matyti.

Esu dėkingas karališkosios medžioklės vadovui už arklius ir visas jo malones, be kurių būčiau buvęs žiauriai *mal accomodé*. Atsimokėsiu jam už viską.[3]

Sobieskio valdymo būde, kuris akivaizdžiai pasireiškė tvarkant valstybės reikalus, ypač ryškios buvo „rytietiškos tradicijos". Sobieskis buvo kilęs iš pietrytinių Respublikos žemių didikų, o šių interesai, išsilavinimas ir pažiūros gerokai skyrėsi. Ypač XVII a. jie

buvo taip smarkiai susirūpinę dėl kaimyninio Osmanų pasaulio, kad Varšuvoje, Krokuvoje ar Gdanske tai būtų buvę palaikyta manija. Negana to, valdydami nepaprastai didelius žemės plotus, kokių niekas neturėjo kituose Respublikos regionuose, ir turėdami savo valdžioje nemenkus asmeninius karinius dalinius, jie galėjo savo interesus primesti visos valstybės politiniam gyvenimui. Geriausias to pavyzdys būtų Kijevo vaivada Tomaszas Zamoyskis (1594-1638), labai trumpai, kaip ir jo garsusis tėvas, buvęs Karalystės kancleriu. Įsigijęs didžiulius dvarus Braclave, jis nuo vaikystės buvo susipažinęs su rytų reikalais. Bičiuliaudamasis su Krymo chanu Islamu Girėjumi, kuris buvo nelaisvėje Zamośćėje, Zamoyskis gerai pramoko turkiškai, totoriškai, arabiškai ir persiškai. Savo tėvo akademiją jis pavertė rytų mokslų centru, kuriam vadovavo išsilavinęs rektorius Janas Iwaszowiczius, o patį Zamośćės miestą – su armėnų ir žydų kolonijomis, persiškų kilimų manufaktūromis – padarė prekybos su rytais centru. Zamoyskis buvo pirmojo Marysenkos vyro tėvas.[4] Sobieskis augo panašioje aplinkoje. Gimė jis šėlstant audrai, per totorių antpuolį. Jo senelis iš motinos pusės etmonas Żółkiewskis su savo broliu buvo nukauti mūšyje su totoriais; dėdė Stanisławas Daniłłowiczius mirė turkų nelaisvėje. Jį labai paveikė šeimos laidojimo rūsys Žulkeve su didvyrių kapais ir užrašais ant jo: *„O quam dulce et decorum est pro patria mori"*. 1653 m. jis savanoriškai pasidavė įkaitu Bachčisarajuje; 1654 m. jau buvo Stambule. 1657 m. Sobieskis vadovavo Respublikos totorių pagalbinių kariuomenei. Nebuvo labiau prityrusio šiuose reikaluose ir labiau besižavinčio rytietišku gyvenimu žmogaus kaip jis. Rytietiškos tradicijos reiškėsi įvairiausiais būdais. Tai kėlė perdėtą Respublikos katalikų budrumą, jie pateisino visas krikščionybės gynimo priemones. Orientacija į rytus diktavo drabužių madas ir elgesio manieras; turkiški balnai, totoriškos šukuosenos ir persiški kilimai buvo kiekvieno save gerbiančio didiko atributai. Visa tai palaikė konservatyvų požiūrį į socialines problemas, skatino individą paklusti Dievo valiai ir esamai visuomenės santvarkai. Pasikeitė užsienio politikos kryptis, buvo apleista santykių plėtotė su Maskvos valstybe, Skan-

dinavija ir Prūsija; Respublikos interesai buvo siejami vien tik su musulmonų grėsme. Svarbiausia, toji rytietiška tradicija primetė požiūrį, kad nuolatinis ir atkaklus karas yra pagrindinė valstybės vientisumo ir garbės išlaikymo priemonė.

Iš dalies dėl karaliaus asmeninių polinkių, iš dalies dėl išorinio spaudimo grėsmingą pavidalą įgavo karybos reikalai. Nuo 1676 m. buvo pradėta reformuoti tiek kariuomenės struktūra, tiek aprūpinimas. Tarp pėstininkų gerokai sumažėjo ietininkų; muškietininkai buvo apginkluoti trumpais kirvukais, kurie kartu pasitarnavo kaip muškietų ramsčiai. Kavalerijoje padaugėjo dragūnų; kazokų pulkai aprūpinti grandininiais šarvais ir nuo tol vadinami „šarvuotąja kavalerija"; lengva totorių raitininkų ginkluotė papildyta trumpomis ietimis. Didelis dėmesys buvo kreipiamas į artilerijos judrumą. Visi šie pakeitimai buvo padaryti paremti smogiamiesiems husarų pulkams – mėgstamiausiai Sobieskio kariuomenės rūšiai, su kuria jis pasiekė didžiausias savo pergales. Gynybinė kariuomenė – karo inžinieriai, pionieriai, apgulties kariai – buvo pamiršti. Jono Kazimiero valdymo laikais kariuomenę sudarė 12 000 žmonių Karalystėje ir 6000 Kunigaikštystėje, o dabar ji buvo padidinta atitinkamai iki 36 000 ir 18 000 reguliariosios tarnybos atstovų. Daug vilčių dėta į asmeninių didikų armijų paramą. Sobieskis pats parodė pavyzdį – nesvyruodamas valstybės naudai atsisakė savo asmeninių dalinių. Jis priklausė prie tų, kurie abejojo augančia valstybės galia ir labiau pasikliovė pasiturinčios bajorijos ištikimybe ir dosnumu. Dėl šios priežasties jis bemaž nieko nepadarė, kad būtų sutvarkytas kariuomenės finansavimas. Išlaidų našta buvo užkraunama apskritims, atsižvelgiant į jų pajėgumą išsimokėti. Mokesčiai į valstybės iždą gerokai vėluodavo. Atsakomybė už jų surinkimą teko seimeliams. Būdamas stipri asmenybė, Sobieskis sugebėjo įkvėpti Respubliką padaryti neturintį lygių eksperimentą kariuomenėje per labai trumpą laiką. Tai šį pasenusį mechanizmą visiškai išsekino. Po dviejų dešimtmečių jis jau nebepajėgė veikti. Sobieskio valdymo pabaigoje palikta be užmokesčio kariuomenė daugelyje apskričių tapo didelių nelaimių kaltininke.[5]

Turkijos karas iš tikrųjų kilo ne dėl Sobieskio politikos, nors šis į jį įsitraukė iš pat pradžių. Karą sukėlė patys turkai, vykdydami savo strateginės Habsburgų apsupties planą ir atsakydami į Višnioveckio susigiminiavimą su Habsburgais per vedybas. Sobieskio pergalė Chotino mūšyje atpirko pralaimėjimo Bučače gėdą, ir abiejų pusių pozicijos išsilygino. 1674-1675 m. karalius retai tebūdavo Varšuvoje, todėl karūnavimo ceremoniją tekdavo vis atidėti. Turkai buvo nuvyti nuo Lvovo, kurį laikė apsiautę, o Trembovlos tvirtovę išgelbėjo drąsi vado žmona, pagrasinusi nusižudyti, jei jos vyras pasiduos priešui. Tol, kol vyko šios pavojingos operacijos, Sobieskio politika buvo apmirusi. 1676 m. abi pusės jautėsi išsekusios. Lenkų kariuomenę savo stovykloje ties Žuravnu prie Dnestro apsupo kur kas gausesnės Ibrahimo Šeitano jėgos, bet vis dėlto nepajėgė palaužti sumanaus lenkų pasipriešinimo. Rugsėjo 24 d. pasirašytos paliaubos, pagal kurias turkams liko daug užgrobtų žemių. Į Portą buvo pasiųsta Jano Gnińskio vadovaujama lenkų misija viliantis, kad ji išgaus ilgalaikę taiką (Žr. p. 428).

Kai tik pirminė turkų invazija buvo sulaikyta, Sobieskis atsigręžė į Prancūziją. Nuo savo vedybų jis buvo glaudžiai susijęs su Prancūzijos šalininkais karaliaus dvare. 1666 m. Liudvikas XIV jam pasiūlė Prancūzijos maršalo lazdą, o 1672 m., būdamas prancūzų remiamos Szczebrzeszyno konfederacijos vadas, Sobieskis rengėsi kautynėms su prohabsburgiškai nusiteikusiais Gołębie konfederatais. Todėl šlietis prie Prancūzijos daugeliu atžvilgių buvo savaime suprantamas žingsnis. Tai reiškė, kad Respublika bus susisaisčiusi su antihabsburgiška valstybių sąjunga, kurią sudarė Prancūzija, Švedija, Turkija, Vengrija; tai žadėjo daug pranašumų. Lenkija, siekdama taikos su turkais ar vilkindama derybas su Maskva, dabar galėjo naudotis Prancūzijos diplomatine tarnyba; sąjungos užnugaris turėjo aptramdyti Habsburgų šalininkų veiksmus Respublikos vidaus reikaluose; susidarė galimybė atkurti Lenkijos siuzereno teises Prūsijoje. Prancūzija savo ruožtu irgi buvo patenkinta, turėdama bazę rytuose, iš kurios galėtų nukreipti karinius veiksmus į Vengriją ir prieš Vieną. 1675 m. liepos 11 d. Javorove buvo pasirašyta

dvišalė sutartis. Prancūzai Sobieskiui pažadėjo 200 000 talerių subsidiją žygiui prieš Brandenburgo ir Prūsijos valstybę, vos tik baigsis neramumai su Turkija. Lenkijos laukė ir suartėjimas su Švedija. Prancūzams buvo leista Respublikos teritorijoje tartis su vengrais. Sobieskis įmurkdė Respubliką į Europos politikos verpetą. Atrodo, kad jis tvirtai pasirinko, kurią pusę remti Prancūzijos ir Imperijos konfrontacijoje. Greitai į Sobieskį pradėta žiūrėti kaip į karaliaus Saulės pagrindinį įgaliotinį rytuose; jis tuojau pat užmezgė ryšius su visomis frankofilų grupuotėmis Europoje. Sobieskis rašė Karoliui II į Angliją ir kvietė jį būti savo naujagimės dukters krikštatėviu (žr. p. 435). 1677 m. Gdanske buvo pasirašytas susitarimas su švedais.[6]

1675 m. sutarties teikti pranašumai pasirodė esą nepagrįsti. Daugelio figūrų paaukojimas Prancūzijos gambitui paaiškėjo buvęs visiškai beprasmis. Nenugalimoji Švedijos armija, kuri nuo Livonijos slinko pietų kryptimi, prūsų ties Fehrbellinu buvo gerokai sumušta ir atblokšta atgal iki Rygos. Tai labai sumenkino Lenkijos galimybes sėkmingai žygiuoti prieš Prūsiją. Antra, Porta atsisakė sudaryti taiką. Gnińskio misija patyrė nesėkmę. Trečia, tai, kas nepavyko Gnińskiui, pavyko Maskvai. 1677 m. tarp Turkijos ir Maskvos buvo pasirašyta sutartis. Bet koks Lenkijos kišimasis į Prūsijos reikalus ar veikimas prieš Austriją grėsė smūgiu į nugarą iš Maskvos. Ketvirta, Prancūzijos šalininkų veiklos kraštutinumai Lenkijoje vedė prie to, kad vėl galėjo būti atgaivintos 1672 m. ginkluotos konfederacijos. Naujas didysis etmonas Dymitras Wiśniowieckis rezgė sąmokslą su Viena dėl Sobieskio nuvertimo. Penkta, seimas atsisakė patvirtinti Javorovo sutartį. Taigi karaliaus politikai buvo rimtai kaišomi pagaliai į ratus, kol ji galiausiai patyrė visišką pralaimėjimą. 1679 m. Liudvikas XIV Nyjmegene susitaikė su imperatoriumi ir, nė neįspėjęs Lenkijos, pasirašė sutartį su Prūsija. Ties Kurfurstu prūsai antrąkart sumušė švedus. Sobieskis buvo pažemintas, paliktas vienas ir įtūžęs. Nuo šiol, kuo labiau silpo prancūzų įtaka, tuo palankiau jis žvelgė į Imperijos šalininkus Lenkijoje. Turkai, dabar vadovaujami naujo didžiojo vizirio Karos Mustafos, neslėpė, kad no-

rėtų toliau kariauti šventąjį karą. 1683 m., po ketverių svyravimo metų, korta buvo mesta. Kaip tik tada, kai turkų orda rengėsi trumpiausiu keliu traukti iš Belgrado į Vieną, Varšuvoje buvo demaskuotas ir išsiųstas iš Lenkijos Prancūzijos pasiuntinys, rašęs išdavikiškus laiškus. Vos tik imperatorius Leopoldas I kreipėsi neatidėliotinos pagalbos, Sobieskis iškart sutiko. Balandžio 1 d. su Imperijos pasiuntiniu grafu Waldsteinu buvo pasirašytas abipusės pagalbos susitarimas. Pagal jį Sobieskis turėjo gauti 1 200 000 dukatų subsidiją už tai, kad pasiųs kariuomenę į Vieną, ir jam pažadėta, kad galės susitikti su jungtinės kariuomenės vyriausiuoju vadu, jei pats asmeniškai dalyvaus žygyje. Oficialus dokumentas pasirašytas atgaline data kovo 31 d., prietaringai vengiant Melagių dienos – balandžio 1-osios.[7]

Vienos padėtis 1683 m. vasarą greitai tapo beviltiška. Turkai artinosi daug greičiau negu austrų sąjungininkai ir liepos mėnesio vidury 140 000 karių apgulė Vieną. Gynėjams, vadovaujamiems Rudigeno von Starhembergo, neliko nieko kita, kaip užsirakinti apsuptame mieste. Imperatorius perkėlė savo dvarą į Linzą. Sobieskiui toks žygis buvo viliojanti perspektyva. Jam ne kartą buvo tekę atsidurti panašioje padėtyje su priešu, kurio kiekvieną žingsnį jis žinojo atmintinai. Rudeniškas pasijodinėjimas per Karpatus už svetimus pinigus į pagalbą krikščioniškojo pasaulio sostinei – tokios progos nebuvo galima atsisakyti.

Lenkų pajėgas šiam žygiui buvo pradėta telkti vidurvasarį Krokuvoje. Į karaliaus stovyklą pamažu prisirinko 26 000 žmonių ir 29 000 žirgų – iš jų suformuoti 25 husarų, 77 kazokų, 31 lengvosios kavalerijos, 2 arkebuzininkų būriai, 37 pėstininkų ir 10 dragūnų pulkų bei artilerijos dalinys. Gerokai mažesnės pajėgos iš 10 000 žmonių buvo pasiųstos į Podolę, kad atitrauktų turkų dėmesį į sparną. Dešimčiai tūkstančių lietuvių buvo įsakyta žygiuoti į Moraviją. Pagrindinė armija pajudėjo dviem kolonomis liepos 29 d. Vienà, vadovaujama etmono Jabłonowskio, traukė šiaurėn, į Sileziją pro Tarnowskie Górus (Tarnowitz), Raciborzą (Ratibor) ir Opavą (Troppau), kita, vedama lauko etmono Michało Sieniawskio, pasuko pro

Bielską (Bielitz) ir Cieszyną (Teschen). Vėl susijungusios ties Olomoucu, kolonos patraukė link Nikolsburgo ir Tullno prie Dunojaus, kur turėjo susitikti vokiečių kariuomenę, vadovaujamą Karolio iš Lotaringijos. Aštuoni tūkstančiai maisto vežimų šešis mėnesius dardėjo 15 mylių per dieną greičiu. Iš Brno Sobieskis rašė Marysenkai:

Per mylią už Brno, Modrico kaime,
1683 VII 29, prieš vidurnaktį

Nuo to laiko, kai parašiau laišką iš Olomouco, nieko svarbaus neįvyko. Apie Tokoly'į nieko nebegirdėti, o ir totoriai dingo be pėdsako. Kai mes pereisime tiltą, tiems, kurie eis iš paskos, reikės būti atsargiems ir daryti lankstą nuo tiesioginio kelio į Vieną. Aš patariau tai daryti Pamario vaivadai, kuris veža mano pinigus, gautus iš Varmijos vyskupo. Nuo čia iki Vienos tėra trylika mylių. Dvaro maršalka atkirto mane, veždamas paštą pro kitą Brno pusę. Čia aš, beje, susitikau buvusią Holšteino kunigaikštytę, kuri lankėsi pas karalienę Eleonorą, ir dar keletą freilinų iš jos palydos. Dabar ji ištekėjusi už Lichtenšteino kunigaikščio, kuris yra labai neišauklėtas, ir tai dar ne pati didžiausia jo yda. Prisipažinsiu, kunigaikštytė taip pasikeitusi, kad mes, kurie ją pažinojome anksčiau, negalėjome patikėti, kad tai ji, – tokia išstorėjusi ir aukšta kaip ponia l'Etreux.

Brno pranciškonų bažnyčioje išklausiau šventąsias Mišias. Kaip tik pasitaikė indulgencijos metas ir buvo ruošiamasi šv. Jono Krikštytojo šventei. Jo kankinystė kaip tik čia šiandien ir minima. Miestas gražus, juosiamas stiprių sienų; išsiskiria pilis ant aukšto kalno – didžiulė tvirtovė. Pats kraštas toks, kad jam nėra lygių pasaulyje – žemė geresnė nei Ukrainoje, kalnų šlaitai apaugę vynuogynais, kurie, kaip ir žydintys persikų medžiai, gaubia namus; laukuose tiek šieno kaugių, kiek niekas dar nėra matęs. Jei Dievas duos, rytoj susijungsiu su Volynės vaivada, o poryt – su Lotaringijos kunigaikščiu, kurį dvaro maršalka nusakė esant neaukštą, *gros, sans mine*, melancholiką, visai be humoro, raupuotą. Jis rengiasi kaip prasčiokas suplėšytais, nuskurusiais apdarais, kepurė ne tik be plunksnos, bet ir be juostelės, be to, apmaigyta ir taukuota. Kitaip tariant, tai geraširdis ir protingas žmogus, mažakalbis ir drovus, nė neslepiąs, kad bijo nusižengti dvaro tvarkai. Šiandien Brno pietavau su tokiu Kolowratu, šios apskrities viršininku, kuris per Oliwos taikos sudarymą buvo imperatoriaus atstovas. Jis stilingai mus priėmė – prancūzų maniera. Rusios vaivadai liepiau sekti paskui mane su husarais ir visa kita armija, pėstininkai kad eitų užnugaryje.

Kol šitai rašiau, atskubėjo nuo Lotaringijos kunigaikščio žmogus su laiškais. Jis perduoda man žinią iš Vienos komendanto Starhembergo, parašytą 27 dieną. Jie primygtinai prašo pagalbos, nes priešai jau baigia užimti tą patį kaip ir jie reveliną ir rausia tunelius po pylimu, pavadintu *Burgbastei*. Mūsų pačių pionieriai, kasdamiesi priešpriešiais, tai jaučia. Dar priduria, kad vizirio visa kariuomenė jau įsitaisė apgulties apkasuose ir rengiasi kažkokiems dideliems veiksmams, o mes dar net nepakėlę tilto. Visos kunigaikščių ir kurfiurstų armijos susirinks rytoj, tik brandenburgiečiai nesuspės laiku. Mes nežinome, kodėl turkai taip atkakliai mėgina pataisyti tuos tiltus, kuriuos Lotaringijos kunigaikštis sudegino ties Viena, ir tuos įtvirtinimus, kuriuos jis ten sugriovė. Praneša, kad vėl į tą vietovę pasiuntė tūkstantį pėstininkų.

Rytoj, jei Dievas duos, tikimės išgirsti Vienos ginklų žvangėjimą, o poryt – atsigerti vandens iš Dunojaus. Jei atvyko Dumontas, prašyčiau viską, ką jis atvežė, pasitaikius pirmai progai pasiųsti man. Pranešk man, kas girdėti apie kazokus. Paskubink juos paskui mane, ir tepasiima Mężyński, kad neleistų tuščiai laiko. Taipgi parašyk man, kas ten darosi su lietuviais, tai mano didžiausias rūpestis, nes čia jie nereikalingi ir tie mane dėl jų tik graužia. Visi nori, kad lietuviai žygiuotų į Vengriją ir už tuos pinigus, kuriuos gavo, bent nukreiptų priešų dėmesį.

Apie tavo, mano meile, sveikatą nuo mudviejų išsiskyrimo neturiu nė menkiausios žinelės. Nors daug žmonių atvyksta iš tų kraštų, bet, mano nelaimei, nė vienas nėra keliavęs pro ten, kur būtų galėjęs sutikti tave. Tad bučiuoju ir apkabinu iš visos širdies visas tavo švelniausio kūnelio grožybes. *Mes baisemains a M. Le Marquis et a ma sœur*. Bučiuoju ir apkabinu vaikus, siunčiu jiems savo meilę.[8]

Kitą dieną Sobieskis ėmėsi vadovauti visai 74 000 žmonių armijai, žygiuojančiai į pagalbą Vienai. Lenkai pastatė pontoninį tiltą per sraunius Dunojaus vandenis ir išrikiavo savo artileriją tankiai apaugusiuose Vienos miškuose ir šlaituose. Rugsėjo 12-oji buvo atpildo diena.[9] Kaip visada, aprašymuose galima rasti skirtingų nuomonių, kas iš sąjungininkų lėmė pergalę. Vokiečių istorikai linkę ypač pabrėžti Karolio iš Lotaringijos vaidmenį; jo armija sėkmingai kovėsi kairiajame sparne, žemiau Kalenbergo viršukalnės. Lenkijos istorikai iškelia lenkų artilerijos, atrėmusios turkų kontrataką pusiaudienyje, nuopelnus. Šiaip ar taip, bet būtent Sobieskis ir jo husarai įspūdingai puolė priešą nedideliame slėnyje iš dešinio spar-

no ir išvijo kitatikius iš Vidurio Europos visiems laikams. Išvydęs didžiulę baltą vizirio palapinę, Sobieskis įsakė savo husarų kapitonui Zbierzchowskiui joti tiesiai į ją. Pusę šešių juodu kartu su Zbierzchowskiu šuoliavo pro sultono stovyklą, sėdami paniką ir mirtį. Kitą naktį iš didžiojo vizirio palapinės, kuri dabar jau buvo jo būstinė, jis vėl rašė Marysenkai:

Didžiojo vizirio stovykloje
(1683) IX 13 naktį

Vienintele mano širdies paguoda, šviesiausioji, mylimiausioji Marysenka!

Mūsų ponas Dievas, palaimintas per amžius, atnešė mūsų tautai negirdėtą pergalę ir šlovę. Visi ginklai, visa stovykla, didžiulis grobis pateko į mūsų rankas. Nuklojęlavonais apkasus, laukus ir stovyklą, priešai sutrikę bėga. Kupranugarius, mulus, jaučius, avis, kuriuos jie čia laikė, dabar gena mūsų kariuomenė, kartu prieš save varydama turkų piemenis. Kiti, ypač *des renégats,* ant gerų žirgų ir gražiai apsirengę joja į mūsų stovyklą. Taip neįtikėtinai viskas įvyko, kad šiandien miesto gyventojai mūsų stovykloje sukėlė sąmyšį, nes niekas negalėjo patikėti, kad priešas daugiau nesugrįš. Vien parako ir ginklų paliko tiek, kad užtektų milijonui žmonių. Praėjusią naktį išvydau tai, ką visados taip troškau išvysti. Mūsų plėšikaujančios gaujos keliose vietose padegė paraką ir atrodė, tarsi būtų atėjusi Paskutiniojo Teismo diena, bet žmonių aukų nebuvo. Žiūrėjome, kaip dūmai kyla į dangų ir nuplaukia debesimis. Vis dėlto ši išdaiga nepavyko, ir buvo pridaryta daug žalos.

Viziris taip spruko, kad tesuspėjo pasiimti vos vieną žirgą ir tik tuos drabužius, kuriais vilkėjo. Likau jo įpėdiniu, nes didžiuma visų jo gėrybių teko man. Mums pasisekė todėl, kad artimas vizirio tarnas išdavė jį ir parodė mums jo stovyklą, tokią didelę kaip Varšuva ar Lvovas. Atiteko man visi vizirio valdžios simboliai, mahometonų vėliava, kurią jam davė jo valdovas į karą ir kurią šiandien pat aš pasiunčiau Šv. Tėvui į Romą. Palapinės, vežimai *et mille d'autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches* ir galybė visokių iki šiol nematytų daiktų – viskas dabar mano. *Il n'y a point de comparaison avec ceux de Chocim.* Vien tik keletas strėlių dėklų, išpuoštų rubinais ir safyrais, yra verti keleto tūkstančių auksinių zlotų. Tad negalėsi man sakyti, kaip totorių žmonos sako savo vyrams, grįžtantiems tuščiomis rankomis: „Tu ne karys, jei grįžti be grobio, nes tas, kam tenka grobis, turi kautis priešakinėse eilėse". Turiu vizirio žirgą su visais papuošalais. Viziris buvo smarkiai persekiojamas, bet vis dėlto sugebėjo pabėgti. Jo *kihaj* – taip vadinamas

antrasis po vizirio žmogus – žuvo, taip pat ir daug pašų. Visur primėtyta auksinių kalavijų ir kitokių karo reikmenų. Naktis sutrukdė mums viską užbaigti. Traukdamiesi jie įnirtingai gynėsi *et font la plus belle retirade du monde*. Jie paliko apkasuose savo janyčarus, ir tie naktį buvo išžudyti, nes tai tokie užsispyrę ir išdidūs žmonės, kad kai vieni kovėsi su mumis laukuose, kiti puolė miestą, tarsi iš tikrųjų būtų buvę pajėgūs jį užimti.

Aš apskaičiavau, kad jų čia, be totorių, bus buvę kokie trys šimtai tūkstančių. Kiti vien palapinių suskaičiavo tris šimtus tūkstančių, tad jei vidutiniškai imsime tris vienai palapinei, bus negirdėtas skaičius. Aš manau, kad palapinių buvo ne daugiau kaip šimtas tūkstančių, išmėtytų per keletą stovyklų. Dieną ir dvi naktis, kas tik norėjo, tas jas ardė, bet manau, kad jų neišardys ir per savaitę. Paliko daug nekaltų žmonių, vietinių austrų, ypač moterų, tačiau daug ir išžudė, kiek tik pajėgė. Visur daugybė negyvų moterų kūnų, daug sunkiai ir nesunkiai sužeistų. Vakar mačiau trejų metų vaiką, gražų mažą berniuką, kurio galva kažkokio nekrikšto buvo žiauriai perkirsta.

Viziris iš vienų imperatoriaus rūmų čia buvo pagrobęs nuostabiai gražų strutį, bet jį taip pat nugalabijo, kad neatitektų mums. Tokią prabangą, kokia žibėjo jo palapinės, net įsivaizduoti sunku. Jis turėjo vonių; sodą ir fontaną; triušių, kačių ir papūgą, kuri čia visur skraidė, bet mums nepavyko jos sugauti.

Šiandien buvau mieste – ilgiau kaip penkias dienas jis tikrai nebūtų išsilaikęs. Žmogaus akys nėra regėjusios tokių dalykų, kokius čia išvydo manosios. Įtvirtinti bokštai, siaubingai dideli ir aukšti, dunkso kaip griaučiai, taip sugadinti, kad daugiau niekam nebetinka. Imperatoriaus rūmai visiškai suvarpyti kulkų.

Visos kariuomenės, kurios taip gerai atliko savo priedermę, dėkojo Dievui ir sau patiems už šią pergalę. Kai jau palūžęs priešas ėmė trauktis, viziris visas pajėgas metė į mano dešinįjį sparną, o centras ir kairysis buvo be darbo. Dėl to vokiečiai atėjo man į pagalbą. Atskubėjo kunigaikščiai, tarp jų Bavarijos kurfiurstas ir kunigaikštis Waldeckas, apkabino mane ir bučiavo veidą, o generolai – rankas ir kojas. Ką bekalbėti apie kareivius. Karininkai ir visi kavalerijos bei pėstininkų pulkai šaukė: *„Ach, unzer brawe Kenik*!" Jie klausė manęs taip, kaip neklauso mūsiškiai niekada. Aš jau nekalbu apie tai, kaip šįryt džiaugėsi Lotaringijos bei Saksonijos kunigaikščiai (vakar man su jais neteko matytis, nes jie buvo mano kairiojo sparno gale, kur karaliaus dvaro maršalkai aš buvau pasiuntęs kelis husarų pulkus), taip pat ir Starhembergas, kuris čia yra komendantas. Visi jie mane glebėsčiavo, sveikino ir vadino savo išvaduotoju. Po to buvau dviejose bažnyčiose. Paprasti žmonės

bučiavo man rankas, kojas, drabužius, kiti tik prisilietė sakydami: „Oi, leisk mums pabučiuoti tą narsią ranką!" Visi norėjo šaukti „*Vivat*", bet galėjai matyti, kad bijo savo karininkų ir vyresniųjų. Viena grupė neiškentusi vis dėlto sušuko, ir, kaip pastebėjau, į tai buvo kreivai pažiūrėta. Todėl, vos tik papietavęs su komendantu, grįžau iš miesto į stovyklą. Žmonės, mojuodami rankomis, lydėjo mane iki pat vartų [...]

Sako, kai tik viziris supratęs, kad neatsilaikys prieš mus, pasikvietęs du sūnus, apkabinęs juos ir taręs pro ašaras chanui: „Jei gali, gelbėk mane". Šis atsakęs: „Mes pažįstame Lenkijos karalių. Jis nenugalimas. Verčiau pagalvokime, kaip geriau pabėgti" [...]

Aš ruošiuosi joti į Vengriją ir tikiuosi, kaip prieš išvykdamas tau ir sakiau, kad susitiksime, jei Dievas duos, Stryce [...] Saksonijos ir Bavarijos kunigaikščiai pasiryžę vykti su manimi net į pasaulio kraštą. Dvi mylias reikės paspartinti žingsnį, nes čia aplink nebepakeliamas dvokas nuo lavonų bei arklių ir kupranugarių gaišenų. Parašiau kelis žodžius Prancūzijos karaliui. Būdamas *Roi très Chrétien*, jis pirmasis turi sužinoti apie mūšį, laimėtą dėl krikščioniškojo pasaulio saugumo. Mūsų sūnus, *notre Fanfan*, drąsiausias iš drąsiausių, nė per žingsnį neatsiliko nuo manęs.[10]

Sobieskis, siųsdamas žalią pranašo vėliavą popiežiui, dar pridėjo trumpą laiškelį: „VENI, VIDI, DEUX VINXIT" (Atėjau, pamačiau, Dievas nugalėjo). Po to išjojo persekioti priešų. Spalio 7-9 d. ties Parkany'u, netoli Esztergomo, buvo sutriuškintas turkų ariergardas. Vengrija tapo atvira naujiems užkariautojams. Prisiminimai apie Varną ir Mohácsą nublanko. Europa buvo išgelbėta.

Būtų klaidinga teigti, kad pergalės skonis netrukus apkarto. Tokia jau yra karo pergalės prigimtis, kad po jos visados nuslūgsta politinė įtampa. Tačiau, be abejonės, Sobieskio sugebėjimas pasinaudoti pergale buvo gerokai menkesnis už jo sugebėjimą kovoti karo lauke. Viena vertus, jo didžioji klaida yra ne ta, kad, kaip teigia kai kurie istorikai, jis pirmiausia šokosi vaduoti Vienos. Vargu ar Respublikai buvo naudingas turkų imperijos tolesnis plėtimasis, kai, anot vieno pasiuntinio seime, „Budos paša lengvai galėtų iš savo būstinės kalnuose šnipinėti Krokuvą". Osmanų imperijos riba buvo priartėjusi per 40 mylių nuo senosios Lenkijos sostinės. Osmanų burbulo susprogdinimas ir po to buvęs didžiulis psichologi-

nis pakilimas, be abejonės, Respublikai išėjo į naudą. Didžioji Sobieskio klaida ta, kad pasiekęs triumfą, jis įsivėlė į Šventosios lygos karus 1684 m. Kainą už tai Respublika sumokėjo milžinišką, o pelnėsi vien tik jos kaimynai ir priešai. Septyniolika metų karų išsekino valstybę beveik neatitaisomai ir atitraukė dėmesį nuo vidaus reformų. Buvo pamiršta ne tik Prūsija, bet ir apskritai Respublikos padėties Baltijos regione reikalai. Nebereikšminga rodėsi ir esminė, rytinių sienų, problema, taip pat Respublikos santykiai su Maskva. 1686 m. per vieno savavališkai pasielgusio pasiuntinio malonę Respublika visiškai bereikalingai atsisakė visos Ukrainos, kuri po 1667 m. paliaubų tik laikinai buvo atiduota Maskvai. Šis žingsnis, kuris pats vienas iškalbingiau nei kiti bylojo apie mažos Maskvos valstybės virtimą „didžiąja Rusija" ir kuris Europos politinių jėgų santykį nusvėrė Maskvos naudai, buvo palaikytas atsitiktiniu ir sutiktas apatiškai. Kaip Kremlius turėjo džiūgauti dėl šios taip lengvai atitekusios dovanos! Kokia toliaregiška buvo rusų politika, kad jie prisijungė prie Šventosios lygos tik po Ukrainos pripažinimo jiems. Nuo 1686 m. Maskva stojo į kovą su turkais dėl labai aiškaus tikslo, lenkai tuo tarpu su jais kovojo dėl nieko. Po Karlovicų taikos 1699 m. atgauta Podolė tebuvo menka nuostolių kompensacija. Toji pati sutartis padidėjusią žemėmis Rusiją ir atsigaunančią Austriją iškėlė kaip didžiausias žemyno jėgas; Prūsija svarstė galimybę pasiskelbti karalyste. XVIII a. šios Europos dalies politika buvo iš esmės nulemta. Lenkijos ir Lietuvos Respublika ir Osmanų imperija buvo aiškiai pripažintos Europos „invalidėmis". Netrukus išryškėjo padalijimų perspektyva. Vis dėlto dar ne viskas buvo prarasta. Tačiau atnaujinti žaidimui reikėjo naujo Sobieskio ir naujo Murado Užkariautojo.

Sobieskio bejėgiškumas atsispindėjo apgailėtinoje Lietuvos padėtyje. XVII a. 8-ajame dešimtmetyje Didžiąją Kunigaikštystę valdė didikai, rėmę Habsburgus, o 9-ajame dešimtmetyje ji pateko teroru besivadovaujančios galingos Sapiegų šeimos įtakon. Niekas negalėjo jų sutaikyti su karaliumi arba priversti įsitraukti į bendrą Respublikos politinį gyvenimą. 1683 m. Kazimieras Jonas Sapiega ty-

čia neskubėjo su Lietuvos kariuomene ir į Austriją atvyko tik po Vienos apsiausties pralaužimo. Jis pasiuntė savo karius negailestingai niokoti Slovakijos, ir tai sutrukdė Sobieskiui pasiekti susitarimą su vengrais. Lietuvių užtraukti nemalonumai atsiliepė visai Respublikai. Seimas ne kartą buvo nutrauktas dėl *liberum veto*. Apskričių seimeliai pasisavino teisę nustatyti mokesčius, šaukti kariuomenę ir, vietinių didikų palaiminti, savavališkai tai darė. Etmonai naudojosi karaliaus armija asmeniniams tikslams. Paskutiniame XVII a. dešimtmetyje nebeapsikentę dėl neišmokamų algų kareiviai ėmėsi patys vykdyti įstatymus. Plito anarchija, ir jau tada galima buvo nujausti visus tolesnius Respubliką ištiksiančius įvykius.

Nebepajėgdamas tvirtai valdyti valstybės, karalius užsiėmė asmeniniais reikalais – ėmėsi godžiai rūpintis dinastijos interesais. Vėlesnių kovų su Turkija ir ypač 1687 m. bei 1691 m. žygių į Moldaviją svarbiausias akstinas buvo garantuoti karaliaus sostą savo sūnui Jokūbui. Neišvengiamai dėl to sujudo senosios karaliaus dvaro grupuotės, o jis pats smarkiai susikivirčijo su Marysenka. Jokūbo vedybos buvo ištisa kliūčių virtinė. 1681 m. kilo didžiulis triukšmas, kai Jokūbo sužadėtinė Karolina Radvilaitė pasirinko jaunikiu Prūsijos kunigaikštį Liudviką Hohencolerną. 1683-1684 m. vos įpusėjo derybos dėl sužadėtuvių su Transilvanijos princese, kai staiga įsižeidė Habsburgai ir ėmė atvirai grasinti santykių nutraukimu. Nesutarimui užglaistyti geriausia išeitis buvo ieškoti Habsburgų nuotakos. Tačiau šis sprendimas taip įžeidė Marysenką, jog toji pasipriešino visiems planams, kad jos sūnus užimtų Lenkijos sostą. Fizinis karaliaus išsekimas tarsi atspindėjo visuomenės gyvenimą. Jo raumeningas kūnas apteko riebalais – Sobieskis virto stambiu nutukėliu. Nuo 1691 m. prasidėję aštrūs širdies smūgiai vertė jį nuolat gydytis, tačiau bet kada galėjo ištikti staigi nelaimė. Sobieskiui labai tiko gyvenimas Wilanówe. Pastatyti 1681-1686 m. architekto Loccio pietiniame Varšuvos pakraštyje kaip vasaros rezidencija, rūmai buvo gražūs ir praktiški. Pažymėtina, kad Sobieskio laikais jie buvo gerokai mažesni nei XVIII a., kai juos pagal savo didikišką skonį perstatydino Sieniawskių ir Potockių šeimos. Rūmuose rinkda-

vosi karališkųjų medžioklių dalyviai, čia karalius atsipūsdavo nuo dvaro ir politikos. Rūmus supo italų baroko stiliaus sodas, juose galėjai grožėtis skulptūromis, Schlüterio, Siemiginowskio, Callot ir Pallonio paveikslais. Biblioteka lūžo nuo knygų, ypač karaliaus mėgstamų teisės, astronomijos, karybos veikalų. Čia Sobieskis rašė laiškus tokiems mokslininkams kaip Hevelijus ir Leibnizas. Vien tik žvilgsnis į Wilanówą daug ką pasako apie Sobieskį ir jo karalystę.[11] Iki pat gyvenimo pabaigos jis gyveno turtingo didiko – paprasto piliečio, o ne karaliaus – gyvenimą. Sobieskis neturėjo nė trupučio Liudviko XIV ambicijų ar to įžvalgumo, kokiu pasižymėjo jo amžininkai ir kaimynai Petras I bei didysis kurfiurstas Frydrichas Vilhelmas. Lenkų karalius buvo karys su visais šitam užsiėmimui būdingais instinktais ir ribotumais. Jis narsiai atlikdavo savo pareigą, bet čia pat tą reikalą ir užmesdavo. Su šiuo pasauliu Sobieskis atsisveikino kaip nusivylęs senas žmogus. Kai vyskupas Załuskis paragino jį parašyti testamentą, karalius abejingai atsakė: „Jie nenori manęs klausyti, kol esu gyvas, tai kurių galų paklus mano valiai, kai būsiu miręs?" Paskutinis širdies smūgis Sobieskį ištiko 1696 m. balandžio 17 d.

* * *

Nors Sobieskio dinastiniai planai nebuvo įgyvendinti, tačiau jo palikuonys neliko visiškai išstumti iš karališkos aplinkos. Sūnus Jokūbas Sobieskis netapo karaliumi, tačiau anūkė Klementina Sobieska (1702-1735), Jokūbo dukra, pradėjo įspūdingą Britanijos pretendentų į sostą Sobieskių-Stiuartų liniją. Dviejų Lenkijos ir Škotijos buvusiųjų karališkųjų šeimų pažintis prasidėjo Romoje, kur Marysenka su savo vaikais buvo pasitraukusi iš Lenkijos, o vėliau Blois pilyje, kur jie gyveno iš Liudviko XIV mokamos pensijos. 1718 m. Klementina susižadėjo su Eduardu Stiuartu, Šv. Jurgio ordino kavalieriumi, „senuoju pretendentu" Jokūbu III. Tais pačiais metais ją, vykančią pro Innsbrucką į savo vestuves Italijoje, pagrobė Imperijos agentai, paprašyti imperatoriaus sąjungininkų Hanoverių, bet airio Charles'o Wogano vaduotojų būrio ji buvo išlaisvinta – apkeista kalėjime su kita moterimi. 1719 m. gegužę Bolonijoje Klementina

Sobieska ištekėjo už Stiuarto ir 1720 m. gruodžio 31 d. Romoje pagimdė Karolį Eduardą Liudviką Filipą Kazimierą, „jaunąjį sosto pretendentą". Istorijai jis žinomas „dailiojo princo Karolio", o nuo 1766 m. – Karolio III vardu. Antrasis jos sūnus Henrikas Benediktas Marija Klementas, tituluotas Jorko kunigaikščiu, o nuo 1788 m. – Henriku IX, pasirinko tarnystę Bažnyčiai ir 1807 m. mirė kaip kardinolas vyskupas Frascatis. Tolesnė Stiuartų pretendentų giminės linija smuko – ją tęsė pavainikiai ir apgavikai. Viena dinastijos šaka paėjo nuo generolo Karolio Eduardo Stiuarto, barono Rohenstarto, dailiojo princo Karolio meilužės škotės Clementinos Walkinshaw *soi-disant* anūko. Jo mirtis dėl nelaimingo atsitikimo susidūrus dviem karietoms, Dunkelde 1854 m. labai pasitarnavo varžovams Sobieskiams-Štolbergams-Stiuartams. Ši giminės šaka kilo iš dailiojo princo Karolio ir jo antrosios žmonos Luizos Štolberg (Louisa von Stolberg), Albanijos grafaitės, kuri, manoma, atidavė savo naujagimį sūnų kapitonui Allenui (slapyvarde O'Halleranas) iš karališkojo karinio laivyno tam, kad jo nenužudytų Hanoverių pasamdyti žudikai. Anot *Nacionalinių biografijų žodyno* (*Dictionary of National Biography*) ši istorija yra „aiškiai išgalvota", bet ja patikėjo daugelyje Europos dvarų. Iš jos prasigyveno du veiklūs broliai Johnas Sobieskis-Stolbergas-Stuartas (1795-1872) ir Charles'as Edwardas (1799-1880). Jie sėkmingai pasisavino Albanijos grafų titulus tuo nepaneigiamu pagrindu, esą jų tėvas, Karališkojo karinio jūrų laivyno leitenantas Thomas Allenas, buvo išgelbėto Stiuartų įpėdinio sūnus. Jųdviejų ir dėdė, ir senelis Johnas Carteris Allenas (?-1800) – abu buvo karališkojo karinio jūrų laivyno admirolai, tuo tarpu patys broliai pasirinko gyventi iš pradžių Napoleono Prancūziją, po to Prahą, Vieną ir įvairiu metu gyveno Eskadalėje. Škotiškuoju savo gyvenimo laikotarpiu Johnas Sobieskis-Stolbergas-Stuartas buvo produktyvus poetas, kuris žinojo savo tariamai lenkišką kilmę. Kukliai užsiminęs apie savo paties indėlį į Tautų mūšį prie Leipzigo, jis sukūrė nemirtingą eilutę: „Stiuartas perplaukė bangą, kurioje nuskendo Poniatowskis". Gyvendamas Austrijoje Charles'as Edwardas Stuartas vedė. Jo sūnus, taip pat Charles'as Edwardas Stuartas

(1824-1882) ir anūkas Alfredas Edwardas Charles'as von Plattas tapo karališkosios-imperatoriškosios kavalerijos aukšto rango karininkais. Jo anūkė Clementina Sobieska von Platt mirė 1894 m., būdama vienuole pasioniste Boltono vienuolyne Lankašyre.[12] Šie likimai labai skyrėsi nuo lemties to kūdikio, kuris gimė 1629 m. Oleske, Raudonojoje Rusioje, kaip tik per totorių antpuolį.

* * *

Bėgant metams Sobieskio pergalių atšvaitai pamažu blėso, užleisdami vietą jo politinių nesėkmių analizei. Niūriuoju pralaimėjimo ir tautinio pažeminimo laikotarpiu XIX-XX a. lenkai didžiavosi karaliumi, kurio žygiai pelnė jiems šlovę ir išgarsino Lenkiją per visą Europą. Kiekvienas, regėdamas žvilgančius turkų trofėjus iš Vienos, išstatytus Krokuvoje, su nuostaba prisimindavo žmogų, kuris išdrįso sutramdyti tokį turtingą ir stiprų priešą. Dėl to Sobieskio politika istoriškai vertinama atlaidžiai. Jis iš tikrųjų neturėjo didelės veikimo laisvės: jo sprendimus kaustė savanaudiški didikai, tad sunku buvo išsiveržti iš jų smaugiančių gniaužtų. Nelengvai sekėsi ir su Porta, kuri tuo metu buvo Respublikos priešininkė. Visos šios sąlygos ir nulėmė politinę Sobieskio karjeros diademą. Tačiau šiomis sąlygomis negalima pateisinti alinančio septyniolikos metų karo, kuris suardė visas galimybes Respublikai atsigauti. Sobieskis įstojo į Šventąją lygą savo noru, todėl jam ir tenka atsakomybė už padarinius. Praėjus beveik 200 metų nuo Sobieskio gimimo, 1828-aisiais, Rusijos caras Nikolajus I atvyko į Varšuvą, kad būtų karūnuotas Lenkijos karaliumi. Savo vizito metu jis aplankė Lazenkų parką, kur stabtelėjo prie Sobieskio paminklo. Galvodamas apie brangiai Rusijai kainavusius karus su Turkija, caras pažvelgė į Sobieskį ir tarstelėjo: „Dar vienas kvailys, kuris veltui eikvojo laiką kariaudamas su turkais".[13] Rusijos caras žinojo, ką sako. Jis, beje, buvo vienas iš nedaugelio, turėjusių iš tų karų naudos.

SEPTYNIOLIKTAS SKYRIUS

VETINAI
Saksų laikai
(1697-1763)

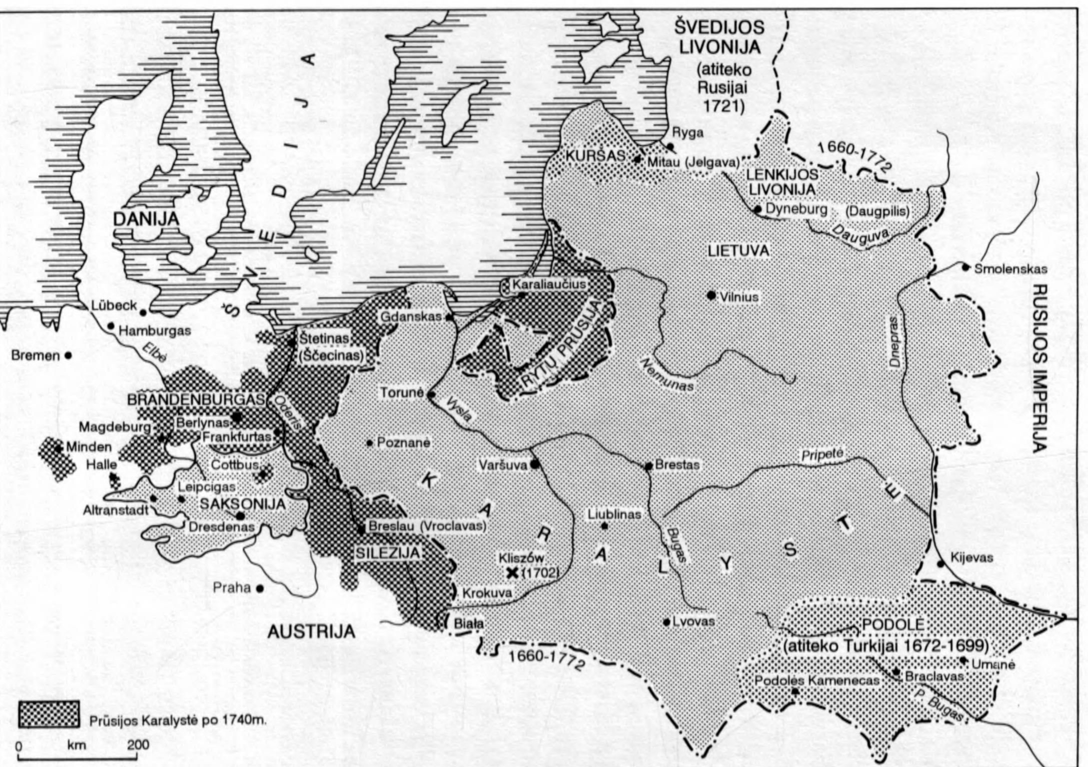
Šešiasdešimt šešeri metai, skiriantys Jono Sobieskio valdymą nuo Stanislovo Augusto Poniatovskio, laikomi pačiais nelaimingiausiais ir labiausiai žeminančiais Lenkijos istorijoje. Lenkijos bėdos šiuo laikotarpiu paprastai aiškinamos tuo, kad jos politika buvo pajungta svetimšalių karalių interesams. Thomas Carlyle'as apibūdindamas Lenkiją kaip „gražiai žibančią puvėsių krūvą", turėjo omenyje būtent šį laikotarpį.[1]

Saksų giminės – Vetinų (Wettin) – atstovai į Lenkijos sostą pateko visiškai netikėtai. Per 1697 m. karaliaus rinkimus Austrijos remiamam kandidatui Jokūbui Sobieskiui, paskutinio karaliaus sūnui, teko pasitraukti, nes pritrūko pinigų. Prancūzų princas de Contis, nors pripažintas primo ir palaikomas daugumos bajorų, nesugebėjo pasinaudoti jam palankia padėtimi. Galiausiai rinkimus laimėjo Frydrichas Augustas, Saksonijos kurfiurstas, įsitraukęs į kampaniją paskutinę akimirką. Jis pasiekė pergalę per kyšius, grasinimus ir todėl, kad išdygo pačiu laiku. Kai kitų dviejų kandidatų rėmėjai susipešė, tuo pasinaudojęs saksų agentas grafas Flemingas prižadėjo, kad jo valdovas atsiversiąs į katalikybę, ir, užstatęs Vienoje Vetino brangenybes, išdalijo gautus pinigus rinkėjams. Susimokęs su Rusijos rezidentu Nikitinu – šis pasakė lenkiškai jaudinančią kalbą – jis sugebėjo rinkimų lauką padalyti į dvi stovyklas ir įtikinti Kujavijos vyskupą paskelbti saksų atstovo pergalę. Tai buvo dvigubi rinkimai, kurie priminė 1576 ir 1587 m. rinkimus. Po to pra-

sidėjusiame trumpame vidaus kare saksai ir rusai paėmė viršų prieš Prancūzijos šalininkus. Rugsėjį, kai Frydrichas Augustas pagaliau įžengė į Lenkijos sostą ir Krokuvoje buvo karūnuotas Augustu II, princas de Contis dar tik buvo pakeliui į Gdanską.[2]

Kai jau rinkimų rezultatai buvo nulemti, asmeninė Lenkijos-Lietuvos ir Saksonijos unija žadėjo palankią perspektyvą abiem partnerėms. Jos abi jautė grėsmę iš bendros kaimynės Prūsijos pusės, o dabar šios akivaizdžių teritorinių pretenzijų buvo galima nebepaisyti. Tiek vienai, tiek kitai reikėjo sąjungininkės pavojingame Šiaurės Europos pasaulyje, kur Prūsijos, Švedijos ir Rusijos armijos buvo kur kas grėsmingesnės negu jų pačių. Abi valstybės puikiai numatė, kad jas gali ištikti liūdnas likimas, jei jos nesilaikys kartu. Kadangi Lenkijos-Lietuvos teritorija buvo didesnė, tai Respublikos bajorija turėjo pagrindo manyti, kad galės ginti savo vienos interesus. Būdami konstitucinės valdymo sistemos šalininkai, bajorai tarėsi sėkmingiau kontroliuosią svetimtautį monarchą nei savąjį, tikėdamiesi, kad jis bus nešališkas, arba bent jau abejingas, priimdamas sprendimus dėl brolžudiškų vidaus politikos rietenų. Dėl tos pačios priežasties Anglijos parlamentas į sostą išrinko olandą, o vėliau ir Hanoverių atstovą, laikydamas juos pranašesniais už savuosius Stiuartus. Silpnos dinastinės valstybės buvo įprastas XVIII a. Europos reiškinys. Nėra jokios *a priori* priežasties, kuri paaiškintų, kodėl vienos iš jų, tokios kaip Anglija-Velsas, Airija, Škotija, Hanoveris, klestėjo, tuo tarpu Lenkija-Lietuva, Kuršas, Saksonija vos kapstėsi. (Žr. 20 žem.)

Pats Augustas Stiprusis buvo įdomi figūra. Kaip Saksonijos, Meisseno ir Lužicos kunigaikštis, jis turėjo pragyvenimo šaltinį. Kaip Šventosios Romos imperijos kurfiurstas, buvo įtakingas, bet ne galingas. Kaip Imperijos kariuomenės vadas Šventosios lygos žygiuose, Augustas garsėjo gero kario reputacija. O kaip kokių trijų šimtų vaikų tėvas, tarp jų ir įžymaus Prancūzijos maršalo Maurice'o de Saxe'o (1696-1750), jis buvo nepralenkiamas vyriškumo pavyzdys. Lenkams jis pasirodė tinkamas didžiojo Sobieskio įpėdinis Respublikos soste.[3]

20 žemėlapis. Saksonija ir Lenkija (apie 1750)

Augusto Stipriojo meilės ryšiai buvo vienas iš to amžiaus stebuklų, parodę ne tik katalikišką ir kosmopolitišką jo skonį, bet ir fenomenalų gyvybingumą. Po daugybės jaunystės nuotykių Madride ir Venecijoje, kur jis dėjosi kuo tik nori – nuo matadoro iki vienuolio, – 1693 m. Augustas sugrįžo į Dresdeną. Čia jo laukė žmonos, Bayreutho kunigaikštytės Eberdinos žavesys, kurfiursto pareigos bei pulkas meilužių – oficialių, pusiau oficialių ir slaptų. Maurice'as de Sax'as buvo Augusto sūnus nuo buvusios jo favoritės švedės Auroros, Königsmarko grafaitės. Sūnui vardą jis išrinko garsiosios pergalės prieš jo motiną, kuri buvo pasiekta medžioklės namelyje Mauritzburge, atminimui. Maurice'o netikras brolis grafas Rotowskis buvo turkės Fatimos, 1684 m. paimtos į nelaisvę Budoje, vaikas. Jo netikros sesers, Holšteino kunigaikštytės, grafaitės Orzelskos motina buvo Henriettė Duval, vyno pirklio iš Varšuvos dukra. Lenkijoje naujasis karalius taip pat ne kartą įrodė savo vyriškumą. Kai grafaitė d'Esterle, lydėjusi jį į karūnavimo ceremoniją, buvo užklupta *in flagrante* su kunigaikščiu Wiśniowieckiu, jos vietą užėmė karaliaus rūmų valdytojo žmona, kardinolo dukterėčia kunigaikštytė Lubomirska. Šioji, spėjusi pasivadinti ponia Teschen, netrukus užleido vietą dalykiškajai poniai Hoym, kuri iš savo meilužio išsiderėjo teisinį kontraktą ir 100 000 markių kasmetinę algą. Ponios Hoym pavyzdžiu pasekė daugelis po jos buvusių karaliaus meilužių, tarp jų ponia Cosel, kuri pareikalavo pastatyti jai rūmus Dresdene, ir Denhoffo grafienė Marija, Lenkijos karalystės maršalkos dukra, kuria gudriai manipuliavo jos anyta, tikėdamasi atgauti prarastus šeimos turtus. Pati neįtikėtiniausia istorija susijusi su Britanijos pasiuntinio Saksonijoje atstumta meiluže, kuri, įkalbėta pamaloninti kurfiurstą-karalių, gavo vienintelį neigiamą atsakymą per penkiasdešimt jo meilės nuotykių metų.[4]

Tačiau, skirtingai nei jo sperma, daugelis politinių Augusto Stipriojo veiksmų nepasiekė savo tikslo. Užsienio reikalų srityje jo asmeninė sąjunga su Rusija, pirmąkart aptarta per 1698 m. Petro I vizitą į Respubliką ir 1699 m. patvirtinta Preobraženskojės sutartimi, pasirodė esanti pražūtinga. 1704 m. Augustas Respublikoje akis

į akį susidūrė su varžovu karaliumi, kuris jo priešininkų buvo pasodintas į sostą ir karūnuotas. 1706 m. jį išvijo ir iš Dresdeno. Savo turtus jis atgavo tik Rusijos caro globėjiškomis pastangomis, nes šio interesams juos ir buvo iššvaistęs, ir nuo šiol tapo visiškai nuo jo priklausomas. Per tą laiką Hohencolernai pasinaudojo atsiradusia galimybe įkurti Prūsijos karalystę ir Vokietijos jėgų centrą perkelti į Berlyną. Vidaus reikalų srityje Augustas II irgi neatsigynė rūpesčių. Šešiolika metų trukusi jo kova su saksų parlamentu baigėsi nepalankiu kompromisu. Nors 1710 m. karalius iškilmingai pareiškė užbaigiąs savo tradicinį *condominium* su Luomų susirinkimu, bet iš tikrųjų niekada nesugebėjo jo nutraukti. 1705 m. jo pasiūlyta prūsiško pavyzdžio akcizų sistema neužtikrino jam finansinio savarankiškumo. Karaliaus armija buvo silpna ir niekada neviršijo 30 000 žmonių. Jo skolos pasiekė trisdešimt penkerių metų pajamų sumą; išlaidos Zwinglerio pilies statybai Dresdene, meno kolekcijai ir pokyliams buvo tiesiog milžiniškos. Bet labiausiai religingąjį amžių sukrėtė jo abejingumas tikėjimo reikalams. Pats atsivertęs į katalikybę, sukėlė didžiulį liuteroniškosios Saksonijos nepasitenkinimą. O tai, kad neprieštaraudamas sutiko su Saksonijos elektorato priimtais katalikus diskriminuojančiais įstatymais, Lenkijos seimą paskatino imtis panašių priemonių Respublikos protestantų atžvilgiu. Tiek Saksonijoje, tiek Lenkijos-Lietuvos valstybėje valdovo interesai kirtosi su jo pavaldinių interesais.

Didysis šiaurės karas (1700-1721), kuris parodė lemiamą Rusijos jėgų persvarą prieš Švediją, kilo dėl priežasčių, su Lenkijos ir Lietuvos Respublikos reikalais turėjusių visiškai atsitiktinį ryšį. Augusto sutartyje su Rusija, kurią jis sudarė tik kaip Saksonijos kurfiurstas, nė neužsimenama apie Respubliką. Jo įsiveržimas į Švedijos Livoniją 1700 m. buvo paskatintas vien tik asmeninių interesų. Ir vis dėlto Respublika prieš savo valią buvo įpainiota į šį karą ir tapo didžiausia jo auka.[5] Be jokios abejonės, pergalingos saksų armijos buvimas Rygoje būtų gerokai sutvirtinęs karaliaus autoritetą Lietuvoje, kuri buvo bemaž atsimetusi nuo Lenkijos dėl dešimtmečius trunkančių didikų rietenų. Pavyzdžiui, galingi ir įtakingi Sapiegos

stojo švedų pusėn prieš saksų ir rusų koaliciją. Tačiau Augustui niekuomet nepavyko pasiekti tokių karinių laimėjimų, kurie būtų galėję sutvirtinti jo politinius žingsnius, o saksų armijos grėsmę Respublikoje jo priešininkai nuolat perdėjo, kad pateisintų savo priešinimąsi. Nuo šios Augusto nesėkmės – nepavykusio žygio į Rygą – prasidėjo nesibaigiantis katės ir pelės žaidimas, dvidešimt metų gainiojęs karalių po jo saksoniškąsias ir lenkiškąsias valdas iš kampo į kampą skersai išilgai. (Žr. 21 žem.) 1700 m. apgynęs Rygą, Švedijos karalius Karolis XII okupavo Respublikos Kuršo kunigaikštystę. 1702 m. jis patraukė per Respubliką iš šiaurės į pietus, pakeliui užimdamas Vilnių, Varšuvą, Krokuvą. 1702 m. birželio 19 d. sumušęs lenkų kavaleriją prie Kliszówo, jis sužinojo, kad Augusto kariuomenė, mėtydama pėdas, pasuko aplinkiniu keliu į Pamarį. 1703 m. seimas išskyrė pinigų padidinti Respublikos karinėms pajėgoms, bet jo viltis išsklaidė antroji švedų pergalė ties Pułtusku ir Palėjaus sukilimas Ukrainoje. 1704 m. prieš Augustą stojo švedų remiama Varšuvos konfederacija, kuri iškėlė savo pretendentą į sostą – Didžiosios Lenkijos bajorą Stanislovą Leščinskį (1677-1766). Prosaksiškai nusiteikusi Sandomierzo konfederacija kliovėsi rusų samdinių kariuomene. Augustas, mėgindamas apgauti švedus, atsitraukė į Lvovą, prieš antrą kartą žygiuodamas į Varšuvą. 1706 m. Karolis XII nutarė užbaigti šią komediją ir užimti pačią Saksonijos širdį. Altranstadto taikos sutartimi jis Augustą įpareigojo, be kita ko, atsisakyti sosto Leščinskio naudai; bet kaip tik tuomet sužinojo, kad rusams ir Sandomierzo konfederatams pavyko išlyginti jėgas sutriuškinus antrinę švedų armiją ties Kaliszu.

Po septynių žygių švedams pasidarė aišku, kad jokių patenkinamų rezultatų nebus galima pasiekti tol, kol jie neužpuls Rusijos. Po metus trukusio pasirengimo pagaliau 1708 m. sausį Karolis XII patraukė iš Gardino į rytus, palikęs Leščinskį ir karo vadą Krassau valdyti švedų karines bazes Respublikos teritorijoje. 1708-1709 m. žygyje, pasibaigusiame epochine Rusijos pergale prie Poltavos, svarbų vaidmenį suvaidino lenkų valstiečiai, kurie visaip trukdė švedų kolonoms eiti, ir Sandomierzo konfederatai, neprileidę jokio pastip-

21 žemėlapis. XVIII amžiaus karai

rinimo apsuptiems švedams. Poltava padarė galą visiems Švedijos šalininkams Lenkijoje. Leščinskis su Krassau buvo išvyti į Ščeciną, Varšuvos konfederacija paleista. 1710 m. triumfuodamas grįžo Augustas. Saksų monarchija vėl buvo atgaivinta.

Bet Respublikos rūpesčiai tuo nesibaigė. Saksų armijos sugrįžimas ir jos brutalūs veiksmai vėl uždegė žmones pykčiu, nes kiekvieną užsienio kariuomenę jie laikė karaliaus tironijos įrankiu. 1715 m. lapkritį Lenkijos bajorai dar kartą susibūrė į Tarnogródo konfederaciją, kuri prisiekė išvyti saksus su visa jų manta, ir kurį laiką atrodė, kad jiems tai pasiseks. Augustas, praradęs Poznanę, jau buvo nustumtas atgal į Saksoniją, tik staiga, kaip perkūnas iš giedro dangaus, išdygo rusų armija. Caras, įpykęs dėl savo vasalų – saksų ir lenkų – pjautynių, be jokių užuolankų pagrasino suskaldyti ir vieniems, ir kitiems galvas. Pasisiūlęs būti teisėju šiame ginče, jis ilgam perėmė Lenkijos reikalus į savo rankas. Po septyniolikos sekinančių karo metų Respublika buvo nuniokota ir susiskaldžiusi. Tokioje atmosferoje įvyko liūdnai pagarsėjęs 1717 m. Nebylusis seimas.

Petro Didžiojo politika Lenkijos-Lietuvos atžvilgiu subrendo per du Didžiojo šiaurės karo dešimtmečius. Pirmasis etapas – pasiekti, kad Saksonijos kurfiurstas taptų priklausomas – buvo įgyvendintas per penkerius šešerius metus nuo karaliaus išrinkimo. Antrasis – pranašesnės Rusijos karinės galios pavertimas tvirta politine sistema – užtruko ilgėliau. 1706-1707 m., kai Augustas buvo pasitraukęs iš sosto, Petras I daug mėnesių praleido Lenkijoje, ieškodamas Respublikai tinkamos „galvos" vietoj nukirstosios. Gyvendamas Sobieskio mėgtose pilyse Žulkeve, Javorove ir Wilanówe, atsirinkdamas galybę vertingų dalykų, kuriuos ketino išsivežti į Rusiją, caras ilgai derėjosi su Sandomierzo konfederatais. Ir buvo didžiai nustebintas jų elgesio. Mat Lenkijos „respublikonai" su Rusijos valdovu elgėsi kaip su sau lygiu. Tai buvo žmonės, kuriems neįsakysi ir kurių nepapirksi. Vienas didikas atsisakė siūlomos karūnos, motyvuodamas tuo, kad neketina būti „caro juokdariu". Kiti į Rusijos valdovo dovanas atsakė siųsdami atgal dar brangesnes. Šis patyrimas atvėrė Petrui I akis, su kuo jis turi reikalą. (Kaip tik tuo metu pirmą

kartą rusų dokumentuose buvo pavartotas terminas „lenkų anarchija".) Jam beliko arba jėga priversti Lenkijos ir Lietuvos Respubliką paklusti – o tai buvo ne pagal jėgas net Rusijai, – arba įkinkyti į jungą Vetinus taip, kad nei jie patys, nei lenkų bajorija nepajėgtų pasipriešinti. Tokia proga pasitaikė per karą su Tarnogródo konfederacija. 1716 m. Varšuvoje įvykusiose derybose rusų diplomatai nesunkiai įtikino karalių išvesti saksų kariuomenę iš Respublikos teritorijos. Seimo atstovai įsipareigojo visam laikui apriboti Respublikos kariuomenės finansavimą ir skaičių. Caras pasirūpino, kad šis susitarimas būtų įformintas kaip rašytinis įstatymas. Tokiu būdu ir karaliui, ir didikams buvo išmuštas pagrindas iš po kojų vieniems kitus gąsdinti. Ne atsitiktinis sutapimas buvo ir tai, kad dabar jie nebeturėjo jokių galimybių pasipriešinti rusų įsibrovimui į Respubliką, ir nuo šiol caras visai teisėtai, kai tik norėjo, galėjo kištis į Lenkijos reikalus. Iš anksto sutartas sąlygas reikėjo pateikti seimui, kad šis be jokių ginčų ir diskusijų jas patvirtintų. Tai įvyko 1717 m. sausio 30 d. – Nebylusis seimas, apsuptas rusų kareivių, savo potvarkiu ilgam užgniaužė Lenkijos laisvę; nebuvo nė vieno balso prieš.[6]

Liūdni Didžiojo šiaurės karo padariniai žymi Lenkijos naujųjų laikų politinės istorijos pradžią. Rusijos viršenybė prieš Lenkiją, pirmą kartą įteisinta 1717 m., vienokia ar kitokia forma išliko iki pat mūsų dienų.* Kad Lenkija tėra Rusijos protektoratas, kartais buvo parodoma manipuliuojant autonomiškos, tačiau priklausomos Lenkijos valstybės veiksmais, kaip tai atsitiko XVIII a., o kartais įjungiant didžiulius Lenkijos žemių plotus į Rusijos imperijos sudėtį. Kartais tai padarydavo Rusija pati viena, o kartais padedama Vokietijos ar Austrijos. 260 metų trunkantį jungą buvo pavykę nusimesti tik 1915-1939 m. Įdomiausia, kad kiti „gynėjai" ateidavo ir išeidavo, o rusai likdavo visuomet. Esant tokiai padėčiai, Lenkijos politinis gyvenimas įgavo kitą pobūdį. Politinės nuostatos buvo formuojamos atsižvelgiant ne į lenkų poreikius, o į rusų reikalavimus.

* Knyga pirmą kartą publikuota 1981 m. – *Red.*

Politinės grupuotės iškildavo ir išnykdavo ne dėl to, kad jos būdavo palaikomos ar nepalaikomos Lenkijoje; tai priklausė nuo to, kaip – palankiai ar nepalankiai – jas vertino Sankt Peterburgas. Lenkų politiniai sluoksniai pasibaisėję suvokė savo pavergimą ir nuo niekingo pasyvumo metėsi prie beviltiško priešinimosi, kabindamiesi į likusias privilegijas taip plėšriai, kad atrodė, tuoj prisišauks nelaimę. Per trumpą laiką Rusijos protektorato padėtis Lenkijos politiką visu likusiu Saksų valdymo laikotarpiu pavertė neišsemiamu korupcijos ir sąstingio liūnu. O per ilgą laiką – neišvengiamai pažadino tautinę savimonę.

Priklausomybės nuo Rusijos padariniai Respublikai netruko išryškėti. Didžiojo šiaurės karo mūšiai, daugiausia vykę Lenkijos ir Lietuvos teritorijoje, nusiaubė kaimą, o bajoriją padalijo į ginkluotas stovyklas. Sugriuvo ekonomika. Augusto II valdymas 1710 m. tegalėjo būti atnaujintas tik patvirtinus Grzymułtowskio sutartį su Rusija, kuriai lenkai priešinosi nuo 1686 m. Rytinės žemės buvo negrąžinamai prarastos. Karaliaus politiniai manevrai Saksonijoje kėlė perdėtą baimę Varšuvoje. Kad ir kaip juokinga, bet šlėktos nuoširdžiai įtarė karalių „absoliutizmu". Vėl įsiplieskė religinės aistros. Matydamas katalikams taikomus suvaržymus Saksonijoje, seimas į tai atsakė kitatikių politinių teisių apribojimu Respublikoje. 1724 m. Torunės maištas su visais savo liūdnais padariniais buvo būdingas to meto reiškinys, kai užsienio kišimąsi ir vietinį vieni kitų įtarinėjimą skatino visuotinis nepasitikėjimas. Seimas buvo nuolat nutraukinėjamas, valdžiai visaip trukdoma. Respublika buvo beginklė. Kaip atsaką į niekada neegzistavusius karaliaus nuvertimo planus bajorai stebėjo, kokie didžiuliai apribojimai nustatomi jų finansams ir asmeninėms armijoms. Nuo šiol neteisėtu dalyku buvo laikoma Respublikos piliečiams reformuoti savo valstybę be caro leidimo. Liedami įniršį ant savo nieko blogo jiems nepadariusio karaliaus iš Saksonijos, lenkai prisišaukė sau tokį globėją, kurio užmačios buvo aiškios ir aklam. Augustas II taip jautėsi nusivylęs savo lenkiškąja karalyste, kad net du kartus – 1721 ir 1732 m. – atvirai kalbėjo apie jos išpardavimą.[7]

Pats savaime ryšys su Saksonija Lenkijai nebūtų buvęs pragaištingas. Vetinų kaltė buvo ta, kad jie patys anksti atsidavė Rusijos malonei ir užuot sustiprinę Lenkijos padėtį Europoje, įstūmė valstybę Rusijos glėbin, tai yra į tokią politinę vergovę, iš kurios lenkai niekada galutinai neišsivadavo.

Karaliaus bejėgiškumas ir seimo žlugimas šalies valdžią paliko didikų rankose. Seimelių, tribunolų, armijos, bažnytinės hierarchijos valdymą perėmė siauras didikų oligarchijos ratas. Jis monopolizavo svarbiausias valstybės įstaigas ir į karalių žiūrėjo kaip į sau lygų. Kiekvienas oligarchijos narys karaliavo savo valdose kaip koks kunigaikštukas savo *państewko*; tai buvo tarsi valstybėlė valstybėje. Toks didikas išlaikė grupę jį remiančių bajorų, kurie gynė jį seimeliuose ir teismuose, parūpindavo žmonių jo asmeninei armijai. Sau ištikimų bajorų didikai rasdavo ne tik namie, bet ir užsienyje; atsižvelgdami į savo finansines galimybes bei politinę orientaciją, šalininkų jie galėjo ieškoti tarp rusų, prancūzų, prūsų ir austrų. Nuo XVIII a. pradžios didikų galia ypač išsiskleidė. Politinis gyvenimas nusmuko iki keliolikos šeimų rietenų, turto reikalų ir kaprizų. Kai kurios šeimos, pavyzdžiui, Radvilos, Lubomirskiai, Sapiegos, Potockiai, Wiśniowieckiai ar Czetwertyńskiai buvo garsios iš seno, kitos – Sułkowskių, Jabłonowskių, Poniatowskių, Tarło, Czartoryskių, Sieniawskių, Oginskių, Denhoffų ar Branickių – neseniai iškilusios ir prasigyvenusios.[8]

Respublikos silpnėjimą geriausiai atspindėjo katastrofiškas armijos mažėjimas. Nuo 1717 m. nustatytas 24 000 karių skaičius: 18 000 – Karalystei ir 6000 – Kunigaikštystei. Jei iš šio skaičiaus dar atmesime galybę vadų ir viršininkų, liks apie 20 000 kariauti pasirengusių vyrų. Be to, kariuomenė nebuvo finansuojama iš iždo, o pati turėjo prasimanyti lėšų, rinkdama mokesčius karaliaus dvaruose, kurie ir buvo skirti kariuomenei išlaikyti. Taigi kiekvienas pulkas rinkdavo pinigus toje vietovėje, kur buvo įsikūręs, tad ir nenorėdavo vykti toli iš vaivadijų, nuo kurių priklausė jo pragyvenimas. Tiesa, etmono institucija buvo finansuojama, bet nesąžininga etmono Adamo M. Sieniawskio (1666-1726) veikla

Lenkijoje, ir ypač Adomo Pociejaus (1641-1713) Lietuvoje per Didįjį šiaurės karą labai sumenkino šios pareigybės prestižą. Nei karalius, nei seimas ar armija nepasitikėjo etmonais. Šios pareigos greitai įgavo pelningos vietelės reputaciją. Tai buvo puiki terpė rusų įtakai plisti bei korupcijai klestėti pačioje Respublikos širdyje. Esant tokiai padėčiai, armijos pajėgumas kovoti visiškai sumenko. Smuko jos techninis lygis, ji pakriko morališkai. Bajorai, turėję tarnauti kavalerijoje, išsisukinėjo nuo tarnybos, o vietoj savęs pasiūlydavo pora *sowity*, t. y. „pakeičiančiųjų", dažniausiai baudžiauninkų. Užsieniečių formuotėse karininkų laipsniai buvo perkami ir parduodami, daugiausia tuo užsiiminėjo Saksonijos vokiečiai. Ir tik artilerija, kuri viena dar buvo finansuojama iš *kwarta* mokesčio, sugebėjo išlaikyti vidinę tvarką. Visose kariuomenės dalyse karininkų ir biurokratų, besirūpinančių asmenine gerove, buvo daugiau nei kareivių. *„Dwa dragany, cztery kapitany"* (Du dragūnai, keturi kapitonai) – buvo to meto posakis. Vos tik kildavo pavojus, kariuomenė, tarsi kokio instinkto varoma, sulįsdavo į savo nuolatines kareivines kaimo vietovėse ir apsikasdavo. Ji nebesugebėjo tramdyti vis labiau siautėjančių plėšikų gaujų, tuo labiau asmeninių didikų armijų. O apie susirėmimą su profesionalia užsienio kariuomene išvis negalėjo būti nė kalbos.[9]

Padėtį sunkino dar ir tai, kad karinis Lenkijos-Lietuvos nuopuolis sutapo su masiniu kaimyninių valstybių ginklavimusi. Vetinų valdymo pradžioje Respublika kariuomenės didumu maždaug prilygo savo galimoms užsienio priešininkėms. Turėdama 36 000 žmonių reguliariąją kariuomenę, ji pranoko Prūsiją bei Švediją ir nedaug tenusileido Rusijai bei Austrijai. Dukart – 1702 m. prie Kliszówo, o kitą kartą 1705-aisiais prie Varšuvos – ji pralaimėjo mažesnėms skaičiumi priešo pajėgoms. Kariuomenės jėgas sekino ginkluotos konfederacijos, o visiškai ją suluošino Nebyliojo seimo nutarimai. Per dvidešimtį metų ji atsiliko visais aspektais. Saksų valdymo laikotarpiu skirtumas tarp Respublikos ir Prūsijos karinių pajėgų prilygo santykiui 1:11, Respublikos ir Austrijos – 1:17, o Respublikos ir Rusijos – 1:28.[10] Didžioji dalis nuskurdusios smulkio-

sios bajorijos – tai buvo neturinti lygių Europoje rezervinė karo jėga – pasirinkdavo tarnybą didikų palydose, o ne valstybės pulkuose. Pirmąsias pastangas sukurti ginklų pramonę ir karinį mokymą pakelti iki to meto technikos lygio ėmėsi dėti ne pati Respublika, kaip valstybė, bet iniciatyvūs privatūs asmenys – Radvilos, Branickiai. Kareivių šalyje netrūko. Taigi paradoksas: labiausiai militarizuota Europoje visuomenė buvo nepajėgi pati apsiginti. Į šią apgailėtiną padėtį pasaulio dėmesys pirmą kartą buvo atkreiptas per Lenkijos įpėdinystės karą.

1733 m., po Augusto II mirties, vėl iškilo tie patys konfliktai, kurie draskė Vetinų lenkiškąsias valdas jų valdymo pradžioje. Pačioje Saksonijoje Augusto vietą be jokių prieštaravimų užėmė vienas iš nedaugelio jo santuokinių sūnų Frydrichas Augustas. Tuo tarpu Respublikoje neapsieita be sunkumų. Per 1733 m. rugsėjo 12 d. rinkimus daugumą balsų surinko prancūzų remiamas kandidatas Stanislovas Leščinskis. Ši pergalė privedė prie dar vieno tarptautinio konflikto.[11] Rusija ir Austrija buvo už Vetinų įpėdinį, ir rusai išžygiavo jo remti. Po beveik trejus metus trukusių kovų visa opozicija buvo sutriuškinta. Į šiuos reikalus kišęsi prancūzai buvo priversti pasitenkinti netiesioginiais veiksmais prieš austrus Lotaringijoje ir Savojoje. Spalį pakartotinius rinkimus jau sergėjo rusų durtuvai, tad spaudžiami rinkėjai karaliumi išrinko saksų atstovą, ir šis buvo paskelbtas Augustu III. Opoziciškai nusiteikusi karaliaus kariuomenė turėjo pasitraukti iš Varšuvos. Karūnavimo ceremonija įvyko 1734 m. sausį. Gdansko miestas, atsisakęs paklusti, buvo rusų apsuptas ir gegužę turėjo pasiduoti. Dzików konfederacija, susikūrusi 1734 m. lapkričio 5 d., vadovaujama Adamo Tarło, pakilo į kovą už nepriklausomybę, bet rusų ir prūsų buvo sutriuškinta po nepavykusio bandymo persikelti per Oderį ir pradėti karo veiksmus Saksonijoje. 1735 m. gegužę ji buvo numalšinta.[12] Ukrainos vaivadijose, ypač Braclave, ir Karališkosios Prūsijos Kurpie rajone prieš rusus ėmė bruzdėti valstiečiai, ir tie jų bruzdėjimai truko iki 1736-ųjų. Tais metais karas dėl Lenkijos sosto buvo oficialiai užbaigtas Vienos susitarimu.

Augustui III atėjus į sostą visi lengviau atsikvėpė. Nors jis buvo išrinktas nešvariu ir smurtiniu būdu, tačiau jokia kita išeitis tomis politinėmis aplinkybėmis nebuvo įmanoma. Respublika nuolankiai sutiko ryšių su Saksonija pratęsimą, o ši džiūgavo dėl to, kad jos valdovas neprarado savo padėties Respublikoje. 1734 m. sausį karaliaus karūnavimo Krokuvoje proga Saksonijos koncertmeisteris Leipzige skubiai pritaikė seną melodiją naujai sukurtiems žodžiams „Blast Lärmen ihr Feinde" (Skelbkite pavojų, o priešai). Spalį maestro nustebo sužinojęs, kad karalius su dvariškiais atvyksta į Leipzigą savo atėjimo į Lenkijos sostą metinių proga. Per tris dienas jis sukūrė ištisą devynių dalių *Cantata Gratulatoria in adventum Regis*:

1. *Chorsatz*	*Preise dein Glucke, gesegnetes Sachsen,* (Šlovink savo sėkmę, palaimintoji Saksonija).
2. *Rezitativ*	*Wie Können wir, grossmächtigster August...* (Kaip galėtume mes, didingasai Augustai, sudėti tau po kojų nuoširdžiausius savo Pagarbos, Ištikimybės ir Meilės įrodymus)
3. *Arie*	*Freilich trotz Augustus' Name...* (Augusto vardas, Dievo pasėtas taurusis grūdas, tikrai atsilaikys prieš mirtiną galybę)
4. *Rezitativ*	*Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen...* (Kas tau atsitiko, Sarmatija, kad tu panorėjai saksų Piasto, didžiojo Augusto garbingo sūnaus?)
5. *Arie*	*Rase nur verwegner Schwarm...* (Tad siauski, įžūlusis spiečiau, savo avily! Panardink savo akiplėšišką ranką, pilną pykčio, nekaltai pralietame brolių kraujyje, mūsų pasibjaurėjimui, o savo skausmui. Nes tavo pavydo nuodai ir žiaurumas labiau pakenks tau nei Augustui)
6. *Rezitativ*	*Ja! Ja! Gott ist uns nach mit seine...* (Taip! Taip! Dievas yra netoli su savo pagalbininkais, kad apgintų Augusto sostą. Jis patvirtina, kad visa šiaurė turi džiaugtis karaliaus rinkimais [...] argi jis neleis miestui, kuris taip ilgai jam priešinosi, pajusti savo malonę, o ne pyktį?)

7. *Arie*	*Durch die von Eifer entlammeten Waffen...* (Nubausti savo priešus aistros ugnimi suteikia garbę ir šlovę daugeliui vyrų. Tačiau nugalėti blogį gerais darbais gali tik didvyriai, taip Augustas daro)
8. *Rezitativ*	*Lass doch, o teurer Landesvater, zu...* (Leisk tad, mūsų šalies tėve, mūzoms giedoti ir šlovinti dieną, kai Sarmatija išsirinko tave karaliumi [...])
9. *Chorsatz*	*Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen,...* (Imperijų įkūrėjau, karalysčių valdove, stiprink sostą, kuriame sėdi Augustas. Apdovanok jo namus amžina gerove [...] Tebūna jo žemėse taika [...])[13]

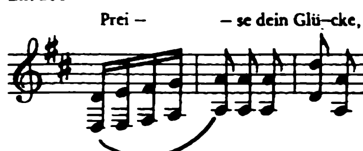
Energingi ir jėgos kupini penktosios dalies žodžiai kalba apie Prancūzijos šalininkų sutriuškinimą Lenkijoje, o šeštosios – apie Gdansko pasidavimą. Už kūrinį libretistas Johannas Christianas Clauderis gavo 12 talerių, kompozitorius – 50 talerių, bendra kūrinio parašymo ir atlikimo kaina – 229 taleriai 29 grašiai. Leipzigo kronikininkas Saliamonas Reimeris aprašė pirmąjį kantatos atlikimą miesto aikštėje 1734 m. spalio 5 d. po atviru kurfiursto-karaliaus langu:

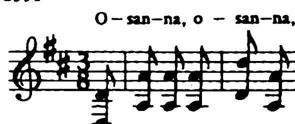
Apie devintą valandą vakaro Jų Didenybės savo pavaldinių buvo pasveikinti, trimitais ir būgnais sugrota *Abend-Muzik*, kurią sukomponavo koncertmeisteris Johannas Sebastianas Bachas, Šv. Tomo kirchės kantorius. Po to 600 studentų nešė vaškinius žibintus, o keturi grafai vaidino maršalus. Procesija pasirodė [...] ir Ritterio, Brühlio bei Kotrynos gatvėmis patraukė link karaliaus rūmų. Kai orkestras prisiartino prie *Wage*, pasigirdo dūdų ir būgnų garsai, o choras iš miesto rotušės ėmė giedoti giesmę. Kai karaliui buvo įteiktas libretas, keturi grafai pasiliko pabučiuoti valdovui rankos.

Tuomet Jo Didenybė su savo žmona ir kunigaikščiais stovėjo prie lango, kol griežė muzika, dėkingai klausydamiesi ir nuoširdžiai džiaugdamiesi.[14]

Po dviejų dienų, per kurfiursto-karaliaus gimimo dieną, buvo sukurta dar viena kantata tekstu „Schleicht spielende Wellen und murmelt gelinde! Nein rauschet geschwinde!" (Sliuokite, bangos, žaisdamos ir maloniai kuždėkitės! Ne, veržkitės srauniai!). Tai buvo simbolinis kūrinys, kurį giedojo Lenkijos ir Saksonijos upės. Elbės partiją atliko tenoras, Vyslos, *der beglückter Weichselstrom*, – bosas. Praėjo du šimtmečiai, ir progos, kurioms buvo sukurtos šios

kantatos, nugrimzdo užmarštin. Tik muzika liko nemirtinga. Boso 7-oji arija iš Bacho *Padėkos kantatos* BMV 215 dabar dažniausiai įtraukiama kaip 47-oji į *Kalėdų oratoriją;* įžanginis kūrinio choras *Preise dein Glücke* dabar yra Mišių B minor *Osanna*:

Per trisdešimtį Augusto III valdymo metų neatsitiko jokių netikėtų įvykių. Antrąjį kurfiurstą-karalių galima palyginti su pudingu: minkštas, saldus ir nepaslankus. Iš tikrųjų jis neturėjo realios valdžios, tačiau tai jam buvo visiškai nesvarbu. Už savo karaliavimą Respublikoje jis turėjo būti dėkingas rusų kariuomenei ir nedėjo jokių pastangų ją iš čia išprašyti. Rusai ateidavo ir išeidavo, kada tik panorėdavo. Tvarkyti Lenkijos reikalus karalius patikėjo savo ministrams, ypač grafui Heinrichui Brühliui (1700-1763), kuris Varšuvoje ėmė neštis vos ne diktatoriumi. 1740-1742 m. jis nė piršto nepajudino, kad sutrukdytų prūsams užkariauti Austrijos Sileziją, kuri tartum ilgas pleištas buvo įsikišusi tarp jo saksoniškų ir lenkiškų valdų. Po to vykusiame Austrijos įpėdinystės kare (1742-1748) ir Septynerių metų kare (1756-1763) Brühlis vykdė politiką, palankią vien tik Saksonijai, o Respublika naudojosi kaip melžiama karve, iš kurios gaudavo lėšų dvaro prabangai ir karo reikalams. Jis buvo bejėgis užkirsti kelią svetimų kariuomenių savivalei – Rusijos, kuri trempė Respubliką, žygiuodama link Prūsijos ir Pamario, bei Frydricho Didžiojo, kuri 1762-1763 m. šiaurinėms Lenkijos sritims uždėjo priverstinę kontribuciją, norėdama palopyti

išsekusį Prūsijos iždą. Kad lengviau būtų plėšikauti, Prūsija užtvindė Respubliką padirbtomis bevertėmis lenkiškomis monetomis. Per šiuos dešimtmečius buvo panaikinta daugelis centrinių valdžios institucijų. Seimo veiklą perėmė vietiniai seimeliai. Didikai, ypač Rusijos remiami Czartoryskiai ir plačiais ryšiais su prancūzais susiję Potockiai, buvo absoliutūs savo privačių imperijų valdovai ir trukdė susivienyti bendram tikslui. Tribunolai buvo terorizuojami. Negausi karaliaus kariuomenė lindėjo kareivinėse, bijodama pajudėti. Ekonomika merdėjo. Menko miestai. Beveik išnyko buržuazija. Valstiečiai plušo be jokios vilties prošvaistės. Plito nemokšiškumas ir skurdas. Tuo tarpu Varšuva šoko nesibaigiančiuose aristokratų pokyliuose, kur vienintelis vertinimo kriterijus buvo partnerio latifundijų dydis. Opera ir teatras klestėjo. Parkai, architektūra ir muzika išgyveno pakilimą. Buvo globojami visi menai. Vieni, vertindami šį laikotarpį, manė, kad „lenkiška liga" nepadarė tiek žalos kiek karai ir žiaurumai, patirti iš kaimyninių šalių. Kiti lygino ją su Sodoma ir Gomora. Anot populiarios dainelės:

Za króla Sasa
Jedz, pij, i popuszczaj pasa!

(Prie Saksų karaliaus
tik gerk, valgyk ir atsilaisvink diržą!)

Matydamas tokį vaizdą, pagrindinis Saksų varžovas į Respublikos sostą Stanislovas Leščinskis (1677-1766) greičiausiai nesigailėjo savo nesėkmės. Šis rafinuotų manierų, linksmo būdo bajoras, Didžiosios Lenkijos didikas ir senos protestantiškos šeimos palikuonis, visą gyvenimą buvo prancūzų ir švedų šalininkų remiamas kandidatas į karalius. Net du kartus jį karūnavo Lenkijos karaliumi, – 1704 ir 1733 m. Pirmą kartą jis valdė penkerius metus, iki švedų pralaimėjimo prie Poltavos, antrą kartą – viso labo penkis mėnesius. Užspeistas rusų apsuptame Gdanske, persirengęs valstiečiu, jis pabėgo į Prūsiją. Atsidūręs Versailles'yje, čia ištekino savo dukterį už Prancūzijos karaliaus, o 1735 m. pats buvo apdovanotas Lotaringijos ir Baro kunigaikštystėmis leno teisėmis. Jo dvaras Luné-

ville'yje tapo Švietimo centru, kur mielai lankėsi *philosophes* ir *bon viveurs*. Leščinskis palaikė glaudžius ryšius su Lenkija ir mielai priiminėjo tautiečius į savo kunigaikštystės mokyklas bei dirbtuves. Jis yra paveikiausio to amžiaus traktato *Głos wolny wolność ubezpieczający* (*Laisvas balsas, laisvę laiduojantis*, 1749) autorius.[15]

Tuo metu Lenkijoje nesimatė jokių pagerėjimo ženklų. Daugelis didikų, kaip ir Leščinskis, puikiai suprato sunkią Respublikos padėtį ir savo jėgomis bandė gaivinti ekonomiką bei kelti moralę. Lietuvoje Radvilos XVIII a. 5-ajame dešimtmetyje pradėjo statyti manufaktūras. Mykolas Oginskis, straipsnio „Arfa" Diderot *Enciklopedijoje* autorius, kasdino kanalą. 7-ajame dešimtmetyje būsimasis kancleris Andrzejus Zamoyskis (1716-1792) panaikino visuose savo dvaruose baudžiavą ir savo pavyzdį bandė perkelti valstybės politikon. Publicistas ir pedagogas Stanisławas Konarskis (1700-1773), įkūręs *Collegium Nobilium*, kuri atvėrė duris mokiniams 1740 m., lygiai taip pat rūpinosi ir politinėmis reformomis. Jo traktatas *O skutecznym rad sposobie* (*Apie efektyvų valdymo metodą*), išspausdintas Augusto III mirties metais, išreiškė tuometinės kartos dvejones. Visi šie darbai sėjo permainų sėklą. Vis dėlto svarbiausias turbūt buvo brolių Załuskių indėlis. Andrzejus Stanisławas Kostka (1695-1758) ir Józefas Andrzejus (1702-1774) buvo pirmasis – Krokuvos, antrasis – Kijevo katalikų vyskupai. Vyskupas Stanisławas, paskirtas Karalystės kancleriu, inicijavo kalnakasybos, metalurgijos ir mokslo apie mineralus plėtotę. Vyskupas Józefas Andrzejus, kartu su Konarskiu praleidęs dalį tremties Lunéville'yje, surinko knygų ir 1748 m. Varšuvoje atidarė pirmąją viešąją biblioteką Europoje. Ji įsikūrė Žydruosiuose rūmuose prie Saksų sodo, kurie buvo pastatyti vienai iš paskutinio karaliaus dukterų Marijai Orzelskai. Tuo metu čia buvo apie 400 000 tomų, sukataloguotų lotyniškomis eilėmis. Biblioteka buvo išsilavinusių piligrimų lankymo vieta, o prancūzų mokslininkas Jeanas Bernouillis biblioteką taip aprašė:

Rūmai yra tikras kambarių labirintas, visas prigrūstas knygų. Nuostabiausias ir vienintelis tikrai skoningai dekoruotas kambarys skirtas parodomosioms

knygoms, daugiausia prancūziškoms, išsiskiriančioms savo graviūromis ir įrišimais. Kambarys ilgas ir aukštas, su daugybe statulų, sukurtų žymiausių valstybės žmonių garbei. Jis ribojasi su vyskupo Załuskio miegamuoju.

Lotyniškų knygų rinkinys užima kitą didelę patalpą trečiame aukšte. Man parodė porą gražių Longinaus, Makrobijaus rankraščių ir labai seną Ovidijaus *Laiškų* ir *Metamorfozių* tomą, po to keletą ypač nuostabių bažnytinių knygų. Viena iš jų – kodeksas, pavadintas *Pontificalis ordinis liber*, parašytas ir primargintas pergamente, datuojamas apie 1500 metus. Be to, dar mačiau devinto amžiaus Burgundijos mišiolą bei popiežiaus Grigaliaus IX *Decretalia*, parašytą auksinėmis raidėmis ant plono pergamento ir iliustruotą daugiau nei tūkstančiu miniatiūrų [...]

Iš Lenkijos dokumentų didžiausią reikšmę jie teikia milžiniškam Respublikos teisės aktų rinkiniui, kurį sudaro dvidešimt septyni tomai. Dvylika iš jų yra ne originalai, o Krokuvos Jogailos bibliotekos kopijos [...].[16]

Savo testamentu vyskupas Załuskis paliko biblioteką Respublikai. Tačiau jos likimo jis negalėjo nulemti. 1795 m. ją išgrobstė rusų armija ir dalimis išsiuntė į Sankt Peterburgą, kur jau buvo dar apie pusę milijono knygų iš kitų Lenkijos bibliotekų. Dabartiniams diplomatams taip ir nepavyko atgauti didžiosios netektų turtų dalies. Šiandieniniams bibliotekų lankytojams Sankt Peterburge tikroji knygų kilmė nutylima.[17]

Augusto III mirtis 1763 m. spalio 5 d. užbaigė Saksų erą Lenkijoje. Niekas nė negalvojo apie jo sūnaus Frydricho Kristijono rinkimą į sostą. Šį kartą rusai turėjo kitų planų. Jekaterina II savo nuožiūra norėjo reformuoti savo protektoratą. Čia jai teko varžytis su lenkais reformuotojais, ir jeigu ji toliau būtų rodžiusi atkaklumą, būtų kilęs konfliktas. Taigi po trisdešimties metų trukusios mieguistos sklerozės Respublikos politinis kūnas buvo bepradedamas traukioti žiaurių konvulsijų. Daugelis tų, kurie sulaukė padalijimų laikotarpio, „senuosius gerus Saksų laikus" prisiminė su gailesčio gaidele.

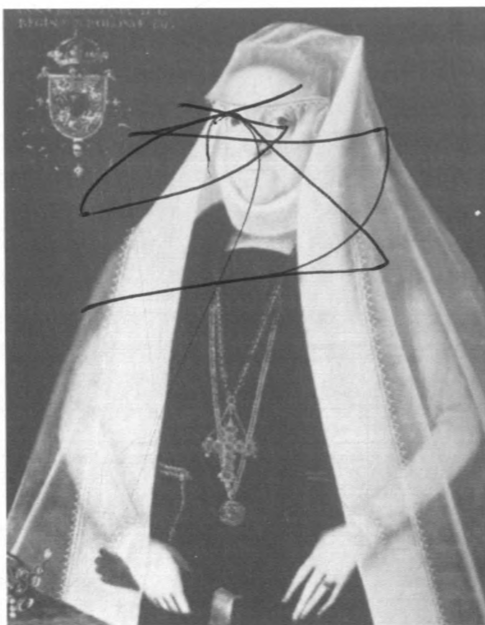
I. KRIKŠČIONIŠKOJO
PASAULIO AVANPOSTAS

Regina Poloniae (Lenkijos karalienė) –
Juodoji Częstochowos Madona

Jono iš Ujazdo epitafija,
apie 1450

II. JOGAILAIČIŲ
DINASTIJOS PABAIGA

J. Simmler,
Barboros Radvilaitės mirtis,
1551

Ona Jogailaitė,
1523 -1596

III. DĖKOJAME DIEVUI

Zboże zapłaci
(Dievas ir grūdai atsilygins) –
Vyslos grūdų prekyba

Įstatymo karūna –
žydų skrynios uždangalas
iš Przedbórzo

IV. LAISVŲ TAUTŲ UNIJA

J. Matejko, *Liublino unija*, 1569

B. Belloto (Canaletto), *Karaliaus rinkimai Wolios lauke*, 1764

J. Matejko,
Steponas Batoras prie Pskovo, 1581

Gnińskio misija Portoje, 1677

Sebastianas Lubomirskis,
1536-1613

Katarzyna Ostrogska

VII. RESPUBLIKOS KARALIAI

L. de Silvestre, *Augustas Stiprusis*, 1670-1733

M. Bacciarelli, *Stanislovas Augustas karūnavimosi apdaru*, 1674

VIII. PASIPRIEŠINIMAS IR NEVILTIS

J. Chełmónski,
Casimiras Pułaskis prie Częstochowos, 1771

J. Matejko,
Rejtanas, 1773

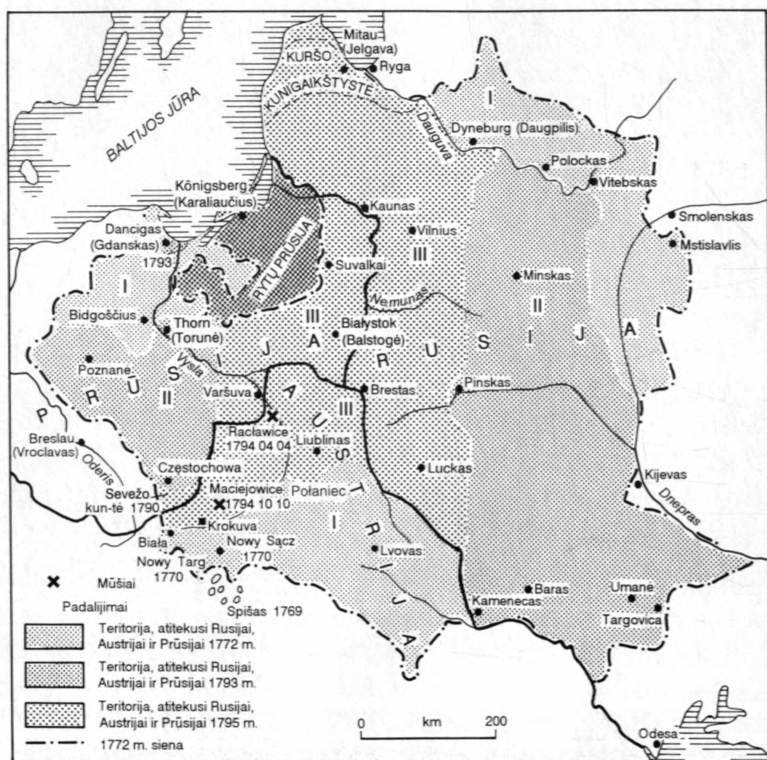
AŠTUONIOLIKTAS SKYRIUS

AGONIJA
Rusijos protektorato pabaiga
(1764-1795)

Lenkijos padalijimas, įvykdytas trimis etapais – 1772, 1793 ir 1795 m. – neturėjo precedento naujųjų laikų Europos istorijoje. Nors karą laimėjusios valstybės paprastai visada prisijungdavo pralaimėjusiųjų valstybių žemių ir nesipriešino Indijos, Amerikos ar Afrikos užvaldymui, tačiau nebuvo kito tokio atvejo, kad jos tyčia šaltakraujiškai panaikintų vieną iš istorinių Europos valstybių. Lenkija tapo politinės vivisekcijos auka – ją suluošino, apipjaustė ir galiausiai suskaldė į gabalus, ir vienintelis motyvas buvo tas, kad „pacientas" prastai jautėsi. Respublikos agonija sutapo su paskutiniojo karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio (1732-1798) valdymu nuo 1764 iki 1795 m.[1] (Žr. 22 žem.)

Lenkijos nelaimės davė peno Šviečiamosios epochos aštrialiežuviams sublizgėti savo sąmoju. Prūsijos Frydrichas II, protestantas, vienas iš pagrindinių Respublikos išdraskymo į gabalus dalyvių, gyrėsi, kad „Lenkijos kūną jis priėmė kaip komuniją". Voltaire'as ištarė savo garsųjį sąmojį: „Vienas lenkas – grožybė, du – peštynės, trys – o, tai jau Lenkijos klausimas". Visi žiūrovai santūriai kikeno, manydami, kad Lenkija nusipelnė tokio likimo. Kaip 1763 m. pareiškė Rusijos kancleris Voroncovas, „Lenkijoje nuolat kerojo netvarka. Tol, kol nebus pakeista esama tvarka, ji nenusipelno būti viena iš Europos valstybių."

Negalima, žinoma, neigti, kad „Anarchijos respublikos" etiketė Lenkijai buvo prilipdyta visiškai be pagrindo. Beveik penkiasde-

22 žemėlapis. Lenkijos padalijimai (1772-1795)

šimt metų po 1717 m. Nebyliojo seimo politikai buvo visiškai bejėgiai ką nors pakeisti į gerąją pusę valstybės gyvenime. Respublika buvo dvilypė valstybė, kurios dviejų pagrindinių sudedamųjų dalių – Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – skirtingi interesai niekais vertė visas pastangas ją reformuoti. Monarchija vis dar buvo renkamoji ir neretai virsdavo žaisliuku tarptautinės diplomatijos rankose. Seimą ir toliau luošino *liberum veto*, o nereformuoti įstatymai toliau leido kurtis konfederacijoms. Nors Respublikoje 282 000 kvadratinių mylių teritorijoje gyveno 11 milijonų žmonių, – ir tai buvo daugiau nei Prancūzijoje ar Ispanijoje, – tačiau valstybė iki šiol neturėjo centrinio iždo, o karaliaus kariuomenę tesudarė 12 000 karių. „Auksinė laisvė", į kurią daugumai kilmingų piliečių buvo įskiepytas požiūris kaip į Respublikos šlovę, parado prasmę krašte, kur devynios dešimtosios gyventojų kentė skurdą ir baudžiavą ir kur, jeigu kas ir buvo daroma, tai tik už prancūzų auksą arba grasinant ir verčiant Rusijai. Beveik penkiasdešimt metų Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo valdoma kaip Rusijos protektoratas. Rusai čia šeimininkavo tokiais metodais, kurie šiaip civiliniame gyvenime būtų pavadinti „globėjišku reketu". Kai tik rusų gangsteriai gaudavo savo dalį, viskas vėl būdavo tylu ramu, o Lenkijos mulkiai ir kvailiai priimdavo jų globą. Bet vos tik globojamasis pamėgindavo nusikratyti nepageidaujamų globėjų, prasidėdavo bėdos.

Niekada iki galo nesuprasime prieštaringų padalijimų laikotarpio aplinkybių, jei neatkreipsime dėmesio į tai, kad Lenkijos vidaus suirutė buvo be paliovos kurstoma galingesnių kaimyninių valstybių. Rusija daugiau kaip šimtmetį kišosi į jos vidaus reikalus. Kišimosi politiką pradėjo Petras I: pirmiausia jis pareikalavo būti paskirtas stačiatikių mažumos Respublikoje „globėju"; vėliau sėkmingai į Lenkijos sostą prastūmė Vetinų giminės atstovą, o Nebylųjį seimą privertė patvirtinti finansų, kariuomenės bei reformų apribojimus, ir šie visai sužlugdė valstybės gyvenimą. Ne tik Rusija, bet ir Švedija, Prūsija, Prancūzija bei Austrija pasinaudojo Lenkija kaip mūšio lauku, kuriame galėjo pigiai išspręsti savo ginčus. Aki-

vaizdu, kad Lenkijos silpnumas buvo labai palankus kaimyninių valstybių tikslams. Tuometiniais žodžiais tariant, Lenkija buvo *karczma Europy* – „Europos karčema“. Negana to, vos tik lenkai pajudindavo pirštą tvarkyti savo namus, Rusija ir Prūsija tuoj pat imdavosi žygių, kad niekas nebūtų pakeista. 1764 m., kai konvokacinis seimas pavedė Finansų ministerijai kitų valstybių pavyzdžiu sukurti bendrąją muitų sistemą, Prūsijos Frydrichas Kwidzyne (Marienwerder), savajame Vyslos krante, įrengė tvirtovę, kad iš jos galėtų apšaudyti ir terorizuoti Lenkijos laivus tol, kol naujieji pasiūlymai bus atšaukti . Tais pačiais metais rusai išsiuntė savo paskutinį naujausią karinį korpusą prižiūrėti, kad rinkimai vyktų pagal planą. Jeigu lenkai patys ir prisidėjo prie savo valstybės katastrofos, tai dėl beviltiško bandymo atsikratyti anarchija, o ne dėl noro joje murdytis. Savaime aišku, kad Sankt Peterburgo ir Berlyno despotai, mynę po kojomis daugelį savo šalies piliečių teisių, tikrai negalėjo būti Lenkijos „auksinės laisvės“ šalininkai.

Veidmainystė tvyrojo ir religijos reikaluose. Tikra tiesa, kad pradedant 1718 m. viešpataujanti Respublikoje Romos katalikų bažnyčiai, nepaisydama ilgalaikės tolerancijos tikėjimo reikaluose tradicijos, ėmė varžyti religinių mažumų – stačiatikių ir protestantų – politines teises. Tuo ji priminė Didžiąją Britaniją ar Olandiją, tačiau buvo gerokai tolerantiškesnė už Rusiją, kurios armija nepailsdama terorizavo Respublikos unitus, kad tie atsiverstų. Tai, žinoma, nesutrukdė Rusijos dvarui skelbtis prispaustų mažumų gynėju. Dėl to Frydrichas Didysis neturėjo iliuzijų. „Ką pasakytų (rusų ministras), jei Prancūzija įsiveržtų į Olandiją tam, kad priverstų skirti popiežininkus į valstybės postus? – klausė jis. – [...] ar jis nepareikštų, kad Prancūzija – agresorė? Bet pažiūrėkime, ar tai netinka šiandieninei Lenkijai. [...] Tai rusai – agresoriai“.[2] Frydrichas puikiai pažinojo savo bendrininkus, bet nevengė prisidėti prie jų dievobaimingų reikalavimų dėl religinių teisių Lenkijoje. Jei Respublika būtų buvusi stipri, be abejonės, diplomatai būtų gyrę jos religinio švietimo tradiciją, o ne vardiję kitatikiams daromas skriaudas.

Rusijos grobuoniška politika Rytų Europoje, ypač Lenkijoje, buvo dvejopo pobūdžio. Militaristiškai nusiteikę politikai atvirai stojo už tiesioginę aneksiją. Kaimyninių šalių žemių grobimas kiekviena įmanoma proga, tokios politikos šalininkų nuomone, geriausiai atitiko Rusijos interesus. Černyševas, Karo mokyklos vadovo pavaduotojas, naujosios imperatorės Jekaterinos taryboje, sušauktoje aptarti veiksmus ryšium su Lenkijos karaliaus mirtimi, pasiūlė pulti Lenkijos Livoniją ir Polocko, Vitebsko bei Mstislavlio vaivadijas. Jis ėjo išvien su tais, kurie ankstesniais metais ragino imperatorę Jelizavetą įsiveržti su Rusijos armija į Berlyną ir suskaldyti besikuriančią Prūsijos karalystę. Kiti politikai buvo atsargesni. Vyriausiasis Jekaterinos užsienio reikalų patarėjas Paninas buvo seno ir gerai rusų išmokto žaidimo šalininkas, kai varžovai nuginkluojami pažadais ir globa, ir kai auka ne iš karto praryjama, o sukramtoma iš lėto. Paninas dėjo viltis į „Šiaurės sistemą" – Rusijos sąjungą su Prūsija, Švedija ir Anglija, – kuri galėtų būti panaudota Liudviko XV ministro Choiseulio sukurtai „Pietų sistemai" išardyti. Pagal Panino planą Respublika turėjo būti Rusijos placdarmas Europoje, vasalinis protektoratas, kurio priklausomybė būtų palaikoma nuolatinėmis ir nebrangiai atsieinančiomis manipuliacijomis. Jekaterina, be abejonės, iš pradžių pritarė jo pasiūlymams, bet jos politika padalijimų laikotarpiu rodo, kad ji palaipsniui atsisakė lėto gromuliavimo ir perėjo prie staigaus susidorojimo.[3]

Prūsijos požiūris buvo kitoks. Palyginti su Rusija, tai buvo maža valstybėlė, kurios sugebėjimas tvarkytis ne visuomet apsaugodavo ją nuo besotiškų ambicijų padarinių. Silezijos užgrobimas 1740 m. sukėlė du dešimtmečius trukusius karus, kurie vos nesurijo jų iniciatorės. 1762 m. Prūsiją, kurios iždas buvo tuštutėlis, o Berlynas okupuotas, išgelbėjo tik staigi imperatorės Jelizavetos mirtis ir Petro III, karšto Frydricho gerbėjo, įžengimas į sostą. Tiesą sakant, Prūsija buvo aktyvi tarptautinė parazitė. Tris kartus – 1656, 1720 ir 1733 m. – ji dėjosi prie rezgamų Respublikos padalijimo užmačių. 1752 m. Frydrichas savo *Politiniame testamente* palygino kaimynę Lenkiją su „artišoku, kuris yra pasiruošęs būti su-

valgytas lapas po lapo.[4]* Mat Prūsijos karalystė vis dar neturėjo vientisos teritorijos. Tai, ką užgyveno Hohencolernai, buvo išsisklaidę po Šiaurės Europą atskirais lopinėliais. Dvi didžiausios dalys – Brandenburgas ir Prūsijos kunigaikštystė (Rytų Prūsija) – buvo atskirtos viena nuo kitos plačia Lenkijos Karališkosios Prūsijos teritorija, kurią Frydrichas ir pasirinko pirmuoju artišoko lapu. Po 1762 m. krizės jo politikoje nebuvo jausti jokios atgailos, ji tapo tik apdairesnė. Savavališkas plėšikavimas pasirodė per daug rizikingas. Todėl Frydrichas rengėsi suburti visą plėšikų gaują.

Dar vienai Respublikos kaimynei – Austrijai – trūko tiek Prūsijos dinamiškumo, tiek Rusijos išteklių. Išsekę po Septynerių metų karo, austrai turėjo užtektinai žemių, kurias klibanti valdžia vos sugebėjo aprėpti. Jie neturėjo grobuoniškų planų. Austrijos siena, einanti Karpatų kalnais, skirianti ją nuo Lenkijos ir apskritai nuo visos Šiaurės Europos, buvo seniai nusistovėjusi, išskyrus vieną plyšelį ties Spiszu (Zips). Šiaip ar taip, tai buvo katalikiška šalis, kaip ir Lenkija, be to, dar prisiminė tą legendinį 1683-iųjų žygį, kai Sobieskis pralaužė Vienos apsiaustį. Austrai nekentė prūsų ir bijojo rusų. Atrodė neįtikėtina, kad Austrija galėtų susidėti su Lenkijos priešais, tačiau ji taip padarė.[5]

Svarbų vaidmenį to meto įvykiuose vaidino pačios valdovų asmenybės. Prūsijos Frydrichas buvo talentingas, ciniškas, be skrupulų žmogus ir žinojo, ko nori. Jam teko turėti reikalų su dviem imperatorėmis, kurių silpnybes jis meistriškai išnaudojo, meilikaudamas vienai, erzindamas kitą. Jekaterina II, tik ką – po savo vyro, Petro III, nužudymo – įžengusi į Visos Rusijos sostą, buvo Prūsijos feldmaršalo dukra. Ji buvo tokia pat negailestinga sąjungininkams kaip ir savo nesuskaičiuojamiems meilužiams. Mariją Teresę, „Vengrijos karalienę našlę ir Austrijos imperatorę“, visi žinojo esant dievobaimingą ir graužiamą nerimo. Kai pagaliau buvo baigtas pirmasis padalijimas, Frydrichas išsitarė: „Mudu su Jekaterina esame paprasčiausi plėšikai, bet aš stebiuosi, kaip karalienė-imperatorė su-

* Istoriniai šaltiniai nurodo, kad šią metaforą Frydrichas vartojo kalbėdamas ne apie visą Lenkiją, bet apie Karališkąją Prūsiją. – *Vert.*

gebėjo dėl to pasiteisinti savo nuodėmklausiui!.. *Elle pleurait guand elle prenait: et plus elle pleurait, plus elle prenait* (Ji verkė, kai ėmė žemes, ir kuo daugiau verkė, tuo daugiau ėmė)". Ir pagaliau rafinuotas, lankstus kosmopolitas Stanislovas Augustas Poniatovskis, rusų remiamų Czartoryskių giminaitis. 1755-1758 m. jis buvo paskirtas Lenkijos įgaliotiniu Sankt Peterburge ir tapo aistringiausiu Jekaterinos meilužiu. „Vargšas kvailys Poniatovskis, – Carlyle'o žodžiais tariant, – tuščias, vėjo pučiamas padaras, primenantis makasarą". Jis aiškiai buvo pasirinktas tik kaip įrankis, kuris pakeis soste mieguistus Saksus. Visų nuostabai, jis pasireiškė kaip karštas patriotas ir prisiekęs reformuotojas.[6]

Nusimatą karaliaus rinkimai Lenkijoje tik pagreitino jau anksčiau sumanytas intrigas. Frydrichas ir Jekaterina šiam įvykiui pasiruošė iš anksto: pirmasis – 1762 m., derindamas savo planus su nelaiminguoju Petru III, o antroji – 1763 m. sausį, ginklu pastačiusi Kuršo kunigaikštystei naują valdovą. Nuo šiol jie paslapčia veikė drauge. 1764 m. balandžio 11 d. buvo pasirašyta sutartis – Frydrichui pavyko įtikinti Jekateriną dėl tų pačių dalykų, kuriuos anksčiau buvo suderinęs su Petru III: tai, kad abu rems „Piastų" kandidatą į Lenkijos sostą ir veiks išvien, gindami „auksinę laisvę" bei kitatikių teises. Pagrindinis Frydricho motyvas buvo nuversti Saksus, savo varžovus Vokietijoje. Jekaterinos tikslas buvo atverti kelią Poniatovskiui. Šios užmačios pradžioje ji labai išradingai paskelbė visiems Europos karališkiesiems dvarams, kad nerezgamas joks padalijimas. „Jei kada nors pyktis, apipintas melo, – pasipiktinusi rašė ji, – sugebėjo sukurti visiškai neturinčius pagrindo gandus, tai vienas toks gandas, be abejonės, yra tas, neva mes remią Piastų atstovą tik vienu tikslu, o būtent tuo, kad jo padedami galėtume užimti keletą Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės apskričių, atskirtume jas, o po to negrąžinamai prisijungtume prie savo Imperijos".[7] Matydami, kaip šis pareiškimas nuramino Europos valstybes, Prūsijos ir Austrijos pasiuntiniai Varšuvoje irgi padarė panašius pareiškimus.

Taigi kelias į sostą Poniatovskiui buvo ganėtinai tiesus. Rinkimų

lauką apsupo rusų kareiviai ir Czartoryskių šalininkai. 1764 m. rugsėjo 6 d. tie bajorai, kurie pasipiktinę dar nebuvo palikę lauko, vieningais šūksniais paskelbė naująjį karalių. Kaip pažymėjo ir pats išrinktasis, tai buvo mažiausiai rūpesčių kėlę rinkimai Respublikos istorijoje.

Stanislovo Augusto padėtis toli gražu nebuvo pavydėtina. Per pirmuosius ketverius valdymo metus jis sugebėjo supykdyti visus, kurie manė jį būsiant jų interesų reiškėją. Karalystės kancleriu jis paskyrė liberalių pažiūrų Andrzejų Zamoyskį, bet netrukus jo pažiūros išsiskyrė su Czartoryskiais, kurie priešinosi jo planams imtis konstitucinių reformų. 1766 m. karaliui pavyko įsteigti Kadetų korpusą, kuris turėjo tapti plataus karinio mokymo centru ir kuriam vadovauti buvo paskirtas Adamas Kazimierzas Czartoryskis. Tačiau susiklostė sudėtingi santykiai su Jekaterinos agentu Repninu; jo grasinimai ir siautėjimai iš karaliaus prerogatyvos darė pajuokos objektą. Stanislovas Augustas supykdė Frydrichą savo pasiūlymu dėl muitų ir apvylė kitatikius, kuriems buvo pažadėta, kad karalius bus jų sąjungininkas. Labiausiai juo nepatenkinta liko viešpataujanti Bažnyčia, nes jis nepareiškė tvirtos pozicijos religijos klausimais. Pirmasis jo valdymo metais seimas, susirinkęs 1766 m., buvo sužlugdytas. Bajorai atmetė karaliaus pasiūlymą panaikinti *liberum veto*, o Krokuvos vyskupo Kajetano Sołtyko pastangos išreikalauti, kad būtų paskelbta „tikėjimo neliečiamybė", sukėlė didžiulį triukšmą. Metų pabaigoje valstybė pasidalijo į keletą ginkluotų stovyklų.

1767 m. „lenkų anarchija" pasiekė savo apogėjų – pražūtingos rusų provokacijos tiesiog badyte badė akis. Pirma, susikūrė dvi ginkluotos kitatikių konfederacijos: protestantų – Torunėje ir stačiatikių – Słupske. Kiek čia buvo tikrų religinių motyvų, galima spręsti iš Torunės įvykių: konfederaciją čia organizavo rusų karininkas ir ėmė suiminėti visus, tarp kitų, ir miesto valdžios atstovus, kurie tik priešinosi imperatorės valiai. Radome kilo dar didesnis judėjimas, kuris palaipsniui virto visą Respubliką apėmusia generaline konfederacija. Kai kurie iš šių konfederatų, pavyzdžiui, Lietuvos Radvilos, norėjo nuversti karalių, kiti tik bandė trukdyti jo reformų poli-

tikai, o treti manė, kad gelbsti Bažnyčią. Tačiau visais jais manipuliavo svetimi. Repninui ne tik pavyko surežisuoti, kaip jam reikėjo, karaliaus ir opozicijos veiksmus, bet ir įtikinti karalių stoti konfederatų pusėn. Spalio mėnesį Jekaterinos patikėtinis parodė savo kumštį. Sušaukęs ekstraordinarinį seimą, tuoj pat suėmė keturis svarbiausius opozicionierius ir sukaustytus grandinėmis išsiuntė į Kalugą. Imperatorę taip trumpai informavo apie įvykius:

Jos Imperatoriškosios Didenybės, mano Valdovės ir Respublikos bičiulės bei sąjungininkės kariuomenė suėmė Krokuvos vyskupą, Kijevo vyskupą, Krokuvos vaivadą ir Dolino seniūną, kurie savo elgesiu, neigdami Jos naudingų, nesavanaudiškų ir kupinų meilės intencijų Respublikos atžvilgiu tyrumą, įžeidė Jos Imperatoriškosios Didenybės garbę.[8]

Po to Repnino įgaliotiniai paleido seimą ir vietoj jo įsteigė specialią komisiją, kuri toliau tvirtino vadinamąsias „kardinalines teises", kad būtų išsaugota anarchija. Bajorijai ir toliau pripažinta pilietinių teisių monopolija. Nepanaikintas *liberum veto*. Karaliaus rinkimai, kaip ir anksčiau, palikti „laisvi". Trumpai tariant, „auksinė laisvė" buvo aiškus akių dūmimas. Vienintelis žmogus, galįs ją pakeisti, buvo Rusijos imperatorė. Taip atgaivinta 1717 m. sistema.[9]

Dabar Jekaterina galėjo būti visiškai patenkinta. Respublika, pati save suparalyžiavusi, gulėjo priešais ją ištikta agonijos. Visus reikalus savo rankose laikė rusai ir jų pakalikai. Daugiau imperatorė nebeturėjo ko reikalauti. Tačiau pati to nejausdama, ji atsidūrė aklavietėje. Pasitenkinimo jausmas greitai išnyko. Jekaterina nepasitikėjo nei lenkais, nei turkais, nei Prūsijos Frydrichu. Jai teko permąstyti savo politiką.

1768 m. rusų brutalaus elgesio Respublikoje atgarsiai greitai virto veiksmais. Vasario 29 d. Bare, Podolėje, apvilti didikai, vadovaujami Jono Mykolo Paco (1730-1780) kartu su Potockių, Sapiegų ir Krasińskių šeimų atstovais, įkūrė naują konfederaciją. Jie stojo į kovą, kurios rusai nepajėgė numalšinti ketverius metus. Konfederatai aukštino idealizmą ir suabejojo esamais fundamentaliaisiais principais – to seniai nebuvo buvę ir tai galėjo tapti šiuolaikinio lenkų

nacionalizmo pradžia. Antra vertus, jie išprovokavo tokius įvykius, kurie visiškai buvo ne jų valioj. Ukrainoje konfederatų pajėgas puolė vadinamoji „kolivščizna", tai yra sukilę valstiečiai ir kazokai. Sukilėliai kruvinai susidorojo su daugybe bajorų, žydų ir kunigų. Sukilimas trumpam atitraukė rusų ir karaliaus armijas, kurios išvien ėjo prieš konfederatus. Umanėje susidūrimas baigėsi nežmoniškomis žudynėmis. Apie 20 000 katalikų ir žydų buvo suvaryti vieni į savo bažnyčias, kiti į savo sinagogas ir šaltakraujiškai nužudyti. Sukilėlių šūkis buvo: *„Lach, žyd i sobaka – wsi wira odnaka"* (Lenkas, žydas ir šuo – visi vieno tikėjimo). Per tris nežaboto smurto savaites buvo išžudyta apie 200 000 žmonių. Sukilimas numalšintas nė kiek ne mažesniu žiaurumu. Maištininkų vadas Maksimas Železniakas pateko rusų nelaisvėn ir buvo ištremtas į Sibirą. Jo pulko vyriausiasis vadas Ivanas Gonta buvo atiduotas lenkams, kad šie jam gyvam nuluptų odą ir ketvirčiuotų.[10] Po sukilimo rusų pulkai, vadovaujami Krečetnikovo, padėjo etmonui Branickiui persekioti konfederatus. Bet spalį rusams padus užsvilino turkai. Įpykusi, kad Jekaterina sulaužė pažadą išvesti kariuomenę iš Lenkijos, Porta įsakė Konstantinopolyje suimti Rusijos pasiuntinį. Tai reiškė karo paskelbimą. Planai, kuriuos Jekaterina tuo pat metu rezgė Lenkijoje ir Turkijoje, atsisuko prieš ją pačią.

Rūpesčiai, užgriuvę Rusiją, vijo vienas kitą. Kariaudama su turkais, Jekaterina negalėjo pasiųsti kariuomenės malšinti sukilimų Krokuvoje, Didžiojoje Lenkijoje ir Lietuvoje. 1769 m. ji sužinojo, kad Baro konfederatai Białoje, Austrijos pasienyje, įkūrė „generalitetą" ir kad jų veiksmus palaiko Prancūzijos karininkai. 1771 m. vėl įsiliepsnojo atviras karas su konfederatais. Jaunasis Suvorovas vos spėjo atsakinėti į puikius Kazimiero Pułaskio manevrus Lenkijoje ir etmono Oginskio – Lietuvoje. Paskutinis pasipriešinimo židinys – Jasna Góros vienuolynas Częstochowoje nebuvo užimtas iki 1772 m. rugpjūčio 18 d.[11]

Prūsijos Frydrichas tik džiaugėsi tokia įvykių eiga. Jis laukė, kol lenkiškasis katilas užvirs, o tada jau pats imsis jį maišyti. 1768 m. rugsėjį Prūsijos valdovas sukūrė dalybų planą, kurį tariamai pada-

rė toks grafas Lynaras. Sužinojęs, kad Jekaterina dar nepasiruošusi, laukė tinkamos progos, nuolat pabrėždamas, kad nedėkingi lenkai nenusipelnė tokio atlaidaus imperatorės elgesio. Ar ji negarantavo jiems „auksinės laisvės"? Ar neskatino ir nepalaikė religinės tolerancijos? Ar ji neprisikentėjo įžeidimų iš pavojingų Respublikos piliečių ir išsišokėlių vyskupų? Jekaterina, pamaloninta tokio apgalvoto Frydricho sprendimo, nors vis dar jausdamasi pažeminta dėl savo pačios planų žlugimo, pamažu nusileido jo raginimams. Jei ji nebūtų sutikusi su Prūsijos valdovo pasiūlymais, Prūsija būtų susimokiusi su Turkija ir Austrija į koaliciją prieš ją.

Keista, kad galiausiai Jekateriną įtikino austrai, ypač Marijos Teresės nuovokus patarėjas Kaunitzas, kuris parodė puikų sugebėjimą pasitarnauti savo meilužės labui. 1769 m. Austrijos būriai įžengė į Spiszą ir užėmė jį *ad damnum evitandum*. 1770 m. jie atžygiavo į Nowy Targą ir Nowy Sączą ir juos taip pat prijungė prie Austrijos. Buvo sukeltas triukšmas dėl rusų veiksmų Lenkijoje, ir 1771 m. Austrija susivienijo su savo sena priešininke Turkija į slaptą sąjungą prieš Rusiją. Frydrichui to ir tereikėjo. Dabar jis galėjo teigti, kad Respublikos silpnumas pasiekė tokį laipsnį, jog ši sudaro grėsmę tarptautiniam stabilumui ir kad teisėtas jos padalijimas padarytų galą savavališkoms aneksijoms. Jo brolis, Prūsijos kunigaikštis Henrikas 1770 m. rudenį apsilankė Sankt Peterburge ir primygtinai išdėstė Jekaterinai šiuos argumentus. 1771 m. birželį Prūsija ir Rusija iš esmės susitarė dėl Lenkijos padalijimo. 1772 m. vasarį, iš padorumo padvejojusi, pasiūlymą dalyvauti sandėryje priėmė ir Marija Teresė. Viskas buvo sutarta, liko tik smulkmenos.

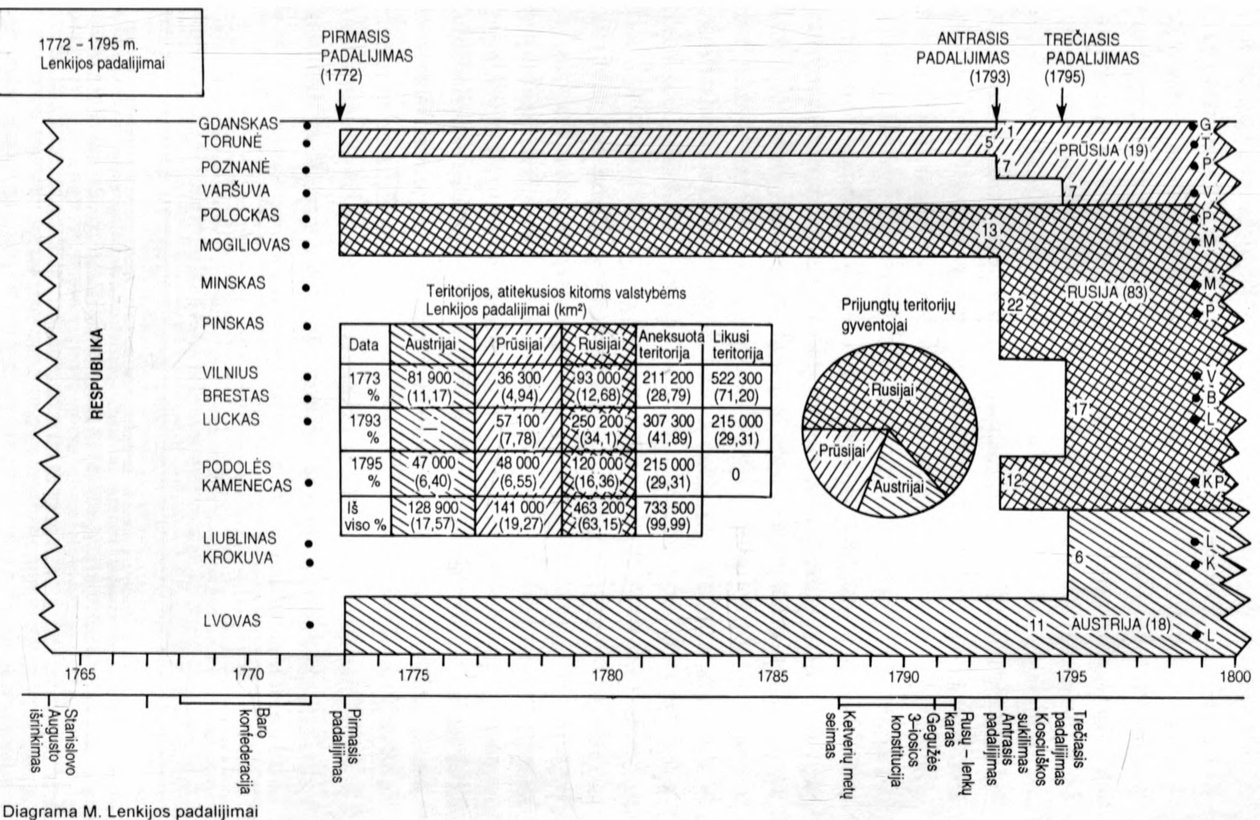
Kaip pasiskirstyti būsimą grobį, trijų valstybių diplomatai mąstė tik penkis mėnesius. Frydrichas, padalijimo iniciatorius, kukliai pasitenkino Karališkąja Prūsija, Kujavija ir Chełmnu. Tai, kad jis susiturėjo nuo Gdansko, liudijo apie valdovo saiką. Jekaterina apsiribojo Lenkijos Livonija, Polocko, Vitebsko, Mstislavlio bei Minsko vaivadijomis. Jos valdžion pateko ir Kuršas. Marija Teresė, delsusi ilgiausiai, galėjo kelti aukščiausią kainą. Kaunitzas reikalavo prisijungti didžiąją Mažosios Lenkijos dalį, nuo Białos prie Silezijos sie-

nos vakaruose iki Turkijos sienos palei Dnestrą rytuose. Galutinai viską apskaičiavus paaiškėjo, kad Prūsijai atiteko 5 procentai Respublikos teritorijos ir per 580 000 gyventojų, Rusijai – 12,7 procento teritorijos su 1 300 000 gyventojų, o Austrijai – 11,8 procento teritorijos su 2 130 000 sielų. (Žr. diagr. M.) Dalybų bendrininkai atsiplėšė po gabalą kiekvienas pagal savo juodos sąžinės dydį. Padalijimo sutartis buvo pasirašyta 1772 m. liepos 25 d. (pagal Grigaliaus kalendorių – rugpjūčio 5 d.) Sankt Peterburge.[12] Jos preambulėje buvo nurodytos tokios priežastys:

Švenčiausiosios Trejybės vardu! Susiskaldymo dvasia, bėdos ir vidaus karas, tiek metų niokoję Lenkijos karalystę, ir anarchija, kuri sulig diena darosi vis stipresnė [...] rodo, kad gresia visiškas valstybės suirimas [...] tuo tarpu kaimyninės Respublikos valstybės turi teisių ir pretenzijų, kurios yra tiek pat senos, kiek ir teisėtos [...]

Iš lenkų buvo reikalaujama kaip galima ramiau su tuo susitaikyti. Naujojo rusų pasiuntinio Staeckelbergo iniciatyva sušauktas seimas. Seimo maršalka Adamas Poniński buvo pakeltas iždininku su 3000 dukatų mėnesine alga už tai, kad įkalbėjo seimą patvirtinti sutartis. Sudaryta dar viena konfederacija, po to dar viena komisija. Karalius buvo įtikintas prie jų prisidėti ir 1773 m. vasarą pasirašė visus reikiamus dokumentus. Trys žemių perdavimo sutartys tarp Respublikos ir kiekvienos iš dalybose dalyvaujančių valstybių buvo sutvarkytos – išlaikant visas teisines subtilybes – 1773 m. rugsėjo 7-18 d. Į visas puses tik ir skambėjo komplimentai maloningiems karaliams, imperatorėms ir „auksinės laisvės" pagarbinimai. Iš tikrųjų auka ne tik davė sutikimą būti taip išoperuota, bet ir pati turėjo paimti į rankas skalpelį. Vienintelis monarchas, pareiškęs dėl to protestą, buvo Ispanijos karalius.

Pasaulyje, kuriam nerūpėjo Respublikos likimas, dalybų spektaklis prabėgo nepastebimai. Visi patikėjo banaliomis frazėmis ir kaltę vertė patiems lenkams. Dvaro apologetai Berlyne, Sankt Peterburge ir Vienoje vardijo sunkumus, su kuriais susidūrė jų valdovai. Dvaro ir valstybės istorikai – nuo Karamzino iki Treitschkės – išve-

Teritorijos, atitekusios kitoms valstybėms Lenkijos padalijimai (km²)

Data	Austrijai	Prūsijai	Rusijai	Aneksuota teritorija	Likusi teritorija
1773 %	81 900 (11,17)	36 300 (4,94)	93 000 (12,68)	211 200 (28,79)	522 300 (71,20)
1793 %	—	57 100 (7,78)	250 200 (34,1)	307 300 (41,89)	215 000 (29,31)
1795 %	47 000 (6,40)	48 000 (6,55)	120 000 (16,36)	215 000 (29,31)	0
Iš viso %	128 900 (17,57)	141 000 (19,27)	463 200 (63,15)	733 500 (99,99)	

Diagrama M. Lenkijos padalijimai

džiojo apie palaimą, kurią svetimi valdovai suteikė lenkams.[13] Niekas, rodos, nepastebėjo, jog po šiuo žongliravimu slėpėsi labai rafinuotas tarptautinis smurto aktas. Carlyle'is priėjo net iki to, kad padalijimus pavadino „lemiama operacija". Jis tik pamiršo, koks yra tikros operacijos tikslas – gydyti ir pastatyti ant kojų, o ne suluošinti ir užmušti. O Frydricho suplanuotos operacijos tikslas buvo susilpninti Respubliką ir pakirsti jos jėgas priešintis. Likęs nepatenkintas savo ankstesnių tiesioginių agresijų pašaliniais padariniais, dabar jis išrado būdą, ir pigesnį, ir padoriau atrodantį. Demoniškasis chirurgas iš anksto ilgai stebi savo auką ir įžvelgia jos silpnybes. Dėdamasis geradariu, sunerimusiu dėl pastebėtų ligos simptomų, jis tol baksnoja pažeistą vietą, kol prasideda konvulsijos ir auka ima raitytis, ištikta agonijos. Tuomet kaip išeitį pasiūlo profilaktinę operaciją, ir beviltiškoje padėtyje atsidūręs pacientas sutinka. Operuodamas chirurgas pasistengia palikti daugiau paliegusio kūno, kad jį dar labiau apimtų uždegimas, o pats pasikviečia pagalbininkų pasipraktikuoti ateičiai amputuoti ligoniui ranką ar koją. Kadangi visiškai išsekęs pacientas ir toliau yra tampomas konvulsijų, jam paskiriama kita operacija, po to dar viena ir dar viena. Kai galų gale ligonis mirs ir jo turtas atsidurs chirurgo kišenėje, pasauliui bus galima sielvartingai pranešti, kad jo liga buvo piktybinė ir kad jam išgydyti būtų tekę pakloti daug pinigų ir padėti daug pastangų. Pabaigoje belieka išrašyti mirties liudijimą. Kas pamanys, kad paciento liga nebuvo fatališka? Kas įtars, kad jis buvo niekšiškai nužudytas? Frydrichas puikiai žinojo, kad jo naujajam „lemiamos operacijos" metodui teisėtumo ir padorumo požiūriu nieko neprikiši. Tai buvo kur kas saugiau ir veiksmingiau nei užpulti auką susitikus gatvėje. Ir iš tiesų, kadangi šiame metode atviro smurto buvo mažai, nagingas amatininkas pelnė viso civilizuoto pasaulio susižavėjimą. Šį stebuklingą metodą ištobulino Jekaterina ir noriai mėgdžiojo būsimų epochų tironai.

Žvelgiant į tuos įvykius iš šiandienos, Europos valstybės veikėjų įžvalgumas stebina nė kiek ne mažiau kaip ir cinizmas. Pasaulyje, kur diplomatijos nevaržė jokie moraliniai principai, o Frydrichas

galėjo linksmai lyginti savo aukas lenkus su beginkliais irokėzų genties indėnais, tikrieji šio padalijimo padariniai buvo suvokiami ir konstatuojami šaltakraujiškai ir tiksliai. Turėdamas omeny savo sąjungą su Rusija, Prūsijos valdovas nesivaržydamas pripažino: „Kokia akla ir kvaila yra Europa, jei ji leidžia iškilti žmonėms, kurie vėliau gali lemti jos likimą". „Rusijos imperatorė papusryčiavo, – rašė Edmundas Burkė, – o kur ji pietaus?" Kur nors kitur, pasinaudodama tuo, kad Vakarų valstybės nė nemano kištis į Rytų Europos reikalus. Burkė pakomentavo taip: „Lenkija jiems rūpėjo tiek, tarsi būtų buvusi mėnulyje.[14]

Rimčiau pirmąjį Lenkijos padalijimą imta vertinti po keliolikos metų. 1788 m., rašydamas *Prūsijos monarchijos istoriją*, grafas de Mirabeau teigė, kad „neįmanoma ir smerktina" pateisinti padalijimo sutartis, kurios „neatnešė Europai nieko kito, tik vergišką taiką". „Ateityje, – rašė jis, – Laisvės, Nuosavybės ir paties žmogaus Gyvenimo likimą lems despotų užgaidos." Kitais, lemtingaisiais metais, šveicarų žurnalistas Jacques'as Mallet-du-Pinas kūrinyje *Grėsmė politinei pusiausvyrai Europoje* tvirtino, kad padalijimai taps „amžiaus siaubu". XIX a. viduryje tokie komentarai jau buvo įprasti. Kai Lenkijoje vienas po kito kylantys sukilimai atkreipė dėmesį į Europos sistemos neteisingumą, tuomet nereikėjo būti genijumi, kad pamatytum, jog išgirtasis „teisėtumo" principas ir „šventosios" imperijų sąjungos buvo sukurti pateisinti tarptautiniam plėšikavimui. Macaulay buvo vienas iš daugelio, pasmerkusių padalijimą kaip „gėdingą nusikaltimą".[15]

Blogiausia, žinoma, tai, kad šie moraliniai protestai turėjo antrą medalio pusę. Kaip ne kartą yra nurodęs Bismarckas, Lenkijos padalijimai buvo ne ką labiau smerktini už XIV a. Rusios ar XV a. Prūsijos padalijimus, kuriuos įvykdė Lenkija. Jie buvo nei geresni, nei blogesni už kolonijinius Azijos, Afrikos ir Amerikos suskaldymus, o prie to prisidėjo beveik visos Europos valstybės. Valstybė yra kuriama jėga ir egzistenciją susikuria nušlavusi nuo žemės paviršiaus savo pirmtakes. Smurtas, pavartotas prieš Lenkiją, ypatingo atgarsio susilaukė todėl, kad Europos kunigaikščiai šįkart sudo-

rojo savo gentainį europietį. Bet tam buvo ir dar vienas svarbus momentas. Lenkija padalyta nacionalizmo ir liberalizmo užgimimo išvakarėse ir todėl tapo simboliu visiems tiems, kuriems piliečių apsisprendimas ir susitarimas yra svarbiausi politinio gyvenimo principai.

Labiausiai demoralizuojamas viso šio reikalo aspektas buvo tas, kad daugybė lenkų savo noru tarnavo Respubliką padalijusių valstybių interesams. Po penkiasdešimties metų skaldymosi šalies viduje politikos ir Rusijos „globos" netrūko tokių, kurie siekė karjeros, dirbdami seime, seimeliuose ar konfederacijose svetimųjų naudai. Iš tikrųjų daugelis buvo tiek apnarplioti korupcijos ir apkvailinti to meto Ezopo kalbos, kad nuoširdžiai žiūrėjo į rusus kaip į tradicinių Lenkijos vertybių gynėjus. Padalijimų laikotarpiu tokie „kolaborantai" buvo traukiami iš aukščiausiųjų visuomenės sluoksnių. Vienas skandalingiausių – pasileidęs kunigas Gabrielis Podoskis (?-1793), Jekaterinos pakeltas arkivyskupu ir primu. Kiti du – Józefas Kossakowskis (1738-1794) ir Ignacas Massalskis (1729-1794) – buvo katalikų vyskupai. Pirmasis, kaip Ponińskis, gyveno iš didžiulės rusų mokamos pensijos; antrasis už išeikvojimą buvo pašalintas iš Edukacinės komisijos. Daugelis turtingiausių didelių šeimų atstovų, pavyzdžiui, Sewerynas Rzewuskis (1743-1811), Franciszekas Ksaveras Branickis (1730-1819), Stanisławas Szczęsny Potockis (1751-1805), Piotras Ożarowskis (1741-1794) ar vyskupo Kossakowskio brolis Szymonas Kossakowskis (1741-1794), užėmė vadovaujančius Respublikos kariuomenės postus. Revoliucinių bruzdėjimų metais daugelis iš jų susilaukė pelnyto atpildo. Deja, tokių buvo daug, o rizikavusių savo gyvybe ir karjera, drįsusių protestuoti prieš smurtą – vienetai. 1773 m. seime per pirmąjį padalijimą atsirado tik du garbingi žmonės. Senatorius Sołtykas atsisakė savo posto. „Aš verčiau sėdėsiu kalėjime ir nusikirsiu rankas, nei pasirašysiu nuosprendį savo tėvynei, – rašė jis Staeckelbergui. – Lenkas, kuris leis padalyti jo šalį, nusidės Dievui. O mes, senatoriai, [...] sulaužysime priesaiką." Tadeuszas Rejtanas (1746-1780), Naugarduko atstovas seime, nuėjo dar toliau. Veltui maldavęs seimo narių nepripažinti

padalijimo, nusidraskė nuo savęs drabužius ir krito ant salės grindų šaukdamas: „Dievo krauju maldauju jūsų, nebūkite Judai. Užmuškite mane, sutrypkite mane, bet nežudykite Tėvynės!" Po septynerių metų jis išprotėjęs nusižudė.

Pirmasis padalijimas sąlygojo antrąjį, o šis – trečiąjį. Smurtas gimdė smurtą. Įtampa, sukelta pirmojo padalijimo, nenuslūgo ir galėjo pratrūkti kiekvieną akimirką, vos tik būtų susilpnėjęs Rusijos budrumas. Savo ruožtu esama įtampa pateisino tolesnes intervencijas. 1773-1793 m. laikotarpiu ir po to, 1794-1795 m., iš naujo, su nežymiomis variacijomis buvo suvaidintas tas pats scenarijus. Kiekvieną kartą viskas vykdavo taip pat. Lenkijos reformuotojams buvo trukdoma imtis tvarkyti savo valstybę legaliu būdu, todėl jie pasitraukdavo į nelegalią veiklą, o šią Rusija jau malšino ginklu. Kiekvieną kartą, norėdama išvengti platesnio įvykių įsiliepsnojimo, prieš bausdama maištingus lenkus, Rusijos imperatorė turėdavo kreiptis pritarimo ir pagalbos į savo varžoves Prūsiją ir Austriją. Kiekvieną kartą mainais už pritarimą ir paramą Berlynas ir Viena pareikalaudavo Lenkijos teritorijos gabalėlio ir sau. Taigi kiekvienas bandymas pradėti Lenkijoje reformų programą baigdavosi padalijimu. Kai imi suprasti šį mechanizmą, tampa aišku, kad padalijimai nebuvo tik atsitiktiniai nesėkmingos užsienio politikos įvykiai, kurie sutrukdė vidaus reformų pažangą. Jei Rusija norėjo išlaikyti savo valdžią Respublikai, ji turėjo kliudyti reformoms, ir padalijimai buvo būtina šio proceso dalis. Lenkijos ir Lietuvos valstybę sužlugdė ne vidinė anarchija. Ją sužlugdė tai, kad ji daug kartų bandė atsinaujinti.

Taigi konflikto kontūrai buvo aiškūs. Pagrindiniai priešininkai, iš vienos pusės, buvo Rusijos imperatorė, kuri stengėsi išlaikyti *status quo*, iš kitos pusės – Lenkijos reformuotojai, reikalaujantys permainų. Imperatorė iš daug ko galėjo tikėtis nuolatinės paramos: iš svarbiausiųjų Lenkijos didikų, nes pažadėjo išlaikyti jų privilegijas; iš religinių disidentų, kurių nepasitenkinimą ji be perstojo kurstė; iš Lenkijos armijos, nes šiai vadovavo didikai; iš Lenkijos Bažnyčios, kurios vyskupus Rusija papirkinėjo; iš Lenkijos seimo daugumos, kurią sudarė nusenę didikai bei Rusijos agentai. Reformuoto-

jai, priešingai, tegalėjo kliautis tik reta neryžtingo karaliaus pagalba, saujele bajorų, kurie priešinosi pagrindinei didikų opozicijai, pavienėmis užsieniečių grupėmis iš Rusijai priešiškai nusiteikusių valstybių, pavyzdžiui, Prancūzijos, Švedijos, Turkijos, seimo mažuma ir visame krašte atgimstančiu patriotizmu. Tad iš pat pradžių jėgos nebuvo lygios. Rusijos šalininkai, nors liaudis jų ir nepalaikė, savo pusėje turėjo teisę, aukštesnius postus, profesionalią kariuomenę ir vieningą politiką, kuriai vadovavo Sankt Peterburgas. Reformuotojai turėjo tik savo protą, sugebėjimą improvizuoti ir moralinę tikslų bei siekių persvarą.

Daugiau nei dešimtmetį po pirmojo padalijimo abi pusės laikėsi nelengvų paliaubų. Rusų šalininkai įrodė savo rankos tvirtumą ir dabar galėjo leisti sau padaryti šiokių tokių nuolaidų. Reformuotojai, suvokdami ribas, tarp kurių teks išsitekti dirbant savo darbą, džiaugėsi nors pavieniais pokyčiais. Karalius, jausdamas palengvėjimą dėl pasibaigusių neramumų, valdė šalį, taikiai sutardamas su naujai paskirtais rusų pasiuntiniais, parinktais atsižvelgiant į jų taktą ir santūrumą. Ribotos reformos, kurios neprieštaravo protektorato principams, buvo netgi skatinamos. Tas pats 1773 m. seimas, pasirašęs padalijimo sutartis, įsteigė Edukacinę komisiją. 1775 m. įkurta Nuolatinė taryba gerokai sustiprino vykdomąją valdžią; ją sudarę penki skyriai tapo šiuolaikinės administracinės sistemos pagrindu. 9-ajame dešimtmetyje Stanislovas Augustas ėmė skintis kelią nepriklausomos užsienio politikos link. Jekaterina, užsiėmusi nesutarimais su Švedija ir Turkija, ėmė prarasti Prūsijos ir Austrijos simpatijas. Po Frydricho Didžiojo mirties 1786 m. būta ženklų, kad jo įpėdinis Frydrichas Vilhelmas II gali remti Lenkijos reformuotojus, kad pakenktų Jekaterinai.

Vis dėlto Lenkijos-Lietuvos visiškas bejėgiškumas šiuo laikotarpiu ir toliau buvo kaip ant delno. Karalius ir jo aplinka buvo apraizgyti išorinio spaudimo bei vidaus išdavysčių voratinklio ir niekaip negalėjo iš jo ištrūkti. Pakartotinės pastangos sutraukyti jį tapo tiesiogine galutinio valstybės kracho priežastimi. 1787 m. patyręs apie tarptautines Rusijos bėdas, Stanislovas Augustas pamėgi-

no pasinaudoti padėtimi Lenkijos naudai. Pasikvietęs imperatorę Jekateriną ir kunigaikštį Potiomkiną į karaliaus rūmus Kaneve prie Dnepro, jis pasiūlė nedviprasmišką politinį sandėrį. Už Lenkijos prisidėjimą prie Rusijos prieš Turkiją jis pareikalavo iš imperatorės leisti padidinti Lenkijos kariuomenę ir dalytis būsimu pelnu iš Juodosios jūros prekybos. Tikėdamasis teigiamo atsakymo, karalius nurodė seimui susirinkti 1788 m. spalį. Tačiau valdovė atsakė neigiamai. Įsitikinusi, kad nelojalūs Respublikos etmonai Branickis, Rzewuskis ir Potockis vis tiek parems ją kare su Turkija, imperatorė nematė reikalo sukti galvos dėl Poniatovskio pasiūlymų. Kaip visada, Rusija, sutikusi su reformomis, nebūtų iš to pešusi jokios naudos, o Lenkija neturėjo ko pasiūlyti, kad paakintų Rusiją jas leisti. „Reikia karaliui ir jo pavaldiniams išmušti iš galvos visus rūpesčius, – rašė Jekaterina privačiame laiške, – ir palaikyti tvarką. Tiesą pasakius, Rusijai nėra jokio reikalo anei naudos iš to, kad Lenkija imtų aktyviai veikti".[16] Geresnę nuovoką apie politines realijas vargu ar begalima įsivaizduoti. 1788 m. liepos 7 d. rašte Britanijos pasiuntinys Varšuvoje padarė tas pačias išvadas:

> Nuo padalijimo momento iki pat šios dienos Lenkija nebeturi nei savo istorijos, nei politinės nepriklausomybės. Praradusi teisę prekiauti, neturėdama aplinkui nė vienos sąjungininkės, nepasižymėdama nei vidine stiprybe, nei piniginiais ištekliais, kurie leistų ištrūkti iš svetimos vergijos, iš visų pusių suspausta trijų galingų monarchijų, ji, atrodo, tyliai laukia nuosprendžio, kuris užbaigs jos egzistenciją [...] Ir tokio likimo susilaukė šalis, kuri, protingai valdoma, būtų galėjusi atsistoti greta pirmųjų Europos valstybių [...].[17]

Tolesnio karaliaus demaršo, tuo metu atrodžiusio tokio logiško, padarinių tada dar nebuvo galima numatyti. Lenkijos seimas, sušauktas pritarti planuojamai Rusijos ir Lenkijos sąjungai, vietoj to ėmė svarstyti reformų pasiūlymus. Institucija, ilgus metus tarnavusi Rusijos politikai, išnaudojo pasitaikiusią progą imti vykdyti savarankišką išsivadavimo politiką. Pasinaudojusi tuo, kad „katės" dėmesį atitraukė karai su turkais, „pelė" ėmė žaisti su ugnimi. Per ketverius metus, 1788-1792-aisiais, seimas panaikino visus suvaržymus, laikiusius Respubliką priklausomybėje. Taip darydamas jis

ėmė kastis po Rusijos protektorato Lenkijoje pamatais ir sugriovė sistemą, egzistavusią nuo pražūtingo 1717 m. Nebyliojo seimo. Buvo aišku, kad Rusijos valdžia ir rusų pakalikai Lenkijoje, pasitaikius mažiausiai progai, neišvengiamai imsis priemonių, ką ir padarė. Karaliaus nuoširdus siekis organizuoti sąjungą su Rusija davė akstiną Ketverių metų seimui; seimas – Gegužės 3-iosios konstitucijai; konstitucija – Targovicos konfederacijai; konfederacija – 1791-1792 m. rusų ir lenkų karui; karas – 1793 m. antrajam padalijimui; padalijimas – Kosciuškos sukilimui 1794 m.; sukilimas – trečiajam padalijimui ir valstybės žlugimui. Tomis sąlygomis, kai mažiausias judėjimas galėjo sukelti nepataisomus padarinius, vienintelis Respublikos išlikimo šansas buvo nė nekrustelėti. Deja, žengęs mažą nekaltą žingsnelį, karalius išjudino laviną, kurios vis stiprėjanti jėga užgriuvo ir prarijo šalį.

Tais pačiais metais įvykusi Prancūzijos revoliucija dar labiau padidino įtampą Rytų Europoje. Imperijos išsigando visuotinės revoliucijos grėsmės. Europa dalijosi į ginkluotas stovyklas. Nuosaikesnius Varšuvos reformų šalininkus galima buvo apkaltinti esant Paryžiaus jakobinų pasekėjus[18]. Nebe pirmą kartą imtasi traiškyti Lenkiją, kad likusi Europos dalis ramiau miegotų.

Tuometinės Lenkijos vidaus aplinkybės iškelia dvi savitas istorines problemas. Viena – tai politinių idėjų ir veiksmų ryšys. Iškilių asmenybių karta, reiškusis visuomenės gyvenime Stanislovo Augusto valdymo laikais, ypač gerai buvo susipažinusi su to meto pažangiąja mintimi: vis dėlto savo idėjų jiems taip ir nepavyko įgyvendinti. Dvidešimtį metų žurnalas *Monitor* (1765-1785) kruopščiai aprašinėjo visus Vakarų Europos debatus ir įvykius, reguliariai vertė ir perspausdinėjo svarbiausius tekstus iš prancūzų *Enciklopedijos*. Nuo 1782 m. *Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny* (*Istorijos, politikos ir ekonomikos atmintinė*) be paliovos svarstė šalies atnaujinimo programas. Intensyviai reiškėsi politiškai sąmoningų rašytojų būrelis. *Monitor* redaktorius Franciszekas Bohomolecas (1720-1784) neišgyveno iki revoliucijos. Kažkada buvęs jėzuitas, savo tolesnį gyvenimą paskyrė teatrui, lenkų kalbai ir visuomenės kriti-

kai. Poetas, satyrikas, vertėjas, Varmijos vyskupas Ingacas Krasickis (1735-1801) sugebėjo kartu puoselėti ir patriotizmą, ir antiklerikalizmą. Iš pradžių buvęs karaliaus kapelionu Varšuvoje ir dažnu Frydricho II pašnekovu Berlyne, jis debiutavo 1774 m. savo *Hymn do miłości ojczyzny* (*Himnas tėvynės meilei*), o pripažinimą pelnė kūriniais *Myszeis* (*Pelėada*), *Monachomachia* (*Vienuolių karas*), *Satyry* (*Satyros*), *Bajki i przypowieści* (*Pasakėčios ir parabolės*). Jogailos universiteto rektorius ir reformuotojas Hugo Kołłątajus (1750-1812) buvo vienas iš Ketverių metų seimo svarbiausiųjų ideologų bei Gegužės 3-iosios konstitucijos autorių. Jo „Kuźnica" (Kalvė) – pažangių, už reformas stojančių politikų grupuotė – aktyviai skelbė vis radikalesnes idėjas. Stanisławas Staszicas (1755-1826) – filosofas, geologas, *Iliados* vertėjas, priklausė buržuazijos, kuri žengė pirmuosius žingsnius plėtodama ekonomiką ir mokslą, tradicijai. Pagal įsitikinimus fiziokratas, buvęs kunigas, jis tapo vienu iškalbingiausių to meto patriotų ir respublikonų:

O, didžioji Tauta! Kaip ilgai tu dar ruošiesi gyventi nieko nejausdama? Nejau nori žūti, nieko nepalikusi, tik nešlovę? Dar nėra taip buvę, kad dvidešimties milijonų tauta, gyvendama derlingiausioje žemėje ir gamtos apdovanota visais ištekliais, patenkinta ir abejinga gyventų vergystėje [...].[19]

Savo veikaluose *Przestrogi dla Polski* (*Įspėjimai Lenkijai*, 1790) ir *Ród ludzki* (*Žmonių giminė*, 1792) Staszicas aistringai aprašinėjo ir smerkė to meto socialines, ekonomines ir politines negeroves. Dramaturgas ir romanistas Julianas Ursynas Niemcewiczius (1757-1841) literatūrinę veiklą pradėjo kaip vertėjas iš prancūzų kalbos. Jo komedija *Powrót posła* (*Pasiuntinio sugrįžimas*), pirmą kartą pastatyta 1791 m., negailestingai pajuokdama didikų savanaudiškumą, gerokai aštrino politinę atmosferą. Čia yra eilutės, kuriomis labai vykusiai apibendrintas vienas iš to meto visuomenės trūkumų: „Mes patys kalti dėl savo nelaimių [...] Mes galvojome tik apie save ir niekada apie savo šalį!".[20] Kituose kūriniuose – *Fragment Biblie targowickiej* (*Targovicos Biblijos fragmentas*, 1792), kurią parašė tariamai Senojo Testamento stiliumi, ir *Obrona wojska moskiewskiego* (*Mask-

vos armijos gynyba, 1793) – jis ištobulino politinės parodijos meną. Visi tie žmonės artimai bendravo su karaliumi, nes šis prijautė jų idėjoms. Jie dažnai dalyvaudavo filosofiniuose priešpiečiuose, kurie vykdavo kiekvieną ketvirtadienį karaliaus rūmuose. Rašytojai gerai pažino gyvenimą užsienyje, nes patys buvo daug keliavę ir studijavę Prancūzijoje bei Italijoje. Savo idėjas jie skleidė Varšuvoje tarp *Collegium Nobilium* ir Kadetų korpuso absolventų. Paveikti Šviečiamosios epochos idealų, o vėliau šūkio *„Liberté, Egalité, Fraternité"*, puikiai žinojo, kur tai gali nuvesti. Gaila, kad jie negalėjo savo idėjų išbandyti praktikoje. Buvo aišku, kad menkiausia pastanga politines reformas iš teatro scenos, laikraščio, posėdžių salės perkelti į konkrečios veiklos dirvą sukels Rusijos pasiuntinio protestą bei rusų kariuomenės intervenciją. Jie buvo puikūs politikos gastronomai, gerai išmanantys *haute cuisine* teoriją, atmintinai mokėjo prancūziškus receptus. Tik neturėjo vilties išmaitinti savo tautą kokia nors „dieta" iki to laiko, kol patys galės šeimininkauti nuosavoje virtuvėje.

Antra kalbamoji problema – kiek svarbus valstybei buvo kiekvienas pralaimėtas reikalas. Visose Lenkijos istorikų knygose iš 1788–1794 m. laikotarpio vos keliais žodžiais teužsimenama, kad nė vienas iš reformuotojų projektų, nei konstitucinių, nei socialinių, nebuvo įgyvendintas. Ir Gegužės 3-iosios konstitucija, ir Kosciuškos Polaneco universalas taip ir liko tik popieriuje. Lenkijos ir Lietuvos valstybės gyventojų ateitį lėmė ne reformuotojai ar revoliucionieriai, bet Sankt Peterburgo, Vienos ir Berlyno despotai. Kaip tik šiuo laikotarpiu išryškėjo toji lenkiškoji tradicija, kai „žodis" yra daug svarbiau už „faktą", kai daugiau dėmesio skiriama tam, ko žmonės trokšta, negu tam, kas iš tikrųjų yra. Lenkams atsisakymas suvokti politinę padėtį buvo esminis akstinas formuotis tautinei savimonei, bet trukdė susidaryti tikrą praeities vaizdą. Žinoma, idealizmas tam tikra prasme reiškiasi ir realiai. Revoliucinių judėjimų laikotarpiu, kaip antai XIX a., daugybė lenkų nesitenkino vien svajonėmis. Jie dirbo, kovojo ir mirė už savo idealus ne tik žodžiais, bet iš tikrųjų. Kyla klausimas, kaip juos vertinti, – ar jų vieta istorijos

teatro avanscenoje, ar užkulisiuose? Ar jų auka davė kokių nors apčiuopiamų rezultatų? Nors labai gaila, bet vargu, ar galima teigti, kad Tadas Kosciuška turėjo tiek pat įtakos Lenkijos istorijos eigai kiek Jekaterina Didžioji ar Targovicos konfederatai.

Tadas Andrius Bonaventura Kosciuška (1746-1817) suderino intelektualo idealizmą su praktiškais kareivio sugebėjimais. Jis buvo vienas iš tokio likimo žmonių, kurie paprastu laiku būtų ramiai sau gyvenę šešėlyje, tačiau patekę į įvykių sūkurį prieš savo valią pasidaro įžymūs. Gimė Kosciuška kariškio, Lietuvos Bresto kardininko šeimoje ir mokėsi pijorų mokykloje, netoli Pinsko, vėliau kadetų mokykloje. Nuo 1769 iki 1775-ųjų karaliaus lėšomis mokėsi Prancūzijoje – Paryžiuje, Versailles'yje, ir Breste – Karo inžinerijos korpuse. Grįžęs į Lenkiją, Kosciuška negalėjo užsimokėti 18 000 zlotų už karininko laipsnį, todėl netrukus išvyko į Šiaurės Ameriką su Prancūzijos savanorių grupe. Kaip Jungtinių Valstijų kariuomenės karininkas-inžinierius, jis pasižymėjo Nepriklausomybės kare – prie Saratogos ir West Pointo statė įtvirtinimus, įrenginėjo upių perkėlas. Už savo veiklą gavo brigados generolo laipsnį ir galiausiai buvo apdovanotas Cincinnačio (kurio pėdomis jis pasekė grįždamas prie plūgo į gimtąjį Siechnowicų kaimą) ordinu. 1789 m., sulaukęs 43 metų, Ketverių metų seimo nurodymu buvo pašauktas į Lenkijos kariuomenę, nes suvokta, kad tik stipri kariuomenė gali apginti seimo politinius sprendimus. Šiam „dviejų žemynų didvyriui", lenkų Lafayette'ui, kartu su karaliaus sūnėnu generolu Józefu Poniatowskiu, kuris buvo atšauktas iš tarnybos Austrijoje, pavesta labai sunki užduotis – reformuoti kariuomenę.[21]

Kiekvienam blaiviai protaujančiam žmogui buvo aišku, kad Ketverių metų seimas, prasidėjęs 1788 m. spalį, grėsė užtraukti naują rusų intervenciją. Priešingai nei ankstesni seimai, jis atsisakė daryti pertrauką po šešių savaičių darbo ir pats susibūrė į legalią konfederaciją, nusprendęs tol dirbti, kol bus priimta reikšmingų įstatymų. Vadovaujamas energingo maršalkos Stanisławo Małachowskio (1736-1809), seimas iškėlė daug projektų, kaip atkurti

tautinę nepriklausomybę ir paspartinti ekonomikos pakilimą. Naudodamiesi tuo, kad Rusijai dabar rūpėjo tik santykių su Prancūzija krizė ir karas su turkais, bajorai, priimdami nutarimus, žengė toliau, nei būtų galėję įprastinėmis aplinkybėmis. 1789 m. gruodį seime kilo nepasitenkinimas – 141 miesto atstovai, apsirengę juodais apdarais, pareiškė protestą dėl to, kad jie yra palikti nuošalyje nuo valstybės gyvenimo. 1790 m., kad paskubintų visus reikalus, seimas pasidalijo į dvejus rūmus. Galiausiai 1791 m. gegužės 3 d. įvyko seniai rengtas *coup d'etat* (valstybės perversmas). Kołłątajaus „patriotų partija", veikdama išvien su Małachowskiu ir su karaliaus žinia, pasirinko dieną, kai du trečdaliai seimo atstovų buvo išvykę. Slaptai parengtas konstitucijos projektas buvo garsiai perskaitytas pustuštei salei:

> Išsilaisvinę iš gėdingos užsienio prievartos ir suvokdami ankstesnės mūsų sistemos bei valdžios trūkumus, vertindami tautinę nepriklausomybę ir laisvę labiau už patį gyvenimą [...] Mes išleidžiame šį statutą, pripažindami, kad mūsų likimas priklauso tik nuo tautinės konstitucijos sukūrimo ir ištobulinimo [...].[22]

Balsai, kad nėra kvorumo, buvo nutildyti, o karalius įtikintas dokumentą pasirašyti. Kareiviai ir minia pilies aikštėje sutiko žinią šūksniais: „*Vivat Rex! Vivat Konstitucja!*" Atrodė, paprasčiau ir negali būti. Senosios Respublikos ydos – *liberum veto*, pasipriešinimo teisė, konfederacijos ir „laisvi" rinkimai – viskas panaikinama. Nors karalius buvo prisiekęs senbernis, monarchija paskelbta esanti paveldima. Atskiras Karalystės ir Didžiosios Kunigaikštystės institucijas turėjo pakeisti Abiejų tautų komitetas. Aukščiausiąja vykdomąja valdžia paskelbta Įstatymų sargyba (*Straż praw*), susidedanti iš karaliaus, primo ir penkių ministrų. Miestų piliečiams suteikiamos tos pačios teisės ir privilegijos, kokias turi kilmingi Respublikos piliečiai. Valstietija nuo šiol galės džiaugtis „įstatymo ir šalies vyriausybės globa". Kariuomenė pagaliau padidinama iki 100 000 žmonių. Numatyta įvairių – teisės ir tvarkos, vidaus ir karo reikalų – komisijų, kurios turėjo būti teritoriniai-administraciniai centralizuo-

tos valdžios padaliniai. Seime bemaž dar metus tęsėsi diskusijos dėl įvairių smulkmenų.

Vėlesnės kartos Gegužės 3-iosios konstituciją vertino kaip turinčią veikiau simbolinę nei praktinę reikšmę. Tai buvo lenkiška Žmogaus teisių deklaracija, įkūnijusi visa tai, kas Lenkijos praeityje buvo šviesu ir pažangu. Tai buvo tautos valios gyventi laisvėje paminklas, nuolatinis priekaištas Lenkiją pasigviešusių dalytis valstybių tironijai. Kaip ir daugelis XIX a. liberalų, ja perdėtai žavėjosi ir Karlas Marxas. „Su kai kuriais mažais trūkumais, – rašė jis, – ši konstitucija rusų, prūsų ir austrų barbarizmo fone yra vienintelis laisvės žiburys Vidurio Europoje, kuris vargiai ar turi sau lygių. Negana to, konstituciją sukūrė privilegijuotoji klasė, smulkioji bajorija. Pasaulio istorija nežino nė vieno kito tokio bajorijos geranoriškumo pavyzdžio".[23] 1918 m., kai buvo atkurta Lenkijos Respublika, Gegužės 3-ioji paskelbta tautos švente.

Neverta nė sakyti, kad carinės valdžios akyse seimas nepataisomai susikompromitavo. Jo ryšiai su prancūzų Tautos susirinkimu buvo įvertinti kaip tarptautinis revoliucinis sąmokslas. Todėl jį reikėjo numalšinti. Tam vadovauti ėmėsi pagrindiniai imperatorės išlaikytiniai Lenkijoje: Stanisławas Szczęsny Potockis, du etmonai be kariuomenės F. K. Branickis ir Sewerynas Rzewuskis bei du broliai Kossakowskiai. Šie žmonės visą žiemą rinkdavosi Sankt Peterburge ir, suderinę savo planus su „globėjais" rusais, 1792 m. balandžio 27 d. pasirašė konfederacijos aktą, kuriuo išvaikomas Lenkijos seimas ir panaikinama konstitucija. Kad gerai pasiruoštų, jie nepaskelbė apie aktą tol, kol nepasiekė Targovicos miestelio Ukrainoje. Čia gegužės 14 d. iškėlė savo vėliavą, o po keturių dienų prie jų prisijungė rusų kariuomenė. Artėjo jėgų išbandymas, kuriam Kosciuška su Poniatowskiu ir rengėsi.

Rusijos ir Lenkijos karas 1792-1793 m., arba Antrojo padalijimo karas, kaip jį vėliau pavadino, truko ilgiau kaip metus. Tačiau jau per pirmus tris mėnesius įvyko keletas netikėtų politinių posūkių, kurie ir nulėmė karo baigtį. Rusija pergalę pasiekė ne tiek dėl Suvorovo meistriškumo, kiek dėl Stanislovo Augusto silpnadva-

siškumo ir Frydricho Vilhelmo klastos. Birželio 18 d. prie Zieleńcų lenkų pajėgos atrėmė rusus ir padarė jiems daug nuostolių. Vadovavusius mūšiui karininkus karalius apdovanojo medaliais ir priėmė į savo neseniai įkurtą *Virtuti Militari* ordiną. Tačiau vėliau karalius supasavo. Su baime jis stebėjo, kaip liepos 18 d. dvi rusų armijos, iš abiejų pusių supdamos Kosciuškos kariuomenės sparnus, šturmu pralaužė Bugo gynybą ties Dubienka ir grasino apsupti Varšuvą. Rugpjūtį beveik visiškai netikėtai karalius paskelbė ištikimybę Targovicos konfederacijai ir įsakė kariams nutraukti ugnį. Tai buvo visus apstulbinusi išdavystė, bet padaryta pačiais žmogiškiausiais sumetimais. Žinodamas, kad rusų pajėgos tris kartus didesnės – 96 000 vyrų prieš 36 000 – valdovas norėjo išgelbėti valstybę nuo nereikalingų kančių. Lenkų armija pakriko. Jos vadai ir politikai reformuotojai skubiai emigravo. Varšuva buvo užimta be jokio priešinimosi. Tolesnis kariavimas su rusais buvo padrikas ir beprasmis.[24]

Diplomatijos fronte rusų pergalę lėmė abipusis paktas su Prūsija. Prieš metus, kai rusai ir austrai kariavo su turkais, Frydrichas Vilhelmas II palaikė jų priešus, taigi buvo palankus ir Lenkijos reformuotojams. 1790 m. sausį jis parodė iniciatyvą derėtis su Porta, o kovo mėnesį jo pasiuntinys Varšuvoje Luchesinis per derybas įpiršo Respublikai oficialią draugystės sutartį su Prūsija. Lenkijos-Lietuvos užpuolimo atveju Prūsija įsipareigojo duoti 18 000 žmonių pastiprinimą. Už tai jai turėjo būti perleistas Gdanskas ir Torunė, o Lenkija galėtų atgauti Austrijos Galiciją. Tačiau tuo prūsų intrigos ir baigėsi. Reichenbacho (Dzierżoniów) susirinkime Silezijoje, sušauktame Austrijos reikalavimu 1790 m. liepą, Frydricho Vilhelmo atstovai buvo įtikinti atsisakyti antiaustriškų planų. Lenkijos atstovas Jabłonowskis kategoriškai paneigė, kad Respublika kam nors atiduos Gdanską ir Torunę. Žinios iš Paryžiaus vertė monarchus telktis. 1791 m. rugpjūtį Pilsnitzo (Piłczyce) kongrese, kuriame dalyvavo Prancūzijos karaliaus broliai (būsimasis Liudvikas XVIII ir Karolis X), Frydrichas Vilhelmas asmeniškai susitiko su imperatoriumi Leopoldu ir sutarė remti monarchijos

principą, kai tik šiam iškils pavojus. 1792 m. vasarį, laukdamos bręstančio pirmojo revoliucinio karo, Prūsija ir Austrija susivienijo į antirevoliucinę sąjungą. Esant tokiai padėčiai, Jekaterina galėjo elgtis su Lenkija kaip tinkama. Lenkus buvo galima triuškinti kaip pavojingus jakobinus, nesibaiminant, kad kas nors įsikiš iš šalies. Iš Prūsijos, jau užsiėmusios Prancūzija, Rusija tikėjosi gauti pritarimą savo veiksmams Lenkijoje arba, jeigu toji atsisakytų, suversti atsakomybę už padarinius. Frydrichui Vilhelmui nebebuvo kada dvejoti. 1792 m. rugpjūčio 2 d. pasirašytame susitarime jis pritarė Rusijos planui su sąlyga, kad susilauks atitinkamos dalies iš gauto laimikio. Šitokia paprasta klasta jis išplėtė savo karalystę ir paliko lenkus likimo valiai. Kai Rusijos armija užėmė sau skirtą Respublikos teritoriją, šioji suprato, jog jos brangi sąjungininkė perėjo priešo pusėn. 1792 m. rudenį į Lenkiją įžengė Prūsijos armija, kad užbaigtų Rusijos pradėtą darbą. Pagal padalijimo sutartį, pasirašytą 1793 m. sausio 4 d., Prūsijai atiteko ne tik Gdanskas bei Torunė, bet ir visa Didžioji Lenkija, Karalystės lopšys. Rusija užgrobė 100 000 kvadratinių mylių rytinių žemių – taigi Respublika neteko likusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos.* Austrija, kuri irgi reikalavo savo dalies, nors nekišo rankų į šį purviną reikalą, negavo nieko.[25]

Kaip ir 1773 m., lenkai buvo priversti paklusti teisinėmis priemonėmis. 1793 m. birželio-lapkričio mėnesiais Gardine susirinko paskutinis Respublikos seimas, kad pakeistų pastarųjų penkerių metų įstatymus. Atstovai į seimą buvo kruopščiausiai atrinkti. Jų svarstymai ir kalbos sergstint rusų ginklams priminė marionečių teatrą. Seimas oficialiai panaikino Gegužės 3-iosios konstituciją, atgaivino „auksinę laisvę", patvirtino antrąjį padalijimą. Karalius buvo įtikintas pasirašyti. Didikai, prigąsdinti, kad bus masiškai konfiskuojami jų dvarai, irgi viskam pritarė. Tai buvo dar viena puikiai atlikta „lemiama operacija". Žemių perdavimo sutartys su Rusija buvo pasirašytos 1793 m. liepos 11-22 d., o su Prūsija – 1793 m. rugsėjo 25 d.[26]

* Žr. išnašą p. 357.

Bet tuo viskas nesibaigė. Iš pradžių raginęs žmones priešintis, dabar karalius negalėjo liepti jiems liautis. Reformuotojams dar nebuvo visiškai užčiauptos burnos. 1793-1794 m. žiemą rusams dar nepavyko paklupdyti Respublikos. Ministrai atsisakė savo postų. Karininkai nepakluso įsakymams. Vietiniai seimeliai skelbė protesto rezoliucijas. Vyriausybės darbas sustojo. Žinios iš Prancūzijos, kur buvo giljotinuotas Liudvikas XVI, kėlė pavojų despotams. Tai buvo Robespierre'o triumfo valanda. Rusija, Prūsija ir Austrija, gerokai sunerimusios, slopino revoliucinius judėjimus. Nuosaikiai nusiteikę žmonės, praradę savo seimą, bet neprarasdami vilčių, tapo radikalesni. Tie, kurie buvo pasitraukę į tremtį, planavo iš savo prieglobsčių Leipzige ir Dresdene atkirtį užpuolikams. Žmonės būrėsi į konspiracines grupeles, davė priesaikas. Varšuvoje susinervinusi valdžia kaip įžeidimą priėmė Boguslawskio komiškosios operos *Krakowiacy i górale* (*Krakoviečiai ir kalniečiai*) libretą. Tenoro arija, traukiama tautiniais drabužiais apsirengusio dainininko, – „Kuo dygesnės usnys, tuo saldesnė pergalė"– buvo suprasta kaip perdėm dviprasmiška.[27] Po trijų dienų teatrą uždarė. Kai kovo 12 d. generolas Madalińskis, kategoriškai atsisakęs išformuoti Ostrołękoje stovintį kavalerijos pulką, pajudėjo Krokuvos link, sąlygos sukilimui buvo jau pribrendusios. Artinosi Kosciuškos sugrįžimas.

1794 m. sukilimas buvo natūrali reformistinio judėjimo kulminacija. Jo greičiau teoriniai nei praktiniai jakobiniški atgarsiai buvo ne daugiau kaip laikmečio dvasios išraiška. Desperatiškų metodų sukilėliai griebėsi atsakydami į pavergėjų represijas, o ne remdamiesi kokia nors filosofija. Tikslas, kaip ir 1791 m. seimo posėdžių salėje, buvo nepriklausomybė. Beprecedentinį kvietimą sukilti prieš socialinę neteisybę paskatino įsitikinimas, kad tik visa tauta, puolusi prie ginklų, pajėgs susirungti su gerokai didesnę jėgos persvarą turinčiu priešu. 1794 m. kovo 24 d. Krokuvoje, vakarinėje Turgaus aikštės pusėje, Kosciuška perskaitė Piliečių ir Krokuvos vaivadijos gyventojų sukilimo aktą. Apsivilkęs tautiniais drabužiais, su plunksna ant keturkampės kepurės, supamas mėlynai ir sidabro

spalva apsitaisiusių pėstininkų bei žalios, juodos ir aukso spalvos aprangą vilkinčių artileristų, gildijų vėliavų bei plakatų „Lygybė ir laisvė", „Už Krokuvą ir Tėvynę", jis davė iškilmingą priesaiką:

Aš, Tadas Kosciuška, prieš Dievą ir visą lenkų tautą prisiekiu, jog panaudosiu visą man patikėtą valdžią, kad būtų neliečiamos sienos, atgauta tautinė savivalda ir suteikta visuotinė laisvė, bet ne dėl savo asmeninės naudos. Tepadeda man Dievas ir nekaltas, kenčiąs Jo Sūnus! [28]

Po to susirinkę piliečiai prisiekė „išlaisvinti šalį nuo gėdingos priespaudos ir svetimo jungo arba žūti ir būti palaidoti griuvėsiuose". Valdžią į savo rankas turėjo perimti Tautinė aukščiausioji taryba. Jos antspauduose buvo numatyti žodžiai „Laisvė, Vienybė, Nepriklausomybė". Visi vyrai nuo 18 iki 28 metų, nesvarbu, kokio luomo, turėjo būti pašaukti į karo tarnybą. Tokia priesaikos ceremonija buvo atlikta visuose miestuose ir apskrityse, kurias tik sukilimas pasiekė. Po dešimties dienų Racławicų lauke įvyko mūšis su rusais, kuriems vadovavo generolas Tormasovas. Mūšio pergalę nulėmė drąsus Kosciuškos valstiečių dalgininkų puolimas, kai šie perėmė priešo patrankas. Tormasovas atsitraukė. Visiems džiūgaujant Kosciuška atliko paskutinę Respublikos istorijoje pakėlimo į bajorus ceremoniją. Valstietis Wojciechas Bartosas, pirmasis prisiartinęs prie patrankų ir rusų pabūklininko nuostabai savo kepure užkišęs patrankos vamzdį, gavo kilmingą Głowackio pavardę, buvo priimtas į Korczako heraldinę giminę, kuriai priklausė ir pats Kosciuška, gavo žemės ir karininko laipsnį. Tokios pačios dvasios buvo gegužės 7 d. Kosciuškos išleistas Polaneco universalas, kuris skelbė, kad visa valstietija išlaisvinama iš vergijos, perpus sumažinami mokesčiai, ir žadėjo sukilimo vadų paramą prieš žemvaldžių pyktį.[29]

Per tą laiką buvo išvaduota Varšuva ir Vilnius. Per Velykų savaitę Lenkijos sostinėje pasklido gandas, kad rusai bandys nuginkluoti lenkų įgulą, kai žmonės bus pamaldose bažnyčiose. Todėl Didįjį ketvirtadienį, balandžio 17-ąją, lenkų kariuomenė ir gyventojų minia nutarė rusus netikėtai užklupti. Didysis penktadienis virto žu-

dynių siaubu. Atkirsti rusų sargybiniai buvo vaikomi gatvėmis ir kapojami į gabalus. Ypač naršiai tai darė revoliucingai nusiteikęs siuvėjas Janas Kilińskis (1760-1819) ir skerdėjų gildija su savo vadovu Sierakowskiu; jų kabliai ir kirviai suteikė visam reikalui profesionalumo. Iš pogrindžio išėjo Jakobinų klubas, buvo išleisti kaliniai.[30] Rusų pasiuntinys Varšuvoje pabėgo. Likę gyvi jo sargybiniai stengėsi iš miesto ištrūkti per Vyslos tiltus. Vyskupas Kossakowskis, etmonas Ożarowskis kartu su Nuolatinės tarybos ir Targovicos konfederacijos maršalka Józefu Zabiełło (?-1794) bei Rusijos šalininkų Gardino seime vadovu Józefu Ankwiczu (1750-1794) stojo prieš sukilimo teismą – visi kartu buvo nuteisti ir gegužės 9 d. viešai pakarti. Birželio mėnesį teisingumą ėmėsi vykdyti pati minia – iš slėptuvių ištraukė ir gatvėje nulinčiavo vyskupą Massalskį, kunigaikštį Adamą Czetwertyńskį, pasiuntinį Karolį Boscamp-Lasopolskį ir dar visą pulką tvarkos sergėtojų, kunigų, teisės žinovų, dvarininkų ir įtartinų šnipų. Karaliaus brolis, arkivyskupas, primas Michałas Poniatowskis (1736-1794) nusižudė. Panašūs dalykai dėjosi Lietuvos sostinėje. Lenkų įgula, kuriai vadovavo pulkininkas Jokūbas Jasinskis (1761-1794), sukilo praėjus valandai po vidurnakčio, ir iki aušros visas miestas jau buvo jos žinioje. Etmoną Kossakowskį sukilėliai sugavo, kai šis bandė iš miesto išplaukti valtimi, ir pakorė su užrašu: „Tas, kuris bus pakartas, neskęsta". Buvo sukurtas ir pasirašytas Lietuvių tautos sukilimo aktas. Trumpam – vos keletui vasaros mėnesių – abi Respublikos dalys vėl susivienijo. Sukilimo vadovybė gavo karaliaus palaiminimą, perėmė iš vietinių jakobinų valdžią Varšuvoje ir nuo gegužės 28 iki lapkričio 8 d. valdė visos šalies vardu. Sukilimo vadas (*naczelnik*) Tadas Kosciuška su savo adjutantu Julianu Niemcewicziumi rengėsi artėjančiam atviram susidūrimui su rusais. Jo įsakymai kvietė į „karą iki paskutinio kraujo lašo prieš Maskvos tironiją". Iš Prancūzijos lenkus pasiekė žinia apie arkivyskupo Podoskio likimą, kurio net mirtis neišgelbėjo nuo to, ką užsitarnavo. Pabėgęs į Prancūziją ir miręs tremtyje Marseilles'yje, jis vis tiek neišvengė atpildo. Jo kūnas buvo iškastas, sudraskytas į gabalus ir sumestas į jūrą.

Sukilimo malšinimu užsiėmė imperatorė Jekaterina kartu su prūsais, o asmeniškai vadovauti ėmėsi Frydrichas Vilhelmas II. Vasarą padėtis dar buvo visiškai neaiški. Birželio 8 d. rusai ties Chełmu sutriuškino Zajączeko kariuomenę, birželio 15 d. užėmė Krokuvą, rugpjūčio 12 d. – Vilnių, tačiau tuo metu generolo Dąbrowskio vedami lenkai įsiveržė į Prūsijos Poznanę. Rugsėjo 9 d. rusams teko nutraukti Varšuvos apsuptį, bet mėnesio gale ji vėl buvo atnaujinta. Vakaruose ir šiaurėje prieš prūsus kariavo Poniatowskis ir Jasinskis. Ferseno vadovaujama rusų armija pietuose laukė Suvorovo, atžygiuojančio iš Ukrainos su naujomis pajėgomis. Lenkų paskutinis šansas buvo suduoti smūgį kaip tik susijungiant priešo kariuomenėms, kol dar sukilimas nebuvo visiškai numalšintas. Dėl to spalio 10 d. Kosciuška puolė Ferseną Maciejowicuose, už 60 kilometrų į pietryčius nuo Varšuvos, dešiniajame Vyslos krante. Keletą valandų atrodė, kad lenkai laimės. Tačiau rusai, turėdami keturiskart daugiau žmonių, pergrupavo savo būrius ir, nepaisant daugybės patirtų nuostolių, pasiekė visišką pergalę. Kosciuška, į tris vietas sužeistas ir numestas nuo arklio, kartu su Niemcewicziumi ir kitais likusiais gyvais savo žmonėmis pateko į nelaisvę. Kelias Suvorovui buvo laisvas. Ties Mazovijos Mińsku jis susijungė su Ferseno armija ir spalio 26 d. pralaužė lenkų užnugario apsaugą ties Kobyłka. Lapkričio 4 d. jo kazokai, kuriems buvo pažadėtas neregėtas grobis, šturmavo rytinio Varšuvos priemiesčio Pragos gynybinius įtvirtinimus. Gynėjai buvo sukrėsti. Žuvo Jasinskis. Prasidėjo gyventojų skerdynės. Varšuva pasidavė, sukilimas buvo pralaimėtas.[31]

Su sukilimo pabaiga susiję keletas trumpų, abejotinų savo tikrumu pasakojimų. Baigęs užduotį, Suvorovas esą pasiuntė imperatorei trijų žodžių pranešimą: „Valio – Praga – Suvorovas". Atsakymas buvęs: „Bravo – Feldmaršale – Jekaterina". Nukritęs Maciejowicų mūšyje nuo arklio, kai jau laisvė buvo trypiama kanopomis, Kosciuška neva ištaręs žodžius: „FINIS POLONIAE" (Lenkijai galas).

Deja, tai iš tiesų buvo galas. Šį kartą teisinių subtilybių buvo beveik atsisakyta. Vos tik rusų armija susidorojo su sukilėlių vadovybe ir deportavo karalių, Lenkijoje neliko valdžios, su kuria būtų buvę

galima tartis dėl trečiojo padalijimo. Šiaip ar taip, beprasmiška laukti lenkų pritarimo tam, kad būtų visiškai panaikinta Lenkijos valstybė. Vadovautasi motyvu, kad lenkai ir jų Respublika jau nebeegzistuoja, taigi nereikia ir niekieno sutikimo. 1795 m. austrai, atidžiai žiūrėdami, kad grobio pasidalijimas neaplenktų ir jų, kaip praėjusį kartą, užėmė plačią teritoriją aplink Krokuvą ir pavadino ją Naująja Galicija. Prūsai perėmė iš rusų Varšuvą ir savo įsigytąją dalį pavadino Naująja Pietų Prūsija. Rusai pasitenkino rytinių žemių ruožu, kuris buvo didesnis nei Prūsijos ir Austrijos užgrobta teritorija kartu sudėjus (žr. diagramą M). 1795 m. lapkričio 25 d. Stanislovas Augustas, ištremtas į Gardiną, atsisakė sosto. Paskutinioji padalijimo sutartis, pasirašyta Sankt Peterburge tarp Rusijos, Austrijos ir Prūsijos 1797 m. sausio 15 (26) d., primena paprasčiausią sienų nustatymo aktą. Atskiru slaptu straipsniu buvo uždraustas net Lenkijos vardo minėjimas:

Tam, kad būtų panaikinta viskas, kas galėtų atgaivinti prisiminimus apie Lenkijos karalystės egzistavimą, dabar, kai šis politinis kūnas yra visiškai sunaikintas [...] valstybės sąjungininkės drauge nutaria niekada nevartoti savo monarchų raštuose [...] nei Lenkijos, nei Lenkijos karalystės pavadinimų, kurie nuo šiol yra panaikinami visiems laikams [...].[32]

* * *

Lenkijos-Lietuvos valstybės agonija mažai tesusilaukė atgarsių tarptautiniu mastu. Europos valstybių veikėjų žvilgsniai buvo prikaustyti prie Prancūzijos. Tuomet, kai revoliucija persimetė į Belgiją, Olandiją, Reinlandą, buvo bekylanti Pjemonte, Katalonijoje ir Ispanijos Galicijoje, nebuvo kada galvoti apie šalį, kurios išnykimas buvo iš anksto nulemtas. Tik saujelė užsienio atstovų liko Varšuvoje stebėti paskutinių ritualų, nes nuo 1794 m. Šviesiausiojoje Respublikoje nebeliko jokios diplomatijos.

Nujausdami nemalonumus, diplomatai vienas po kito paliko Lenkijos sostinę, kaip Haydno *Atsisveikinimo simfonijos* muzikantai, kurie pasiima natas, užpučia žvakes ir ant galų pirštų išeina iš scenos. Paskutinis išvyko Prancūzijos karaliaus pasiuntinys d'Escorches'as.

1792 m. rugpjūčio 25 d. šis jakobinas, *ci-devant* markizas, paskutinį kartą šventė šv. Liudviko dieną, savo tėvynę ir karalių patikėdamas Švenčiausiajam. Tą patį spalį Targovicos konfederatai jį atleido ir dar uždraudė skelbti pranešimą apie Prancūzijos revoliuciją. Jo sekretorių Bonneau rusai suėmė ir trejiems metams įkalino Šliuselbergo tvirtovėje. Jo pamaina Parandier, pasiųstas Tautos gelbėjimo komiteto, taip ir neatvyko. Baronas Osipas Andrejevičius von Ingelstromas, 1794 m. sausį perėmęs pasiuntinybę iš Sievierso, nė nespėjo pradėti darbo – balandžio 17 d. Kosciuškos sukilėliai privertė jį, sudeginus užšifruotus dokumentus, bėgti. Vienas iš diplomatų, baronas von Aschas vis dėlto buvo sučiuptas ir paimtas įkaitu. Visas diplomatinis korpusas pasirašė peticiją karaliui, protestuodamas prieš neliečiamybės pažeidimą. Tačiau nei jie, nei karalius neturėjo jokios įtakos įsiliepsnojusiam Kosciuškos sukilimui prieš rusus. Birželį prūsas Ludwigas von Buchholtzas, bijodamas varšuviečių įniršio, susikrovė mantą ir paskubomis išvyko. Liepos mėnesį austras Benedictas de Cache'as pasiprašė leidimo išvykti į Karlsbadą atostogų, tačiau iš jų nebegrįžo. Rugpjūtį švedų pasiuntinys generolas Tollis dėl savo paties darbuotojų sąmokslo buvo suimtas, o jį pakeitė vienas iš tų darbuotojų Samuelis Casstromas. Lapkritį Suvorovo vadovaujama rusų kariuomenė pasirodė kairiajame Vyslos krante. Sukilimas baigėsi Pragos šturmu ir šiurpiomis gyventojų žudynėmis. Britanijos pasiuntinys pulkininkas Williamas Gardneris ir popiežiaus nuncijus monsinjoras Lorenzas Litta perplaukė upę ir maldavo rusų pasigailėjimo sostinės gyventojams. Suvorovas buvo sukalbamas. 1795 m. sausio 7 d. karalius, apsuptas 120 rusų dragūnų, pompastiškai ir ceremoningai buvo palydėtas į tremtį. Kitą dieną Rusijos diplomatinės misijos patarėjas Divovas pareiškė likusiems pasiuntiniams, kad karaliui išvykus jų misijos baigtos, „kadangi dvaras, kuriame jūs buvote akredituoti, nustojo egzistavęs". Jis prisakė jiems informuoti savo vyriausybes apie pasikeitusią padėtį ir nukabinti heraldinius ženklus nuo savo rezidencijų. Vasario 8 d. Stanislovas Augustas laiškuose iš Gardino atsisveikino su kiekvienu atskirai, prašydamas liautis palaikius ryšius

su jo buvusiais ministrais, nes tai galėtų tik padidinti rusų įtarimą. Tučtuojau išvyko Ispanijos karaliaus sekretorius ir pasiuntinys Don Dominicas d'Yriarte'as, kuris į Varšuvą buvo atvykęs iš smalsumo po to, kai Liudviko XVI egzekucija nutraukė jo misiją Paryžiuje. Olandas pulkininkas Griesheimas išvyko sužinojęs, kad į Olandiją įsiveržė prancūzų revoliucinė armija. Taigi diplomatai buvo palikti likimo valiai. 1795 m. lapkričio 27 d. savo poste mirė saksų pasiuntinys Johannas Jakubas Patzas. Jis buvo palaidotas evangelikų kapinėse tą pačią dieną, kai popiežiaus nuncijus su Suvorovu gėrė *vin de congé* (atsisveikinimo vyną), nes šis į Vokietiją vyko jau su nauja užduotimi. Gruodžio 2 d., pagal trečiojo padalijimo sąlygas, rusai Varšuvą paliko prūsams. Švedas Casstromas ir kiti reikalų patikėtiniai visam laikui uždarė savo pasiuntinybių duris. Tik nuncijus ir anglas Gardneris pasiliko, pirmasis – ginti Katalikų bažnyčios, antrasis – sutvarkyti savo skolų. Visus 1796 metus nuncijus atsisakinėjo išvykti. Šv. Petro herbai, įžūliai kabantys ant nunciatūros vartų, buvo paskutinis viešas užuojautos liudijimas žlugusiai Respublikai. 1797 m. vasario 15 d. jis pagaliau išvyko, nes Vatikanas dabar jį skyrė į Sankt Peterburgą. Vos tik jo kortežas pasuko už gatvės kampo, žandarai tučtuojau nukabino įžeidžiamus herbus ir kaip trofėjus atidavė į muziejų. Tai buvo paskutinis diplomatinis incidentas per ateinančius 121 metus.

Gardneris vienintelis liko čia kaip subankrutavęs privatus asmuo. Jo pranešimai, parašyti per Respublikos agoniją, skamba iš tiesų jaudinamai. 1794 m. lapkričio 14 d. jis taip aprašė Britanijos valstybės sekretoriui Pragos priemiesčio šturmą:

> Apgailestaudamas pranešu, Jūsų Šviesybe, kad Pragos gynybos linijų puolimą lydėjo klaikiausias ir visiškai bereikalingas barbarizmas: buvo padeginėjami namai, žudomos moterys, kardais perveriami kūdikiai, viskas niokojama. Dabar aišku, kad panašus likimas laukia ir Varšuvos [...].[33]

Po šių žudynių net ir didžiausiems optimistams buvo akivaizdu, kad rusai susiruošė padaryti galą valstybei, kuri buvo tokia nedėkinga imperatorei už jos geranoriškumą. Bet Varšuvoje apie jų už-

mačias niekas neturėjo nė menkiausio supratimo. Suvorovas žinojo tiek pat mažai kiek ir užsienio pasiuntiniai. Nurodymus iš Sankt Peterburgo reikėjo vykdyti be jokių klausimų ir paaiškinimų. Gardneris nieko tikro negalėjo pranešti savo vyriausybei ir tenkinosi tik miglotais spėliojimais bei pastabomis apie nepaprastą rusų veiklos slaptumą. 1794 m. gruodį jis ėmė įtarinėti, kad Stanislovas Augustas bus ištremtas, ir svarstė, ar du atsivežti skiriamieji raštai – vienas Respublikai, kitas karaliui – reiškia, kad jo misija Respublikoje dar tęsis po to, kai misija karaliui bus baigta. Gardneris matė, kaip karalius išvyksta. „Neįmanoma, – rašė jis, – žmogui, turėjusiam ryšių su karaliumi, likti abejingam tokią valandą. Aš vis dėlto tikiuosi, kad Lenkijos karalius, net ir būdamas priklausomas, ateityje dar patirs laimingų akimirkų".[34] Kai Gardnerį iškvietė Divovas, jis taip ir nesuprato, ar ruso nušviesta padėtis yra tikra, ar ne. Tai, žinoma, nesudarė jokio skirtumo, nes daugiau nebuvo nė vieno, kam anglas būtų galėjęs pareikšti savo vertinimus – vienokius ar kitokius. 1795 m. vasario 13 d. jis gavo paskutinį oficialų karaliaus laišką, su širdgėla parašytą prancūziškai, ir jo kopiją pasiuntė į Londoną:

Dear Gardiner, Comme mon rôle, et le vôtre auprès de moi paroissent finir très prochainement, et comme je n'espère plus de vous voir, il m'importè au moins de vous dire Adieu, et celà du fond de mon cœur. Vous y garderez votre place jusqu'à ma mort, et j'espère bien qu'on nous rejoindra au moins là où des âmes honnêtes et des cœurs bons devraient je crois se trouver ensemble à jamais [...] Toujours il restera vrai que j'aime et j'honore votre roi et votre Nation, et vous le leur direz. Toujours, il restera vrai que je désire que vous conserviez souvenir et affection pour votre Ami,

Stanislas Auguste Roi.*

* Gerbiamas Gardneri, kadangi mano vaidmuo ir Jūsų šalia manojo labai greitai baigsis ir aš nesitikiu jūsų daugiau matyti, jaučiu pareigą ištarti iš visos širdies bent sudie. Mano širdyje, kol aš gyvas, visuomet bus vietos jums ir aš išties viliuosi, kad galiausiai mes susitiksime ten, kur, tikiu, garbingos sielos ir tyros širdys bus kartu amžinai [...] Nuoširdžiai myliu ir gerbiu jūsų karalių ir jūsų Tautą ir jūs tai jiems pasakykite. Taip pat nuoširdžiausiai noriu, kad jūs išlaikytumėte prisiminimuose ir širdyje savo draugą,
Karalius Stanislovas Augustas.[35]

Tuo tarpu Gardneris be perstojo prašė Londono, kad jam atsiųstų pinigų skoloms išsimokėti. Jis maitino 300 pabėgėlių, kurie glaudėsi pasiuntinybėje, ir niekada negavo jokio užmokesčio už savo ankstesnes, Hursto pilies valdytojo, pareigas, kurias ėjo 1789 m. Turėjo praeiti treji metai, kol tvarkantis iždą Canningas pagaliau nusileido ir sumokėjo jam 2000 svarų. Paskutinis Gardnerio pranešimas iš Varšuvos datuojamas 1797 m. gruodžio 11 d. 1798 m. jis nuvyko į Berlyną, kur savo pasiuntinybės Varšuvoje archyvus perdavė Britanijos pasiuntiniui Prūsijoje. Tuo paskutinioji diplomatinė misija Šviesiausiojoje Respublikoje baigėsi. Respublika nebeegzistavo ir jau treji metai kaip buvo palaidota.

Paaiškinimai

ĮVADAS

1. *The Cambridge History of Poland*, redagavo W. Reddaway, t. 1: to 1696; t. 2: 1696-1935, Cambridge, 1941-1950.
2. *History of Poland*, redagavo A. Gieysztor, S. Kieniewicz (vyr. redaktorius) ir kt., Warszawa, 1968; antras pataisytas leidimas: Warszawa, 1979.
3. Pvz., W. Allison Phillips, *Poland*, London, 1915; Lord Eversley, *The Partitions of Poland*, London, 1915, pakartotinis leidimas 1973; Major F. E. Whitton, *The History of Poland: from the earliest times to the present day*, London, 1917; W. J. Rose, *The Rise of Polish Democracy*, London, 1944; S. Sharpe, *White Eagle on a Red Field*, Cambridge, Mass., 1935 ir kt.
4. W. R. Morfill, *Poland*, London, 1893, pakartotinis leidimas 1972.
5. Žr. J. Michelet, *La Pologne Martyre*, Paris, 1863.
6. Jan Kochanowski, „Człowiek boże igrzysko", *Fraszki*, III, nr. 76.
7. Stańczyk (1480-1560), karaliaus Žygimanto Augusto juokdarys: Franciszek Zabłocki (1752-1821), satyrikas ir dramaturgas, Molière'o ir Fieldingo vertėjas; Stanisław Kostka Potocki (1755-1821). Žr. J. Krzyżanowski, „Błazen starego króla: Stańczyk w dziejach kultury polskiej", in *W wieku Reja i Stańczyka*, Warszawa, 1958.

1 skyrius. MILLENIUM

1. *Monumenta Poloniae Historica*, naujoji serija, i, *Relacja Ibrahim Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al Bokriego*, redagavo T. Kowalski, Kraków, 1946, su originaliu tekstu arabų kalba ir jo vėlesne lotyniška versija, *De Slavis* (Apie slavus). Žr. G. Labuda, „Najstarsza relacja o Polsce w nowym wydaniu", *Roczniki Historyczne*, xvi, 1947, p. 100-183.
2. Pierre David, *Les Sources de l'histoire de la Pologne à l'époque des Piasts (963-1386)*, Paris, 1934. Patys šaltinių tekstai: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, 6 t., Lwów, 1864-1893, perspausdinta: Warszawa, 1960-1961. Taip pat žr. *By czas nie zaćmił i niepamięć: Wybór kronik średniowiecznych*, redagavo Antonina Jelicz, Warszawa, 1975.
3. M. Bobrzyński, S. Smolka, *Jan Długosz: jego życie i stanowisko w piśmiennictwie*, Kraków, 1893. Lotyniškosios kronikos pirmą kartą išspausdintos: *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, 15 t., Kraków, 1863-1887, lenkiškasis vertimas: Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, redagavo J. Dąbrowski, Warszawa, 1960.
4. N. Rutkowska, *Bishop A. Naruszewicz and his History of the Polish Nation: a Critical Study*, Washington D. C., 1941.
5. W. J. Rose, „Lelewel as historian", *Slavonic and East European Review*, xv, 1936-1937, p. 649-662;

M. H. Serejski, „Joachim Lelewel, 1786-1861", *Acta Poloniae Historica*, vi, 1962, p. 35-54. Taip pat žr. M. H. Serejski. *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, Warszawa, 1958; S. Kieniewicz, *Samotnik brukselski*, Warszawa, 1964.

6. M. H. Serejski, „L'école historique de Cracovie et l'historiographie européenne", *Acta Poloniae Historica*, xxvi, 1972, p. 127-152.
7. M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, 4-asis leidimas su tęsiniu, 3 t., Warszawa, 1927; „O podziale historii polskiej na okresy", in *Szkice i studia historyczne*, i, Kraków, 1922, p. 36-62.
8. Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, 4 t., Warszawa-Lwów, 1920.
9. A. F. Grabski, „The Warsaw School of History", *Acta Poloniae Historica*, xxvi, 1972, p. 153-170.
10. T. Korzon, *Historia nowożytna*, 2 t., Warszawa, 1903-1912. Vertingas Korzono darbų rinkinys perspausdintas: Tadeusz Korzon, *Odrodzenie w upadku: wybór pism historycznych*, Warszawa, 1975.
11. W. J. Rose, „Polish Historical Writing", *Journal of Modern History*, ii, 1930, p. 569-585; „Realism in Polish History", *Journal of Central European Affairs*, ii, 1942-1943, p. 235-249; O. Halecki, „Problems of Polish Historiography", *Slavonic and East European Review*, xxi, 1943, p. 223-239; Claude Backvis, „Polish Tradition and the Concept of History", *Polish Review*, vi, 1961, p. 125-158.
12. Oscar Halecki, *History of Poland*, pataisytas leidimas su tęsiniu, kurio autorius A. Polonsky, London, 1978.
13. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowej*, 1795-1921, London, 1961.
14. W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, 2 t., London, 1965-1967.
15. *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich: Przemówienia, Referaty, Dyskusja* (Lenkijos istorijos periodizacijos problemos), i, Warszawa, 1953, p. 157. Taip pat žr. E. Valkenier, „The Soviet impact on Polish post-war historiography", *Journal of Central European Affairs*, xi, 1950-1952, p. 372-396.
16. История Польши, SSRS mokslų akademija, 3 t., Maskva, 1954-1965.
17. Stanisław Arnold, „Niektóre problemy periodizacji dziejów Polski", *Pierwsza Konferencja Metodologiczna*, op. cit., p. 155-185.
18. *Historia Polski*, Lenkijos mokslų akademija, t. 1-4, 10 dalių (neužbaigta), Warszawa, 1957-... Žr. W. Drzewieniecki, „The new "Historia Polski" of the Polish Academy of Sciences", in *Studies in Polish Civilisation*, redagavo D. Wandycz, New York, 1966, p. 176-196; taip pat E. Valkenier, „Sovietisation and Liberalism in Polish post-war historiography", *Journal of Central European Affairs*, xix, 1959-1960, p. 149-173.
19. Jerzy Topolski ir kt., *Dzieje Polski*, Poznań, 1976. Panaši istorijos apžvalga, pasižyminti ta pačia traktuote, parašyta ir Krokuvoje: J. Wyrozumski, J. A. Gierowski, J. Buszko, *Historia Polski*, 3 t., Warszawa, 1978.
20. *Millenium Poloniae Christianae, 966-1966* (Centralny Ośrodek Duszpasterstwa Emigracji), Roma, 1966, p. 335.
21. Naujausius požiūrius žr. A. F. Grabski, „Interpreting History", *Polish Perspectives*, xiv, 12, 1971, p. 18-28; A. Mączak, „The Style and Method of History", *Polish Perspectives*, xvi, 7/8, 1973, p. 12-17.

22. Išsamiausias Lenkijos istoriografijos apžvalgos kompendiumas: *Historycy o historii*, redagavo M. H. Serejski, t. 1: 1775-1918; t. 2: 1918-1939, Warszawa, 1966.

2 *skyrius*. POLSKA

1. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London, 1949, p. 14. Konrad Jażdżewski, *Poland*, London, 1965, serija *Ancient Peoples and Places*, tai įdomi Lenkijos archeologijos raidos apžvalga ir hipotezių apie Lenkiją rinkinys.
2. Marija Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague, 1965. Kita šios autorės studija: *The Slavs*, London, 1971, serija *Ancient Peoples and Places*, t. 74, nors įtraukta į tą pačią seriją kaip ir Jażdżewskio darbas, tačiau daugeliu atvejų jam prieštarauja.
3. Jan Czarnecki, *The Goths in Ancient Poland: a study in the historical geography of the Oder-Vistula region during the first two centuries of our era*, Miami, 1975.
4. Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*, London, 1955. Gausiausias romėniškų daiktų radinys „laisvoje Vokietijoje" buvo rastas penkių barbarų genties vadų kapavietėje netoli Lübsowo (Lubowo), Pamaryje.
5. Tacitus, „Germania", in *Tacitus on Britain and Germany*, vertė H. Mattingly, London: Penguin Books, 1948, p. 101-140.
6. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley, 1973. Žr. Gerard Labuda, *Żródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa, 1961, čia yra studija apie Alfredą Didįjį, gotų ir hunų karus, apie *Widsith* ir *Chanson de Roland* (Rolando giesmę).
7. F. Dvornik, „The first wave of the Drang nach Osten", *Cambridge Historical Journal*, vii, 1943, p. 129-145.
8. Žr. Karol Buczek, *Polska przed 1000 lat*, PAN – Prace Historyczne, nr. 5, Warszawa, 1960.
9. J. Wielowiejski, „The Development of agriculture in the Polish territories during the period of contacts with Celtic and Roman culture", *Ergon*, ii, 1960, p. 284-299.
10. H. Łowmiański, „Economic problems of the early feudal Polish state", *Acta Poloniae Historica*, iii, 1960, p. 7-32; taip pat *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa, 1953.
11. Andrzej Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*, Wrocław, 1961, p. 113; vokiškasis vertimas: *Hauptelemente der Adelskultur in Polen*, Marburg/Lahn, 1967.
12. *Lustracja Województwa Krakowskiego*, 1564, I dalis, Lenkijos MA Istorijos institutas, redagavo J. Małecki, Warszawa, 1962, p. 148-149. Vietiniai svorio, tūrio bei piniginiai vienetai labai trukdo suprasti šiuos tekstus. Tikslus bušelio tūris tuo metu Nowy Targe nėra žinomas. Nowy Sącze vienas *korzec* (bušelis) buvo toks pat kaip ir Krokuvoje, t. y. maždaug perpus mažesnis nei Gdanske. Už 30 mylių esančiame Czchówe jis buvo lygus 1,5 Krokuvos bušelio, o Biecze – 2 Krokuvos bušeliams. Pinigų sistema buvo tokia: 1 markė (*grivina, marca/grzywna*) = 48 grašiams (*grossi/groszy*); 1 florinas (*zlotas, florenus/złoty*) – 32 grašiams; 1 grašis = 3 šilingams (*solidi/szelągi*) = 18 dinarų (*denarii*). Bendra suma buvo apskaičiuojama markėmis, grašiais ir dinarais: mc/gr/d.
13. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis* (*Sielininkystė...*) eil. 181-184, redagavo G. Hrabec, Wrocław, 1950. (Į anglų k. vertė J. P. Wachowski.) Cituojama iš M. Haiman, *The Polish Past in America*, Chicago, 1974, p. 4.

3 skyrius. PIASTAI

1. Tarp daugybės įvadų į Piastų Lenkijos istoriją iki karo pavyzdiniu buvo laikomas Bobrzyńskio *Dzieje Polski w zarysie*, i, Warszawa, 1879. Šiuo metu studentai naudojasi vadovėliu *Historia Polski*, i, 1 dalis: iki 1454, redagavo H. Łowmiański, Warszawa, 1957. Du įdomius darbus Lenkijos MA Istorijos institutas išleido „Istorinių konfrontacijų" serijoje: *Polska pierwszych Piastów*, redagavo T. Manteuffel, Warszawa, 1970, ir *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, redagavo A. Gieysztor, Warszawa, 1972.
2. Pvz., *Słownik Historii Polski*, 6-asis leidimas, Warszawa, 1973, frontispisas; ir beveik kiekviename lenkiškame ar užsienio vadovėlyje; žr. Oscar Halecki, *A History of Poland*, papildymų autorius A. Polonsky, London, 1978, frontispisas.
3. Žr. A. P. Vlasto. *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge, 1970: „The Western Slavs", p. 86-154; taip pat H. Łowmiański, „The Slavic Rite in Poland and St. Adalbert", *Acta Poloniae Historica*, xxiv, 1972, p. 5-21; ir K. Lanckorońska, „Studies in the Roman-Slavonic rite in Poland", *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1961, p. 196. Apie ankstyvąją Katalikų bažnyčios Lenkijoje istoriją žr. J. Dowiat, *Historia Kościoła Katolickiego w Polsce do połowy XV wieku*, Warszawa, 1968.
4. Władysław Tatarkiewicz, *Historia Filozofii*, 7-asis leidimas, Warszawa, 1970, „Filozofia Scholastyczna w Polsce", p. 297 ir toliau.
5. Adam Vetulani, „The Jews in Mediaeval Poland", *Jewish Journal of Sociology*, iv, 1962, p. 274-294; Isaac Lewin, „The Protection of Jewish Religious Rights by Royal Edicts in Ancient Poland", *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, i, 1942-1943, p. 556-577; taip pat „The Historical Background to the Statute of Kalisz, 1264", in *Studies in Polish Civilisation*, redagavo D. Wandycz, New York, 1966, p. 38-53; R. Grodecki, „Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.", in *Polska Piastowska*, Warszawa, 1969, p. 595-702.
6. „De expeditione in urbem Coloberg facta", Galla Kronika Xięga II, 28, *Monumenta Poloniae Historica*, i, Warszawa, 1968, p. 447.
7. Senoji Prūsijos istorikų mokykla didžiausią dėmesį skyrė Kryžiuočių ordino istorijai, pavyzdinis veikalas šia tema: H. Treitschke, *Das Deutsche Ordensland Preussen*, Leipzig, 1903. Didžiulė bibliografija pateikta: E. Wermke, *Bibliografie zur Geschichte von Ost und Westpreussen*, Aalen, 1962, ir K. H. Lampe, *Bibliografie des Deutschen Ordens bis 1959*, t. 1, Bad Godesberg, 1975. Geriausias šios srities Lenkijos specialistas yra profesorius Karol Górski iš Torunės, kurio monografija *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław, 1977 (išleista ir itališkai) apžvelgia per keturiasdešimt ankstesniųjų darbų. To paties autoriaus straipsnis „The Teutonic Order", *Mediaevalia et Humanistica*, fasc. 17, Boulder, Colorado, 1966. p. 20-37, apžvelgia lenkų ir vokiečių vertinimų skirtumus. Taip pat žr. Marian Biskup, „Polish Research Work on the History of the Teutonic State Organisation in Prussia", *Acta Poloniae Historica*, iii, 1960, ir „Rola Zakonu Krzyżackiego w XIII-XIV w.", in *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, Poznań, 1974.
8. Geoffrey Chauser, *The Canterbury Tales*, vertė Nevill Coghill, London, 1951, p. 26.
9. Henryk Zins, *Polska w oczach Anglików, XIV-XVI w.*, Warszawa, 1974, p. 374; taip pat žr. A. F. Grabski, *Polska w opiniach zachodniej Europy XIV-XV w.*, Warszawa, 1968.
10. Paul W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320-70*, Chicago, 1972, p. 276, pateikia aiškią ir patikimą XIV a. vidurio įvykių apžvalgą. Taip

pat žr. J. Baszkiewicz, *Polska czasów Łokietka*, Warszawa, 1968; J. Dąbrowski, *Kazimierz Wielki: twórca Korony Królestwa Polskiego*, Wrocław, 1954; Z. Kaczmarczyk, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków, 1964.

11. Žr. S. Krzyżanowski, „Poselstwo Kazimierza Wielkiego do Awinionu: pierwsze uniwersyteckie przywileje", in *Rocznik Krakowski*, Kraków, 1900. Cituojama iš Paul W. Knoll, „Casimir the Great and the University of Cracow", in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Munich), naujoji serija, xvi, nr. 2, 1968 birželis, p. 232-249. Jogailos universiteto 600 metų jubiliejus įkvėpė daugelį darbų. Žr. *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1763*, i, redagavo K. Lepszy, Kraków, 1964; taip pat Janusz J. Tomiak, „The University of Cracow in the period of its greatness", *Polish Review* (New York), xvi, 1971, nr. 2, p. 25-44; nr. 3, p. 29-44.

12. Guillaume de Machaut, *La Prise d'Alexandrie – ou Chronique de Roi Pierre I de Lusignan*, redagavo M. L. de Mas Latrie, Genève, 1877, eil. 1268-1288, 1327-1334, 1357-1365, 1402-1413.

13. Janko z Czarnkowa, *Kronika Polska*, lenkiškas vertimas Antoninos Jelicz, *By czas nie zaćmił i niepamięć: wybór kronik średniowiecznych*, Warszawa, 1975, p. 129-130.

4 skyrius. ANŽU

1. Iš Vengrijos istorijos žr. C. A. Macartney, *Hungary: a short history*, pataisytas leidimas, Edinburgh, 1962; ir lenkiškai: Wacław Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław, 1966. Apie trumpą Anžu dinastijos sąjungą su Lenkija žr. J. Dąbrowski, *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego, 1370-82*, Kraków, 1918.
2. B. Toth, *Szajrul Szajra*, Budapest, 1901, p. 188. Vengriškoji versija paimta iš 1880 m. sukurto himno lenkų generolo Bemo garbei, kuris vadovavo Vengrijos revoliucinei armijai Transilvanijoje 1849 m.

5 skyrius. JOGAILA

1. Žr. C. R. Jurgela, *History of the Lithuanian Nation*, New York, 1948; *Lithuania – 700 years*, redagavo A. Gerutis, New York, 1969.
2. Geriausios studijos iš Jogailaičių valdymo laikotarpio: O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, Kraków, 1919-1920, ir J. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Jagiellonów*, Warszawa, 1930. Taip pat žr. Henryk Samsonowicz, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa, 1971.
3. J. Żerbiłło Łabunski, *Unia Litwy z Polską, (1385-1569)*, Warszawa, be datos, p. 179 ir toliau. Čia spausdinami visi Lenkijos ir Lietuvos unijos lotyniški dokumentai ir jų vertimai į lenkų kalbą. Taip pat žr. S. Kutrzeba „Unia Polski z Litwą", in *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, redagavo W. Baranowski, Warszawa, 1914, p. 447-657.
4. Apie Žalgirio mūšį žr. S. M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim 1409-11*, Warszawa, 1966, p. 311 ir toliau, su išsamia bibliografija; Jogailos laiškas: Micler, *Zbiór Dziejopisów*, iii, p. 83 ir toliau. Taip pat žr. J. Długosz, *Banderia prutenorum*, redagavo K. Górski, Warszawa, 1958; ir anglų kalba: Geoffrey Evans, *Tannenberg 1410-1914*, London, 1970.
5. *Lustracja Województwa Krakowskiego, 1564*, I dalis, redagavo J. Małecki, Warszawa, 1962, p. 26.

6. S. Kutrzeba, „Ordo Coronandi Regis Poloniae", *Archiwum Komisji Historycznej*, x, Kraków, 1916, p. 133-210. Šis tekstas, išlikęs Krokuvos katedros Połkowskio kataloge MMS kaip rankraštis, pažymėtas 17 nr., buvo sukurtas Vladislovo III karūnavimo proga 1434 m. ir nuo tada tapo karūnavimo priesaikos tekstu per visą Jogailaičių dinastijos valdymą. Šią priesaiką sakė ir vėlesni Lenkijos-Lietuvos Respublikos karaliai nuo 1574 iki 1764 m., išskyrus frazę *„regnum tibi a deo concessum"* (karalystė, dovanota tau Dievo), kuri buvo taip pataisyta: *„regnum tibi a deo commisum vel concessum"* (karalystė, patikėta arba dovanota tau Dievo). Iš šitos konstitucinei erai pritaikytos naujos dviprasmiškos formuluotės karaliai taip ir likdavo tiksliai nesupratę tikrųjų Dievo ketinimų.
7. Halecki, op. cit., ii, p. 114-118; Karol Szajnocha, „Barbara Radziwiłłówna", in *Szkice Historyczne*, Lwów, 1854, p. 111-174.
8. Apie Koperniką žr. *Bibliografia kopernikowska 1509-1955*, redagavo H. Baranowski, Warszawa, 1958; Nicholas Copernicus, *Complete Works* (faksimilė), London-Warszawa, 1972; A. Armitage, *The World of Copernicus*, East Ardsley, 1971; Maria Bogucka, *Nicolas Copernicus: The Country and the Times*, Wrocław, 1973; F. Kaulbachet ir kt., *Nicolaus Copernicus zum 500 Geburtstag*, Köln, 1973.
9. Wiktor Weintraub, „Kochanowski's Renaissance Manifesto", *Slavonic and East European Review*, xxx, 1952, p. 412-424. Taip pat žr. David Welsh, *Jan Kochanowski*, New York, 1974.
10. W. Sobieski, „Żałobny Hetman", in *Szkice historyczne*, Warszawa, 1904, p. 4-45; *Trybun ludu szlacheckiego*, Warszawa, 1905; Artur Śliwiński, *Jan Zamoyski: Kanclerz i Hetman Wielki Koronny*, Warszawa, 1947; S. Herbst, *Zamość*, Warszawa, 1955.
11. Łabuński, op. cit., p. 229 ir toliau. Halecki, op. cit., ii, V skyrius, „Unia Lubelska", p. 248-353.

6 skyrius. ANTEMURALE

1. Žr. J. Tazbir, „Przedmurze jako miejsce Polski w Europie", in *Rzeczpospolita i Świat: studia z dziejów kultury XVII w.*, Wrocław etc., 1971, p. 63-78; taip pat platesnė diskusija: W. J. Rose, *Poland's Place in Europe*, London, 1945.
2. „A true copy of the Latine oration of the excellent Lord George Ossolinski [...] as it was pronounced to his Majestic at White-hall by the said Embassadour [...] with a Translation of the same into English [...]", London, 1621. Išspausdinta *Anglo-Polish Renaissance Texts*, redagavo W. Chwalewik, Warszawa, 1968, p. 247-262. Jonas Sobieskis Karoliui II 1676 m. liepos 25 d.; lotyniškas originalas ir angliškas vertimas, in PRO SP/88/14, p. 181-185.
3. *The Democratic Heritage of Poland: „For Your Freedom and Ours"*, redagavo M. Kridl, J. Wittlin, W. Malinowski, pratarmės autorius Bertrand Russel, London, 1944; taip pat kitu pavadinimu: *For Your Freedom and Ours: The Polish Progressive Spirit through the Ages*, New York, 1943. Tai unikali Lenkijos istorijos tekstų vertimų antologija.
4. Nėra apibendrinamosios naujųjų amžių Lenkijos religijos istorijos, nors daug puikių monografijų išleista apie atskiras jos šakas: Romos katalikybę, toleranciją, judaizmą ar reformaciją. Veikalai iš Bažnyčios istorijos: J. Tazbir, *Historia Kościoła Katolickiego w Polsce*, Warszawa, 1966; F. Manthey, *Polonische Kirchengeschichte*, Hildesheim, 1965. Taip pat žr. W. Ręczlerski, *The Protestant Churches in Poland*, London, 1944.

5. *Bogurodzica*, redagavo J. Woronczak, Wrocław, 1962.
6. *Cudzoziemcy o Polsce: relacje i opinie*, redagavo J. Gintel, Kraków, 1971, p. 89-97.
7. Žr. Oscar Halecki, *The Crusade of Varna: a discussion of controversial problems*, New York, 1943; ir atsakymas: F. Babinger, „Von Amurath zu Amurath: Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)", *Oriens*, iii, 1950, p. 229-265.
8. B. B. Szcześniak, *The Knights Hospitallers in Poland*, The Hague, 1969.
9. The Revd. Stanisław Bełch, *Paulus Vladimiri and his doctrine concerning International Law and Politics*, 2 t., The Hague, 1965.
10. A. F. Pollard, *The Jesuits in Poland*, Oxford, 1892, pakartotinis leidimas: New York, 1971; taip pat žr. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, 4 t., Kraków, 1905.
11. Wiktor Weintraub, „Tolerance and Intolerance in Old Poland", *Canadian Slavonic Papers*, xiii, 1971, p. 21-43, lenkišką vertimą žr. Twórczość, nr. 12, Warszawa, 1972. Taip pat žr. J. Tazbir, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa, 1973; W. Czapliński, „Parę uwag o tolerancji w Polsce w okresie kontrreformacji", in *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa, 1966, p. 101-129.
12. Walerjan Krasiński, *A Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*, 2 t., London, 1838, ilgą laiką tai buvo vienintelė Lenkijos religijos istorijos studija Anglijoje, daugelio šališkų nuomonių šaltinis.
13. Žr. J. Woliński, *Polska a Kościół prawosławny*, Lwów, 1936; O. Halecki, *From Florence to Brest, 1439-1596*, Roma, 1958; Ks. E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa, 1907.
14. H. F. Graham, „Peter Mogila, Metropolitan of Kiev", *Russian Review*, xiv, 4, 1955, p. 345-356.
15. Žr. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska; Zarys historyczny, 1370-1632*, Warszawa, 1934; J. Woliński, *Rzeczpospolita i Kościół prawosławny*, Warszawa, 1936.
16. Žr. Stanisław Kot, *La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie*, Bruxelles, 1953.
17. F. A. Navarro, Relacion [...] de Senor Don Pedro Ronguillo; cituojama iš P. Skwarczyński, C. Scott, „A Spanish Diplomat's View of Poland (1674)", *Slavonic and East European Review*, xi, 1961-1962, p. 497-517.
18. „A faithful and true Catholick Account of the horrid Tumult and most barbarous Prophanation of the Chapels and sacred Oratories, together with the overthrowing of the Altars [...] and sacrilegiously burning in the open street of the images of our Saviour, the most Blessed Virgin and other Saints, accompany'd with infinite blasphemies and mockeries; and lastly of the pillaging of the whole College of the Jesuits of Thorn, committed by the Hereticks of the same city, on the 27th July 1724", *Historical Register [...] for the Year 1725*, x, nr. 37, London, 1725, p. 31 ir toliau; x, nr. 38, p. 106 ir toliau. Čia išspausdinta „The Speach of Advocate for the Jesuits at Thorn in Assessorial Tribunal in Warsaw [...]", „The Speach of His Britannick Majesty's Ambassador [...] at Ratisbon", „The Defence of the Court of Saxony", „Constitutions of the Diet of Poland and Lithuania 1724", bei Prancūzijos Liudviko XV laiškai Švedijos ir Prūsijos karaliams.
19. Žr. S. Kot, *Socinianism in Poland: the Social and Political Ideas of the Polish Anti-trinitarians in the sixteenth and seventeenth centuries*, Boston, 1957; J. Tazbir. *Arianie i katolicy*, Warszawa, 1971.
20. *Catechisis et Confessio Fidei Coetus per Poloniani congregati in nomine Iesu Christi, Domini*

nostri crucifixi et resuscitati, Kraków, Typis Alexandri Turobini, 1574, Bodleian Library Mason A. A. 8; ir *The Racovian Catechisme wherein you have the substance of the Confession of those churches which in the Kingdom of Poland and Great Dukedom of Lithuania that [...] do affirme that no other save the Father of our Lord Jesus Christ is that One God of Israel [...]*, Amsterdam, 1652.

21. J. Tazbir, „Sprawa Iwana Tyszkowicza", in *Rzeczpospolita i Świat*, p. 147-169.
22. Žr. N. Hans, „The Polish Protestants and their connections in England and Holland in the seventeenth and eighteenth centuries", *Slavonic and East European Review*, xxxvii, 1958-1959, p. 196-220.
23. S. Kot, „Anglo-Polonica", in *Nauka Polska*, xx, 1935. Taip pat žr. Jan Dąbrowski, *Polacy w Anglii i o Anglii*, Kraków, 1962.
24. H. Zavrian, „The Polish Armenian Colony", *Armenian Review*, 1951, p. 13 ir toliau; taip pat G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede, 1626-86*, Roma, 1952; M. Zakrzewska-Dubasowa, „Z badań nad osadnictwem ormiańskim [...]", in *Polska w Europie*, redagavo H. Zins, Lublin, 1968, p. 161-174; C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce – Zarys historyczny*, Lwów, 1928.
25. L. Bohdanowicz, „The Muslims in Poland", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1942, p. 163-180.
26. Žymus veikalas S. M. Dubnow, *The History of the Jews in Russia and Poland*, 3 t., Philadelphia, 1916-1920, yra gana tendencingas. Geriausiai žydų problemos nagrinėjamos daugybėje anglų kalba parašytų straipsnių, įdėtų į *Encyclopaedia Judaica*, Jeruzalė, 1972–1978. Taip pat žr. Gershon Hundert, „Recent Studies relating to the Jews in Poland from the earliest times to the Partition period", *Polish Review*, xviii, nr. 4, 1973, p. 34-51.
27. *Encyclopedia Judaica*, op. cit., x, p. 761 ir toliau. Taip pat žr. S. Assaf, *The Rise of the Karaite Sect*, New York, 1937; *Karaite Studies*, redagavo P. Birnbaum, New York, 1971; G. Scholem, *Sabbatai Sevi: the mystical Messiah*, 1626-76, London, 1973.
28. Martin Buber, *The Origin and Meaning of Hasidism*, New York, 1960; H. M. Rabinowicz, *The World of Hasidism*, London, 1970.
29. Cituojama iš Z. L. Sulima, *Historia Franka i Frankistów*, 8 skyrius, Kraków, 1893. Taip pat žr. A. Kraushar, *Frank i frankiści polscy*, 2 t., Warszawa, 1895.
30. *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), A Dekret 1/k 180, cituojama iš B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wiekach*, Łódź, 1952.

7 skyrius. SZLACHTA

1. A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce w XVI-ym wieku*, Wrocław etc., 1977, III dalis, „Grupy społeczno-zawodowe", p. 202-224.
2. Ten pat. I dalis, „Struktura społeczno-majątkowa szlachty".
3. Žodžio *šlėktos* (*szlachta*) vartojimas siaurąja „smulkiosios bajorijos" reikšme nėra sietinas vien tik su marksistais, nors tai labai artima jų kriterijams. Atsakymo nerasime ir žodynuose, kuriuose pateikiama įvairių vartosenos pavyzdžių, bet neapibrėžiama pagal juos reikšmės. Žodyne *Kościuszko Foundation Dictionary*, ii, The Hague, 1965, nurodoma, kad *Szlachta* = bajorai, kilmingieji, bajorija, smulkieji bajorai; *Wielki Słownik Polsko-angielski*, Warszawa, 1969, pateikia: *szlachta* = bajorija.

4. Apie šlėktų kilmę žr. Władysław Smoleński, „Szlachta w świetle własnych opinii", in *Pisma historyczne*, i, Kraków, 1901, p. 1-30. Apie šlėktų teisinių privilegijų didėjimą žr. *Historia państwa i prawa Polski do 1795 r.*, redagavo J. Bardach, Warszawa, 1964; o dar konkrečiau: S. Kutrzeba, *Przywilej jedlneński 1430*, Kraków, 1911; M. Bobrzyński, *O ustawodawstwie nieszawskim Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków, 1911; A. Vetulani, „Geneza statutu warckiego o wykupie solectw", *Kwartalnik Historyczny*, nr. 3, 1969, p. 557-581.
5. Žr. Karol Szajnocha, „Nastanie szlachty i herbów w Polsce", in *Dzieła*, ii, Warszawa, 1876, p. 215-256.
6. Z. J. Gąsiorowski, „The Conquest Theory of the Genesis of the Polish State", *Speculum*, xxx, 1955, p. 550-560.
7. Žr. J. Adamus, *Polska Teoria Rodowa* (Łódzkie Towarzystwo Naukowe: Publications nr. 23), Łódź, 1958; čia pateikta plati istoriografijos apžvalga.
8. Žr. O. Halecki, „O początkach szlachty i heraldyki na Litwie", *Kwartalnik Historyczny*, xxix, 1915, p. 177-207.
9. Franciszek Piękosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków, 1899. Taip pat žr. S. Konarski, *Armorial de la noblesse polonaise titrée*, Paris, 1958; A. Boniecki, *Herbarz polski*, I dalis, 17 t., Warszawa, 1899-1913; W. Dworaczek, *Genealogia*, Warszawa, 1959.
10. P. Skwarczyński, „The Problem of Feudalism in Poland up to the beginning of the sixteenth century", *Slavonic and East European Review*, xxxiv, 1956, p. 292-310; taip pat žr. O. Backus, „The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506-48", *Slavic Review*, xxi, 1962, p. 639-659; T. Manteuffel, „On Polish Feudalism", *Mediaevalia et Humanistica*, Boulder, Colorado, 1964, fasc. 16, p. 94-104.
11. Bajorijos padėtį įvairiuose kraštuose gerai nušviečia lyginamosios atskirų valstybių studijos. Žr. Jean Meyer, *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*, Paris, 1973, ypač skyrius „Le Croissant Nobiliaire: Pologne-Espagne".
12. Cituojama iš W. R. Morfill, *Poland – the story of the nations*, nr. 33, London, 1893, p. 84-86. Apie didikų iškilimą žr. 17 skyrių, 8 poziciją.
13. Žr. J. Ochmański, *Powstanie i rozwój latyfundium Biskupstwa Wileńskiego*, 1387-1550, Poznań, 1963, *passim*.
14. Marian Biskup, „Rozmieszczenie własności ziemskiej województw chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.", *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 60 (1955), nr. 2, Toruń, 1957.
15. Wyczański, op. cit. (žr. 1 poziciją), p. 57-59.
16. Nepaisant tariamo užduoties paprastumo, mokslininkai taip ir nesukūrė visuotinai priimtinos šlėktų luomo vidinės struktūros analizės. Žr. Karol Górski, „Les structures sociales de la noblesse polonaise au Moyen-Âge", *Le Moyen Âge* (Paris), lxxiii, 1967, p. 73-85; Andrzej Zajączkowski, „En Pologne: cadres structurales de la noblesse", *Annales* (Paris), xviii, 1963, p. 88-102.
17. Adam Homecki, *Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich, c. 1650-1750*, PAN-w Krakowie: Prace Komisji Nauk Historycznych, nr. 27, Wrocław, 1970.
18. Ignacy Krasicki, Satyra X, „Pan niewart sługi", eil. 75-96, in *Pisma Wybrane*, ii, Warszawa, 1954, p. 50-51.
19. Andrzej Wyczański, „L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne, 1500-80", *Annales* (Paris), xviii, 1963, p. 81-87.

20. Maria Biernacka, *Wsie Drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Lenkijos mokslų akademijos Istorijos ir materialinės kultūros institutas, Wrocław, 1966.
21. Adomas Mickevičius, *Ponas Tadas*, VI knyga, vertė V. Mykolaitis-Putinas, Just. Marcinkevičius, Vilnius, 1978, p. 569-572.
22. W. Smoleński, „Mazowiecka szlachta w poddańshwie proboszczów płockich", in *Pisma historyczne*, i, Kraków, 1901, p. 111-172.
23. W. N. Trepka, *Liber Generationis vel Plebeanorum* (*Liber Chamorum*), „Proemium", redagavo W. Dworaczek, Wrocław, 1963.
24. Abramowiczius, buvęs vežikas iš Bieczo, išsinuomojęs Kwiatonowicų dvarą, 1622 m. teisme prisipažino esąs nekilmingas, kai jam nepavyko padalyvauti kasmetiniame pašauktinių kariuomenės patikrinime. Żyznańskis, buvęs Chęcino batsiuvys, apsimetė bajoru, kai gavo sekretoriaus vietą vietiniame teisme. *Liber Chamorum*, nr. 1 ir 2534.
25. Žr. W. Łoziński, *Prawem i lewem: Obyczaje na Czerwonej Rusi*, 2 t., 1 dalis, „Niedostatki Prawa", Lwów, 1913.
26. Ten pat.
27. Daniel Defoe, *The Compleat English Gentleman*, redagavo K. D. Bulbring, London, 1890, p. 21, 29-31, 114.
28. Žr. *Materiały do Biografii, Genealogii i Heraldyki Polskiej*, redagavo S. Konarski, 5 t., Paris-Buenos Aires, 1963-1967.
29. Cituojama iš E. Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*, 2 t., II dalis, Kijevas, 1916.
30. Jan Kochanowski, *Na Lipę*, in *Fraszki*, II knyga; *Wsi wesoła, Wsi spokojna*, in *Specimens of the Polish Poets*, London, 1827, p. 63-66.
31. Adam Naruszewicz, *Nis Nad To*, in *Liryki Wybrane*, Warszawa, 1964, p. 46-48.
32. Kajetan Koźmian, *Ziemiańshwo Polskie*, „Pieśń IV" (1839), in *Zbiór poetów polskich XIX w.*, i, Warszawa, 1975, p. 332 ir toliau.
33. Andrzej Zajączkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*, Wrocław, 1961, p. 69.
34. W. Czapliński, „Pamiętniki Paska: stan badań i postulaty badawcze", in *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa, 1966, p. 201-217. Visos kitos citatos iš angliško Catherine Leach vertimo: *Memoirs of the Polish Baroque: the writings of Jan Chryzostom Pasek, a squire of the commonwealth of Poland and Lithuania*, pratarmės autorius Wiktor Weintraub, Berkeley, 1976.
35. Mikołaj Rej, *Krótka rozprawa między trzemi osobami, panem, wójtem, a plebanem*, redagavo K. Górski, W. Taszycki, Wrocław, 1953, eil. 963-974.
36. Krzysztof Opaliński, *Satyry*, I knyga, nr. III, eil. 1-10, redagavo L. Eustachiewicz, Wrocław, 1953, p. 23.
37. Wacław Potocki, „Niechaj śpi pijany – na tóż trzeci raz", in *Moralia* (1688), iii, Kraków, 1918, p. 246.
38. Žr. J. Bystrón, *Dzieje obyczajów w dawniej Polsce*, 2 t., Warszawa, 1960; W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków, 1964; A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków, 1931. Pirmosios dvi knygos yra klasikinių studijų apie ankstyvojo naujųjų amžių periodo buitį ir papročius pakartotiniai leidimai.
39. M. Kromer, *Polonia, sive de situ, moribus, magistratibus et republica R. P.* (1577), in K. Hartleb, *Kultura Polski [...] wypisy źródlowe*, Lwów, 1938, p. 31.

40. Pasek, op. cit. (anno 1669), p. 209-210.
41. Mikołaj Rej, *Figliki*, nr. 181, Warszawa, 1970.
42. Marcin Bielski, „Maskarada", iš *Kronika Polska* (1551), cituojama iš K. Hartleb, *Kultura Polski*, Hanower, 1945, p. 52-53.

8 skyrius. HANDEL

1. Lenkijos laikotarpio iki padalijimų ekonomikos istorija apžvelgta: J. Rutkowski, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927, p. 268; iš naujesnių darbų: B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje Gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa, 1965; Antoni Mączak, *Polska Rzeczpospolitą szlachecką*, Warszawa, 1965.
2. Šiuolaikinė literatūra apie Baltijos prekybą yra labai gausi; ji apžvelgiama Leipzige įsikūrusios Hanzos istorijos draugijos metiniame leidinyje *Hansische Geschichtsblätter*. Apie Lenkiją šiuo aspektu rašoma: Marian Małowist, „The economic and social development of the Baltic countries from the fifteenth to the seventeenth centuries", *Economic History Review*, antroji serija, xii, 1959-1960, p. 177-189; „The problem of the inequality of the economic development in Europe in the later middle ages", ten pat, xix, 1966, p. 15-26; *Wschód a Zachód Europy w XIII-XIV wieku*, Warszawa, 1973. Taip pat žr. Antoni Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem*, Warszawa, 1972, p. 183; „La Zone Baltique...", *Acta Poloniae Historica*, xi, 1965, p. 71-99.
3. Žr. Maria Bogucka, *Handel Zagraniczny Gdańska*, Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas, Warszawa, 1970; taip pat S. Hoszowski, „Handel Gdańska w okresie XV-XVIII wieku", *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie*, nr. 11, Kraków, 1960.
4. Adam Homecki, *Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku*, Lenkijos mokslų akademija: Prace Nauk Historycznych, nr. 27, Kraków, 1970, p. 136.
5. Grūdų gamybos ir paskirstymo nagrinėjimas yra sudėtinė ir esminė šiuolaikinės marksistų teorijos apie baudžiavinę-dvarininkinę sistemą dalis, todėl ši tema nagrinėjant Lenkijos feodalizmo laikotarpį dominuoja ir visoje Lenkijos istoriografijoje. Žr. Mokslų akademijos *Historia Polski*, i, t. 2: 1454-1764, „Epoka feudalizmu: gospodarka folwarczno-pańszczyźniana – Wiadomości wstępne", p. 5-77.
6. Žr. J. Burszta, „Materiały do techniki spławu rzecznego na Sanie i średniej Wiśle w XVII i XVIII wieku", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (Warszawa), iii, 1955, p. 752-782.
7. Pasek, *Memoirs*, op. cit. (anno 1670), p. 217.
8. Sebastian Fabian Klonowic, *Flis: to jest spuszczenie statków Wisłą i inszymi rzekami do niej przypadającymi*, redagavo S. Hrabec, Wrocław, 1950.
9. *Flis*, op. cit., eil. 1660 ir toliau.
10. Ioannis Dantisci, *Carmina*, Wrocław, 1952.
11. *Cudzoziemcy o Polsce*, redagavo J. Gintel, i, Kraków, 1971, p. 275-283.
12. Pagal Maria Bogucka, op. cit., p. 36, 47: V lentelė, „Struktura Eksportu", ir XIV lentelė, „Struktura Importu", kurių duomenys paimti iš Gdansko muitinės registracijos knygų.
13. Edmund Cieślak, *Les Rapports des Résidents français à Gdańsk au XVIIIe siècle*, 2 t., i, Warszawa, 1965-1969, p. 77-79.
14. Public Record Office (London), State Papers Foreign, 1716 sausis, PRO – SP/88/23; iš-

spausdino Józef A. Gierowski, „Z Dziejów stosunku Anglii do Gdańska w początkach XVIII wieku", *Sobótka* (Wrocław), nr. 2, 1975, p. 333-342. Anglijos-Lenkijos prekybą ankstyvuoju etapu nagrinėja H. Zins, *England and the Baltic in the Elizabethan Era*, Manchester, 1972; A. Mączak, „The Sound Toll Accounts and the Balance of English Trade with the Baltic Zone, 1565-1646", *Studia Historiae Oeconomicae* (Poznań), iii, 1968, p. 93-113.

15. Žr. A. Mączak, „The Export of Grain and the problem of the distribution of natural income in Poland, 1550-1650", *Acta Poloniae Historica*, xviii, 1968; „The Balance of the Polish Sea Trade with the West, 1565-1646", *Scandinavian Economic History Review*, xviii, 1970, „Eksport zbożowy i problem bilansu polskiego w XVI i XVII w, in *X Zjazd Historyków Polskich w Lublinie: Referaty*, Warszawa, 1968.
16. Bogucka, op. cit., VI skyrius, „Ceny i Zyski".
17. Ten pat, p. 113-115.
18. „Neo-serfdom: a symposium", *Slavic Review*, xxxiv, 1975; ypač Andrzej Kamiński, „Neoserfdom in Poland-Lithuania", ten pat, p. 253-268. Taip pat žr. B. Zientara, „Z zagadnień spornych tzw. wtórnego poddaństwa w Europie Środkowej", *Przegląd Historyczny*, xlxii, 1956.
19. Andrzej Wyczański, *Wieś polskiego odrodzenia*, Warszawa, 1969, p. 190; *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1800*, Warszawa, 1960; *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500-1660*, Warszawa, 1964; „L'économie du domaine nobiliaire moyen en Pologne, 1500-80", *Annales* (Paris), xvii, 1963, p. 81-87.
20. Žr. Wyczański, *Wieś polskiego odrodzenia*, p. 107-113.
21. Žr. J. Topolski, „La régression économique en Pologne", *Acta Poloniae Historica*, vii, 1962, p. 28-49; W. Kula, „L'histoire économique de la Pologne du XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, iv, 1961, p. 113-146; „Sur les transformations économiques de la Pologne au XVIIIème siècle", *Analles Historiques de la Révoliution Française*, xxxvi, 1964, p. 261-277.
22. J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań, 1958.
23. Leonid Żytkowicz, „Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia in the XVIth to XVIIIth Centuries", *Acta Poloniae Historica*, xxiv, 1972, p. 51-73.
24. Antoni Mączak, *Między Gdańskiem a Sundem: Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVII do połowy XVIII wieku*, Warszawa, 1972, pateikia išsamiausią analizę bei to laikotarpio statistikos duomenis.
25. Bogucka, op. cit., p. 31.

9 skyrius. MIASTO

1. Geriausias įvadas į naujųjų amžių Lenkijos miestų istoriją yra J. Ptaśnik. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Kraków, 1934. Taip pat žr. A. Gieysztor, „Les recherches sur l'histoire urbaine en Pologne", *Acta Poloniae Historica*, viii, 1963, p. 79-90.
2. St. Pazyra, *Geneza į rozwój miast mazowieckich*, Warszawa, 1959.
3. Žr. I. Ihnatowicz, *Burżuazja warszawska*, Warszawa, 1972.
4. *Lustracja województwa ruskiego, 1661-5*, II dalis, Ziemia Lwowska, Lenkijos mokslų akademija, Warszawa, 1974, p. 8.
5. Ptaśnik, op. cit., V skyrius, „Cechy".

6. Ten pat, VI skyrius, „Kupcy".
7. Ten pat, IV skyrius, „Pospólstwo".
8. Public Record Office, London, SP/88/14.
9. Žr. Mayer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, 2 t., Kraków, 1931-1936.
10. S. Dziewulski, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków*, 1230-1930, Warszawa, 1930; Adam Kersten, *Warszawa kazimierzowska 1648-68: Miasto, Ludzie, Polityka*, Warszawa, 1971.
11. *Lustracja województwa ruskiego*, 1661-5, II dalis, Ziemia Lwowska, op. cit., p. 127-30.
12. Ptaśnik, op. cit., XIII skyrius, „Upadek".

10 skyrius. ANARCHIJA

1. Apie politines idėjas Lenkijos-Lietuvos valstybėje žr. C. Backvis, „Les thèmes majeures de la pensée politique polonaise au XVIe siècle", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* (Bruxelles), xiv, 1954-1957, p. 309 ir toliau; K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki odrodzenia*, Warszawa, 1959; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Warszawa, 1907; *Historia państwa i prawa Polski*, redagavo J. Bardach, Warszawa, 1964; T. Wyrwa, *Le Pensée politique polonaise à l'époque de l'humanisme et de la renaissance*, Paris, 1978.
2. Žr. Juliusz Bardach, „Les status lituaniens: codifications de l'époque de la Renaissance", in *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*, Wrocław, 1975; taip pat L. Okinshevich, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania*, New York, 1953; Jonas Žmuidzinas, *Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin* (1569), Mouton, The Hague, 1978.
3. Marek Borucki, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, Warszawa, 1972. Klasikinė studija: A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie: początek i rozwój*, Warszawa, 1895, yra ir perleista.
4. Pasek, *Memoirs*, op. cit. (anno 1667), p. 189-195.
5. Karol Górski, „The Origins of the Polish Sejm", *Slavonic and East European Review*, xliv, 1966, p. 122-138; „The Royal Prussian Estates and their relation to the Crown of Poland", *Acta Poloniae Historica*, x, 1964, p. 49-64; „La ligue des états et les origines du régime représentatif en Prusse", in *Album Helen Maud Cam: Études Présentées [...]*, i, Paris-Louvain, 1960, p. 173-186. Taip pat žr. A. Prochaska, *Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów*, Kraków, 1899.
6. Žr. W. Czapliński, „The Polish Sejm", *Acta Poloniae Historica*, xxii, 1970, p. 180-192.
7. Pasek, op. cit. (anno 1669), p. 210-215.
8. James Bryce, *The Holy Roman Empire*, London, 1875, p. 238.
9. Paul Skwarczyński, „The origin of the name Pacta Conventa in 1573", *Slavonic and East European Review*, xxxvii, 1958-1959, p. 469-476; ir „Les tractations autour de l'élection de Henri de Valois comme Roi de Pologne 1573", *Revue Internationale d'Histoire Politique et Constitutionnelle* (Paris), v, 1955, p. 173-317. W. Sobociński. *Pakta konwenta*, Kraków, 1939.
10. *Diarusze sejmowe r. 1585*, in *Scriptores rerum polonicarum*, nr. 18, redagavo A. Czuczyński, Kraków, 1890.
11. Daniel Stone, „The End of Mediaeval Particularism: Polish cities and the Diet, 1764-89", *Canadian Slavonic Papers*, xx, nr. 2, 1978, p. 194-207.

12. Borucki, op. cit. Cituoja posakį: „Kto o żydach dobrze mówi jest przekupiony, kto na nich wygaduje, chce nim zostać" (Kas žydą geruoju mini, yra papirktas, o kas bloguoju – nori, kad jį papirktų).
13. Apie konfederacijų atsiradimą žr. R. Grodecki, „Konfederacje w Polsce XV w.", *Sprawozdania PAN*, lii, 1951. Išsami konfederacijos analizė ir konfederacijos akto tekstas: *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębiem i Lublinem w 1672 r.*, redagavo A. ir K. Przyboś, Wrocław, 1972.
14. Cituojama iš Tadeusz Korzon, *Historia Nowożytna*, i, Kraków, 1889, p. 489. Apie rokošus yra labai daug literatūros, tarp kitų veikalų ir *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego* 1606-8, 3 t., redagavo W. Czubek, Kraków, 1916.
15. Korzon, ten pat, p. 483.
16. Pasek, op. cit. (anno 1666), p. 185-187.
17. Wiktor Czermak, *Z czasów Jana Kazimierza*, in *Studia historyczne*, Lwów, 1893.
18. W. Konopczyński, *Liberum Veto: studium porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918; W. Czapliński, *Dwa sejmy w roku 1652: Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, XIII skyrius, „Pierwsze Liberum Veto", Wrocław, 1955 p. 115-130, 1652 kovo 9.
19. J. Michalski, „Les diétines polonaises au XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, xii, 1964-1965, p. 87-107.
20. W. J. Wagner, *Polish Law Throughout the Ages*, Stanford, 1970.
21. Władysław Łoziński, *Prawem i lewem*, Lwów, 1913.
22. Cituojama iš Łoziński, ten pat, p. 451-454. Epitafija niekada nebuvo iškalta jokiame paminkliniame akmenyje, todėl greičiausiai tai epigrama. Stadnickis dažnai figūruoja 1605-1607 m. rokošo laikų priežodžiuose ir politinėse dainelėse: „Stadnicki diabeł wcielony / Puścił głosy na wsze strony. / Że pana z królewstwa zrzuci, / Krążąc, ryczy bałamuci [...]" Žr. *Pisma polityczne* [...], redagavo Czubek, op. cit., i, p. 125 ir toliau.
23. Stanisław Kot, *Rzeczpospolita polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, 1919.
24. A. B. Ulam, „A. F. Modrevius, Polish political scientist of the sixteenth century", *American Political Science Review*, xl, 1946, p. 485-494.
25. Piotr Skarga, *Kazania Sejmowe*, redagavo J. Tazbir, Wrocław, 1972. Taip pat žr. A. Berga, *Un prédicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III: Pierre Skarga*, Paris, 1916; Janusz Tazbir, *Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji*, Warszawa, 1978.
26. Krzysztof Opaliński, *Satyry*, III knyga, nr. 6, p. 1-4.
27. Oswald P. Backus, „A. M. Kurbsky in the Polish-Lithuanian state, 1564-83", *Acta Balto-Slavica* (Białystok), vi, 1969, p. 29-50; taip pat *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564-79*, redagavo J. L. I. Fennell, Cambridge, 1955; E. L. Keenan, *The Kurbski – Groznyi Apochrypha*, Cambridge, Mass., 1972.
28. „Sopra i regna", *The Sonnets of Michelangelo Buonarotti and Tommaso Campanello now for the first time translated into rhymed English by John Addington Symonds*, London, 1878, p. 149.
29. B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademya wszelkich scyjencyj pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryjału, idiotom dla nauki, politykom dla nauki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, cituojama iš I. Chrzanowski, *Historia Literatury niepodległej Polski*, London, 1942, p. 384-386. Žr. S. Cynarski, „The Shape of Sarmatian Ideology", *Acta Poloniae Historica*, xix, 1968, p. 5-17.

30. *Œuvres complètes de Voltaire*, xxvi, Paris, 1879, p. 582; cituojama iš Emanuel Rostworowski, in *Polska w świecie: szkice z dziejów kultury polskiej*, Warszawa, 1972, p. 299. Taip pat žr. E. Rostworowski, „Voltaire et la Pologne", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (Geneva), lxii, 1968, p. 101-121.
31. J. M. Fabre, *Jean-Jacques Rousseau et le destin polonais*, Paris, 1961; *Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1952, p. 746.
32. Zajączkowski, žr. 2 skyrius, 11 pozicija.

11 skyrius. SERENISSIMA

1. H. Świderska, „J. Dantyszek: a Polish diplomat in England in 1522", *Oxford Slavonic Papers*, x, 1962, p. 38-45.
2. Ioannis Dantisci, *Carmina*, nr. 20, 21, Wrocław, 1951.
3. Žr. Renaud Przezdziecki, *Diplomatie à la Cour de Pologne*, Paris, 1934; Alfred Poniński, „Les traditions de la diplomatie polonaise", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, xxix, 1925, p. 366 ir toliau; *Polska służba dyplomatyczna, od XVI do XVIII w.*, redagavo Zbigniew Wójcik, Warszawa, 1966; Stanisław E. Nahlik, *Narodziny nowożytnej dyplomacji*, Wrocław, 1971.
4. Adam A. Witusik, „Tomasz Zamoyski a świat turecko-tatarski", in *Polska w Europie: studia historyczne*, redagavo H. Zins, Lublin, 1968.
5. Przezdziecki, op. cit., 3 skyrius.
6. „Tarp kitų ten buvo ir seras Jeromas Bowes'as, karalienės Elžbietos pasiuntinys pas Rusijos imperatorių. Jeigu tik kokie bajorai išdrįsdavo užlipti laiptais pirma jo, jis nelipo į viršų tol, kol imperatorius neįsakydavo tų vyrų nutraukti atgal daužant galvą į kiekvieną laiptelį, kol nelaimingasis mirdavo. Kai jis užlipo, prieš įeinant į kambarį jie pareikalavo atiduoti kardą. Bowes'as taręs, jei jie paimsią jo kardą, lai ima ir batus. Taip jis privertė nutraukti jam batus, o po to įsakė atnešti naktinius marškinius, kepuraitę ir šlepetes... Pagaliau, kai imperatorius, norėdamas pasididžiuoti savo įsakymo svarumu, liepė vienam iš pavaldinių mūsų pasiuntinio akivaizdoje iššokti pro langą ir susilaužyti kaklą, šis pasakė, kad jo valdovė [...] sumaniau naudoja savo pavaldinių kaklus...", *Pepys's Diary*, 1662 rugsėjo 5.
7. Atrodo, kad Tiudorai maloniai bendravo su Ivanu Rūsčiuoju, nes tik tai paaiškintų jų nenorą įsiklausyti į Lenkijos perspėjimus apie tikrąją Maskvos kunigaikštystės prigimtį. (Žr. toliau, 10 poziciją.)
8. B. Baranowski, *Polska a tatarszczyzna w latach 1624-9*, Łódź, 1948; taip pat žr. Zbigniew Wójcik, „Financial aspects of the Polish-Tatar alliance, 1654-66", *Acta Poloniae Historica*, xiii, 1966, p. 87-102.
9. Christophori Varsevicii, Equitis Poloni, *De Legato et Legatione Liber, Illustrissimo Domino Achatio Przyłęcki, Castellano Oswiecimensis*, 1646 sausis, (Georg Förster, Bibliopola Dantiscanus); taip pat žr. Angelo Tamborra, „Cristoforo Warszewickie la Diplomazia del Rinascimento in Polonia", in *Italia, Venezia e Polonia*, redagavo Brahmer, Wrocław, 1967, p. 159-205.
10. *Calendar of State Papers Foreign*, xix, London, 1916, taip pat in *Elementa ad Fontium Editionés*, iv, nr. 137, Roma, 1961, p. 192. Šioje serijoje, kurią leidžia Lenkijos istorijos institutas Romoje, ketinama paskelbti visus Lenkijos dokumentus, esančius Vakarų Europos diplomatijos archyvuose.

11. George'as Carew'as Robertui Cecilui, Gdanskas, 1598 rugpjūčio 12, *Elementa*, nr. 143, p. 220.
12. Žr. P. D. Massar, *Presenting Stefano Della Bella: Seventeenth Century Printmaker*, New York, 1971.
13. Adam Przyboś, „Ian h. Trach Gniński", in *Polski Słownik Biograficzny*, viii, Kraków, 1959-1960, p. 149-151. Žr. W. Czapliński, *Polska a Turcja*, 1683-1792, Warszawa, 1935.
14. K. Lepszy, „Krzysztof h. Nieczuja Grzymułtowski (1620-87)", in *Polski Słownik Biograficzny*, ix, Kraków, 1960-1961, p. 124-126; *Listy į mowy Krzysztofa Grzymułtowskiego*, redagavo A. Jabłonowski, Warszawa, 1876.
15. H. Barycz, „Dudith (Dudycz), Sbardellat Andrzej (1533-89)", in *Polski Słownik Biograficzny*, v, p. 445-448.
16. K. Koczy, „The Holy Roman Empire and Poland", *Antemurale*, ii, 1955, p. 50-66.
17. Apie Lenkijos ir Ispanijos santykius žr. E. C. Brody, „Spain and Poland in the age of the Renaissance: a comparative study", *Polish Review*, xv, 1970, p. 86-105; *Documenta Polonica Archivo Generali Hispaniae in Simancas*, redagavo V. Meysztowicz, I-VI dalys (1514-1791), Roma.
18. *La France et Pologne à travers les siècles*, redagavo W. Gąsiorowski, Paris-Lausanne, 1917; *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traitées de Westphalie jusqu'à la Révoliution Française: Pologne*, redagavo L. Franges, 2 t., Paris, 1888.
19. *Les Relations de Antoine de Lumbres*, 3 t., Paris, 1912.
20. Przezdziecki, op. cit., I dalis, „La Nonciature Apostolique".
21. PRO – SP 88/14. Šie laiškai parašyti lotyniškai. Angliški vertimai pridėti prie kopijų, kurias Hyde'as išsiuntė atgal į Londoną.
22. Ten pat.
23. Ten pat.
24. R. Przezdziecki, *Diplomatic Ventures and Adventures: some experiences of British envoys at the Court of Poland*, London, 1953.
25. PRO – SP 88/30. Skaitmenimis pažymėtos dalys yra užšifruotos.
26. Ten pat.
27. R. Przezdziecki, „Les ambassades moscovites en Pologne au XVIème et XVIIème siècles", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, xliii, 1929, p. 312-349. Taip pat žr. R. N. Bain, *Slavonic Europe: a political history of Poland and Russia from 1447 to 1796*, Cambridge, 1908; O. Halecki, „Polish-Russian Relations Past and Present", *Review of Politics*, v, 1943, p. 322-338; S. Konovalev, *Russo-Polish Relations, an historical survey*, London, 1945.
28. Max Hein, *Johann von Hoverbeck, Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Grossen Kurfürsten*, Königsberg, 1925.
29. 1717 birželio 30, Liudvikui Aleksandrui Burbonui Tulūzos grafas, in *Les Rapports des résidents français à Gdańsk, au XVIIIème siècle*, redagavo Edmund Cieślak, i, nr. 27, Warszawa, 1965-1969, p. 67.
30. Žr. E. Rostworowski, *O Polską Koronę: Polityka Francji w latach 1725-33*, Wrocław, 1958; taip pat žr. L. Oliva, „France, Russia and the abandonment of Poland: the Seven Years' War", *Polish Review*, vii, nr. 2, 1962, p. 65-79.
31. Žr. Stanisław Lubomirsky, *Pod władzą księcia Repnina* (1764-1768 metų memuarai), ver-

timas su įvadu, kurį parašė Jerzy Łojek, Warszawa, 1971; A. Kraushar, *Książę Repnin a Polska*, 2 t., Warszawa, 1900.

32. William Wordsworth, „On the extinction of the Venetian Republic", in *Poetical Works of William Wordsworth*, London, 1865, p. 219.

12 skyrius. VALUA

1. P. Champion, *Henri III, Roi de Pologne*, 2 t., Paris, 1944. Taip pat žr. P. Skwarczyński, „The Decretum Electionis of Henry Valois", *Slavonic and East European Review*, xxxvii, 1958-1959, p. 113-130; Maciej Serwański, *Henryk III Walezy w Polsce: stosunki polsko-francuskie 1566-76*, Kraków, 1976.
2. Philippe Desportes, *Œuvres*, „Complainte pour luy mesme estant en Pologne", Paris, 1855, p. 411.
3. Desportes, ten pat, „Adieu à la Pologne" (Atsisveikinimas su Lenkija). Retai Lenkijoje cituojamas, šis eilėraštis buvo laikomas tautinio orumo dėme ir net susilaukė keleto patriotiškų atsakymų: „Mes išsirinkome karalių, o jis paliko mus. / Jis sekė pasakas apie savo turtingas dovanas. / Prancūzai, jūs atvykote naktį / Ir gėdingai paspukote naktį. / Čia, Lenkijoje, yra dalykų, kurių jums trūksta. / Mes turime Laisvę, Aukščiausiąjį Gėrį, / O jūsų akmeniniuose rūmuose tokia vergovė!" Czubek, *Odpowiedź przez Polaka wszelecznemu Francuzowi*, cituojama iš Champion, op. cit., ii, p. 31.

13 skyrius. BATORAS

1. R. Nisbet Bain, „The Polish Interregnum of 1575", *English Historical Review*, iv, 1889, p. 645-666; C. Roth, „Dr. Solomon Aszkanazi and the Polish Election 1574-5", *Oxford Slavonic Papers*, ix, 1960, p. 8-20.
2. *Étiene Batory, Roi de Pologne, Prince de Transylvanie*, redagavo J. Dąbrowski, Kraków, 1935; taip pat E. Niederhauser, „Bathori dans l'historiographie polonaise et hongroise", *Publicationes Institutionis Philologicae et Slavicae Universitatis Debrecenienis*, xlvii, 1964.
3. Reinhold Heidenstein, *De bello moscovico*, cituojama iš Ignacy Chrzanowski, *Historia Literatury Niepodległej Polski 965-1795*, London, 1943, p. 196-197. Žr. B. Kocowski, *Trzej padewczycy: wpływ Batorego i Zamoyskiego na działalność R. Heidensteina*, Lwów, 1939.
4. K. Łepszy, „Gdańsk et la Pologne", in Dąbrowski, op. cit., p. 212-241. Taip pat žr. W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich 1454-1772*, Warszawa, 1972, p. 103-140.
5. S. Kutrzeba, „La Réforme judiciaire", in Dąbrowski, op. cit., p. 292-304.
6. M. Kukiel, *Zarys Historii Wojskowości w Polsce*, II skyrius, Kraków, 1929; London, 1949. Taip pat žr. Henryk Kotarski, „Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej, 1576-82", *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, xvi, 1971, xvii, 1972; J. Cichowski, A. Szulczyński, *Husaria*, Warszawa, 1977.
7. Apie kazokus žr. Zbigniew Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu: o Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1968; taip pat W. Tomkiewicz, *Kozaczyzna ukrainna*, Lwów, 1939; L. Podhorodecki, *Sicz Zaporoska*, Warszawa, 1960. Klasikinis darbas yra M. Hruszevsky, *Istorija Ukrainy-Rusy*, Kijevas, 1909-1931.
8. J. Rutkowski, „Questions économiques et finansières sous le règne de Étienne Bathory",

in Dąbrowski, op. cit., p. 305-334. Klasikinis darbas yra A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa, 1881.
9. Ten pat, p. 330 ir toliau.
10. Otto Laskowski, „Les campagnes de Bathory contre la Moscovie", in Dąbrowski, op. cit., p. 375-403.
11. P. Pierling, *Un arbitrage pontifical au XVIme siècle entre la Pologne et la Russie: la mission diplomatique du Père Possevino, 1581-2*, Bruxelles, 1890; *Le Saint-siège, la Pologne et Moscou, 1582-7*, Paris, 1885.
12. Повесть о прихожении Стефана Батория на град Псков, redagavo В. И. Малышев, Maskva–Leningradas, 1952, p. 59 ir toliau.
13. Ten pat, p. 98 ir toliau.

14 skyrius. VAZOS

1. Apie ankstyvąjį Zigmanto valdymo laikotarpį žr. K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego 1589-92*, Kraków, 1939; taip pat jo „The union of Crowns between Poland and Sweden in 1587", in *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Warszawa, 1960, p. 155-178. Apie Vazų valdymo laikotarpį svarbūs yra Władysławo Czaplińskio darbai, tarp jų *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa, 1966, ir *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa, 1972.
2. Henry Biaudet, *Les Origines de la candidature de Sigismond Vasa au trône de Pologne en 1587*, Helsinki, 1911; *Sixte Quinte et la candidature de Sigismond Vasa*, Helsinki, 1910.
3. J. A. Pärnänen, *Le Premier Séjour de Sigismond Vasa en Suède, 1593-4*, Helsinki, 1935.
4. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews, Vol. XVI: Poland-Lithuania 1500-1650*, New York, 1976, p. 11-12.
5. Ten pat, p. 272. Žr. Maurycy Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.: działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Lenkijos žydų istorijos institutas, Warszawa, 1975.
6. Žr. Jan Wimmer, „Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.", *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, xvi, Warszawa, 1968.
7. Žr. K. Lepszy, *Dzieje floty polskiej*, Gdańsk, 1947; taip pat W. Czapliński, *Polska a Bałtyk w latach 1632-48: Dzieje floty i polityki morskiej*, Wrocław, 1952.
8. Žr. 13 skyrius, 7 pozicija. Žr. kitus W. Tomkiewicziaus darbus, ypač *Powstanie kozackie w roku 1638*, Kraków, 1930; H. Havelock, „The Cossaks in the early seventeenth century", *English Historical Review*, xiii, 1898, p. 242-260.
9. Lenkų požiūrį šiuo klausimu formavo visuotinai populiarūs, bet labai šališki Henryko Sienkiewicziaus romanai. Žr. Olgierd Górka, *Ogniem i Mieczem a Rzeczywistość Historyczna*, Warszawa, 1934. Šiuo klausimu vertėtų pacituoti profesoriaus Wójciko mintis: „Vienas iš daugelio žalingų istorinių mitų yra tvirtinimas, kad Lenkijos vaidmuo Ukrainos istorijoje Respublikos klestėjimo laikais buvo išimtinai teigiamas. Kitas žalingas mitas bando ukrainiečiams suversti visą kaltę dėl blogų Lenkijos ir Ukrainos santykių. Viskas yra kiek kitaip [...] Šiaip ar taip, autorius būtų pasiekęs savo tikslą, jei istorija [...] padėtų skaitytojui suprasti daugelį mūsų šiandieninių problemų". Wójcik, *Dzikie Pola*, p. 236.

10. Apie Lenkijos konfliktą su Švedija dėl Livonijos žr. *Sveriges Krig, 1611-32*, II dalis, „Polska Kriget", Stockholm, 1936; taip pat A. Szelągowski, *O ujście Wisły: Wielka Wojna Pruska*, Warszawa, 1905.
11. Michael Roberts, *Gustavus Adolphus: A History of Sweden 1611-32*, 2 t., London, 1953-1958; *Gustavus Adolphus and The Rise of Sweden*, London, 1973; *Essays in Swedish History*, London, 1967.
12. Anders Franzen, *The Warship Vasa: Deep Diving and Marine Archeology in Stockholm*, Stockholm, 1961.
13. Apie Karolio X karą su lenkais žr. *Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej, 1655-60*, redagavo K. Lepszy, 4 t., Warszawa, 1957; taip pat karo studija *Wojna polsko-szwedzka, 1655-60*, redagavo Jan Wimmer, Warszawa, 1973; taip pat E. Haumant, *La Guerre du Nord et la paix d'Oliva (1655-60)*, Paris, 1894; K. Marcinkowski, *The Crisis of the Polish-Swedish War 1655-60*, Wilberforce, Ohio, 1952.
14. Wespazjan Kochowski, *Annalium Poloniae Climacter Secundus*, Kraków, 1688, lenkiškas vertimas: *Lata Potopu 1655-7*, redagavo L. Kukulski ir kt., Warszawa, 1966, p. 92-105. Taip pat žr. O. Górka, *Legenda a rzeczywistość obrony Częstochowy w r. 1655*, Warszawa, 1957.
15. Walter Eckert, *Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus: ein Beitrag zur Staats-und Wirtschaftspolitik Hercog Jakubs von Kurland, 1642-82*, Riga, 1927.
16. Glinkos operos *Ivanas Susaninas* spektaklio programa, Maskvos Didysis teatras, 1963. Ši opera, vienas iš didžiausių rusų romantinės mokyklos kūrinių, buvo pavadinta *Gyvenimas už carą*.
17. Jarema Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603-1618*, Warszawa, 1968; taip pat „La noblesse polonaise et la guerre contre Moscou, 1604-18", *Acta Poloniae Historica*, xvii, 1968, p. 23-48.
18. *Expedition to Moscow: a Memoir by Hetman Stanislas Żółkiewski*, įvadą parašė seras R. Bruce Lockhart, redagavo Jędrzej Giertych, London, 1959, p. 123-125; Wacław Sobieski, *Żółkiewski na Kremlu*, Kraków, 1920.
19. Žr. Bohdan Baranowski, *Polska a tatarszczyzna w latach 1624-29*, Łódź, 1949.
20. Iš Wacław Potocki, *Transakcja Wojny Chocimskiej*, IV dalis, in *Poeci polskiego baroku*, redagavo J. Sokołowski, K. Zukowska, Warszawa, 1965, ii, p. 11-14.
21. W. T. Kane, „Poland's Jesuit King", *Thought*, xviii, 1943 birželis, p. 257-263.
22. Daugybė darbų apie Chmelnickio sukilimą buvo parašyta minint 300-ąsias Perejaslavo sutarties metines 1954 m., pvz., *Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954: Materiały*, Warszawa, 1956, p. 420. Svarbūs veikalai iš lenkų istoriografijos: K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych, 1646-8*, Lwów, 1869; K. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki*, (1612-51), Warszawa, 1933; F. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki*, ii, Lwów, 1909; L. Kubala, *Szkice historyczne*, 2 t., Warszawa, 1923-1924.
23. Apie Lenkijos vietą XVII a. krizės laikotarpiu žr. A. Wyczański, „W sprawie kryzysu XVII stulecia", *Kwartalnik Historyczny*, lxix, 1962, p. 656-672; W. Czapliński, „Wiek siedemnasty w Polsce: próba charakterystyki", in *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa, 1966, p. 7-62.
24. Žr. Wiktor Czermak, *Ostatnie lata Jana Kazimierza*, pakartotinis leidimas: Warszawa, 1972.

15 *skyrius*. MYKOLAS

1. W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki* (1612-51), Warszawa, 1933; taip pat „Historyczne wartości Ogniem i Mieczem", *Przegląd Powszechny*, Warszawa, 1934; tekstas: O. Górka, op. cit. (žr. 14 skyrius, 9 pozicija).
2. Galeazzo Marescotti (1627-1726), „Relazioni", in *Relacje Nuncjuszów*, redagavo E. Rykaszewski, ii, Berlin, 1864, p. 387.
3. Cituojama iš *Illustrowana Kronika Polakow*, Warszawa, 1967, p. 84. 1672-1673 metų seimo posėdžių medžiaga publikuojama: F. Kluczycki, *Diariusz Sejmu Warszawskiego w styczniu roku 1672*, PAU, Kraków, 1880, bei tęsinys.
4. *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębiem i Lublinem w 1672 roku wraz z Aktem Konfederacji*, redagavo A. ir K. Przyboś, Wrocław, 1972.

16 *skyrius*. SOBIESKIS

1. Žr. J. B. Morton, *Sobieski King of Poland*, London, 1932; O. Laskowski, *Sobieski, King of Poland*, vertė F. C. Anstruther, Glasgow, 1944; L. R. Lewitter, „John III Sobieski, Saviour of Vienna", *History Today*, xii, 1962, p. 168-176, 242-252; K. Waliszewski, *Marysieńka: Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne, femme de Sobieski, 1641-1716*, Paris, 1904. Daug įspūdingos medžiagos istoriniame romane: Tadeusz Boy-Żeleński, *Marysieńka Sobieska*, įvadą parašė W. Czapliński.
2. Cituojama iš W. Morfill, *Poland, The Story of the Nations*, nr. 33. London, 1893, p. 175-176.
3. Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, 1665 liepos 14, redagavo L. Kukulski, i, Warszawa, 1973, p. 41-43.
4. Žr. 11 skyrius, 4 pozicija.
5. M. Kukiel, *Zarys Historii Wojskowośći w Polsce*, 3 skyrius, Kraków, 1929; London, 1949. Taip pat žr. Jan Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa, 1965.
6. Apie prancūzų ir lenkų santykius valdant Sobieskiui žr. Toussaint de Fourbin, in *Revue d'Histoire Diplomatique*, xxiii, 1909, xxv, 1911, xxvii, 1913; taip pat S. Rubinstein, *Les Relations entre la France et la Pologne de 1680 à 1683*, Paris, 1913; K. Piwarski, „Polska a Francja po roku 1683", *Przegląd Powszechny*, i, 1933, p. 71-92, 236-251.
7. Apie diplomatinių ryšių permainas valdant Sobieskiui žr. Z. Wójcik, „Zmiana w układzie sił politycznych [...] w drugiej połowie XVII w.", *Kwartalnik Historyczny*, lxvii, 1960, p. 25-57.
8. *Listy do Marysieńki*, ii, 1683 rugpjūčio 29, p. 194-196, vertė Bolesław Mazur.
9. John Stoye, *The Siege of Vienna*, London, 1965. Taip pat žr. Jan Wimmer, *Wyprawa wiedeńska*, Warszawa, 1957.
10. *Listy do Marysieńki*, ii, 1683 rugsėjo 13, p. 214-219, vertė Bolesław Mazur. Kitoks to paties laiško vertimas in Morfill, op. cit., p. 165-170. Pasekas pateikia apgulties ir grobio aprašymą, *Memoirs* (anno 1683), p. 262-269.
11. Juliusz Starzyński, „Wilanów: Dzieje budowy pałacu za Jana III", *Studia do Dziejów Sztuki w Polsce*, v, 1933. Po karo skoningai rekonstruotas, Wilanówas tapo viena iš labiausiai turistus traukiančių Varšuvos įžymybių. Čia yra nacionalinė lenkų portretų kolekcija. Žr. W. Fijałkowski, *Wilanów*, (PWN – Zabytki Warszawy), Warszawa, 1973.

12. „John Sobieski Stolberg Stuart, 1795?-1872" ir „Charles Edward Stuart, 1799?-1880", in *Dictionary of National Biography*, xix, p. 104 ir toliau.
13. Citata greičiausiai apokrifinė.

17 skyrius. VETINAI

1. Thomas Carlyle, *History of Frederick II of Prussia, called Frederick the Great*, 6 t., London, 1858-1865. Carlyle'is nesutiko su tais, kurie, kaip lordas Macaulay, padalijimus vadino „nusikaltimu": „Lenkija buvo mirusi arba mirštanti ir visiškai nusipelnė mirties. Šiame pasaulyje nėra vietos anarchijoms. Pridengtos įvairiausiais vardais, jos labai patinka liaudžiai ir laikraščių redaktoriams, bet Visatos Kūrėjui jos bjaurios [...] Nuostabiai švytinčia puvėsių krūva Lenkija pavirto bejėgiškai valdant tiems bėdžiams Augustams", vi, p. 404-410.
2. C. Sass, „The Election Campaign in Poland, 1696-7", *Journal of Central European Affairs*, xii, 1952, 111-127; L. R. Lewitter, „Peter the Great and the Polish Election of 1697", *Cambridge History Journal*, xii, 1956, p. 126-143. Taip pat žr. Michał Komaszyński, *Księcia Contiego niefortunna wyprawa po koronę Sobieskiego*, Warszawa, 1971.
3. F. L. Carsten, *Princes and Parliaments in Germany*, III dalis, „Saxony", Oxford, 1959.
4. Karl Ludwig von Pollnitz, *La Saxe Galante or the Amorous Adventures of Augustus of Saxony [...] together with diverting remarks on the ladies of the severall countries thro' which he travelled, translated from the French by a gentleman of Oxford*, London, 1750. Žr. H. Pönicke, *August der Starke ein Fürst des Barock*, Göttingen, 1972.
5. J. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Warszawa, 1971; „From Radoszkowice to Opałow: The History of the Decomposition of the Leszczyński Camp, an Aspect of the Great Northern War", in *Poland at the XIth Congress of Historical Sciences, Stockholm*, Warszawa, 1960, p. 217-317; *Um Polnische Krone: Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700-21*, redagavo J. Gierowski, J. Kalisch, Berlin, 1962.
6. J. Szujski, „Układy pod przewagą Moskwy w Warszawie... Sejm warszawski jednodniowy niemym zwany (1716-17)", in *Dzieła*, iv, Kraków, 1894, p. 281-286; L. B. Roberts, „Peter the Great in Poland", *Slavonic and East European Review*, v, 1926-1927, p. 537-551.
7. Apie absoliutistines Augusto II užmačias žr. J. Gierowski, „La France et les tendances absolutistes du roi de Pologne, August II", *Acta Poloniae Historica*, xix, 1968, p. 549-570.
8. Eugeniusz Starczewski, *Możnowładztwo polskie na tle dziejów*, 2 t., Kijevas, 1916; M. Tobias, *Szlachta i możnowładztwo w dawnej Polsce*, Kraków, 1946; Teresa Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej; funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław, 1977.
9. Jan Wimmer, *Wojska RP w dobie wojny północnej, 1700-17*, Warszawa, 1956; S. Herbst, „L'Armée polonaise et l'art militaire au XVIIIème siècle", *Acta Poloniae Historica*, iii, 1960, p. 33-68; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: epoka przedrozbiorowa*, 3 t., Lwów, 1923.
10. Žr. Leonard Ratajczyk, „Problems of the defence of Poland in view of the threat of loss of independence in the late eighteenth century", in *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Warszawa, 1976, p. 295-346; taip pat to paties autoriaus *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej, 1788-92*, Warszawa, 1975.

11. Žr. H. R. H. The Crown Prince of Siam, *The War of the Polish Succession*, Oxford, 1901; R. Lodge, „English neutrality and the War of the Polish Succession", *Transactions of the Royal Historical Society*, xiv, 1931, p. 141-173.
12. Žr. J. Szujski, „Podupadła sprawa Leszczyńskiego dźwiga konfederacja w Dzikowie", in *Dzieła*, iv, op. cit., p. 341-343.
13. W. G. Whittaker, *The Cantatas of J. S. Bach*, Oxford, 1959, p. 659-674.
14. Cituojama iš Alfred Durr, *Die Kantaten von Johann Sebastian Bach*, ii, Kassel, 1971, p. 668-669.
15. P. Boye, *La Cour polonaise de Lunéville 1737-66*, Paris, 1926; M. Langrod-Vaughan, *Stanisław Leszczyński: philosophe, politique, souverain nominal et administrateur bienfaisant en Lorraine, 1737-66*, Nancy, 1962; Jadwiga Lechicka, *Rola Dziejowa Stanisława Leszczyńskiego oraz wybór jego pism*, Toruń, 1951.
16. Jean Bernouilli (1744-1807), *Mitgliedes Reisen [...] 1778-8*, Leipzig, 1780, cituojama iš *Cudzoziemcy o Polsce*, redagavo J. Gintel, ii, Kraków, 1971, p. 51-74.
17. Žr. Maria Danilewicz, *The Libraries of Poland*, St. Andrews, 1943.

18 skyrius. AGONIJA

1. Joks kitas Lenkijos istorijos laikotarpis nesusilaukė tokio dėmesio kaip Stanislovo Augusto valdymas. Išskirtinis, klasikinis veikalas apie tai: Tadeusz Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, 6 t., Warszawa, 1897. Emanuel Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej: geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa, 1966, pateikia šiuolaikinį požiūrį. Geriausias įvadas į diplomatinių įvykių apžvalgą anglų kalba: Lord Eversley, *The Partitions of Poland*, London, 1915; nuo jo neatsilieka L. Lewitter, „The partitions of Poland", *History Today*, viii, 1958, p. 873-882; ix, 1959, p. 30-39. Korzono raštų ištraukos bei jų sukelta polemika paskelbta knygoje: T. Korzon, *Odrodzenie w upadku*, redagavo M. H. Serejski, A. F. Grabski, Warszawa, 1975.
2. Frederick/Solms (Sankt Peterburgas), 1766 gruodžio 31, cituojama iš H. Kaplan, *The First Partition of Poland*, New York, 1962, p. 68.
3. Gladys S. Thomson, *Catherine the Great and the Expansion of Russia*, London, 1947; Ian Grey, *Catherine the Great*, London, 1961.
4. Frydrichas pasiskolino artišoko metaforą iš Viktoro Amadėjaus iš Savojos, šis ją pavartojo savo kūriniuose apie Milaną. Žr. W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań, 1947.
5. S. K. Padover, „Prince Kaunitz and the First Partition of Poland", *Slavonic and East European Review*, xiii, 1935, p. 384-398.
6. Daugmaž palankias Stanislovo Augusto biografijas parašė R. Nisbet Bain (1909, angliškai), Jean Fabre (1952, prancūziškai), J. P. Palewski (1946, prancūziškai) ir H. Schmitt (1920, lenkiškai). Savo studijoje *Stanislaus-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*, Paris, 1952, Fabre'as nagrinėja lenkų Šviečiamąją epochą visos Europos kontekste.
7. *Recueil des actes diplomatiques, traités, et documents concernants la Pologne*, redagavo K. Lutosłański, 2 t., Warszawa, 1920. T. 1: *Les Partages de la Pologne: recueil des documents*, nr. 2, 1763 gruodžio 15/27.
8. 1767 spalio 3/14, ten pat, nr. 20.

9. Žr. 11 skyrius, 31 pozicija.
10. Žr. *Kolivščizna 1768*; redagavo P. T. Tron'ko, Kijevas, 1970.
11. Pavyzdinis veikalas apie pirmuosius Stanislovo Augusto valdymo metus yra W. Konopczyński, *Konfederacja Barska*, 2 t., Warszawa, 1936-1938. Apie Baro konfederacijos poveikį lenkų romantinei tradicijai žr. *Przemiany tradycji barskiej: studia*, Kraków, 1972.
12. Lutosłański, op. cit., nr. 34, 1772 rugpjūčio 5. Žr. O. Halecki, „Why was Poland partitioned?" *Slavic Review*, xxii, 1963, p. 432-441.
13. Žr. Marian Serejski, *Europa a Rozbiory Polski*, Warszawa, 1970 (su santrauka prancūzų kalba), čia apžvelgiama visa padalijimų laikotarpio istoriografija bei Europos požiūriai į Lenkijos žlugimą.
14. Tikslūs Burkės žodžiai tokie: „Dėl Dievo, sere, kas dabar? Šios valstybės ir toliau veiks su ginklu. Jų ginklai turi būti panaudoti. Lenkija – tai tik pusryčiai, tačiau tokių Lenkijų nėra daug, tad kurgi jos pietaus?" Laiškas adresuotas A. H. von Borckei, 1774 sausio 17, *Correspondence*, ii, Chicago, 1960, p. 514.
15. Cituojama iš S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, 1919, p. 231.
16. W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława-Augusta*, Kraków, 1891, p. 105.
17. Cituojama iš W. Zawadzki, *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Warszawa, 1963, p. 528.
18. Bogusław Leśnodorski, *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965; taip pat „Les Jacobins polonais (1794)", *Annales Historiques de la Révoliuton Française*, xxxvi, 1964, p. 329-347; *Kuźnica kołłątajowska: wybór źródeł*, su įvadu, Wrocław, 1949.
19. S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* (Pastabos apie J. Zamoyskio gyvenimą), 1787. Taip pat žr. Czesław Leśniewski, *Stanisław Staszic, jego życie i ideologia w dobie niepodległej*, 1755-95, Warszawa, 1926; Barbara Szacka, *Stanisław Staszic: portret mieszczanina*, Warszawa, 1926.
20. J. U. Niemcewicz, *Powrót posła: oraz wybór bajek politycznych*, 7-asis leidimas, Wrocław, 1970; žr. J. Dihm, *Niemcewicz jako polityk i publicysta*, Kraków, 1928.
21. Iš daugybės Kosciuškos biografijų autorių minėtini Monica M. Gardiner (1920, angliškai), K. Śreniowska (1964) ir J. Dihm (1969).
22. Žr. Bogusław Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletnego 1788-92: Studium historyczno-prawne*, Wrocław, 1951. Du klasikiniai veikalai apie Ketverių metų seimą ne lenkų kalbomis: W. Kalinka, *Die Vierjährige polnische Reichstag 1788-91*, 2 t., Berlin, 1896-1898; ir J. Klotz, *L'Œuvre législative de la Diète de Quatre Ans*, Paris, 1913; taip pat E. Rostworowski, „La Grande Diète, 1788-92, réformes et perspectives", *Annales Historiques de la Révolution Française*, xxxvi, 1964, p. 308-328.
23. Cituojama iš L. Ratajczyk, „Problems of the defence of Poland [...]", in *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Warszawa, 1976, p. 295 ir toliau.
24. A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, 2 t., Kraków, 1920-1922; J. Łojek, *Upadek Konstytucji 3-ego Maja*, Wrocław, 1976.
25. Apie antrojo padalijimo diplomatiją žr. R. Lord, *The Second Partition of Poland: a study in diplomatic history*, Cambridge, Mass., 1915; taip pat H. De Montfort, „La politique de Prusse en Pologne de 1780-92", *Revue de l'Histoire Diplomatique*, lx, 1946, p. 47-70; J. Łojek, *Przed*

Konstytucja Trzeciego Maja: z badań nad międzynarodowym położeniem Rzeczypospolitej w latach 1788-91, Warszawa, 1977.

26. Lutoslański, op. cit., nr. 101, 128 ir 131, pateikia padalijimo, prijungimo ir (prievartinės) sąjungos sutarčių tekstus.
27. Wojciech Bogusławski, *Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale*, redagavo M. Rulikowski, Wrocław, 1956.
28. Szymon Askenazy, „Przysięga Kościuszki", in *Biografia warszawska*, lxxii, 1912, p. 477 ir toliau.
29. Apie Kosciuškos socialinę politiką žr. J. Kowecki, *Uniwersał Połaniecki i sprawa jego realizacji*, Warszawa, 1957.
30. Žr. Jan Kiliński, *Pamiętniki*, redagavo S. Herbst, Warszawa, 1958; W. Tokarz, *Insurekcja warszawska*, 1794, Warszawa, 1950; A. M. Skałkowski, „Legenda i prawda o Kilińskim", *Przegląd Wielkopolski*, ii, 1946, p. 56-73.
31. Philip Longworth, *The Art of Victory: the Life and Achievements of Generalissimo Suvorov*, 1729-1800, London, 1965; K. Osipov, *Alexander Suvorov: a biography*, London, 1944.
32. Lutoslański, op. cit., nr. 157.
33. 1794 lapkričio 12, PRO-FO 62/8.
34. 1795 sausio 1, PRO-FO 62/9, nr. 1. Toje pat korespondencijoje yra laiškas, pažymėtas nr. 3, kuriame pranešama, kad „kunigaikštis Repninas informavo Jo Didenybę, Lenkijos karalių, jog ši karalystė bei Respublika nebeegzistuoja". Šie žodžiai stulbinamai primena Molotovo pareiškimą Lenkijos ambasadoriui Maskvoje 1939 m. rugsėjo 17 d.
35. 1795 sausio 18, PRO-FO 62/9, nenumeruota.

Asmenvardžių rodyklė

Vietovardžių ir tautovardžių rodyklė

Da-461
Davies, Norman

Dievo žaislas: Lenkijos istorija: du tomai / Norman Davies. - Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1998. – 637 p. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1795 metų; iš anglų kalbos vertė Inga Mataitytė, Linutė Miknevičiūtė. – Kn. taip pat: Keletas žodžių apie Lenkijos istoriją Lietuvoje, profesorių Normaną Daviesą ir jo „Lenkijos istoriją" / Antanas Kulakauskas, p. 7-12.

ISBN 9986-39-050-8 (T. 1)
ISBN 9986-39-058-3 (T. 2)
UDK 943.8

Norman Davies – vienas žymiausių britų istorikų, pasaulyje pripažintas Europos istorijos tyrinėtojas. Kvalifikuotai, originaliai parašyta, patrauklaus pasakojimo jo Lenkijos istorijos sintezė tapo labai populiari pokomunistinėje Lenkijoje ir kitose šalyse. Tai įdomus socialinės politinės raidos tyrinėjimas, skiriamas ne tik specialistams, bet ir platesniam skaitytojų ratui. Mūsų skaitytojus sudomins Lietuvos realijų vertinimai. I tomas aprėpia laikotarpį iki 1795 m.
Knygos turinys – p. 28-29.

N o r m a n   D a v i e s

DIEVO ŽAISLAS

LENKIJOS ISTORIJA

I TOMAS

Redaktoriai Antanas Danielius, Inga Mataitytė
Dailininkas Romas Orantas
Korektorė Danutė Kadžiulytė
Maketavo Dalia Kavaliūnaitė
Techninė redaktorė Danguolė Tunkevičienė

Priešlapiuose:
1. Gdanskas *(fragmentas)*, J. Hoffman, apie 1633
2. Uostas *(fragmentas)*, J. F. Schuster, apie 1750

SL 426. 1998 02 10. 32 leidyb. apsk. l. Tiražas 2500 egz. Užsakymas 152.
190-ji leidyklos knyga. Išleido Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, K. Sirvydo 6, 2600 Vilnius.
Spausdino spaustuvė „Vilspa", Viršuliškių skg. 80, 2600 Vilnius.
Kaina sutartinė

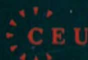
Regina Poloniae

Ši knyga – draugiškai nusiteikusio pašaliečio, kaip pats save pavadino autorius, – ir todėl nešališkas – žvilgsnis į artimos mūsų kaimynės Lenkijos istoriją. Pasak *Observer*, tai ne tik libretas, bet ir muzika, čia ne vien faktai, bet ir aistros, poezija, anekdotai...

Norman Davies – Londono universiteto Slavų ir Rytų Europos studijų mokyklos istorijos profesorius, daugelio knygų autorius.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9986-39-050-8